

Grzegorz Skrukwa

O CZARNOMORSKĄ UKRAINĘ

Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej

WYDAWNICTWO NAUKOWE UAM

O CZARNOMORSKĄ UKRAINĘ

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
SERIA HISTORIA NR 229

Grzegorz Skrukwa

O CZARNOMORSKĄ UKRAINĘ

PROCESY NARODOWOTWÓRCZE W REGIONIE NADCZARNOMORSKIM DO 1921 ROKU W UKRAIŃSKIEJ PERSPEKTYWIE HISTORYCZNEJ

WYDAWNICTWO NAUKOWE

POZNAŃ 2016

Abstract. Skrukwa Grzegorz, *O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej* [Ukraine on the Black Sea: The Nation-making Processes in the Black Sea Region until 1921 from the Ukrainian Historical Perspective]. Poznań 2016. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu [Adam Mickiewicz University Press]. Seria Historia No. 229. Pp. 492 + plates, 3 Tabs, ISBN 978-83-232-3081-6. ISSN 0554-8217. A Polish text with an English summary.

Ukraine on the Black Sea: The Nation-making Processes in the Black Sea Region until 1921 from the Ukrainian Historical Perspective analyses the way in which the lands on the Black Sea coast were incorporated into the process of spatial reconstruction when the modern Ukrainian national movement established the Ukrainian homeland. The effectiveness of this process is also analysed. The author refers to ethnosymbolist and modernist theories of nation and nationalism. The book comprises two parts and is chronological-thematic in its composition. The first part is a study of Ukrainian historiography examining whether and how Ukrainian historiography contributed to national territorialisation and territorial nationalization in the region, and presenting its pre-modern history. The second part of monography is an attempt to outline and interpret the processes of forming the modern Ukrainian nation on its Black Sea coast.

Grzegorz Skrukwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny, Instytut Wschodni, ul. Umultowska 89D, 61-614 Poznań, Poland

Recenzent: dr hab. Roman Wysocki

Praca finansowana przez Rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
oraz Instytut Wschodni UAM

© Grzegorz Skrukwa 2016

This edition © Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016

Projekt okładki: Ewa Wąsowska

Na okładce wykorzystano zdjęcie flagi Ministra Spraw Morskich Państwa Ukraińskiego (1918) ze zbiorów Ukrainian National Museum (Chicago, Illinois, USA), autorstwa Marii Klimchak, oraz fragment mapy Johanna Baptista Homanna *Vkrania que et terra Cosaccorvm cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minoris Tartariae Provinciis* (1720).

Redaktor: Anna Skowrońska
Redaktor techniczny: Elżbieta Rygielska
Łamanie komputerowe: Reginaldo Cammarano

ISBN 978-83-232-3081-6
ISSN 0554-8217

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
61-701 POZNAŃ, UL. ALEKSANDRA FREDRY 10

www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wydnauk@amu.edu.pl
Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 35,25. Ark. druk. 30,75 + wklejka

DRUK I OPRAWA: EXPOL, WŁOCŁAWEK, UL. BRZESKA 4

Spis treści

Wykaz ważniejszych skrótów 9

Tabela transliteracji 11

Wstęp 13

CZĘŚĆ PIERWSZA

Zanim wybrzeże stało się ukraińskie. Dawne Nadczarnomorze w ukraińskiej perspektywie historycznej

Rozdział 1. Obcy, poprzednicy czy przodkowie? Starożytni mieszkańcy wybrzeża czarnomorskiego 39
1.1. Najdawniejsza przeszłość i narodowe projekcje 39
1.2. Scytowie, Sarmaci i Ukraina – od wczesnonowożytnych mitów etnogenetycznych do współczesnej polityki i marketingu 48
1.3. Śródziemnomorska Ukraina? Kolonizacja grecka, Królestwo Bosporańskie i Imperium Rzymskie na Nadczarnomorzu 75

Rozdział 2. Prypontyda-Aratta-Oriana: Nadczarnomorze w pseudonaukowym dyskursie mitotwórczym 84
2.1. Religia, rasowa ezoteryka i protochronizm: Oriana, Aratta, Prypontyda 86
2.2. *Etniczna historia Dawnej Ukrainy* – marryzm ery Wiktora Juszczenki 90
2.3. Mykoła Hałyczaneć – 11 tysięcy lat ukraińskiego Krymu 94
2.4. Tworzywo narracji mitotwórczych 97
2.5. Przyczyny sprawcze i celowe narracji mitotwórczych 101

Rozdział 3. Słowianie i nie-Słowianie nad Morzem Czarnym w epoce wędrówek ludów i w średniowieczu do inwazji mongolskiej 110
3.1. Od Gotów do Protobułgarów: Nadczarnomorze od IV do VII wieku wewnątrz i na zewnątrz ukraińskiej historii 111
3.2. *Pax Chazarica* czy chazarskie jarzmo? 125
3.3. Antowie nad „zakrętem Morza Pontyjskiego" 143
3.4. Tmutorokań i Artanija – Ruś Czarnomorska? 148
3.5. Morskie wyprawy Rusów – kijowska talassokracja? 153
3.6. Ludy stepowe Nadczarnomorza od IX do XIII wieku – czy tylko wrogowie? 158

Rozdział 4. Między Dunajem a Dniestrem: wybrzeże dakoromańskie czy słowiańskie? ... 163
4.1. Podunawie, Budziak, Południowa Besarabia – subregion między dwoma projektami narodowej terytorializacji ... 163
4.2. Dacja czy Scytia. Podunawie w starożytności ... 167
4.3. Podunawie Tywerców i Uliczów? ... 171
4.4. Podunawie ruskie? Bierładnicy, Brodnicy i Halickie Poniże ... 175
4.5. Podunawie tatarskie, węgierskie, wołoskie, mołdawskie, Koriatowiczów? ... 179

Rozdział 5. Nadczarnomorze Złotej Ordy i Wielkiego Księstwa Litewskiego – obce czy swoje? ... 187
5.1. *Pax Mongolica* i kolonizacja genueńska – kohabitacja Stepu i Śródziemnomorza 188
5.2. Złota Orda – poza ukraińską historią? ... 192
5.3. Nadczarnomorze Wielkiego Księstwa Litewskiego: 600 lat Odessy ... 195

Rozdział 6. Wojna z historycznym wrogiem czy złożone partnerstwo z rdzennym narodem Ukrainy? Nowożytne Nadczarnomorze w perspektywie ukraińskiej ... 206
6.1. Fenomen Chanatu Krymskiego ... 209
6.2. Chanat w ukraińskiej perspektywie – interpretacje tradycyjne i nowe propozycje ... 216
6.3. Morskie wyprawy Kozaków – kozacka talassokracja? ... 234
6.4. Południowa orientacja Wojska Zaporoskiego: od tureckiej protekcji do Chańskiej Ukrainy ... 239

CZĘŚĆ DRUGA

Nadczarnomorze staje się ukraińskie. Narodowa terytorializacja i terytorialna nacjonalizacja w regionie od końca XVIII wieku do 1921 roku

Rozdział 7. Chańska Ukraina i ostatni kozacy Południa. Ukraińskie społeczności pogranicza nadczarnomorskiego i rosyjska ekspansja ... 249
7.1. Ukraińskie społeczności pogranicza i rosyjska ekspansja ... 249
7.2. Zmiany granic na Nadczarnomorzu w latach 1739–1878 ... 253
7.3. Kozactwo południowoukraińskie w XVIII i XIX wieku – między imperium a niezależnością ... 258

Rozdział 8. Noworosja: region rosyjski, ukraiński, wieloetniczny, sztuczny, czy...? 270
8.1. Noworosja – granice prowincji ... 270
8.2. Nowe ośrodki ... 277
8.3. Różne oblicza noworosyjskiej wieloetniczności ... 287

Rozdział 9. „Czorne more szcze wsmichnet'sja": Południe Ukrainy w działalności ukraińskiego ruchu narodowego do 1917 roku ... 298
9.1. Nadczarnomorze w krajobrazie symbolicznym Ukrainy ... 300
9.2. Narodowa terytorializacja: mapa i historia ... 303
9.3. Terytorialna nacjonalizacja: od Hromady do „Proswit" ... 308

Rozdział 10. Porażka czy zwycięstwo? Ukraińska rewolucja narodowa 1917–1921 na Nadczarnomorzu ... 329
10.1. Pięć, osiem czy dziewięć guberni ukraińskich: Nadczarnomorze w programie politycznym ukraińskiej rewolucji 1917–1918 ... 330

10.2. Nadczarnomorze w dobie Ukraińskiej Centralnej Rady (wiosna–jesień 1917) ... 338
10.3. UNR kontra radzieckie republiki Południa (jesień 1917–wiosna 1918) ... 347
10.4. O Flotę dla Ukrainy (lata 1917–1918) ... 367
10.5. Hetmanat i Nadczarnomorze: między ambicjami terytorialnymi a zaniechaniem terytorialnej nacjonalizacji (kwiecień–grudzień 1918) ... 388
10. 6. Południe w granicach Ukrainy – od odrodzonej UNR do Ukraińskiej SRR (listopad 1918–marzec 1921) ... 404

Podsumowanie ... 421

Bibliografia ... 427

Indeks najważniejszych nazw geograficznych i etnicznych ... 453

Indeks nazwisk i imion ... 473

Ukraine on the Black Sea: The Nation-making Processes in the Black Sea Region until 1921 from the Ukrainian Historical Perspective (Summary) ... 489

Wykaz ważniejszych skrótów

AN USRR – Akademia Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej
AN ZSRR – Akademia Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich
ARK – Autonomiczna Republika Krym
ATO – Operacja Antyterrorystyczna (*Antyterrorystyčna operacija*)
AUD – Armia Państwa Ukraińskiego (*Armija Ukraïns'koï Deržavy*)
AUNR – Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej (*Armija Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky*)
Cikuka – Centralny Komitet Wykonawczy Ukrainy (*Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet Ukrainy*)
DKR – Republika Doniecko-Krzyworoska (*Donecko-Kryvorožskaja Respublika*)
HKK – Główny Komisariat Krajowy Guberni Chersońskiej, Jekaterynosławskiej i Taurydzkiej (*Holovnyj Krajovyj Komisarijat Chersons'koï, Katerynoslavs'koï i Tavrijs'koï Hubernij*)
INU – Imperatorski Uniwersytet Noworosyjski w Odessie (*Imperatorskij Novorossijskij Universitet*)
KC – Komitet Centralny
KNR – Krymska Republika Ludowa (*Krymskaja Narodnaja Respublika*)
KP(b)U – Komunistyczna Partia (bolszewików) Ukrainy
KPU – Komunistyczna Partia Ukrainy
KPZR – Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego
„LČK" – „Litopys Červonoï Kalyny"
LSR – Lewicowi Socjaliści-Rewolucjoniści
NANU – Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
NKWD – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR
NS UNR – Sekretariat Ludowy Ukraińskiej Republiki Ludowej (Narodnyj Sekretarijat Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky)
NVU – *Nacional'ni vidnosyny v Ukraïni u XX st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*
OSR – Odeska Republika Radziecka (*Odesskaja Sovetskaja Respublika*)
OUN – Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (*Orhanizacija Ukraïns'kych Nacionalistyv*)
OUWR – Odeska Ukraińska Rada Wojskowa (*Odes'ka Ukraïns'ka Vijs'kova Rada*)
OWO – Odeski Okręg Wojskowy (*Odesskij Voennyj Okrug*)
RAN – Rosyjska Akademia Nauk
RDM – Mołdawska Republika Demokratyczna (*Republica Democratică Moldovenească*)
RFSRR – Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka
RIA – Imperatorska Armia Rosyjska (*Rossijskaja Imperatorskaja Armija*)
RIF – Rosyjska Imperatorska Marynarka Wojenna (*Rossijskij Imperatorskij Flot*)
RKP(b) – Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików)

RSDRP(b) – Rosyjska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza (bolszewików)
RTG – Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne
Rumczerod – Centralny Komitet Wykonawczy Rad Frontu Rumuńskiego, Floty Czarnomorskiej i Okręgu Odeskiego (*Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet Sovetov Rumynskogo Fronta,* Černomorskogo *Flota i Odesskoj Okrugi*)
RUP – Rewolucyjna Partia Ukraińska (*Revoljucijna Ukraïns'ka Partija*)
SRN – Związek Narodu Rosyjskiego (*Sojuz Russkogo Naroda*)
SSRT – Socjalistyczna Radziecka Republika Taurydy (*Socialističeskaja Sovetskaja Respublika Tavridy*)
TCIK – Taurydzki Centralny Komitet Wykonawczy (*Tavričeskij Central'nyj Ispolnitel'nyj Komitet*)
TUP – Towarzystwo Ukraińskich Postępowców (*Tovarystvo Ukraïns'kych Postupovciv*)
SSS – *Słownik starożytności słowiańskich*
UAPC – Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna (*Ukraïns'ka Avtokefal'na Pravoslavna Cerkva)*
UCR – Ukraińska Centralna Rada (*Ukraïns'ka Central'na Rada*)
UCR – *Ukraïns'ka Central'na Rada. Dokumenty i materialy*
UDF – Ukraińska Państwowa Marynarka Wojenna (*Ukraïns'kyj Deržavnyj Fl'ot*)
UDRP – Ukraińska Partia Demokratyczno-Radykalna (*Ukraïns'ka Demokratyčno-Radykal'na Partija)*
UHA – Ukraińska Armia Halicka (*Ukraïns'ka Halyc'ka Armija*)
UHRCh – Ukraińska Gubernialna Rada Chersońszczyzny (*Ukraïns'ka Hubernijal'na Rada Chersonščyny*)
UNR – Ukraińska Republika Ludowa (*Ukraïns'ka Narodna Respublika*)
UNVR – *Ukraïns'kyj nacional'no-vyzvol'nyj ruch. Berezen' – lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy*
UPSF – Ukraińska Partia Socjalistów-Federalistów (*Ukraïns'ka Partija Socialistiv-Federalistiv*)
UPSR – Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (*Ukraïns'ka Partija Socialistiv-Revolucjoneriv*)
UPSS – Ukraińska Partia Socjalistów-Niepodległościowców (*Ukraïns'ka Partija Socialistiv-Samostijnykiv*)
URE – *Ukraïns'ka Radjans'ka Encyklopedija*
USDRP – Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza (*Ukraïns'ka Social-Demokratyčna Robitnyča Partija*)
USRR – Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka
„UT"" – „Ukraïns'kyj tyžden'"
WKP(b) – Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików)
WP – Wojsko Polskie
WSJuR – Siły Zbrojne Południa Rosji (*Vooružennnyje Sily Juga Rossii*)
WUAN – Wszechukraińska Akademia Nauk
ZOUNR – Zachodni Obwód Ukraińskiej Republiki Ludowej (*Zachidna Oblast' Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky*)

Tabela transliteracji

Transliteracja alfabetu ukraińskiego	
А, а	A, a
Б, б	B, b
В, в	V, v
Г, г	H, h
Ґґ	G, g
Д, д	D, d
Е, е	E, e
Ж, ж	Ž, ž
З, з	Z, z
И, и	Y, y
І, і	I, i
Ї, ї	Ï, ï
Й, й	J, j
К, к	K, k
Л, л	K, l
М, м	M, m
Н, н	N, n
О, о	O, o
П, п	P, p
Р, р	R, r
С, с	S, S
Т, т	T, t
У, у	U, u
Ф, ф	F, f
Х, х	Ch, ch
Ц, ц	C, c
Ч, ч	Č, č
Ш, ш	Š, š
Щ, щ	Šč, šč
ь	‘
Є, є	È, è
Ю, ю	Ju, ju
Я, я	Ja, ja
‘	`

Transliteracja alfabetu rosyjskiego	
А, а	A, a
Б, б	B, b
В, в	V, v
Г, г	G, g
Д, д	D, d
Е, е	E, e
Ё, ё	Ë, ë
Ж, ж	Ž, ž
З, з	Z, z
И, и	I, i
Й, й	J, j
К, к	K, k
Л, л	K, l
М, м	M, m
Н, н	N, n
О, о	O, o
П, п	P, p
Р, р	R, r
С, с	S, S
Т, т	T, t
У, у	U, u
Ф, ф	F, f
Х, х	Ch, ch
Ц, ц	C, c
Ч, ч	Č, č
Ш, ш	Š, š
Щ, щ	Šč, šč
ъ	″
ы	y
ь	‘
Э, э	È, è
Ю, ю	Ju, ju
Я, я	Ja, ja
І, і	Ì, ì
Ѣ, ѣ	Ě, ě

Wstęp

Niniejsza książka ma ukazać procesy ukraińskiej narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji ziem Ukrainy położonych nad Morzem Czarnym: w jaki sposób i na ile skutecznie ziemie nadczarnomorskie były włączane w proces rekonstruowania przestrzeni w ramach tworzenia ukraińskiej ojczyzny przez nowoczesny ukraiński ruch narodowy. Jest pomyślana jako część obszerniejszego projektu i ma mieć kontynuację, która dotyczyć będzie procesów ukrainizacji i deukrainizacji w dobie radzieckiej i w niepodległej Ukrainie po 1991 roku.

Wybrzeże morskie Ukrainy ma 1960 kilometrów, co stanowi jedną czwartą całej granicy państwa, z tego wybrzeże Morza Czarnego to 1560, a Morza Azowskiego – 400 kilometrów. Do Morza Czarnego przylega pięć jednostek administracyjnych: obwód odeski, obwód mikołajowski, obwód chersoński, Autonomiczna Republika Krym oraz miasto wydzielone Sewastopol[1]. Obszar ten obejmuje 113,4 tysięcy kilometrów kwadratowych, czyli 18,78 proc. powierzchni całej Ukrainy. Na początku XXI wieku było tam 7,45 miliona mieszkańców, czyli około 15,5 proc. ludności całej Ukrainy[2].

Stwierdzenie, że Ukraina jest państwem zróżnicowanym regionalnie, jest dość oczywiste, podobnie jak konstatacja, że między 1991 a 2014 rokiem proces konsolidacji mieszkańców Ukrainy wokół wspólnej tożsamości narodowej przebiegał dość nieefektywnie. Proces ten na pewno przyspieszył w roku 2014, jednak to właśnie rzeczywista utrata kontroli nad fragmentem ukraińskich terytoriów nadczarnomorskich – nad Krymem – stała się jednym z impulsów owego przyspieszenia. Ani procesów integracyjnych, ani czynników dezintegrujących państwo ukraińskie nie wolno nie doceniać lub przeceniać. Zachowanie niepodległości i całości państwa ukraińskiego w granicach z 1991 roku było do początków 2014 roku aksjomatem w ukraińskiej polityce, niepodważanym otwarcie nawet przez polityków nieprzychylnych ukraińskiej idei narodowej. Otwarty konflikt związany z działalnością ruchu separatystycznego nastąpił tylko na Krymie w pierwszej

[1] Od marca 2014 te dwie ostatnie jednostki znajdują się pod okupacją rosyjską i zostały przez Rosję zaanektowane, co nie jest uznawane przez Ukrainę i społeczność międzynarodową.

[2] F. Zastawnyj, W. Kusiński, *Ukraina: przyroda – ludność – gospodarka*, Warszawa 2003, s. 155.

połowie lat dziewięćdziesiątych i po 1996 roku wydawał się zażegnany. Niewątpliwie jednak formuła państwa istniejącego w tych granicach pozostawała kwestią sporną. Różne wizje tożsamości, różne wyobrażenia tego, jaka kultura ma w państwie dominować, na jakich tradycjach ma być ono budowane, jak ma być zorientowane geopolitycznie, dzieliły ugrupowania polityczne i mieszkańców Ukrainy.

Co więcej, niepodległa Ukraina od 1991 pozostaje przedmiotem zainteresowania Rosji. Elity polityczne Federacji Rosyjskiej traktowały Ukrainę jako terytorium, które powinno pozostać w rosyjskiej strefie wpływów politycznych, militarnych, gospodarczych i kulturowych. W celu utrzymania i zwiększenia tych wpływów wykorzystywano problemy językowe, tożsamościowe i kulturowe. Przede wszystkim poprzez występowanie w roli protektora rosyjskiej i rosyjskojęzycznej ludności Wschodu i Południa Ukrainy, protektorat nad imperialnym i sowieckim dziedzictwem historycznym Południa, wspieranie tych regionalnych i lokalnych sił politycznych, które przeciwstawiają się afirmacji ukraińskiej tożsamości, wreszcie poprzez inspirowanie takich interpretacji historii, które ukazują rosyjską ekspansję imperialną jako najważniejszy proces w dziejach Południa i Wschodu Ukrainy, decydujący o tożsamości tych regionów[3].

Ukraina pozostaje państwem zróżnicowanym regionalnie, a podstawowym kryterium tego zróżnicowania są preferencje polityczne, kulturowe i tożsamościowe mieszkańców regionów wynikające z historii i wyrażane przede wszystkim w stosunku do ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji w regionie. Większość badaczy odrzuca dziś jednak uproszczony, popularny, zwłaszcza w komentarzach dotyczących Pomarańczowej Rewolucji 2004 roku, podział na „dwie Ukrainy", na „ukraiński Zachód" i „prorosyjski Wschód" i wyróżnia co najmniej cztery, pięć lub więcej makroregionów. Podział na cztery wielkie makroregiony – Zachód, Centrum, Wschód i Południe z dodaniem do nich Krymu jako samodzielnego regionu, wydaje się najbardziej uzasadniony, jeżeli przyjąć za podstawę kombinację kryteriów historycznych, językowych i ekonomicznych[4].

W tym ujęciu Zachód to obszary, które weszły w skład ZSRR po 1939 roku: Galicja (obwód lwowski, iwanofrankowski i tarnopolski), Wołyń (obwód wołyński i rówieński), Zakarpacie (obwód zakarpacki) i Bukowina z fragmentem Besarabii (obwód czerniowiecki). Jest to makroregion rolniczy i ukraińskojęzyczny. Centrum to obszar mniej więcej zbliżony do terytorium Państwa Kozackiego w XVII wieku: Kijów i obwód kijowski, żytomierski, winnicki, chmielnicki, czerkaski, kirowohradzki, sumski, czernihowski i połtawski. Jest to makroregion zasadniczo rolniczy, pod względem językowym zaś *de facto* opanowany przez surżyk – mieszany ukraińsko-rosyjski kod językowy. Wschód to obwody char-

[3] Por. W. Marciniak, *Polityka rosyjska wobec Ukrainy*, w: *Współczesna Ukraina – trwałość czy rozpad?*, red. K. Świder, A. Stec, T.Z. Leszczyński, Warszawa–Kraków 2015, s. 66–79.

[4] T.A. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003, s. 11–13; H. Kas'janov, *Ukraïna 1991–2007: narysy novitn'oï istoriï*, Kyïv 2008, s. 123.

kowski, dniepropietrowski, zaporoski, ługański i doniecki. Na uformowanie się tego makroregionu wpłynęła przede wszystkim industrializacja w XIX i XX wieku. Obszar ten pozostaje zdominowany przez język rosyjski. Wreszcie Południe to obwód odeski, mikołajowski i chersoński – makroregion rolniczo-przemysłowy, z dominacją języka rosyjskiego w miastach, a częściowo też na wsi. Wyróżnikiem Południa jest też duży odsetek mniejszości narodowych innych niż Rosjanie. Stolice obwodów są związane z sektorem morskim – spełniają przede wszystkim funkcję morskich portów handlowych albo ośrodków przemysłu stoczniowego. Oddzielnie zwykle wymienia się Krym, który geograficznie i gospodarczo związany jest z Południem, ale ze względu na skład etniczny, autonomię i specyfikę polityczną jest odrębnym regionem.

Oczywiście podział ten nie jest wolny od uproszczeń. Granice współczesnych obwodów wywodzą się z lat trzydziestych XX wieku, były wytyczane w okresie radzieckiej modernizacji w oparciu o sieć ośrodków przemysłowych, a nie o historyczne podziały regionalne, ponadto były potem jeszcze korygowane. Jednak obwody istnieją już ponad przez większość stulecia i życie polityczne współczesnej Ukrainy toczy się na poziomie regionalnym w ich granicach.

W niniejszej książce przestrzennymi ramami dla tematu będą więc zasadniczo granice obwodu odeskiego, mikołajowskiego, chersońskiego i Autonomicznej Republiki Krym wraz z Sewastopolem. Terytorium to będzie dalej nazywane „ukraińskim Nadczarnomorzem", „ziemiami nadczarnomorskimi Ukrainy" lub „Południem Ukrainy". Krym będzie kontekstualnie ujmowany pod tymi pojęciami, z pewnymi zastrzeżeniami. Termin Nadczarnomorze (ukr. *Pryczornomor'ja*) ma już prawo obywatelstwa w historiografii, choć nigdy nie był urzędową nazwą jakiejkolwiek jednostki administracyjnej. Paul-Robert Magocsi wymienił Nadczarnomorze (*Pryczornomor'ja*) i Krym wśród czternastu regionów historycznych Ukrainy[5]. Ukraińskim synonimem jest też *Czornomorszczyna* – można by ten termin oddać po polsku jako Czarnomorze, choć może on stwarzać pewne problemy, gdyż takiej nazwy używano też do 1917 na określenie pasa wybrzeża na Kaukazie Północnym (guberni czarnomorskiej ze stolicą w Noworosyjsku). Nadczarnomorze lub Południe nie powinno być jednak utożsamiane z większym regionem, zwanym w ukraińskiej historiografii Ukrainą Południową lub Południowo-Wschodnią[6].

[5] P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, s. 25–26.

[6] Ukraina Południowa w historycznym szerokim sensie, nazywana także Stepową Ukrainą lub Ukrainą Południowo-Wschodnią, to używane w ukraińskiej historiografii określenia ziem, które w latach 1802–1917 stanowiły gubernię chersońską, jekaterynosławską i taurydzką (zob.: M. Arkas, M. Ždan, V. Kubijovyč, Ja. Pasternak, N. Polons'ka-Vasylenko, O. Ohloblyn, *Pivdenna Ukraïna*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, t. 6, L'viv 1996; P. Lavriv, *Istorija Pivdenno-Schidn'oï Ukraïny*, Kyïv 1996). Są one zasadniczo ukraińską przeciwwagą dla terminu Noworosja, który jest w ukraińskim dyskursie uznawany za termin imperialny i sztucznie narzucany (zob. rozdział 8.1). Tak rozumiane „Wielkie Południe" obejmowało więc także obecny obwód kirowohradzki, zaporoski, dniepropietrowski i doniecki, które nie stanowią przedmiotu niniejszej pracy. Już w końcu XIX wieku

Termin Północne Nadczarnomorze (ukr. *Piwniczne Pryczornomor'ja*) jest zaś pojęciem historiograficznym oznaczającym obecne ziemie nadczarnomorskie Ukrainy i Federacji Rosyjskiej w okresie starożytnym.

Ramy chronologiczne pracy zaś wymagają obszerniejszego wyjaśnienia podstawowych założeń niniejszych studiów. Od kiedy zaczyna się historia narodu ukraińskiego? Stosunkowo późne pojawienie się etnonimu „Ukraina" – późniejsze niż większości innych etnonimów odnoszących się do współczesnych narodów europejskich – powoduje, że w dyskursach nieprzychylnych Ukrainie pojawiają się tezy o Ukrainie „bez historii", podobne zresztą do XIX-wiecznego kategoryzowania narodów na „historyczne" i „niehistoryczne". Ukraińska nowoczesna historiografia narodowa, ufundowana przez Mychajłę Hruszewskiego, przyjmowała paradygmat ciągłości ukraińskiego procesu państwowotwórczego jako wytworu ukraińskiego narodu od początków Rusi Kijowskiej. Historiografia radziecka (poststalinowska) zasadniczo stała na podobnym stanowisku, z tym, że uznawano, iż co najmniej do czasów inwazji mongolskiej lub dłużej istniała narodowość staroruska – wspólny pień, z którego powstały narodowości, a potem narody rosyjski, ukraiński i białoruski. Oba te paradygmaty można zasadniczo uznać za perenialistyczne – zakładające istnienie narodów od około tysiąca lat. Po 1991 roku ukraińska historiografia stanęła przed wieloma wyzwaniami, głównie sprzecznymi. Z jednej strony część tej historiografii otworzyła się na prądy intelektualne z Zachodu, a więc na modernistyczne i postmodernistyczne ujęcia narodu i nacjonalizmu, przyjmujące, że narody są wytworem procesów modernizacji i nie istniały przed końcem XVIII wieku. Z drugiej strony, historiografia ukraińska musiała też wypełnić zadanie legitymizacji niepodległości państwa ukraińskiego i kształtu jego granic. Doprowadziło to do pewnej wielonurtowości ukraińskiej historiografii, w której „stare" walczyło z „nowym", „moderniści" z „prymordialistami" [7].

Wyzwanie, jakim było legitymizowanie ojczyzny w czasie i przestrzeni, było tak poważne, że pewna część ukraińskiej opinii niezadowolona z dyskursu historiografii akademickiej, zaczęła preferować specyficzny dyskurs znajdujący się na jej pograniczu lub poza nią, przypisujący narodowi ukraińskiemu istnienie już w bardzo odległej przeszłości, w zamierzchłej starożytności albo wręcz w prehistorii.

---

bowiem Donieckie Zagłębie Węglowe i Dnieprzański Okręg Przemysłowy (Krzywy Róg – Jekaterynosław) miały wyraźnie odmienną charakterystykę społeczno-ekonomiczno-kulturową.

[7] T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007; A. Portnov, *„Zachidni" katehorii v ukraïns'kij postradjans'kij istoriohrafiï: movni zminy v epochu perekladiv*, „Ukraïna Moderna" 2010, nr 5 (16); tenże, *Sučasna istoriohrafija ukraïns'koho naciotvorennja: kil'ka sposterežen'*, w: *Ukraïna. Procesy naciotvorennja*, red. A. Kappeler, Kyïv 2011; O. Subtel'nyj, *Vid sovètskoho do nacional'noho: tendencïï v napysanni istorïï Ukraïny z 1991 roku*, tamże; S.M. Plochij, *Jakoï istoriï potrebuje sučasna Ukraïna?*, „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2013, nr 3; V. Sklokin, *Ukraïns'ka istoriohrafija i postmodernizm: sproba poperedn'oho pidsumku*, w: *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2015.

Autor niniejszej pracy nie ma tu oczywiście ambicji nakreślania własnej eksplikacji tego, kiedy i jak powstał naród ukraiński. Za najwłaściwsze wydaje się uznanie, że najlepiej na te pytania odpowiadają te syntezy, którym udaje się łączyć modernistyczny i etnosymbolistyczny paradygmat badań nad narodem i nacjonalizmem. Dlatego zrekapitulowane tu zostaną podstawowe tezy Serhya Yekelchyka: połączenie różnych terytoriów o wspólnym rodowodzie i języku w jednolitą strukturę państwową Ukrainy jest raczej efektem XX-wiecznej geopolityki niż „historyczną koniecznością", ale Lenin i Stalin musieli się pogodzić z istnieniem Ukraińskiej SRR w granicach etnograficzno-językowych, bo zgodnie z paradygmatem radzieckiego etmofederalizmu nie mogli odmówić prawa do politycznego zorganizowania tak dużemu podmiotowi jak Ukraińcy. Byli do tego zmuszeni dzięki sile ukraińskiego ruchu narodowego, która przejawiła się w latach 1917–1921 w postaci długotrwałego oporu stawianego przez Ukraińską Republikę Ludową (UNR) projektom odbudowy Imperium Rosyjskiego pod czerwonym lub białym sztandarem. Ukraina została „stworzona" zarówno przez ukraińskich polityków, intelektualistów, działaczy społecznych (i wojskowych) należących do ukraińskiego ruchu narodowego, jak i przez wodzów i urzędników w odległych stolicach wielkich mocarstw. Gdy rozpadły się wielonarodowościowe imperia, zastępowały je państwa narodowe jako akceptowana forma organizacji politycznej, choćby krótkotrwałe, jak UNR. Ukraiński naród nie istniał od zawsze jako niezmienna i odwieczna wspólnota wyodrębniona przez obiektywne kryteria. Ukraińcy jednak nie zmaterializowali się z powietrza, ani nie zostali stworzeni z niczego czy w sposób sztuczny. Ludzie mówiący podobnymi dialektami, zachowujący wspólną tradycję religijną i podobne obyczaje zamieszkiwali od wieków ziemie dzisiejszej Ukrainy, a pewna forma protonarodowej świadomości, dzięki której można skonstatować istnienie przednowoczesnej etni ukraińskiej, obecna była u części społeczeństwa co najmniej od XVII wieku[8].

Na współczesnych mapach politycznych terytoria niepodległych państw są oddzielone od siebie wyrazistymi liniami granic, a wewnątrz wypełnione jednolitymi kolorami. Z kolei morza – począwszy od samej linii brzegowej – są zamalowane jednolitym kolorem błękitnym. Odzwierciedla to XIX- i XX-wieczny paradygmat przestrzenno-polityczny, polegający na tym, że terytorialne homogeniczne państwo narodowe o linearnych granicach styka się z wolnym morzem, które jest pustą, neutralną przestrzenią między państwami[9]. Paradygmat ten – choć transponowany w atlasach historycznych na przeszłość – w basenie Morza Czarne-

[8] S. Yekelchyk, *Ukraina: narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009, przeł. J. Gilewicz, s. 1–10. Zob. też S. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia*, *Ukraine and Belarus*, Cambridge 2006.

[9] Na mapach politycznych nie zaznacza się zwykle suwerenności nad akwatorium – wód wewnętrznych i terytorialnych, stref ekonomicznych itd. W gruncie rzeczy np. Zalew Wiślany i Zatoka Gdańska, Morze Marmara i Morze Azowskie jako wody wewnętrzne Polski, Rosji, Turcji i Ukrainy powinny być również odpowiednio „pokolorowane".

go nie funkcjonował przed XIX wiekiem. Historia wybrzeży czarnomorskich to w przeważającej mierze historia peryferii i pogranicza oraz ich zaniku – wchłaniania ich przez imperia, a następnie państwa narodowe. Polityczną organizację ziem nadczarnomorskich z jednej strony cechowała nieokreśloność, amorficzność, brak wyrazistych granic. Terytoria Jedysanu i Budziaku są w atlasach historycznych oznaczane jako ziemie Imperium Osmańskiego, w istocie jednak były jego słabo związanymi z centrum peryferiami, lennami. Z drugiej strony, na wybrzeżu funkcjonowały struktury sieciowe – sieci kolonizacji, handlu, eksploatacji, wpływów kulturowych, administracji: kolonie greckie, weneckie i genueńskie, fortece bizantyjskie i osmańskie.

Morze Czarne i wybrzeża Morza Czarnego w różnych momentach historii stanowiły pogranicze, w podwójnym sensie. Pogranicze w sensie strefy – to miejsce funkcjonowania odrębnych wspólnot, zdefiniowanych przez ich pograniczność, przez ich położenie między imperiami, państwami i kręgami kulturowymi. Takie wspólnoty funkcjonowały na terenie obecnego nadczarnomorskiego regionu Ukrainy jeszcze u progu epoki nowoczesnej, jak Nogajowie, Kozacy Zaporoscy, Zadunajscy, Ust'Dunajscy i Bohscy, albo istnieją jeszcze dziś, jak Karaimi, Grecy Mariupolscy, Gagauzi. Pogranicze to także linia – tło, na którym kształtuje się tożsamość ludzi z zewnątrz[10]. Szczególny charakter ma tu pogranicze morskie. Morze bywało w przeszłości barierą oddzielającą całkowicie kultury po dwóch stronach – jak Europę od Ameryki aż do końca XV w. Morze także jednak umożliwiało kontakt kultur – na ogół kontakt kultur o nierównym poziomie rozwoju cywilizacji materialnej i organizacji polityczno-państwowej. W konsekwencji, zetknięcia się kultur drogą morską zwykle miały, przynajmniej w większości wymiarów, charakter kolonialno-eksploatatorski[11].

W przypadku terytorium obecnego południa Ukrainy procesy te były o tyle skomplikowane, że tamtejsze wybrzeże czarnomorskie było strefą styku nie dwóch, lecz trzech kręgów cywilizacyjnych[12]. Na wielką uwagę zasługuje koncepcja „Trzech Ukrain" współczesnego ukraińskiego orientalisty Ołeksandra

[10] C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, przeł. Z. Piotrowska, Warszawa 2006, s. 21–22.

[11] M. Mollat du Jourdin, *Europa i morze*, przeł. M. Bruczkowska, Warszawa 1995, s. 33–51.

[12] O. Halenko, *Try Ukraïny, dva Kryma i odna istorija – vsesvitna*, w: *Krym v istoryčnych realijach Ukraïny: materialy naukovoï konferencji „Krym v istoryčnych realiach Ukraïny: Do 50-riččja vchodžennja Krymu do składu URSR"*, red. V.A. Smolij i in., Kyïv 2004, s. 61–67. Zob. też: M. Arkas, M. Ždan, V. Kubijovyč, Ja. Pasternak, N. Polons'ka-Vasylenko, O. Ohloblyn, *Pivdenna Ukraïna*, s. 2052; V. Murzin, *Nadczarnomorska Scytia*, w: *Koczownicy Ukrainy*, red. J. Chochorowski, Katowice 1996, s. 49; S.M. Plochij, *Jakoï istoriï…*, s. 10. Przełomową koncepcję Ukrainy jako części Wieliego Stepowego Pogranicza sformułował w 1990 roku Jarosław Daszkewycz (Ja. Daškevyč, *Ukraïna na meži miž Schodom i Zachodom (XIV–XVIII st.)*, „Zapysky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka" 1991, T. CCXXII: *Praci istoryko-filosofs'koï sekcïi)*, co jest szerzej omówione w rozdziale 6. Na temat pogranicza na Ukrainie, Ukrainy jako pogranicza i dyskursu o pograniczności zob. też.: A. Kappeler, V. Kravčenko, L. Vul'f, S. Plochij, K. Braun, S. Lep'javko, B. Kucmani, «*Poverch kordonu*»*: koncepcija prykordonnja jak ob'ėkt doslidžennja*, „Ukraïna Moderna" nr 18, 2011.

Hałenki[13]. Jest ona kontynuacją myśli dwóch wielkich intelektualistów ukraińskich XX wieku: Ahatanheła Krymskiego[14] i Omeljana Pricaka[15]. Według Hałenki Ukraina wchodzi w skład trzech historycznych stref cywilizacyjnych, wyznaczonych za pomocą perspektywy politycznej, ekonomicznej, religijnej, kulturowej, społecznej i psychologicznej. Strefa pierwsza – śródziemnomorska, obejmowała Południowe Wybrzeże Krymu wraz z Górami Krymskimi oraz śródziemnomorskie kolonie na kontynencie (Olbia, Tyras), a dzisiaj wytworem Ukraińskiego Śródziemnomorza jest Odessa. Była to też strefa ekspansji śródziemnomorskich religii monoteistycznych: chrześcijaństwa i islamu. Strefa druga – stepowa, była częścią Wielkiego Stepu Eurazjatyckiego; panowała tam względna homogeniczność polityczna, ale różnorodność religijna; cywilizacje koczowników stepowych osiągnęły szczyt potęgi w dobie imperium mongolskiego, potem zaczęły ulegać destabilizacji i stawać się peryferiami. W okresie nowożytnym Wielkie Stepowe Pogranicze pełniło rolę bufora między Imperium Osmańskim, Rosją, Rzecząpospolitą i Węgrami (a potem monarchią Habsburgów) i było stopniowo okrajane i poddawane kontroli[16]. Wreszcie istniała trzecia strefa – leśna. W odróżnieniu od strefy stepowej była ona samowystarczalna ekonomicznie, ale przez długi czas słabsza militarnie i bardziej podatna na zewnętrzne wpływy polityczne. Od XIV wieku strefa leśna ekspandowała jednak na południe. Warunki klimatyczne powodują, że na stepie ukraińskim możliwa jest efektywna, intensywna uprawa roli. Rewolucja przemysłowa i rozwój nowoczesnych środków transportu umożliwiły więc przetworzenie strefy stepowej w rolniczą i przyjęcie przez Ukraińskie Śródziemnomorze roli węzła eksportu zboża. Kolonizacja strefy stepowej i śródziemnomorskiej była ukraińskim narodowym projektem, choć realizowanym w warunkach podległości imperium. Zachód, Centrum i Wschód Ukrainy były terenem interakcji Stepu i Lasu, ale tylko Południe było terenem interakcji Stepu, Lasu i Śródziemnomorza.

[13] O. Halenko, dz. cyt.

[14] Ahatanheł Krymski – ur. 1871 we Włodzimierzu Wołyńskim (pochodził z Tatarów Litewskich), historyk, filolog, orientalista, badacz historii i literatury krajów arabskich, Iranu i Turcji, także pisarz i poeta; współorganizator Ukraińskiej Akademii Nauk w 1918, 1919–1929 przewodniczący wydziału historyczno-filologicznego WUAN, 1918–1928 sekretarz naukowy WUAN; 1918–1934 kierował katedrą orientalistyczną WUAN; w latach trzydziestych poddany szykanom; w lipcu 1941 aresztowany przez NKWD jako „ukraiński nacjonalista i kontrrewolucjonista", zmarł w więzieniu w Kustanaj (Kazachstan) 25 stycznia 1942. Zrehabilitowany w 1957 roku.

[15] Omeljan Pricak – ukraiński emigracyjny historyk i orientalista; ur. 1919 w powiecie samborskim, 1936–1940 studiował filologię na Uniwersytecie Lwowskim, 1939–1940 był ostatnim doktorantem Ahatanheła Krymskiego. Od 1943 studiował orientalistykę w Niemczech, następnie pracował tam naukowo. Od 1961 w USA, założył Harvard Ukrainian Research Institute, od 1989 podjął współpracę z krajowymi środowiskami naukowymi, zainicjował odbudowę ukraińskiej orientalistyki. Współzałożyciel Międzynarodowej Asocjacji Ukrainistów. Twórca heterodoksyjnej koncepcji powstania Rusi Kijowskiej. Zmarł w 2006 roku. Obszerniej zob.: A. Portnov, *Istoriï istorykiv. Oblyčča j obrazy ukraïns'koï istoriohrafiï XX stolittja*, Kyïv 2011, s. 185–199.

[16] W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago–London 1975, s. 125–221.

Stepy na północnym wybrzeżu Morza Czarnego są we współczesnej literaturze dotyczącej prahistorii i historii najdawniejszej określane terminem Północne Nadczarnomorze (ukr. *Piwniczne Pryczornomorja*). Do XVIII wieku były one fragmentem cywilizacyjnego makroregionu Wielkiego Stepu Eurazjatyckiego, sięgającego od Dunaju po Mandżurię. Kolejno dominowały tu różne ludy koczownicze, napływające ze wschodu. Początkowo były to głównie ludy użytkujące języki z irańskiej podrodziny językowej rodziny indoeuropejskiej: Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Potem ich miejsce zajęli użytkownicy języków z turkijskiej rodziny językowej, lub przynajmniej do niej przypisywani: Hunowie, Chazarowie, Bułgarzy, Pieczyngowie, Połowcy, Tatarzy, Nogajowie. Wielowiekowy antagonizm między ludami stepowymi a osiadłymi rolnikami w czasach nowożytnych był cywilizacyjnym podglebiem konfliktu turecko-słowiańskiego i islamsko-chrześcijańskiego. Obraz wroga – stepowego koczownika i najeźdźcy, jest jedną z podstawowych składowych nowożytnej kultury Rusi-Ukrainy. W konsekwencji ustosunkowanie się do nierolniczych i niesłowiańskich elementów w historii Ukrainy pozostaje jednym z kluczowych elementów wyznaczających paradygmaty ukraińskiej historiografii[17].

Jednocześnie Morze Czarne było peryferiami świata śródziemnomorskiego[18]. Za Bosforem i Dardanelami istniały społeczności na tyle rozwinięte cywilizacyjnie, ekonomicznie i politycznie, by podjąć ekspansję i kolonizację północnych wybrzeży Pontus Euxinus. Przedsięwzięcia takie kolejno realizowały miasta greckie, Rzym, Bizancjum, włoskie republiki morskie, wreszcie Imperium Osmańskie.

Na przynależność polityczną i charakterystykę etniczno-kulturową terytorium nadbrzeżnego oddziaływały więc czynniki z północy, wschodu i z południa – śródkontynentalne, stepowe i zamorskie. Posługując się ugruntowaną w historiografii i publicystyce metaforyką, można mówić o zetknięciu się „Pola", „Stepu" i „Morza".

Szczególnym przypadkiem był tu Półwysep Krymski. Z jednej strony był on „odnogą" Wielkiego Stepu. Jeżeli Wielki Step był swoistą „rzeką", którą kolejne fale koczowników z głębi Azji przemieszczały się na zachód aż do Panonii, to Krym był „starorzeczem"[19]. Kimmerowie egzystowali na Półwyspie, gdy ich miejsce na kontynentalnym[20] Stepie zajęli już Scytowie; Scytowie przetrwali na Krymie zepchnięci z kontynentu przez Sarmatów; Sarmaci–Alanowie zachowali odrębność kulturową na Krymie na długie wieki po tym, jak na kontynencie pojęcie Sarmacji stało się mitem; resztki Gotów zachowały germański język na Krymie przez stulecia po zniknięciu Gotów z głównego nurtu europejskiej historii; ślad Chazarów

[17] Zob. M. Hruševs'kyj, *Istorija Ukraïny-Rusy*, T. I, Kyïv 1994, s. 12.

[18] M. Mollat du Jourdin, dz. cyt., s. 37.

[19] V. Kubijovyč, M. Miller, *Krym*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, T. 3, s, 1175; O. Odrin, *Jak osoblyvosty fizyčnoï heohrafiï Krymu vplyvaly na joho istoryčnyj rozvytok?*, w: *Krym:* šljach *kriź viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach*, red. V. Smolij, Kyïv 2014, s. 18–19.

[20] W kategoriach geografii fizycznej Krym jest także częścią kontynentu europejskiego. We współczesnym dyskursie ukraińskim przyjęło się jednak nazywanie pozostałej części Ukrainy „kontynentalną" *(materikowa Ukrajina*).

przetrwał do XV wieku w nazwie Gazaria – włoskiej nazwie Krymu używanej przez kupców z republik morskich. Jednocześnie Krym był szczególnie otwarty na ekspansję i kolonizację z południa, od strony morza, od strony świata śródziemnomorskiego – kolonizowali go Grecy antyczni i Bizantyjczycy, Wenecjanie i Genueńczycy, Ormianie, Turcy Seldżuccy i Turcy Osmańscy. Krym dzieli się na trzy oddzielne regiony geograficzne: Południowe Wybrzeże, Góry Krymskie i stepową Nizinę Krymską. Południowe Wybrzeże Krymu (od Sewastopola do Teodozji) to jedyny obszar na ukraińskim Północnym Nadczarnomorzu, gdzie wybrzeże nie styka się bezpośrednio ze stepem, ale jest oddzielone od niego barierą górską. Aż do podboju rosyjskiego Krym nie był politycznie i cywilizacyjnie zunifikowany – Chanat Krymski obejmował część stepową i górską (przy czym Tatarzy zamieszkujący góry i step różnili się etnograficznie), zaś Południowe Wybrzeże należało bezpośrednio do Imperium Osmańskiego. Osmański ejalet Kaffy był następcą genueńskiego Kapitanatu Gocji i bizantyjskiej temy chersoneskiej.

Ponieważ południowe wybrzeże Morza Czarnego jako peryferia świata śródziemnomorskiego było – przynajmniej w zakresie technicznych i logistycznych zdolności do morskiej ekspansji – aż do XVIII wieku bardziej rozwinięte cywilizacyjnie od północnego, więc Morze Czarne nie było neutralną pustą przestrzenią, lecz trasą ekspansji. Mieszkańcy południowego wybrzeża eksplorowali północne, zakładali emporia, forty i kolonie, narzucali zwierzchność bezpośrednią lub pośrednią, wywozili niewolników, eksportowali religię: kult bóstw greckich, chrześcijaństwo, wreszcie islam. Zasięg wpływów greckich na terenie obecnej Ukrainy w starożytności był bardzo zbliżony do zasięgu wpływów Imperium Osmańskiego w czasach nowożytnych (oraz do okupacji francuskiej w 1919 roku!)[21]. *Notabene* rola Śródziemnomorza wobec Północnego Nadczarnomorza celnie została ujęta przez Adama Mickiewicza: „Tu Grek dłutował w murach ateńskie ozdoby, / stąd Italczyk Mongołom narzucał żelaza / I mekkański przybylec nucił pieśń namaza"[22].

Potęgom z Południa kilkakrotnie udało się całkowicie podporządkować politycznie całe wybrzeże Morza Czarnego i zamienić je w swoje wewnętrzne jezioro – udało się to niemal Mitrydatesowi VI Eupatorowi, Rzymianom, Bizantyjczykom, a wreszcie w pełni i najtrwalej – Turcji Osmańskiej. Z północnego wybrzeża na południowe długo zaś kierowały tylko się najazdy łupieżcze – Gotów, Rusów, potem Kozaków Zaporoskich – ale nigdy nie przeszły one do etapu osadnictwa, podboju czy choćby zakładania emporiów. Dopiero w czasach nowoczesnych kierunek ekspansji się odwrócił. Pierwszą i zarazem ostatnią siłą z Północy, która podjęła projekt politycznego podporządkowania całości wybrzeży, także południowych, było Imperium Rosyjskie Romanowów ze swoimi aspiracjami do Bosforu i Dardaneli oraz Konstantynopola. Choć nigdy nie udało się tych aspiracji zrealizować,

[21] Por. S.M. Plochij, *Jakoï istoriï…*, s. 10.

[22] A. Mickiewicz, *Ruiny zamku w Bałakławie*, w: tenże, *Wybór poezyj*, t. II, red. C. Zgorzelski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 114.

to ekspansja Imperium Rosyjskiego na trwałe zmieniła cywilizacyjne i etniczno-kulturowe stosunki w regionie czarnomorskim.

Przez długi czas najsłabszym z trzech kręgów kulturowych oddziałujących na Nadczarnomorze był krąg wschodnioeuropejskich cywilizacji rolniczych, powstałych na północ od strefy stepowej. W tym kręgu ukształtowała się etnia ukraińska, a następnie naród ukraiński. Przed XVIII wiekiem próby opanowania wybrzeży nadczarnomorskich przez państwa i etnie tego kręgu były nietrwałe[23]. Państwa te – Ruś Kijowska i Wielkie Księstwo Litewskie – miały zbyt mało zasobów oraz zbyt wiele innych wyzwań, a ludy koczownicze stepu (i ich nowożytny protektor – Turcja Osmańska) zachowywały zbyt duży potencjał militarny. Jednak na przełomie XVIII i XIX wieku Rosja w efekcie długotrwałego cyklu wojen rosyjsko-tureckich opanowała północne wybrzeża Morza Czarnego. Wielkie Stepowe Pogranicze na Nadczarnomorzu zostało zlikwidowane i zasiedlone przez ludność osiadłą – wśród której przeważali etniczni Ukraińcy[24].

Nowo podbite ziemie nad Morzem Czarnym zostały nazwane Noworosją. Z jednej strony, sama nazwa ma po części wydźwięk kolonialny i koresponduje z tworzonymi w tym samym czasie nazwami zamorskich kolonii państw europejskich, takimi jak Nowa Francja, Nowa Holandia, Nowa Anglia, Nowa Szkocja itd. Z drugiej strony, miał to być powrót Europy na jej pradawne terytoria, czasowo tylko zagarnięte przez Azję. Legitymizując swoje panowanie, Imperium Rosyjskie odwoływało się do dziedzictwa antycznej cywilizacji greckiej. Toponimy greckie lub pseudogreckie zajmowały miejsce tureckich: Krym stał się Taurydą, Ak-Meczet – Symferopolem, Achtiar – Sewastopolem, Gezlewe – Eupatorią, Kaffa – Teodozją, Hadżibej – Odessą.

W owym czasie Imperium Rosyjskie było wieloetnicznym konglomeratem, zamieszkałym przez ludność o różnych kulturach i różnym poziomie rozwoju cywilizacyjnego. Znaczną część kluczowych funkcji w Imperium sprawowali przybysze z Europy Zachodniej, a i sami panujący byli zachodnioeuropejskiego pochodzenia. Rosyjska ideologia imperialna, legitymizująca panowanie imperatorów nad ziemiami od Inflant po Alaskę i od Morza Karskiego po Kaukaz, dopiero się formowała[25]. Paradygmat dynastyczny był podstawą ideologii imperialnej, jednak Imperium od początku było Rosyjskim, nie zaś – w odróżnieniu od Rzymu i Bizancjum – uniwersalnym. Pojęcie „Rosjanin" w XVIII wieku oznaczało Wielkorusów (*russkich ljudiej*) z dawnego przedpiotrowego Carstwa Rosyjskiego (w tym zasymilowaną część elit niesłowiańskich, głównie tatarskich), Małorusów z Hetmanatu oraz

[23] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., s. 12.

[24] A. Kappeler, *Rosija jak polietnična imperija*. *Vynyknennja – istorija – rozpad*, L'viv 2005, przeł. Ch. Nazarkevyč, s. 96–97.

[25] Na temat tożsamości Imperium Rosyjskiego w XVIII w. szerzej zob.: S. Plokhy, *The Origins…*, s. 250–289; A. Kappeler, dz. cyt., s. 90–126; R. Szporluk, *Upadek imperium carskiego i ZSRR: kwestia rosyjska a ekspansja imperialna*, w:, tenże, *Imperium, komunizm, narody. Wybór esejów*, Kraków 2003, przeł. S. Czarnik, A. Nowak, s. 214–231.

służących imperatorowi przybyszy z Zachodu. Nie obejmowało zaś jeszcze masy ludności niesłowiańskiej i niechrześcijańskiej. Odtąd aż do 1917 roku rosyjski projekt imperialny i rosyjski projekt narodowy będą się ścierać w dyskretnej walce o tożsamość państwa Romanowów i tożsamość jego mieszkańców. Wyzwanie obu projektom rosyjskim – imperialnemu i nacjonalistycznemu – zostanie w XIX wieku rzucone przez projekty nacjonalistyczne narodów nierosyjskich, w tym ukraiński projekt narodowy. Zarówno ukraiński, jak i rosyjski projekt były oparte na paradygmacie tożsamości wschodniosłowiańskiego, prawosławnego ludu rolniczego. Musiały więc określić swoje stanowisko względem ziem, które prawosławni wschodni Słowianie zasiedlili dopiero w XVIII i XIX wieku. Czy nasi przodkowie mieszkawali tu w przeszłości? Czy historyczni mieszkańcy tych ziem byli naszymi przodkami? Skąd wynikają nasze prawa do tych ziem? Odpowiedzi na te pytania udzielali historycy, geografowie i publicyści. Wahały się między uznawaniem dawnych mieszkańców nadczarnomorskiego Stepu za historycznych wrogów, których ziemie zajęto w ramach samoobrony i historycznej sprawiedliwości, a uznawaniem tychże ludów stepowych za własnych przodków.

Ustosunkowanie się do etnicznie i językowo nieukraińskich elementów dziejów ziem współczesnej Ukrainy pozostawało i pozostaje jednym z kluczowych problemów przy formowaniu paradygmatów ukraińskiej historiografii. W 1980 roku emigracyjny historyk Omeljan Pricak wygłosił przełomowy referat pt. *Szczo take istorija Ukrajiny*, w którym przedstawił krytyczny zarys dotychczasowych ujęć i zaproponował nowe. Wychodząc z założenia, że historia zajmuje się przeszłością ludzkich wspólnot na terytorium, które wspólnoty te zamieszkują w linearnym czasie, zwrócił uwagę, że etnicznie ukraińskie państwa (Ruś Kijowska, Państwo Halicko-Wołyńskie, państwo hetmańskie XVII w.) historycznie zajmowały obszary nie pokrywające się ze współczesną Ukrainą, a przede wszystkim w większości nie obejmowały Południowej Ukrainy z Krymem. W związku z tym:

> Kwestię musi rozstrzygnąć dzisiejsze kryterium państwowe (o którym niżej): ukraińskie terytorium jako przedmiot historii – to w przybliżeniu terytorium w granicach obecnej USRR, co mniej więcej odpowiada etnograficznym granicom rozsiedlenia Ukraińców. Tu może wyniknąć zarzut, że takie rozstrzygnięcie jest teleologicznym, bowiem dzisiejsze terytorium państwowe projektuje się w przeszłość […]. Odpowiedź na to jest prosta: etnicznie nieukraińskie struktury polityczne zanikły, na przykład Państwo Połowieckie (1050–1240), Chanat Krymski (1450–1783) i ich dawni mieszkańcy włączyli się w większej mierze w ukraiński etnos; wskutek tego ich terytorium stało się ukraińskim terytorium etnograficznym w ciągu XVIII–XX w., a wraz z tym ukraińska historiografia ma – jak każda inna historiografia – obowiązek badać przeszłość wszystkich wspólnot ludzkich i państw, które żyły na dzisiejszym (swoim) terytorium[26].

[26] O. Pricak, Ščo *take istorija Ukraïny? (Dopovid' vyhološena 17-ho travnja 1980 roku na vidznačenni 30-littja UVAN u ZSA)*, w: tenże, Ščo *take istorija Ukraïny?*, wstęp O.V. Jas', „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2015, nr 1, s. 194–195.

Mimo wielkiego autorytetu Pricaka i jego wpływu na historiografię krajową po 1990 roku trudno mówić o powszechnym zastosowaniu jego koncepcji, a kwestia integracji etnicznie nieukraińskich podmiotów do historii Ukrainy pozostaje otwarta[27].

Południe (Nadczarnomorze) przy tym wyróżnia się tym, że nigdy dotąd nie pełniło roli centrum ukraińskiego ruchu narodowego i idei narodowej w żadnej z jej wersji, w odróżnieniu od Wschodu, Centrum i Zachodu[28]. Takim ośrodkiem przez pewien czas był Charków na Wschodzie. Pełnił tę rolę dwukrotnie: po raz pierwszy – jako ośrodek pierwszej romantycznej akademickiej fazy ukraińskiego ruchu narodowego, czy raczej jeszcze małorosyjskiego regionalizmu, na początku XIX wieku. Po raz drugi – jako stolica radzieckiej Ukrainy w latach 1917–1934, a tym samym centrum korenizacji-ukrainizacji i „rozstrzelanego odrodzenia". Centralny region Ukrainy to przede wszystkim Kijów – dawna stolica Rusi Kijowskiej, centrum ukraińskiego prawosławia, główny ośrodek ruchu narodowego oraz całego życia intelektualnego i kulturalnego w XIX wieku, stolica Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1917–1920, wreszcie stolica Ukraińskiej SRR od 1934 i współczesnej Ukrainy. Centralny region Ukrainy to jednak także Połtawszczyzna – kraina, której dialekt jest postrzegany jako główna baza dla standardowego języka ukraińskiego, oraz Czerkaszczyzna z Kaniowem, Korsuniem i Czehryniem – archetyp Ukrainy kozacko-ludowej, krajobraz symboliczny będący romantyczną reprezentacją całej Ukrainy, kraj opiewany przez Tarasa Szewczenkę. Wreszcie Zachód ze Lwowem to historyczna baza rozwoju ukraińskiego ruchu narodowego w XIX wieku. Tam przejście od fazy naukowo-kulturalnej do politycznej i od fazy politycznej do fazy masowej mobilizacji tego ruchu nastąpiło znacznie szybciej niż w pozostałych regionach. Jako obszar pod władzą austriacką, a następnie polską, Zachód, lub przynajmniej jego rdzeń – Galicja, był długo wyłączony spod oddziaływania procesów rusyfikacji i sowietyzacji, a potem stał się główną bazą antysowieckiego oporu. Po 1991 to z Zachodem utożsamiany jest często projekt ukraiński, czyli idea współczesnego państwa narodowego sformowana przez środowiska narodowo-demokratycznej inteligencji i przynajmniej symbolicznie przyjęta przez państwo ukraińskie.

Peryferyjności Południa w procesach formowania się ukraińskiego nowoczesnego narodu nie oznacza jednak, że Południe nie zostało poddane procesom ukraińskiej narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji. Nadczarnomorze jest Ukrainą, choć rzeczone procesy w odniesieniu do tego regionu przebiegały inaczej niż w pozostałych regionach.

---

[27] Zob. N. Jakovenko, *Narys istorii Ukraïny. Z najdavnišych* časiv *do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, s. 9.

[28] Należy zauważyć, że teraz (2015 rok) sytuacja wydaje się zmieniać. Pojawiają się tezy, że wraz z mianowaniem Micheila Saakaszwilego na szefa administracji państwowej obwodu odeskiego, Odessa stała się „drugą stolicą Ukrainy" jako wzorcowy ośrodek walki z korupcją i budowy funkcjonalnego państwa. Oczywiście, opinia ta na razie ma charakter tylko publicystyczny. Zob. V. Portnikov, *Kak byvšyj prezydent Gruzii sdelal Odessu «vtoroj stolicej»* Ukrainy, Slon, 7.07.2015, www.slon.ru [7.07.2015].

Koncepcja Hałenki wiąże się z liberalną koncepcją współczesnej tożsamości ukraińskiej, z projektem ukraińskiej „nacji politycznej", budowanej nie na zasadach językowo-etnograficznych, ale przede wszystkim wokół demokratycznej obywatelskiej wspólnoty politycznej i projektu lepszej, europejskiej przyszłości. Proces formowania się tej tożsamości przyspieszył po Euromajdanie i wybuchu konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w 2014 roku[29].

* * *

Niniejsza książka składa się z dwóch części i ma układ chronologiczno-problemowy. W pierwszej części dominującym wątkiem jest studium historiografii ukraińskiej, traktujące o tym, czy i jak ukraińska historiografia współuczestniczy w narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji regionu, i opisujące przednowoczesne jego dzieje. Nie jest to więc historia Nadczarnomorza ery przednowoczesnej, ale studium tego, jak ukraińska historiografia postrzega dokonujące się tam do XVIII wieku procesy polityczne i etniczne. Jednocześnie jednak autor starał się nakreślić ogólne rysy tych procesów, odwołując się do współczesnej historiografii.

Inspiracją do takiego ujęcia tematu jest między innymi teza Charlesa Kinga, według której żaden z nowoczesnych narodów tworzących dziś państwa narodowe nad Morzem Czarnym nie żył nad nim, ani nie pływał po Morzu Czarnym przed XIX wiekiem. Wybrzeża Morza Czarnego nie były ani ukraińskie, ani rosyjskie, ani bułgarskie, ani rumuńskie, ani gruzińskie, a nawet wybrzeże dzisiejszej Turcji nie było etnicznie tureckie. Historiografie narodowe w XIX i XX wieku wytworzyły natomiast narracje o odwiecznej czy w każdym razie bardzo dawnej obecności współczesnych narodów nad brzegami Morza:

> W pisane od nowa dzieje wtłoczono starożytnych mieszkańców wybrzeża, legitymizując nowe narody i ich związki z wodą. Adepci nowej nauki, etnohistorii, w mrokach przeszłości wyszukiwali informacje na temat początków współczesnych państw i ludów. Rusowie stali się Rosjanami, albo – zdaniem późniejszych historyków z Ukrainy i ukraińskiej diaspory – Ukraińcami. Getów i Daków, zlatynizowanych po podbiciu przez Trajana ziem na północ od Dunaju, zaczęto uznawać za pierwszych Rumunów. Trakowie stali się Bułgarami[30].

Kluczowe pojęcia „narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji" są stosowane za Robertem Kaiserem. Narodowa terytorializacja to konstruowanie (i jednocześnie kontestowanie) wyobrażeń o narodowym terytorium, tworzenie

---

[29] P.R. Magočij, *Evropejs'ka Ukraïna čy evrazijs'ka Malorosija?* „Krytyka" 2014, R. XVIII, nr 9–10 (203–204).

[30] C. King, dz. cyt., s. 233. Teza o istnieniu „nowej nauki, etnohistorii", jest raczej dyskusyjną metaforą, ściślejsze byłoby określenie „narodowy paradygmat w historiografii, czy narodowa orientacja historiografii".

map z wyobrażeniem ojczyzny i jej historycznych granic, zaznaczeniem miejsc o znaczeniu historycznym i kulturowym; tworzenie kanonu wyobrażeń o ojczystym krajobrazie i ojczystej przyrodzie; powstawanie kanonu lokacji związanych z wydarzeniami historii narodowej i narodową kulturą (narodowe miejsca historyczne, zabytki i pomniki kultury narodowej, szlaki bohaterów i wieszczów itd.). Terytorialna nacjonalizacja to socjalizacja ludności w kierunku identyfikowania się przez nią z ojczyzną i narodem. Ludność, która staje się narodem, zaczyna czuć się prawowitymi, pełnoprawnymi, odwiecznymi gospodarzami danego terytorium, zaczyna identyfikować jego granice oraz identyfikować obcych[31].

Autor ma na uwadze teorie narodu i nacjonalizmu Ernesta Gellnera, Benedicta Andersona, Miroslava Hrocha i Anthony'ego D. Smitha[32]. Bardzo ważną rolę w kształtowaniu narzędzi interpretacyjnych odgrywają też prace Józefa Chlebowczyka[33]. Termin „etnia" jest używany w znaczeniu przednowoczesnej wspólnoty etnicznej cechującej się wyróżniającą się nazwą, mitem pochodzenia, wyróżniającą się podzielaną kulturą, podzielanym wyobrażeniem o historii, związkiem z określonym terytorium i poczuciem solidarności[34]. Pojęcie „etnos" natomiast jest używane tylko tam, gdzie jest konieczne odwołanie się do aparatu pojęciowego nauki radzieckiej i postradzieckiej[35]. Termin „nacjonalizm" jest używany w znaczeniu szerokim, jako ruch ideologiczny skierowany na zdobycie i zachowanie autonomii narodowej, jedności narodowej i tożsamości narodowej społeczności, której członkowie uznawani są za stanowiących rzeczywisty lub potencjalny „naród"[36].

Pod pojęciem tradycyjnej historiografii ukraińskiej będzie tu rozumiana ukraińska historiografia sprzed przełomu modernistycznego, tworzona

---

[31] R.J. Kaiser, *Geography*, w: *Encyclopedia of Nationalism*, Vol 1: *Fundamenthal themes*, red. A.J. Motyl, San Diego 2001.

[32] E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009, wyd. II, przeł. T. Hołówka; B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997, przeł. S. Amsterdamski; M. Hroch, *Evropská národni hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986; tenże, *Małe narody Europy*, Wrocław 2003, przeł. G. Pańko; A.D. Smith, *Nacjonalizm,* Warszawa 2007, przeł. E. Chomicka; tenże, *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009, przeł. M. Głowacka-Grajper.

[33] J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1983; tenże, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu,* Warszawa 1988.

[34] A.D. Smith, *Etniczne źródła*..., s. 29–43.

[35] Na temat pojęcia „etnos" w nauce radzieckiej i postradzieckiej zob. K. Pietkiewicz, *Początki państwowości litewskiej*, w: *Poznań – Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego,* red. Z. Wojtkowiak, Poznań 2010, s. 157–161.

[36] A.D. Smith, *Nacjonalizm*..., s. 21. Zob. też T. Paleczny, *Kontrowersje teoretyczne wokół socjologicznych ujęć nacjonalizmu,* „Sprawy Narodowościowe" seria nowa, t. III, 1994, zesz. 2 (5); P. Lawrence, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, Warszawa 2007, przeł. P.K. Frankowski, s. 9–28.

w XIX i XX wieku, której autorzy identyfikowali się z ukraińską ideą narodową (poza jej radzieckim, marksistowsko-leninowskim wariantem). Czołowym reprezentantem tej historiografii będzie Mychajło Hruszewśki ze swoją wielotomową *Historią Ukrainy-Rusi*[37]. Uwzględnieni też zostali Dmytro Jawornycki i Mykoła Arkas z uwagi na wielki wpływ ich publikacji na potoczne wyobrażenia o historii oraz związek tego ostatniego autora z Nadczarnomorzem[38]. Uzupełniająco wykorzystano ponadto międzywojenne publikacje lwowskie[39]. Przedmiotem studiów jest też dyskurs diaspory, który reprezentuje synteza Natalii Połonskiej-Wasyłenko[40] oraz *Encyklopedia ukrainoznawstwa* pod redakcją Wołodymyra Kubijowycza[41]. Radziecką historiografię ukraińską reprezentuje między innymi monografia prahistorii i historii starożytnej Ukrainy z 1957 roku[42], *Ukraińska Encyklopedia Radziecka*, dwutomowa historia USRR z 1969 roku[43], oraz monografia Iwana Hapusenki[44]. Bardzo ważną rolę odgrywają też prace tych autorów publikujących na powojennej Ukrainie Radzieckiej, jak Wiktor Petrow[45], Mychajło Brajczewski[46], Borys Mozołewski[47] oraz Feliks Szabuldo[48], którzy w możliwych wtedy granicach polemizowali z wykładnią historii dyktowaną z moskiewskiej centrali, sprowadzającą historię Ukrainy do roli „młodszego brata" u boku „wielkiego narodu rosyjskiego".

Miejsce Nadczarnomorza w narracji o dziejach narodu ukraińskiego w historiografii ukraińskiej po 1991 roku przedstawione jest w oparciu o wybór dokonany w ślad za Tomaszem Stryjkiem[49]. Uwzględniono więc syntezę kijowską (seria

---

[37] M. Hruševs'kyj, *Istorija Ukraïny-Rusy*, t. I-X, Kyïv 1994–1998. Por.: S. Plochij*, Velikyj peredil. Nezvyčajna istorija Mychajla Hruševs'koho,* Kyïv 2011, przeł. M. Klymčuk; V. Tel'vak, *Rol' Mychajla Hruševs'koho v ukraïns'kij istoriohrafiï ta metodolohiï istoriï*, w: *Historia historiografii i metodologia historii…*

[38] D.I. Javornyc'kyj, *Istorija zaporoz'kich kozakiv*, red. P.S. Sochan' i in., t. 1–3, Kyïv 1990; M. Arkas, *Istorija Ukraïny-Rusi,* Krakiv 1912 [reprint Kyïv–Kam'janec'-Podils'kyj 2013].

[39] I. Kryp'jakevyč, B. Hnatevyč, Z. Stefaniv, O. Dumin, S. Šramčenko, *Istorija ukraïns'koho vijs'ka*, wyd. IV, L'viv 1992; *Velyka istorija Ukraïny vid najdavnišych* časiv, red. M. Holubec', Kyïv 1993.

[40] N. Polons'ka-Vasylenko Natalija, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2002, t I-II. Praca po raz pierwszy wydana w Monachium w l. 1972–1976.

[41] *Encyclopedija ukranoznavstva,* red. V. Kubijovyč, t. 1–11, L'viv 1992–2000 (reprint wydania emigracyjnego z lat 1955–1989)

[42] *Narysy starodavnoï istoriï Ukraïns'koï RSR*, red. S.M. Bibikov i in., Kyïv 1957

[43] *Istorija Ukrainskoj SSR*, Kiev 1969, red, K.K. Dubina, t. 1–2.

[44] I.M. Hapusenko, *Borot'ba schidnych slov'jan za vychid do* Čornoho *mor'ja*, Kyïv 1966.

[45] V.P. Petrov, *Skify. Mova i etnos*, Kyïv 1968; tenże, *Etnohenez slov'jan. Džerela, etapy rozvytku i problematyka*, Kyïv 1972.

[46] M. Ju. Brajčevs'kyj, *Pochodžennja Rusi*, Kyïv 1968.

[47] B.M. Mozolevs'kyj, *Skifs'kyj step*, Kyïv 1983; tenże*, Etnična heohrafija Skifiï*, Kyïv 2013 (jest to edycja nieukończonej pracy habilitacyjnej pisanej w latach osiemdziesiątych).

[48] F.M. Šabul'do, *Zemli Jugo-Zapadnoj Rusi v sostave Velikogo Knjažestva Litovskogo*, Kiev 1987.

[49] T. Stryjek, *Jakiej przeszłości…,* s. 375.

Ukrajina kriź wiky)[50], syntezę lwowską[51], prace Natalii Jakowenko[52], Oresta Subtelnego[53] i Paula Roberta Magocsiego[54]. Dwaj ostatni autorzy wprawdzie są przedstawicielami nauki północnoamerykańskiej, a Magocsi osobiście nie identyfikuje się z ukraińską etnicznością (choć z ukraińskim narodem politycznym tak). Praca Subtelnego jednak jako pierwsza nowoczesna niemarksistowska synteza trafiła w dużym nakładzie na niepodległą Ukrainę. Magocsi natomiast jest autorem o dużym znaczeniu. W swojej pracy podjął on przełomową, choć różnie ocenianą, próbę napisania wieloetnicznej historii Ukrainy[55]. Uwzględniono też leksykon historyczny autorów lwowskich[56]. Konieczność przedstawienia całokształtu i różnych kontekstów dyskursu o Nadczarnomorzu spowodowała, że w rozdziałach I i III–VI poddawana interpretacji jest też myśl wielu innych twórców ukraińskich narracji o tym regionie, a także w pewnym zakresie poglądy niektórych autorów rosyjskich i rumuńskich.

Celowo natomiast bardzo ograniczony jest zakres odwołań do prac Dmytra Bahalija, Stepana Rudnyckiego i Jurija Łypy. Niniejsze studium w założeniu jest fragmentem większego projektu poświęconego tożsamości ukraińskiego Nadczarnomorza. Autorom tym – historykowi, geografowi i myślicielowi politycznemu, którzy wywarli bardzo duży wpływ na formowanie wyobrażeń o ukraińskim terytorium w okresie międzywojennym, poświęcone będzie miejsce w przewidywanej odrębnej publikacji.

Rozdział pierwszy: *Obcy, poprzednicy, czy przodkowie? Starożytni mieszkańcy wybrzeża czarnomorskiego w perspektywie ukraińskiej* dotyczy okresu do końca obecności Rzymian na Północnym Nadczarnomorzu, widzianego przez pryzmat historiografii akademickiej. Rozdział trzeci *Słowianie i nie-Słowianie nad Morzem Czarnym w epoce wędrówek ludów i w średniowieczu do inwazji mongolskiej* analogicznie obejmuje okres od połowy III w. n.e. do połowy wieku XIII, nieco zazębiając się chronologicznie z rozdziałem I. Rozdział piąty *Nadczarnomorze Złotej Ordy i Wielkiego Księstwa Litewskiego – obce czy swoje?* poświęcony jest epoce

[50] Pierwsze osiem tomów, obejmujących okres do XVIII w. (t. I: K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, *Na svitanku istorii,* Kyïv 1998; t. II: S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, *Antyčni deržavy Pivničnoho Pryčornomor'ja*, Kyïv 1998; t. III: V.D. Baran, *Davni slov'jany*, Kyïv 1998; t. IV: O.P. Toločko, P.P. Toločko, *Kyïvs'ka Rus'*, Kyïv 1998; t. V: M.F. Kotljar, *Halyc'ko-Volyns'ka Rus'*, Kyïv 1998; t. VI: O.V. Rusyna, *Ukraïna pid tataramy i Lytvoju*, Kyïv 1998; t. VII: V.A. Smolij, V.S. Stepankov, *Ukraïns'ka nacional'na revoljucija XVII st. (1648–1676 rr.),* Kyïv 1999; t. VIII: O.I. Huržij, T.V. Čuchlib, *Het'mans'ka Ukraïna*, Kyïv 1999).

[51] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, L'viv 1998.

[52] N. Jakovenko, dz. cyt. Czytelnik polski może się zapoznać z przekładami: N. Jakowenko, *Historia Ukrainy. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, Lublin 2000, przeł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska; taż, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, przeł. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska.

[53] O. Subtel'nyj, *Ukraïna: istorija*, Kyïv 1993.

[54] P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, przeł. E. Hyjdel, S. Hračova.

[55] Por. S.M. Plochij, *Jakoï istoriï…*, s. 9.

[56] *Dovidnyk z istoriï Ukraïny*, red. I. Pidkova, R. Šust, Kyïv 2002.

tatarsko-litewskiej w dziejach Ukrainy, którą w odniesieniu do Nadczarnomorza należałoby może raczej nazywać genueńsko-tatarsko-litewską. Chodzi o okres od połowy XIII do połowy XV wieku, w którym tkwi źródło współczesnego sporu o historyczny rodowód Odessy, bardzo ważnego dla dzisiejszej tożsamości tego największego miasta omawianego regionu. Rozdział szósty *Wojna z historycznym wrogiem czy złożone partnerstwo z rdzennym narodem Ukrainy? Nowożytne Nadczarnomorze w perspektywie ukraińskiej*, o ramach czasowych od połowy XV do początków XVIII wieku, dotyczy kluczowego problemu – miejsca Chanatu Krymskiego i Tatarów Krymskich w ukraińskiej historii oraz kwestii obecności Kozaków Zaporoskich na Morzu Czarnym.

Z porządku chronologicznego wyłamują się dwa rozdziały. Rozdział drugi *Prypontyda-Aratta-Oriana: Nadczarnomorze w pseudonaukowym dyskursie mitotwórczym* jest próbą przedstawienia i wyjaśnienia fenomenu pseudonaukowych czy mitohistorycznych narracji o dziejach Ukrainy, w których Nadczarnomorze odgrywa kluczową rolę. Rozdział czwarty *Między Dunajem a Dniestrem: wybrzeże dakoromańskie czy słowiańskie?* został natomiast wyodrębniony pod kątem geograficznym, ze względu na specyfikę subregionu Podunawia (Południowej Besarabii, Budziaku), który jest przedmiotem bardziej złożonego sporu między współczesnymi ideami i projektami. Reszta Nadczarnomorza jest obiektem konfliktu między ukraińską ideą narodową a rosyjską ideą imperialno-narodową (w wydaniu carskim, sowieckim lub postsowieckim). Spór ma zasadniczo charakter emancypacyjny: ukraińskie dążenia emancypacyjne spotykają się z rosyjskimi dążeniami do zachowania takiej czy innej formy hegemonii. Obie strony jako argumentów używają tych samych faktów historycznych – przynajmniej z zakresu epok przednowoczesnych – uznając je za część „swojej" historii, na przykład aktywność Rusów na Morzu Czarnym jest interpretowana jako ukraińska lub jako rosyjska, ewentualnie jako wspólna. Podunawie zaś jest obiektem sporu między ukraińską ideą narodową, rosyjską ideą imperialno-narodową oraz rumuńską ideą narodową. Spór ma więc przynajmniej na jednej osi, charakter sporu między dwoma równorzędnymi, podobnymi paradygmatami nacjonalistycznymi – rumuńskim i ukraińskim.

Kilka słów wyjaśnienia jest konieczne w związku z niektórymi wątkami poruszanymi w części pierwszej. Obszerne zreferowanie kwestii marryzmu (rozdział pierwszy) autor uznał za potrzebne z dwóch powodów. Po pierwsze, treść i historyczna rola teorii Nikołoza Marra są dziś polskiemu czytelnikowi bardzo słabo znane[57]. Po drugie zaś, marryzm odegrał znaczącą rolę w formowaniu aparatu pojęciowego dziejów etniczności w dyskursie w ZSRR i na obszarze postradzieckim, nawet po politycznym i naukowym zdezawuowaniu tej teorii. Partie poświęcone formowaniu się nowoczesnej tożsamości Karaimów i Tatarów Krymskich (rozdzia-

[57] M. Stachowski, *Marr i Marryzm*, „LingVaria" R. VIII, 2013, nr 2 (16), s. 249–250.

ły trzeci i szósty) nie powinny zaskakiwać – narody te są współcześnie uznawane za „rdzenne narody Ukrainy”[58]. Na naszych oczach, po Euromajdanie, aneksji Krymu i wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej, przyspiesza proces formowania się ukraińskiego narodu politycznego ponad podziałami językowymi, zbudowanego wokół obywatelskiej idei demokratycznego państwa, zorientowanego na Europę. Taka tożsamość będzie wymagać reinterpretacji historii i stworzenia wizji przeszłości Ukrainy bardziej rozległej, niż zorientowana narodowo historia dążeń do osiągnięcia przez naród ukraiński autonomii, integralności i tożsamości[59].

Druga część pracy jest próbą zarysowania i zinterpretowania procesów formowania się nowoczesnego narodu ukraińskiego na Nadczarnomorzu. Rozdział siódmy: *Chańska Ukraina i ostatni kozacy Południa. Ukraińskie społeczności pogranicza nadczarnomorskiego i rosyjska ekspansja* przedstawia zmiany granic na Nadczarnomorzu od początku XVIII do drugiej połowy XIX wieku oraz rolę wspólnot pogranicznych w tych procesach. Rozdział ósmy: *Noworosja: region rosyjski, ukraiński, wieloetniczny, sztuczny, czy…?* jest próbą analizy tożsamości regionu wytworzonego wskutek dotarcia Imperium Rosyjskiego w swej ekspansji nad Morze Czarne. W rozdziale dziewiątym: *„Czorne more szcze wsmichnet'sja": Południe Ukrainy w działalności ukraińskiego ruchu narodowego do 1917 roku* podjęte zostało zadanie przedstawienia ukraińskiej odpowiedzi na „projekt Noworosja". Wreszcie rozdział dziesiąty: *Porażka czy zwycięstwo? Ukraińska rewolucja narodowa 1917–1921 na Nadczarnomorzu* ma na celu określenie miejsca regionu nadczarnomorskiego w polityce ukraińskiej w dobie złożonego konfliktu o nową organizację polityczną ziem ukraińskich. Problematykę tu poruszaną inspirują dwie tezy Hałyny i Fedora Turczenko: „Południe było najsłabszym ogniwem ukraińskiej rewolucji”[60] oraz „Region wszedł w rewolucję jako Noworosja, a wyszedł z niej jako Południowa Ukraina”[61].

Ze względu na charakter pracy podział w bibliografii na źródła i opracowania jest bardzo umowny. Duża część historiografii i publicystyki historycznej jest bowiem jednocześnie źródłem i literaturą przedmiotu[62]. Wykorzystano opublikowa-

[58] Pojęcie „korinni narody Ukrajiny" pojawiło się w dyskursie publicznym na początku lat dziewięćdziesiątych i zostało oficjalnie wprowadzone do Konstytucji Ukrainy w 1996 roku, nie wymieniono tam jednak konkretnych zbiorowości mających taki status, ani go nie zdefiniowano precyzyjnie. Projekt ustawy z marca 2014 roku wymienia Tatarów Krymskich, Karaimów i Krymczaków. W literaturze jako „rdzenny naród" bywali też wymieniani Gagauzi (M.S. Dnistrjans'kyj, *Etnopolityčna heohrafija Ukraïny*, L'viv 2006, s. 254–269).

[59] P.R. Magocsi, *Evropejs'ka Ukraïna…*

[60] F. Turčenko, H. Turčenko, *Pivdenna Ukraïna: modernizacija, svitova vijna, revoljucija (kinec' XIX st. – 1921 r.),* Kyïv 2003, s. 135

[61] Tamże, s. 280.

[62] W konstrukcji bibliografii przyjęto zasadniczo regułę, że publikacje funkcjonujące jako opracowania naukowe lub popularnonaukowe zaliczono do opracowań, choć oczywiście w wielu wypadkach nawet historycznie nie spełniały standardów naukowości, albo dziś mają walor tylko jako źródło do historii historiografii.

ne dokumenty ukraińskiego ruchu narodowego i jego instytucji[63] oraz literaturę tworzącą dyskurs ukraińskiego ruchu narodowego – od Mychajły Drahomanowa i Borysa Hrinczenki przez Mychajłę Hruszewskiego i Mykołę Arkasa, do pism politycznych i wspomnień przywódców i uczestników ukraińskiej rewolucji z lat 1917–1921: Wołodymyra Wynnyczenki, Wołodymyra Kedrowskiego, Jurka Tiutiunnyka, Mychajła Omeljanowycza-Pawłenki, Dmytra Doroszenki, Mykoły Hałahana, Wsewołoda Petriwa, Borysa Monkewycza, Nykyfora Awramenki[64]. Ważnym dla tematu ukraińskim publicystą historycznym był Swiatosław Szramczenko, uczestnik prób utworzenia ukraińskiej marynarki wojennej w latach 1917–1921, który poświęcił im wiele publikacji. Publikacje Wołodymyra Krawcewycza, Anatolija Daniłowa, Myrosława Mamczaka i innych autorów, którzy badali dzieje ukraińskiej obecności na Morzu Czarnym i jednocześnie formowali ukraińskie tradycje morskie po 1991 roku, dla celów niniejszej pracy jednocześnie odgrywają rolę źródła i literatury przedmiotu. Duże znaczenie w poznawaniu ukraińskich wyobrażeń o regionie południowym i miejscu Morza Czarnego odgrywa też analiza publicystyki historycznej. Sięgnięto tu do miesięcznika „Krytyka"[65], opiniotwórczych tygodników „Ukrajińskyj Tyżdeń'" oraz „Dzerkało Tyżnja" („Zierkało Niedieli")[66], portalu „Ukrajińska Prawda" z jego działem historycznym „Istoryczna Prawda"[67], odeskiego czasopisma „Czornomorśke Nowyny", sewastopolskiego Ukrajińske Żyttja v Sewastopoli (ukrlife.org)[68] oraz innych tytułów. W pewnym zakresie wykorzystano też dyskurs o historii uprawiany w Internecie, na ogólnoukraińskich

[63] Między innymi: *Nacional'ni vidnosyny v Ukraïni u XX st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*, red. M.I. Pančuk, Kyïv 1994; *Ukraïns'ka Central'na Rada. Dokumenty i materialy,* red. V.F. Verstjuk i in., Kyïv 1996; *Ukraïns'kyj nacional'no-vyzvol'nyj ruch. Berezen' – lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy,* red. V. Verstjuk i in., Kyïv 2003, *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo v Ukraïni u XX st. Zbirnyk dokumentiv*, red. M. Mamčak, Sevastopol' 2013.

[64] Ten ostatni odgrywa dla niniejszej pracy pewną rolę symboliczną – oficer Armii UNR, uczestnik wyprawy na Krym w 1918 roku, po zakończeniu ukraińskich walk niepodległościowych zamieszkał w Poznaniu i jest tu pochowany (zmarł w 1973 roku). Sytuacja polityczna powodowała, że wejście jego relacji do publicznego obiegu było długo niemożliwe. Dzięki staraniom rodziny, zwłaszcza syna, Romana Awramenko, rękopis wspomnień zachował się i został opublikowany przez kijowskie wydawnictwo Tempora w 2007 roku.

[65] Opiniotwórczy miesięcznik, reprezentujący kijowskie elity intelektualne orientacji prozachodniej i demokratycznej.

[66] „Ukrajińskyj Tyżdeń" jest nowocześnie redagowanym tygodnikiem opinii, adresowanym do klasy średniej, reprezentuje orientację prozachodnią narodowo-liberalno-demokratyczną, zdecydowanie antysowiecką. Jako jedyny ukraińskojęzyczny tygodnik jest dostępny w szerokiej dystrybucji na Południu. Poświęca dużo uwagi tematyce historycznej i tożsamościowej. „Dzerkało Tyżnia" („Zerkało Niedieli") jest najpoważniejszym ukraińskim tygodnikiem opinii, orientacji prozachodniej i liberalno-demokratycznej.

[67] Najpopularniejszy ukraiński portal informacyjno-publicystyczny, założony w 2000 roku przez Heorhija Gongadze, identyfikowany z Pomarańczową Rewolucją 2004 i Euromajdanem/Rewolucją Godności 2013–2014.

[68] Portal społeczności ukraińskiej Sewastopola, z powiązaną z nim obszerną biblioteką internetową. Reprezentuje narodowo-demokratyczny i narodowy ukraiński punkt widzenia dotyczący Krymu.

i regionalnych portalach informacyjno-publicystycznych oraz na portalach społecznościowych. W kształtowaniu wyobrażeń o przeszłości odgrywa on bowiem coraz poważniejszą rolę. Odwołano się też do refleksów historii Nadczarnomorza w różnych współczesnych obiegach na Ukrainie: komercyjnym (marki towarów) i polityczno-wojskowym (nazwy typów uzbrojenia, nazwy ochotniczych batalionów powstałych w 2014 roku). Jako uzupełnienie w charakterze źródła o kształtowaniu wyobrażeń Ukraińców o historii regionu nadczarnomorskiego wykorzystano też wybrane utwory ukraińskiej literatury pięknej[69].

W historiografii nie ma dotąd pracy o podobnym zakresie tematycznym i celach. Stosunkowo najbliższe jej są bardzo cenne prace Hałyny i Fedora Turczenków, poświęcone procesom formowania się nowoczesnego ukraińskiego narodu na Ukrainie Południowej w kontekście procesów modernizacyjnych i rozpadu Imperium Rosyjskiego[70]. Ważną rolę odgrywają opracowania zachodniej historiografii, jak studium Williama H. McNeilla, autora koncepcji Europejskiego Stepowego Pogranicza, *Dzieje Morza Czarnego* Charlesa Kinga, *Ruś Wikingów* Władysława Duczki, tom studiów autorów zachodnich i ukraińskich o formowaniu się ukraińskiej tożsamości pod redakcją Andreasa Kappelera, tegoż autora dzieje wieloetnicznego Imperium Rosyjskiego, studium dziejów związku Europy z morzem Michela Mollat du Jourdina, prace Jamesa E. Mace'a, Richarda Pipesa, Orlando Figesa, Andrew Wilsona, Timothy'ego Snydera. Zarówno do historiografii zachodniej, jak i ukraińskiej należą Serhy Yekelchyk i Serhy Plokhy. Podkreślić należy dorobek polskiej historiografii dotyczący regionu Morza Czarnego w średniowieczu, czasach nowożytnych i współczesnych. Należą tu między innymi prace Stefana M. Kuczyńskiego, Krzysztofa Dąbrowskiego, Teresy Nagrodzkiej-Majchrzyk, Edwarda Tryjarskiego, Jerzego Strzelczyka, Artura Kijasa, Ilony Czamańskiej, Dariusza Kołodziejczyka i Andrzeja Furiera. Polska historiografia ma też ogromny dorobek poświęcony dziejom Ukrainy i formowaniu się ukraińskiej tożsamości, z którego wymienić należy między innymi prace Władysława Serczyka, Włodzimierza Mędrzeckiego, Tadeusza A. Olszańskiego, Andrzeja Chojnowskiego, Jana Jacka Bruskiego, Tomasza Stryjka i wielu innych autorów.

Prace ukraińskie dotyczące całokształtu dziejów Ukrainy, istotne także dla poznania miejsca Nadczarnomorza w tych dziejach, zostały przedstawione wcześniej. Ukraińska historiografia od przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, wyzwolona z ograniczeń cenzuralnych i metodologicznych, może się poszczycić

[69] Chodzi tu poezję Tarasa Szewczenki, powieść *Mecz Areja* Iwana Biłyka oraz poemat *Skifśkaja odisseja* Liny Kostenko W pierwszym przypadku uzasadnione jest to kluczową rolą Szewczenki w dziejach ukraińskiej kultury i tożsamości, w drugim i trzecim – odwoływaniem się do tych utworów przez publicystykę historyczną. Niewątpliwie temat roli literatury w kształtowaniu wyobrażeń o ukraińskim terytorium zasługuje na znacznie szersze, zapewne oddzielne, ujęcie.

[70] F. Turčenko, H. Turčenko, *Pivdenna Ukraïna…*, H. Turčenko, *Pivdenna Ukraïna na zlami epoch (1914–1921 rr.),* Zaporiżżja 2005, taż, *Pivdennoukraïns'kyj rehion u konteksti formuvannja modernoï ukrans'koï nacii (XIX – perša* čvert' *XX st.)*, Zaporiżżja 2008.

wieloma pracami o historii regionu południowego. Są to między innymi publikacje Feliksa Szabuldo, Łeonida Wojtowycza, Ołeny Baczynskiej, Tarasa Honczaruka, Tarasa Winckowskiego, Ołeksandra Muzyczki, Anatolija Myseczki, Ołeksandra Łebedenki, Anatolija Tyczyny, Ołeksandra Bołdyriewa oraz wielu innych współczesnych historyków ukraińskich, zwłaszcza związanych z ośrodkiem odeskim, zamieszczane między innymi w takich czasopismach, jak: „Czornomorśka Mynuwszyna", „Piwdenna Ukrajina", „Piwdennyj Zachid. Odesyka" oraz „Zapysky istorycznoho fakultetu Odeśkoho nacionalnoho uniwersytetu". Do ważnych opracowań należy też zaliczyć monografię Tarasa Czuchliba o stosunkach kozacko-osmańskich, Anatolija Chromowa o kozactwie południowoukraińskim, prace Jarosława Bojka i Wasyla Pirka o procesach osadnictwa na Nadczarnomorzu w XVIII–XIX stuleciach. Wspomnieć też należy prace z geografii historycznej: monografie o kształtowaniu się ukraińskich granic Wasyla Bojeczki, Oksany Hanży i Borysa Zacharczuka (z wyborem dokumentów) oraz Wołodymyra Serhijczuka, monografię dziejów kartografowania Ukrainy Rostysława Sossy oraz pracę Myrosława Dnistrianskiego. Bardzo przydatne w kwestiach dotyczących militarnych dziejów ukraińskiej rewolucji narodowej, w tym kwestii biograficznych działaczy wojskowych rewolucji, są publikacje Jarosława Tynczenki, oparte na bardzo dogłębnych badaniach i podważające wiele stereotypów oraz nieudokumentowanych twierdzeń obecnych długo w ukraińskim dyskursie. Ważną pracą jest powstała w Symferopolu monografia dziejów Krymu lat 1917–1921 autorstwa Aleksandra i Wiaczesława Zarubinów. Na szczególną uwagę zasługuje książka *Krym: szljach kriź wiky. Istorija u zapytannjach i widpowidjach*, pod redakcją Wałerija Smolija. Publikacja ta jest reakcją na rosyjską aneksję Krymu i na legitymizujący ją rosyjski dyskurs. Ma charakter popularny, jednocześnie jednak reprezentuje poglądy współczesnej akademickiej historiografii ukraińskiej.

* * *

Nazwy miejscowe współczesne są w niniejszej pracy stosowane zgodnie z systemem Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej[71]. Współczesne toponimy z obszaru Ukrainy, których nie uwzględniono w zeszycie 6 *Nazewnictwa geograficznego świata*, są podawane w wersji oryginalnej transkrybowanej[72].. Toponimy historyczne są podawane w wariantach

[71] *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 6: *Białoruś, Rosja, Ukraina*, Warszawa 2005; Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej, http://ksng.gugik.gov.pl [20.08.2016].

[72] W trakcie prac redakcyjnych nad książką w życie weszło wiele zmian nazw wynikłych z Ustawy o potępieniu komunistycznego i narodowosocjalistycznego reżimów totalitarnych i zakazie propagowania ich symboliki, uchwalonej przez Radę Najwyższą Ukrainy 9 kwietnia 2015 roku i podpisanej przez prezydenta Petra Poroszenkę 15 maja 2015 roku. Wśród nich Illiczіwśk został 18 lutego 2016 przemianowany na Czornomorśk (pol. wg KSNG: Czarnomorsk), Kotowsk 12 maja 2016 na Podilśk,

przyjętych we współczesnej historiografii polskiej, odpowiadających wersjom używanym historycznie. Autor zdecydował się też na używanie form radziecki i sowiecki, przy czym ta druga jest stosowane tylko wtedy, gdy ma oddać negatywną konotację sensu tego słowa w dyskursie ukraińskim. W języku ukraińskim podobnie jak w polskim, *sowietskij* został w czasach ZSRR zastąpiony oficjalnym terminem *radiańśkyj*, ale termin *sowietśkyj* funkcjonuje w dyskursie ukraińskim z konotacją negatywną, zwłaszcza w odniesieniu do moskiewskiego centrum i systemu politycznego ZSRR jako całości. Imiona i nazwiska osób będących obywatelami Ukrainy po 1991 roku są stosowane w nominatywnej wersji ukraińskiej. Nazwiska osób, których działalność związana jest z wcześniejszym okresem, są podawane zależnie od kontekstu i praktyki przyjętej w polskiej literaturze naukowej. W wersji ukraińskiej przytaczane są nazwiska postaci, które można identyfikować z ukraińskim ruchem narodowym lub występowały przede wszystkim jako obywatele państw, w których język ukraiński był językiem urzędowym, to jest Ukraińskiej Republiki Ludowej, Państwa Ukraińskiego i Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (ale nie Ukraińskiej SRR z lat 1918–1920). Końcówki nazwisk ukraińskich -śkyj i -ćkyj oraz rosyjskich *-skij, -ckij* oddano w wersji spolszczonej *-ski* i *-cki*. Imiona i nazwiska z epoki przednowoczesnej są spolszczane wtedy, kiedy taki zwyczaj co do danej postaci występuje w literaturze polskiej. Patronimika pominięto, chyba że są potrzebne dla rozróżnienia dwóch osób o podobnych imionach i nazwiskach. Niektóre nazwiska ukraińskie, zwłaszcza w latach 1917–1921, miały nieustabilizowaną pisownię, np. Neklijewycz, Nieklijewycz i Niklijewycz, ze względu na funkcjonowanie kilku wariantów ortografii ukraińskiej i żywiołowe przekładanie na ukraiński nazwisk mających do 1917 oficjalną wersję tylko rosyjską. Nieuwzględnianie litery ë w dużej części tekstów rosyjskich powoduje, że nazwiska ją zawierające także mają wersje oboczne, zwłaszcza w innych językach (np. Niomitc – Niemitc).

Stopnie wojskowe armii i marynarki Imperium Rosyjskiego oraz ukraińskich formacji z lat 1914–1921 dla ułatwienia lektury oddano w postaci polskich odpowiedników: jednogwiazdkowe stopnie generalskie (*gienierał major, henerał chorunżyj* lub *heneralnyj chorunżyj* i inne) jako generał brygady, dwugwiazdkowe (*gienierał lejtnant, henerał znaczkowyj, henerał porucznyk* i inne) jako generał dywizji, trzygwiazdkowe (*gienierał ot infantierii, ot kawalerii* itp., *henerał bunczużnyj, henerał połkownyk*) jako generał broni[73]. Stopnie marynarki wojennej kapitanów III, II i I rangi oddano jako komandor podporucznik, komandor porucznik i komandor.

Dniepropietrowsk 19 maja 2016 na Dnipro, Ciurupińsk 19 maja 2016 na Ołeszky (pol. wg KSNG: Aleszki), a Kirowohrad 14 lipca 2016 na Kropywnyćkyj. Nie wszystkie te zmiany zdążyły znaleźć pełne odzwierciedlenie w niniejszej książce.

[73] Tabela porównawcza stopni i rang w różnych formacjach walczących na terenie Ukrainy w latach 1914–1921 zob. G. Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej" 1914–1921*, Toruń 2008, s. 667–669.

W tekście głównym stosowana jest transkrypcja z alfabetu cyrylickiego, w zapisach bibliograficznych zaś transliteracja oparta na wariancie zawartym w *Nowym słowniku ortograficznym* PWN (2002). Szczegółowo zasady transliteracji przedstawia załączona tabela. Wszystkie przekłady w tekście są autorstwa autora książki, jeśli nie zaznaczono inaczej.

Daty są stosowane według nowego stylu, jeśli nie zaznaczono inaczej. Rosja Radziecka zmieniła kalendarz w styczniu 1918 roku – następnym dniem po 31 stycznia był 14 lutego. Ukraińska Republika Ludowa dokonała jednak zmiany kalendarza później – po 15 lutego nastąpił 1 marca, a w Besarabii i w rosyjskich siłach białych stary styl stosowany był jeszcze dłużej. Bardzo duża część memuarystów i historyków podaje daty, nie informując, według jakiego stylu są podawane. Zdarza się też mieszanie starego stylu z nowym wskutek bezkrytycznego korzystania ze źródeł. Autor dołożył wszelkiej staranności, by wszystkie daty oddać jednolicie w nowym stylu.

W odsyłaczach do publikacji internetowych w większości wypadków podano tylko skrócony adres internetowy, wychodząc z założenia, że czytelnik najszybciej znajdzie dany tekst przez tytuł, a nie przez adres internetowy, który jest często długim i trudnym do skopiowania ciągiem znaków graficznych. Daty dostępu do tekstów internetowych są podane w nawiasach kwadratowych.

* * *

Praca niniejsza nie powstałaby bez wsparcia i życzliwości wielu osób i instytucji. Pragnę wyrazić podziękowania władzom Instytutu Wschodniego i Wydziału Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu za udzielone wsparcie przy pracy nad książką. Jest ona elementem programu badań nad przemianami tożsamości na obszarze Europy Wschodniej, realizowanego w Instytucie Wschodnim UAM pod kierunkiem prof. dr. hab. Krzysztofa Pietkiewicza. Profesorowi Pietkiewiczowi składam szczególne podziękowania za nieustające wsparcie, życzliwość i inspirację. Słowa wdzięczności kieruję też do Koleżanek i Kolegów z seminarium działającego przy Instytucie Wschodnim. Pozwolę sobie wymienić tu zwłaszcza dr. Mariusza Marszewskiego, dr. Piotra Oleksego i mgr. Mateusza Chudziaka, z wyrazami podziękowania za liczne rozmowy o Ukrainie i jej sąsiedztwie, obszarze postradzieckim i regionie czarnomorskim. Serdeczne podziękowania kieruję do dr Katarzyny Jędraszczyk z Instytutu Kultury Europejskiej UAM za cenne wskazówki na temat przemian tożsamości Karaimów.

Szczere i głębokie wyrazy wdzięczności składam prof. dr hab. Romanowi Wysockiemu z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie za bardzo wnikliwą recenzję wydawniczą.

Pragnę też wyrazić podziękowania prof. dr. hab. Wojciechowi Wrzoskowi i dr Karolinie Polasik-Wrzosek za umożliwienie udziału w Interdyscyplinarnych

Seminariach Historycznych, zaprezentowania tam wybranych tez niniejszej pracy i skonfrontowania ich z bardzo wymagającym audytorium. Wszystkim uczestnikom ISH dziękuję za poświęcenie uwagi temu projektowi oraz za dostarczenie ogromu inspiracji. Słowa wdzięczności kieruję też do prof. dr. hab. Andrzeja Furiera z Uniwersytetu Szczecińskiego za motywację i inspirację do podjęcia badań nad regionem Morza Czarnego oraz za niezmienną życzliwość.

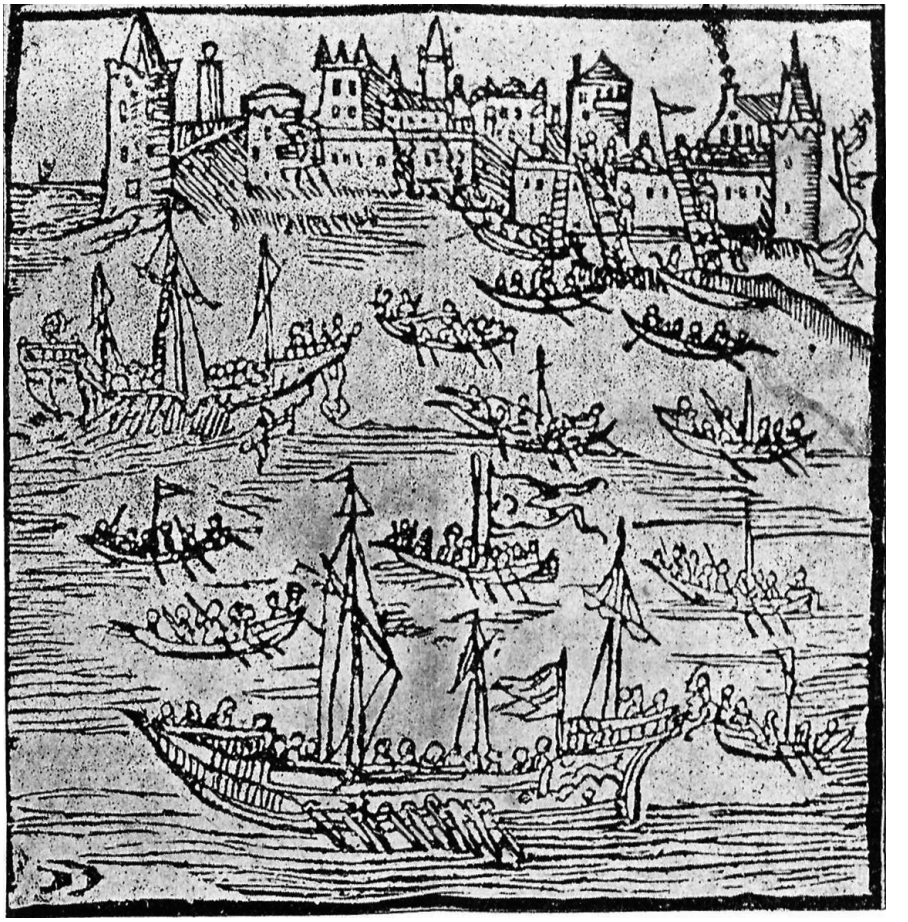
Wyrazy wielkiej wdzięczności kieruję do instytucji na Ukrainie i ich pracowników, szczególnie Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W.I. Wernadskiego w Kijowie i Odeskiej Narodowej Biblioteki Naukowej im. M. Gorkiego. Praca ta powstała dzięki kwerendom odbytym w tych placówkach, gdzie spotykałem się z życzliwością i pomocą. Szczególne podziękowania należą się pani Hałynie Dolnyk z centrum „Ukraiński Dom" w Odessie oraz Wydziałowi Historycznemu Odeskiego Uniwersytetu Narodowego im. I. Miecznikowa za przekazanie mi wielu publikacji.

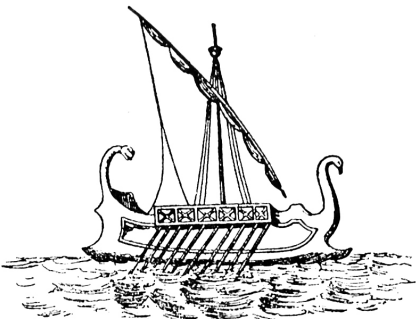
Pragnę też podziękować mojej Rodzinie za wsparcie, życzliwość i cierpliwość, które towarzyszyły mi przez cały okres tworzenia tej pracy. Osobą, którą wymieniam na końcu, ale zasługuje na największe podziękowania, jest moja żona dr Marta Studenna-Skrukwa – za wsparcie i motywację do realizacji tego projektu, rozmowy o Ukrainie i Europie Wschodniej (z powodu których powinna być wymieniona także wcześniej), przejmowanie na siebie obowiązków rodzinnych w trakcie moich kwerend poza Poznaniem oraz niezmienną życzliwość i miłość.

Poznań, marzec 2016

CZĘŚĆ PIERWSZA

Zanim wybrzeże stało się ukraińskie. Dawne Nadczarnomorze w ukraińskiej perspektywie historycznej

ROZDZIAŁ 1

Obcy, poprzednicy czy przodkowie? Starożytni mieszkańcy wybrzeża czarnomorskiego

Kim jesteśmy? Skąd jesteśmy? Czy naprawdę „Mogołami", Scytami, Antami, czy jakimś nieznanym plemieniem rozsypanym po wszystkich kontynentach? Nastąpiło tektoniczne pęknięcie. I tu, na południu Ukrainy, gdzie jest krystaliczna tarcza Europy, także[1].

Dmytro i Taras Kremiń

1.1. Najdawniejsza przeszłość i narodowe projekcje

Wybrzeże morskie współczesnej Ukrainy na niemal całej długości przylega do historycznego Wielkiego Stepu – jedyny wyjątek to południowy brzeg Półwyspu Krymskiego, gdzie step jest oddzielony od morza Górami Krymskimi. Wielki Step w dziejach cywilizacji Europy i Azji to długi, równoleżnikowy pas zajmujący rozległą część Eurazji: od Panonii przez dorzecza dolnego Dunaju, Dniestru, Bohu i Dniepru, przez ziemie nad Donem, Wołgą i Uralem, dalej przez Azję Środkową i obecną Mongolię, aż do Mandżurii[2]. Od północy step przechodził w lasostep, a dalej w strefę leśną. Granice stref roślinnych nie były oczywiście ani stałe historycznie, ani też nie dzieliły dwóch homogenicznych obszarów[3]. Od południa stepowe pasmo Eurazji jest ograniczone wielkimi górami, pustyniami i morzami – w tym Morzem Czarnym.

[1] D. Kremin', T. Kremin', *Piščanyj hodynnyk Ukraïny*, w: *Solomonova Červona Zirka*, red. L. Belej, Kyïv 2012, s. 230.

[2] M. Makohonienko, *Przyrodnicze aspekty pradziejowych i wczesnohistorycznych szlaków tranzytowych bałtycko-pontyjskiej przestrzeni kulturowej*, w: *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, red. M. Ignaczak, A. Kośko, M. Szmyt, Poznań 2011, s. 24.

[3] W II połowie XX w. południowa granica potencjalnej strefy leśnej przebiegała wzdłuż linii Żytomierz–Kijów, a południowa granica strefy lasostepowej wzdłuż linii Kiszyniów–Kirowohrad––Połtawa–Czugujew. Granice te jednak należy rozumieć jako przybliżone – wyznaczające dominujący, a nie jedyny typ środowiska. W obrębie strefy stepowej jeszcze w czasach historycznych istniały także rozległe kompleksy leśne, jak Hylaja w nadczarnomorskiej Scytii. Zob. M. Makohonienko, dz. cyt., s. 24–26; E. Tryjarski, *Pieczyngowie*, w: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975, s. 498–499.

Wielki Step sprzyjał bardziej hodowli zwierząt niż uprawie roli. Choć było tam w początkach neolitu uprawiane ekstensywne rolnictwo, to możliwości jego rozwoju szybko się wyczerpały. Ostatnią w pełni rolniczą kulturą zajmującą także ziemie nadczarnomorskie obecnej Ukrainy była neolityczno-eneolityczna kultura Cucuteni-Trypole, w nauce ukraińskiej zwana **kulturą trypolską**. Jest to także najstarsza kultura, której ludność próbuje się dziś identyfikować etnicznie w dyskursie naukowym. Funkcjonowała ona kilka tysiącleci przed naszą erą na terenie północno-wschodniej Rumunii, Mołdawii i południowo-zachodniej Ukrainy, w dorzeczach Seretu, Prutu, Dniestru i Bohu oraz na prawym brzegu środkowego Dniepru[4]. Okresowo, w wariancie zwanym kulturą usatowską, sięgała do Morza Czarnego w obecnym obwodzie odeskim. Była to kultura osiadłych rolników, żyjących w dużych osiedlach, charakteryzująca się rozwiniętą wytwórczością ceramiki malowanej i kultem Wielkiej Bogini-Matki. Komponent kultury na terytorium Ukrainy został odkryty i nazwany – od miejscowości Trypole (ukr. Trypillja) na Kijowszczyźnie – pod koniec XIX w. przez kijowskiego archeologa Wikentija Chwojkę. Chwojka uważał, że do tej kultury należeli Praindoeuropejczycy, w prostej linii przodkowie Słowian. Ukraińską, skrajnie prymordialistyczną afiliację nadali kulturze trypolskiej emigracyjny uczony Wadym Szczerbakiwski[5] oraz publicysta i pisarz Jurij Łypa[6]. Za czołowego autora tezy o ukraińskości kultury trypolskiej uważa się Wiktora Petrowa[7], choć to nie do końca prawda. W rzeczywistości uczony ten, o istotnie kontrowersyjnych poglądach na pradzieje Ukrainy, bynajmniej nie był klasycznym prymordialistą[8]. W 1947 pisał, że choć pewne ele-

[4] Chronologia kultury trypolskiej podawana we współczesnej literaturze, w tym w podręcznikach i leksykonach, jest bardzo różna. Autorzy tomu poświęconego pradziejom w serii *Ukraïna kriź viky* podają, że funkcjonowała ona w V tys. i I połowie IV tys. p.n.e. (K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, *Na svitanku istoriï,* Kyïv 1998, s. 62); tzw. lwowska synteza historyczna podaje okres IV–III tys. p.n.e. (*Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, L'viv 1998, s. 9); Natalia Jakowenko: II połowa IV – koniec III tys. p.n.e. (N. Jakovenko, *Narys istoriï Ukraïny. Z najdavnišych časiv do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, s. 15); leksykon historyków lwowskich: XXXVIII–XXVI w. p.n.e. (M. Peleščyšyn, *Trypil's'ka kul'tura*, w: *Dovidnyk z istoriï Ukraïny*, red. I. Pidkova, R. Šust, Kyïv 2002, s. 877); P.R. Magocsi: 2500–1800 p.n.e. (P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, przeł. E. Hyjdel, S. Hračova, s. 40).

[5] Wadym Szczerbakiwski (1876–1957), ukraiński historyk, archeolog i etnograf, pracował w muzeach we Lwowie i Połtawie, od 1922 na emigracji (Praga, Monachium, Londyn). W 1941 w Pradze opublikował monografię *Formacija ukraïns'koï naciï*, zawierającą prymordialistyczny wykład historii Ukraińców.

[6] Ju. Lypa, *Pryznačennja Ukraïny*, w: tenże, *Vseukraïns'ka trylohija*, red. O. Myslyva, V. Jaremenko, Kyïv 2007, t. 1, s. 80–82. Jurij Łypa (1900–1944), pisarz i publicysta, ideolog ukraińskiego radykalnego nacjonalizmu, twórca wizji mocarstwowej Ukrainy dominującej w basenie Morza Czarnego. Zob. G. Skrukwa, *Ukraińcy i Morze Czarne. Nacjonalistyczna geografia w postradzieckiej rzeczywistości*, „Sensus Historiae" vol. XII, 2013/3.

[7] A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 26.

[8] Wiktor Petrow (pseud. Wiktor Ber, Wiktor Domontowycz,1894–1969)– ukraiński literaturoznawca, archeolog, filozof i pisarz, ur. w Jekaterynosławiu, 1918 ukończył studia filologiczne na Uniwersytecie Kijowskim, pracował w WUAN i AN USRR. W latach 1927–1933 przewodniczący

menty kultury materialnej z czasów trypolskich zachowały się do dziś, to zasadniczo między ludnością tej kultury a Ukraińcami nie ma antropologicznej ciągłości: przedindoeuropejska ludność trypolska została podbita i wyniszczona przez najeźdźców, i tylko w niewielkim stopniu jej resztki zmieszały się z kolejnymi falami napływających ludów[9]. Później Petrow domniemywał, że ludność kultury Cucuteni-Trypole używała albo języka przedindoeuropejskiego spokrewnionego z pelazgijskim i kreteńsko-minojskim, albo najstarszego języka indoeuropejskiego bliskiego hetyckiemu[10].

W powojennych publikacjach w Ukraińskiej SRR zasadniczo unikano określania etniczności najdawniejszych kultur archeologicznych, w tym trypolskiej[11]. Współcześnie akademickie publikacje ukraińskie również zachowują dystans wobec etniczności tej kultury. Najbardziej kulturę trypolską w etnogenezę Ukraińców wpisuje lwowska synteza historyczna, głosząc, że ludność Ukrainy jest w części autochtoniczna od czasów trypolskich. Jednocześnie temu elementowi autochtonicznemu przypisuje się wyraźnie dodatnie cechy („miłość do rodzinnej ziemi, psychologię twórcy i pracownika")[12]. Serhij Seheda, powołując się na Petrowa, stwierdza, że „wiele elementów kultury materialnej i duchowej ukraińskiego etno-

---

Komisji Etnograficznej AN USRR, 1941 dyrektor Instytutu Folkloru Ukraińskiego AN USRR. 1941–1943 w Charkowie współpracował z niemieckimi władzami okupacyjnymi, wydając czasopisma o orientacji antysowieckiej. 1944–1949 przebywał w Niemczech, pracował w ukraińskich emigracyjnych instytucjach naukowych, w tym w Akademii Teologicznej UAPC i Ukraińskim Wolnym Uniwersytecie, stał się jedną z czołowych postaci życia intelektualnego ukraińskiej diaspory. W 1949 zniknął z Monachium, przez ukraińską emigrację uznawany był za zamordowanego lub porwanego, dopiero w 1955 dowiedziano się, że pracuje jako archeolog w ZSRR. Okoliczności jego powrotu do ZSRR i całokształt działalności w latach 1941–1949 budzą do dziś wielkie kontrowersje. Od 1950 do 1956 roku pracował w Instytucie Kultury Materialnej AN ZSRR w Moskwie, a 1956–1969 w Instytucie Archeologii AN USRR w Kijowie. Zob.: P.P. Toločko, *V.P. Petrov – doslidnik ukraïns'koho etnohenezu*, w: tegoż, *Vid Rusi do Ukraïny. Vybrani naukowo-populjarni, krytyčni ta publicystyčni praci,* Kyïv 1997; V. Andrèèv, *V. Petrov: kar'jera ukraïns'koho radians'koho akademičnoho včenoho ta vidnosyny z vladoju (1920-ti – 1941 rr.).* „Istoriohrafični doslidžennja v Ukraïni" 2012, T. 22, s. 682–712; A. Portnov, *Istoriï istorykiv. Oblyčča j obrazy ukraïns'koï istoriohrafiï XX stolittja*, Kyïv 2011, s. 143–182. W publikacjach na temat pradziejów Ukrainy Petrow stosował paradygmaty marrystowskie, o czym zob. niżej.

[9] V. Petrov, *Pochodženn ja ukraïns'koho narodu*, Regensburg 1947, s. 11–12.

[10] Tenże, *Etnohenez slov'jan. Džerela, etapy rozvytku i problematyka*, Kyïv 1972 s. 125, 202–203. Samo nazywanie rzeczonego fenomenu kulturą Cucuteni-Trypole, wyjątkowe w ukraińskiej nauce, jest znamienne.

[11] Zob. *Narysy starodavnoï istoriï Ukraïns'koï RSR*, red. S.M. Bibikov i in., Kyïv 1957, s. 5; *Ukraïns'ka Radjans'ka Encyklopedija* [dalej: *URE*], red. M.P. Bažan, t. 14, Kyïv 1963, sv. *Trypil's'ka kul'tura*; tamże, T. 17 – *Ukraïns'ka Radjans'ka Socialistyčna Respublika*, Kyïv 1965, s. 70; *Istorija Ukrainskoj SSR*, red. K.K. Dubina i in., Kiev 1969, t. I, s. 14–16. Zob. też S. Èkel'čyk, *Imperija pam`jati. Rosijs'ko-ukraïns'ki stosunky v radjans'kij istoryčnij ujavi,* Kyïv 2008, przeł. M. Klymčuk, Ch. Čušak, s. 163.

[12] Cechy te są przeciwstawione negatywnej „psychologii przybłędy i grabieżcy" choć nie jest wprost powiedziane, kto jest jej nosicielem. *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 12.

su zaczęło formować się w czasach trypolskich”[13]. Autorzy tomu z kijowskiej serii *Ukrajina kriź wiky* zajmują stanowisko znacznie bardziej zdystansowane: „jakieś cechy tej kultury, odtwarzane przez tysiąclecia, w transformowanym już kształcie przetrwały do czasów słowiańskich”. Nie można jednak mówić ani o ukraińskości kultury trypolskiej, ani o ciągłości etnicznej między jej nosicielami a Ukraińcami[14]. Natalia Jakowenko podkreśla, że kultura trypolska była spowinowacona z kulturami regionu dunajsko-bałkańskiego, egejskiego i Azji Mniejszej, zaś przynależność protoetniczna jej nosicieli pozostaje kwestią dyskusyjną[15]. W syntezach dziejów Ukrainy Paula-Roberta Magocsiego i Oresta Subtelnego kulturze trypolskiej (i pradziejom w ogóle) znajdują się tylko lakoniczne wzmianki[16]. Poza dyskursem akademickim Trypole jest jednak tematem wzbudzającym ogromne emocje i elementem skrajnie prymordialistycznych teorii dziejów[17].

Od III tysiąclecia p.n.e. na terenie Nadczarnomorza przeważał mobilny tryb życia, oparty na hodowli, z dominującą rolą mężczyzn – wojowników i pasterzy. Znaczące ochłodzenie klimatu i zmniejszenie opadów deszczu na stepie, które nastąpiło w XIII–VII w. p.n.e., wywołało kryzys ekologiczny. Część ludności zamieszkującej dotąd stepy nadczarnomorskie je opuściła, być może biorąc udział w wędrówkach Ludów Morza w basenie śródziemnomorskim[18]. W efekcie w XI–X w. p.n.e. mieszkańcy stepów definitywnie przeszli na koczowniczy hodowlany tryb życia. Stopniowo wykształciły się spójne społeczności konnych wojowników, uzbrojonych w kompozytowe łuki refleksyjne, uprawiające ofensywną strategię przetrwania. Normą kulturową stało się podejmowanie wojennych wypraw w celu zdobycia łupów lub nowych terenów[19].

Od Kimmerów w I tysiącleciu p.n.e. po Kałmuków w XVII w. n.e., przez prawie trzy tysiące lat ludy koczownicze Wielkiego Stepu były zagrożeniem dla osiadłych społeczności sąsiednich terenów Europy. Europejski fragment Wielkiego Stepu leżał w sąsiedztwie terenów lasostepowych i leśnych. Koczownicy mogli stamtąd pozyskiwać żywność pochodzenia roślinnego od osiadłych mieszkańców środkowego Naddnieprza, regionu wołżańsko-kamskiego oraz Przedkaukazia[20]. Dlatego mogły się okresowo wytworzyć stosunki względnej stabilności, jakkolwiek zwy-

[13] S. Seheda, *U pošukach predkiv. Antropolohija ta etnična istorija Ukraïny*, Kyïv 2012, s. 161–162.

[14] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 61.

[15] N. Jakovenko, dz. cyt., s. 15–16.

[16] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 40–41; O. Subtel'nyj, *Ukraïna: istorija,* Kyïv 1993, s. 26–27.

[17] Zob. rozdział 2.

[18] J. Chochorowski, *Koczownicy Wielkiego Stepu. Z mroków prehistorii do debiutu na arenie dziejowej*, w: *Koczownicy Ukrainy*, red. tenże, Katowice 1996, s. 20; P. Suchowska-Ducke, *Przestrzeń komunikacyjna północnego Nadczarnomorza w oczach egejczyków,* w: *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym…*, s. 173. Hipotezy na temat tych migracji trafiają też do zespołu pseudonaukowych teorii o przeszłości Ukrainy i regionu czarnomorskiego (zob. rozdział 2).

[19] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 99–110; J. Chochorowski, dz. cyt., s. 15–26.

[20] Tamże, s. 22.

kle oparte na hegemonii koczowników nad rolnikami – jak na przykład w okresie *Pax Scythica*[21]. W Azji Środkowej i Mongolii jednak takie możliwości nie istniały. Kryzysy ekologiczne wywołane fluktuacjami klimatu prowadziły do agresji i ekspansji, przybierającej charakter reakcji łańcuchowych: najazd na sąsiadów zmuszał ich do najechania na dalszych sąsiadów itd.[22] Ponieważ koczownicy nie byli w stanie przekroczyć barier gór i pustyń Azji na południu, ani granicy tajgi na północy, ruch ludności wywołany kryzysami klimatyczno-ekologicznymi odbywał się albo w kierunku wschodnim, ku Chinom, albo w kierunku zachodnim, w stronę Europy[23].

W efekcie Północne Nadczarnomorze było kolejno zdominowane przez związki plemion koczowniczych, napływające z Azji. Uproszczone ujęcia pozwalają łatwo wytworzyć pozorny obraz kolejno następujących po sobie „epok": kimeryjskiej, scytyjskiej, sarmackiej, huńskiej itd., w którym to schemacie kolejny „lud" napływa na stepy nadczarnomorskie i wypycha z nich poprzedni. Ludy te były jednak w większości związkami plemiennymi, shierarchizowanymi i heterogenicznymi językowo. Nazwy, pod jakimi znali je antyczni autorzy greccy oraz rzymscy i pod jakimi weszły one do historiografii europejskiej, nie zawsze odpowiadały stosunkom etniczno-językowym na miejscu w przeszłości. Czasem nazwa nadawana federacji plemiennej w źródłach pisanych pochodziła od plemienia rządzącego, któremu podlegały plemiona używające innych autoetnonimów, innych języków lub odmienne kulturowo[24].

Etniczność ludów stepowych epoki brązu (okresu przedkimmeryjskiego) pozostaje tylko przedmiotem hipotez. Lwowska synteza historyczna sugeruje, że Nadczarnomorze w II tysiącleciu p.n.e. było praojczyzną ludów indoirańskich i tam właśnie doszło do rozpadu ich wspólnoty na ludy indoaryjskie i irańskie. Indoaryjczycy mieli zamieszkiwać do XV w. p.n.e. ukraińskie Nadczarnomorze, Krym, ziemie przyazowskie i Kaukaz[25]. Ich potomkami mogli być zajmujący

---

[21] Metafora określająca kolejne okresy dominacji i stabilności na stepie jako *Pax* została upowszechniona przez Omeljana Pricaka, zob. O. Pricak, *Ščo take istorija Ukraïny? (Dopovid' vyhološena 17-ho travnja 1980 roku na vidznačenni 30-littja UVAN u ZSA*), w: tenże, *Ščo take istorija Ukraïny?* wstęp O.V. Jas', „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2015, nr 1, s. 197; tenże, *Ščo take istorija Ukraïny?* (*Dopovid' vyhološena 28 serpnja 1990 r. na plenarnomu zasidanni I konhresu Mižnarodnoï asociaciï ukraïnistiv u Kyïvs'komu filiali Central'noho muzeju V.I. Lenina*), tamże, s. 207.

[22] E. Tryjarski, dz. cyt., s. 500–501. Por. odmienny pogląd na przyczyny ekspansji koczowników: O. Pricak, *Pochodžennja Rusi. Starodavni skandynavs'ki džerela (krim islands'kych sag)*, t. I, Kyïv 1997, s. 75–86.

[23] W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago-London 1975, s. 2–5; W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 9–20. Zob. też J.-P. Roux, *Historia Turków*, Gdańsk 2002, s. 67–80.

[24] E. Tryjarski, *Przedmowa,* w: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, dz. cyt., s. 7; O. Pricak, *Pochodžennja Rusi…,* t. I., s. 75–79.

[25] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 20–21.

w I tysiącleciu p.n.e. wschodnie wybrzeża Morza Azowskiego Sindowie i Meoci[26]. Nadczarnomorze mieli też zamieszkiwać Irańczycy czy Prairańczycy[27]. Wreszcie zajmująca w II poł. II tysiąclecia p.n.e. obszar od ujścia Dunaju do ujścia Dniepru ludność archeologicznej kultury sabatynowskiej, według autorów lwowskich miałaby wywodzić się od ludności kultury trypolskiej, przy czym autorzy ci nie przesądzają, czy „sabatynowcy" w większości opuścili Nadczarnomorze, biorąc udział w wędrówkach „Ludów Morza", czy też uczestniczyli w etnogenezie Kimmerów[28]. Inni historycy są znacznie ostrożniejsi i opisując epokę przedkimmeryjską, ograniczają się do kultury materialnej, bez prób etnicznego afiliowania jej twórców[29].

Najstarszym znanym z etnonimu odnotowanego w źródłach pisanych ludem stepowym Nadczarnomorza byli **Kimmerowie**. Doba kimmeryjska na Północnym Nadczarnomorzu, od ujścia Dunaju do Przedkaukazia, trwała od hipotetycznych początków około 1500–1300 p.n.e. do około 750–650 p.n.e.[30] Język Kimmerów był prawdopodobnie językiem indoeuropejskim z podrodziny irańskiej, choć wskutek znikomej liczby zachowanych zabytków leksykalnych można tego jedynie domniemywać[31]. Przypisywano mu też przynależność do podrodziny trackiej, a nawet do bałtyckiej lub słowiańskiej[32]. Istnieje również hipoteza, że reprezentowali oni Staroeuropejczyków, czyli pierwszą falę Indoeropejczyków niezróżnicowanych jeszcze na podrodziny językowe[33]. Pod naporem Scytów w VII wieku p.n.e. Kimmerowie zostali zepchnięci na Krym, następnie na Półwysep Kerczeński. Stamtąd część z nich przez Kaukaz przeszła do Azji Mniejszej, gdzie wojowała z Urartu, Medią i Lidią, aż roztopiła się wśród ludów Anatolii. Pozostała nad Morzem Azowskim część najprawdopodobniej zasymilowała się ze Scytami[34]. Po Kimmerach zachowało się kilka toponimów na Krymie, z których najdłużej funkcjonowała nazwa Bosfor

[26] Tamże. Sindowie i Meoci byli wymieniani przez autorów antycznych jako mieszkańcy Przyazowia i Kubania od czasów Herodota (VII w. p.n.e.) do III w. n.e. Przypuszcza się dziś, że mogli być użytkownikami języków irańskich lub kaukaskich. Od etnonimu Meotów pochodzi starożytna grecka nazwa Morza Azowskiego: Maiōtis límnē (Palus Maeotis, Błoto Meotyjskie).

[27] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 21.

[28] Tamże, s. 22–23. Kultura sabatynowska była rolniczo-hodowlaną kulturą epoki brązu, od XIV do XII w. p.n.e. na terenie obecnej południowej Ukrainy, jej nosiciele żyli w stałych osiedlach.

[29] Zob. S. Seheda, dz. cyt., s. 200.

[30] S. Skorij, *Kimmerowie*, w: *Koczownicy Ukrainy*, s. 32.

[31] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 117–118; S. Seheda, dz. cyt., s. 200–204.

[32] J. Linderski, *Kimmerowie*, w: *Słownik starożytności słowiańskich* [dalej: *SSS*], t. 2, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 418; *Narysy starodavnoï…*, s. 114; P. Lavriv, *Istorija Pivdenno-Schidn'oï Ukraïny*, Kyïv 1996, s. 18; Nikołaj Marr w latach trzydziestych XX w. uznał Kimmerów za nosicieli „języka jafetyckiego" (na temat roli marryzmu w interpretacji etniczności ludów Nadczarnomorza szerzej zob. niżej).

[33] H. Łowmiański, Scytia, w: *SSS*, t. 5, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 102.

[34] A.I. Terenożkin, *Kimmerijcy*, Kiev 1976, s. 215.

Kimmeryjski (obecnie: Cieśnina Kerczeńska)[35]. Według niektórych autorów współczesnych także sama nazwa Krym jest pozostałością po etnonimie Kimmerów[36].

Kimmerowie sąsiadowali na północy z zamieszkującą strefę lasostepową Ukrainy (od Zbrucza przez Podole i środkowe Naddnieprze po Worsklę, Orel i Samarę) osiadłą, rolniczą ludnością kultury czarnoleskiej wczesnej epoki żelaza, której przypisuje się dziś etnicznojęzykowy charakter prasłowiański, względnie tracki[37]. Kimmerowie i ludność czarnoleska byli wrogami – o czym świadczyć mają ślady pożarów i fortyfikowanie osiedli czarnoleskich. Byłby to pierwszy przykład odwiecznego konfliktu koczowników z rolnikami, w którym można choćby hipotetycznie przypisać obu stronom identyfikację etniczną, w tym rolników utożsamić z przodkami Ukraińców. Sugeruje się nawet, że ukraińska legenda o smoku (zmiju) – wielogłowym potworze przychodzącym od morza i będącym uosobieniem ludów stepowych, oraz o bohaterach Kuźmie i Demianie – pierwszych kowalach którzy walczyli z nim, ma swoje korzenie aż w epoce czarnolesko-kimmeryjskiej[38]. Boris Rybakow pisał:

> Nierzadko w legendach figuruje morze; stąd zagraża Ruskim ludziom smok, pożerający i porywający w niewolę; tu odnoszono krwawe zwycięstwa; tu bohater uwalnia swą wziętą do niewoli matkę. Czasem wspomina się wyspę na morzu siedem wiorst od brzegu. Cały kontekst legend bardzo odpowiada długotrwałym relacjom słowiańsko-koczowniczym: od strony morza przychodzą hordy konnych wojowników, palą wsie, żądają daniny, biorą w niewolę. I oczywiście, bardzo dawno w dalekich półmitycznych czasach najazdy Kimmerów, Scytów, Sarmatów przyoblekano w obraz latającego, ognistego smoka[39].

Aż do niedawna Kimmerowie byli głównie przedmiotem mglistych spekulacji lub źródłosłowem metafor – termin „kimmeryjskie ciemności" oznaczał epokę historyczną, z której brak źródeł pisanych. Wskutek podobieństwa nazwy do autoetnonimu Walijczyków (*Cymry*) preromantyczne i romantyczne piśmienni-

---

[35] M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague 1965, s. 517; P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, s. 41; V.P. Vlasov, *Kimmerijcy*, w: *Ot kimmerijcev do krymčakov. Narody Kryma s drevnejšych vremen do konca XVIII v.*, red. I.N. Chrapunov, A.G. Gercen, Simferopol' 2007, s. 7–15; L. Vojtovyč, *Formuvannja kryms'kotatars'koho narodu. Vstup do etnohenezu,* Bila Cerkva 2009, s. 5–7.

[36] C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006, przeł. Z. Piotrowska, s. 42; P. Lavriv, dz. cyt., s. 12.

[37] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 132–133; S. Skorij, dz. cyt., s. 44; M. Gimbutas, *The Slavs*, London 1971, s. 39–47. Por. V.V. Sedov, *Proischodžennie i rannjaja istorija slavjan*, Moskva 1979, s. 17.

[38] Pogląd ten wysunęli w okresie międzywojennym Wasyl Gippius i Wiktor Petrow (o którym zob. niżej), podtrzymywano go w czasach powojennych (B.A. Rybakow, dz. cyt., s. 231–235) oraz współcześnie (K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 132–136). Zob. też S. Skorij, dz. cyt., s. 45–46.

[39] B.A. Rybakow, dz. cyt., s. 235. Teza, że mit o Zmiju i o kowalach-bohaterach pochodzi z epoki czarnolesko-kimmeryjskiej, została powtórzona w lwowskiej syntezie historycznej (*Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 31).

ctwo zachodnioeuropejskie uważało Kimmerów za Praceltów[40]. Jako przodkowie Ukraińców (Małorosjan-Kozaków) Kimmerowie wystąpili razem z innymi ludami stepowymi w narracjach małorosyjskich z początku XVIII wieku[41]. Potem na długo odeszli w cień. Mychajło Hruszewski uważał ich za ludność pochodzenia trackiego lub irańskiego, nie poświęcił im jednak wiele uwagi w swoim *opus magnum*[42]. Bardzo lakoniczne i nie przesądzające o etniczności są też hasła „Kimmerowie" zarówno w emigracyjnej *Encyklopedii* Kubijowycza[43], jak i w *Ukraińskiej Encyklopedii Radzieckiej*[44].

Od IX wieku p.n.e. do IV wieku n.e. na południowym brzegu Krymu wzmiankowani byli w źródłach greckich **Taurowie** – prawdopodobnie i oni używali języków z irańskiej podrodziny językowej, choć nie można tego stwierdzić z całą pewnością. Lud ten odznaczał się archaicznością kultury i organizacji społecznej[45]. Autorzy greccy przedstawiali ich jako piratów i okrutnych barbarzyńców[46]. Zasymilowali się oni w początkach naszej ery z zepchniętymi na Krym Scytami i Sarmatami (Alanami). Nie wiadomo jednak nawet dokładnie, czy *Tauroi* to autoetnonim czy egzoetnonim nadany przez Greków, a związany z kultem byka (gr. *tauros*)[47]. W dwudziestowiecznej historiografii ukraińskiej Taurom poświęcano tylko lakoniczne wzmianki[48].

Dziedzictwem po Taurach jest zestaw bliskoznacznych toponimów: Tauryka, Tauria i Tauryda. Początkowo dotyczyły tylko kraju Taurów, w epoce hellenistycznej rozciągnięte zostały na cały Półwysep Krymski, a w XVIII wieku po imperialnych podbojach rosyjskich przeniknęły w głąb kontynentu[49].

---

[40] W tym znaczeniu termin *the Cimmerians* przeniknął do popkultury i funkcjonuje w niej do dziś. Główny współtwórca XX-wiecznego nurtu literatury fantasy, Amerykanin Robert E. Howard (1906–1936), tworząc fikcyjną geografię przedwiecznej ery hyboryjskiej swojego głównego bohatera Conana uczynił Kimmeryjczykiem – Praceltem. Howardowska Kimmeria ma jednak mało wspólnego ze stepami czarnomorskimi – to górzysta kraina przypominająca klanową Szkocję lub Norwegię wikingów. Powieści Howarda stały się podstawą scenariuszy dwóch popularnych filmów przygodowo-fantastycznych: *Conan Barbarzyńca* (USA 1982) i *Conan Niszczyciel* (USA 1984).

[41] Obszerniej zob. dalej – przy kwestii Scytów.

[42] M. Hruševs'kyj, *Istorija Ukraïny-Rusy*, t. I, Kyïv 1994, s. 105–107.

[43] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, t. 3, L'viv 1994, sv. *Kimmerijci*.

[44] *URE*, t. 6, Kyïv 1961, sv. *Kimmerijci*. Zob. też *Istorija Ukrainskoj SSR,* t. I, s. 19.

[45] Z. Bukowski, *Taurowie*, w: *SSS*, t. 6, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 37–38.

[46] Herodot, *Dzieje*, Warszawa 2008, przeł. S. Hammer, s. 261. Zob. też: Z. Bukowski, dz. cyt., s. 37; C. King, dz. cyt., s. 40.

[47] L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 4–5; V.P. Vlasov, *Tavry*, w: *Ot kimmerijcev*..., s. 16–24.

[48] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I., s. 92, 110; *Narysy starodavnoï*..., s. 201–202; *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 8, L'viv 2000, sv. *Tavry*; *URE,* t. 14, *sv. Tavry.*

[49] J. Kolendo, *Tauryda*, w: *SSS*, t. 6, s. 38–39. Gubernia taurydzka utworzona w 1802 roku obejmowała Półwysep Krymski oraz fragment kontynentu ograniczony od północy rzekami Dniepr, Konka i Berda, stanowiący obecnie część obwodów chersońskiego i zaporoskiego Ukrainy. Termin Tauryda znalazł się też w nazwie pierwszego komunistycznego tworu państwowego na Krymie – Radzieckiej Republiki Taurydy w 1918 roku. Zob. rozdział 10.3.

W języku ukraińskim wyraźnie rozróżnia się terminy Tauria (*Tawrija*) i Tauryda (*Tawrida*). *Encyklopedia* pod redakcją Kubijowycza zawiera następujące definicje:

> Tauryda – nazwa Półwyspu Krymskiego, którą wprowadził rząd carski po przyłączeniu Krymu do Imperium Rosyjskiego. Pochodzi od nazwy *Taurów*, dawnej ludności Krymu[50].

> Tauria – nazwa Półwyspu Krymskiego znana od XVI wieku. W XIX i na początku XX wieku T. nazywano terytorium, które wchodziło w skład guberni taurydzkiej[51].

Ukraińska Encyklopedia Radziecka definiowała te toponimy podobnie:

> Tauryda – nazwa Półwyspu Krymskiego, której zaczęto używać po przyłączeniu go do Rosji w 1783 r.; pochodzi od nazwy starodawnej ludności górskiej i nadbrzeżnej części Krymu – Taurów[52].

> Tauria – nazwa Półwyspu Krymskiego rozpowszechniona w średniowieczu. W XIX i na początku XX wieku T. nazywano nie tylko Krym, ale i przyległe do niego na północy rejony wchodzące w skład guberni taurydzkiej[53].

Współcześnie w języku ukraińskim termin Tauria funkcjonuje jako synonim obwodu chersońskiego[54]. Jest też wykorzystywany komercyjnie, choć z pewnymi kontekstami politycznymi. W 1989 nazwę Tawrija otrzymał samochód osobowy skonstruowany w Zaporoskich Zakładach Samochodowych. Produkcja tego modelu (ZAZ-1102) w warunkach narastającej dezintegracji ZSRR miała dodatkowy narodowy kontekst, ponieważ funkcjonowało przekonanie, że przemysł samochodowy Ukraińskiej SRR jest gorzej finansowany przez centralę niż przemysł samochodowy na terenie RFSRR, a Tawrija była konkurentką rosyjskiej Łady Samary[55]. Nazwę Tawrija-W nosi sieć centrów handlowych i supermarketów działająca głównie w południowych regionach Ukrainy, należąca do odeskiego biznesmena Borysa Muzaliowa.

---

[50] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 8, sv. *Tavrida*.

[51] Tamże, sv. *Tavrija*.

[52] *URE*, t. 14, sv. *Tavrida*.

[53] Tamże, sv. *Tavrija*. Trzeci termin „Tauryka" jest odnotowany tylko jako historyczny, odnoszący się do kraju Taurów w starożytności (tamże, sv. *Tavrika*).

[54] J.J. Holoborod'ko, *Poljusy intelektual'noï Tavrii. Sučasni akcenty tavrijeznavstva*, Cherson 2000.

[55] E. Sokur, *ZAZ 1102 Tavrija: Zakat celoj èpochy*, „Avtocentr" nr 49, 2006, www.autocentre.ua. Model ZAZ-1102 został opracowany już w latach siedemdziesiątych (miał być następcą słynnych zaporożców), jednak produkcję uruchomiono znacznie później. W ukraińskiej opinii funkcjonuje pogląd, że przyczyną opóźnienia było faworyzowanie przez Ministerstwo Przemysłu Samochodowego ZSRR zakładów WAZ w Togliatti, gdzie pracowano nad konkurencyjnym modelem WAZ-2109 (nazwa handlowa: Łada Samara). Różne wersje rozwojowe samochodu ZAZ Tawrija pod tą nazwą były produkowane w Zaporożu do 2011 roku.

Od 1963 roku nazwę „Tawrija" nosił klub piłkarski z Symferopola, wcześniejszy „Awanhard". W 1992 roku zdobył on pierwsze mistrzostwo ligi niepodległej Ukrainy. W czasie Euromajdanu na przełomie lat 2013 i 2014 i podczas operacji aneksji Krymu przez Rosję wiosną 2014 ultrasi „Tawriji" zajęli proukraińskie stanowisko (część została potem zmuszona do uchodźstwa na kontynentalną Ukrainę). Po rosyjskiej aneksji Krymu klub zarejestrowano na nowo według prawa rosyjskiego pod nazwą „TSK", natomiast wśród działaczy sportowych i biznesmenów ukraińskich pojawiła się idea restytucji „Tawriji" w Chersoniu[56].

1.2. Scytowie, Sarmaci i Ukraina – od wczesnonowożytnych mitów etnogenetycznych do współczesnej polityki i marketingu

Po Kimmerach Północne Nadczarnomorze zdominowali **Scytowie**[57] **–** związek plemion używający (lub przynajmniej jego grupa dominująca) języka należącego najprawdopodobniej do grupy irańskiej. Wielowymiarowość historycznego fenomenu Scytów i Scytii powoduje, że poświęcić mu trzeba więcej uwagi. Problem Scytów i Scytii jest kluczowy dla dyskursu o najdawniejszej przeszłości ukraińskiego Nadczarnomorza. Scytowie bądź to są uważani za lud mający z historią Ukrainy i Ukraińców związek tylko terytorialny, bądź to są postrzegani jako etnogenetyczni lub przynajmniej kulturowi protoplaści Ukraińców (i wszystkich wschodnich Słowian lub Słowian w ogóle). Zawsze należy jednak dokładnie kontrolować, co uczestnik dyskursu ma na myśli, mówiąc „Scytowie" lub „Scytia": związek plemienny, poszczególne plemiona wchodzące w jego skład, organizm państwowy, część świata, kulturę archeologiczną, czy wręcz okres historyczny[58]. Relatywnie dużo dziś wiadomo o kulturze materialnej i duchowej Scytów, o ich sztuce wojennej i roli w stosunkach z państwami śródziemnomorskimi i bliskowschodnimi, ale rozmieszczenie poszczególnych plemion Scytii i ich etniczno-językowa identyfikacja nie zostały definitywnie rozstrzygnięte, a na teorie głoszone w tej kwestii niejednokrotnie wpływają względy pozanaukowe.

Scytowie, wojowniczy koczownicy zajmujący się hodowlą bydła, przybyli z Azji Środkowej na Nadczarnomorze na początku VII wieku p.n.e. i uformowali tu organizm państwowy (Wielką Scytię), który był w stanie podjąć konfrontację militarną z Persją i Macedonią[59]. Powstanie scytyjskiego państwa czy

[56] M. Dragina, *Ul'tras Kryma*, „Ukraïns'ka Pravda – Žyttja", 10.03.2014, http://life.pravda.com.ua [17.03.2016]; E. Sergackova, *Ukrainskie ul'tras: globalnoe peremirie*, tamże, 19.05.2014 [17.03.2016].

[57] W ukraińskiej literaturze emigracyjnej i w nielicznych pracach wydanych w kraju po 1991 roku używa się terminu *skyty*, natomiast literatura wydawana w Ukraińskiej SRR i większa część współczesnej posługuje się zrusyfikowanym wariantem *skify*.

[58] Zob. H. Łowmiański, dz. cyt.; B.M. Mozolevs'kyj, *Etnična heohrafija Skifiï*, Kyïv 2013, s. 12.

[59] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 137–159; V. Murzin, dz. cyt., s. 49–55, 61.

protopaństwa zbiegło się z początkiem greckiej kolonizacji wybrzeża pontyjskiego, w efekcie czego koczownicy przyjęli funkcję pośredników w handlu między strefą lasostepową a koloniami. Od VII do IV wieku p.n.e. na Północnym Nadczarnomorzu trwał okres stabilności, nazwany przez P.R. Magocsiego „Pax Scythica", jakkolwiek była to najprawdopodobniej stabilność oparta na przemocy i eksploatacji ludności osiadłej przez stepowców[60]. Społeczeństwo Scytii było zróżnicowane socjalnie, pozostawiło po sobie imponujące zabytki materialne, a na użytek jego arystokracji wytwarzano wyrafinowaną sztukę jubilerską, której pozostałości, tzw. scytyjskie złoto, do dziś pozostają przedmiotem fascynacji i pożądania.

Autorzy greccy, z Herodotem na czele, pozostawili bogaty w informacje opis etnogeograficzny Scytii, bardzo różnie jednak interpretowany przez badaczy nowoczesnych. Panującą rolę w związku scytyjskim odgrywały plemiona koczownicze Scytów królewskich (gr. *basileia Skuthai*) i Scytów koczowników (*Skuthai nemontai*). Królewscy według autorów greckich mieszkali między rzeką Gerros[61] a Tanaisem (Donem), a więc najprawdopodobniej na terenach obecnego obwodu donieckiego i zaporoskiego Ukrainy oraz rostowskiego Rosji. Koczownicy – na wschód od Scytów rolników, między rzekami Gerros a Pantikapes[62], co bywa już bardzo różnie rozumiane – według Hruszewskiego chodziło o kontynentalną Taurydę (obecny obwód chersoński), według Rybakowa o obecny obwód dniepropietrowski i doniecki[63]. Na czarnomorskim wybrzeżu między dolnym Dniestrem i Bohem Herodot umieścił plemiona Alizonów i Kallipidów, które charakteryzował jako podobne w stylu życia do Scytów, przy czym Kallipidów określił też mianem helleńskich Scytów[64]. Scytami nazywano także plemiona prowadzące osiadły tryb życia: Scytów oraczy (*Skuthai arothres*) i Scytów rolników (*Skuthai georgoi*) Herodot lokalizował oraczy nad Hypanisem (Bohem) „za Alizonami", zaś rolników – nad dolnym Dnieprem, do rzeki Pantikapes. Na zachodzie (wzdłuż Dniestru) Scytia sąsiadowała z osiadłą ludnością tracką, zaś na północy z ludnością o trudnej

[60] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 43–45. Zob. też V. Murzin, op. cit, s. 56–57. Pojęcie *Pax Scythica* zostało przejęte przez Magocsiego od emigracyjnego uczonego rosyjskiego Gieorgija Wiernadskiego, twórcy eurazjatyckiej koncepcji dziejów Rosji (G. Vernadsky, *The Origins of Russia*, Oxford 1959, s. 59).

[61] Prawdopodobnie tożsamą z Mołoczną, wpadającą do Morza Azowskiego na terenie obecnego obwodu zaporoskiego, względnie z Konką (Końską Wodą), lewym dopływem Dniepru płynącym również przez obecny obwód zaporoski. Na temat identyfikacji rzek z opisu Herodota zob. H. Łowmiański, dz. cyt., s. 105–106. W rosyjskiej i ukraińskiej literaturze *basileia Skuthai* są nazywani Scytami carskimi.

[62] Na ogół jest ona identyfikowana z Ingulcem – prawym dopływem Dniepru wpadającym do niego pod Chersoniem.

[63] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I., s. 109; B.A. Rybakov, *Gerodotova Skifija. Istoriko-geografičeskij analiz*, Moskva 1979, s. 191. Zob. też *Narysy starodavnoï…*, mapa 7; V.P. Petrov, *Skify. Mova i etnos*, Kyïv 1968, s. 89–93; H. Łowmiański, dz. cyt., s. 107–109; V. Murzin., dz. cyt., s. 57.

[64] Przypuszczano też, że Alizoni i Kallipidowie to podporządkowane Scytom resztki wcześniejszej ludności, być może kimmeryjskiej. B.A. Rybakov, dz. cyt., s. 187.

identyfikacji, w której upatrywano w XX wieku także i Prasłowian – w zależności od poglądów badacza na etniczność Scytów i etnogenezę Słowian[65].

Wielka Scytia upadła w IV wieku p.n.e. pod naporem kolejnej fali koczowników – Sarmatów, oraz być może także z powodów klimatycznych i ekonomicznych[66]. Nazwa Scytów nie zniknęła jednak jeszcze z Nadczarnomorza, gdyż w IV wieku p.n.e. powstało odrębne scytyjskie państwo na Krymie – Mała Scytia[67] ze stolicą w Neapolu Scytyjskim[68], które w II wieku p.n.e. kontrolowało także dolne dorzecze Dniepru i Bohu. Miało ono już charakter kulturowo synkretyczny, scytyjsko-hellenistyczny. Na przełomie II i III wieku zostało włączone do Królestwa Bosporańskiego. W I–II wieku autorzy grecko-rzymscy wzmiankowali o ludzie Tauroscytów na Krymie, co najprawdopodobniej odzwierciedlało procesy asymilacji kolejnych fal etnicznych zepchniętych z kontynentu[69].

W późnej starożytności, średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej termin „Scytia" był nieprecyzyjnym określeniem Europy Wschodniej, a „Scytowie" synonimem różnych ludów Europy Wschodniej, w tym Gotów, Hunów, Bułgarów, Pieczyngów, a wreszcie Tatarów[70]. Idea pochodzenia Ukraińców od Scytów po raz pierwszy incydentalnie pojawiła się w mitologicznych koncepcjach etnogenezy powstających na początku XVIII wieku, po bitwie pod Połtawą. Ówczesne elity kozackie Hetmanatu (Małorosji), pragnąc zachować coraz bardziej ograniczaną przez carat autonomię, formułowały idee odrębnego i starożytnego pochodzenia „narodu kozackiego"[71]. Hryhorij Hrabianka[72] w swej kronice wyprowadzał gene-

[65] Chodzi tu o wymienionych przez Herodota Neurów, Melanchlajnów („czarno odzianych" vel „czarnoksiężników"), Budynów, Gelonów i Androfagów („mężożerców"). Lokalizowanie ich na mapie oraz identyfikowanie z kulturami archeologicznymi przez XX-wieczną naukę było bardzo rozmaite (na ogół Polesie i tereny dalej na wschód na tej samej szerokości geograficznej). Z kolei przypisywanie im afiliacji etnicznojęzykowej jest powiązane ze stanowiskiem w kwestii etnogenezy Słowian i etniczności Scytów, a w konsekwencji również bardzo dyskusyjne. Zasadniczo można wyróżnić trzy stanowiska: 1) Prasłowianami byli lasostepowi rolniczy Scytowie, a Neurowie etc. to ich niesłowiańscy, bałtyjscy lub ugrofińscy sąsiedzi (B.A. Rybakov, dz. cyt., s. 188–192), 2) Zarówno lasostepowa rolnicza część Scytów, jak i Neurowie, to Prasłowianie (takie było stanowisko części czołowych archeologów w ZSRR, zob. V.V. Sedov, dz. cyt., s. 14); 3) Neurowie, Budyni etc. to protoplaści Słowian, nie są zaś nimi Scytowie (V. Murzin, dz. cyt., s. 56; zob. też H. Łowmiański, dz. cyt., s. 110). Hruszewski stwierdzał, że identyfikacja Neurów, Budynów etc. ze Słowianami może mieć jedynie hipotetyczny charakter (M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I., s. 116–119). Por. H. Łowmiański, dz. cyt., s. 109–111.

[66] V. Murzin, dz. cyt., s. 61–62.

[67] Małą Scytią w okresie rzymskim i w średniowieczu nazywano też teren obecnej Dobrudży. Zob. więcej: W. Pająkowski, *Scythia Minor*, w: *SSS*, t. 5.

[68] Neapol Scytyjski znajdował się na terenie leżącym obecnie w granicach miasta Symferopola.

[69] L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 37–39.

[70] H. Łowmiański, dz. cyt., s. 115–117; N. Jakowenko, *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku,* Warszawa 2010, przeł. K. Kotyńska, red. Teresa Chynczewska-Hennel, s. 327.

[71] Więcej zob.: N. Jakovenko, *Narys istoriï…*, s. 248; S. Plokhy, *The Origins…*, s. 341–342.

[72] Hryhorij Hrabianka (?–1738), członek starszyzny kozackiej Hetmanatu w początkach XVIII w., uczestnik wojen przeciw Turcji i Chanatowi Krymskiemu oraz wojny północnej, był m.in. pułkow-

zę „narodu małorosyjskiego zwanego Kozakami" od biblijnego Jafeta przez jego syna Gomera, Scytów, Alanów i Chazarów. Dawne stepowe ludy Nadczarnomorza u Hrabianki zostały połączone w jeden ciąg genealogiczny, wkomponowany w rodowód biblijny. Wyraźnie też Hrabianka włączył praprzodków Kozaków w wielką wspólnotę ludów stepowych i związał ich z basenem czarnomorskim:

> Naród małorosyjski, Kozakami zwany, najdawniejsze swe pochodzenie ma od rodu scytyjskiego – który, jak mówią, żył koło gór Alańskich Alanii, nad rzeką, co płynie przez ziemię bucharską do Morza Chwalińskiego [Kaspijskiego] – od Chazarów, co swoim rodowodem sięgają plemienia Jafetowego syna Gomera. Po tym, jak ci najdawniejsi Gomerowie czy Kimerowie, czy Cymbrowie ruszyli od Azowskiego (Kimeryjskiego) Morza na północ i na zachód, po tym, jak przetworzyli się w Litwę, Żmudź, Gotów, Szwedów i inne narody, osiedlili się w tych krajach, owi Alano-Chazarowie – można zrozumieć, że i naród słowiański od praojca Jafeta pochodzi. Przez pewien niemały czas rozmnożyli się i rozsiedlili po obu brzegach Donu, rzeki, która oddziela Europę od Azji, a potem i w Europie niejedną ziemię pod swoją rękę zabrali – osiedlili się w Tauryce (teraz Krymem nazywanej), skąd ruszyli nad Dniepr, przeszli za Dniepr na ziemie, które leżą nad Czarnym Morzem, gdzie teraz wznosi się Oczaków i Białogród, doszli nawet do Panonii i tam dali początek innym narodom, jakie nazwano Awarami i Hunami i innymi. A ci, co zostali w Azji, ci też rozsiedlili się aż do Wołgi, i dalej za Wołgę, za Jaik, za Jakubę i rzekę Kozar; ci zaś, co pozostali w pobliżu Chwalińskiego Morza przyjęli sobie nazwę Bułgarów, i swym nieodpartym męstwem na pewien czas ułusy Tatarów podbili, a potem, gdy Tatarzy krwawo im odpłacili za niewolę, wygnani aż nad Dunaj i gdzieś koło 666 roku Bułgarami się nazwali[73].

Scytowie stali się przedmiotem zainteresowania środowiska oświeconego, a następnie świata nauki w Imperium Rosyjskim już w XVIII wieku – zainteresowanie to wywoływał rozmiar i bogactwo kurhanów scytyjskich, znajdowane w nich wyroby ze złota cechujące się wysokim artyzmem, a także związek Scytów ze światem antycznym[74]. W rosyjskiej nauce przedoświeceniowej zdarzało się także twierdzenie, że Scytowie byli po prostu Słowianami – przodkami Rusów. Twierdzenia takie, oparte na przypadkowych podobieństwach językowych, przewijały się jeszcze sporadycznie i w wieku XIX[75]. Aleksandr Wieltman jeszcze w 1858 roku pisał:

---

nikiem hadziackim. W latach 1723–1725 był więziony przez władze rosyjskie za protest przeciw likwidacji urzędu hetmańskiego. Autor kronikarskiego dzieła tzw. Latopisu Hrabianki pt. *Dejstvija prezel'noj i ot načala poljakov krovavšoj nebyvaloj brani Bohdana Chmel'nickoho z poljakami. Roku 1710*, obejmującego historię od czasów najdawniejszych do 1709 r.

[73] H. Hrabjanka, *Litopys hadjac'koho polkovnyka Hryhorija Hrabjanki*, Kyïv 1992, przeł. R.H. Ivančenko, wersja online: http://litopys.org.ua/grab/hrab1.htm [8.06.2014].

[74] Autorzy monumentalnej monografii regionów Imperium Rosyjskiego przeciwstawiali tę część scytyjskiego złota która reprezentuje „gruby smak barbarzyński" wyrobom noszące cechy helleńskie, odznaczającym się „niezwykłym kunsztem artystycznym". *Rossìja. Polnoe geografičeskoe opisanìe našego Otečestva***,** red. V.P. Semenov-Tjan''-Šanskij, t. XIV: *Novorossìja i Krym*, S.-Peterburg 1910, reprint Char'kov 2011, s. 131.

[75] M. Ju. Brajčevs'kyj, *Pochodžennja Rusi*, Kyïv 1968, s. 6–7.

[Nazywani] to Scytami, to Sarmatami, to Hunami, to Bułgarami, to Rusami; Grecy rozumieli pod wszystkimi tymi nazwami jeden i ten sam naród Słowiański, tak jak my pod nazwami Turków, Ottomanów, Mahometan, Osmanli, Saracenów rozumiemy ten sam naród Izmailitów[76].

Ostatecznie stały się one inspiracją dla nurtu scytyjskiego w poezji rosyjskiej. Jednak od pierwszej połowy XIX wieku uczeni zachodnioeuropejscy, z nielicznymi wyjątkami, uznawali Scytów za lud irański. Pogląd ten zasadniczo przyjął się też w nauce rosyjskiej[77]. W czasie panowania klasycznego perenializmu i klasycznej teorii indoeuropejskiej, utożsamiającej kategorie etniczne i językowe oraz zakładającej powstawanie narodów i języków wyłącznie poprzez dyferencjację, tj. rozpad wielkich wspólnot pranarodów i prajęzyków, uznanie Scytów za lud irański oznaczało tym samym ich wyłączenie z etnogenezy Rusi. Co więcej, w dobie skoncentrowania historiografii na dziejach państwa i dynastii panującej etniczny rodowód ogółu ludności nie był kwestią pierwszoplanową, tym bardziej że dominująca teoria normańska wyprowadzała genezę dynastii i elity rządzącej, a tym samym całego państwa jako podmiotu dziejów, ze Skandynawii[78].

Na początku XX wieku rosyjscy poeci tak zwanego nurtu scytyjskiego uznali Scytów za przodków Rosjan. Poezja scytyjska, której najbardziej znanym (choć późnym) przykładem jest poemat Aleksandra Błoka *Scytowie* (1918), łączyła radykalny krytycyzm wobec cywilizacji europejskiej i apokaliptyczne wizje jej zagłady, z fascynacją kulturą Scytów, czy szerzej – dawną kulturą azjatycką, w której upatrywała prawdziwe korzenie kultury rosyjskiej[79]. Ów kulturowy fenomen scytomanii, będący zresztą częścią szerszego zjawiska odkrywania azjatyckiego składnika kultury rosyjskiej, pozostawał jednak długo całkowicie obcy nowoczesnej narodowej historiografii ukraińskiej i ukraińskiej myśli narodowej. Tożsamość ukraińska była bowiem definiowana jako słowiańska w sensie etnogenetycznym i europejska w sensie kulturowym. Scytowie nie byli obecni w narracjach o etnogenezie i narodowej historii Rusi-Ukrainy, a ich związek z historią Ukrainy był tylko terytorialny. Hruszewski w *Historii Ukrainy-Rusi* opisał Scytów dość szczegółowo. Uważał ich za lud irański, być może z domieszką ałtajską, i nie włączył ich do procesu etnogenezy Ukraińców[80]. Również *Encyklopedia* Kubijowycza poświęca Scytom wiele

[76] A. Velt'man, *Attila i Rus' IV i V věka. Svod" istoričeskich" i narodnych" predanij*, Moskva 1858, s. 93. Aleksandr Fomicz Wieltman (1800–1870) – rosyjski kartograf wojskowy, muzealnik, pisarz i historyk-amator. Autor kilkunastu powieści gotycko-fantastycznych. Wydawał także publikacje na tematy historyczne, w których maksymalnie rozszerzał zasięg słowiańskości w czasie i przestrzeni. Od 1854 członek-korespondent Imperatorskiej St.-Petersburskiej Akademii Nauk.

[77] V.P. Petrov, dz. cyt., s. 6–16.

[78] M. Ju. Brajčevs'kyj, dz. cyt., s. 7.

[79] Więcej zob.: O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2007, przeł. W. Jeżewski, s. 313–314.

[80] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I., s. 111–112.

stron, ale bez sugestii udziału w formowaniu się narodu ukraińskiego[81]. Mapa tam zamieszczona lokalizuje Scytów oraczy na Podolu i środkowym prawobrzeżnym Naddnieprzu, Scytów rolników na Lewobrzeżu w dorzeczu Worskli, Suły i Psioła, Scytów koczowników na terenie obecnego obwodu chersońskiego, zaporoskiego i donieckiego, Scytów królewskich zaś na Krymie i wybrzeżu Morza Azowskiego[82].

Bardzo zmienne i złożone było natomiast postrzeganie Scytów w nauce radzieckiej. Studia nad dziejami najdawniejszymi oraz nad pochodzeniem narodów były podporządkowane (choć nie zawsze w prosty i bezpośredni sposób) nadrzędnemu czynnikowi ideologicznemu, a ten podlegał pewnym zmianom. Zasadniczo można wyróżnić dwa okresy w naukowych i propagandowych teoriach na temat najdawniejszych dziejów ziem obecnej Ukrainy: okres marrowski (do 1950 roku) i pomarrowski (po 1950), związane z panowaniem, a następnie odrzuceniem „nowej nauki o językach" wypromowanej przez Nikołaja Marra[83].

Teoria Marra jest współcześnie postrzegana jako pseudonauka promowana przez presję administracyjną i fizyczny terror. W samym ZSRR po 1950 roku stała się wstydliwym elementem przeszłości, którego znaczenie minimalizowano[84]. Wywarła jednak znaczący wpływ na sposób myślenia o historycznej zmienności tożsamości narodowych i językowych, trwający znacznie dłużej niż oficjalne obowiązywanie teorii. Co więcej, marryzm jest jednym z intelektualnych korzeni zespołu współczesnych popularnych pseudonaukowych teorii dotyczących pochodzenia Ukraińców[85].

Marr jeszcze przed rewolucją stworzył koncepcję jafetyckiej rodziny językowej, która miała obejmować języki kaukaskie oraz obecne izolaty (jak baskijski) i miała być używana w całej prehistorycznej Europie przed jej zdominowaniem przez języki indoeuropejskie[86]. Po rewolucji Marr rozwinął tę koncepcję, wpisując

---

[81] B. Kravciv, *Skyty*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 8, s. 2855–2856; B. Kravtsiv, A. Makuch, *Scythians*, w: *Encyclopedia of Ukraine*, t. IV, red D.H. Struk, Toronto–Buffalo–London 1993, s. 567–569.

[82] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 8, s. 2857.

[83] Nikołaj (Nikołoz) Jakowlewicz Marr (1864–1934), urodził się w Kutaisi jako syn Szkota i Gruzinki, ukończył filologię orientalną na Uniwersytecie w Petersburgu, pracował na nim naukowo od roku 1892. Prowadził badania filologiczne i archeologiczne poświęcone językom i kulturom Kaukazu oraz Bliskiego Wschodu. Od 1909 roku członek Rosyjskiej Akademii Nauk. Po rewolucji zmienił poglądy na lewicowe. Od 1921 kierował Instytutem Jafetyckim (późniejszy Instytut Języka i Myślenia im. Marra Akademii Nauk ZSRR, następnie Instytut Badań Lingwistycznych), od 1930 roku był wiceprezesem Akademii Nauk ZSRR.

[84] Na temat marryzmu szerzej zob.: V.M. Alpatov, *Marr, marrizm i stalinizm*, „Filosofskie issledovanija" 1993, nr 4, s. 271–288; M. Stachowski, *Marr i marryzm*, „LingVaria" R. VIII, 2013, nr 2 (16), s. 249–271.

[85] Zob. rozdział 2.

[86] Marr całkowicie zmienił pole semantyczne pojęcia „jafetycki". Wcześniej od średniowiecza do XVIII w. odnosiło się ono do ludności Europy (w myśl biblijnej genealogii odłamów ludzkości – mieszkańcy poszczególnych części świata mieli pochodzić od poszczególnych synów Noego – Europejczycy od Jafeta, Azjaci od Sema, Afrykanie od Chama). W XIX w. termin „języki jafetyckie" był używany jako synonim pojęcia „języki indoeuropejskie". Marr zaś mianem jafetyckiej nazwał zupełnie inną

ją w marksistowsko-leninowską filozofię dziejów i całkowicie odrzucając kategorię rodziny językowej jako taką. „Nowa nauka o językach" utrzymywała, że języki (systemy językowe) rozwijają się stadialnie, równolegle, w ten sam sposób (przechodząc przez te same stadia), choć z różną prędkością. Przejścia z jednego systemu językowego do drugiego są związane ze zmianami formacji społeczno-ustrojowej. I tak system jafetycki miał odpowiadać fazie kształtowania się stosunków klasowych, zaś systemy języków fleksyjnych i alternacyjnych (w tym system prometejski, który w marryzmie zastąpił kategorię indoeuropejskiej rodziny językowej) – fazie ukształtowanych stosunków klasowych. Substrat językowy w postaci wcześniejszych jafetyckich elementów zachował się jednak w języku używanym przez wyzyskiwane klasy społeczne. Docelowo wszystkie dialekty i języki w przyszłości zunifikują się, wytwarzając jeden wspólny język całej ludzkości żyjącej w komunizmie. Marryzm otrzymał w latach dwudziestych poparcie intelektualnych prominentów systemu, takich jak Anatolij Łunaczarski i Michaił Pokrowski, a także zyskał licznych młodych akolitów na fali rewolucyjnego entuzjazmu. Odpowiadał politycznemu zapotrzebowaniu tego okresu – sankcjonował eksport rewolucji, radziecki federalizm i subfederalizm, a także konwersję zapisu języków używanych w azjatyckiej części ZSRR na alfabet łaciński. W roku 1930 marryzm stał się teorią oficjalną i monopolistyczną – współbrzmiał doskonale z tezą Stalina o zaostrzaniu się walki klasowej w miarę postępów budowy socjalizmu[87]. Legitymizował kampanię przeciw „burżuazyjnym nacjonalistom" wśród narodów nierosyjskich i odejście od osiągnięć korenizacji[88]. W latach 1930–1934 oponenci marryzmu zostali fizycznie rozgromieni, a badania nad językami indoeuropejskimi zlikwidowane. Zaprzestano także badań nad etnogenezą Słowian, a sama kategoria „Słowianie" na pewien czas zniknęła z oficjalnego dyskursu lub została bardzo zdewaluowana[89].

Marryzm wywarł przemożny wpływ także na historię, archeologię i etnografię. W nowej interpretacji mieszkańcy Północnego Nadczarnomorza mieli być w sensie

---

rodzinę językową. Krytycy marryzmu zwracają uwagę na osobiste i etniczne motywy Marra – pragnienie dowartościowania rodziny kaukaskiej, przechodzące w swoistą fobię wymierzoną w rodzinę indoeuropejską.

[87] Tezę tę Stalin po raz pierwszy ogłosił na plenum KC WKP(b) w lipcu 1928.

[88] Skoro w łonie każdego narodu istnieją dwa języki i dwie kultury (klasy eksploatującej i klasy eksploatowanej), to wraz ze zlikwidowaniem klasy eksploatującej także jej kultura powinna być unicestwiona. Uznanie marryzmu za jedyną słuszną teorię zbiegło się z falą procesów przeciw sfabrykowanym „antyradzieckim organizacjom burżuazyjnym" (w tym procesem „Związku Wyzwolenia Ukrainy" w 1930 r.). Represjonowana była wówczas niebolszewicka inteligencja, która zaangażowała się w program afirmacji i instytucjonalizacji kultur narodów nierosyjskich realizowany w ZSRR w latach dwudziestych. Wraz z tą falą represji i aplikacją marryzmu, zaburzone zostały procesy rozwoju kultury wysokiej i miejskiej narodów nierosyjskich, a odtąd naczelnym przejawem ich tożsamości miał stać się skonwencjonalizowany folklor. Z drugiej strony, w świetle marryzmu negującego kategorię Słowian, wzmocnieniu ulegała teza o historycznej odrębności Ukraińców od Rosjan.

[89] M. Ju. Brajčevs'kyj, dz. cyt., s. 12–13; V.V. Sedov, dz. cyt., s. 14; *Sovetskaja istoriografija Kievskoj Rusi*, red. V.V. Mavrodin, Leningrad 1978, s. 15.

biologicznym wciąż tą samą grupą ludzi: Kimmerowie, niezróżnicowani klasowo, używali języka jafetyckiego; w miarę powstawania różnic klasowych stali się oni Scytami, u których górne warstwy społeczne mówiły po prometejsku, a prosty lud zachowywał język jafetycki; tak samo było u Sarmatów; na kolejnych etapach te ludy przekształciły się w jeszcze inne ludy, używające wyłącznie języków systemu prometejskiego. Pojęciom „Kimmerowie", „Scytowie", „Sarmaci" i innym etnonimom odebrano więc w zasadzie sens etniczny, przekształcając je w pojęcia socjalno-cywilizacyjne. Herodotowy czwórpodział Scytów traktowany był jako opis kategorii socjalnych, a nie subetnicznych. Z historii zniknął też fenomen migracji[90].

Po śmierci Marra w 1934 roku językoznawstwem w ZSRR kierowali umiarkowani marryści, którzy odstąpili od najbardziej aberracyjnych twierdzeń swojego mistrza. Jednocześnie stopniowo coraz większe znaczenie w ideologii zajmowały odwołania do rosyjskich tradycji wielkomocarstwowych. W latach 1934–1950 obowiązywał paradygmat, że narodowości wschodniosłowiańskie sformowały się z różnych grup etnicznych, w tym ze Scytów, Sarmatów i Traków. Zaczęto arbitralnie poszerzać zasięg słowiańskości w czasie i przestrzeni, także na prahistoryczne i starożytne Nadczarnomorze, Krym, Powołże i Przedkaukazie, co szczególnej intensywności nabrało po drugiej wojnie światowej[91]. Był to swoisty kompromis marryzmu ze stalinowskim rusocentrycznym sowieckim patriotyzmem, po części zrozumiałym jako reakcja na rasistowskie tezy nauki i propagandy Trzeciej Rzeszy oraz na samą eksterminacyjną politykę Niemiec wobec ludności ZSRR[92].

Marryzm został oficjalnie zdezawuowany w 1950 roku po opublikowaniu w dzienniku „Prawda" pod nazwiskiem samego Józefa Stalina[93] artykułu zatytułowanego *W sprawie marksizmu w językoznawstwie*. Manewr ten miał zarówno podłoże naukowe, jak i polityczne. Marryzm wtedy już nie przystawał do oficjalnej ideologii państwowej, był reliktem idei rewolucji światowej lat dwudziestych, w istocie zagrażał także hegemonii języka rosyjskiego i kultury rosyjskiej[94]. Stał

---

[90] *Narysy starodavnoï*..., s. 134–135; V.P. Petrov, dz. cyt., s. 11; *Sovetskaja istoriografija*..., s. 15–18.

[91] Zob. M. Ju. Brajčevs'kyj, dz. cyt., s. 14–15; I.M. Hapusenko, *Borot'ba schidnych slov'jan za vychid do Čornoho mor'ja*, Kyïv 1966, s. 16–17; *Sovetskaja istoriografija*, s. 19–26.

[92] S. Èkel'čyk, dz. cyt., s. 161.

[93] J.V. Stalin, *Otnositel'no marksizmu v jazykoznanii*, „Pravda" 20 VI 1950, za: M. Stachowski, dz. cyt., s. 267. Rozbudowana wersja artykułu została wydana dwa lata później jako oddzielna broszura (wydanie polskie: J.W. Stalin, *Marksizm a zagadnienia językoznawstwa*, Warszawa 1953). Najprawdopodobniej prawdziwym autorem artykułu, napisanego rzeczowo i ze znajomością metodologii klasycznego językoznawstwa, był Arnold Czikobawa (1898–1985), filolog z Uniwersytetu Tbiliskiego.

[94] W myśl marryzmu język rosyjski, tak jak i wszystkie inne języki, miałby w przyszłości zostać zastąpiony przez język uniwersalny. W dobie powojennego wywyższania narodu rosyjskiego idea taka była politycznie całkowicie niepoprawna. Likwidacja marryzmu była także elementem ostatecznej rozprawy z rewolucyjnym klimatem intelektualnym lat dwudziestych. Można ponadto domniemywać motywów związanych z kultem jednostki i osobistymi celami, mianowicie aspiracjami Stalina, by przejść do historii także w sferze intelektualnej, jako klasyk marksizmu na równi z Marksem, Engelsem i Leninem – twórca fundamentalnych idei marksistowskich w przedmiocie języka i narodu

także w opozycji do oficjalnej definicji narodu, która miała o tyle ważną rangę, że jej oficjalnym autorem był sam Stalin. Bolszewicka (później nazwana stalinowską, a ostatecznie marksistowsko-leninowską) definicja narodu stanowiła, że naród to „wytworzona historycznie trwała wspólnota ludzi, powstała na gruncie wspólnoty języka, terytorium, życia ekonomicznego i układu psychicznego, przejawiająca się we wspólnocie kultury”[95]. Teoria Marra była otwarcie sprzeczna z co najmniej trzema elementami tej definicji – historycznością, trwałością i wspólnotą języka.

Po zdezawuowaniu marryzmu, w ZSRR w studiach prowadzonych nad procesami etnogenezy i dziejami etnosów oraz języków powstała dość złożona sytuacja. Nauka oczywiście nie stała się wolna od ideologicznej presji – musiała być marksistowsko-leninowska i państwowotwórczo-patriotyczna. Po 1950 roku zadaniem naukowców było: po pierwsze, wykazywanie ciągłości rozwoju społeczno-ekonomicznego zgodnie z marksistowskim paradygmatem, po drugie – legitymizacja państwowości radzieckiej, po trzecie, w mniejszym lub większym stopniu także legitymizacja rosyjskiej hegemonii kulturowej w ZSRR. Nauka pozostała też silnie scentralizowana i zhierarchizowana – centralne instytucje naukowe wyznaczały granice dyskursu i dominujące interpretacje[96]. W językoznawstwie nastąpił powrót do paradygmatów klasycznej metody porównawczo-historycznej, a więc do poglądu, że współczesne narody powstały dzięki dyferencjacji: z Indoeuropejczyków wyodrębnili się Bałtosłowianie, z Bałtosłowian – Słowianie, ze Słowian – Ruś, z Rusi – Ukraińcy, Białorusini i Rosjanie. Dawne ludy przypisywano do rodzin językowych istniejących współcześnie, lub przynajmniej poświadczonych historycznie. Każdy lud próbowano więc identyfikować jako słowiański, irański, tracki, turecki itd. W historiografii dogmatem stał się rosyjskocentryczny perenializm – twierdzenie o historycznym istnieniu narodowości staroruskiej i jej rozpadzie po inwazji mongolskiej w XIII w[97]. Korzeni narodowości staroruskiej

(którymi trzej wcześniejsi klasycy się nie zajmowali, a Stalin miał już na liście swoich dokonań stworzenie definicji narodu). Zob. V.M. Alpatov, dz. cyt.

[95] Definicja ta została sformułowana w broszurze pt. *Marksizm i kwestia narodowa*, wydanej w 1912 roku w Wiedniu pod nazwiskiem Józefa Stalina, jako narzędzie polemiki bolszewików z niemieckimi i austriackimi socjaldemokratami. Jednak ani jej podówczas doraźny charakter, ani autorstwo Stalina (dyskusyjne zresztą), nie zmienia oceny, iż w swych początkach mieściła się ona całkowicie w standardzie dyskursu publicystycznego, a i naukowego, jeśli zważyć że w I połowie XX w. w ogóle refleksja nad kategoriami narodu i nacjonalizmu była dość upolityczniona i mało rozwinięta metodologicznie. Formuła z broszury z 1912 r. była po prostu jedną z typowych ówczesnych definicji kategorii narodu, polegających na wyliczeniu pewnego zestawu obiektywnych atrybutów, którymi wspólnota musi się cechować, by mogła zostać określona jako naród. Zob. H. Kas'janov, *Teoriï nacii ta nacjonalizmu*, Kyïv 1999, s. 45–47.

[96] W dziedzinie studiów nad dziejami najdawniejszymi rolę głównego autorytetu od 1956 roku odgrywał Boris Rybakow (1908–2001), rosyjski archeolog i historyk, od 1958 akademik AN ZSRR, 1956–1987 dyrektor Instytutu Archeologii AN ZSRR. Był on rzecznikiem interpretacji rosyjskocentrycznych, łączonych z ortodoksyjnym marksizmem-leninizmem.

[97] Pojęcie narodowości staroruskiej (*driewnierusskaja narodnost'*) zostało wprowadzone w 1945 roku przez Władimira Mawrodina, profesora historii na Uniwersytecie Leningradzkim.

upatrywano w mniej lub bardziej odległej przeszłości, we wschodniosłowiańskich związkach plemiennych, które z kolei próbowano identyfikować z kulturami archeologicznymi. Narodowość staroruska i jej protoplaści oraz kontynuatorzy byli ukazywani jako prawowici gospodarze ziem ruskich, rozwijający się od wspólnoty pierwotnej poprzez ustrój rodowo-plemienny, feudalizm i kapitalizm do socjalizmu. Inne elementy etniczne natomiast były marginalizowane jako obce lub nieistotne w procesach historycznych[98].

Jednocześnie na Ukrainie radzieckiej po wojnie prowadzono na ogromną skalę badania archeologiczne[99]. Przy tym bardziej liberalny klimat po 1956 roku pozwolił na pewną pluralizację stanowisk w kwestii etniczności ludów starożytnych i etnogenezy Słowian wschodnich[100]. Pojawiały się różne mapy Scytii, rekonstruujące rozmieszczenie plemion tej epoki. W fundamentalnym opracowaniu wydanym tuż po odwilży przez Akademię Nauk Ukraińskiej SRR uznawano Scytów królewskich, koczowników i rolników za lud bezsprzecznie irański. Tylko co do plemienia Scytów oraczy, lokalizowanego zresztą daleko od Morza Czarnego – w strefie lasostepu na Podolu nad Bohem, przyjmowano za bardzo prawdopodobne, że było ono prasłowiańskim komponentem Scytii, wywodzącym się z ludności kultury czarnoleskiej[101]. Podobne było stanowisko autorów *Ukraińskiej Encyklopedii Radzieckiej*: Scytów uznawano za lud z grupy irańskiej[102]. Autorzy dwutomowej radzieckiej historii Ukrainy z 1969 roku przyjmowali, że Scytia nie obejmowała lasostepu, a tym samym plemion prasłowiańskich[103].

Najbardziej prominentny radziecki badacz pradziejów, Boris Rybakow, wpisał lasostepowych Scytów w koncepcję nieprzerwanego autochtonicznego rozwoju Słowian na obszarze Odra–Dniepr od wczesnej epoki brązu. Scytowie oracze, czyli Skołoci, mieli według niego zamieszkiwać strefę lasostepową nad środkowym Dnieprem, górnym Bohem oraz Rosią (obecny obwód winnicki, kirowohradzki i kijowski) i być komponentem łużycko-scytyjskiego okresu rozwoju Prasłowian[104]. Miał to być związek plemienny, który uformowała ludność czarnoleska

[98] A. Portnov, *Sučasna istoriohrafija ukraïns'koho naciotvorennja: kil'ka sposterežen'*, w: *Ukraïna: procesy naciotvorennja*, red. A. Kappeler, Kyïv 2011, s. 40.

[99] Po drugiej wojnie światowej w ZSRR zaczęto nadawać znacznie większe znaczenie historii, co wynikało z jednej strony z wewnętrznej ewolucji samego reżimu (od prób budowy internacjonalistycznej utopii do „socjalizmu w jednym kraju", a potem „lidera obozu postępu i demokracji"), a z drugiej strony było zrozumiałą reakcją na eksterminacyjną i rasistowską politykę Niemiec hitlerowskich, które posługiwały się tezami historycznymi w celu wykazania niższości Słowian. Szczególnie zmieniła się rola archeologii, wcześniej traktowanej dość podrzędnie przez reżim realizujący misję budowy utopii zorientowanej w przyszłość (S. Èkel'čyk, dz. cyt., s. 161–163).

[100] *Sovetskaja istoriografija*, s. 26–35.

[101] *Narysy starodavnoï…*, s. 133.

[102] *URE*, t. 13, Kyïv 1963, sv. *Skify*; tamże, t. 17, s. 71.

[103] *Istorija Ukrainskoj SSR*, t. I, s. 22.

[104] B.A. Rybakov, dz. cyt., s. 195–238. U Herodota *Skolotoi* to autoetnonim Scytów, co Rybakow interpretuje jako dotyczący tylko Scytów oraczy.

w czasie panowania Kimmerów na stepie i który następnie wszedł w skład federacji utworzonej przez Scytów. Co więcej, Prasłowianami według Rybakowa byli też mieszkający nad dolnym Dnieprem Scytowie rolnicy, którzy posiadali własny nadczarnomorski port – Olbię[105]. Z epoki scytyjskiej miały też pochodzić irańskie imiona bogów w słowiańskim panteonie oraz pewne elementy mitologii[106]. Wielu autorów radzieckich jednak wykazywało obecność toponimiki irańskiej nie tylko w stepie, ale i na lasostepie Ukrainy, a także udowadniało kontakt języków bałtyckich z irańskimi – którego by nie było, gdyby Bałtów od Irańczyków odgraniczali Słowianie. W konsekwencji słowiańskości któregokolwiek odłamu Scytów kategorycznie zaprzeczano[107].

Mimo zastrzeżeń w dyskursie akademickim wobec tezy o Scytach jako przodkach wschodnich Słowian (a tym samym o autochtoniczności ludów wschodniosłowiańskich na wybrzeżu czarnomorskim), utrzymywała się ona w literaturze propagandowej oraz publicystyce radzieckiej. W 1965 roku w publikacji poświęconej rozwojowi Południowego Regionu Ekonomicznego ZSRR Grigorij Gradow pisał: „Nadczarnomorska Ukraina, w tym i Krym – pradawna słowiańska ziemia. Najstarszymi jej mieszkańcami byli Słowianie, scytyjskie plemiona z Taurii”[108]. We współczesnych publikacjach cechujących się nostalgią za czasami radzieckimi frazę powtarza się i dziś, jak na przykład w monografii portu Illiczіwśk: „Uprawa ziemi i rybołówstwo były podstawowym źródłem egzystencji praprzodków Słowian – plemion scytyjskich i sarmackich”[109].

W Ukraińskiej SRR pojawiły się też pewne publikacje, zawierające nieortodoksyjne i kontrowersyjne – także politycznie – interpretacje najdawniejszych dziejów kraju. Chodzi tu o prace Mychajła Brajczewskiego i Wiktora Petrowa.

Mychajło Brajczewski[110] w swojej monografii początków Rusi wydanej w 1968 roku przywrócił do obiegu tezę (potępianą w ZSRR jako przejaw burżua-

[105] Tamże, s. 226. Współcześni badacze najdawniejszych dziejów Ukrainy podważają pogląd, że Scytowie rolnicy mieszkali nad dolnym Dnieprem, gdyż badania archeologiczne nie wykazują śladów rolnictwa na tym terenie w dobie scytyjskiej – zob. K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 162–163. Rosyjski iranista Wasilij Abajew wysunął w 1981 r. hipotezę, że termin „rolnicy” powstał przez nieporozumienie – Herodot błędnie zrozumiał irańskie *gauvarga* (hodowcy bydła) jako greckie *georgoi* (rolnicy), pogląd ten przyjął ukraiński archeolog Borys Mozołewski (B.M. Mozolevs'kyj, *Etnična heohrafija*…, s. 112; zob. też dalej).

[106] B.A. Rybakov, dz. cyt., s. 232–237.

[107] Zob. V.V. Sedov, dz. cyt., s. 41.

[108] G.L. Gradov, *Specializacija i kompleksnoe razvitie Južnogo èkonomičeskogo rajona SSSR*, Kiev 1965, s. 30.

[109] J. Savdari, *Gavan' Sčastlivoj Sud'by. Dokumental'naja povest' o stroitel'stve i razvitii il'ičevskogo morskogo torgovogo porta (1958–2008),* Odessa 2008, s. 22–23.

[110] Mychajło Brajczewski (1924–2001), archeolog i historyk, pracownik Instytutu Historii AN USRR, autor prac dotyczących najdawniejszej historii Ukrainy. Wykazywał odrębność południowych plemion wschodniosłowiańskich i tworzenie przez nie protoukraińskiej wspólnoty już w czasach przedkijowskich, podważając tym samym paradygmat *narodowości staroruskiej*. Uczestnik ruchu szestydesjatnyków, współzałożyciel w 1959 roku Klubu Młodzieży Twórczej w Kijowie – ośrodka

zyjno-nacjonalistycznej myśli Hruszewskiego) o odrębności przodków Ukraińców od przodków Rosjan już w I tysiącleciu naszej ery i jednocześnie wprowadził do etnogenezy Słowian wschodnich pewne wątki scytyjskie i sarmackie. Badacz ten w poglądach na etnogenezę odszedł od klasycznego schematu rozpadu wielkich prawspólnot i zakładał, że etnosy formowały się dzięki konsolidacji, wchłanianiu i asymilacji jednych grup etniczno-językowych przez drugie, a wspólnota językowa niekoniecznie musiała oznaczać wspólnotę pochodzenia biologicznego. Główną tezą Brajczewskiego było istnienie już w pierwszych wiekach naszej ery silnego i rozległego związku plemiennego południowych plemion wschodniosłowiańskich (protoplastów Ukraińców), który wytworzył kulturę czerniachowską, nazywany był Antami, a potem Polanami[111]. Przypuszczał – przypominając tu pewne elementy koncepcji marrowskich – że związek ten mógł być znany już autorom antycznym, w tym Herodotowi pod nazwą Paralatów, Prokopiuszowi pod nazwą Sporów[112] i Jordanesowi pod nazwą Spalów[113]. Paralaci (u Herodota to imię królewskiego rodu Scytów) mieli bowiem być Scytami lasostepu[114].

---

skupiającego młodą niepokorną inteligencję ukraińską. W 1966 roku napisał artykuł (nie dopuszczony do druku) o ugodzie perejasławskiej 1654 roku pt. *Pryjednannja čy vozz'jednannja*? – w którym zanegował oficjalną interpretację tego wydarzenia. W 1968 roku podpisał list intelektualistów ukraińskich przeciw procesom politycznym, za co został na kilka lat odsunięty od pracy naukowej i możliwości publikacji (zob. H. Kas'janov, *Nezhodni: ukraïns'ka intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv*, Kyïv 1995, s. 115–116).

[111] Polanie to wg Brajczewskiego nie jedno z wielu plemion „latopisowych" Rusi, ale termin wyższego rzędu, nazwa związku plemiennego, w skład którego wchodziły plemiona: Tywerców, Uliczów, Dulebów, Białych Chorwatów itd. (M. Ju. Brajčevs'kyj, dz. cyt., s. 141–145).

[112] Prokopiusz z Cezarei, historyk bizantyjski z VI wieku, autor dzieł opisujących wojny Cesarstwa Wschodniorzymskiego z Persją Sasanidów, Wandalami i Gotami. Sporowie – termin niejasny, występujący tylko u Prokopiusza jako dawna nazwa Antów i Sklawenów (H. Łowmiański, *Sporowie*, w: *SSS*, t. 5).

[113] Jordanes, historyk z VI wieku, być może z pochodzenia Got lub Alan, autor *Kroniki Gotów* (*Getica*). Spalowie – lud wymieniony przez Jordanesa jako plemię mieszkające nad Donem i Morzem Azowskim, najprawdopodobniej irańskie, być może nawet synonim Alanów. Mogli wejść w jakieś relacje ze Słowianami, o czym świadczy ruski wyraz *ispolinъ* (olbrzym). Zob. H. Łowmiański, *Spalowie*, w: *SSS*, t. 5.

[114] M. Ju. Brajčevs'kyj, dz. cyt., s. 145, 148. Herodot obok opisowego podziału Scytów na królewskich, koczowników, oraczy i rolników przekazał dwie wersje legendy o pochodzeniu Scytów. W pierwszej (borystenidzkiej) wersji praojcem Scytów był Zeus, a pramatką córka rzeki Borystenes, ich synem był Targitaos, który miał z kolei trzech synów: Lipoksaisa (protoplastę rodu Auchatów), Arpoksaisa (protoplastę Katiarów i Tiraspów) oraz Kolaksaisa – protoplastę Paralatów, rodu panującego (Herodot, dz. cyt., s. 230–231). W pontyjskiej wersji Herakles w Hylai (leśnej krainie przy ujściu Dniepru) odbył stosunek płciowy z Echidną – pół kobietą, pół wężem, która z tego związku urodziła trzech synów: Agatyrsosa, Gelonosa i Skytosa (tamże, s. 231–232). Imiona te są ewidentnie eponimami urobionymi od nazw ludów: Agatirsów, Gelonów i Scytów. Badacze XIX- i XX-wieczni próbowali na różne sposoby porównywać wersje legendy ze sobą oraz z opisowym czwórpodziałem Scytów i identyfikować legendarne rody jako historyczne plemiona o konkretnych lokalizacjach. Dociekania takie uprawiała też nauka radziecka. Hipoteza Brajczewskiego o identyczności Paralatów ze Scytami lasostepu jest echem marryzmu, kiedy to w Paralatach dopatrywano się oraczy. Istnieje też pogląd, że legenda genealogiczna w obu wersjach to mit oddający dumezilowski trójpodział funkcji społecznych u Indoeuropejczyków: wojna, produkcja żywności, władza (B.A. Rybakov, dz. cyt., s. 211).

Jeszcze bardziej nieortodoksyjne były poglądy Wiktora Petrowa. Już w 1947 roku (na emigracji) napisał on krótki wykład dotyczący etnogenezy Ukraińców, w którym dokonał na pozór paradoksalnej syntezy marryzmu z ukraińskim nacjonalizmem[115]: w efekcie procesów rozwojowych po upadku kultury trypolskiej powstał autochtoniczny lud Scytów, w którym wraz z dyferencjacją socjalną wykształciły się kategorie królewskich, koczowników, oraczy i rolników. Przy tym Scytowie osiadli byli elementem wartościowszym, kulturotwórczym i zachowującym tożsamość, zaś koczownicy – peryferyjnym i ulegający turanizacji oraz iranizacji. W dobie antycznej (I–V w.) zróżnicowanie socjalne znów się zmniejszyło i Scytowie przekształcili się ludność kultury zarubinieckiej, a następnie czerniachowskiej. W wykładzie tym znajdują się tezy charakterystyczne dla współczesnych protochronistycznych teorii: Ukraina (*sic!*) w dobie scytyjskiej w I połowie I tysiąclecia p.n.e. była imperium, które kontrolowało obszar od Alp po Ob, podporządkowało sobie Niniwę i żywiło Europę swoim zbożem[116].

Tekst z 1947 roku został opublikowany na Ukrainie dopiero w roku 1992. Poglądy Petrowa dotarły jednak do czytelnika radzieckiego dzięki dwóm książkom wydanym w Kijowie na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Pierwsza wykazywała, że język scytyjski nie był językiem irańskim, i zawierała drobiazgową analizę scytyjskich nazw osobowych, plemiennych i miejscowych[117]. Druga książka jest wykładem bardzo swoistej, w istocie neomarrowskiej, teorii etnogenezy na ziemiach ukraińskich[118]. Od tekstu z 1947 roku różni się głównie tym, że mowa jest o etnogenezie nie Ukraińców, ale Słowian, i że pojawiają się liczne odwołania do Fryderyka Engelsa. Petrow twierdził, że procesy etnogenetyczne na ziemiach Ukrainy miały od III tysiąclecia p.n.e. charakter autochtoniczny, lecz nie w sensie, w jakim głosiły to polska i radziecka szkoły autochtonistyczne. Ludność pozostawała zasadniczo biologicznie ta sama, migracje i obce wpływy odgrywały znikomą rolę, jednak język ulegał gruntownym przeobrażeniom wraz ze zmianami form gospodarowania i organizacji społecznej, a o Słowianach i języku słowiańskim można mówić dopiero od VI–VIII w. n.e. Scytowie, twórcy pierwszej kultury epoki żelaza na Północnym Nadczarnomorzu, byli potomkami wcześniejszej miejscowej rolniczej ludności trypolskiej i potrypolskiej. Ich język nie należał do podrodziny irańskiej, był samodzielnym borystenidzkim językiem indoeuropejskim, spokrewnionym w takim samym stopniu z językami irańskimi

---

Henryk Łowmiański wyraził sprzeciw wobec wyciągania zbyt dalekich wniosków z legend: uważał pontyjską (grecką) wersję za zmyślenie niemające żadnej wartości jako świadectwo historyczne o stosunkach etnicznych, natomiast wersję borystenidzką (*scytyjską*) za przekaz odzwierciedlający tradycję części Scytów, lecz zawierający wtrącone motywy helleńskie, wędrowne i sztuczne. H. Łowmiański, dz. cyt., s. 103–104.

[115] V. Petrov, *Pochodžennja ukraïns'koho narodu*, Regensburg 1947.

[116] Tamże, s. 26, 31.

[117] V. Petrov, *Skify…*

[118] Tenże, *Etnohenez slov'jan. Džerela,etapy rozvytku i problematyka*, Kyïv 1972.

jak z trackimi i bałtyckimi. O rolniczej przeszłości i autochtoniczności Scytów miała świadczyć kultowa rola pługu w scytyjskiej legendzie genealogicznej oraz ślady matriarchatu w tejże legendzie[119]. Petrow twierdził, że teza o etnicznej odrębności lasostepowych Scytów oraczy i rolników od stepowych Scytów koczowników i królewskich to wymysł Pawła Szafarzyka[120], powtarzany bezkrytycznie przez naukowców w XX wieku. Uważał, że legendę genealogiczną, w tym jej przekaz o braterstwie plemion scytyjskich, należy traktować poważnie i dosłownie, mając na uwadze porównawczo świadomość rodowo-genealogiczną u współczesnych koczowników Azji Środkowej. Istniała tylko jedna, jednolita kulturowo Scytia od Dunaju po Don i od Morza Czarnego po północną granicę lasostepu, zaś hodowla zwierząt i uprawa roli to tylko dwa sposoby gospodarowania stosowane przez bogatych i biednych członków tych samych rodów. Upadek Scytii był spowodowany jej wewnętrznymi procesami rozwojowymi: „kawaleryjska" arystokracja scytyjska, zgromadziwszy wielkie bogactwa, nie mogąc ich dalej pomnażać wewnętrznymi zasobami, rozpoczęła najezdnicze wojny przeciw Macedonii, w których poniosła druzgocącą klęskę i przestała istnieć. Pozostała ludność scytyjska przekształciła się w ludność kultury zarubinieckiej (III wieku p.n.e. – II wieku n.e.), a następnie czerniachowskiej (II–V wieku) i ostatecznie w Słowian w VI–VIII wieku.

Prace Petrowa, otwarcie marrystowskie, przyjęte zostały sceptycznie[121]. Jego teza o braku powiązań języka scytyjskiego z irańskim pozostaje stanowiskiem odrębnym w nauce. Słabą stroną interpretacji Petrowa jest ponadto sposób potraktowania tematu Sarmatów. Petrow nie wypowiedział się jednoznacznie na temat klasyfikacji języka sarmackiego i jego relacji do scytyjskiego, choć autorzy starożytni wspominali wyraźnie o podobieństwie tych dwóch języków. Język Sarmatów jest powszechnie uznawany za należący do podrodziny irańskiej, a współczesny język osetyjski za jego kontynuację. U Petrowa temat ten jest potraktowany wymijająco, podobnie jak w ogóle rola Sarmatów w dziejach ziem ukraińskich[122].

Petrow i Brajczewski w pewnym stopniu odwoływali się do zdyskredytowanej naukowo teorii Marra[123], jednak rozbijali klasyczny skostniały paradygmat etnogenezy polegający na utożsamianiu kategorii językowych z pochodzeniem

---

[119] W obu wersjach legendy postać pramatki uosabia miejscową wodę (Borystenes) i ziemię (Echidna), zaś praojciec jest przybyszem z zewnątrz i nawet imię ma zaczerpnięte z mitologii greckiej (Zeus, Herakles) – V. Petrov, dz. cyt., s. 153.

[120] Por. P.J. Szafarzyk, *Słowiańskie starożytności*, Poznań 2003, przeł. H.N. Bońkowski, s. 181. Paweł Józef Szafarzyk (Pavel Jozef Šafárik, 1795–1861), historyk i filolog słowacki, jedna z głównych postaci słowiańskiego odrodzenia kulturowego w XIX wieku. Uważał on, że Scytowie rolnicy i Scytowie oracze mogli być Słowianami podbitymi przez Scytów. Tych ostatnich zaś zaliczał do „rodu mongolskiego".

[121] V.V. Sedov, dz. cyt. s. 15; *Sovetskaja istoriografija*, s. 33. Zob. też P.P. Toločko, dz. cyt.; V.M. Andrèèv, *Viktor Petrov: „skifs'kyj siužet" intelektual'noï biohrafiï*, „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2010, nr 2, s. 190–202.

[122] V.P. Petrov, dz. cyt., s. 177, 181.

[123] Do marryzmu wprost lub skrycie nawiązują też współczesne pseudonaukowe teorie pradziejów Ukrainy i Nadczarnomorza (zob. rozdział 2).

biologicznym. Jednocześnie autorzy ci bronili historii Ukraińców przed sprowadzaniem jej do roli podrzędnej wobec historii Rosjan.

Kolejnym ważnym etapem w rewizji wyobrażeń o najdawniejszych dziejach Nadczarnomorza była działalność Borysa Mozołewskiego, archeologa i poety, należącego do formacji szestydesjatników[124]. W 1971 roku w kurhanie Towsta Mohyła koło Dniepropietrowska ekspedycja archeologiczna z Mozołewskim na czele znalazła złoty pektorał o ogromnej wartości historycznej i artystycznej[125]. Mozołewski został przyjęty przez samego pierwszego sekretarza KC KPU Petra Szełesta, a eksponat pozostał na Ukrainie, wbrew centralistycznej praktyce gromadzenia najcenniejszych zbiorów z całego ZSRR w Moskwie. W 1983 roku ukazała się popularnonaukowa książka Mozołewskiego *Skifśkyj step,* bogato ilustrowana, interesująca i opatrzona wierszami autora. Scytowie byli tam przedstawieni jako lud z irańskiej grupy językowej, który zamieszkiwał południowoukraiński step przez ponad tysiąc lat, był „mądry, miłujący wolność, choć okrutny"[126]. Północną granicę Scytii autor zwięźle określił jako dyskusyjną w nauce[127]. Podkreślona została więź Scytów ze światem greckim[128]. Prologiem książki był wiersz *Herry*, którego podmiotem lirycznym jest scytyjski król pochowany w kurhanie nad Dnieprem, zwracający się do współczesnych czytelników jako do mieszkańców wspólnej ojczyzny[129]. W innym miejscu autor zwraca się do czytelnika: „serce przepełnia radość, że tyś jest spadkobiercą i kontynuatorem tej siły i sławy"[130].

---

[124] Borys Mozołewski – ur. 1936 w obwodzie mikołajowskim, pochodził z rodziny rozkułaczonych, półsierota wojenny, kursant wojskowej szkoły lotniczej, zdemobilizowany w 1956 z powodu redukcji sił zbrojnych, pracował jako robotnik. Ukończył zaocznie studia historyczne na Uniwersytecie Kijowskim, pracował w wydawnictwie Naukowa Dumka oraz jako współpracownik Instytutu Archeologii AN USRR. Z powodu twórczości poetyckiej o wymowie opozycyjnej pozostawał na czarnej liście i był zatrudniany w AN USRR tylko sezonowo jako kierownik ekspedycji ratunkowych prowadzonych w związku z tworzeniem nowych kopalni odkrywkowych. W 1971 roku w kurhanie Towsta Mohyła (zob. dalej) znalazł pektorał, co być może uratowało go przed represjami. Od tego czasu był etatowym pracownikiem Instytutu Archeologii, od 1986 kierował Oddziałem Archeologii Scytyjskiej. Zmarł w 1993 roku. Zob. H. Kas'janov, *Nezhodni…*, s. 82, 113; V.P. Škvarec', È.H. Horburov, K.È. Horburov, *Povoènna ta sučasna Mykolaïvščyna*, Mykolaïv 2008, s. 59; S. Polin, *Borys Mozolevs'kyj: daruvaty mynule,* ZN,UA, 17.02.2006, www.gazeta.dt.ua [17.03.2016]; M. Olenkovs'kyj, *Borys Mozolevs'kyj – ukraïnec', jakoho varto pam`jataty,* „Visnyk Tavrijs'koï fundaciï" T. 5, 2011; V. Pančenko, *Providnyk u svit Skifiï: vid mordovs'kych Borysa Mozolevs'koho vrjatuvala zolota pektoral,* „UT'" nr 13 (230), 29.03.2012; M. Semenčenko, *„Don Kichot" ukraïns'koho stepu*, „Den'" 25.06.2015, www.day.kiev.ua [17.03.2016].

[125] Pektorał waży ponad kilogram i ma średnicę 30 cm. Przedstawia wyobrażenia scen mitologicznych lub z życia Scytów oraz motywy roślinne i zwierzęce. Prawdopodobnie został wykonany w koloniach greckich nad Morzem Czarnym lub w Grecji właściwej w IV wieku p.n.e. dla przedstawiciela scytyjskiej elity. Znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Historycznych Kosztowności Ukrainy w Kijowie.

[126] B.M. Mozolevs'kyj, *Skifs'kyj step*, Kyïv 1983, s. 11.

[127] Tamże, s. 12.

[128] Tamże, s. 18.

[129] Tamże, s. 7–8.

[130] Tamże, s. 32.

W latach osiemdziesiątych Mozołewski pracował nad dysertacją habilitacyjną. Została ona opublikowana dopiero w 2013 roku, wiele lat po śmierci autora, w nieukończonej wersji. Mozołewski poddał tam ostrej krytyce tezy Rybakowa. Oskarżył prominentnego akademika o błędną interpretację źródeł, nieścisłości, niedomówienia, a przede wszystkim o forsowanie tezy o słowiańskości Skołotów jako udowodnionego faktu, choć jest to co najwyżej mało prawdopodobna hipoteza[131]. Jednocześnie, w oparciu o analizę źródeł pisanych i archeologicznych, Mozołewski zaproponował tam własną koncepcję lokalizacji plemion Scytii Herodota[132]. Scytowie oracze mieli zamieszkiwać nad górnym Bohem i Rosią (obecny obwód winnicki i czerkaski), Scytowie georgioi – po obu stronach najniższego odcinka biegu Dniepru w obecnym obwodzie chersońskim[133], Scytowie koczownicy na pasie od północnego Krymu po kontynentalne Przyazowie [134], zaś królewscy dalej na wschodzie na Przyazowiu, aż po Kalmius. Pogląd, że plemiona zwane Scytami w dobie Herodota były irańskojęzyczne, Mozołewski uważał za dowiedziony[135].

Mozołewski jest dziś postrzegany jako ten, który „ożywił Scytów", „rozmawiał ze Scytami", był „przewodnikiem w świat Scytii"[136]. Niewątpliwie był jednym z prekursorów nowej wizji historycznej tożsamości Ukraińców, w której identyfikacja z odległą przeszłością staje się możliwa pomimo braku ciągłości językowej. Zdecydowany sprzeciw wobec prób przypisywania Scytom języka słowiańskiego szedł w parze z afirmacją ciągłości, bogactwa i złożoności cywilizacyjnego dziedzictwa Ukrainy, którego równoprawną częścią jest komponent wytworzony przez ludy stepowe i przybyszy znad Morza Śródziemnego. Mozołewski przyczynił się też do rozwoju ważnego komponentu narodowego imaginarium – wizji ruin, prastarych zabytków wrośniętych w naturalny krajobraz[137]. Owa nowa wizja historycznej tożsamości znalazła wyraz także w literaturze pięknej, która w ostatnich dekadach ZSRR przejmowała rolę wyrażania idei politycznych i tożsamościowych. W latach 1983–1986 Lina Kostenko stworzyła poemat *Skifśka odisseja*, inspirowany między

---

[131] B.M. Mozolevs'kyj, *Etnična heohrafija…*, s. 81–93.

[132] Tamże, s. 112–153.

[133] Mozołewski, w ślad z Abajewem przyjmował, że termin *georgioi* oznacza irańskie „hodowca bydła".

[134] Według Mozołewskiego linia brzegowa Morza Czarnego i sieć hydrograficzna przebiegała w czasach Herodota inaczej niż dziś: poziom morza był niższy, Morze Azowskie było zespołem płytkich zatok (dlatego też starożytni nazywali je „Błotem Meotyjskim"), Zatoka Sywasz nie istniała, a Krym miał przez jej teren szersze połączenie lądowe z kontynentem. Pod nazwą Gerros znana była Mołoczna, która nie wpadała jednak do Morza Azowskiego, lecz płynęła dalej na zachód, doliną przez miejsce obecnej zatoki Sywasz, i wpadała do Morza Czarnego w Zatoce Karkinickiej. Pod nazwą Borystenes Herodot rozumiał tylko najniższy odcinek Dniepru, a dalej Ingulec, zaś Dniepr powyżej ujścia Ingulca był nazywany Pantikapejem.

[135] Tamże, s. 13–14.

[136] V. Pančenko, *Providnyk u svit Skifiï…*; tenże, *Toj, čyja duša «kraj Skifii» stojala*…, LitAkcent, 7.04.2008, www.litakcent.com [17.03.2016]; M. Semenčenko, dz. cyt.

[137] Por. A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009, przeł. M. Głowacka-Grajper, s. 280.

innymi tezami Petrowa i Mozołewskiego, a jednocześnie będący polemiką z Aleksandrem Błokiem[138]. Scytowie u Kostenko są odwiecznymi autochtonami, a Scytia – prefiguracją Ukrainy. Poemat wzywa współczesnych Ukraińców do refleksji nad swoją tożsamością; zwraca im uwagę, że starożytni Grecy wiedzieli o kraju leżącym między Morzem Czarnym a Czernihowem i między Karpatami a Dońcem więcej niż współcześni – co było oczywistym odniesieniem do ograniczeń dyskursu w ZSRR[139]. Obraz etnicznej historia Scytii jest ukazany jako plątanina teorii, hipotez i mitów, jednak z przekonaniem, że przebija się przezeń cywilizacyjna ciągłość i jedność:

> Jakszczo wony buły kocziwnykamy, – nawiszczo ż jim potriben buw toj płuh?
> Chto każe – skify, chto jich zwe – skołoty, chto każe szczo, załeżno wid mety.
> […]
> Ponad Dniprom żyły wse chliboroby, szczo zwaw jich Herodot – borysfenity.
> Buły lud'mi ne schidnoj podoby, łyszyły hołos u wikach dzwenity
> […]
> Szczo tut buło, sam Herodot ne znaje. Win tilky twerdyt', szczo za tych czasiw
> Kordon iszow wid Donu do Dunaju, wid morja aż do pryp'jatśkych lisiw.
> Czy wse ce razom – Skifija i skify, i koczowi, j osiły, j parałaty?
> Kriź domysły, i wymysły, i mify, o, jak jiji nełehko uhadaty[140].

We współczesnej ukraińskiej historiografii następuje reinterpretacja roli Scytów w tym właśnie kierunku – z obcych stają się cywilizacyjnymi protoplastami, którzy wnieśli znaczący wkład w społeczną i materialną, a także duchową kulturę całej późniejszej ludności Ukrainy, w tym prasłowiańskiej[141]. Na mapce zamieszczonej w *Historii Ukrainy* P.R. Magocsiego zarys terytorium pod wpływami Scytów dość wyraźnie zbliża się do granic współczesnej Ukrainy (bez Zakarpacia, Bukowiny, Wołynia i skrawków północno-wschodnich)[142]. Podkreśla się, że w dobie scytyjskiej Ukraina weszła w kontakt ze światem śródziemnomorskim[143]. W części syntez podtrzymuje się twierdzenie o słowiańskości Scytów uprawiających zie-

---

[138] Lina Kostenko – ur. 1930 w okręgu kijowskim, poetka, jedna z czołowych postaci formacji *szestydesjatnyków*, w latach 1968–1987 dotknięta licznymi restrykcjami publikacyjnymi. Obecnie uważana za najwybitniejszą żyjącą poetkę ukraińską i autorytet moralny.

[139] H.I. Vytrykuš, *Mynule Ukraïny u tvorčosti Liny Kostenko i Vasyla Symonenka*, w: *Ivan Ohièнko i sučasna nauka ta osvita (zbirka naukovych prac')*, red. È. Sochac'ka, t. 5, 2008, Kamjanec'-Podils'k 2008; V. Saènko, *Lina Kostenko ta Oleksandr Blok: duchovni perehuky i kontroversii*, w: *Slov`jans'ki naukovi čytannja: literaturoznavčyj ta kul'turolohičnyj aspekty. Zbirnyk statej za metarialamy naukowych čytan' Odesa, 21 žovtnja 2013 roku*, Odesa 2014.

[140] L. Kostenko, *Skifs'ka odisseja. Poema-ballada*, Biblioteka Ukraïns'koï Poeziï www.poetry.uazone.net [17.03.2016].

[141] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 207, 211; N. Jakovenko, *Narys istoriï…*, s. 18–20; V.P. Škvarec', È.H. Horburov, K.È. Horburov, dz. cyt., s. 6–7; S. Yekelchyk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009, przeł. J. Gilewicz, s. 18.

[142] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 43.

[143] O. Subtel'nyj, dz. cyt., s. 31.

mię[144]. Pogląd ten występuje też w literaturze popularnonaukowej, na przykład u współczesnego krzewiciela ukraińskiego patriotyzmu na Odeszczyźnie, Ołeha Olijnykowa[145].

Po Scytach stepy nadczarnomorskie zostały zdominowane przez **Sarmatów**. Związek plemion sarmackich, używających języka z podrodziny irańskiej, sformował się w VII–VI w. p.n.e. na dolnym Powołżu i nad Uralem. W jego skład wchodziły różne plemiona: Aorsowie, Alanowie, Jazygowie, Roksolanowie, Sirakowie i inni. W IV wieku p.n.e. opanowali wybrzeża Morza Azowskiego, a następnie zdobyli dominację na stepach nadczarnomorskich, rozbijając lub podporządkowując sobie Scytów. Nie stworzyli jednak jednego organizmu państwowego. Do II wieku p.n.e. nazwa „Sarmacja", oznaczająca u autorów grecko-rzymskich cały niegermański świat Europy Wschodniej, zastąpiła wcześniejszą nazwę „Scytia", choć ten ostatni termin wrócił do obiegu w średniowieczu. Sarmaci nawiązali kontakt (w formie najazdów i handlu) ze światem grecko-rzymskim oraz z osiadłą ludnością rolniczą strefy lasostepowej i leśnej, czyli z ludnością kultury zarubinieckiej w I wieku p.n.e. Tą ostatnią początkowo najeżdżali, z czasem narzucili jej swą zwierzchność[146].

Autorzy grecko-rzymscy wymieniali też inne ludy zamieszkujące wybrzeża czarnomorskie w dobie sarmackiej. Niektóre z nich można identyfikować jako ludy trako-dackie oraz celtyckie, zamieszkujące rejon ujścia Dunaju i Dniestru, o którym mowa będzie dalej. Monografia radziecka z lat pięćdziesiątych domniemywała, że zapisy Ptolemeusza o Torrekadach, Nawarach i Amadokach świadczą o występowaniu na Nadczarnomorzu niesarmackich ludów osiadłych[147]. Jest to jednak bardzo wątpliwe[148].

W II wieku n.e. dominującą pozycję zdobyło wśród Sarmatów plemię Alanów (Jasów), do tego stopnia, że nazwa **Alanowie** zastąpiła nazwę Sarmaci w ogólnym sensie. W III w. p.n.e. Alanowie zostali podbici przez Gotów i weszli w skład kierowanej przez nich federacji, lecz nie ulegli asymilacji. W okresie wędrówek

---

[144] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 36–37; K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 170; P.R. Magočij, dz. cyt., s. 48.

[145] O. Olijnykiv, *Čornomorščyna čy Novorosija?*, Odesa 2007, s. 8; tenże, *Stežky ridnoho kraju i sercja*, Odesa 2008, s. 46–47.

[146] D. Kozak, *Koczownicy Ukrainy i ich sąsiedzi w I tysiącleciu n.e.*, w: *Koczownicy Ukrainy*, s. 72–73. Zob. też: H. Łowmiański, Z. Bukowski, *Sarmaci*, w: *SSS*, t. 5, s. 59. Kultura zarubiniecka funkcjonowała od ok. 200 r. p.n.e. do ok. 200 r. n.e. na terenie północnej Ukrainy i Białorusi. W powojennej nauce radzieckiej była uważana za wytworzoną przez Słowian lub Słowian zmieszanych z Bałtami, tak się też ją na ogół interpretuje obecnie.

[147] *Narysy starodavnoï...*, s. 221.

[148] *Geografia* Ptolemeusza zawiera także etnonimy anachroniczne (powtórzone za wcześniejszymi autorami, a w II w. n.e. już nieaktualne), zdublowane, zniekształcone oraz zmyślone. Podobieństwo etnonimu Nawarowie z herodotowymi Neurami mogło służyć za podstawę do efektownych tez o obecności Słowian nad Morzem Czarnym już w II w. n.e. Jednak Nawarowie Ptolemeusza to albo anachroniczne i błędne geograficznie powtórzenie Neurów, albo zdublowana nazwa irańskich Sawarów. Zob. H. Łowmiański, dz. cyt., s. 113–115; tenże, *Sarmacja*, tamże, s. 67–70; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 32–40.

ludów wzięli udział w najazdach i migracjach w różnych kierunkach[149]. Na Kaukazie Północnym w wiekach VIII–XIII istniało państwo Alania. Potomkami jego mieszkańców są współcześni Osetyjczycy. W 1994 roku podmiot Federacji Rosyjskiej przyjął oficjalnie nazwę Republika Północna Osetia – Alania[150].

Odłamy Alanów pozostały jednak na ziemiach ukraińskich. Najprawdopodobniej część z nich uległa slawizacji, być może w ramach związku nazywanego Antami[151]. Część zaś długo zachowała odrębność. Na wysoczyźnie Donieckiego Kriażu (z którą być może są tożsame Góry Alańskie starożytnych geografów) Alanowie istnieli jako odrębna grupa etniczna aż do inwazji mongolskiej w XIII wieku[152]. Pozostałością po Alanach podporządkowanych Złotej Ordzie jest nazwa miasta Jassy w Rumunii. Jakiś odłam Alanów, prawdopodobnie z ziem obecnej Ukrainy, uszedł w XIII wieku na Węgry[153]. Jeszcze dłużej Alanowie przetrwali na Krymie, gdzie w VI wieku zaczęły powstawać górskie miasta-twierdze. Mieszkający tam Alanowie i Goci jako sojusznicy Bizancjum bronili przejść przez Góry Krymskie. Jedna z chrześcijańskich diecezji w Górach Krymskich nosiła nazwę alańskiej, a w XI–XII wiekach powstały dwa samodzielne księstwa schrystianizowanych i częściowo zhellenizowanych Alanów: wokół Kyrk-Jer[154] i wokół Eski-Kermen[155]. Zostały one zniszczone w latach 1298–1299 przez złotoordyńskiego wodza Nogaja. Alańsko-grecka ludność założyła potem miasto Mariampol w pobliżu Bachczysaraju, które funkcjonowało przez cały okres Chanatu Krymskiego aż do końca XVIII wieku. Dopiero w 1779 roku wraz z większością chrześcijan Krymu mieszkańcy Mariampola zostali przesiedleni do Imperium Rosyjskiego nad Morze Azowskie, gdzie ostatecznie uformowali grupę etnokulturową Greków Azowskich (Mariupolskich). Pewna część Alanów zasymilowała się z Gotami krymskimi, formując średniowieczne

[149] Część wraz z Wizygotami i Wandalami najechała Hiszpanię i Afrykę. Władcy północnoafrykańskiego państwa Wandalów nosili tytuł „Król Wandalów i Alanów".

[150] Na temat idei tożsamościowych we współczesnej Osetii łączących Osetyjczyków z Alanami, i co więcej, ze Scytami, zob.: V. Šnirel'man, *Očarovanie sedoj drevnosti: Mify o proischodženii v sovremennych školnych učebnikach*, 2004, http://scepsis.net/library/id_162.html [7.09.2014].

[151] Na temat Antów zob. rozdział III.3. Istnieje hipoteza, że plemię Siewierzan było zeslawizowanym sarmackim plemieniem Sawarów. Zob. T. Milewski, *Irańczycy*, w: *SSS*, t. 2, s. 287–288; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 44–45. Zob. też M. Popovyč, *Narys istorii kul'tury Ukraïny*, Kyïv 1998, s. 29.

[152] L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 42.

[153] Zasymilowali się oni z ludnością węgierską w czasach nowożytnych, lecz Kraj Alanów (Jászság) na Nizinie Węgierskiej zachował autonomię prawną aż do 1876 r. Śladem po Alanach pozostaje do dziś nazwa komitatu Jász-Nagykun-Szolnok.

[154] Obecnie Czufut-Kale. Miasto jaskiniowe założone najprawdopodobniej w VI w. przez Alanów, być może pod nazwą Fulli. Nazwa Kyrk-Jer (L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 139; także Kyrk-Er, Kyrkor) jest turecka, najprawdopodobniej kipczacka. W XV w. krótko było stolicą Chanatu Krymskiego, potem zaczęło być nazywane przez Tatarów Czufut-Kale, tj. „Żydowska Twierdza", gdyż większość jego mieszkańców stanowili odtąd Żydzi odłamu karaimskiego. We współczesnych narracjach karaimskich księstwo Kyrk-Jer jest przedstawiane jako państwo karaimskie (zob. rozdział 3.2).

[155] Miasto jaskiniowe położone ok. 14 km na południe od Bachczysaraju, nazwa krymskotatarska Eski-Kermen oznacza „Stara Twierdza", wcześniejsze nazwy nie są znane.

Księstwo Teodoro[156]. Jeszcze inne grupy Alanów na Krymie stepowym oraz na wybrzeżu południowym w rejonie Sudaku zlały się z ludami tureckimi, biorąc udział w etnogenezie Tatarów Krymskich. Pozostałością po Alanach na Krymie jest nazwa miasta Sudak, a także – do 1944 roku – liczne toponimy z członem As-[157].

Przywrócone do obiegu w XV wieku ptolemeuszowe określanie Europy Wschodniej mianem Sarmacji stało się podłożem dla nowożytnych mitów etnogenetycznych. Mit sarmacki był ważnym komponentem tożsamości polskiej szlachty od XV do XVIII wieku. Funkcjonował także ukraiński (ruski) wariant sarmatyzmu. Jego pierwszym etapem było określanie ziem ruskich Rzeczypospolitej mianem Roksolanii, wziętym od nazwy jednego z plemion sarmackich, a fonetycznie przypominającym etnonim Ruś[158]. Ten wczesny, renesansowy, literacki wariant sarmatyzmu ukraińskiego był związany z dążeniami podniesienia swego prestiżu w Królestwie Polskim przez elity województwa ruskiego, a następnie także elity ziem ruskich włączonych do Korony po Unii Lubelskiej[159]. Terminy Roksolania i Roksolanowie były jeszcze sporadycznie w użyciu do początków XVIII wieku[160]. W XVII wieku coraz częściej używano terminu „Sarmacja"[161]. Nazwa wsi Roksolany nad Limanem Dniestru jest efektem romantycznego historyzmu[162], a prostego utożsamiania Roksolanów z Rosją dokonywali jeszcze luminarze nauki rosyjskiej w XIX wieku[163].

---

[156] Zob. rozdział 3.1.

[157] Toponim Sudak pochodzi prawdopodobnie od irańskiego Sogdea – miejsce czyste lub miejsce święte. Na temat Alanów na Krymie zob.: I.N. Chrapunov, *Alany*, w: *Ot kimmerijcev,* s. 87–95; Ju. Kulakovskij, *Prošloe Tavridy*, Kiev 2002, s. 174–175; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 139–142.

[158] Pod imieniem Roksolana była powszechnie znana w Europie sułtanka Hürrem (ok. 1500––1558), żona padyszacha osmańskiego Sulejmana Wspaniałego (panowanie w latach 1520–1566), z pochodzenia branka z ziem ruskich Rzeczypospolitej, w późniejszej tradycji przypisywano jej właściwe imię i nazwisko Aleksandra lub Anastazja Lisowska. Jest ona bohaterką wielu utworów literackich, muzycznych i filmowych. W latach 1996–2003 w wytwórni Ukrtelefilm nakręcono serial *Roksolana* na motywach powieści Osypa Nazaruka z 1930 roku, w reżyserii Borysa Nebijeridze. W roli głównej wystąpiła znana aktorka Olha Sumśka. Serial, mający 50 odcinków, był jedną z największych historycznych produkcji telewizyjnych we współczesnej Ukrainie. Hürrem jest także bohaterką niezwykle popularnego w wielu krajach Europy Wschodniej (w tym na Ukrainie) tureckiego serialu *Wspaniałe stulecie* z lat 2011–2014. Imię Roksolana cieszy się dużą popularnością na Ukrainie, zwłaszcza Zachodniej, gdzie jest postrzegane jako patriotyczne.

[159] N. Jakovenko, *Narys istorii*, s. 81.

[160] S. Plokhy, *The Origins…*, s. 169–176, 268–269.

[161] N. Jakowenko, *Druga strona lustra…*, s. 326–332. Zob. też: T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w*., Warszawa 1985, s. 68.

[162] Wieś Roksolany leży w obwodzie odeskim koło Owidiopola. Do końca XVIII wieku nosiła tatarską nazwę Giryburzyna, a potem Buzynowata. Nazwa Roksolany została nadana najprawdopodobniej w latach dwudziestych XIX wieku przez polskiego ziemianina Ignacego Ścibor-Marchockiego (1755–1827), ekscentryka i reformatora społecznego.

[163] Utożsamianie Roksolanów z Rusią-Rosją było argumentem antynormanistycznym, którego użył Dmitrij Iłowajski (zob. K. Błachowska, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001, s. 221).

W drugim etapie terminem „Sarmacja" i mitem sarmackim zaczęły się posługiwać elity kozackie po powstaniu Chmielnickiego, a zwłaszcza – o czym była już mowa – na początku XVIII wieku, w dobie zmagań o zachowanie autonomii Hetmanatu[164]. Samijło Wełyczko pisał o „naszych sarmato-kozackich przodkach"[165]. Alanów w rodowodzie „narodu ruskiego Kozakami zwanego" umieścił też Hryhorij Hrabianka[166]. Jerzy Chmielnicki podczas swojego marionetkowego hetmaństwa pod turecką protekcją (1677–1681) był tytułowany „księciem sarmackim i hetmanem całego Wojska Zaporoskiego".

Hruszewski w *Historii Ukrainy-Rusi* poświęcił Sarmatom nieco mniej uwagi niż Scytom. Wysunął przypuszczenie, że pod imieniem Sarmatów i Alanów występowała częściowo ta sama ludność, którą wcześniej zwano Scytami. Zwrócił uwagę na reliktowe grupy Alanów na Krymie i nad Dońcem, podkreślając jednak niedostatek źródeł w tej materii[167]. W *Encyklopedii* Kubijowycza hasło o Sarmatach jest lakoniczne. W sprawie ich związków z etnogenezą Ukraińców zawiera tylko krótkie zdanie, iż ta część, która pozostała na ziemiach ukraińskich, zmieszała się z rdzennymi Słowianami i innymi ludami. Krótko wzmiankuje też o XVII-wiecznym sarmatyzmie elity kozackiej[168].

W *Ukraińskiej Encyklopedii Radzieckiej* Sarmatom poświęcono tylko bardzo lakoniczne hasło, gdzie opisano ich jako lud irański, którego część zasymilowała się ze Słowianami i który wniósł pewien wkład w kulturę Słowian[169]. W powojennej nauce radzieckiej Sarmatom przypisywano duże znaczenie, co było efektem rozbudowanych badań archeologicznych i filologicznych. Sarmaci byli postrzegani jako czynnik konsolidacji państwowości Słowian wschodnich, mający znaczący udział w formowaniu ich kultury materialnej i duchowej, a nawet katalizator ekspansji terytorialnej Słowian:

> Panowanie Sarmatów w stepach Północnego Nadczarnomorza mogło sprzyjać ściślejszemu skonsolidowaniu się słowiańskich plemion, które w tym czasie zaczynały przesuwać się na południe, do Morza Czarnego[170].

Publikacje z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. wyników badań wybitnych radzieckich archeologów (Walentin Siedow) i filologów (Oleg Trubaczow,

---

[164] S. Plokhy, dz. cyt., s. 342. Zob. też: A. Balcer, *Ukraina – nie taka prosta historia*, „Nowa Europa Wschodnia" 2012, nr 3–4 (XXXV), s. 164.

[165] S. Velyčko, *Litopys*, Kyïv 1991, red. V.O. Ševčuk, O.V. Myšanyč, wersja elektroniczna: http://litopys.org.ua/velichko/vel03.htm [23.07.2014]. Samijło Wełyczko (ok. 1670–po 1728), urzędnik i członek starszyzny kozackiej Hetmanatu, autor czterotomowej kroniki Państwa Kozackiego.

[166] Zob. wyżej.

[167] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I., s. 119–127.

[168] B. Kravciv, *Sarmaty*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 7, L'viv 1998, s. 2710–2711; B. Kravtsiv, A. Zhukovsky, *Encyclopedia of Ukraine*, t. IV, s. 536–537.

[169] *URE*, t. 12, Kyïv 1963, sv. *Sarmaty.*

[170] *Narysy starodavnoï…*, s. 242.

Władimir Toporow, Wasilij Abajew), a także recepcja w ZSRR prac Maxa Vasmera[171], wytworzyły obraz głębokiej słowiańsko-irańskiej symbiozy w dobie sarmackiej. Walentin Siedow pisał, że Sarmaci wraz ze Słowianami tworzyli zasadniczą masę ludności kultury czerniachowskiej, która w II–V wiekach obejmowała większą część Ukrainy (w tym cały step i lasostep oprócz Przyazowia) oraz znaczną część Rumunii. Doszło wtedy do slawizacji znaczącej części ludności sarmackiej, czego pozostałością są irańskie etnonimy Słowian: Chorwaci, Siewierz, Ruś oraz Antowie. Wschodniosłowiański panteon przejął także niektóre bóstwa od Sarmatów[172].

Czynnik sarmacki natomiast niemal nie występuje w koncepcjach etnogenezy Mychajła Brajczewskiego. Autor ten, który uważał, że dzieje etnogenezy Słowian wschodnich to dzieje językowej i kulturowej slawizacji kolejnych grup niesłowiańskich (bałtyckich, fińskich), model ten stosował wobec plemion północno-zachodnich i północnych (protoplastów Białorusinów i Rosjan), unikał go zaś wobec plemion południowych[173]. Jedynie termin „Ruś" Brajczewski uważał za irański egzoetnonim, pochodzący najprawdopodobniej od „Hros" lub „Hrus" – nazwy jakiegoś ludu zamieszkującego na Nadczarnomorzu, nad Morzem Azowskim lub na Kaukazie Północnym, znanego w VI wieku Pseudo-Zachariaszowi – autorowi syryjskiej kroniki[174].

Emigracyjny uczony rosyjski Gieorgij Wiernadski stworzył eurazjatycką koncepcję początków Rusi-Rosji, w której jedną z głównych tez było uformowanie się we wczesnym średniowieczu ludu Rusów jako konglomeratu alańsko-słowiańskiego. Przy tym Alanów Wiernadski uważał za lud należący do podrodziny tocharskiej, a nie irańskiej[175]. Teoria Wiernadskiego, mocno zideologizowana i oparta na wątpliwych często konstrukcjach filologicznych, wywarła pewien wpływ na poglądy Magocsiego w zakresie roli ludów stepowych w dziejach Ukrainy.

We współczesnej historiografii ukraińskiej obserwować możemy raczej kontynuację linii Hruszewskiego i Brajczewskiego, niż historiografii radzieckiej. Lwow-

---

[171] Max Vasmer (1886–1962) filolog niemiecki urodzony w Rosji, badacz języków indoeuropejskich. Jego monumentalny *Słownik etymologiczny języka rosyjskiego* został wydany w Moskwie w latach 1964–1973.

[172] V.V. Sedov, dz. cyt., s. 78–89, 97–100.

[173] Por. kontynuację tego stanowiska: V.D. Baran, *Davni slov'jany*, Kyïv 1998, s. 143. Autor ten argumentuje, że procesy etnogenetyczne na północy i południu Rusi miały całkowicie odmienny charakter. W strefie leśnej kultura słowiańska powoli nasuwała się na osiadły substrat bałtycki i fiński. W strefie lasostepowej i stepowej natomiast ruchy koczowniczych plemion irańskich były zbyt intensywne, by mogły one w większej skali zostać zaabsorbowane do ludów słowiańskich.

[174] M. Ju. Brajčevs'kyj, dz. cyt., s. 160–161. Pogląd o pochodzeniu etnonimu Ruś od ludu Hros jest wyrażany przez wielu badaczy nurtu antynormanistycznego, przy czym nazwa Hros jest uważana za słowiańską lub irańską.

[175] G. Vernadsky, *The Origins of Russia*, Oxford 1959. Gieorgij Wiernadskij (1887–1973) historyk rosyjski, od 1920 na emigracji: 1920–1927 Praga, 1927–1956 Uniwersytet Yale, USA. Współtwórca eurazjatyzmu. Autor eurazjatyckiej interpretacji dziejów Rosji, według której rdzeń kultury rosyjskiej wywodzi się z Azji Centralnej i jest związany z tocharskimi Alanami. Kontynuatorem myśli Wiernadskiego był Lew Gumilow. Zob. R. Paradowski, *Idea Rosji-Eurazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji idei eurazjatyzmu*, Warszawa 1996, s. 84–90, 202.

ska synteza poświęca Sarmatom mniej miejsca niż Celtom, których obecność na ziemiach ukraińskich była przecież znacznie bardziej ograniczona czasowo i przestrzennie. W duchu tradycyjnej etnonacjonalistycznej narracji Hruszewskiego i nauki emigracyjnej, stwierdza:

> O związkach Sarmatów z wczesnosłowiańską ludnością świadczą znaleziska sarmackich przedmiotów w słowiańskich cmentarzyskach. Oczywiście, te związki nie były ani mocne, ani szczególnie przyjazne, choć jakaś część Sarmatów weszła już w słowiańskie środowisko[176].

W syntezie kijowskiej poświęcono Sarmatom obszerne partie i uznano ich znaczącą rolę w dziejach Europy Wschodniej („przewodnia siła etnopolityczna") w okresie odpowiadającym epoce rzymskiej w historii powszechnej. Polityczna i społeczna historia Sarmatów jest opisana bardzo szczegółowo, jednak ich interakcje z Słowianami i domniemana slawizacja – zdawkowo. Udział Sarmatów w historii Ukrainy ma charakter terytorialny, choć dopuszcza się możliwość wywarcia pewnego wpływ kulturowego przez Sarmatów na przodków Ukraińców[177]. Magocsi również przeznacza Sarmatom mniej uwagi niż Scytom, lecz uznaje kluczową rolę Alanów w konsolidacji związku plemiennego Słowian wschodnich zwanego Antami[178].

Zainteresowanie Scytami i Sarmatami we współczesnej Ukrainie wykracza poza środowisko akademickie. Identyfikacja z historią tych ludów w dyskursie publicystycznym, obywatelskim i komercyjnym jest zauważalna. Ochotnicze oddziały formujące się do ochrony integralności terytorialnej Ukrainy w 2014 roku przyjęły także nazwy nawiązujące do najdawniejszej przeszłości: zaporoski batalion specjalny milicji nazwano „Skif"[179], a chersoński batalion obrony terytorialnej – „Sarmat"[180]. Znamienne jest jednak, że oddziały o podobnych mianach istnieją także w strukturach siłowych Federacji Rosyjskiej[181]. Nazwy związane z starożytnymi ludami stepowymi nadaje się też wyrobom ukraińskiego przemysłu zbrojeniowego. „Skif" to przenośna przeciwczołgowa wyrzutnia rakietowa produkowana w kooperacji ukraińsko-białoruskiej, a „Sarmat" – zaprezentowany w 2014 roku

[176] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 48.

[177] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 214–312.

[178] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 45–46, 48–51.

[179] Podlega MSW, powstał w maju 2014 roku, brał udział w walkach z separatystami w Donbasie. *V Ukraïni stvoreno 30 pidrozdiliv specnazu – Avakov*, 17.06.2014, http://ukr.segodnya.ua [29.07.2014]; *Batal'on „Skif" iz Zaporož'ja otpravljaetsja na Donbass*, www.podrobnosti.ua 10.07.2014 [29.07.2014].

[180] Jest częścią Sił Zbrojnych Ukrainy. Utworzony na początku maja 2014, początkowo jako Batalion „Cherson", na przełomie czerwca i lipca 2014 został przemianowany na „Sarmat", aby uniknąć pomyłek ze sformowanym w tym samym czasie milicyjnym specjalnym batalionem „Cherson". Zob. *Batal'on Sarmat*, Hazeta Vhoru, http://vgoru.org [dostęp: 29.07.2014].

[181] W ramach oddziałów specjalnych Federalnej Służby Wykonywania Wyroków (tzw. specnazu więziennego) istnieją oddziały „Sarmat" w Orenburgu i „Skif" w Woroneżu. Do 2010 roku istniał także Oddział Specjalnego Przeznaczenia „Skif" Wojsk Wewnętrznych MSW w Rostowie nad Donem.

moduł uzbrojenia dla okrętów i wozów bojowych. Państwowa obwodowa rozgłośnia radiowo-telewizyjna w Chersoniu nosi nazwę „Skifija".

O afirmacji scytyjskiej przeszłości Ukrainy świadczy też projekt, by miasto obwodowe Kirowohrad przemianować na Eksampej[182]. Proponowana jest dla niego także nazwa Złatopil nawiązująca do złotych znalezisk ze scytyjskich kurhanów. U Herodota Eksampajos to „gorzkie źródło" wpływające do rzeki Hypanis, kraina, przez którą owe źródło przepływa, oraz leżąca tamże miejscowość kultowa Scytów[183]. Lokalizacji tych obiektów domniemywa się w obecnym obwodzie kirowohradzkim. Nazwę „Eksampej" nosi obecnie działający w Kirowohradzie zespół muzyki ludowej i dawnej oraz projekt „Kultur'nyj Centr Eksampej" związany z narodowo-prawicowym Komitetem Odnowienia Sprawiedliwości Historycznej. Na stronie internetowej tego ostatniego są liczne odniesienia do scytyjskiej przeszłości regionu, a także propozycje zmian nazw ulic w Kirowohradzie. Nazwy związane z bohaterami i ideologią komunizmu proponuje się zastąpić m.in. nazwami nawiązującymi do najdawniejszej przeszłości: Scytów, Sarmatów, Gotów, Hunów, Antów[184]. Od 1998 roku godłem obwodu kirowohradzkiego jest stepowy scytyjski orzeł wzorowany na znalezisku z Kurhanu Melhunowskiego. Oficjalna strona Państwowego Archiwum Obwodowego z opisem symboliki obwodu informuje,

[182] Obecny Kirowohrad (od 2016: Kropywnyćkyj) został założony w 1754 roku jako Forteca św. Elżbiety. Nazwa oficjalnie upamiętniała nowotestamentową świętą, zaś faktycznie – cesarzową Elżbietę Piotrownę (panowała w latach 1741–1762). W 1784 twierdza stała się miastem o nazwie Jelizawetgrad (w ukraińskim ludowym wariancie: Łyzawet). W latach 1924–1934 miasto nosiło nazwę Zinowiewsk, 1934–1939 Kirowo, i od 1939 Kirowohrad. Od 1991 trwały dyskusje nad zmianą nazwy, przy czym propozycja przywrócenia przedrewolucyjnej nazwy Jelizawetgrad (Jełyzawethrad) spotyka się z oporem środowisk narodowo-patriotycznych, wskazujących, że jest to nazwa imperialna i że cesarzowa Elżbieta odegrała w historii Ukrainy rolę tak samo negatywną jak bolszewik Siergiej Kirow. Stąd propozycje wprowadzenia nazwy całkiem nowej, która nie nawiązywałaby ani do caratu, ani do komunizmu. Ustawa o potępieniu komunistycznego i narodowosocjalistycznego reżimów totalitarnych i zakazie propagowania ich symboliki uchwalona przez Radę Najwyższą Ukrainy 9 kwietnia 2015 roku i podpisana przez prezydenta Petra Poroszenkę 15 maja 2015 roku zobowiązuje do zmiany nazwy miasta i obwodu. W dniu 25 października 2015 odbyły się konsultacje społeczne w mieście, w których wg oficjalnych danych 77 proc. uczestników opowiedziało się za nazwą Jelizawetgrad. Jednak siły narodowo-demokratyczne uznawały wyniki konsultacji za zmanipulowane. W lutym 2016 roku komisja Rady Najwyższej ds. nazewnictwa oraz ukraiński Instytut Pamięci Narodowej rekomendowały nazwę Inhulśk motywowaną od rzeki Inguł, ale 14 lipca 2016 Rada Najwyższa nadała nazwę Kropywnyćkyj, na cześć założyciela tzw. teatru koryfeuszy, Marka Kropywnyckiego (1840–1910, zob. też rozdział 9).

[183] Herodot, dz. cyt., s. 245–246, 255. Hypanis jest na ogół utożsamiany z rzeką Boh. Rybakow jednak twierdzi, że Herodot pod nazwą Hypanis rozumiał Boh tylko do ujścia Siniuchy, dalej Siniuchę i Tykicz Gniły, bowiem przy ujściu Siniuchy do Bohu ta pierwsza rzeka jest szersza i sprawia wrażenie, jakby to Boh wpadał do niej. Ponadto Herodot pisał, że Hypanis wypływa z jeziora, a Tykicz Gniły właśnie przez system jezior przepływa. Eksampajos w sensie cieku wodnego byłby tożsamy z rzeką Czornyj Taszłyk, lewym dopływem Siniuchy, płynącym na granicy obecnego obwodu mikołajowskiego i kirowohradzkiego. B.A. Rybakow, dz. cyt., s. 31–37.

[184] Zob. D. Sinčenko, I. Kozub, *Koncepcija toponimičnoï polityky v misti Kirovohradi*, www.kvis.jimdo.com [dostęp: 9.07.2014].

że na terenie Kirowohradszczyzny od VII do III wieku p.n.e. żyły „zescytyzowane prasłowiańskie plemiona – Scytowie oracze”[185].

Propozycja nazwy „Skifopil” „na cześć przodków Ukraińców – Scytów” pojawiła się też w 2015 roku dla miasta Illiczіwśk – satelickiego portu Odessy wybudowanego po drugiej wojnie światowej i nazwanego od patronimikum Włodzimierza Iljicza Lenina[186].

Przedmiotem zainteresowania jest też „scytyjskie złoto”, czyli wytwory kultury materialnej starożytnych nadczarnomorskich ludów stepowych. W 2008 roku w Muzeum Narodowym w Warszawie pod patronatem prezydentów Lecha Kaczyńskiego i Wiktora Juszczenki zaprezentowano spektakularną wystawę *Ukraina światu. Skarby Ukrainy z kolekcji PLATAR*, której głównymi eksponatami były scytyjskie wyroby ze złota (oprócz nich zaprezentowano zabytki trypolskie, greckie, rzymskie, bizantyjskie i Rusi Kijowskiej). Tytuł, patroni i okolicznościowe wydawnictwa nie pozostawiały wątpliwości, że dziedzictwo kulturowe Scytów jest ważnym, wręcz centralnym elementem tożsamości historycznej Ukrainy i budowania wizerunku państwa o starożytnych korzeniach cywilizacyjnych[187]. Odrębną kwestią są jednak wątpliwości natury etycznej, postawione zresztą w polskiej debacie publicznej[188]. Eksponaty pochodziły z prywatnej kolekcji, nazwanej od nazwisk właścicieli – Serhija i Mykoły Płatonowów oraz Serhija Taruty[189]. Kolekcję można obejrzeć w Muzeum Historycznego Dziedzictwa Kulturowego PLATAR. Chociaż jej stworzenie jest przedstawiane jako dowód patriotyzmu[190] – to jednak nasuwają się pytania, czemu tak cenne artefakty nie są w zbiorach muzeów państwowych oraz w jaki sposób zostały pozyskane? Można przypuszczać, że nielegalnie[191]. Po-

[185] *Symbolika kirovohrads'koï oblasti*, http://dakiro.kr-admin.gov.ua [dostęp: 9.07.2014].

[186] Dla Illiczіwśka proponowane była też nazwy Swiatosław (zob. rozdział 3.4), Buhowe (nawiązanie do nazwy wsi Buhowe Chutory, która istniała na miejscu obecnego miasta) oraz Sucholimańsk (od limanu, nad którym leży miasto i port). Wieloletni mer miasta (były wysoki funkcjonariusz KPZR) Wałerij Chmelniuk promował ideę zachowania nazwy Illiczіwśk z wyjaśnieniem, że pochodzi ona od proroka Eliasza (Ilji). Zob. S. Horycvit*, Lenin, prorok Illja, skify, knjaz' Sviatoslav – jak i na čest' koho narešti dekomunizujuyt' Illičivs'k?* www.uainfo.org, 26.08.2015. [25.10.2015]. Ostatecznie, w oparciu o wyniki konsultacji społecznych, 4 lutego 2016 roku Rada Najwyższa Ukrainy zmieniła nazwę miasta na Czarnomorsk (ukr. Czornomorśk).

[187] *Ukraina światu. Skarby Ukrainy z kolekcji PLATAR*, Kijów–Warszawa 2008.

[188] Przeciw wystawie zaprotestowało Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Zob. J. Grabowska, *Skarby, których nie powinniśmy oglądać w muzeum?*, „Gazeta Wyborcza” 16.04.2008.

[189] Serhij Płatonow (1947–2005), inżynier, przedsiębiorca, założyciel i właściciel firmy Petroimpeks, kolekcjoner. Mykoła Płatonow (ur. 1976) syn i spadkobierca poprzedniego. Serhij Taruta (ur. 1955) inżynier, przedsiębiorca, od 2002 szef zarządu holdingu Industrialnyj Sojuz Donbassa, do 2010 roku także właściciel ponad połowy akcji; w okresie 2.03–10.10.2014 roku szef administracji państwowej obwodu donieckiego.

[190] „Był on [Serhij Płatonow] szczerym patriotą i właśnie miłość do ojczyzny skłoniła go do zajęcia się zbieraniem cennych przedmiotów ze starożytności, by nie dopuścić do barbarzyńskiego rabunku i wywiezienia ich z kraju. Pragnął, by zostały one na Ukrainie”, *Ukraina światu*, s. 9.

[191] *Czarna* lub *cieniowa archeologia* to nielegalne poszukiwania cennych zabytków archeologicznych w celu sprzedaży prywatnym osobom, przy czym przy pozyskiwaniu przedmiotów zwykle za-

zostaje to przyczynkiem do refleksji na temat oligarchizacji Ukrainy po 1991 roku, szybkich fortun i akceptacji niezgodnych z prawem działań, a także słabości państwowej archeologii i muzealnictwa. Bardzo wiele zabytków scytyjskich (szczególnie poszukiwanych ze względu na złoty materiał), a także greckich i innych kultur, padło łupem „czarnej archeologii" i zostało wywiezionych do prywatnych zbiorów w kraju i za granicą, tym samym straconych dla społeczeństwa Ukrainy i dla nauki. Skądinąd drenaż Ukrainy ze scytyjskiego złota trwał już wcześniej – największa kolekcja scytyjskiego złota znajduje się w petersburskim Ermitażu.

Nazwy irańskich ludów są też wykorzystywane komercyjnie. „Sarmat" to marka produkowanych w Doniecku kilku gatunków piwa, które znane są w całym kraju, a także w latach 1998–2011 nazwa wytwarzających je zakładów[192]. W kształtowaniu wizerunku marki, obok elementów podkreślających industrialno-proletariacki charakter, używane są też nawiązania do historycznych Sarmatów:

> Wybór nazwy dla donieckiego piwa jest dalece nieprzypadkowy: sięga korzeniami w odległą przeszłość Południowego Wschodu Ukrainy. W niepamiętnych czasach terytorium Donbasu zasiedlali potężni i wojowniczy Sarmaci. Według legend byli oni nie tylko wojownikami, a tak zwanymi Wojownikami Ducha. Duch Orła – totem i opiekun sarmackich plemion – znalazł swe odzwierciedlenie w symbolice „Sarmata". Wizerunek tego silnego i dumnego ptaka Orła, wyobrażony na herbie, stoi na straży jakości produkcji i ekskluzywności zakładów piwowarskich[193].

> Piwo „Sarmat" nazwano na cześć dawnych wojowniczych plemion Sarmatów, które swego czasu zasiedlały Południowo-Wschodni region Ukrainy. Ich duch i charakter, pracowitość [*sic!*] i zawziętość natchnęły piwowarów Donieckich Zakładów Piwowarskich do stworzenia marki, która stała się symbolem cennego dziedzictwa regionu i zjednoczyła mieszkańców kraju[194].

„Skif" to nazwa morskiej firmy spedycyjnej (Skif-Shipping) należącej do holdingu Rinata Achmetowa, marka kombajnów zbożowych produkowanych w Chersoniu, nazwa kijowskiego przedsiębiorstwa produkującego środki ochrony roślin i preparaty weterynaryjne, lwowskiej firmy meblarskiej, restauracji w Mikołajowie („Zołotoj Skif") oraz wielu innych podmiotów gospodarczych.

---

ciera się ich kontekst i uszkadza się stanowiska archeologiczne. Zob. B. Butkevyč, *Tin'ovi archeolohy*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" [dalej: „UT"] nr 5 (5), 30.11.2007.

[192] Zakłady założone w 1962 roku jako Donećkyj Piwowarnyj Zawod, w roku 1998 przejęte przez spółkę Grupa Sarmat, której właścicielem był Rinat Achmetow. W 2001 roku zakłady zostały przemianowane na Zakryte Akcjonerne Towarystwo Sarmat. W 2008 roku Achmetow sprzedał akcje Grupy Sarmat międzynarodowej kompanii piwowarskiej SABMiller. W 2011 roku przemianowano ZAT Sarmat na Prywatne Akcjonerne Towarystwo Miller Brands Ukraine. Rok później SABMiller z kolei sprzedał wszystkie aktywa na Ukrainie tureckiej kompanii Efes. Obecnie zakłady w Doniecku noszą nazwę PrAT Efes Ukraine.

[193] *Sarmat. Z Donbasom u serci* [oficjalna strona internetowa marki Sarmat], www.sarmat.ua/ua/about, [29.07.2014].

[194] *Efes Ukraine* [oficjalna strona internetowa spółki Efes Ukraine], http://www.efes-ukraine.com/brands/# [29.07.2014].

Postrzeganie Scytów i Sarmatów jako przodków lub poprzedników Ukraińców funkcjonuje w dyskursie liberalno-narodowym, odcinającym się od megalomanii narodowej i skrajnego prymordializmu[195]. Afirmacja scytyjsko-sarmackiej przeszłości ma kilka aspektów. Po pierwsze, wynika ona ze społecznego dążenia do oswojenia terytorium Ukrainy w obecnych granicach, do uzyskania poczucia zakorzenienia sięgającego głębiej niż 250 lat, do wyzwolenia się z kompleksu imperialnych granic, z chęci odparcia twierdzenia rosyjskiej propagandy, że Ukraina swoje południowe granice zawdzięcza Katarzynie II i Suworowowi. Po drugie, afirmacja scytyjsko-sarmackiej historii jest postradziecka i antyradziecka jednocześnie. Postradziecka – bo jest kontynuacją tez o słowiańskości części Scytów. Antyradziecka – bo wiąże się z porzuceniem zgrzebnego, zredukowanego do wiejskiej peryferyjnej słowiańskości paradygmatu etnogenezy. Po trzecie, świadczy o częściowym przełamywaniu tradycyjnego paradygmatu przedstawiającego Step jako czynnik negatywny w dziejach Ukrainy. Na pewno łatwiej rozpocząć rewizję tego paradygmatu od starożytnych ludów irańskich niż od nowożytnych ludów tureckich. Irańczycy są postrzegani jako bliżsi, gdyż są częścią wspólnoty indoeuropejskiej. Konflikt ludności stepowej z rolniczą w ich przypadku miał miejsce w zamierzchłych, przedkijowskich czasach i nie pokrywał się z konfliktem muzułmańsko-chrześcijańskim. Dwuznaczny jest wreszcie obraz Scytów pozostawiony przez autorów greckich. Z jednej strony, u Herodota znajdujemy opis kultury zaliczanej wyraźnie do świata barbarzyńskiego i raczej odrażającej z współczesnego punktu widzenia: zabijanie wziętych do niewoli wrogów i sporządzanie odzieży z ich skór, przerabianie czaszek wrogów na puchary do wina, picie wina zmieszanego z krwią ludzką, zabijanie nałożnic i służby króla na jego pogrzebie[196]. Owe „gnuśne i bydlęce obyczaje" budziły odrazę u słowianofilów w XIX wieku i skłaniały do odżegnywania się od jakiegokolwiek pokrewieństwa ze Scytami[197]. Z drugiej strony, Scytowie i Sarmaci byli pierwszymi „szlachetnymi dzikusami" kultury europejsko-śródziemnomorskiej[198]. Są znani dziś głównie przez pryzmat tekstów antycznych, przenosi się więc na nich i część pozytywnego wizerunku antyku grecko-rzymskiego.

---

[195] Zob. publikacje liberalno-narodowego tygodnika „Ukrajińskyj Tyżdeń": L. Zaliznjak, *Hennyj kod ukraïnciv ta ïchnich susidiv očyma archeolohïï*, „UT'" nr 50 (267), 13.12.2012; tenże, *Čyïmi predkamy buly skify?*, Tyżden'.ua, 5.04.2014, http://tyzhden.ua [dostęp 23.07.2014]. Tygodnik ten zasadniczo się odcina od skrajnie prymordialistycznych i megalomańskich teorii historycznych, jednak czasem też popularyzuje koncepcje wątpliwe, a nawet kontrfaktyczne. Przykładem tego jest numer specjalny z 2013 roku propagujący tezę, jakoby ziemie ukraińskie w dobie scytyjskiej były integralną częścią perskiego imperium Achemenidów. Zob.: *24-a pers'ka satrapija v istoriï Ukraïny*, „UT'" nr 27 (295), 5–11.07.2013.

[196] Herodot, dz. cyt., s. 248–252.

[197] P.J. Szafarzyk, dz. cyt., s. 187. Zob. też. A. Wilson, dz. cyt., s. 29–30.

[198] P. Burke, *Where Geography Came From*, w: *The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography*, red. J.A. Agnew, J.S. Duncan, Malden–Oxford 2011, s. 12–13. Zob. także C. King, dz. cyt., s. 51–54.

1.3. Śródziemnomorska Ukraina? Kolonizacja grecka, Królestwo Bosporańskie i Imperium Rzymskie na Nadczarnomorzu

W XX-wiecznej historiografii pojawiały się domysły, że ukraińskie Nadczarnomorze mogło być penetrowane, a nawet kolonizowane, przez Fenicjan, Karyjczyków i Kreteńczyków[199]. Najnowsze odkrycia i badania pozwalają stwierdzić, że komunikacja między światem śródziemnomorskim a Północnym Nadczarnomorzem niewątpliwie sięga kilku tysiącleci p.n.e.[200] Osada w widłach Bohu i Ingułu, w granicach obecnego miasta Mikołajowa, znana pod nazwą stanowiska archeologicznego Dykyj Sad, funkcjonowała od XIII do IX wieku p.n.e. i była związana kulturowo z światem śródziemnomorskim, najprawdopodobniej z Grecją doby mykeńskiej[201]. Odkrycia na tym stanowisku na początku XXI wieku dały impuls do postrzegania historii cywilizacji na Ukrainie jako znacznie dłuższej, niż zakładano do niedawna[202].

Pierwszymi przybyszami zza morza na czarnomorskim wybrzeżu dzisiejszej Ukrainy, których etniczność jest znana ze źródeł pisanych, byli **Hellenowie (Grecy)**. W VIII wieku p.n.e. na północno-zachodnim wybrzeżu kontynentalnym, na Krymie, na Tamaniu, i nad Morzem Azowskim zaczęły powstawać kolonie, zakładane głównie przez Jonów z Miletu. Najważniejszymi były: Tyras – na miejscu obecnego Białogrodu nad Dniestrem, Olbia przy ujściu Bohu (Hypanisu), Teodozja – na miejscu współczesnego miasta o tej samej nazwie, Pantikapeon zwany także Bosporem – na miejscu obecnego Kerczu, oraz Fanagoria i Hermonasa (późniejszy Tmutorokań) na Półwyspie Tamańskim. Jedyną większą kolonią założoną nie przez Jonów, lecz przez Dorów, był Chersonez Taurydzki, zwany też Heraklejskim – w granicach obecnego miasta Sewastopola. Powstał on prawdopodobnie „w sposób dorycki", w wyniku zbrojnego podboju i w walkach z miejscową (tauryjską) ludnością – w odróżnieniu od kolonii jońskich, zakładanych w miejscach dotąd niezasiedlonych[203].

W tradycyjnej XX-wiecznej historiografii uważano, że wszystkie kolonie miały na początku charakter emporiów handlowych pośredniczących między Grecją egejską a światem barbarzyńskim[204]. Najnowsze badania temu przeczą. Niektóre mogły być emporiami, ale nie wszystkie – fala kolonizacji była za wielka, by mogła

[199] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 84–85; *IstorijaUkraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 42.

[200] P. Suchowska-Ducke, dz. cyt.

[201] Być może było to osiedle wzmiankowane przez Homera jako „miasto ludu Kimmerii" (K.V. Gorbenko, Ju. S. Grebennikov, *Gorodišče „Dikij Sad" kak svjazujuščee zveno v kontekste chozjajstvennych, političeskich i kul'turnych svjazej. XII–X vv. do n.è.,* w: *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym…*).

[202] V.P. Škvarec', È.H. Horburov, K.È. Horburov, dz. cyt., s. 176; D. Kremin', T. Kremin', *Piščanyj hodynnyk Ukraïny*, w: *Solomonova Červona Zirka*, red. L. Belej, Kyïv 2012, s. 226.

[203] S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, *Antyčni deržavy Pivničnoho Pryčornomor'ja*, Kyïv 1998, s. 20–21, 183.

[204] *Rossìja.Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 131; M. Hruševs'kyj, dz. cyt., s. 84.

się składać z tak wielkiej liczby ośrodków handlowych[205]. Kolonizacja grecka była ekspansją społeczeństwa agrarnego, choć charakteryzującego się rozwiniętym rzemiosłem i handlem. Grecy jako pierwsza etnia na czarnomorskim wybrzeżu Ukrainy zaczęli wykorzystywać w pełni możliwości stwarzane przez środowisko Morza, które nazwali Gościnnym (Pontos Euksinos): zajęli się połowem ryb w ogromnie bogatych wodach limanów i ujść rzek, pozyskiwali sól z solnisk i płytkich zatok, budowali okręty z drewna lasów krymskich[206].

Miasta greckie były także ośrodkami handlu – od ludów stepowych pozyskiwały skóry, wosk, miód i niewolników, zaś dostarczały im wino, oliwę, broń, ceramikę oraz wyroby sztuki. Rola handlu zbożem bywała wyolbrzymiana w historiografii XX wieku, która rzutowała na najdawniejszą przeszłość nowoczesne stosunki gospodarcze. Zboże pozyskiwane w okresie archaicznym i klasycznym od ludów lasostepu Ukrainy musiało odgrywać znikomą rolę ekonomiczną – przy niskim poziomie ekstensywnej produkcji na lasostepie i braku możliwości transportu przez step w większych ilościach. Dopiero w okresie hellenistycznym i rzymskim stało się przedmiotem eksportu na większą skalę do Grecji egejskiej, ale nie było to zboże pozyskiwane od barbarzyńców, lecz produkowane w okręgach wiejskich miast nadczarnomorskich[207]. Elementem integrującym ze Śródziemnomorzem miasta Nadczarnomorza, zwłaszcza Bospor kontrolujący rybne Morze Azowskie, był też eksport ryb[208].

Grecki świat wokół Morza Czarnego był zjednoczony dzięki wspólnemu sposobowi życia, językowi i religii. Region czarnomorski był dobrze oswojony przez religijną wyobraźnię Hellenów. Rozgrywała się tam część epopei Odyseusza; wyspa Leuke (obecnie Zmijinyj), była miejscem kultowym Achillesa i w niektórych wariantach mitu, jego grobem; mierzeja Kosa Tendrowska była nazywana Bieżnią Achillesa; Ifigenia była według mitu kapłanką na Krymie. Grecy weszli też w symbiozę kulturową z mieszkańcami stepów nadczarnomorskich. Ludność nie-grecka była obecna w miastach od początku, z czasem stanowiąc coraz większy odsetek. Procesy akulturacji działały w dwie strony: Scytowie przejmowali elementy kultury greckiej, Grecy – scyto-sarmackiej. Już Herodot wzmiankował o helleńskich Scytach (Kallipidach). Niektóre miasta greckie przejściowo mogły się znajdować pod scytyjskim oraz dackim protektoratem militarnym[209].

W czasie kolonizacji Grecja właściwa była skupiskiem niezależnych miast-państw. Koloniści przenieśli ten model organizacji politycznej nad Pontos Euk-

[205] S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, dz. cyt., s. 21–24. Zob. też J. Cieszewska, *Grecka chorografia szlaków lądowych społeczeństw sąsiedzkich w rejonach północno-zachodniego Nadczarnomorza*, w: *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym*… s. 185.

[206] C. King, dz. cyt., s. 44–45; Brak lasów na wybrzeżu kontynentalnym Ukrainy wyjaśnia, dlaczego szkutnictwo nie rozwinęło się w Tyrasie, Olbii itd. Zasoby do jego rozwoju istniały natomiast na Krymie i na wybrzeżu kaukaskim (na Kubaniu).

[207] S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, dz. cyt., s. 95, 121–124, 157, 283.

[208] Tamże, s. 326–327; zob. też C. King, dz. cyt., s. 46–47, 59.

[209] S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, dz. cyt., s. 53, 98–99, 127.

sinos. Miasta były samodzielnymi polis z demokratyczną, arystokratyczną albo tyrańską formą ustroju. Z czasem niektóre stały się ośrodkami konsolidacji terytorialnej. W latach trzydziestych V wieku p.n.e. prawdopodobnie niektóre (Tyras, Nikonia, Olbia, Kerkinitida) weszły w skład Ateńskiego Związku Morskiego. Około 480 roku p.n.e. władcy Bosporu stanęli na czele obronnego związku sąsiednich polis, a w ciągu następnego stulecia podporządkowali sobie stopniowo dalsze na Półwyspie Kerczeńskim i Tamańskim oraz ludność stepową Kubania. Tak powstało **Królestwo Bosporańskie**. Pod względem kulturowym miało charakter hellenistyczny, jego władcy wobec polis używali tytułu „archont", a wobec ludności niegreckiej – „król" („basileus"). Również wokół Chersonezu powstało państwo terytorialne obejmujące rozległe tereny południowo-zachodniego Krymu.

Królestwo Bosporańskie zostało podbite około 106 roku p.n.e. przez **Królestwo Pontu** Mitrydatesa VI Eupatora[210]. Krótkotrwałe imperium Mitrydatesa było pierwszym państwem, które podjęło próbę opanowania wszystkich wybrzeży Morza Czarnego i stworzyło silną flotę wojenną na tym morzu. Zjednoczenie regionu nadczarnomorskiego było nie tylko wynikiem talentów militarnych władcy, ale także procesów konsolidacyjnych. Mieszkańcy miast mieli poczucie wspólnoty kulturowej obejmującej całą linię brzegową, a w Mitrydatesie upatrywali jednoczyciela, który zapewni potęgę i dobrobyt. Na przeszkodzie temu stanęły jednak imperialne tendencje Republiki Rzymskiej. Choć Mitrydates zdołał zahamować na kilkadziesiąt lat jej ekspansję na wschód, to ostatecznie wyczerpał swoje rezerwy. Nadmierny ucisk podatkowy, wprowadzony by finansować wojny, doprowadził do buntów ludności i klęski wielkiego władcy. Bospor stał się zresztą jego ostatnim bastionem i miejscem śmierci. Po śmierci Mitrydatesa Królestwo Bosporańskie odrodziło się jako państwo zależne od Rzymu i w takim kształcie przetrwało do inwazji Hunów w IV wieku n.e.[211]

O wpływie starożytnych Greków na tożsamości historyczną Ukrainy zadecydowały specjalne uwarunkowania. Po pierwsze, związki ziem ukraińskich z greckim ośrodkiem cywilizacyjnym trwały także później, w znacznie szerszym wymiarze, i wywarły decydujący wpływ na oblicze kulturowe Ukrainy – chrześcijaństwo i alfabet Ruś Kijowska przejęła z Konstantynopola. Po drugie, antyczna przeszłość grecka w końcu XVIII wieku stała się kluczowym elementem w dyskursie sankcjonującym podbój Nadczarnomorza przez Imperium Rosyjskie, a także jednym z istotnych motywów tego podboju. Po trzecie, kategoria ludności nazywana „Grekami" była obecna na Nadczarnomorzu także w średniowieczu, czasach nowo-

[210] Królestwo Pontu było jednym z państw hellenistycznych na terenie Azji Mniejszej. Panowała w nim dynastia używająca tytułu „król królów". Jej najwybitniejszy przedstawiciel Mitrydates VI Eupator, (panowanie 120–63 rok p.n.e.), stoczył trzy wojny z Republiką Rzymską, ostatecznie pokonany, popełnił samobójstwo w Bosporze w 63 roku p.n.e. W 1784 roku na jego cześć miasto Gezlewe na Krymie na rozkaz Katarzyny II zostało przemianowane na Eupatorię.

[211] C. King, dz. cyt., s. 60–65. Zob. też O. Pricak, *Pochodžennja Rusi…*, t. I., s. 124–129 – autor ten przypisuje Królestwu Bosporańskiemu szczególną rolę w genezie Rusi Kijowskiej (zob. rozdział 3.4).

żytnych, najnowszych i jest obecna współcześnie. Oczywiście między Grekami antycznymi a współczesną grecką mniejszością Ukrainy nie ma ciągłości. W okresie hellenistycznym tożsamość grecka znacznie się poszerzyła, objęła wiele grup ludności Azji Mniejszej oraz Bliskiego Wschodu, zhellenizowanych językowo i kulturowo. W okresie rzymskim sami Grecy nazwali się Rzymianami (*Rhomaioi*, *Romioi*), co odzwierciedlała średniowieczna ruska nazwa Greków: Romejowie[212]. Termin *Romioi* odtąd aż do XIX wieku oznaczał prawosławnych chrześcijanin używających języka greckiego w liturgii, którzy jednakże na co dzień mogli używać np. któregoś z języków słowiańskich lub tureckiego. Kategoria prawno-religijna milet grecki (*milet-i-Rum*) w państwie Osmanów obejmowała wszystkich prawosławnych. Jednocześnie język grecki pełnił rolę *lingua franca* w znacznej części Imperium Osmańskiego, w tym w regionie czarnomorskim. Dopiero twórcy nowoczesnego nacjonalizmu greckiego na przełomie XVIII i XIX wieku przywrócili do świadomości ówczesnych Greków antyczną przedchrześcijańską przeszłość, przywrócili etnonim *Ellines* i skodyfikowali („oczyścili") standard języka, tak by zbliżyć go maksymalnie do klasycznego[213]. W trakcie procesów formowania się nowoczesnego narodu greckiego pewne grupy etniczne o złożonej tożsamości weszły w jego skład, a pewne oddaliły się od greckości[214]. Ostatecznie kategoryzacja, kto jest Grekiem, a kto nie, została dokonana brutalnie i odgórnie w czasie masowych przesiedleń między Grecją a Turcją po 1923 roku i w wyniku polityki narodowościowej ZSRR[215].

Nowoczesna społeczność grecka na południowej Ukrainie składa się z potomków trzech grup etnicznych: Rumejów (ukr. *Rumeji*) mieszkających na Krymie od

---

[212] Państwo nazywane w historiografii nowożytnej i nowoczesnej Cesarstwem Bizantyjskim nigdy tak nie było określane współcześnie. Jego mieszkańcy nazywali je Królestwem Rzymian (*Basileia tōn Rōmaiōn*), zaś świat zachodni znał je jako Cesarstwo Greków.

[213] Na początku XIX wieku funkcjonowały dwa warianty języka greckiego: klasyczna greka używana w piśmie oraz mówiony język, będący efektem kilkunastu wieków ewolucji, w tym między innymi wpływów tureckich, włoskich. W państwie greckim w XIX wieku oficjalnym standardem stała się *katharevousa* („język oczyszczony"). Zapoczątkowało to trwający aż do lat siedemdziesiątych XX wieku spór między zwolennikami *katharevousy*, a zwolennikami *dhimotiki* („języka ludowego"), przy czym *katharevousa* była asocjowana z monarchią i prawicą, zaś *dhimotiki* z republiką i lewicą. Promocja *katharevousy* przez państwo greckie służyła także jako narzędzie realizacji Wielkiej Idei (*Megala Idea*), czyli projektu ekspansji terytorialnej. Jednocześnie jednak oddalała od tożsamości greckiej część grup peryferyjnych mówiących dialektami, m.in. Greków Pontyjskich, którzy w XIX i na początku XX wieku stopniowo przyjmowali język turecki.

[214] W I połowie XIX wieku znaczącą część ludności właściwej Grecji stanowili albańskojęzyczni Arwanici i romańskojęzyczni Arumuni, którzy jednak od początku greckich zmagań niepodległościowych przyjęli silnie patriotyczną postawę grecką. Z kolei greckojęzyczni wyznawcy islamu zostali w XIX wieku wykluczeni z narodu greckiego i w konsekwencji stali się Turkami.

[215] R. Clogg, *Historia Grecji nowożytnej*, Warszawa 2006; R. Szul, *Język, naród, państwo: język jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2009, s. 141–147; P. Trudgill, *Greece and European Turkey: From Religious to Linguistic Indentity*, w: *Language and Nationalism in Europe*, red. S. Barbour, C. Carmichael, Oxford–New York 2000. Zob. też C. King, dz. cyt., s. 229–231.

wieków i używających dialektu języka greckiego, Urumów (ukr. *Urumy*) mówiących dialektem języka krymskotatarskiego, oraz migrantów, którzy napływali od końca XVIII wieku w ramach politycznej lub ekonomicznej migracji z Imperium Osmańskiego. Wszystkie te trzy grupy były synkretyczne. Wśród Rumejów i Urumów, którzy w 1779 roku na rozkaz Katarzyny II zostali przesiedleni z Krymu nad Morze Azowskie i uformowali grupę etniczną Greków Mariupolskich, byli potomkowie Alanów, Gotów, Słowian, prawosławnych Tatarów oraz innej chrześcijańskiej ludności Krymu[216]. Wśród przybyszy XVIII- i XIX-wiecznych, zwanych zresztą na początku oficjalnie Arnautami, byli – jak wskazywało to określenie – Albańczycy (Arwanici), a także Arumuni i Słowianie, utożsamiający się jednak z językiem i kulturą grecką. Południe Ukrainy było ośrodkiem, przejściowo nawet centralnym, nowoczesnego greckiego ruchu narodowego: w Odessie w latach 1814–1818 działała Filiki Etereia, tajne stowarzyszenie będące motorem przygotowań do powstania zbrojnego, które wybuchło ostatecznie w Grecji w 1821 roku.

Historyczna zmienność i niejednoznaczność tożsamości greckiej na ogół nie jest dostrzegana przez współczesnych Greków, którzy uważają, że teraz i w przeszłości każdy, kto pisze i mówi po grecku, to po prostu Grek[217]. Ogólnie panujący w świadomości Greków, Ukraińców i innych narodów Europy Południowo-Wschodniej prymordializm, mit ciągłości, utożsamianie współczesnych narodów z ludami starożytnymi, powodują nieco dwuznaczny status dziedzictwa Olbii, Tyrasu, Chersonezu etc. O ile nie ma dziś państwa sarmackiego, scytyjskiego czy chazarskiego, o tyle państwo greckie istnieje i znane jest z wyjątkowo nacjonalistycznej jak na współczesną Europę polityki historycznej[218]. Współcześnie nie ma powodu od obaw przed greckim ekspansjonizmem wobec Ukrainy, ale w 1919 roku na południu Ukrainy odbyła się grecka interwencja zbrojna, przeprowadzona przez państwo, którego oficjalnym programem była wówczas ekspansjonistyczna Wielka Idea, i którego władca tytułował się Królem Hellenów.

Ekskluzywizm dziedzictwa greckiego jest na pewno łagodzony ogólnoeuropejskim kanonem edukacyjnym, w którym starożytna Grecja w mniejszym czy większym stopniu jest częścią wspólnej historii wszystkich Europejczyków. Greckie lub pseudogreckie składniki są oczywistym i niebudzącym większych kontrowersji

[216] V.B. Èvtuch, V.P. Troščyns'kyj, K. Ju. Haluško, K.O. Černova, *Etnonac'ional'na struktura ukraïns'koho suspil'stva. Dovidnyk,* Kyïv 2004, s. 79; L. Jakubova, *Jaki sučasni etnosy utvorylysja na Kryms'komu pivostrovi?*, w: *Krym: šljach*…, s. 37–39; È. Černuchin, *Chto taki hreky Krymu i jaka ïch istoryčna dolja*, tamże, s. 90–93.

[217] P. Trudgill, dz. cyt.,s. 245.

[218] Nowoczesna grecka ideologia narodowa zaanektowała dla współczesnego narodu greckiego całe dziedzictwo starożytnej kultury helleńskiej, a nawet jej peryferii, czego najjaskrawszym przejawem jest sprzeciw Aten wobec nazwy sąsiedniego państwa Republika Macedonia i jej symboliki państwowej. Skrajny prymordializm jest dominującym dyskursem w Europie Południowo-Wschodniej, jednak Grecja mająca do niedawna uprzywilejowany status (jako jedyny kraj regionu należący do NATO i Unii Europejskiej) miała szczególne możliwości forsowania swej polityki historycznej w stosunkach międzynarodowych.

elementem krajobrazu kulturowego Południowej Ukrainy. Amfora symbolizująca starożytne greckie miasta Nadczarnomorza znajduje się w przyjętym w 2001 roku herbie obwodu mikołajowskiego.

W opracowaniach historyków nieradzieckich w XX wieku Grecy na ogół otwierali historyczną część dziejów Ukrainy – od nich rozpoczynano narrację, dopiero potem przedstawiając Kimmerów, Scytów etc. Hruszewski dość obszernie nakreślił dzieje powstania i rozwoju miast nadczarnomorskich, ich interakcje z ludnością stepową i relacje ekonomiczne:

> Była ona [kolonizacja grecka] nie tylko źródłem wiadomości o Europie Wschodniej, ale i źródłem, z którego promienie kultury wychodziły w głębinę wschodnioeuropejskiego śródlądzia. Było to okno na Europę, na świat kultury, niemal jedyne w tych czasach[219].

Dla Hruszewskiego, jego czytelników, absolwentów gimnazjum z początku XX wieku, fundamentalna rola Greków w cywilizacji europejskiej nie budziła wątpliwości. Międzywojenne lwowskie opracowanie dodatkowo jeszcze wartościowało Greków korzystnie w porównaniu z ludami stepowymi:

> Wtedy, gdy półdzikie stepowe hordy raz po raz wdzierały się z Azji na nasze ziemie i niszczyły wszystko na swej drodze, greccy koloniści przyszli do nas z pokojową gałązką handlu i kultury. A choć nie ostali się oni na czarnomorskim wybrzeżu przed azjatycką stepową nawałą, to pozostawili po sobie bardzo dużo: nie tylko w ruinach swoich kolonii, ale i w duchowej kulturze sąsiadów i następców[220].

Jurij Łypa uważał, że Ukraina jest historycznym spadkobiercą Królestwa Bosporańskiego i z tego tytułu ma prawa do władania Półwyspem Krymskim[221].

W historiografii radzieckiej naczelną rolę odgrywał marksistowsko-leninowski paradygmat procesu dziejowego. Miasta greckie były opisywane więc jako „państwa niewolnicze"[222]. Przy tym z jednej strony instytucję niewolnictwa traktowano jako historyczną konieczność, powołując się na zdanie Engelsa, że „bez antycznego niewolnictwa nie byłoby współczesnego socjalizmu"[223]. Z drugiej strony, Grecy ukazywani byli jako ciemiężyciele, mimo wielowiekowego zasiedlenia wyłączeni z kategorii ludności miejscowej. Nawet w odniesieniu do okresu rzymskiego pisano o „greckim elemencie właścicieli niewolników" w opozycji do „elementu miejscowego", choć wówczas owym „miejscowym elementem" byli Sarmaci, któ-

---

[219] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I, s. 84.

[220] *Velyka istorija Ukraïnyvid najdavnišych časiv*, red. M. Holubec', Kyïv 1993, t. I, s. 33.

[221] Ju. Lypa, Čornomors'ka doktryna, w: tenże, *Vseukraïns'ka trylohija*, red. O. Myslyva, V. Jaremenko, Kyïv 2007, t. 2, s. 20. Tekst po raz pierwszy opublikowany w 1940 r. w Warszawie. Por. z tezami Wołodymyra Parchomenki, Gieorgija Wiernadskiego i Omeljana Pricaka na temat roli Bosporu i Tmutorokania w dziejach Rusi (rozdział 3.4).

[222] *URE*, t. 10, Kyïv 1962, sv. *Ol'vija*; tamże, t. 17, s. 71; *Istorija Ukrainskoj SSR,* t. I. s. 23–25.

[223] *Narysy starodavnoï…*, s. 244.

rzy na Nadczarnomorze przybyli kilka wieków po Grekach[224]! Niewykluczone, że negatywny obraz starożytnych Hellenów był związany z aktualną sytuacją geopolityczną – po greckiej wojnie domowej 1944–1950 przegranej przez komunistów Grecja stała się jednym z bastionów obozu północnoatlantyckiego. Gdyby wynik wojny domowej był inny, być może i w historiografii starożytni Grecy ukazywani byliby w korzystniejszym świetle[225]. W nauce radzieckiej próbowano też wykreować dzieje walk klasowych: w 107 roku p.n.e. władzę w Bosporze przejął zbrojnie Saumakos – prawdopodobnie Scyta z pochodzenia; wydarzenie to przedstawiano jako powstanie niewolników, pierwszy przykład walki klasowej na terytorium ZSRR, a Saumakosa jako radzieckiego Spartakusa[226]. Według nowszej historiografii był to jednak tylko przewrót dynastyczny[227]. Współcześni autorzy zresztą znacznie zmniejszają zakres ilościowy niewolnictwa w miastach nadczarnomorskich[228].

We współczesnych syntezach greckie miasta Nadczarnomorza są istotnym i wszechstronnie opisywanym elementem cywilizacyjnych dziejów Ukrainy. W serii *Ukrajina kriź wiky* poświęcono im odrębny tom, w którym stwierdza się, że kolonizacji greckiej nie można zrównywać z kolonializmem nowoczesnym, gdyż Grecy zasadniczo osiedlali się w miejscach wcześniej niezaludnionych[229]. Rolę greckich polis bardzo eksponuje Magocsi, pisząc, że w czasach starożytnych wybrzeże z greckimi, a potem rzymsko-bizantyjskimi miastami było regionem wyraźnie bardziej zaawansowanym cywilizacyjnie niż step i lasostep, zorientowanym ekonomicznie, socjalnie i kulturowo na krąg egejsko-śródziemnomorski[230]. Odmiennie zaś Orest Subtelnyj podkreśla, że w skali ziem ukraińskich zasięg oddziaływania miast greckich był znikomy[231].

Na początku pierwszego stulecia naszej ery Nadczarnomorze znalazło się w politycznej strefie wpływów, a częściowo w granicach **Imperium Rzymskiego**. Tyras i Olbia stały się eksklawami rzymskiej prowincji Dolna Mezja, mając status autonomii – własny samorząd i prawodawstwo, jednak pod nadzorem urzędników rzymskich. Większy zakres samodzielności zachował Chersonez – miał on status eleuterii, bez bezpośredniej kontroli Rzymu, choć także wchodził w skład

[224] Tamże, s. 276.

[225] Por. L. Boia,*Rumuni: świadomość, mity, historia,* Kraków 2003, przeł. K. Jurczak, s. 141.

[226] *Narysy starodavnoï…*, s. 284–285. Zob. też: *Historia ZSRR. Krótki kurs*, red. A. Szestakow, przeł. C. Jędraszko, Warszawa 1952, s. 8–9; *URE*, t. 7., Kyïv 1962, sv. *Krym*, s. 380; tamże, t. 14, sv. *Savmak*.

[227] Saumakos był najprawdopodobniej księciem z rodu panującego Scytii krymskiej, spowinowaconym z bosporańską dynastią Spartokidów. Ostatni Spartokida, Perisades V, nie mając potomstwa, przekazał władzę Mitrydatesowi VI Eupatorowi. Wtedy Saumakos wystąpił z pretensjami do tronu, i przejął władzę przy pomocy scytyjskich najemników. Jego rządy po roku zostały zakończone przez zbrojną interwencję wojsk Pontu, a on sam stracony. S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, dz. cyt., s. 303–306.

[228] Tamże, s. 185–186, 195.

[229] Tamże, s. 20–21.

[230] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 40–43.

[231] O. Subtel'nyj, dz. cyt., s. 35

tej samej prowincji. Najluźniejszy związek z Rzymem miało Królestwo Bosporańskie, które pozostało poza granicami Imperium jako zależny sojusznik. Królowie bosporańscy byli zatwierdzani przez cesarzy rzymskich, mieli obywatelstwo rzymskie i tytuł „przyjaciela Rzymu", posługiwali się też dodatkowymi imionami Tyberiusz Juliusz. Niektórzy z nich nie zaniechali jednak prób uniezależnienia się i toczyli z Rzymem wojny.

Rzymianie stworzyli na Nadczarnomorzu sprawną sieciową strukturę militarno-administracyjną. Kontrolowali tylko wybrzeże, nie próbując opanować stepów ani gór. Garnizony rzymskie złożone z legionów i wojsk pomocniczych stacjonowały w Tyrasie, Olbii, Chersonezie oraz mniejszych punktach obronnych. W Chersonezie znajdowała się główna baza floty rzymskiej na Morzu Czarnym, a jej okręty zapewniały w razie potrzeby szybki przerzut wojsk drogą morską w razie ataków Tauroscytów z głębi półwyspu. Z rzymską władzą polityczną pojawiły się też pewne wpływy cywilizacyjne, których przejawami były: cytadele, gmachy urzędowe i termy w stylu rzymskim. Popularny stał się kult Jupitera Najlepszego Najwyższego oraz kult cesarzy. Rdzennych Rzymian z Italii było jednak bardzo niewielu, legiony składały się głównie ze zromanizowanych Traków. Około 250–270 roku n.e. rzymskie wojska i administracja zostały ewakuowane z miast Nadczarnomorza. Przez pewien czas Rzym jeszcze wypłacał Chersonezowi subsydia na obronę, potem i ta forma wpływów rzymskich ustała.

Okres hellenistyczny, a potem rzymski, przyniósł do miast Nadczarnomorza nowe idee religijne z regionu śródziemnomorsko-bliskowschodniego. Pojawiły się kulty Kybele, Mitry, Serapisa, Izydy. W Chersonezie w czasach rzymskich prawdopodobnie swój ośrodek miała już diaspora żydowska. Z dzisiejszej perspektywy największą rolę odgrywa jednak pojawienie się w pierwszych wiekach naszej ery w rzymskim Chersonezie gminy chrześcijańskiej. Chrystianizacja większości ludności miasta nastąpiła dopiero pod rządami bizantyjskimi w VI wieku, wcześniej religia ta była wyznaniem mniejszości. Legendy powstałe najwcześniej między VIII a IX wiekiem opisywały początki chrześcijaństwa w tym mieście jako bardzo spektakularne – miał tu prowadzić misję św. Andrzej Apostoł, a śmierć męczeńską miał ponieść czwarty papież, Klemens I. Przekazy o pobycie Andrzeja i Klemensa I są późniejszymi apokryfami[232]. Tym niemniej Chersonez był rzeczywiście pierwszym ośrodkiem chrześcijaństwa na terytorium Ukrainy (i Imperium Rosyjskiego).

Wraz z przekazem o ochrzczeniu tu Włodzimierza Wielkiego znaleziono podstawę do stworzenia mitu Chersonezu (Korsunia) jako kolebki chrześcijaństwa na Rusi[233]. Mit ten od XVIII wieku sankcjonował imperialne panowanie Rosji, a obecnie, w dyskursie prorosyjskiej wspólnoty słowiańskiej Krymu, skierowany przeciw

[232] P.J. Szafarzyk, dz. cyt., s. 153; Ju. Kulakovskij, dz. cyt., s. 129–130, 154–157; S. Kozak, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego*, Warszawa 1990, s. 39; O.P. Toločko, P.P. Toločko, *Kyïvs'ka Rus'*, Kyïv 1998, s. 21.

[233] S. Kozak, dz. cyt., s. 47–48.

Tatarom i islamowi. Został też wykorzystany propagandowo przez Rosję podczas aneksji Krymu w 2014 roku. Posługując się nim, próbowano udowodnić, że Słowianie prawosławni byli na Krymie znacznie wcześniej niż Tatarzy, czyli „potomkowie mongolskich najeźdźców". Oczywiście jest to anachronizm – w pierwszych wiekach naszej ery zarówno chrześcijanami, jak poganami w Chersonezie byli Grecy i zhellenizowani przedstawiciele różnych grup etnicznych, lecz raczej jednak nie słowiańskich. Wprowadzona przez Piotra I w 1712 roku bandera wojenna Rosji, tzw. Andriejewskij Fłag lub Andriejewskij Kriest, była usankcjonowana historycznie legendą o pobycie apostoła na Krymie[234]. Antyukraińscy separatyści występujący w 2014 roku z projektem politycznym „Noworosji" także wykorzystują ten symbol w wersji z czerwonym polem[235].

W dawniejszej literaturze historycznej wpływy rzymskie na Nadczarnomorzu były traktowane jako element marginalny w dziejach Ukrainy, co najwyżej podokres w historii miast greckich[236]. Dopiero niektóre pozycje współczesnej historiografii poświęcają im więcej uwagi i interpretują okres rzymski jako *Pax Romana,* czasy odnowienia stabilności politycznej i odrodzenia handlu między miastami wybrzeża a ludami stepowymi[237].

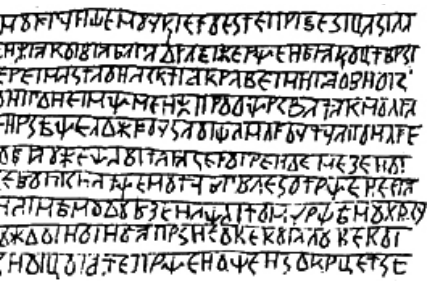
---

[234] W 1712 roku Piotr I ustanowił banderę wojenną Rosji: błękitny ukośny krzyż (krzyż Św. Andrzeja) na białym polu. Niewykluczone, że jest to po prostu „negatyw" bandery szkockiej, którą Piotr zainspirował się podczas podróży na Zachód. Andriejewska bandera jest silnie zmitologizowana w rosyjskiej ideologii nacjonalistycznej. Twierdzi się np., jakoby nigdy nie została zhańbiona kapitulacją, co jest nieprawdą – w 1905 r. pod Cuszimą kilka rosyjskich pancerników poddało się Japończykom. Przypadki kapitulacji okrętów rosyjskich miały też miejsce wcześniej i później.

[235] Ukraińska publicystyka zwraca uwagę, że flaga „Noworosji" (błękitny krzyż św. Andrzeja z białą obwódką na czerwonym polu) bardzo przypomina flagę bitewną Skonferedowanych Stanów Ameryki z czasów wojny secesyjnej (Southern Cross, flaga „Noworosji" różni się od niej tylko tym, że nie ma na niej 12 gwiazd), i wyszydza, że separatyści walczą pod „flagą handlarzy niewolnikami". Zob. S. Kmeť, *Ščo take „Novorosija" i jak z neju buty*, „Ukraïns'ka Pravda" 15.08.2014, www.pravda.com.ua [15.08.2014]. Flaga „Noworosji" jednak także przypomina proporzec rosyjskiej Marynarki Wojennej – specjalny wariant bandery podnoszony na flagsztoku dziobowym podczas uroczystości i podczas bitwy. Rosyjski proporzec przedstawia na czerwonym polu błękitny krzyż św. Andrzeja z białą obwódką oraz biały krzyż św. Jerzego – wygląda jak brytyjski Union Jack z zamienionym położeniem czerwieni i błękitu (naśladownictwo przez Piotra I wzorców z Zachodu również jest tu dość ewidentne).

[236] W ZSRR próbowano również wpisywać stosunki między Rzymem a ludnością Nadczarnomorza (w tym domniemywanymi tam Słowianami) w schemat walki klasowej ludów z „niewolniczym imperium" (I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 18–19).

[237] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 46. Zob. też. S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, dz. cyt., s. 54–59, 162–175, 209–240.

ROZDZIAŁ 2

Prypontyda-Aratta-Oriana: Nadczarnomorze w pseudonaukowym dyskursie mitotwórczym

Są podstawy, by uwspółcześnić dawne słowo, i wtedy wers z Księgi Welesowej będzie brzmiał: My Ukraińcy: Scytowie, Antowie, Rusowie, Borusowie, Surożcy. Sam termin ukrainoznawstwo napełni się nową treścią, podstawą której jest pojęcie Ukraina i Ukraińcy[1].

Serhij Naływajko, 2007

Najdawniejsze dzieje Nadczarnomorza zajmują ważne miejsce w specyficznym dyskursie historyczno-tożsamościowym, który jest zauważalny we współczesnej Ukrainie. Nie ma on zasadniczo jednej całościowej nazwy, w odróżnieniu od analogicznych nurtów funkcjonujących w krajach Europy Południowo-Wschodniej, jak rumuńska dakomania, węgierski panturanizm i hunizm, albański panilliryzm, bułgarski pantrakizm, grecki panhellenizm, słoweńska teoria wenecka itp.[2] Analogiczny ukraiński dyskurs nie wiąże się bowiem z jednym konkretnym ludem starożytnym, uznawanym za przodka współczesnego narodu, któremu przypisuje się wyjątkowe dokonania cywilizacyjne, lecz odwołuje się do całokształtu historii ludzkiej na ziemiach Ukrainy. Trypolologia, czyli wyolbrzymianie znaczenia kultury trypolskiej oraz utożsamianie jej twórców z narodem ukraińskim, jest tylko jednym z segmentów tego dyskursu, choć odgrywa w nim na ogół główną rolę[3]. W krytycznej literaturze dyskurs ten jest nazywany teorią trypolsko-aryjską, mitotwórstwem, koncepcjami hipertroficznymi, pseudonaukowymi teoriami pochodzenia Ukraińców, kierunkiem mitohistorycznym, historią New Age, absurdalną fantastyką, fantastycznymi koncepcjami prehistorii, szarlatanerią itp. Opiera się

[1] S. Nalyvajko, *Etnična istorija Davn'oï Ukraïny*, Kyïv 2007, s. 540.

[2] Por. E.B. Weaver, *Madness in the media: political extremism and beliefs in historical primacy*, „Sprawy Narodowościowe" seria nowa, R. 2005, z. 26; S. Klemenčič, *Ve rov ne curri (Ali smo Slovenci Veneti in zakaj ne?)*, „Zgodovina za vse" 2007, T. XIV, nr 2; N. Proeva, *Savremeni makedonski mit kao odgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilirizam, bugarski pantrakizam i grčki panhelenizam*, „Zgodovinski časopis" 2010, T. 64, nr 1–2 (141).

[3] Termin „trypolologia" jest używany (z reguły w cudzysłowiu) przez krytyków tego dyskursu.

on bowiem na ekstremalnej wersji przekonania, że już w prapoczątkach ludzkości istniały współczesne podziały etniczne, w tym prototyp narodu ukraińskiego, i że naród ukraiński zajmował szczególne miejsce w dziejach ludzkości. Odpowiednim terminem wydaje się też „ukraiński protochronizm" – przez analogię do oryginalnego rumuńskiego protochronizmu[4].

Teorie te funkcjonują poza nauką akademicką lub na jej obrzeżach, przede wszystkim w ramach dyskursu o charakterze „alternatywnym", publicystycznym lub parareligijnym. Przez akademicką naukę ukraińską są krytykowane[5]. Zdołały jednak częściowo przeniknąć do podręczników szkolnych. Mają też pewne przełożenie na świat polityki – niektórzy politycy ukraińscy uznawali publikacje tego nurtu za patriotyczne i pożyteczne[6]. Niewątpliwie są one bardzo popularne i wywierają znaczący wpływ na świadomość społeczną.

Tu dyskurs ten jest przedmiotem zainteresowania jako segment procesów narodowej terytorializacji przeszłości regionu nadczarnomorskiego i łączenia ukraińskiej tożsamości z Morzem Czarnym. Nie ma tu możliwości całościowego przedstawienia i scharakteryzowania całego nurtu, bliżej zostaną więc przedstawione tylko przykłady publikacji Jurija Kanyhina, Serhija Naływajki i Mykoły Hałyczancia.

W ślad za francuskim badaczem fenomenu teorii starożytnych astronautów Wiktorem Stoczkowskim można przyjrzeć się fenomenowi ukraińskiego proto-

---

[4] Rum. *Protochronismul* (przedczasowość) – ideologia prymatu chronologicznego i jakościowego dokonań Rumunów w dziejach ludzkości. Głosi m.in. że antyczny Rzym zapożyczył cywilizację z Dacji (a nie odwrotnie), kult Zalmoksisa był pierwszą religią monoteistyczną i prototypem chrześcijaństwa, powstanie chłopskie w Siedmiogrodzie 1784–1785 było ważniejszym wydarzeniem w dziejach postępu politycznego Europy niż Wielka Rewolucja Francuska, itp. Protochronizm rozkwitł w Socjalistycznej Republice Rumunii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku i był powiązany z równoległą ideologią dakomanii.

[5] Kompleksową rozprawą krytyczna powstała w ramach projektu zrealizowanego przez Narodowy Uniwersytet Akademia Kijowsko-Mohylańska i Centrum Badań Socjohumanistycznych im. Łypynśkiego: *Novitni mify ta falšyvki pro pochodžennja ukraïnciv*, red. Ju. Olijnyk, Kyïv 2008. W 2012 powstał list otwarty środowiska archeologów z protestem przeciw szerzeniu pseudonaukowych poglądów w mediach publicznych (*Vidkrytyj lyst žurnalu „Archeolohija" do mas-media*, „Archeolohija" 2012, nr 3, s. 143–147, za: Historians.in.ua, 9.11.2012, www.historians.in.ua [4.11.2015].). W polskiej literaturze naukowej najcenniejszym opracowaniem jest rozdział pt. *Poza granicami akademickiej historiografii – dzisiejsze wersje mitu starożytności Ukrainy* w monografii Tomasza Stryjka, zob. T. Stryjek, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007, s. 391–416. Na temat nurtów duchowych odwołujących się do mitotwórczych teorii historycznych, zob. W. Pawluczuk, *Ukraina: polityka i mistyka*, Kraków 1998, s. 64–65, 169–194; D.A. Gorun, *Mity współczesnej Ukrainy: krótki przegląd*, „Sprawy Narodowościowe" seria nowa, 2002, zesz. 21; „Trypolologię" scharakteryzował niedawno Tomasz Paziewski, zob. T. Paziewski, *„Ukraina rodem z Trypola". O próbie włączenia archeologicznej kultury trypolskiej do pamięci zbiorowej Ukraińców,* „Sensus Historiae" vol. XIV, 2014/1. Polskiemu czytelnikowi jest też znany rozdział w pracy Andrew Wilsona (A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 21–39), jednak można mieć pewne zastrzeżenia wobec charakterystyki tam zawartej, zbyt przerysowującej znaczenie nurtu pseudonaukowego (zob. dalej).

[6] V. Otroščenko, *Mifolohizacija etnohenezu ukraïnciv,* w: *Novitni mify*… s. 52–55.

chronizmu poprzez arystotelesowski schemat czterech przyczyn: materialnej, sprawczej, formalnej i celowej. Przyczyną materialną („tworzywem") jest ogół koncepcji dostępnych w danym społeczeństwie i danej epoce. Przyczyną sprawczą („rzeźbiarzem") – sami twórcy i ich działania. Przyczyną formalną („rzeźbioną postacią") – relacja między wizją świata a przyjmowanymi informacjami. Przyczyną celową – najtrudniejszą do określenia – to, co twórca idei chciał osiągnąć[7].

2.1. Religia, rasowa ezoteryka i protochronizm: Oriana, Aratta, Prypontyda

Pierwsza nowoczesna mitotwórcza wizja dziejów Ukrainy powstała na gruncie religijnym wśród diaspory ukraińskiej w Ameryce Północnej. Twórca etnocentrycznej doktryny religijnej Runwiry (Ridna Ukrajińska Nacionalna Wira – Rodzima Ukraińska Wiara Narodowa) **Łew Syłenko**[8] zawarł w niej też wykładnię dziejów, przedstawioną w poemacie religijnym *Hist' z chramu predkiw* (*Gość z chramu przodków* 1969), oraz w gigantycznych rozmiarów traktacie *Maha Wira* (1979). Większość późniejszych ukraińskich narracji pseudonaukowych w jakimś stopniu powtarza koncepcje Syłenki. Według Syłenki istnieje bezpośrednia ciągłość bytu narodu od Ukrainy czasów kultury trypolskiej, zwanej wtedy Orijaną, poprzez Kimmerów, Scytów i Sarmatów do współczesnych Ukraińców. Nazwa Orijana pochodzi od Ora – praojca Ukraińców, pierwszego oracza. Orijana była wybraną ziemią Boga – Dawcy Bytu. Z Ukrainy-Orijany w różnych okresach wywędrowali też twórcy innych ważnych cywilizacji: Indowie, Pelazgowie (właściwi założyciele cywilizacji egejskiej), Filistyni, Sumerowie, Hetyci, Irańczycy[9]. Kluczowymi elementami sakralnej geografii pradziejów Ukrainy jest u Syłenki Dniepr i Kijów. Morze Czarne nie odgrywa istotnej roli samo w sobie, jednak większość ludów starożytnych Nadczarnomorza jest inkorporowana do ukraińskiej historii narodowej i uznana po prostu za Ukraińców: Kimmerowie, Scytowie i Sarmaci. Wrogami Ukrainy są natomiast Grecy, Rzymianie, Bizantyjczycy (Romejowie), a także Chazarowie[10].

---

[7] W. Stoczkowski, *Ludzie, bogowie i przybysze z kosmosu*, Warszawa 2005, przeł. R. Wiśniewski, s. 87–91. Autor analizuje konceptualne tworzywo oraz kulturowy i społeczny kontekst teorii starożytnych astronautów (paleoastronautyki, dänikenizmu) w II połowie XX w., wysnuwając wniosek, że teoria ta jest współczesnym wcieleniem teozofii, czyli wersją okultyzmu – tradycji umysłowej stojącej w opozycji zarówno wobec humanistycznego racjonalizmu, jak i wobec tradycji judeochrześcijańskiej.

[8] Lew Syłenko – ur. w 1921 roku koło Aleksandrii (obecnie obwód kirowohradzki), podczas II wojny światowej jako jeniec znalazł się w Niemczech, po wojnie pozostał na Zachodzie, od 1953 w Kanadzie, twórca monoteistycznej etnocentrycznej doktryny religijnej. Zm. 2008. Szerzej zob. W. Pawluczuk, dz. cyt., s. 170–172.

[9] L. Sylenko, *Hist' z chramu predkiv*, wyd. II, 1996, http://www.dazhboh.org/books [5.03.2015], wszędzie. Por. W. Pawluczuk, dz. cyt., s. 173–178.

[10] L. Sylenko, dz. cyt. wszędzie.

Od początku lat dziewięćdziesiątych na Ukrainie pojawiło się wiele narracji powielających główne twierdzenia Syłenki. Ich cechą wspólną jest: przypisywanie Ukrainie roli kolebki cywilizacji, zwłaszcza cywilizacji ludów indoeuropejskich, asocjujące się z tym różne warianty mitu aryjskiego, czyli nazywanie pierwotnego rdzennego ludu utożsamianego z Ukraińcami terminami zbliżonymi brzmieniowo do *Ariowie*, włączanie kultury trypolskiej oraz starożytnych ludów stepowych Nadczarnomorza do historii narodowej Ukraińców. Niektóre z tych narracji pretendują do statusu tekstów naukowych, choć niemal zupełnie nie odwołują się do współczesnego stanu badań i współczesnej metodologii archeologii, historii, filologii, antropologii kulturowej i innych stosownych nauk, lub czynią to selektywnie i mimetycznie.

Jednym z głównych współczesnych twórców i propagatorów dyskursu jest **Jurij Szyłow**[11]. Jest on autorem kilkudziesięciu publikacji po rosyjsku i ukraińsku, między innymi *Kosmiczeskije tajny kurganow* (Moskwa 1990), *Prarodina arijew: Istorija, obriady i mify* (Kijów 1995), *Praistorija Rusi-Ukrajiny VII tys. do n.e. – I tys. n.e.* (Kijów 1998), *Gandharwa – arijskij spasitiel: wiediczeskoje nasliedije Podnieprowia* (Moskwa 1998, Kijów 2000), *„Welesowa knyha" ta aktualnist' pradawnich uczeń* (Kijów 2001), *Dżereła wytokiw ukrajińskoji etnokultury XIX tys. do n.e. – II tys. n.e.* (Kijów 2002), *Prasłow'jańska Aratta* (Kijów 2003), *Istoki sławianskoj ciwilizacii* (Kijów 2004)[12]. Szyłow zaczynał swoją karierę jako profesjonalny akademicki archeolog, jednak w latach dziewięćdziesiątych rozstał się z uznawanymi instytucjami naukowymi. Był członkiem Rosyjskiego Ruchu Zjednoczeniowego (Rossijskoje Objeditielnoje Dwiżenije) stawiającego sobie za cel zjednoczenie państw wschodniosłowiańskich we wspólnej przestrzeni gospodarczej i sojuszu wojskowym. Prace Szyłowa są promowane przez kijowską Międzyregionalną Akademię Zarządzania Kadrami (MAUP) – prywatną szkołę wyższą znaną z prorosyjskich i antysemickich publikacji. Szyłow występuje też jako członek kilku międzynarodowych organizacji mających w nazwie frazę „akademia nauk", uznawanych jednak w środowisku naukowym za hochsztaplerskie[13].

Główna teza Szyłowa brzmi, że praojczyzną cywilizacji światowej była **Aratta** – państwo stworzone na terenie obecnej Ukrainy przez Trypolan – wspólnych przodków Ukraińców, Białorusinów i Rosjan. Na stepowych obrzeżach Aratty wytworzył się lud Ariów, a z niego Orijowie i Borusowie (Borystenidzi), którzy

[11] Jurij Szyłow – ur. w 1949 roku w obwodzie zaporoskim, ukończył studia archeologiczne na Uniwersytecie Moskiewskim, 1971–1998 pracownik Instytutu Archeologii AN USRR/NANU, nie uzyskał stopnia doktora (odpowiednika polskiej habilitacji). Od 2001 związany z Międzyregionalną Akademią Zarządzania Kadrami (MAUP), także współzałożyciel niepublicznego Muzeum „Aratta-Ukraina" we wsi Trypole. Z autobiografią i własną prezentacją działalności można zapoznać się na stronie internetowej Jurij Šylov. Vlasna storinka, www.shylov.org.ua [25.10.2015]. Zob. też. T. Stryjek, dz. cyt., s. 403–404.

[12] K. Haluško, *Bytyj šljach vid archeolohiï do nacyzmu, abo jaki «teoriï» my obhovorjujemo*, w: *Novitni mify*…, s. 13.

[13] V. Otroščenko, dz. cyt., s. 58–60.

wywędrowali do Indii, a następnie wrócili na Ukrainę pod nazwą Słowian. Pierwszymi słowiańskimi wielkimi organizmami państwowymi była Kimmeria i Scytia. „Wspólnotowi" (*obszczinnije*) Słowianie przeciwstawiali się państwom właścicieli niewolników: Grecji, Rzymowi, Bizancjum i Chazarii. Po rozpadzie Aratty i wspólnoty Trypolan, Rosjanie wyruszyli do Anatolii, gdzie założyli Troję, stamtąd do Italii, gdzie byli znani jako Etruskowie, stamtąd do Skandynawii, skąd jako Waregowie wrócili do Rosji, zataczając koło[14]. Tezy te są podawane w otoczeniu rasistowskich i antysemickich idei, bliskich do neonazizmu[15].

Drugim głównym klasykiem nurtu jest **Jurij Kanyhin**[16]. Jego sztandarowe dzieło *Szljach Arijiw* (*Szlak Ariów*) zostało wydane po raz pierwszy w 1995 roku i od tamtego czasu miało kilkanaście wznowień. Autor ten publikacje swe określa jako „powieści-eseje religijne", twierdząc, że tylko przekazuje wiedzę, którą otrzymał od tybetańskich mędrców[17].

Wykład dziejów Ukrainy i ludzkości według Kanyhina wygląda następująco[18]: w epoce lodowcowej na dalekiej Północy, w „Arktydzie", powstała zmutowana rasa szczególnie kreatywna i uzdolniona: Ariowie. Następnie przenieśli się oni na południe. W 5508 roku p.n.e. Rama-Prometeusz, aryjski mesjasz powołany przez Niebo, zaczął nauczać w Kijowie. Tam zapoczątkował kult Słońca i Bogini-Matki, zakazał krwawych ofiar, zapoczątkował rolnictwo, obróbkę brązu, ceramikę i udomowienie konia. Bezpośrednimi dziedzicami Ramy byli twórcy cywilizacji trypolskiej. Ukrainę Ariowie nazwali Ramawartą (Krajem Ramy). Ariowie

---

[14] Rekapitulację wizji dziejów Szyłowa zob.: T. Stryjek, dz. cyt., s. 404–408, oraz: L. Zaliznjak, *Ukraïnoheneza v tumani mifolohiï*, w: *Novitni mify…* s. 41–47.

[15] Zob. K. Haluško, dz. cyt., 13–14, 25–27; V. Otroščenko, dz. cyt., s. 58–60; L. Zaliznjak, dz. cyt. s. 41–47.

[16] Jurij Kanyhin – ur. 1935 w obwodzie ługańskim, ukończył ekonomię na Uniwersytecie Moskiewskim, doktor habilitowany, pracował w instytucjach naukowych w azjatyckiej części RFSRR, m.in. jako sekretarz naukowy prezydium Oddziału Syberyjskiego AN ZSRR. Od 1976 mieszka w Kijowie. Pracował w Instytucie Cybernetyki. Według informacji podawanych w 2002 roku był kierownikiem Laboratorium Intelektu Socjalnego Centrum Badań Potencjału Naukowego i Historii Nauki im. H.M. Dobrowa NANU. Zob. T. Stryjek, dz. cyt., s. 392.

[17] Ju. Kanyhin, *Šljach ariïv. Ukraïna v duchovnij istoriï ljudstva*, Kyïv 2002, s. 2–8, 19–28. Kanyhin twierdzi, że w 1972 roku w Ułan-Ude poznał tybetańskiego lamę o imieniu Samden, aresztowanego w 1945 w Mandżurii przez NKWD i wywiezionego do ZSRR, Ów lama przekazał mu prawdziwą wiedzę o historii ludzkości i zainspirował do badań i publikacji. Wątek ten jest charakterystyczny dla narracji okultystycznych, wręcz należy do konwencji gatunku. O ile autor tekstu głównego nurtu kultury stara się przedstawić jako oryginalny, o tyle ezoteryk usuwa się w cień i stara się udowodnić przede wszystkim swoją wierność anonimowej tradycji, podkreśla bezosobowy charakter swego dzieła, twierdzi, że miał w ręku dokumenty przechowywane w tajemniczym miejscu napisane w tajemniczym języku, albo spisał nauki tajemniczych guru. Zob. W. Stoczkowski, dz. cyt., s. 169–175. Typowy dla okultyzmu jest też mit Tybetu jako repozytorium utajonej wiedzy prawdziwej – zob. tamże, s. 101–104; R. Sala Rose, *Krytyczny słownik mitów i symboli nazizmu*, Warszawa 2006, przeł. Z. Jakubowska, A. Rurarz, sv. *Tybet*.

[18] Rekapitulacja wywodów Kanyhina, zob. T. Stryjek, dz. cyt., s. 392–400; K. Haluško, dz. cyt., s. 14–23; D.A. Gorun, dz. cyt., s. 186–187.

wywędrowali na wschód, do Azji Środkowej i dalej do Indii, ale potem nastąpiły wędrówki powrotne. W konsekwencji wytworzyły się dwa najważniejsze centra kultury aryjskiej: Siedmiorzecze w Azji Środkowej i Północna Prypontyda[19], czyli nadczarnomorskie ziemie Ukrainy wraz z Kubaniem i Przedkaukaziem, gdzie powstało rolnictwo, ceramika, pismo, religia monoteistyczna i idea trójcy świętej (wyrażona w tryzubie), budownictwo trzypiętrowych domów, fortyfikacje i profesjonalne wojsko (drużyna). Centrum Prypontydy było państwo *Aratta* vel *Orantania*. Ariowie – pojęcie to stopniowo przestało być kategorią etniczną, a stało się kulturową – rozprzestrzeniali się potem po świecie w kolejnych falach. Pierwszą falą byli Kimmerowie, potomkowie biblijnego Gomera, syna Jafeta. Założyli oni cywilizację trypolską[20]. Od nich pochodzą Trojańczycy, Etruskowie-Tarsenowie[21], Celtowie i Kreteńczycy. Druga fala to Scytowie, synowie Magoga, którzy ufundowali religię Mitry. Trzecia – Sarmaci, synowie Madaja, bezpośredni przodkowie Słowian. Czwarta – Jonowie, synowie Jawana. Historia ludzkości to walka dobra ze złem. Dobro reprezentowali „prawi Ariowie", twórcy kultury trypolskiej, i ludy od nich pochodzące, w tym Antowie – bezpośredni potomkowie i depozytariusze oryginalnego dorobku kulturowego pierwszych Ariów Aratty. Zło zaś – „lewi Ariowie", czyli Atlantydzi, Sumerowie, Goci, niemieccy naziści oraz istniejące na terenie Ukrainy „terrorystyczne państwa właścicieli niewolników", to znaczy państwo Scytów królewskich (pozostali Scytowie byli „prawi") i Chazaria.

W narracji Kanyhina przewijają się tezy protochronistyczne – przypisywanie Praukrainie i Praukraińcom pierwszeństwa w kluczowych osiągnięciach ludzkości: Homer to nie jednostkowy autor, lecz imię zbiorowe oznaczające lud Gomerów-Kimmerów; *Iliada* i *Odyseja* zatem to zapisy pamięci historycznej Praukraińców, a ich akcja rozgrywa się na Nadczarnomorzu[22]; pismo alfabetyczne

[19] Prypontyda to hybrydowa ukraińsko-grecka wersja terminu „Nadczarnomorze".

[20] Niekonsekwencja jest jedną z najważniejszych cech tego typu tekstów – Kanyhin najpierw pisze (Ju. Kanyhin, dz. cyt., s. 38), że cywilizacja trypolska została założona bezpośrednio przez Ramę-Prometeusza, a kilka stron dalej (tamże, s. 49) – że założyli ją Kimmerowie po powrocie z Indii i Azji Środkowej. Podobnie Tuwał, praojciec Ukraińców (imię zaczerpnięte z Księgi Rodzaju), raz miał żyć kilkanaście tysięcy lat przed naszą erą (a więc wcześniej niż kanyhinowski Rama-Prometeusz!) innym razem – kilka tysięcy lat p.n.e. itd. (por. tamże, s. 71–76).

[21] Tamże, s. 165–166. Idea ta bazuje na podobieństwie brzmieniowym etnonimu Ruś, Rusowie i autoetnonimu Etrusków: *Rasenna* lub *Rasna* (które *notabene* podnosił już Nikołoz Marr). Kanyhin wykorzystuje tu hipotezę nauki akademickiej, że część ludów Nadczarnomorza mogła wziąć udział w wędrówkach Ludów Morza – migracjach, które zdestabilizowały wschodnią część basenu Morza Śródziemnego w XIII–XII w. p.n.e. (por. J. Chochorowski, *Koczownicy Wielkiego Stepu. Z mroków prehistorii do debiutu na arenie dziejowej*, w: *Koczownicy Ukrainy*, red. tenże, Katowice 1996, s. 20). Jeden z Ludów Morza w tekstach egipskich był nazywany Teresz, co daje podstawy do hipotetycznego identyfikowania go z Etruskami (gr. *Tyrrhenoi, Tyrsenoi*). Jednocześnie Kanyhin zapożycza koncept słoweńskiej teorii weneckiej, tj. próbę odczytywania zapisów starożytnego języka weneckiego (indoeuropejskiego, najprawdopodobniej z grupy iliryjskiej) oraz etruskiego (o niewyjaśnionej do dziś afiliacji) poprzez współczesny język słoweński (por. S. Klemencič, dz. cyt.).

[22] Ju. Kanyhim, dz. cyt., s. 79–80.

zostało wynalezione w Praukrainie-Aratcie i stamtąd przeniesione do basenu Morza Śródziemnego[23]; Kartaginę założyli Tarsenowie, czyli Rusicze, przy czym „Hannibal był bardzo podobny do Słowianina, a obyczajami do naszego walecznego Światosława"[24]; Hyksosi, którzy podbili Egipt w XVII w. p.n.e. byli Trypolanami i założyli dynastię władców o „zaporoskich imionach Szyszak"[25]; imperium Attyli polegało na wojskach słowiańskich, a sam Attyla był pół-Ukraińcem, siostrzeńcem kniazia Kija, założyciela Kijowa[26]. Jezus Chrystus miał korzenie w Galicji, był bowiem Galilejczykiem-Galatem, czyli potomkiem Tywerców-Haliczan, jednego z ludów Praukrainy-Aratty, którego jedna część wywędrowała, dając początek Celtom (ich część jako Galaci trafiła przez Bałkany do Palestyny), a część pozostała w praojczyźnie – stąd Halicz i Galicja[27].

Znamienne dla Kanyhina i podobnych autorów jest odwracanie wektora relacji centrum–peryferie w opisie historycznych relacji cywilizacji i państw Morza Śródziemnego z regionem nadczarnomorskim. Osiągnięcia starożytnej Grecji i Rzymu są deprecjonowane, i choć Kanyhin uznaje Jonów także za lud pochodzący z Aratty, to stara się wszelkimi sposobami umniejszyć oryginalność i rolę cywilizacji Grecji – oprócz odebrania jej Homera odbiera jej też kolonizację Nadczarnomorza: Olbia okazuje się nie kolonią grecką, lecz trojańską (co miał w mistyczny sposób wiedzieć Iwan Kotlarewski, tworząc poemat *Eneida*)[28].

2.2. *Etniczna historia Dawnej Ukrainy* – marryzm ery Wiktora Juszczenki

W 2007 roku ukazała się książka Serhija Naływajki *Etniczna istorija Dawnioji Ukrajiny*, rekomendowana przez Instytut Ukrainoznawstwa Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy jako „pierwsza w nowoczesnej nauce historycznej próba kompleksowego popularnonaukowego ujęcia ojczystej historii etnicznej"[29]. Nie bazuje jed-

[23] Tamże, s. 142, 156–173.

[24] Tamże, s. 180–181. Chodzi o kniazia Światosława Igorewicza (zob. rozdział 3.4).

[25] Tamże, s. 223. Kanyhin myli założoną przez Hyksosów XV dynastię faraonów (XVII–XVI w. p.n.e.) z XXII dynastią tzw. libijską, panującą w wiekach X–VIII p.n.e., której kilku przedstawicieli nosiło imię Szeszonk, w hebrajskim Starym Testamencie zapisane jako Sziszak. Hyksosi (termin oznaczał w języku egipskim „władców zagranicy") byli konglomeratem plemion z Bliskiego Wschodu, przypuszczalnie indoeuropejskich, hurro-urartyjskich i/lub semickich.

[26] Tamże, s. 238–246. Por. rozdział 3.1 (zagadnienie powieści Iwana Biłyka *Mecz Areja*).

[27] Tamże, s. 264–275. Legenda „aryjskiego Chrystusa" czy „nieżydowskiego Chrystusa" była jednym z głównych wątków nowoczesnego antysemityzmu europejskiego XIX i XX w., rozwiniętym przez propagandę nazistowską. Zob. R. Sala Rose, dz. cyt., sv. *Jezus Chrystus*.

[28] Tamże, s. 225–226. *Eneida* Iwana Kotlarewskiego – trawestacja eposu Wergiliusza opowiadającego o założeniu Rzymu przez Eneasza, uciekiniera z Troi; napisana ukraińskim językiem ludowym w latach 1798–1809, jest uznawana za pierwsze dzieło nowoczesnej literatury ukraińskiej.

[29] S. Nalyvajko, *Etnična istorija Davn'oï Ukraïny*, Kyïv 2007.

nak na żadnych teoriach naukowych (nie zamieszczono w niej nawet bibliografii), choć we wstępie autor nakreśla coś w rodzaju zarysu obszarów i metod badań archeologii oraz językoznawstwa porównawczego. Interpretacje opierają się jednak na bezkrytycznym zestawianiu toponimów i etnonimów, legend eponimicznych, przekazów autorów starożytnych, XIX-wiecznych romantycznych przekazów typu Wienielina i Wieltmana[30] oraz selektywnie wybranych tez nauki nowoczesnej, zwłaszcza religioznawstwa porównawczego i językoznawstwa porównawczego. Przy dokładniejszej analizie okazuje się jednak, że zasadniczą podstawą warstwy interpretacyjnej jest marryzm pozbawiony jedynie aspektu klasowego[31].

Kategoria Słowian i języków słowiańskich okazuje się dla Naływajki pojęciem bardzo umownym i oznacza tylko pewien etap rozwojowy ludów i języków Środkowej i Wschodniej Europy, które wcześniej znane były pod innymi nazwami i są autochtoniczne w Strefie Wokółczarnomorskiej (*Cyrkumpontijśka zona*) co najmniej od eneolitu. Kultura trypolska jest nazywana cywilizacją trypolską, a co więcej, autor przyjmuje, że toponim Trypole był używany przez samych nosicieli kultury trypolskiej[32]. Sugeruje też, że istnieją genetyczne koneksje między nazwami Trypole, Troja, Trypolis (libijski i libański), indyjskim stanem Tripura oraz… kijowską dzielnicą Trojeszczyna[33]. Naływajko dokonuje swoistej deiranizacji najdawniejszej przeszłości Nadczarnomorza, twierdząc, że Kimmerowie, Sindowie i Meoci oraz część Scytów była ludami indoaryjskimi, a nie irańskimi. Wysuwa domniemanie, że Kimmerowie to egzonimiczna, kentumowa wersja etnonimu ludu, którego oryginalny satemowy autoetnonim brzmiał Siwerowie, czyli podobnie do nazwy jednego z plemion latopisowych Rusi – Siewierzan[34]. Pojęcia Scytowie i Sarmaci (analogicznie do Słowian) są uznawane za kulturowo-polityczne, oznaczające tylko pewne etapy organizacji politycznej ludów Nadczarnomorza, nie zaś wspólnoty etniczno-językowe. Co do Gotów, Naływajko spekuluje, że nie byli oni Germanami, lecz Słowianami, i ubolewa nad ich „wykreślaniem z historii ojczystej" (choć pojęcie słowiańskości, jak wyżej zaznaczono, jest bardzo rozmyte)[35]. Króle-

[30] Zob. rozdziały 1.2. i 3.1.

[31] Por. rozdział 1.2.

[32] Autor tej książki jako uczeń szkoły podstawowej w latach 1982–1990 pamięta z autopsji bardzo silny przekaz dydaktyczno-propagandowy o „prapolskim Biskupinie". Rzutowanie współczesnej nazwy stanowiska archeologicznego na historyczną osadę było tak silne, że skłaniało do zadawania pytania po pierwszej wycieczce szkolnej do Biskupina: „jak to było możliwe, że Prapolacy nazwali swoją osadę Biskupinem, choć było to jeszcze przed chrztem Polski i nie było tu biskupów?".

[33] S. Nalyvajko, dz. cyt., s. 103–104, 138–139. Tripura – stan w północno-wschodnich Indiach. Nazwa pochodzi od ludu Tipra (Twipra, Tipperah) używającego języka z rodziny sino-tybetańskiej, nie ma więc indoeuropejskiej genezy ani nic wspólnego z liczebnikiem trzy; Tripura to indoeuropejski egzonim z języka hindi.

[34] Tamże, s. 153–159. Języki indoeuropejskie są dzielone na grupę satem i kentum, zależnie od dokonanej lub niedokonanej palatalizacji miękkiego „k" w „s". Do grupy satem należą języki słowiańskie, bałtyckie, irańskie, indoaryjskie oraz albański i ormiański.

[35] Tamże, s. 272–277.

stwo Bosporańskie jest uznawane przez Naływajkę za wytwór autochtonicznych procesów państwowotwórczych i choć nie zaprzecza całkiem wpływom greckim, to minimalizuje ich znaczenie[36]. Hunowie to po prostu inna nazwa, pod jaką na arenie dziejowej pojawili się Siwerowie.

Różnego rodzaju koneksje są też budowane między plemionami latopisowymi Rusi a najróżniejszymi ludami Europy i Azji. I tak Polanie (których etnonim ma pochodzić od sanskryckiego *pal*, „obrońcy") są asocjowani z Paflagonią i Palestyną („Pale-stan" – „kraj Palów"); Drewlanie – z rzeką Zerawszan (Zarafszan) w Azji Środkowej, a do wszystkich plemion latopisowych próbuje się dopasować odpowiedniki w indyjskim eposie *Mahabharata*[37].

Marrystowskiej dekonstrukcji Naływajko poddaje także koncepcję tureckiej (turkijskiej) rodziny językowej: uznaje ją za sztuczny twór filologów. Według autora pierwotni Turańczycy byli krewnymi ludów irańskich, a języki turkijskie to zmodyfikowane języki irańskie[38]. Konsekwentnie więc wszystkie ludy Nadczarnomorza uznawane w nauce akademickiej za tureckie (włącznie z Pieczyngami i Połowcami) okazują się też bliskimi do pozostałych mieszkańców ziem ukraińskich. Generalnie stosunek Naływajki do dawnych ludów Nadczarnomorza jest zdecydowanie pozytywny. Autor nawołuje do włączenia ich do „historii ojczystej", minimalizuje antagonizm koczowników z rolnikami, nie demonizuje Chazarii, odrzuca też tezę o „mongolskim jarzmie", nawołuje do wyważonego spojrzenia na Złotą Ordę[39].

Naczelnym wątkiem u Naływajki jest doszukiwanie się śladów totemicznego kultu byka w dziejach Ukrainy w ciągu tysiącleci[40]. Kluczowym argumentem jest hipoteza, że etnonim Taurowie to grecki przekład oznaczający wyznawców kultu byka[41]. Ponadto od greckiego *tauros* pochodzi też Doros – jedna z nazw miasta Mangup (Teodoro) na Krymie, Bosfor/Bospor to „byczy bród" (jest to etymologia ludowa od greckiego Bosporos tłumaczonego jako *bous poros* – krowie przejście), Pontos Euksinos to według Naływajki zniekształcona przez Greków sanskrycka nazwa Pantha Ukshan – Szlak Byka, Kimmerowie to Siwerowie, czyli w sanskrycie Shiava-Vara: Czarne Byki, metaforycznie Potężni Wojownicy[42]. Scytowie-rolnicy (herodotowi Skuthai-georgioi) to błędnie zrozumiane gauvarga – czciciele byka[43]. Borystenes (Dniepr) to Vrish-danu, Rzeka Byka, a Borystenes jako miasto Olbia to

[36] Tamże, s. 223–235.

[37] Tamże, s. 350–367.

[38] Tamże, s. 320–334. Naływajko używa ukraińskiego terminu filologicznego *tiurkśkyj*, którego odpowiednikiem jest używany przez część filologów polskich termin turkijski, w celu odróżnienia przymiotnika odnoszącego się do rodziny językowej od przymiotnika odnoszącego się do współczesnej Turcji, jej mieszkańców i języka.

[39] Tamże, s. 432–463.

[40] Tamże, wszędzie. Zob. zwłaszcza s. 527–540.

[41] Tamże, s. 188.

[42] Tamże, s. 158–159.

[43] Tamże. Por. rozdział 1.2. Jest to zniekształcona hipoteza Wasilija Abajewa, iż Herodot zapisał irańskie *gauvarga* (hodowcy bydła) jako greckie *georgoi* – rolnicy.

Vrish-stan, Miejsce Byka; Eksampej to Ukshan-peya, Bycze Wody lub Byczy Wodopój; Kubań to indoirańskie *gau-van'* – Woda Byka; Tmutorokań to „Czarnoturów", Miasto Czarnego Tura (*tmu* – czarny, *tor* – tur, *kan'* – miasto), a Czernihów to jego bliźniacze miasto o identycznej etymologii (*ih* lub *inh* – byk, zatem „Czarno-byk-ów")[44]. Tur lub byk miał być totemicznym i eponimicznym zwierzęciem Gotów (*gud* – byk), Turanu i Turków, Etrusków (po grecku Tyrrhenoi), Bułgarów (*bala-gur* – Potężne Byki). Małoruś to „Czarnoturia" od irańskiego *mal* – czarny i *vrish* – byk, Moskwa zaś to „Wielkoturia" (*maha, masa* – wielki, *gava* – byk). Jako wyjaśnienie czytamy o archetypie byka jako uosobienia męskiej siły, o roli hodowli bydła u ludów indoaryjskich, o (uznawanej przez autora za autentyczną) *Księdze Welesa*, czyli „księdze boga bydła[45], o kulcie byka w kulturach bliskowschodnich i śródziemnomorskich oraz o astrologicznej epoce Byka[46].

Narracja Naływajki jest w istocie desperacką próba uznania absolutnie wszystkich ludów żyjących w dzisiejszych granicach Ukrainy za Ukraińców. Następuje w niej minimalizacja roli migracji w historii Eurazji – autor przyznaje, że były różne migracje, ale napływające ludy irańskie, tureckie itd. były blisko spokrewnione z autochtonicznymi mieszkańcami Ukrainy. W warstwie aksjologicznej i tożsamościowej *Etniczną historię* Naływajki można by uznać za przykład inkluzywnego poglądu na dzieje narodowe i odchodzenia od dychotomii swoi–obcy (rolnicy kontra koczownicy, Słowianie kontra nie-Słowianie)[47].

---

[44] Tamże, s. 289–290. W wielu przypadkach Naływajko nie wyjaśnia, z jakiego języka pochodzi etymologia, sugerując, że chodzi o praindoeuropejski lub sanskryt, i nie podając żadnych odwołań do literatury językoznawczej.

[45] Na temat *Księgi Welesa* zob. dalej. Weles był jednym z bogów panteonu słowiańskiego, w zapisie *Powieści minionych lat* został określony jako *skotij bog* – bóg bydła. Por. A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 2006, s. 137–142.

[46] Epoki (ery) astrologiczne – kategoria z dyskursów paranaukowych, zwł. astrologicznego, polega na koncepcji, że wielki rok platoński składa się z 12 epok po 2150 lat i w każdej inny znak zodiaku wywiera wpływ na Ziemię (kolejność znaków jest odwrotna niż w zwykłym roku zodiakalnym). W XIX wieku w kulturze europejskiej na styku literatury i paranauki pojawiła się teza, że epoki astrologiczne są odzwierciedlone w dziejach religii. Pozostałością Ery Bliźniąt (ok. 6450–4300 r. p.n.e.) mają być kulty płodnościowe bóstw bliźniaczych, Era Byka (ok. 4300–2150 p.n.e.) przejawiła się kultem byka (Apis, Złoty Cielec, Minotaur, Zeus porywający Europę itp.), Era Barana (2150–1 r. p.n.e.) oznaczała nadejście monoteizmu (baranek paschalny), Era Ryb (1–2150 r.) to era chrześcijańska (ryba – *ichtys* jako symbol Jezusa Chrystusa). Ruch kulturowy New Age opiera się na oczekiwaniu na nadchodzącą Erę Wodnika.

[47] Naływajko postuluje np. poszerzenie oficjalnego szkolnego kanonu nauczania historii poza schemat Ruś – kozacy – współczesna Ukraina także o ludy starożytne i niesłowiańskie ludy stepowe: „Czemu ukraiński uczeń ma znać dokładny schemat dynastii Rurykowiczów i Romanowów, lecz nie znać królów scytyjskich i bosporańskich, sarmackich, gockich, huńskich, bułgarskich, którzy w istocie tworzyli dawną ukraińską historię? [...] I połowieccy kniaziowie i tatarscy chanowie z dynastii Girejów powinni stać się takimi samymi bohaterami narodowymi jak kniaziowie ruscy i hetmani kozaccy" – S. Nalyvajko, dz. cyt., s. 612. W pewnym sensie odpowiada to terytorialno-państwowemu paradygmatowi historii Ukrainy sformułowanemu w l. 1980–1990 przez Omeljana Pricaka (zob. rozdział 6.2), choć praca Naływajki nie spełnia kryteriów tekstu naukowego.

2.3. Mykoła Hałyczaneć – 11 tysięcy lat ukraińskiego Krymu

W 2007 roku tarnopolskie wydawnictwo Mandriweć (Wędrowiec) wydało książkę Mykoły Hałyczancia *Nasz Ukrajińkyj Krym*. Notka na okładce przedstawia autora następująco: „urodzony w 1926 roku na Iwanofrankowszczyźnie, uczestnik działań bojowych w szeregach UPA, uczył się w gimnazjum w Kołomyi i ukończył Uniwersytet Czerniowiecki, pracował na niwie oświatowej, od 1967 mieszkał w Moskwie. Tam studiował badania ukraińskich, rosyjskich, polskich uczonych, przekłady prac historyków Zachodu i Wschodu, a także archiwa. Zebrane [efekty] zawarł w rękopisach nie jako materiały historyczne, a jako wedy o życiu narodów"[48]. Oprócz książki o Krymie jest też autorem książek *Moskwyno-welikorosso-rusśka tjurkśka kipczaćka ordyńska nacija* oraz *Ukrajińska nacija*. „Hałyczaneć" to najprawdopodobniej pseudonim, a prawdziwe nazwisko autora brzmi Mykoła Hrynczak – jak podaje strona internetowa Tarnopolskiej Obwodowej Biblioteki Naukowej[49].

Wydawnictwo Mandriweć jest współwydawcą czasopisma „Wseukrajińskyj naukowyj żurnal Mandriweć" wydawanego jako wspólny projekt z Narodowym Uniwersytetem Akademia Kijowo-Mohylańska[50]. Ten ostatni zajmuje szczególne miejsce na mapie nauki i szkolnictwa wyższego współczesnej Ukrainy – powstał w 1991 roku w Kijowie w 1991 z inicjatywy środowisk narodowo-demokratycznej inteligencji, w oparciu o północnoamerykańskie wzorce i w nawiązaniu do tradycji historycznej Akademii istniejącej w wiekach XVI–XVII. Uznawany jest za jedną z najlepszych uczelni akademickich Ukrainy o wysokich standardach działalności badawczej i dydaktycznej. Co więcej, właśnie Akademia Kijowo-Mohylańska wydała kompleksową monografię dokonującą krytycznej analizy ukraińskich narracji mitotwórczych[51], a jeden z współautorów tej monografii, Witalij Otroszczenko, jest członkiem redakcji Mandriwca. Zdecydowana większość artykułów w czasopiśmie mieści się w standardowym dyskursie naukowym, lecz pojawiały się i tam pojedyncze artykuły z kategorii mitotwórstwa trypolsko-aryjskiego[52].

---

[48] M. Halyčanec', *Naš Ukraïns'kyj Krym: žyttja ukraïnciv na pivostrovi*, Ternopil' 2007, s. III. Użyte tu słowo „vedy" jest neologizmem – pospolitą wersją tytułu zbioru ksiąg sakralnych hinduizmu (Wedy).

[49] *Učasnyky proektu «Elektronna biblioteka kraèznavčych vydan' Ternopil's'ko oblasti»*, Ternopil's'ka oblasna universal'na biblioteka, www.library.te.ua [2.11.2015].

[50] Vseukraïns'kyj naukovyj žurnal „Mandrivec'" – pro proekt, http://journal.mandrivets.com/about/ [3.11.2015]; Nacional'nyj universytet „Kyèvo-Mohylans'ka akademija" – Naukovi vydannja, http://www.ukma.edu.ua/index.php/science/naukovi-vidannya [3.11.2015].

[51] *Novitni mify ta falšyvki…*

[52] Zob. archiwum internetowe pisma, w którym dostępna jest zawartość od 2007 roku: http://journal.mandrivets.com/archiv/ [3.11.2015]. Warty uwagi jest komentarz Serhija Hirika, ukazujący to jako przykład przenikania pseudonauki do dyskursu naukowego: „Podstawowy masyw materiałów w tym czasopiśmie (rzecz jasna, z «atestowanym» statusem), tworzą całkiem przyzwoite artykuły. Jednak gdzieniegdzie wśród nich – niechby i poza głównymi działami, zjawiają się takie publikacje jak «praca» Hałyny Łozko *Svitohljad ukraïnciv (za Velesovoju Knyhoju, fol'klorom ta archeolohičymi danymy*) (2011, nr 2) czy Wasyla Kobylucha *Praukraïna i sanskryt* (2009, nr 4). Po czymś takim za-

Z opracowania *Nasz Ukrajińskyj Krym* dowiadujemy się, że Słowianie-Praukraińcy zamieszkiwali Krym (półwysep Słowaneć) już w mezolicie, od IX tysiąclecia p.n.e. W końcu epoki brązu, około 1000 p.n.e. zmienili nazwę na Ukraińcy i założyli państwo Mała Ukraina. Oprócz tego nad Morzem Czarnym istniały inne państwa ukraińskie: Ukraina Łutyczów (Łutyczia) na Podunawiu i w obecnej Mołdawii, Ukraina Tywerców (Tyweria) między Dniestrem a Bohem, Ukraina Ułyczów (Ułyczia) między Bohem a Dnieprem, Ukraina Ariów (Aria) na lewobrzeżu Dniepru i Przyazowiu oraz Ukraina Suriażców (Suriażia) na międzymorzu czarnomorsko-kaspijskim. Stolicą Małej Ukrainy był Ukrainhrad (obecny Symferopol). Ludy irańskie i tureckie są w narracji Hałyczancia wykluczone z ukraińskiej historii narodowej i przedstawiane jako okrutni najeźdźcy, choć jednocześnie autor twierdzi, że Kimmerowie i Scytowie to nazwy, pod którymi Grecy opisywali Ukraińców. Greckie kolonie na Krymie były zaś tylko kwartałami kupieckimi w ukraińskich miastach. Lud Taurów nigdy natomiast nie istniał. Taury to po prostu nazwa Gór Krymskich[53]. Jeden z kolejnych najazdów irańskich, najazd Sarmatów, zmusił Łutyczów do odejścia z Podunawia nad Bałtyk, gdzie stali się Lutyczami-Wieletami[54]. Pierwsze wieki p.n.e. i n.e. są zapełnione pocztem władców „małoukraińskich" o imionach typu Ukrainsław, Skałotwerd, Moresław itp., przy czym w ich czasach Rzymianie dokonali „lekkiej kolonizacji" i wprowadzili nazwę Krym jako skrót od *Romanus*[55].

Najbardziej uderzającym elementem narracji Hałyczancia jest wynaleziona toponimika. Autor podaje ukraińskie nazwy różnych miejscowości na Krymie, które miały według niego być – choć jak zastrzega, prawdopodobnie – używane już w pradziejach. Toponimika ta jest w istocie przeraźliwie uboga – sprowadza się do nazw złożonych z członem – *sław* lub – *hrad*, np. Ukrainhrad (Symferopol), Surjażsław (Sudak), Słowiansław (Teodozja), Korssław (Sewastopol), Arijsław (Eupatoria), Chorssław (Kercz), albo do banalnych (i na wskroś XX-wiecznych) nazw przymiotnikowych jak Rybne (Bałakława), Orłyne (Foros), Czariwne (Jałta), Skelne (Gurzuf), Kupalne (Ałuszta), Switłe (Dżankoj), Biłohory (Biłohirśk), Harna Prystań (Czornomorśke). Podobne nazwy zostały nadane przez Hałyczancia lokacjom poza Krymem, które miały być portami w I tysiącleciu p.n.e.: Morehrad (Mariupol), Dinhrad (Azow), Ułyczhrad (nad Limanem Bohu i Dniepru), Biłhrad (Białogród nad Dniestrem), Istrohrad (delta Dunaju)[56].

Toponimika ta przypomina więc w pierwszej części nowoczesną toponimikę imperialną i sowiecką, gdzie za pomocą nazw złożonych upamiętniano wybitne postacie (Jekaterynosław, Leningrad itp.). W drugiej części jest to skopiowany wzo-

ufanie do tego wydawnictwa jakby ręką odjął". Zob. S. Hirik, *Nauk-pop jak zbroja proty psevdonauky*, „Istoryčna Pravda", 3.05.2012, www.istpravda.com.ua [3.11.2015].

[53] M. Halyčanec', dz. cyt., s. 94–107.

[54] Tamże, s. 116.

[55] Tamże, s. 116–132.

[56] Tamże, s. 85.

rzec sowieckiej toponimiki nadawanej po 1944 roku miejscowościom na Krymie, Podunawiu i Odeszczyźnie. W celu zatarcia tatarskiego, tureckiego, romańskiego i niemieckiego dziedzictwa kulturowego nadawano wówczas właśnie banalne nazwy przymiotnikowe typu Czornomorśke, Berehowe, Rybacze, Morśke, Kurortne, Desantne, Krasne, Aromatne itd. Anachronicza toponimika jest też przydzielona przez Hałyczancia akwenom: Morze Czarne miało się w pradziejach nazywać Ukrain-Morzem, Azowskie – Surja-Morzem, Kaspijskie – Chwaleno-Jeziorem[57]. Co więcej, inwencja autora była na tyle ograniczona, że na pradzieje przeniósł po prostu sieć urbanistyczną istniejącą współcześnie – najważniejsze ośrodki Krymu pradziejowego to niemal dokładnie te same miasta, które są nimi i dziś[58].

Także średniowieczne dzieje Krymu są przedstawione przez Hałyczancia z dużą dozą fantazji. Na przykład Księstwo Teodoro[59] okazuje się państwem Górska Ukraina, które w XIII i XIV wieku stawiało opór mongolsko-tureckim najeźdźcom za pomocą systemu miast jaskiniowych, które także miały rdzennie ukraińskie nazwy Starohrad, Diwnyczhrad, Wertephrad i Hnizdohrad vel Dwohrad[60]. Asocjowanie Teodoro z Gotami to wymysł „moskiewskich łże-historyków", którzy przekręcili nazwę Górskiej Ukrainy używaną przez Genueńczyków – Girtia – na Gocja[61]. Państwo Kozackie powstało w 1363 roku po bitwie nad Sinymi Wodami i Górska Ukraina weszła w jego skład[62]

Świat Hałyczancia jest w gruncie rzeczy światem bez historyczności: 10 tysięcy lat temu było to samo co dziś. Ukraina z dzisiejszą siecią miast, dzisiejszą specjalizacją gospodarczą poszczególnych miast i ośrodków, podziałami administracyjnymi podobnymi do współczesnych i z współczesnym językiem ukraińskim. W porównaniu z dziełami Szyłowa, Kanyhina czy Naływajki, książka Hałyczancia jest najbardziej nieprzekonująca nawet dla czytelnika zainteresowanego alternatywnymi wizjami dziejów. Topornie napisana, nie zachowuje ani pozorów naukowości jak *Etniczna istorija* Naływajki czy książki Szyłowa, ani ezoterycznej warstwy jak *Szljach arijiw*. Nie była popularna w ukraińskim prymordialistycznym segmencie Internetu[63]. Została wspomniana jako „dzieło współczesnego ukraińskiego historyka" (*sic!*) na mainstreamowym portalu Ukrajina Mołoda w popu-

[57] W średniowieczu Morze Azowskie było istotnie nazywane w źródłach ruskich Surażskim, od ruskiej nazwy Sudaku (Suroż), zaś Kaspijskie – Chwalińskim od zniekształconej nazwy krainy Chorezm.

[58] M. Halyčanec', dz. cyt., s. 79. Jedynym miastem pradziejowej geografii Hałyczancia zlokalizowanym w punkcie niebędącym dziś miastem jest Ukrainsław na Półwyspie Kerczeńskim.

[59] Zob. rozdział 3.1.

[60] M. Halyčanec', dz. cyt. s. 212–214. Chodzi o górskie miasta-twierdze, założone najprawdopodobniej w VI–VII w. przez Gotów i Alanów, znane dziś (z wyjątkiem Doros – Teodoro) tylko pod późniejszymi tatarskimi nazwami, odpowiednio Eski-Kermen, Kiz-Kermen, Mangup (Doros, Teodoro) i Kyrk-Jer (Czufut-Kale). Toponimy Hałyczancia są po części literalnym przekładem owych nazw tatarskich.

[61] Tamże, s. 215.

[62] Tamże, s. 225–234.

[63] Na przykład nie ma o niej żadnej wzmianki na najobszerniejszym treściowo portalu tego rodzaju: Nacional'nyj portal Aratta, www.aratta-ukraine.com [4.11.2015].

larnym artykule o historii Krymu[64]. Powołano się tam jednak tylko na informację z książki Hałyczancia, jakoby głagolica była dawnym przedchrześcijańskim pismem słowiańskim – pogląd taki, choć odrzucany w nauce akademickiej, nie jest ani oryginalny, ani szczególnie ekstremalny na tle innych rewelacji Hałyczancia[65]. Można domniemywać, że czasami informacja o książce pojawiała się bezrefleksyjnie, gdyż brano ją za kolejną z popularnych książek ukazujących po prostu ukraiński punkt widzenia na kwestię krymską. Na przykład na czernihowskim regionalnym portalu Piwnicznyj Wektor notka o książce pojawiła się w marcu 2014 roku podczas rosyjskiej inwazji na Krym, wraz z kilkoma całkowicie mieszczącymi się w zakresie rzetelnej publicystyki i popularyzacji artykułami o historii najnowszej półwyspu. Książka Hałyczancia była tam zaanonsowana jako „walcząca z moskiewskimi falsyfikacjami historii Krymu"[66].

2.4. Tworzywo narracji mitotwórczych

Zrekonstruować „tworzywo", z którego ulepione są ukraińskie teorie protochronistyczne nie jest, przynajmniej w ogólnym zarysie, trudno. Wśród ukraińskiej diaspory po drugiej wojnie światowej sporą popularnością cieszyły się powieści Dokiji Humennej[67], poświęcone kulturze trypolskiej. Kultura ta ze swymi wielkimi osiedlami, piękną ceramiką oraz realistyczną plastyką antropomorficzną i zoomorficzną była interesującym i inspirującym fenomenem, który oczywiście ma pełne prawo obywatelstwa w ukraińskiej kulturze współczesnej. Kultura trypolska znajdowała też znaczące miejsce w interpretacjach dziejów Ukrainy takich naukowców jak Mychajło Hruszewski, Natalia Połonska-Wasyłenko, Wadym Szczerbakiwski czy Wiktor Petrow. Współcześni twórcy mitów chętnie przedstawiają się jako ich spadkobiercy. Oczywiście wymienieni autorzy reprezentowali narodowy paradygmat w historiografii, jednak tylko Szczerbakiwski ukrainizował kulturę trypolską,

[64] O. Smol'nyc'ka, *Ukraïnci v Krymu. Vid seredn'ovičja do XIX stolittja*, bd., Ukraïna Moloda, www.umoloda.kiev.ua [3.11.2015]. Portal Ukraïna Moloda jest powiązany z gazetą o tym samym tytule, którą kieruje Mychajło Doroszenko – człowiek bliski Wiktorowi Juszczence, rówieśnik i ziomek z wsi Chorużiwka, przez pewien czas doradca. Prezydent Juszczenko był znany co najmniej jako sympatyk afirmacji kultury trypolskiej.

[65] Na temat legendy o piśmie ruskim przed Cyrylem i Metodym por. K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska,* Warszawa 2015, s. 85–86.

[66] Pivničnyj Vektor. Černihivs'kyj suspil'no-informacyjnyj časopys, 6.03.2014, http://pivnich.info/halychanets-m-nash-ukrajinskyj-krym. [3.11.2015]

[67] Dokija Humenna – ur. 1904 w guberni kijowskiej, nauczycielka, pisarka, w końcu lat trzydziestych brała udział w badaniach archeologicznych kultury trypolskiej, m.in. wspólnie z Wiktorem Petrowem. Podczas okupacji niemieckiej pracowała w Muzeum-Archiwum Okresu Przejściowego w Kijowie (proniemieckiej instytucji propagandowej, kierowanej przez wybitnego historyka Ołeksandra Ohłoblyna), w 1944 roku wyjechała na Zachód, zm. 1996 w Nowym Jorku. Autorka kilkudziesięciu powieści. Zob. O. Zinkevyč, S. Karavans'kyj, *Dokija Humenna – pys'mennycja i ne tilky*, Maidan.org.ua, 8.03.2009, www.maidan.org.ua [25.10.2015].

a powoływanie się przez mitotwórców na Hruszewskiego czy Petrowa jest tylko emblematyczne i sprzeczne z poglądami cytowanych[68].

Bardzo ważnym tworzywem, z którego uformowana została doktryna Syłenki i które jest przetwarzane w kolejnych wcieleniach narracji mitotwórczych, jest *Księga Welesowa* – rzekoma przedchrześcijańska narracja o dziejach Rusi od IX wieku p.n.e. do IX wieku n.e. Oryginał miał mieć formę zapisów na dębowych deszczułkach archaicznym językiem wschodniosłowiańskim, w alfabecie podobnym do cyrylicy. Miał zostać znaleziony w 1919 roku w splądrowanej bibliotece dworskiej pod Charkowem przez białogwardyjskiego oficera Ali Izenbeka, wywieziony przez niego do Europy Zachodniej, by zaginąć po śmierci Izenbeka w Brukseli w 1941 roku. Tekst opublikowano po raz pierwszy w kręgu emigracji rosyjskiej w USA w latach 1957–1959 na podstawie rzekomych zapisów świadków, którzy widzieli oryginał u Izenbeka. W nauce akademickiej *Księga Welesowa* jest uznawana za nowoczesny falsyfikat – kluczowym argumentem jest sztuczność języka zawierającego słowa i morfemy z nowoczesnego języka czeskiego i języków południowosłowiańskich, udające archaizmy. Jest kwestią sporną, czy *Księga* ma metrykę sprzed 1919 roku (deszczułki istniały i byłyby romantycznym, zapewne XIX-wiecznym falsyfikatem podobnym do rękopisów Vaclava Hanki), czy też tekst powstał po II wojnie światowej, a cała wersja o deszczułkach jest elementem legendy. Wymowa *Księgi* wydaje się pasować do XX-wiecznej rosyjskiej ideologii eurazjatyzmu, co uprawdopodabnia drugi wariant. *Księga* była całkowicie ignorowana jako falsyfikat przez naukę radziecką i ukraińską naukę emigracyjną. Po 1990 roku jednak zyskała dużą popularność na Ukrainie i nawet była umieszczana w programach szkolnych jako tekst literatury dawnej Rusi-Ukrainy[69].

Aratta jest autentycznym toponimem ze źródeł sumeryjskich i sanskryckich – była to nazwa miasta-państwa lokowanego na północ od Sumeru i na zachód od Indii, a więc leżącego najprawdopodobniej na terenie obecnego Iranu[70]. Transponował go na Ukrainę Szyłow, bazując na wątpliwych hipotezach rosyjskiego orientalisty Anatolija Kifiszina, według których ryty naskalne na stanowisku archeologicznym Kamiana Mohyła pod Melitopolem są zabytkiem pisma protosumeryjskiego[71]. Aratta jest też łączona z Artaniją – domniemywanym ośrodkiem Rusi

[68] Por. rozdział 1.1. Na temat genezy i ewolucji „trypolologii" tj. dyskursu ukrainizującego kulturę trypolską zob. L. Zaliznjak, dz. cyt., s. 36–40; N. Burdo, *Trypils'ka kul'tura i Ukraïna*, w: *Novitni mify*… s. 75–85.. ; *Vidkrytyj lyst*….; Zob. też T. Paziewski, dz. cyt.; S. Seheda, *U pošukach predkiv. Antropolohija ta etnična istorija Ukraïny*, Kyïv 2012, s. 161–163.

[69] Więcej zob.: D.A. Gorun, dz. cyt., s. 184–185; V. Lučyk, *Do pytannja pro avtentyčnist' tak zvanoï „V(e)lesovoï knyhy", w: Novitni mify…* ; T. Stryjek, dz. cyt., s. 409–414; T.A. Olszański, *Między Księgą Wełesa a Rękopisem Wojnicza. Legenda odnalezienia ‚Księgi' – od zmyślenia do kultu,* Taraka*,* 2009, www.taraka.pl [25.10.2015].

[70] M. Videjko, *Pryhody svjaščennoï Aratty*, w: *Novitni mify…* s. 88–97.

[71] Krytycznie o kreacji „Aratty na Ukrainie" zob. tamże, s. 97–102. Anatolij Kifiszin, ur. w 1935 roku, rosyjski językoznawca, był pracownikiem Instytutu Orientalistyki, Instytutu Slawistyki i Instytutu Etnografii AN ZSRR. Nigdy nie obronił pracy kandydackiej (odpowiednika polskiego doktoratu), we-

wzmiankowanym w średniowiecznych źródłach arabskich, w którym niektórzy badacze dopatrywali się Tmutorokania lub innego ośrodka „Rusi Czarnomorskiej”[72].

Koncept, że Etruskowie, czyli Rasenowie, „eto russkije”, jest dziełem samego Nikołoza Marra, etnonim „Borystenidzi” – kreacją Wiktora Petrowa. Także koncepcja wielkiego mocarstwowego państwa znajdującego się w pradziejach na terenie Ukrainy występowała u Petrowa, choć oczywiście jest ona przykładem charakterystycznego dla wszystkich prymordialistycznych narracji mitu złotego wieku.

Wiele wątków omawianych tu teorii pochodzi z mitologii niemieckiego nazizmu i szerzej, z podłoża, na którym nazizm wyrósł: rasistowskiego okultyzmu przełomu XIX i XX wieku. Wymienić tu można mit czystej rasowo praojczyzny (Atlantyda, Hiperborea), mit Ariów, mit swastyki i kultu solarnego[73]. U Kanyhina odnaleźć można wątki zaczerpnięte z najróżniejszych paranaukowych teorii i prądów umysłowych XX wieku – atlantologii, psychotroniki, teozofii, radzieckiego kosmizmu[74], a także ze zwulgaryzowanych wersji religii Wschodu (np. koncepcja reinkarnacji u Kanyhina: hetman Sahajdaczny i Taras Szewczenko byli reinkarnacjami praojca Tuwała).

W mitotwórczym dyskursie – nie tylko u Naływajki – niewątpliwie widać też ślad marryzmu – ta teoria, choć usunięta z piedestału po 1956 roku, pozostawiła dość wyraźne symptomy w życiu umysłowym ZSRR. Pierwotnie była upolitycznioną teorią rozwoju języków, która miała sprzyjać internacjonalistycznej światowej rewolucji i zaostrzaniu walki klasowej. Ostatecznie pozostało z niej narzędzie umysłowe, pozwalające na snucie arbitralnych spekulacji na temat pochodzenia ludów i języków. Zauważalne są też elementy recepcji teorii superetnosów Lwa Gumilowa[75].

Impulsem dla rozwoju teorii protochronistycznych i szczególnego wiązania prapoczątków cywilizacji z Nadczarnomorzem stała się hipoteza pontyjskiego potopu. Zbiornik wodny na miejscu Morza Czarnego istniał od milionów lat, okre-

---

dług własnych twierdzeń – z powodu szykanowania przez wieloletniego prominentnego kierownika radzieckiej szkoły sumerologii i asyrologii, Igora Diakonowa. Autor hipotezy, iż petroglify na stanowisku archeologicznym Kamiana Mohyła pod Melitopolem (o nieustalonej dotąd datacji, uważane za pochodzące z okresu mezolitu lub neolitu) są zabytkiem pisma protosumeryjskiego.

[72] Zob. rozdział 3.4.

[73] Por. R. Sala Rose, dz. cyt., sv. *Atlantyda, Aryjczyk, Słońce, Swastyka, Thule*. Na wątki zaczerpnięte z nazizmu w piśmiennictwie Szyłowa i Kanyhina zwracają uwagę: K. Haluško, dz. cyt., 13–14, 25–27; V. Otroščenko, dz. cyt., s. 58–60; L. Zaliznjak, dz. cyt. s. 41–47

[74] Radziecki kosmizm – nurt intelektualny w późnym ZSRR, łączący pewną wersję leninizmu z mistyką kosmosu i monistycznymi koncepcjami identyczności materii i idei. Uwarunkowaniem sprzyjającym rozwojowi tego nurtu było rosyjskie prekursorstwo w zakresie badań kosmosu (postać Konstantego Ciołkowskiego) oraz sukcesy ZSRR w eksploracji przestrzeni kosmicznej. Włodzimierz Pawluczuk (W. Pawluczuk, dz. cyt., s. 195–203) do radzieckiego kosmizmu zalicza też teorie historiozoficzne Lwa Gumilowa (zob. rozdział 3.2). U Kanyhina występują liczne elementy kosmizmu w warstwie językowej i światopoglądowej: łączenie idei i materii oraz opisywanie fenomenów duchowych językiem nauk ścisłych, np. „Duch Święty to inna nazwa kosmicznego infoprogramu”.

[75] T. Stryjek, dz. cyt., s. 400–401.

sowo łącząc się z morzami lub tracąc to połączenie i stając się jeziorem; przedostatnią fazą jego ewolucji było Jezioro Nowoeuksyńskie – mniejsze i płytsze od dzisiejszego morza. We współczesnej geologii i paleooceanografii w końcu lat dziewięćdziesiątych XX wieku pojawiła się hipoteza, że przedarcie się wód Morza Śródziemnego do Jeziora Nowoeuksyńskiego nastąpiło później i było bardziej gwałtowne, niż sądzono do niedawna: miało to miejsce w stosunkowo krótkim momencie lokującym się między 7500 a 5000 r. p.n.e., a więc już w czasach neolitu. W ciągu kilku lat poziom wody podniósłby się o około 50–90 m[76]. Pamięć o tym wydarzeniu mogła przetrwać bardzo długo w oralnej, a następnie pisanej tradycji kulturowej ludów regionu, w tym w postaci wątków o potopie w Biblii, mitologii mezopotamskiej i greckiej[77]. Autorzy narracji protochronistycznych bazują na tej hipotezie, bowiem można ją wykorzystać dla uzasadnienia tezy, że Nadczarnomorze było pierwszym ośrodkiem cywilizacji ludzkiej[78].

Niekiedy nawiązywanie do pontyjskiego potopu może mieć konkretny kontekst współczesno-polityczny. Na przykład Kanyhin utrzymuje, że przed potopem w pobliżu ujścia Dunaju istniał sakralny gród Ariów o nazwie Pollo vel Poleja, którego pozostałością jest wyspa Zmijnyj[79]. Ta ostatnia (ukr. Zmijinyj, rum. Insula Şerpilor) to należąca do Ukrainy wyspa o powierzchni 0,17 km^2, znajdująca się 35 km na wschód od styku z Morzem Czarnym lądowej granicy ukraińsko-rumuńskiej. W starożytności zwana Leuke (Biała), była miejscem postoju statków greckich i kultu Achillesa. Do 1829 należała do Turcji, w latach 1829–1856 do Rosji, od 1856 do Mołdawii, a następnie zjednoczonej Rumunii. W 1944 roku została zajęta przez wojska radzieckie. Traktat paryski z 1947 roku kończący wojnę aliantów z Rumunią nie wymieniał wyspy wśród terytoriów scedowanych na rzecz ZSRR, ale została ona formalnie scedowana Związkowi Radzieckiemu na mocy protokołu międzyrządowego z 1948 roku. Po rozpadzie ZSRR znalazła się w składzie niepodległej Ukrainy. Po 1991 roku dość wpływowe siły rewizjonistyczne w Rumunii zaczęły podnosić kwestię wyspy, traktując rozpoczęcie sporu o nią jako pierwszy krok do wielkiej rewizji granic z Ukrainą. Ostatecznie w Rumunii wygaszono pretensje terytorialne, jednak w latach 2004–2009 toczył się spór rumuńsko-ukraiński przed Międzynarodowym Trybunałem Sprawiedliwości w Hadze o rozgraniczenie wyłącznych stref ekonomicznych na morzu. Rumunia stała na stanowisku, że Zmijnyj jest „skałą", zatem nie powinien mieć wpływu na wytyczenie granic, zaś Ukraina – że jest to „wyspa", która przesądza o przynależności spornego akwatorium do Ukrainy. Kluczowym przedmiotem sporu

[76] L. Giosan, F. Filip, S. Constantinescu, *Was the Black Sea catastrophically flooded in the early Holocene? (abstract),* Wood Hole Oceanographic Institution, 2008, http://www.whoi.edu/cms/files/Giosan_et_al-all_46963.pdf [26.02.2014].

[77] Zob. C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006, przeł. Z. Piotrowska, s. 26–29.

[78] Zob. np. Ju. Kanyhin, dz. cyt., s. 120; M. Halyčanec', dz. cyt., s. 37–38.

[79] Ju. Kanyhin, dz. cyt., s. 128.

były potencjalne złoża gazu ziemnego pod dnem morskim. W okresie konfliktu najbardziej wojownicze, antyrumuńskie stanowisko na Ukrainie przyjmowały kręgi prorosyjskie, takie jak Komunistyczna Partia Ukrainy czy Partia Regionów. Po pierwsze bowiem, była to dla nich okazja do zamanifestowania woli obrony efektów zwycięstwa ZSRR w „Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej", po drugie – wojownicza antyrumuńskość umożliwiała im wykazanie się patriotyzmem w obronie strategicznych interesów Ukrainy, czego kręgi te nie wykazywały w stosunku do zagrożenia ze strony Rosji[80].

3.5. Przyczyny sprawcze i celowe narracji mitotwórczych

Przyczyną sprawczą są twórcy idei i ich działanie: Szyłow, Kanyhin, Naływajko, Hałyczaneć i inni, a także ci, którzy promowali i finansowali ich publikacje. Po wyartykułowaniu i wejściu idei w obieg społeczny, na jej dalsze funkcjonowanie wpływają już inne czynniki. Zwolennicy idei, która odniosła sukces, na ogół uważają, że źródłem sukcesu była ona sama: jej prawdziwość, trafność, głębokie znaczenie. Krytycy – szukają źródeł sukcesu w sprzyjających okolicznościach zewnętrznych[81].

Niewątpliwie zaistniały sprzyjające uwarunkowania, w których pseudonaukowe teorie pradziejów Ukrainy zdobyły popularność. Wymienić tu należy klimat kulturowy przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku na obszarze postradzieckim – rozkwit ruchów mistycznych, okultystycznych, neopogańskich, ezoterycznych, New Age i podobnych. W tym samym czasie dotychczasowe oficjalne poglądy zostały zdyskredytowane jako „zakłamane" lub „systemowe"[82]. Istniało zaś realne zapotrzebowanie społeczne na publikacje o etnogenezie Ukraińców; temat ten był dotąd pomijany milczeniem lub wtłaczany w oficjalny paradygmat „narodowości staroruskiej", zaś nieliczni naukowcy którzy próbowali wychodzić poza ten schemat, jak Jarosław Daszkewycz czy Mychajło Brajczewski, byli szykanowani. W konsekwencji zaraz po 1991 roku było relatywnie mało dobrze przygotowanych fachowców od historii najdawniejszej i stan ten się w zasadzie utrzymuje się do dziś[83]. Na przełomie XX i XXI wieku Ukrainie pracowało tylko trzystu wykształconych archeologów, z czego tylko niewielka część zajmowała się

[80] Na przykład wojownicze antyrumuńskie frazy w kontekście wyspy Zmijnyj znajdowały się w będącym przyczyną skandalu artykule Mykoły Maszkina, radnego rady obwodu mikołajowskiego z Partii Regionów i redaktora mikołajowskiej gazety „Ridne Prybużżja" (tekst ów w swej zasadniczej treści był paszkwilem na mieszkańców Galicji, stygmatyzującym ich jako „faszystów"). Zob.: N. Maškin, *Deti policaev*, Prestupnosti.NET, 20.05.2009, www.news.pn/ru [2.07.2015]. Krytycznie o wojowniczej postawie w kwestii wyspy Zmijnyj zob. S. Solodkyj, *«Tuzly» družby. Iz kym Ukraïna dosi ne može podility kordon* „Ukraïns'kyj Tyžden'" [dalej: „UT"] nr 6 (67), 13.02.2009.

[81] W. Stoczkowski, dz. cyt., s. 89.

[82] L. Zaliznjak, dz. cyt., s. 34

[83] S. Seheda, *Mifolohizacija pochodžennja ukraïnciv (problema Trypillja)*, w: *Novitni mify…*, s. 67.

popularyzacją nauki, a ponadto byli bardzo źle opłacani[84]. Brakowało współpracy między archeologami, historykami, filologami, antropologami i etnologami; brakowało literatury oraz programów telewizyjnych, które by w atrakcyjny i przystępny sposób upowszechniały osiągnięcia tych nauk. Dotychczasowe publikacje naukowe dotyczące prahistorii i historii najdawniejszej pisane były na ogół suchym hermetycznym językiem, dotyczyły wąskich szczegółów kultury materialnej i trafiały do bardzo ograniczonego kręgu odbiorców[85].

Równocześnie klimat intelektualny ZSRR sprzyjał prymordialistycznemu myśleniu o narodach. Z jednej strony, oficjalna teoria etniczności w ZSRR była marksistowsko-leninowską wersją perenializmu: zakładała ewolucję od wspólnot etnicznych doby przedfeudalnej, przez narodowości doby feudalizmu, do narodów burżuazyjnych doby kapitalizmu i następnie narodów socjalistycznych. O etniczności czasów prahistorycznych i starożytnych pisano raczej ostrożnie, dopatrując się przodków Słowian w tych czy innych ludach herodotowej Scytii, zasadniczo zaś ciągła historia etniczna wschodniosłowiańskiej Ukrainy zaczynała się od Antów i Rusi Kijowskiej jako państwa narodowości staroruskiej. Narody nie miały istnieć więc od zawsze, ale powstać w czasach nowoczesnych, choć będąc kontynuacją wspólnot istniejących od średniowiecza. Z drugiej jednak strony, zgodnie z tą samą marksistowsko-leninowską definicją narody uznawano za byty obiektywne definiowane między innymi przez wspólną kulturę, język i terytorium, a kształt terytorialny i tożsamość republik ZSRR rzutowano na odległą przeszłość.

Klimat umysłowy epoki radzieckiej sprzyjał też protochronizmowi. ZSRR jako centrum jednego z bloków polityczno-militarnych, nieufny i izolujący się od świata zewnętrznego, propagował wizję swojego pierwszeństwa cywilizacyjnego lub przynajmniej całkowicie samodzielnego rozwoju cywilizacyjnego. W wykładzie historii narodów ZSRR minimalizowano wszelkie możliwe wpływy spoza rzutowanych w przeszłość granic ZSRR: stąd umniejszanie roli kolonizacji grecko-rzymskiej i wpływów bizantyjskich[86], kategoryczne zaprzeczanie roli Normanów w powstaniu Rusi czy ukazywanie panowania tatarskiego oraz litewsko-polskiego na ziemiach ruskich jako szkodliwej okupacji. Protochronizmy w Europie Wschodniej mają swój prototyp w radzieckiej żdanowszczyźnie, w dyskursie późnego stalinizmu, kiedy to przypisywano Rosji pierwszeństwo we wszystkich osiągnięciach człowieka (Popow jako wynalazca radia, Miczurin jako twórca teorii ewolucji, Łomonosow jako największy fizyk wszechczasów itp.). Dyskurs ten był potem wyśmiewany przez liberalną inteligencję między innymi w słynnym żarcie o uczonym radzieckim wygłaszającym na kongresie antropologów i paleontologów referat pod tytułem „Neandertalczyk radziecki – najbardziej postępowy neander-

[84] L. Zaliznjak, dz. cyt., s. 47.

[85] Oczywiście z istotnymi wyjątkami, jak książka Borysa Mozołewskiego o Scytach (B. Mozolevs'kyj, *Skifs'kyj step*, Kyïv 1983) – zob. rozdział I.2.

[86] Zob. rozdział 1.4 i 3.1.

talczyk na świecie”[87]. Jednak w środowiskach nieliberalnych schemat myślenia, że „nasze było pierwsze”, był bardzo trwały. Protochronizmy narodowe na obszarze postradzieckim, w tym ukraiński, są w pewnym sensie tylko znacjonalizowaną i rzutowaną na jeszcze odleglejszą przyszłość wersją rosyjskocentrycznego protochronizmu radzieckiego.

Niewątpliwie dyskurs mitotwórczy miał pewne wsparcie polityczne. Szczególnie wspierała go Ukraińska Partia Ludowa – centroprawicowa partia powstała w 1999 roku, wywodząca się z Ludowego Ruchu Ukrainy, w latach 2002, 2007 i 2012 uczestnicząca w wyborach do parlamentu w ramach bloku Nasza Ukraina. W odpowiedzi na krytykę środowiska naukowego jej politycy twierdzili, że mogą istnieć dwie równorzędne interpretacje historii: „naukowa” i „obywatelska”, a zadaniem polityków jest być arbitrem między nimi[88]. Ideę trypolskiego pochodzenia Ukraińców promował wieloletni deputowany Rady Najwyższej (z ramienia Ludowego Ruchu Ukrainy, Naszej Ukrainy i Bloku Julii Tymoszenko), literat i prezes Wszechukraińskiego Towarzystwa Proswita im. Tarasa Szewczenki, Pawło Mowczan[89].

Pozostaje pytanie o przyczynę celową i przyczynę formalną: w jakim celu te narracje są tworzone i czym one w istocie są, jaki rodzaju dyskursu reprezentują. Twórcy teorii oczywiście prezentują swój cel jako dążenie do prawdy, przywrócenie narodowi jego prawdziwej przeszłości, skrywanej dotąd wskutek manipulacji i opresji. Przeciwnicy po części uznają cele patriotyczne, lecz przede wszystkim widzą w działaniach mitotwórców dążenia osobiste, na przykład chęć zdobycia pozycji, której nie udało się autorom osiągnąć drogą rzetelnej kariery naukowej, cele biznesowe, a także nieczyste cele polityczne.

Omawiany tu dyskurs jest analizowany krytycznie głównie przez akademickich archeologów i historyków. Przestrzegają oni przed ksenofobicznymi i rasistowskimi aspektami dyskursu. Określają go zwykle mianem pseudonauki albo mitotwórstwa, przy czym mit jest rozumiany jako „przekaz o wydarzeniach historycznych, który spełnia trzy funkcje: 1) opowiada o historycznej genezie danego ustanowionego porządku, 2) pomaga stworzyć normę zachowań społecznych i uprawomocnia prawo oraz etykę, 3) przejawia się w rytuałach i służy bezpośredniemu psychologicznemu jednoczeniu ludzi w kolektywnych działaniach”[90]. Zwięzłą charakterystykę podłoża i konsekwencji szerzenia się tego typu narracji nakreślił Łeonid Zalizniak, pracownik Instytutu Archeologii NANU i kierownik programu studiów magisterskich „archeologia i dawna historia Ukrainy” w Akademii Kijowo-Mohylańskiej:

---

[87] *Vidkrytyj lyst…*

[88] V. Otroščenko, dz. cyt., s. 52–55.

[89] Zob. T. Paziewski, dz. cyt., s. 144–145.

[90] M. Videjko, *Tema Trypils'koï kul'tury u sučasnomu „praistoryčnomu" mifotvorenni*, Trypillian Civilization Journal, 2005, www.trypillia.com [7.02.2014]. Zob. też D.A. Gorun, dz. cyt., s. 179–180.

> Trypolska wersja etnogenezy Ukraińców jest pomieszaniem postkolonialnego kompleksu niższości, szczerego patriotyzmu, amatorszczyzny i zrozumiałej nieufności do oficjalnej nauki. Dlatego jest typowym przykładem pseudonaukowego mitotwórstwa. Korzyści z niej są dla Ukrainy wątpliwe, a szkody oczywiste. Nie tylko nie zbliża nas ona do prawdy, a wręcz przeciwnie, zwodzi nas na dalekie od historycznych realiów manowce. Oprócz tego w tych niełatwych dla Ukrainy czasach ona dezorientuje i wprowadza w błąd społeczeństwo, dyskredytuje ukraińską historiografię w walce ideologicznej o miejsce Ukrainy we współczesnym świecie. Wyznając i deklarując takie absurdalne fantazje, czynimy z siebie pośmiewisko w oczach cywilizowanej Europy[91].

Wskazuje się, że teorie aryjsko-trypolskie są efektem luki powstałej po zdyskredytowaniu ideologii marksistowsko-leninowskiej i że są w podobny sposób szerzone, na zasadzie przekazu propagandowo-dydaktycznego[92]. Zwraca się też uwagę, że cały dyskurs o Orianie, Aratcie itd., to także po prostu sektor biznesu, niekiedy bardzo szkodliwego, gdy nakręca się koniunkturę na nielegalne pozyskiwanie artefaktów[93]. Czy te krytyczne wyjaśnienia sukcesu teorii aryjsko-trypolskich podejmowane przez środowisko archeologów i historyków są wystarczające i w pełni wyjaśniają fenomen? Krytyka akademickiej nauki jest zgodna, że teorie te dotyczą etnogenezy Ukraińców, i że są mitotwórstwem. Środowisko naukowe wyraża sprzeciw moralny wobec tego typu teorii, uważając, że nie tylko nie podnoszą one prestiżu Ukrainy, ale szkodzą Ukrainie i nauce ukraińskiej: „patriotyzm uczonego ukraińskiego polega na maksymalnym zbliżaniu się do prawdy historycznej. Wszelkie próby upiększania historii swojego narodu, nawet z najlepszych patriotycznych pobudek, mają odwrotny efekt"[94]. Środowisko naukowe nie jest jednak zgodne, czy z pseudonaukowym mitotwórstwem należy walczyć, polemizując. Pojawiają się głosy, że nie ma to sensu, gdyż „mitu nie da się zdekonstruować drogą naukowych dyskusji", można tylko próbować administracyjnie powstrzymać szerzenie pseudonauki przez instytucje państwowe[95]. Niewątpliwie teorie aryjsko-trypolskie są przykładem mitów nacjonalizmu: odnajdujemy w nich mit pochodzenia w czasie i przestrzeni (kiedy i gdzie narodziła się wspólnota), mit przodków, mit migracji, mit złotego wieku[96].

Jak wskazuje Anthony D. Smith, formowanie się etnicznej mitologii jest nieodłącznym składnikiem formowania się narodów. W przypadku ukraińskiego

---

[91] L. Zaliznjak, dz. cyt., s. 46; *Vidkrytyj lyst*… Zob. też V. Ostroščenko, dz. cyt., s. 53. Jako przykład ostatni autor podaje partie w książce Andrew Wilsona (A. Wilson, dz. cyt., s. 21–39). Istotnie charakterystyka Wilsona jest dość szydercza, a przy tym autor poddaje jednakowym kryteriom oceny teksty aspirujące do miana historiografii oraz teksty jednoznacznie należące do literatury pięknej, np. powieść Iwana Biłyka *Mecz Areja* (zob. rozdział 3.1).

[92] M. Videjko, *Tema Trypils'koï…*

[93] N. Jakovenko, *Vytrymky z vystupiv na kruhlomu stoli „Mifolohizacija pochodžennja ukraïnciv"*, w: *Novitni mify…* s. 31; K. Haluško, *Trypil'ci-ukraïnci?*, „UT" nr 4 (4), 23.11.2007.

[94] *Vidkrytyj lyst.*

[95] N. Jakovenko, dz. cyt., s. 31–32.

[96] A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009, przeł. M. Głowacka-Grajper, s. 288.

mitotwórstwa nurtu Trypole-Aratta-Prypontyda sceptycyzm – w tym u osób jak najbardziej utożsamiających się z dążeniami do autonomii, tożsamości integralności narodu ukraińskiego – budzą jednak trzy kwestie. Po pierwsze – czas, w którym ta mitologia powstaje. Wydaje się ona nie pasować do przełomu XX i XXI wieku. Po drugie – wątpliwej jakości tworzywo ideowe. Po trzecie – wątpliwość, czy mitologia ta naprawdę działa w interesie rozwoju i konsolidacji ukraińskiej tożsamości narodowej. Drugą i trzecią wątpliwość Łeonid Zalizniak wyraził następująco:

> W wielu rojeniach na temat świętej trypolskiej Aratty stale obecny jest antysemicki i antyzachodni patos. Na pewno patriotyczni ukraińscy trypololodzy zdają sobie sprawę, że z takimi ksenofobicznymi nastrojami Ukraina nie ma co się spodziewać amerykańskich inwestycji ani szybkiego dołączenia do cywilizowanej Europy. Toteż może ich patriotyzm ma nie zachodni, ale wschodni wektor, a demonstracyjną ksenofobią zamierzają oni zniechęcić Europę do Ukrainy i zmusić ta ostatnią do budowy „komunizmu przyszłości" według Szyłowa w składzie „jednej przestrzeni ekonomicznej i sojuszu obronnego na obszarze ZSRR"? I czy arattskie zamroczenie naszych trypologów nie jest stymulowane przez pewne siły i instytucje wschodnich sąsiadów[97]?

Istotnie stosunek pewnej części autorów teorii mitotwórczych do kwestii tożsamości Ukrainy w relacji z Rosją jest dwuznaczny. Szyłow otwarcie występował jako rzecznik integracji ukraińsko-rosyjsko-białoruskiej. Kanyhin jest bardziej ambiwalentny. Z jednej strony pisze wielokrotnie „my, Ukraińcy i Rosjanie". Z drugiej, podkreśla, że naród Meszech lub postać Meszech, protoplasta Rosjan, ma rodowód egipski („nieprzypadkowo Aleksandr Błok nazwał Rosję sfinksem"), Rosjanie nie są w pełni Słowianami, są skażeni egipską żądzą hegemonizmu i w konsekwencji stali się narzędziem ideologii panmongolistycznej i pangermańskiej[98]. U Kanyhina mamy do czynienia z mieszaniną języka skrajnie antyrosyjskiego z postradzieckim językiem „przyjaźni narodów". Przede wszystkim jednak u Kanyhina nie widać sympatii do Zachodu i demokracji liberalnej, natomiast wyraźna jest orientacja eurazjatycka: przekonanie, że kluczową rolę w dziejach cywilizacji odgrywał równoleżnikowy pas od Ukrainy po Azję Środkową[99]. Ukraińskie narracje mitotwórcze są też pełne afirmacji dla Indii – Naływajko nazwał swoją teorię „ukraińską indoarystyką", przeciwstawiając ją „teoriom hellenocentryzmu i paniranizmu". Jak zwraca uwagę Andrew Wilson, „opowieści o Aratcie i Orianie mogą być podłożem równie dobrze dla mitów nacjonalizmu ukraińskiego, jak i dla wszelkiego rodzaju ideologii integralności wspólnoty wschodniosłowiańskiej"[100]. Narracja Mykoły Hałyczancia jest z kolei otwarcie rusofobiczna, jednak absurdalna megalomania narodowa i toporny styl powodują, że wygląda jak karykatura idei ukraińskiego

[97] L. Zaliznjak, dz. cyt., s. 46–47.

[98] Ju. Kanyhin, dz. cyt., s. 302–332.

[99] Na temat relacji piśmiennictwa Kanyhina do myśli Lwa Gumilowa zob. T. Stryjek, dz. cyt., s. 400–401.

[100] A. Wilson, dz. cyt., s. 39.

nacjonalizmu i przyczynia się do fali kpin w rosyjskich i prorosyjskich segmentach Internetu.

W istocie ukraińska naukowa krytyka teorii mitotwórczych w stosunkowo niewielkim stopniu dotąd zajęła się ich terytorialnym aspektem. W teoriach tych mamy do czynienia z mitologizacją różnych obiektów i regionów Ukrainy: Kijowa, Dniepru, Trypola, Huculszczyzny, Krymu, Melitopola. Jednak mitologizacja Olbii, Melitopola, „miast jaskiniowych" Gór Krymskich czy lądów zatopionych przez Morze Czarne jest na tle tradycyjnego ukraińskiego nacjonalizmu istotną innowacją. Tradycyjna ukraińska geografia symboliczna koncentrowała swą uwagę na środkowej naddnieprzańskiej Ukrainie – rdzeniu ziem Wojska Zaporoskiego i późniejszej Małorosji. Krajobraz tych obszarów z jednej strony jawił się jako sceneria burzliwych wydarzeń, powstań kozackich i buntów hajdamackich, zawierał elementy przyrody prastarej i potężnej: Dniepr i jego strome brzegi, dębowe uroczysko Chłodnego Jaru itp. Jednak przede wszystkim był krajobrazem oswojonym, sielskim, pełnym chat krytych strzechą, słoneczników, malw i brzęczenia pszczół. Morze Czarne odgrywało znaczną rolę w formowaniu się wyobrażeń o narodowym terytorium, ale spełniało tam rolę kresów, pogranicza oddzielającego od krajów obcych, akwenu, na którym bohaterowie wyprawiają się na wyprawy wojenne[101]. Ukraińskie narodowe imaginarium nie zawierało do niedawna zaś wizji odległej ziemi pochodzenia – choć idea świadcząca o pochodzeniu z Azji pojawiła się efemerycznie w ukraińskim wariancie sarmatyzmu[102]. Nie zawierało też wystarczająco dobitnej wizji ruin, zabytków dawnej historii wrośniętych w krajobraz naturalny, które funkcjonowały w imaginariach wielu innych nacjonalizmów:

> Długie wały ziemne w Wessex, kamienne kręgi w Bretanii czy na Orkadach, fortece kremlowskie w Rosji, świątynie w Grecji i we Włoszech, telle (kopce pozostałe po dawnych osadach) w Iraku i Syrii weszły do wyobrażeniowej tkanki wspólnot tworzonych przez wieki, gdyż wydawało się, ze zespoliły się z otaczającą je przyrodą i stały się jednością z danym habitatem[103].

Mit kultury trypolskiej wypełnia tę lukę, będąc syntezą wyobrażeń o tysiącu lat zakorzenienia z autostereotypem pokojowego narodu chłopskiego[104]. Natomiast przekaz o petroglifach pod Melitopolem, o Prypontydzie-Aratcie częściowo zalanej przez potop, o wędrówkach Praukraińców do Indii z powrotem wypełnia zapotrzebowanie na utożsamienie wspólnoty narodowej z przestrzenią wielką, rozległą, tajemniczą, z „nieziemską nutą i elementem archaicznej tajemnicy"[105].

---

[101] Zob. rozdział 9.1.
[102] Zob. rozdział 1.2.
[103] A.D. Smith, dz. cyt., s. 280.
[104] T. Paziewski, dz. cyt. Zob. też A.D. Smith, dz. cyt., s, 284–286.
[105] A.D. Smith, dz. cyt., s. 278.

Skrajnie prymordialistyczne i protochronistyczne wizje narodowej przeszłości sięgające bardzo głęboko w przeszłość są w większym lub mniejszym stopniu popularne w wielu państwach Europy i niejednokrotnie były lub są nawet bardziej wspierane przez polityków i państwo niż na Ukrainie. Klasycznym przykładem jest przede wszystkim nacjonalizm niemiecki, w którym począwszy od fazy romantycznej na przełomie XVIII i XIX wieku, a skończywszy na III Rzeszy, głoszono megalomańskie poglądy na temat dawnych Germanów. Teorie takie są na ogół mieszaniną przednowoczesnych idei etnogenetycznych (np. węgierski hunizm), kluczowych kategorii pojęciowych klasycznego nacjonalizmu XIX–XX wieku oraz teorii paranaukowych. Subregionem Europy, w którym tego rodzaju wizje cieszą się popularnością, jest Europa Południowo-Wschodnia, choć i Zachodnia nie była i nadal nie jest od nich wolna, jeśli uwzględnić np. brytyjski izraelizm[106]. Przede wszystkim jednak skrajny prymordializm i kreowanie mitów historycznego pierwszeństwa jest zjawiskiem powszechnym na obszarze postradzieckim. I choć na rosyjskich forach internetowych sporo jest szyderstw z „ukr-historyków" piszących o neolitycznych Ukraińcach, to rosyjski popularny dyskurs o historii najdawniejszej jest również pełen pseudonaukowych fantasmagorii, do powstawania których przyczyniali się niejednokrotnie i archeolodzy z akademickimi tytułami[107]. W Rosji ma miejsce mitologizacja paleolitycznej kultury swiderskiej, od której rzekomo mają się wywodzić ludy indoeuropejskie, uralskie i tureckie, trwają poszukiwania pod Archangielskiem śladów Hiperborei – praojczyzny niebieskookich blondynów, mitologizacja kultury andronowskiej i „miasta Arkaim"[108], twierdzenia, że Scytowie byli Rosjanami itp. Na tym tle ukraiński dyskurs nie wyróżnia się szczególnie niekorzystnie. Jak zwraca uwagę Tomasz Paziewski, poglądy afirmujące kulturę trypolską mają charakter pokojowy[109]. Co więcej, ukraińskie koncepcje są w znacznym stopniu reakcją na szerzone w Rosji i na Ukrainie pseudonaukowe poglądy o wektorze antyukraińskim, dotyczące XIX i XX wieku, np. tezy, że nie istnieje język ukraiński lub że uformowanie się narodu ukraińskiego to polsko-austriacka intryga itp.[110]

---

[106] Zob. E.B. Weaver, dz. cyt., s. 18–19; N. Proeva, dz. cyt.

[107] L. Zalizniak, dz. cyt. s. 35–36.

[108] Stanowisko archeologiczne (grodzisko) z epoki brązu na południowym Uralu, w obwodzie czelabińskim, odkryte w 1987, datowane na XVII w. p.n.e., zaliczane do etapu Sintaszta-Pietrowka-Arkaim kultury andronowskiej albo do odrębnej kultury Sintaszta-Pietrowka. Stało się obiektem licznych spekulacji pseudonaukowych, nacjonalistycznego mistycyzmu itp., jako rzekome „Miasto Swastyki", praojczyzna Ariów wymieniona w *Wedach* i *Aweście* itp. Faktycznie Arkaim nie jest nawet największym grodziskiem kultury andronowskiej/sintaszckiej. Jego odkrycie przypadło jednak na okres pieriestrojki, który charakteryzował się nasilonym zainteresowaniem ezoteryką i paranauką, a także rozwojem różnych ideologii nacjonalistycznych. Nazwa stanowiska pochodzi od pobliskiej góry o tej samej nazwie, której etymologia jest turecka (*arka* – grzbiet), jednak przypadkowe podobieństwo do brzmienia terminu *Ariowie, aryjski* itp. sprzyjało rasistowskim spekulacjom.

[109] T. Paziewski, dz. cyt.

[110] O.S. Kuz'muk, *Pseudonaukovi teorii etnohenezu ukraïnciv ta ïchnij vplyv na suspil'nu svidomist'*, „Stratehični priorytety" 2009, nr 2 (11), s. 114–115.

Wojna rosyjsko-ukraińska nieco zmodyfikowała kontekst ukraińskich teorii mitotwórczych. W 2014 roku w rosyjskim Internecie pojawił się rzekomy cytat z publikacji jakiegoś ukraińskiego historyka:

> Morze Czarne pojawiło się sztucznie dzięki talentowi i pracy dawnych Ukrów. W niepamiętnych czasach, gdy nasi rodacy wracali z dalekich wypraw i opowiadali o wielkich przestrzeniach wody w krajach zagranicznych, przyjęto postanowienie stworzyć morze i dla siebie. W rezultacie heroicznej pracy niejednego pokolenia waszych przodków wykopano ogromne jezioro. Jeszcze jednym dowodem jest nagromadzenie siarkowodoru w niższych warstwach tego zbiornika wodnego, co wyjaśnić można intensywnym jego wykorzystaniem do prania i mycia przez naszych przodków[111].

W styczniu 2015 wątek ten przeszedł z poziomu mniej lub bardziej spontanicznej propagandy internetowej na poziom propagandy państwowej – rosyjska federalna telewizja Centr (TVC), należąca do władz Moskwy, podała, jakoby według ukraińskich historyków:

> Morze Czarne to obiekt sztucznego pochodzenia, wykonany przez dawnych Ukraińców, czy jak ich nazywają sami historycy „Niezależnej" dawnych Ukrów, z zazdrości, że inni mają morze, a oni nie. W efekcie heroicznej pracy wielu pokoleń Ukraina zyskała zbiornik wodny, wykopany w konkretnym celu: by myć się i prać. I właśnie intensywnym wykorzystaniem w tym celu ukraińscy historycy wyjaśniają wielką ilość siarkowodoru w Morzu Czarnym[112].

Wątek wykopania Morza Czarnego pojawił się w ukraińskim serialu komediowym *UA – Ukrajinci Afigenni* w 2006 roku, jednak spikerka TVC z całą powagą podała, jakoby tezę taką głosił jeden z członków Narodowej Akademii Nauk Ukrainy i że „tego się uczy w ukraińskich szkołach"[113].

Wątek Ukrów, którzy wykopali Morze Czarne stał się jednym z sztandarowych przykładów prymitywizmu i agresywności propagandy rosyjskiej, obok wątku wizytówki Jarosza[114] i dwóch niewolników[115]. Na portalach społecznościowych

---

[111] *Fejk: Ukrainske učenye sčytajut, čto Černoe more vykopaly drevnye ukry*, StopFake.org, 29.01.2015, www.stopfake.org [4.11.2015]. Rzekomy etnonim „Ukry" bynajmniej nie był stosowany w ukraińskim dyskursie pseudonaukowym.

[112] Zapis audiowizualny dostępny tamże. W tej samej wypowiedzi pojawiły się inne ukrainofobiczne frazy: jakoby Ukraińcy są przekonani, że Owidiusz pisał po ukraińsku, choć „ukraiński nie istniał jako język przed XIX wiekiem, a i dziś jego istnienie jest sporne", jakoby na Ukrainie zabroniono eksponowania postaci Dziadka Mroza i jakoby Ukraińcy wierzą, że Stepan Bandera był wcieleniem Jezusa Chrystusa.

[113] *Fejky rosijs'kych ZMI: podvyhy davnich ukriv ta kontrakt Porošenka z Ljucyferom*, Tyžden'.ua, 30.01.2015, www.tyzhden.ua [4.11.2015].

[114] W kwietniu 2014 roku na początku rebelii w Donbasie rosyjskie media podały, jakoby na miejscu strzelaniny w Słowiańsku, w której zginęli cywile, znaleziono wizytówki Dmytra Jarosza, lidera organizacji Prawy Sektor. Wizytówka Jarosza stała się popularnym memem internetowym, a nawet gadżetem sprzedawanym w handlu pamiątkami.

[115] W listopadzie 2014 roku w rosyjskiej TV Pierszyj Kanał nadano materiał z wypowiedziami prorosyjskich mieszkańców Donbasu, w którym padło stwierdzenie, że każdemu ukraińskiemu

Ukraińcy udający się nad Morze Czarne pisali ironicznie: „jadę nad Morze, które wykopali dawni Ukrowie" itp. Jednocześnie ten incydent medialny zaostrzył krytyczną refleksję nad pseudonaukowymi opiniami, choć już dużo wcześniej przestrzegano przed ich politycznymi konsekwencjami. W internetowym programie telewizyjnym *Istoryczna Prawda z Wachtangom Kipiani* w marcu 2015 doktor Andrij Rukkas z Wydziału Historycznego Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki stwierdził:

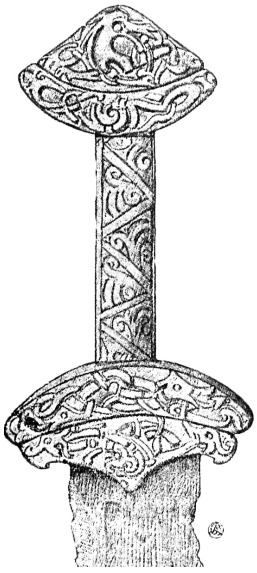
> Obecnie wielu ukraińskich pseudohistoryków publikuje niby to naukowe quasi-badania o dawnych Ukrach, którzy wykopali Morze Czarne, wynaleźli koło i zrodzili Buddę. Jeszcze rok temu nazwałbym ich po prostu durniami, ale dziś oni pracują na rzecz rosyjskiej propagandy. W Rosji takie rzeczy przedstawiają jako mainstream ukraińskiej nauki. Wmawiają ludziom, że na Ukrainie są sami kompletni idioci, którzy zajmują się czystymi bzdurami. A wyśmiewanie i poniżanie to jeden z ważnych elementów wrogiej propagandy[116].

Przestrogi, że szerzenie się pseudonaukowych poglądów na dawną historię Ukrainy zagraża stabilności i bezpieczeństwu państwa, okazały się poważne[117]. Jednocześnie istnieje szansa, że zdrowy śmiech z Ukrów kopiących Morze Czarne po stronie ukraińskiej pozwoli zdyskredytować mitotwórcze idee i przyczyni się do budowania ukraińskiej narodowej terytorializacji regionu nadczarnomorskiego w inny sposób.

żołnierzowi za udział w operacji antyterrorystycznej obiecano „szmat ziemi i dwóch niewolników". Wywołało to falę kpin w ukraińskich mediach i portalach społecznościowych.

[116] *Psevdoistoryky, jaki šyrjat' bajky pro drevnich ukriv, pracjujut' na rospropahandu – istoryk*, ZIK, 6.03.2015., www.test.zik.com.ua [4.11.2015].

[117] *Čomu pytannja pro pochodžennja ukraïnciv vychodyt' za meži archeolohiï ta istoriï*, w: *Novitni mify...*, s. 7.

ROZDZIAŁ 3

Słowianie i nie-Słowianie nad Morzem Czarnym w epoce wędrówek ludów i w średniowieczu do inwazji mongolskiej

Bez północnych brzegów Morza Czarnego Ukraina nie może być krajem kulturalnym. Posiadaliśmy te brzegi w czasach Ugliczów, Tywerców i Rusi Tmutorakańskiej[1].

Mychajło Drahomanow, 1892

Od III do XIII wieku z głębi Wielkiego Stepu Eurazjatyckiego na Nadczarnomorze nadal napływały kolejne ludy koczownicze, w większości należące do tureckiej rodziny językowej. Federacje plemion i ludy panujące pojawiały się i znikały stosunkowo szybko, jednak kultura zasadniczo się nie zmieniała, a nowe ludy asymilowały poprzedników. Z wyjątkiem Chazarów nie wytworzyły one trwalszych organizmów państwowych. Nie interesowały się też morzem i właściwie w żaden sposób nie próbowały go oswoić. W regionie obecni byli także przybysze z germańskiej Europy Północnej: Goci, a potem Waregowie. Ludy te w zupełnie nowy sposób potrafiły spożytkować możliwości stwarzane przez geografię. Waregowie wykorzystali rzeki Europy Wschodniej do stworzenia szlaku znad Morza Bałtyckiego do Czarnego i Kaspijskiego oraz dalej, do Bizancjum i Arabii. Goci i Waregowie-Rusowie, jako pierwsi mieszkańcy północnego wybrzeża rozpoczęli militarno-łupieżczą ekspansję drogą morską w kierunku południowym, najeżdżając małoazjatyckie brzegi Cesarstwa. Północne wybrzeża Morza Czarnego pozostawały też obszarem zainteresowania talassokracji z południa – Bizancjum było kontynuatorem grecko-rzymskiej obecności na Krymie[2].

Inną zmianą w stosunku do okresu starożytnego było pojawienie się w źródłach pisanych ludów, które można identyfikować ze Słowianami. Następnie powsta-

[1] M. Drahomanov, *Lysty na Naddniprjans'ku Ukraïnu*, I [1892], w: B. Hrinčenko, M. Drahomanov, *Dialohy pro ukraïns'ku nacional'nu spravu*, red. A. Žukows'kyj, Kyïv 1994, s. 167.

[2] C. King, *Dzieje Morza* Czarnego, Warszawa 2006, przeł. Z. Piotrowska, s. 77–121.

ła państwowość Słowian wschodnich, Ruś Kijowska, z centrum nad środkowym Dnieprem, która przejawiała tendencje ekspansywne w kierunku południowym. Po raz pierwszy mieszkańcy strefy rolniczej leżącej na północ od stepów nadczarnomorskich podjęli próbę podporządkowania sobie stepów i wybrzeża.

W tradycyjnej historiografii ukraińskiej w odniesieniu do tego okresu procesy rozsiedlania się Słowian wschodnich, rozwój państwowości Rusi Kijowskiej i jej ekspansja ku Morzu Czarnemu były traktowane jako „nasza" historia. Podstawowym zagadnieniem stała się ciągłość bytu i dążenia państwowotwórcze Rusinów-Ukraińców na ziemiach postulowanych w XX wieku jako ukraińskie terytorium narodowe. Naród ukraiński miał dążyć do osiągnięcia granic naturalnych, w tym granicy morskiej. W historiografii radzieckiej okresu powojennego stosowano w zasadzie podobny paradygmat, różniący się głównie tym, że podmiotem dziejów była narodowość staroruska, a nie naród ukraiński. Ludy używające języków innych niż słowiańskie traktowano zasadniczo jako element obcy, albo wręcz wrogi.

Termin „Morze Ruskie" (*Bahr al-Rus*) ze średniowiecznych źródeł arabskich stał się przyczynkiem do tezy o opanowaniu i oswojeniu Morza Czarnego przez Rusów-Ukraińców, wręcz do tezy, że Ruś-Ukraina była czarnomorską talassokracją. Tezie tej należy jednak przyjrzeć się krytycznie.

3.1. Od Gotów do Protobułgarów: Nadczarnomorze od IV do VII wieku wewnątrz i na zewnątrz ukraińskiej historii

W pierwszej połowie III wieku na Północne Nadczarnomorze przybyli Goci (Ostrogoci) – plemię germańskie ze Skandynawii. Z obecnością Gotów łączony jest fenomen kultury czerniachowskiej z III–V wieku, rozwiniętej kultury rolniczej o wysokich osiągnięciach cywilizacyjno-technicznych, która w swym apogeum obejmowała większą część ziem dzisiejszej Ukrainy i Rumunii. Współcześnie uznawana jest za wieloetniczną, tworzoną przez ludy używające języków germańskich, słowiańskich, irańskich i trackich. Konstatuje się jednak istotną rolę Ostrogotów w jej zapoczątkowaniu i rozwoju[3]. Różnie jest oceniany jej geograficzny zasięg, w tym granica południowa – według niektórych autorów sięgała do Morza Czarnego między ujściami Dniestru i Dniepru[4].

Na przełomie III i IV wieku Ostrogoci podporządkowali sobie politycznie i militarnie znaczną część ludów sąsiednich – słowiańskich, irańskich i tracko-dackich,

[3] M. Gimbutas, *The Slavs*, London 1971, s. 67–77; V.D. Baran, *Davni slov'jany*, Kyïv 1998, s. 178–182; J. Strzelczyk, *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984, s. 59–67; L. Vojtovyč, *Formuvannja kryms'kotatars'koho narodu. Vstup do etnohenezu*, Bila Cerkva 2009, s. 57–59.

[4] V.V. Sedov, *Proischodžennie i rannjaja istorija slavjan*, Moskva 1979, s. 90.

być może także bałtyckich. Jordanes wymienił wiele ludów podbitych przez gockiego króla Hermanaryka[5], co nauce niemieckiej XIX i pierwszej połowy XX wieku dało asumpt do wysuwania tez o potężnym państwie gockim sięgającym od Bałtyku po Morze Czarne i Don. Szło to w parze z twierdzeniami o czystej germańskości kultury czerniachowskiej oraz o kulturotwórczej roli Germanów i niższości Słowian. Tendencyjność nauki niemieckiej wywołała z kolei obronną reakcję w historiografiach narodów słowiańskich, które umniejszały znaczenie Gotów w dziejach regionu, a kulturę czerniachowską skłonne były uznawać za czysto słowiańską, powstałą dzięki ewolucji wcześniejszych kultur miejscowych[6].

Mychajło Hruszewski charakteryzował obecność Gotów jako intermedium w procesie kolonizacji Nadczarnomorza przez lud tureckie. Powątpiewał, by Goci panowali nad Słowianami. Uważał pogląd o wielkiej potędze Gotów za przesadzony, a państwo Hermanaryka nazywał legendarnym[7]. W popularnej syntezie wydanej w międzywojennym Lwowie ze wstępem Iwana Krypiakiewycza znajdujemy natomiast informację o „silnej organizacji państwowej ze stolicą Danparsztad (Dnieprowy Gród)" oraz, że „w połowie IV wieku Goci panowali nad niemal wszystkimi plemionami między Bałtykiem i Morzem Czarnym, moszcząc przez ich ziemie sławny później szlak od Waregów do Greków"[8]. W *Encyklopedii* Kubijowycza hasło o Gotach jest bardzo lakoniczne[9]. Kultura czerniachowska jest natomiast zwięźle określona jako wieloetniczna, wytworzona przez „Daków, Sarmatów, Germanów, Scytów, Antów lub Wenedów"[10].

W nauce radzieckiej do lat pięćdziesiątych XX wieku uznawano kulturę czerniachowską za słowiańską, jej chronologię rozciągano na okres I–VI w., a obecność Gotów na ziemiach ukraińskich uznawano za mało znaczącą[11]. Później kultura czerniachowska była określana jako wieloetniczna, niekoniecznie jednak wymieniano w jej składzie element germański[12]. W jej ramach natomiast miało dojść do długotrwałego kontaktu kulturowego słowiańsko-irańskiego[13]. Pojawiały się też

[5] Jordanes, *O pochodzeniu i czynach Gotów,* przeł. E. Zwolski, w: E. Zwolski, *Kasjodor i Jordanes. Historia Gocka czyli Scytyjska Europa*, Lublin 1984, s. 111–112.

[6] Zob. J. Strzelczyk, dz. cyt., s. 34, 72–73.

[7] M. Hruševs'kyj, *Istorija Ukraïny-Rusy*, T. I, Kyïv 1994, s. 148–150.

[8] *Velyka istorija Ukraïny vid najdavnišych časiv*, red. M. Holubec', Kyïv 1993, T. I, s. 41.

[9] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, t. 2, L'viv 1993, sv. *Goty*. Wersja anglojęzyczna jednak wspomina o „potężnym imperium Hermanaryka" – zob. A. Zhukovsky, *Goths*, w: *Encyclopedia of Ukraine*, T. 2, red. V. Kubijovyč, Toronto–Buffalo–London 1988, s. 70–71.

[10] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, T. 10, L'viv 2000, sv. *Černjachivs'ka kul'tura*.

[11] *Narysy starodavnoï istoriï Ukraïns'koï RSR*, red. S.M. Bibikov i in., Kyïv 1957, s. 327, 348–350. W oficjalnej encyklopedii Ukraińskiej SRR z początku lat sześćdziesiątych hasła poświęcone zarówno Gotom, jak kulturze czernichowskiej były bardzo zwięzłe, co do tej ostatniej stwierdzono jedynie, że niektórzy badacze wiążą ją ze Słowianami Wschodnimi (*Ukraïns'ka Radjans'ka Encyklopedija* [dalej: *URE*], red. M.P. Bažan, T. 3, Kyïv 1960, sv. *Hoty*; tamże, T. 16, Kyïv 1964, sv. *Černjachivs'ka kul'tura*).

[12] I.M. Hapusenko, *Borot'ba schidnych slov'jan za vychid do Čornoho mor'ja*, Kyïv 1966, s. 22; *Sovetskaja istoriografija Kievskoj Rusi*, red. V.V. Mavrodin, Leningrad 1978, s. 31.

[13] V.V. Sedov, dz. cyt., s. 78–100.

tezy, że sami Goci byli wieloetnicznym konglomeratem z dominującym komponentem scytyjsko-sarmackim, a nie germańskim[14].

Tezy o wyłącznej słowiańskości, a właściwie protoukraińskości, kultury czerniachowskiej bronił Mychajło Brajczewski[15]. Miała być to bowiem protoukraińska kultura lasostepowa, stworzona przez związek plemienny Polan, znany autorom antycznym pod egzoetnonimem „Antowie". Poszczególne warianty regionalne kultury czerniachowskiej kijowski historyk identyfikował z plemionami latopisowymi i z grupami dialektycznymi języka ukraińskiego, widząc w kulturze tej prefigurację Ukrainy z jej mapą etnograficzno-dialektyczną[16]. Ostrogotów zaś umieścił poza granicami tego fenomenu[17].

Rezerwę wobec roli Gotów zachowuje też współczesna historiografia ukraińska. W narracjach syntetycznych dotyczących końca epoki starożytnej i wczesnego średniowiecza głównym wątkiem są dzieje Słowian i proces państwowotwórczy Rusi Kijowskiej. Kultura czerniachowska jest uznawana za synkretyczną i wieloetniczną, wytworzoną przez plemiona słowiańskie, irańskie, sarmackie i germańskie, przy silnym oddziaływaniu kultury prowincjonalno-rzymskiej[18]. Przez Magocsiego Goci są zaliczeni do grupy ludów koczowniczych wnoszących niestabilność i regres cywilizacyjny na ziemie ukraińskie między III a VII wiekiem[19]. W bardziej złożony sposób relacje gocko-słowiańskie są przedstawiane w publikacjach specjalistów od dziejów najdawniejszych: Goci podporządkowali sobie ludność miejscową, ale na zasadzie trybutu i protektoratu, nie zaś ujarzmienia[20].

Goci najprawdopodobniej przyczynili się do upadku Olbii i Tyrasu. Na pewien czas podporządkowali sobie też Bospor, wykorzystując go jako bazę do morskich napadów na wschodnią część Cesarstwa Rzymskiego w latach 256–269. Ich inicjatorami, liderami i siłą militarną były plemiona germańskie z Gotami na czele, uczestniczyli w nich też Alanowie, lecz nawigatorami okrętów musieli być Grecy z Bosporu i Tyrasu[21].

---

[14] *Istorija Ukrainskoj SSR*, red. K.K. Dubina i in., Kiev 1969, T. I, s. 35.

[15] M.Ju. Brajčevs'kyj, *Pochodžennja Rusi*, Kyïv 1968, s. 74.

[16] Tamże, s. 115, 137–153.

[17] Tamże, s. 158–159.

[18] V.D. Baran, dz. cyt., s. 178–180; *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, L'viv 1998, s. 49–50; N. Jakovenko, *Narys istorii Ukraïny. Z najdavnišych časiv do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, s. 22; S. Seheda, *U pošukach predkiv. Antropolohija ta etnična istorija Ukraïny*, Kyïv 2012, s. 225–237.

[19] P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, przeł. E. Hyjdel, S. Hračova, s. 46.

[20] D. Kozak, *Koczownicy Ukrainy i ich sąsiedzi w I tysiącleciu n.e.*, w: *Koczownicy Ukrainy*, red. J. Chochorowski, Katowice 1996, s. 76–77.

[21] Na temat morskich akcji Gotów zob.: J. Strzelczyk, dz. cyt., s. 90–94; S.D. Kryžyc'kyj, V.M. Zubar, A.S. Rusjajeva, *Antyčni deržavy Pivničnoho Pryčornomor'ja*, Kyïv 1998, s. 328; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 68–69. W 256 roku bliżej niezidentyfikowane plemię Boranów wymusiło na mieście Bospor udostępnienie okrętów do ataku na wybrzeże Kolchidy. W 257 roku takiej samej wyprawy dokonali razem Boranie i Goci. Wysuwano przypuszczenia, że owi Boranie mogli być plemieniem irańskim, słowiańskim lub germańskim, albo że to po prostu zniekształcony termin „Bosporanie". Zob. H. Łow-

Goci opuścili ziemie kontynentalnej Ukrainy w drugiej połowie IV wieku, uchodząc przed Hunami. Odłam Gotów zachowujący język germański przetrwał jednak przez wiele wieków na Tamaniu i na Krymie – najdłużej w zachodniej części Gór Krymskich. Grupa ta przyjęła w V wieku chrześcijaństwo w wersji ortodoksyjnej, jednocześnie asymilowała się z Alanami i Tauroscytami. W warunkach lennego uzależnienia od Bizancjum wytworzył się zalążek państwowości z centrum w Doros (Teodoro, Mangup). Od połowy XII wieku Księstwo Teodoro funkcjonowało jak suwerenne państwo. W szczytowym okresie rozwoju, w XIII wieku, kontrolowało znaczną część wybrzeża od Kalamity (obecny Inkerman) po Aluston (Ałuszta), co oddawał tytuł książąt: „Pan miasta Teodoro i Wybrzeża". Wątpliwe jest, czy można nazywać to państewko „gockim" – na pewno nie było nim w takim sensie, jak chciała to widzieć romantyczna opinia XIX–XX wieku, zwłaszcza niemiecka. Był to raczej przykład typowej dla regionu czarnomorskiego społeczności pogranicza: księstwem władała dynastia pochodzenia bizantyjsko-ormiańskiego[22], reprezentowało ono peryferyjny wariant kultury bizantyjskiej, a języka greckiego używano w piśmie i w liturgii; ludność zaś stanowili potomkowie Gotów, Alanów i innych ludów. W XIV wieku wybrzeże zostało zajęte przez Genueńczyków, a Księstwo Teodoro ograniczone do gór, z korytarzem do morza przez Kalamitę. Państewko to jednak przetrwało najazd Nogaja i egzystowało u boku Złotej Ordy. Dopiero w 1475 roku zostało zlikwidowane przez Turcję Osmańską. Resztki Gotów Krymskich w XVI–XVII wieku zasymilowały się z pozostałą chrześcijańską ludnością górską, przyjmując język grecki, a częściowo krymskotatarski. Podzieliły potem los chrześcijan krymskich – wysiedlenie przez Katarzynę II w 1779 roku nad Morze Azowskie, gdzie uformowała się grupa etniczna Greków Mariupolskich. Goci Krymscy byli sensacją etnograficzno-historyczną już dla nowożytnych Europejczyków[23]. W XX wieku ich historia stała się argumentem dla ekspansywno-eksterminacyjnych planów Hitlera[24]. Księstwo Teodoro pozostaje zresztą do dziś

miański, Z. Bukowski, *Sarmacja*, w: *Słownik starożytności słowiańskich* [dalej: *SSS*], T. 5, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 58.

[22] Dynastia Gawrasów, powołująca się na pochodzenie od możnowładczego rodu z Azji Mniejszej, którego przedstawicielem był św. Teodor Gawras, wybitny bizantyjski dowódca wojskowy wzięty do niewoli i zamordowany w 1099 r. przez Turków.

[23] Na temat Gotów Krymskich obszerniej zob.: J. Strzelczyk, dz. cyt., s. 341–355, 383; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 78, 145–148; M.B. Kizilov, V.V. Masjakin, *Goty*, w: *Ot kimmerijcev do krymčakov. Narody Kryma s drevnejšych vremen do konca XVIII v.*, red. I.N. Chrapunov, A.G. Gercen, Simferopol' 2007; Ju. Kulakovskij, *Prošloe Tavridy*, Kiev 2002, s. 131–134, 147–148, 189–193.

[24] W 1941 r. Adolf Hitler planował przekształcenie Krymu w czysto niemiecki kraj „Gotengau". Miał on być zasiedlony przez niemieckich przesiedleńców z Południowego Tyrolu i Transnistrii. Alfred Rosenberg zaproponował przemianowanie Symferopola na „Gotenburg", a Sewastopola na „Theoderichshafen" (na cześć Teodoryka Wielkiego, 454–526, ostrogockiego władcy Italii, który na Krymie nigdy nie był). Ekspedycje archeologiczne pod auspicjami SS badały Mangup i inne stanowiska, szukając śladów „germańskiego imperium". Zob.: S. Poloczek, *Naziści i Goci*, „Archeologia Żywa" 2010, nr 3 (49), s. 50–53; H. Pringle, *Plan rasy panów. Instytut naukowy Himmlera a Holocaust*, Poznań

przedmiotem pseudonaukowych spekulacji związanych z prawosławną ezoteryką i rosyjską ideologią imperialną[25].

Hunowie, posługujący się najprawdopodobniej językiem z rodziny tureckiej, pojawili się w Europie Wschodniej w II wieku n.e., a w IV wieku podjęli ekspansję na tereny Sarmatów (Alanów) i Gotów. Alanów w większości sobie podporządkowali, zaś Gotów po 375 roku pchnęli do migracji na tereny Imperium Rzymskiego. Pod koniec IV wieku kontrolowali Nizinę Wschodnioeuropejską, włącznie z ziemiami nadczarnomorskimi, gdzie około 375–410 znajdowała się siedziba ich władców. W kolejnych dekadach podjęli ekspansję dalej, tworząc pod władzą Attyli imperium z centrum w Panonii, które w drugiej połowie V wieku się rozpadło. Osłabieni Hunowie ograniczyli wtedy swojee terytorium do stepów nadczarnomorskich. W pierwszej połowie VI wieku ostatecznie rozproszyli się i zostali wchłonięci przez inne związki plemienne[26].

Zawarte w sporządzonym przez konstantynopolitańczyka Priskosa opisie dworu Attyli słowa o brzmieniu podobnym do słowiańskiego: *medos* (miód), *camos* (napój z jęczmienia – kwas?) i *strava* (libacja pogrzebowa) dały asumpt do łączenia Hunów ze Słowianami[27].

Pogląd o słowiańskości Hunów występował w Rosji w XIX wieku w publikacjach autorów o silnie słowianofilskiej orientacji – Jurija Wienielina[28] i Aleksandra Wieltmana[29]. Uprawiali oni arbitralne spekulacje filologiczno-historyczne,

---

2009, przeł. J. Lang, s. 190–203; O.V. Roman'ko, *Krym pod pjatoj Gitlera. Nemeckaja okkupacionnaja politika v Krymu 1941–1944 gg*., Moskva 2011, s. 20–25.

[25] Ukraińska i rosyjska wersja hasła „Księstwo Teodoro" na Wikipedii odsyła [25.08.2014] do portalu Obszczestwo Swiatogo Feodora Gawrasa – www.graal.org.ua, na którym publikowane są teksty o kluczowej jakoby roli odegranej przez Księstwo Teodoro w translacji centrum prawosławia z Bizancjum do Moskwy, ezoteryczno-okultystyczne narracje o Krymie, m.in. o Świętym Graalu przechowywanym w Teodoro, antyzachodnie teorie spiskowe itp. Autorytetem naukowym portalu jest Tatiana Fadiejewa, pracownik naukowy Instytutu Informacji Naukowej Nauk Społecznych RAN w Moskwie, zajmująca się „sakralną geografią Krymu" i tłumaczeniem klasyków XX-wiecznej ezoteryki. Zob.: *Obščestvo Svjatogo Feodora Gavrasa*, www.graal.org.ua [25.08.2014].

[26] K. Dąbrowski, *Hunowie Europejscy*, w: tenże, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975, s. 39–56; D. Kozak, dz. cyt., s. 78–81.

[27] Zob. K. Dąbrowski, dz. cyt., s. 114–116; M. Gimbutas, dz. cyt., s. 99; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 73. Autor relacji mógł zapisać słowa wypowiedziane nie przez rdzennego Huna, ale przez przedstawiciela jakiegoś innego ludu, np. irańskiego, obecnego na dworze Attyli. *Camos* skądinąd przypomina wyraz *kumys*.

[28] Jurij Iwanowicz Wienielin (1802–1839) właściwie Georgius Hutsa, urodził się w komitacie Bereg na Zakarpaciu (wówczas Królestwo Węgierskie). Studiował krótko na fakultecie filozoficznym we Lwowie, następnie medycynę w Moskwie. Badacz historii i kultury Bułgarów, przyczynił się do wzrostu zainteresowania tematyką bułgarską i południowosłowiańską w Rosji, wywarł znaczący wpływ na pierwszą fazę nowoczesnego bułgarskiego ruchu narodowego. Jego teorie etnogenetyczne jednak już przez współczesnych były uważane za bezwartościowe (zob. P.J. Szafarzyk, *Słowiańskie starożytności*, Poznań 2003, przeł. H.N. Bońkowski, s. 465). Współczesny promotor ukraińskiej tożsamości Odessy i Odeszczyzny Ołeh Olijnykiw przypomniawszy postać Wienielina, nazwał go „prawdziwym ukraińskim patriotą" (O. Olijnykiv, *Stežky ridnoho kraju i sercja*, Odesa 2008, s. 34).

[29] Zob. rozdział 1.

uzupełniając je konfabulacjami[30]. Wienielin twierdził, że naród rosyjski (**część wielkiego narodu słowiańskiego**) występuje na kartach historii między innymi pod nazwą Hunów, Awarów i Chazarów; Bułgarzy (których nazwa pochodzi od Wołgi) to Wołżańscy Rusowie, jedno z trzech plemion rosyjskich obok Wielkorusów i Małorusów; Attyla był wybitnym władcą państwa bułgarsko-rosyjskiego. Kategorycznie zaprzeczał też Wienielin jakimkolwiek związkom Hunów i Bułgarów ze światem turecko-mongolskim i Azją[31]. Wieltman jeszcze bardziej poszerzał zasięg Słowiańszczyzny. Bezkrytycznie zestawiając etnonimy i toponimy ze źródeł łacińskich, greckich, germańskich i słowiańskich wysnuł wniosek, że Hunowie to Kijowianie (*Quenae – Kunae – Chueni – Hunni*), a Kijów (*Kunigrad – Hunnigard*) był ich stolicą[32]; w 375 roku nie miała miejsca huńska inwazja z Azji, lecz słowiańskie powstanie przeciw Gotom, podjęte przez Kijowian (Hunów) i Wołynian (Alanów) pod wodzą kniazia Bolemira[33]. Postać Attyli zostaje wpisana przez Wieltmana w triadę prawosławie–samodzierżawie–narodnost': Attila Mieczesławicz to po prostu „wielki książę kijowski, całej Rusi samodzierżca"[34], który jest narzędziem Opatrzności, obrońcą prawdziwego chrześcijaństwa przed gockim „deizmem"[35]. Granice Rusi Attyli to Ocean Arktyczny, Wołga, Morze Kaspijskie, Kaukaz, Morze Czarne, Bałkan, Adriatyk, Alpy i Ren[36].

Koncepcje Wienielina i Wieltmana najprawdopodobniej pozostawałyby dziś tylko zabytkiem romantycznego słowianofilstwa, znanym tylko specjalistom z zakresu historii historiografii i historii literatury. Zostały jednak przypomniane w latach siedemdziesiątych XX wieku, w konsekwencji weszły do kultury popularnej i zasiliły ukraiński dyskurs tożsamościowy. Historia powieści o Attyli-Bohdanie Hatyle jest przypadkiem ilustrującym głębsze problemy kultury i tożsamości ukraińskiej w drugiej połowie XX wieku[37].

Wiosną 1972 roku w kijowskiej oficynie „Radiańśkyj Pyśmennyk" została wydana powieść historyczna Iwana Biłyka *Mecz Areja* („Miecz Aresa"), której

[30] Por. P.J. Szafarzyk, dz. cyt., s. 214–215.

[31] Ju. Venelin, *Drevnìe i nyněšnìe Bolgare v" otnošenìi k" Rossìjanam". Istoriko-Kritičeskja izyskanja*, T. I, Moskva 1829, s. 112–248.

[32] A. Velt'man, *Attila i Rus' IV i V věka. Svod" istoričeskich" i narodnych" predanij*, Moskva 1858, s. 87–102. Hunnigard to nazwa Rusi w *Kronice Słowian* Helmolda (XII w.) który sam wyjaśnia etymologię jako wyraźnie historyczną: „eo quod ibi sedes Hunorum fuerit". Zob. P.J. Szafarzyk, dz. cyt., s. 214.

[33] A. Velt'man, dz. cyt., s. 103–115. Bolemir – u Jordanesa Balamber, władca Hunów (Jordanes, dz. cyt., s. 133).

[34] A. Velt'man, dz. cyt., s. 128–130.

[35] Tamże, s. 192. Podczas wojen huńskich w I połowie V wieku Goci, wyznający chrześcijaństwo w wariancie ariańskim (nazywanym przez Wieltmana *deizmem*) byli sojusznikami Rzymu, także już chrześcijańskiego. Według Wieltmana więc już pogańska Rosja broniła chrześcijaństwa przed fałszywymi chrześcijanami!

[36] Tamże, s. 193.

[37] Powieść Biłyka jest wymieniana nawet w tekstach bardzo syntetycznie ujmujących ukraiński dyskurs tożsamościowy. Zob.: S. Yekelchyk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009, s. 19–20; A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 36.

głównym bohaterem jest kijowski kniaź Bohdan Hatyło panujący w V wieku n.e.[38] Powieściowe państwo Attyli-Hatyły „rozciągało się od wysp na Północnym Oceanie do Morza Chwalińskiego i do Morza Ruskiego Pontyjskiego, i do wysokich Gór Urartyjskich między nimi, i do Gór Getskich po ten brzeg Dunaju, i do Morza Łacińskiego, i do Gór Alp, i do drugiej rzeki Renu". *Mecz Areja* był bezpośrednio inspirowany książką Wieltmana[39]. Do powieści autor dołączył erudycyjne, ale pozbawione aparatu naukowego posłowie pt. *Aksjomy nedowedenych tradycij*. Wysuwał tam swoje interpretacje źródeł grecko-rzymskich, powtarzając za Wieltmanem, że Słowianie byli znani autorom starożytnym pod nazwą Scytów i Hunów. Odniesienia do współczesnej nauki radzieckiej były tylko sporadyczne, lecz w passusie o nieirańskości Scytów można odnaleźć tezy z prac Wiktora Petrowa; wspomniany był Marr, choć z pewnym dystansem. Notka od wydawcy przedstawiała powieść jako zgodną z ideologią marksistowsko-leninowską i radzieckim patriotyzmem – pokazującą „walkę naszych przodków z próbami narzucenia im jarzma i cudzego światopoglądu przez Rzym właścicieli niewolników i podstępny Konstantynopol".

Powieść wywołała skandal polityczny. Bardzo krytyczną recenzję napisał Petro Tołoczko[40]. Zarzucił, że *Mecz Areja* to przykład fałszowania prawdy historycznej, w V wiek są przeniesione tam realia wieków IX–X, a nawet XVII (łuharowie-kozacy z osełedcami), a cała powieść jest po prostu zbeletryzowaną, gorszą wersją pracy Wieltmana. Najcięższe politycznie było jednak oskarżenie, że Biłyk wstydzi się słowiańskiej przeszłości i dlatego zastępuje ją przeszłością huńsko-scytyjską, tymczasem „Słowianie mają własną przepiękną historię, która nie potrzebuje zapożyczeń cudzej, szczególnie od Hunów, którzy zadawali Słowianom tylko cierpień". W konsekwencji, po atakach w prasie oraz po tajnych recenzjach, *Mecz Areja* został wycofany ze sprzedaży i z bibliotek. Stał się jednak bestselerem „spod lady", kilka wydań ukazało się za granicą, a po 1990 roku w niepodległej Ukrainie.

---

[38] Iwan Biłyk (ur. w 1929 lub 1930 roku w obwodzie połtawskim – zm. w 2012 roku), ukraiński powieściopisarz i tłumacz literatury bułgarskiej. Pochodził z rodziny represjonowanej w czasach stalinowskich: ojciec, Iwan Wakułenko, był duchownym UAPC, straconym w 1930 roku. Matka wróciła do panieńskiego nazwiska Biłyk i prawdopodobnie zmieniła w dokumentach rok urodzenia syna, stąd różnice we współczesnych biogramach. Ukończył studia dziennikarskie na Uniwersytecie Kijowskim, pracował w redakcjach czasopism literackich. Po wydaniu drugiej powieści *Mecz Areja* (1972) został na kilka lat obłożony zapisem cenzorskim i usunięty z pracy. W 1991 nagrodzony prestiżową państwową Nagrodą Szewczenkowską.

[39] I. Bilyk [wywiad z], *Hipotezy też majut' pravo na żyttja*, „Ukraïna Moloda" nr 038, 27.02.2010, www.umoloda.kiev.ua [19.08.2014]. Zob. też: tenże [wywiad z], *Jevhen Marčuk perekonuvav mene vidmovytysja vid «Meča Areja»* Druh čytača, 03.07.2009, vsiknygy.net.ua [19.08.2014]; *Pomer Ivan Bilyk – avtor bestselera pro Atillu-Hatyla*, „Istoryčna Pravda" 28.11.2012, ww.istpravda.com.ua [19.08.2014]; A. Topačevs'kyj, *Zoriani svity Ivana Bilyka*, „Literaturna Ukraïna" nr 47 (5476) 6.12.2012, www.litukraina.kiev.ua [19.08.2014].

[40] P.P. Toločko, *Pro roman Ivana Bilyka "Meč Areja",* w: tenże, *Vid Rusi do Ukraïny. Vybrani naukowo-populjarni, krytyčni ta publicystyčni praci,* Kyïv 1997. Tołoczko, w 1972 roku kandydat nauk w Instytucie Archeologii AN USRR, napisał recenzję dla wydawnictwa „Mołod'", do którego początkowo się zwrócił Biłyk w sprawie wydania powieści.

Historia książki Biłyka ma wiele aspektów. W maju 1972 roku z funkcji pierwszego sekretarza KC KPU został usunięty Petro Szełest, będący zdecydowanym obrońcą języka i kultury ukraińskiej w Ukraińskiej SRR. Patronował on polityce zwiększania zakresu używania języka ukraińskiego w republice oraz dyskursowi, w którym Ukraina miała samodzielną historię i pełnowartościową kulturę. Teraz Szełesta zastąpił Wołodymyr Szczerbycki. Polityka narodowościowo-kulturalna realizowana pod jego rządami w Ukraińskiej SRR wcielała w życie ideę „narodu radzieckiego", intensywnie promowaną przez władze ZSRR w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych. Naród radziecki, „nowa historyczna wspólnota ludzka – pierwsza międzyetniczna wspólnota socjalistyczna w dziejach ludzkości" – miał się charakteryzować m.in. wspólną kulturą, wspólnym światopoglądem i sposobem życia oraz wzrastającą rolą języka rosyjskiego jako drugiego (a czasem pierwszego) języka narodów nierosyjskich[41]. Rozpoczęła się „epoka zastoju" i rusyfikacji. Jej pierwszym aktem był „Generalny Pogrom" ukraińskich środowisk inteligenckich w latach 1972–1973, czyli aresztowania artystów i intelektualistów oraz masowe usuwanie z pracy w instytucjach naukowych i kulturalnych osób związanych z ukrainizacją lat sześćdziesiątych i pokoleniem szestydesjatnyków. W sektorze kultury i nauki zaprowadzono ścisły nadzór. Krytycy literaccy i szefowie instytucji realizujący wytyczne ośrodka władzy zaatakowali m.in. powieści historyczne eksponujące kozactwo ukraińskie. Kozactwo mogło odtąd być tylko podrzędnym, niesamodzielnym elementem we wspólnej historii narodu rosyjskiego i ukraińskiego. Źle odtąd widziane było nowatorstwo i eksperymenty formalne, do których należała też fantastyka historyczna[42].

Powieść Biłyka stała się przedmiotem ataku w 1972 roku w pierwszej fali, wraz z powieściami o czasach kozackich. Literaturze tej zarzucono w kijowskiej prasie partyjnej „idealizację patriarchalizmu". Na pierwszy rzut oka *Mecz Areja* mógłby zostać uznany za dzieło odzwierciedlające teorię narodowości staroruskiej i jedności wschodniosłowiańskiej: wyraz *ukrajina* występuje tylko jako pospolity, w znaczeniu „region"; państwo nazywa się „Rusią", a jego mieszkańcy „Rusami" lub „Rusiczami"[43]. Jednak ukazując Kijów jako centrum silnej państwowości już w V wieku, Biłyk wydłużał tym samym okres, w którym Kijów i ziemie ukraińskie

[41] O.S. Fedyshyn, *The Role of Russians Among the New, United „Soviet People",* w: *Ethnic Russia in the USSR. The Dilemma of Dominance*, red. E. Allworth, New York 1980; R.O. Rasiak, *„The Soviet People": Multiethnic Alternative or Ruse?* tamże.

[42] H. Kas'janov, *Nezhodni: ukraïns'ka intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv*, Kyïv 1995, s. 121–141; Ju. Kolisnyk, *Zasyllja polityčnoï cenzury v informacijnomu prostori URSR*, „Visnyk L'vivs'koho Universytetu" 2011, vyp. 35, s. 176–177; V. Pančenko, *Meč Ščerbyc'koho proty «Meča Areja»*, „Den'" nr 26, 14.202.2004, http://www.day.kiev.ua [19.08.2014]; T.A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa bdw., s. 214–216; S. Yekelchyk, dz. cyt., s. 228–234; S. Plochij, *Kozac'kyj mif. Istorija ta nacijetvorennja v epochu imperij,* Kyïv 2013, s. 150–151.

[43] Biłyk wysnuł totemiczną etymologię – słowo *rus* miało być pierwotnym słowiańskim określeniem niedźwiedzia (por. łac. *ursus*), *Rusicze* to „synowie niedźwiedzia". Niedźwiedź tymczasem to w kulturze popularnej XIX i XX w. czytelny symbol Rosji.

były centrum świata wschodniosłowiańskiego, a nie skracał okresu, w którym centrum tym była Moskwa. Kozackie wąsy i oseledce głównych bohaterów, uwidocznione także na okładce, nie pozostawiały wątpliwości, że autor kreuje literacką wizję potęgi ukraińskiej.

Byłoby jednak zbytnim uproszczeniem oceniać – co zdaje się czynić współczesna ukraińska publicystyka – że rozprawa z *Meczem Areja* to wyłącznie przykład antyukraińskiej polityki rusyfikatorskiego centrum ZSRR i jego lokalnych namiestników[44]. Powieść Biłyka została skrytykowana też w ważkim artykule Aleksandra Jakowlewa *Protiw antiistorizma* w 1972 roku, będącym elementem walki między dwoma obozami wewnątrz KPZR – liberałami i Russką Partią[45]. Jakowlew zaatakował wówczas grupę pisarzy związanych z wydawnictwem Mołodaja Gwardia, wyrażających w swej twórczości idee rosyjskiej supremacji. Jednym z argumentów było, iż uprawiana przez nich gloryfikacja carów i rosyjskich generałów wywołuje nacjonalistyczną reakcję u narodów nierosyjskich: gruzińscy pisarze hiperbolizują wielkość królowej Tamary, uzbeccy – Timura, a „Iwan Biłyk w powieści «Mecz Areja» w dążeniu, by jak najbardziej rozsławić mitycznego kijowskiego kniazia Bohdana Hatyłę doszedł aż do tego, że ogłosił, jakoby pod tym imieniem występował wódz Hunów Attyla"[46]. *Mecz Areja* istotnie można uznać za powieść o szowinistycznym wydźwięku. Mamy tu do czynienia z romantyczną idealizacją heroicznego barbarzyństwa, z apologią wojowniczego władcy, który z grodu zbudowanego z dębowych kłód panuje nad podbitymi krajami, z biografią bohatera, który przechodzi inicjacyjną ścieżkę wojownika-wodza. Powieść jest antyokcydentalistyczna, chrześcijaństwo ukazane jako pełna fałszu religia obcych, Rzym jako skazany na upadek.

---

[44] Petro Tołoczko (ur. w 1938 roku) jest obecnie prominentnym historykiem (1993–1998 wiceprezydent NANU) czołowym reprezentantem nurtu postradzieckiego w ukraińskiej historiografii; uznaje istnienie *narodowości staroruskiej* w X–XIII w., z dużym krytycyzmem odnosi się do ukraińskiego ruchu narodowego XX w.; przeciwstawiał się uznawaniu Wielkiego Głodu za ludobójstwo i za intencjonalny efekt polityki władz ZSRR, krytykował politykę historyczną Wiktora Juszczenki. Występował przeciw polityce afirmacji języka ukraińskiego. Przez środowiska nacjonalistyczne jest oskarżany o ukrainofobię, a recenzja z 1972 jest przytaczana jako koronny przykład długotrwałości tej postawy.

[45] N. Mitrochin, *Russkaja partija. Dviženie russkich nacionalistov v SSSR 1953–1985*, Moskva 2003, s. 131–136. Pod pojęciem liberałów w KPZR w latach siedemdziesiątych należy rozumieć grupę sprzeciwiającą się antysemityzmowi i neostalinizmowi, patronującą też pewnemu zakresowi swobody w kulturze i nauce. Aleksandr Nikołajewicz Jakowlew (1923–2005) rosyjski radziecki polityk i naukowiec, 1969–1973 p.o. kierownika Wydziału Propagandy KC KPZR, po opublikowaniu artykułu *Protiw antiistorizma* („Literaturnaja Gazeta" 15.11.1972) przeniesiony na funkcję ambasadora w Kanadzie (1973–1983). W drugiej połowie lat osiemdziesiątych jeden z głównych architektów polityki pieriestrojki i głasnosti, bliski współpracownik Michaiła Gorbaczowa, 1986–1990 sekretarz KC, 1987–1990 członek Biura Politycznego.

[46] A. Jakovlev, *Protiv antiistorizma.* Cytat wskazuje, że Jakowlew nie znał kontekstu i odwrócił relację: imię „Bohdan Hatyło" jest kreacją Biłyka, przed ukazaniem się jego powieści postać taka nie funkcjonowała w ogóle w dyskursie.

Mecz Areja wrócił do publicznego obiegu w roku 1990, potem miał jeszcze kolejne wydania. Cieszy się dość dużą popularnością. Środowiska liberalno-narodowe widzą w powieści Biłyka przykład kultury ukraińskiej zwalczanej przez Moskwę, a anachronizmy i fantazje autora uznają za przejaw swobody artystycznej. Przez pryzmat współczesnej kultury postmodernistycznej zwalczanie powieści o Attyli-Hatyle za nieścisłości historyczne to absurd – w czasach rozkwitu fantastyki historycznej i historii alternatywnej głos Tołoczki wskazującego *Wojnę i pokój* jako przykład do naśladowania brzmi anachronicznie. Dla nacjonalistów *Mecz Areja* to książka, która w trudnym okresie skutecznie podtrzymała ukraińską dumę narodową. Dla neopogan – dzieło wpisujące się doskonale w ich światopogląd. Dla zwolenników pseudonaukowych koncepcji dziejów Ukrainy – element dyskursu niosącego przekaz: pradawna Ukraina nie tylko nad Morzem Czarnym, ale i od Oceanu Arktycznego po Morze Kaspijskie.

W akademickiej ukraińskiej historiografii XX wieku, zarówno nieradzieckiej, jak i radzieckiej, obecność Hunów na Ukrainie jest jednak tylko jedną z fal migracji ludów stepowych przez Nadczarnomorze. Hruszewski odrzucał teorie słowiańskości Hunów jako całkowicie nieuargumentowane. Dopuszczał jedynie obecność pewnych słowiańskich elementów w państwie Attyli, uznając Hunów za lud „rasy północnoazjatyckiej – fińsko-turecko-mongolskiej", etnicznie turecki z pewnymi elementami fińskimi[47]. Według międzywojennej lwowskiej syntezy „Huńska orda zapoczątkowała na naszych ziemiach opłakaną dobę turecko-tatarskiego nieszczęścia, które zahamowało rozwój kulturowo-cywilizacyjny nie tylko Ukrainy, ale i całej wschodniej Europy"[48]. Radziecka monografia z lat pięćdziesiątych charakteryzuje przełom starożytności i średniowiecza jako okres „walki Słowian wschodnich przeciw Gotom, Hunom, Bizancjum i Awarom". Hunowie są określeni mianem „koczowniczej nawały", choć zwraca się uwagę, że Słowian jej niszczycielskie skutki dotknęły w niewielkim stopniu[49]. U Magocsiego inwazja Hunów to tylko jeden z epizodów w procesie historycznym, w którym najistotniejsza jest dychotomia między najeźdźcami i autochtonami:

> Ziemie ukraińskie na północ od Półwyspu Krymskiego i Morza Czarnego były obiektem częstych napadów: w końcu IV wieku przeżyły one wtargnięcie Hunów, w V wieku – Kutrigurów i Utigurów, w VI wieku – Awarów, w VII wieku – Bułgarów. Najczęściej plemiona te na dłużej w Ukrainie się nie zatrzymywały. […] W okresach, gdy jedni koczownicy odchodzili, a inni się jeszcze nie zjawili, władzę brali w swoje ręce miejscowi mieszkańcy[50].

---

[47] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T I., s. 153–154.

[48] *Velyka istorija Ukraïny…*, s. 42.

[49] *Narysy starodavnoï…*, s. 348–351. Zob. *też Istorija Ukrainskoj SSR*, T. I, s. 57. W sprawie dyskusji w nauce radzieckiej na temat skutków inwazji Hunów w Europie Wschodniej zob. K. Dąbrowski, dz. cyt., s. 80–81.

[50] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 46.

Tom syntezy kijowskiej o okresie od V do VIII wieku nosi tytuł *Dawni Słowjany* i koncentruje się na opisie archeologicznych i pisanych źródeł do dziejów Słowian na ziemiach Ukrainy oraz wyjaśnieniu procesów rozwoju ludności słowiańskiej. Ludy tureckie, irańskie i inne niesłowiańskie pozostają na marginesie narracji[51].

Podobnie wyglądają w ukraińskiej perspektywie historycznej kolejne ludy stepowe, które pojawiły się na Nadczarnomorzu w V, VI i VII stuleciach. Były to czasy szybkich migracji, powstawania i rozpadu federacji plemiennych, a także wielości etnonimów występujących w źródłach i nie zawsze tak samo rozumianych w historiografii[52]. W drugiej połowie V wieku, po rozpadzie federacji huńskiej, dominującym ludem na Nadczarnomorzu stali się Bułgarzy, w historiografii zwani **Protobułgarami** – lud używający języka z tureckiej rodziny językowej[53]. Zajęli oni Nadczarnomorze między Dunajem a Dnieprem. Od połowy VI wieku w źródłach greckich mowa jest o Kutrigurach, Utigurach i Onogurach. Nie jest jasne, czy są to trzy odłamy znanych wcześniej Bułgarów, czy spokrewnione z nimi nowe ludy tureckie przybyłe ze wschodu[54]. W połowie VI stulecia przez ziemie dzisiejszej Ukrainy przeszedł lud Awarów, podporządkowując sobie część Słowian, po czym przez Karpaty wdarł się do Panonii, pociągając ze sobą część Kutrigurów i Utigurów. Inne odłamy tych plemion, pozostające w rejonie Morza Azowskiego, zostały w tym samym czasie (ok. 570 roku) uzależnione przez Kaganat Turecki[55]. Ten ostatni podjął też ataki na miasta bizantyjskie na Krymie. Po osłabieniu Kaganatu na stepach azowsko-kubańskich w końcu VI wieku powstał związek zwany Wielką Bułgarią lub Starą Bułgarią – twór wieloetniczny, obejmujący obok plemion tureckich także irańskie i ugrofińskie. W szczytowym okresie sięgał na zachód po dolny Dniepr, graniczący z terytoriami Antów. Wielka Bułgaria rozpadła się około roku 650.

---

[51] V.D. Baran, dz. cyt.

[52] E. Tryjarski, *Protobułgarzy*, w: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie,* s. 153–158.

[53] Niektórzy współcześni autorzy bułgarscy twierdzą, że Protobułgarzy byli ludem irańskim, prowadzącym pierwotnie osiadły tryb życia. Dyskusja w Bułgarii o pochodzeniu Protobułgarów i o ich roli w założeniu państwa bułgarskiego oraz w formowaniu się etni bułgarskiej ma od XIX w. silnie polityczny kontekst. Zob. szerzej Z. Klejn, *Spór o pochodzenie Protobułgarów i Gagauzów*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV, 2007, s. 67–73.

[54] Zob. E. Tryjarski, dz. cyt., s. 164–172. Zob. też: M.I. Artamonov, *Istorija chazar*, Leningrad 1962, s. 79–102; J.-P. Roux, *Historia Turków*, Gdańsk 2002, s. 61; Z. Klejn, dz. cyt.

[55] Państwo na Stepie Eurazjatyckim założone w połowie VI w. przez lud Turków, zwanych też Türkütami lub Turkami Niebiańskimi, szybko osiągnęło ogromne rozmiary terytorium – od obecnej Mongolii po Morze Kaspijskie, uzależniając od siebie ludy mieszkające dalej na zachód. Pod koniec VI w. Kaganat rozpadł się na Zachodni i Wschodni, które w VII w. osłabły i upadły. W 681 r. powstał tzw. drugi Kaganat Turecki, który przetrwał do 744 r., miał jednak już mniejszy zasięg. Etnonimem „Turcy" z czasem zaczęto określać wszystkie ludy używające pokrewnych języków. Szerzej zob. L. Gumilow, *Dzieje dawnych Turków*, Warszawa 1972, przeł. T. Zabłudowski.

Do Wielkiej Bułgarii odwołuje się kilka współczesnych tożsamości narodowych[56]. Orda Asparucha wyruszyła na zachód przez Nadczarnomorze, by po 679 r. przejść za Dunaj i założyć państwo na terenie Mezji, podporządkowując sobie tamtejszych Słowian. Państwo to, średniowieczna bałkańska Bułgaria (w której wytworzyła się etnia, z jakiej uformował się nowoczesny naród bułgarski), w apogeum ekspansji terytorialnej obejmowało także nadczarnomorskie ziemie współczesnej Ukrainy[57]. Jednocześnie odłam ordy Bezmera przeszedł na stepową część Krymu, gdzie dotrwał do napływu Chazarów w VIII wieku, asymilując się potem z nimi[58].

Wędrówki tych ludów między V a VII wiekiem przez ziemie nadczarnomorskie pozostają również marginalnym tematem w ukraińskiej historiografii[59]. Etnonacjonalistyczny paradygmat nakazujący zajmowanie się głównie procesem rozwoju terytorialnego i politycznego Słowian jest ważną, ale nie jedyną przyczyną. Ziemie ukraińskie istotnie były peryferiami, których sięgała władza tych ludów, albo terytoriami zajmowanymi przejściowo. Centralne ośrodki Bułgarów i Awarów leżały poza granicami dzisiejszej Ukrainy. Ważną rolę miały też względy pozamerytoryczne. Ukraińscy naukowcy w XX wieku mieli bardzo ograniczone możliwości rozwijania badań turkologicznych i orientalistycznych. Do 1918 roku instytucjonalna baza ukraińskich studiów historycznych składała się tylko z katedry Hruszewskiego na Uniwersytecie Lwowskim oraz z pewnej przestrzeni w obrębie nauki w Imperium Rosyjskim. W pierwszej kolejności realizowano zadania wynikające z potrzeb określania tożsamości narodowej, a więc badania nad Rusią Kijowską i kozactwem. Turkologia i orientalistyka zaczęły się rozwijać w Kijowie i Charkowie w latach dwudziestych, lecz potem zostały całkowicie zniszczone przez represje stalinowskie. Później w ramach reglamentacji tematów badawczych dzieje ludów tureckich na terytoriach europejskiej części ZSRR były zastrzeżone dla Moskwy, a nauka Ukraińskiej SRR musiała zadowalać się przyjmowaniem interpretacji wytwarzanych w centrum[60].

---

[56] Legenda o rozpadzie Wielkiej Bułgarii mówi o podziale na pięć ord dowodzonych przez pięciu braci: Bezmera vel Bat-Bajana, Kotraga, Asparucha, Kubera vel Kubrata młodszego i Alceka. Orda Bezmera odpowiada grupie pozostałej na Kubaniu, zwanych Czarnymi lub Wewnętrznymi Bułgarami, którzy są przodkami dzisiejszych tureckich ludów Kaukazu Północnego: Karaczajów i Bałkarów. Odłam tej ordy przebywał też na Krymie. Orda Kotraga założyła na Powołżu Bułgarię Wołgo-Kamską (tzw. Srebrna Bułgaria), asymilując tam wcześniejszą ludność fińską i irańską. Współcześni Czuwasze są uważani za potomków tej części Bułgarów Wołgo-Kamskich, która nie uległa potem asymilacji przez kolejne fale ludności tureckiej po inwazji Mongołów. Jednak wśród Tatarów Kazańskich istnieje ruch tożsamościowy zwany bułgaryzmem, który stoi na stanowisku, że język tatarski wywodzi się głównie z języka protobułgarskiego i że Tatarzy powinni przyjąć etnonim Bułgarzy. Szerzej zob.: E. Tryjarski, dz. cyt., s. 175–176, 232–233, 242–248; M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 166–169, 172; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 82–85; V. Šnirel'man*, Očarovanie sedoj drevnosti: Mify o proischodženii v sovremennych školnych učebnikach*, 2004, http://scepsis.net [7.09.2014]

[57] Zob. rozdział 4.2.

[58] L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 83.

[59] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 158–161.

[60] O. Pricak, *Orièntalistyka*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, T. 5, L'viv 1996, s. 1870–1873; E. Cyhankova, *Schodoznavči ustanovy v Ukraïni (radjans'kyj period),* Kyïv 2007; .N. Ja-

Społeczność bułgarska Ukrainy jednak kultywuje narrację o bytności dawnych Bułgarów na ziemiach ukraińskich[61], wiedza o tym jest też popularyzowana w społeczeństwie ukraińskim[62].

Cesarstwo Bizantyjskie w pierwszej połowie VI wieku odbudowało dawną grecko-rzymską strefę wpływów na Krymie. Ufortyfikowano Chersonez, Bospor i Sogdeę (Sudak), zbudowano też nowe warownie na południowym wybrzeżu: Aluston, Gorzuwite (Gurzuf) i Symbolon (Bałakława). Goci i Alanowie zamieszkujący górski Krym stali się wasalami Konstantynopola. Po inwazji chazarskiej w końcu VII wieku terytorium pod kontrolą bizantyjską skurczyło się do Chersonezu, jednak w pierwszej połowie IX wieku Bizancjum odzyskało większą część Południowego Wybrzeża Krymu. Utworzono wówczas okręg (temę) ze stolicą w Chersonezie. Bizantyjskie rządy na wybrzeżu krymskim dotrwały do upadku Cesarstwa w wyniku IV krucjaty w 1204 roku. Zwierzchnictwo nad temą chersoneską przejęło wtedy na pewien czas Cesarstwo Trapezuntu (formalnie: Cesarstwo i Autokracja Całego Wschodu, Iberii i Ziem Zamorskich), będące geograficznie i kulturowo nowym wcieleniem Królestwa Pontu. Było najsilniejszym z państw sukcesyjnych Bizancjum, a już przed rokiem 1204 port Trapezunt miał nawet intensywniejsze niż Konstantynopol powiązania handlowe z Chersonezem[63]. W pierwszej połowie XIII wieku Południowe Wybrzeże Krymu zostało opanowane przez Księstwo Teodoro, Genueńczyków i Tatarów[64].

Bizancjum, realizujące przede wszystkim misję religijną uniwersalnego imperium chrześcijańskiego, nie przejęło ani militarnej kultury klasycznego Rzymu, ani morskiej kultury kupieckiej starożytnych Greków[65]. W obronie swoich interesów polegało przede wszystkim na dyplomacji, wywiadzie, fortyfikacjach i wojskach najemnych. Kolejne ludy pojawiające się na Nadczarnomorzu były traktowane jako element w globalnej grze strategicznej, starano się je wykorzystać jako sojuszników w walce z głównymi wrogami: Persją i Arabami. Na Morzu Czarnym Bizancjum, dysponujące najsilniejszą w świecie śródziemnomorsko-europejskim flotą wojenną, nie było poważnie zagrożone aż do pojawienia się Waregów-Rusów. Żaden z ludów stepowych nawet nie próbował oswoić środowiska morskie-

kowenko, *„Ukraina między Wschodem i Zachodem": projekcja pewnej idei*, w: tejże, *Druga strona lustra, Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, Warszawa 2010, przeł. K. Kotyńska, s. 389–390.

[61] W 1930 roku na terenie wsi Woznesenka (obecnie w granicach miasta Zaporoża) odkryto stanowisko archeologiczne, które najprawdopodobniej jest miejscem pochówku wodza koczowników z VI–VII w. Niektórzy autorzy przyjęli, że to mogiła Asparucha (którego dokładna data i miejsce śmierci nie są znane). W 2002 roku społeczność bułgarska ufundowała w Zaporożu tablicę pamiątkową na cześć Asparucha. Krytycznie o tej inicjatywie zob.: È. Synycja, *Povernennja chaniv*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 11 (279), 14.03.2013.

[62] Zob. È. Synycja, *Bulhars'kyj tranzyt*, tamże.

[63] C. King, dz. cyt., s. 111.

[64] Ju. Kulakovskij, dz. cyt., s. 138–140, 154, 160–161, 166–167..

[65] C. King, dz. cyt., s. 77–78.

go[66]. Władanie Chersonezem i Bosporem dawało Bizantyjczykom panowanie nad Morzem Czarnym i pozwalało utrzymać handel ze światem stepowym. Wschodnie Cesarstwo było ośrodkiem rozwiniętej wytwórczości wyrobów luksusowych z tekstyliów i metalu, które znajdowały nabywców wśród wodzów koczowników. Z kolei ze stepu pozyskiwano niewolników, futra i wosk. Bizancjum jednak było państwem biurokratyczno-fiskalnym, drobiazgowo regulującym działalność gospodarczą i traktującym ją przede wszystkim jako źródło dochodów państwa. Warstwa kupiecka nigdy nie stała się znaczącą siłą. W XI wieku na arenie pojawili się zaś kupcy z włoskich miast-państw wyspecjalizowanych w handlu i żegludze, dysponujący potężnym kapitałem, kompetencjami, technologią i determinacją[67]. Władcy Bizancjum uznali, że najkorzystniejsze jest oddanie monopolu handlowego w ręce Wenecjan i Genueńczyków oraz opodatkowanie ich. W konsekwencji, od XI wieku zaczęła się tworzyć nowa struktura sieciowa – faktorii i kolonii włoskich, które z czasem przejęły też funkcje administracyjne.

Najskuteczniejszym narzędziem polityki Bizancjum była jednak ortodoksyjna religia chrześcijańska, a najtrwalszym dziedzictwem rządów bizantyjskich na Krymie okazała się chrystianizacja. Struktura diecezji podległych patriarsze konstantynopolitańskiemu objęła nie tylko Greków, ale także górskich Gotów i Alanów. Chrześcijaństwo zakorzeniło się na Półwyspie też poprzez ruch monastyczny. W Górach Krymskich osiedlali się mnisi uciekający przed prześladowaniami w dobie ikonoklazmu. Niektóre klasztory, w tym słynny Monastyr Zaśnięcia koło Bachczysaraju, funkcjonowały od VI wieku nieprzerwanie, także pod rządami tatarskimi, aż do wysiedlenia chrześcijan z Krymu przez Katarzynę II w 1779 roku.

Bizantyjskie, prawosławne dziedzictwo Krymu było jednym z ważniejszych elementów legitymizujących panowanie Imperium Rosyjskiego nad Krymem[68]. W czasach radzieckich stosunek do tego dziedzictwa był ogólnie negatywny – podkreślano powolność chrystianizacji Krymu i opór stawiany przez „miejscową ludność"[69]. Samo Bizancjum było przedstawiane też jako przeciwnik Rusi Kijowskiej w jej parciu do Morza Czarnego i państwo o imperialnych tendencjach wobec Rusi[70].

---

[66] Być może z wyjątkiem Chazarów, o czym dalej.

[67] *Historia świata śródziemnomorskiego*, red. J. Carpentier, F. Lebrun, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, przeł. A. Pierchała, s. 133–135.

[68] Ju. Kulakovskij, dz. cyt., s. 129–130, 148–152

[69] *Narysy starodavnoï…*, s. 584. Z drugiej strony, chrystianizację Rusi uznawano w historiografii radzieckiej za wydarzenie obiektywnie postępowe i nieuchronne w procesach rozwoju społecznego a także za korzystne dla miejsca Rusi na arenie międzynarodowej,

[70] *Narysy starodavnoï…*, s. 591; *URE*, T. 2, Kyïv 1960, sv. *Vizantija*; I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 81–98; *Sovetskaja istoriografija*…, s. 200–209; B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Warszawa 1983, przeł. A. Olejarczuk, s. 34.

3.2. *Pax Chazarica* czy chazarskie jarzmo?

W VIII wieku kluczowym czynnikiem na Nadczarnomorzu stało się państwo Chazarów. Chazarowie należeli do ludów koczowniczych Wielkiego Stepu Eurazjatyckiego, lecz wyróżniali się dużymi umiejętnościami modyfikacji koczowniczego wzorca cywilizacyjnego. Lud Chazarów wyłonił się z Kaganatu Tureckiego i używał języka z rodziny tureckiej[71]. Nawet we współczesnych publikacjach naukowych pobrzmiewa jednak echo dawnych hipotez o przynależności ich języka do rodziny kaukaskiej lub ugrofińskiej[72]. W wiekach VII i VIII Chazarowie stworzyli wieloetniczną federację. Sami zajmowali obszar między Wołgą, Kubaniem i Terekiem[73], zaś podporządkowali sobie rozleglejsze obszary, zamieszkałe przez ludy tureckie, irańskie, ugrofińskie, kaukaskie i słowiańskie. W apogeum potęgi, które przypadało na lata ok. 800–850, Chazaria kontrolowała obszar trójkąta wyznaczanego przez główny grzbiet Kaukazu na południu, rzekę Jaik (Ural) na północnym wschodzie oraz Dniepr i Don na północnym zachodzie. Na zachodzie, przejściowo, tuż po rozbiciu Wielkiej Bułgarii w końcu VII wieku, dominacja chazarska na stepach nadczarnomorskich mogła sięgać nawet po Dunaj, a więc obejmować całe współczesne ukraińskie Nadczarnomorze[74]. Ośrodkami Kaganatu Chazarskiego były miasta-twierdze: stołeczny Itil nad dolną Wołgą, Semender nad Morzem Kaspijskim, Sarkel nad Donem i Tamatarcha (Tmutorokań) na Półwyspie Tamańskim nad Morzem Czarnym. Chazarowie przyjęli półosiadły tryb życia. Chazaria położona była na skrzyżowaniu głównych szlaków handlowych ówczesnej Eurazji – znad Morza Śródziemnego do Azji Środkowej i Chin oraz ze Skandynawii do Arabii i Persji. Znajdowała się też w bezpośrednim sąsiedztwie dwóch imperiów realizujących religijną misję – Bizancjum i Kalifatu. Elita chazarska w VIII stuleciu, lub w początkach IX, przyjęła judaizm, najprawdopodobniej w intencji uniknięcia zależności od imperium chrześcijańskiego i muzułmańskiego. W ten sposób powstał fenomen jedynego prawdopodobnie w dziejach państwa judaistycznego religijnie, a nieżydowskiego etnicznie. Kaganat Chazarski był diarchią – najwyższa osoba, kagan, dzierżył tylko władzę sakralno-symboliczną, faktyczne rządy sprawował zaś beg, zwany też kagan-begiem, a w źródłach arabskich i żydowskich królem (*malik*).

Chazarowie, jako jedyny z tureckich ludów stepowych, podjęli próby opanowania środowiska wodnego. Uprawiali żeglugę na Wołdze i być może także na Morzu Kaspijskim[75]. To ostatnie było nazywane w wiekach IX–X w arabskim piś-

[71] Zob. T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Chazarowi*e, w: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski., s. 394–396, 468–472: M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 114–115.

[72] A.G. Gercen*, Chazary*, w: *Ot kimmerijcev*…, s., s. 140; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 88.

[73] Obecnie terytoria Federacji Rosyjskiej: Republika Kałmucja i Kraj Stawropolski oraz fragmenty Dagestanu, Kraju Krasnodarskiego, obwodu rostowskiego i wołgogradzkiego.

[74] M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 174; V. Ya. Petrukhin, *The decline and legacy of Khazaria*, w: *Europe Around the Year 1000*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 2001, s. 109.

[75] T. Nagrodzka-Majchrzyk, dz. cyt., s. 432–433. Por. M.A. Artamonov, dz. cyt., s. 404.

miennictwie Morzem Chazarskim (i do dziś tak jest nazywane w języku tureckim, azerskim i turkmeńskim), co jednak nie musiało oznaczać, że Chazarowie na nim prowadzili nawigację, a jedynie, że Chazaria była znaczącym krajem na jego brzegach. Według niektórych autorów arabska nazwa Morze Chazarskie mogła też oznaczać Morze Czarne[76]. Tytuł chazarskich rządców Bosporu *bulšicy* lub *balgicy*, znany ze źródeł bizantyjskich oraz żydowsko-chazarskich, bywa interpretowany jako *balïq-či*, „Pan Ryb", co sugeruje że Chazarowie przejawiali zainteresowanie kontrolą Morza Czarnego i jego zasobów[77].

Chazarowie kontrolowali część ziem obecnej Ukrainy i podporządkowali sobie niektóre plemiona wschodniosłowiańskie. W latach 670–679 opanowali Krym (z wyjątkiem Chersonezu), pozostawiając miastom wybrzeża oraz ludom Gór Krymskich autonomię. Około 787 roku doszło do nieudanej próby zrzucenia chazarskich rządów przez mieszkańców Gocji pod wodzą księcia z Doros i biskupa Joannesa. Charakter tych wydarzeń jest dość niejasny[78]. Chazaria władała Krymem stepowym i górskim najprawdopodobniej do inwazji Pieczyngów w pierwszej połowie X stulecia[79]. W końcu VIII lub w IX wieku Chazarowie narzucili swoją zwierzchność trybutarną części plemion wschodniosłowiańskich: Radymiczom nad Oką, Wiatyczom nad Sożą, Polanom nad środkowym Dnieprem oraz Siewierzanom zamieszkującym dorzecze Desny, Sejmu, Suły, Psioła i Worskli. Zwierzchność ta trwała do X wieku. Wyprawa Światosława przeciw Chazarom w 965 roku zniszczyła Sarkel, Itil i Semender oraz najprawdopodobniej zadała osłabionemu już wcześniej państwu chazarskiemu cios decydujący o jego upadku. Sarkel i Tmutorokań zostały włączone do Rusi Kijowskiej.

Specyficzna historia Chazarów, ich „tajemniczość", judaizacja oraz dominacja nad plemionami wschodniosłowiańskimi powodują, że dzieje Chazarów są

---

[76] A.G. Gercen, dz. cyt., s. 142.

[77] M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 374.

[78] Tamże, s. 458–459. Zob. też: Ju. Kulakovskij, dz. cyt., s. 148–151; A.G. Gercen, dz. cyt., s. 151–155. W nauce rosyjskiej czasów carskich powstanie Joannesa Gockiego (późniejszego świętego) przedstawiano jako zryw w obronie prawosławia. W nauce radzieckiej to samo wydarzenie stało się przykładem antyfeudalnej walki klasowej przeciw „drapieżczej eksploatacji Krymu przez Kaganat Chazarski" (*Narysy starodavnoï*..., s. 584). W swej poodwilżowej monografii Chazarii Michaił Artamonow jednak oceniał powstanie jako „awanturę" podyktowaną interesem duchowieństwa, które wciągnęło w walkę doły społeczne, ale nie występowało w ich imieniu (M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 253–258). Chazaria i Bizancjum były zasadniczo strategicznymi sojusznikami, mając wspólnego wroga – Arabów. Jednocześnie Chazaria była państwem tolerancyjnym religijnie, w którym funkcjonował islam, chrześcijaństwo, judaizm i rdzenne religie ludów stepowych. Chazarska inwazja na Krym pogorszyła stosunki z Bizancjum i spowodowała, że wewnątrz państwa chazarskiego znalazła się organizacja kościelna podległa Konstantynopolowi. Do tego w VIII w. trwał w Bizancjum konflikt między przeciwnikami a zwolennikami kultu ikon, Krym był ośrodkiem oporu ikonolatrów, a biskup Joannes jednym z ich liderów. Konsekwencją powstania Joannesa było najprawdopodobniej z jednej strony umocnienie struktury prawosławia na Krymie (powstała wtedy metropolia gocka), z drugiej – przekreślenie szans na chrystianizację całej Chazarii.

[79] Genueńczycy i Wenecjanie oraz inni ludzie Zachodu nazywali Półwysep Krymski *Gazarią* aż do XVII w.

tematem budzącym wiele emocji i kontrowersji oraz istotnym wątkiem w dyskursie pseudonaukowym i antysemickim na obszarze postradzieckim. Fenomen judaizacji Chazarii jest podłożem dwóch kontrowersyjnych teorii. Pierwsza z nich, głosi, że Żydzi wschodnioeuropejscy są w istocie prozelitami – w części lub w całości potomkami Chazarów[80]. Druga dotyczy Karaimów i ma istotny związek z etnicznymi dziejami ziem nadczarnomorskich Ukrainy. Karaimizm (karaityzm) to religia monoteistyczna wywodząca się z judaizmu, powstała w VIII wieku w Mezopotamii[81]. Do XIX wieku zasadniczo była postrzegana jako odłam judaizmu. Wyznawcy karaimizmu zamieszkujący Litwę, Galicję, Wołyń i Krym używali języka karaimskiego z rodziny tureckiej. Obecnie uważają się i są postrzegani jako oddzielna grupa etniczna[82]. Pierwszą znaną ze źródeł pisanych siedzibą Karaimów w Europie Wschodniej jest Krym, gdzie są wspominani od XIII wieku. Geneza Karaimów wschodnioeuropejskich nie jest jasna: czy są językowo sturkizowanymi Żydami-karaitami, czy też są odłamem jakiegoś ludu tureckiego, który przyjął judaizm w wersji karaickiej. Separacja Karaimów od Żydów nastąpiła w XIX i pierwszej połowie XX wieku, w znacznym stopniu za sprawą działalności duchownego i uczonego Abrahama Firkowicza[83]. Starał się on wykazać, że Karaimi przybyli na Krym w VI wieku p.n.e., a zatem nie ponoszą „winy za ukrzyżowanie Chrystusa". Wpłynęło to na zmianę sytuacji Karaimów w Imperium Rosyjskim: w 1837 roku

[80] Teoria ta ma wydźwięk antyizraelski, zaprzecza historycznemu istnieniu Żydów jako narodu (etni), definiując ich jako wspólnotę religijną o sztucznie skonstruowanej tożsamości etnicznej. Akademicką (choć nie wolną od politycznych tez) wersję tej teorii zob.: S. Sand, *Kiedy i jak wynaleziono naród żydowski*, Warszawa 2011, przeł. H. Zbonikowska-Bernatowicz.

[81] Karaimizm powstał w efekcie odrzucenia Talmudu jako źródła doktryny religijnej i nakazów życiowych oraz uznania Starego Testamentu za jedyny tekst sakralny. Odłam ten nazywano początkowo ananizmem, od założyciela Anana ben Dawida, sami wyznawcy określali się jako Ben Mikra – Synowie Księgi. Nazwa karaimizm pojawiła się w IX w. i pochodzi od aramejskiego słowa *karaj* – „czytający [Pismo]". Podobieństwo do tureckich etnonimów zaczynających się od *Kara* – (*czarny:* Karaczajowie, Karakałpacy etc.) jest przypadkowe. Współcześnie w języku polskim odróżnia się Karaimów w sensie etnicznym i karaimów – wyznawców religii. Rozróżnienie to oczywiście nie istnieje w języku ukraińskim i rosyjskim, gdzie etnonimy pisze się także małymi literami. Funkcjonuje także synonim karaici (stąd: karaityzm) jako wyznawcy religii, jest on jednak przeważnie postrzegany przez Karaimów wschodnioeuropejskich jako niepoprawny.

[82] Obecnie na świecie jest około 30 tysięcy wyznawców karaimizmu. Mieszkający w Izraelu, Egipcie i USA uważają się za część wspólnoty żydowskiej. Odrębność etnoreligijną podtrzymują Karaimi zamieszkujący Europę Wschodnią (Ukraina – 1196 osób wg spisu z 2001, Rosja – ok. 700, Litwa – ok. 300, Polska – ok. 200). Na Ukrainie ich zdecydowana większość używa na co dzień języka rosyjskiego, a 70 proc. uważa go za rodzimy. Zob. V.B. Èvtuch, V.P. Troščyns'kyj, K.Ju. Haluško, K.O. Černova, *Etnonac'ional'na struktura ukraïns'koho suspil'stva. Dovidnyk,* Kyïv 2004, s. 111; K. Jędraszczyk. *Karaimi krymscy – ginąca mniejszość*, „Sprawy Wschodnie" 2004, nr 2–3 (6–7), s. 39–40.

[83] Abraham Firkowicz (1786–1874), ur. w Łucku, duchowny karaimski, orientalista i historyk, odbył wiele podróży badawczych po krajach Bliskiego Wschodu, twórca cennego zbioru książek i rękopisów przy kienesie w Czufut-Kale. Twórca nowoczesnego karaimoznawstwa. Zdobył ogromny autorytet w środowisku orientalistycznym jako badacz rękopisów i epigrafii, oskarżany jednak był o fałszowanie źródeł historycznych.

otrzymali oni odrębny od Żydów Zarząd Duchowny (hachamat wileńsko-trocki i taurydzko-odeski), a w 1863 zostali zrównani w prawach z chrześcijanami. Krok dalej poszli XIX-wieczni rosyjscy orientaliści Wasilij Grigoriew i Wasilij Smirnow, którzy sformułowali tezę o pochodzeniu Karaimów od Chazarów[84]. Pierwsze wzmianki źródłowe o Karaimach na Krymie są jednak o kilka wieków późniejsze niż rozpad Chazarii. Zachodnia część Gór Krymskich była w czasach chazarskiego panowania ośrodkiem chrześcijaństwa. Nie ma danych o osadnictwie tam Chazarów. Nie ma też żadnego dowodu, że Kaganat Chazarski przyjął karaimską wersję judaizmu – według wszelkiego prawdopodobieństwa przyjął ortodoksyjny judaizm talmudyczny[85].

„Chazaryzacja" historii odpowiadała jednak potrzebom samych Karaimów. W pierwszej połowie XX wieku dokonał się proces narodowotwórczy: dejudaizacja, turkizacja i orientalizacja Karaimów wschodnioeuropejskich oraz ich samookreślenie się jako grupa etniczna i grupa wyznawców odrębnej religii monoteistycznej[86]. Procesowi temu sprzyjało narastające poczucie zagrożenia, a także w pewnym stopniu przykład kemalistowskiej modernizacji w Turcji. Głównym intelektualnym i politycznym architektem tego procesu był duchowny i uczony Seraja Szapszał, który promował pogląd o pochodzeniu Karaimów od Chazarów i o tureckości kultury karaimskiej oraz przeprowadzał reformy kultowe i doktrynalne[87]. W okresie międzywojennym dokonano zmiany języka liturgicznego z hebrajskiego na karaimski, turkizacji nazw świąt religijnych, przejścia na alfabet łaciński dla zapisu języka karaimskiego, oraz innych podobnych reform. Centralnym ośrodkiem tego procesu była międzywojenna Polska (Wilno–Troki), ponieważ społeczność karaimska w ZSRR (Krym, Odessa, Kijów) miała już znikome możliwości działania w warunkach ateizacji i stalinowskiego terroru. Doszło

[84] M. Kizilov, *Modernizacja i dejudaizacja karaimskiej gminy w międzywojennej Polsce*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2009, nr 2 (230), s. 164; D. Troskovaite, *Identity in Transition: The Case of Polish Karaites in the First Half of the 20th Century*, „Codrul Cosminului" 2013, vol. XIX, no. 2, s. 217.

[85] M.I. Artamonov, op. cit,. s. 446–447; T. Nagrodzka-Majchrzyk, dz. cyt., s. 466; V. Ya. Petrukhin, dz. cyt., s 118–119. Por. G. Pełczyński, *Najmniejsza mniejszość. Rzecz o Karaimach polskich*, Warszawa 1995, s. 13–14; por. tamże, s. 56.

[86] Szerzej zob.: M. Kizilov, dz. cyt.; D. Troskovaite, dz. cyt. Zob. też L. Jakubova, *Jaki sučasni etnosy utvorylysja na Kryms'komu pivostrovi?,* w: *Krym: šljach kriź viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach,* red. V. Smolij, Kyïv 2014, s. 35–36.

[87] Seraja Szapszał (1873–1961) urodził się w Bachczysaraju, absolwent orientalistyki na Uniwersytecie Petersburskim, w latach 1901–1908 przebywał w Persji jako nauczyciel następcy tronu i agent rosyjskiego MSZ, 1909–1917 tłumacz w służbie MSZ i marynarki wojennej Rosji, 1915–1919 hacham okręgu taurydzko-odeskiego, 1920–1928 na emigracji w Turcji, 1927/1928–1945 hacham/hachan wileńsko-trocki, 1936–1945 przywódca Karaimskiego Związku Religijnego w RP, 1947–1961 pracownik naukowy AN Litewskiej SRR. Na temat działalności narodowotwórczej szerzej zob. M. Kizilov, dz. cyt. Informacje biograficzne zob.: S. Gąsiorowski**,** *Między Rosją, Persją i Turcją. Życie i działalność Seraja Szapszała w latach 1873–1927*, w: *Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy*, red. E. Siemieniec-Gołaś i J. Georgiewa-Okoń, Kraków 2010; M. Pawelec, *Listy do Wilna. Seraja Szapszał jako korespondent Ananiasza Zajączkowskiego*, „Almanach Karaimski" 2013, vol. 2.

jednak wtedy do znacznie większego niż dotąd związania tożsamości karaimskiej z Krymem – półwysep zaczął być postrzegany jako symboliczna praojczyzna Karaimów, zastępując w tej roli Ziemię Izraela[88]. Szczególną rolę narodowego miejsca sakralnego zaczęło odgrywać Czufut-Kale, którego symbolikę umieszczono w karaimskim herbie narodowym[89].

Dejudaizacja i orientalizacja Karaimów są doskonałym przykładem redefinicji tożsamości dokonanej przez małą społeczność znajdującą się w sytuacji narastającego zagrożenia. Pozwoliło im to uniknąć antysemickiej dyskryminacji w Imperium Rosyjskim, zyskać sympatię władz Drugiej Rzeczypospolitej dzięki przeniesieniu na Karaimów części wizerunku Tatarów polsko-litewskich – obrazu orientalnego „ludu wojowniczego" wiernego Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, oraz, co najistotniejsze, uniknąć zagłady ze strony Trzeciej Rzeszy Niemieckiej.

Przez samych Karaimów współczesnej Ukrainy teza o chazarskim rodowodzie i tureckości jest uzupełniana tezami o autochtoniczności na Krymie. W 2003 roku zjazd krymskich Karaimów obradujący w Symferopolu uchwalił deklarację samookreślenia:

> Krymscy Karai (Krymscy Karaimowie-Turcy) – rdzenny naród Krymu, zjednoczony wspólnotą krwi, języka i obyczajów, świadomy własnej etnicznej indywidualności, pokrewieństwa z innymi narodami tureckimi, samodzielności kultury i samodzielności religijnej. Przejawia szczególne uczucia wobec Krymu jako historycznej Ojczyzny i przyjazny stosunek wobec innych narodów i wyznań, szanuje ich autoidentyfikację[90].

Karaimskie strony internetowe popularyzują pogląd o autochtoniczności, uformowaniu się narodu w średniowieczu, o związkach z wielkimi ludami tureckimi i o tradycji historycznej państwowości:

> Jako zasadniczy etap etnogenezy Krymskich Karaimów historycy z reguły określają stulecia VIII–X – epokę istnienia Kaganatu Chazarskiego. Większość badaczy uznaje, że przodkami Karaimów Krymu były plemiona wchodzące w skład Państwa Chazarskiego oraz miejscowa, aborygenna ludność Krymu, odznaczającego się pstrokatym składem etnicznym. Wśród przodków Krymskich Karaimów są Protobułgarzy, Sarmato-Alanowie, częściowo i Goci. W skład tego etnosu weszli także i Połowcy (u Karaimów zachowało się nazwisko

[88] K. Jędraszczyk, dz. cyt., s. 48–51; D. Troskovaite, dz. cyt., s. 221–224. Zob. też G. Pełczyński, dz. cyt., s. 63.

[89] Herb karaimski stworzono w okresie międzywojennym z inspiracji Szapszała, na podstawie tatarskich symboli rodowych (tamg) znajdujących się na wschodniej bramie Czufut-Kale. Przedstawia dwuząb (*senek tamga*), tarczę (*kałkan tamga*) oraz rzeczoną bramę. Zob. M. Kizilov, dz. cyt., s. 169–170. Karaimi postulują jako prawidłową nazwę Dżuft-Kale, tj. „Podwójna Twierdza", zamiast powszechnie przyjętej Czufut-Kale („Żydowska Twierdza"). Propagują też pogląd, że średniowieczne księstwo Kyrk-Jer było państwem karaimskim. Zob.: *Dochazarskij i Chazarskij periody, Knjažestvo Kyrk Jer*, http://karai.crimea.ua [31.08.2014].

[90] *Istorija karaimov Ukrainy. Karaimy – korennoj maločislennoj narod Ukrainy*, http://karaites.narod.ru [31.08.2014]

Komen – od etnonimu Połowców-Kumanów). W antropologicznym, zasadniczo europejskim obliczu Karaimów, obserwuje się i oznaki mongoloidalności[91].

Karai lub Krymscy Karaimowie sformowali się jako etnos na Krymie i są stopem dawnych Karaitów, wchodzących w skład huńskiego i chazarskiego związku plemiennego, z miejscową ludnością Półwyspu (Sarmato-Alanowie, Goci…). Historyczne terytorium Krymskich Karaimów – Kyrk Jer (okręg Kyrków) w międzyrzeczu Almy i Kaczy, włącznie z doliną oraz płaskowyżem z twierdzą – Kyrk Jernyn" jug'ary Kalesy lub po prostu Kale. Po upadku Krymskiej Chazarii była ona stolicą samodzielnego Kyrkjerskiego Księstwa Karaimów[92].

Etnoreligijna tożsamość Karaimów na Ukrainie funkcjonuje jako fakt polityczny, społeczny i religijny. Karaimi są definiowani jako „rdzenny naród Ukrainy"[93]. Sytuacja tej grupy jest jednak złożona. Upadek ZSRR i ogólne ożywienie tożsamości etnicznych i religijnych sprzyjało rekonsolidacji Karaimów, umożliwiając im wznowienie kultu. Choć język karaimski praktycznie zanikł, społeczność może jednak zachowywać swoją tożsamość, posługując się językiem rosyjskim[94]. Z drugiej strony procesy demograficzne i ogólne procesy kulturowe wpływają na zmniejszanie się liczebności Karaimów[95].

Ze względu na niewielką liczebność Karaimi pozornie mają znikome znaczenie polityczne. Doskonale nadają się jednak do roli „mniejszości dekoracyjnej" – mają wizerunek grupy niekonfliktowej, pracowitej i spokojnej, lojalnej wobec większości etnicznej i państwa, reprezentującej oswojoną (niemuzułmańską!) wersję Orientu. W 2014 roku okupacyjne władze Krymu demonstracyjnie zwróciły Karaimom kienesę symferopolską[96], a także podjęły starania o nadanie Karaimom statusu „rdzennego małego narodu" w Federacji Rosyjskiej[97]. Gesty te mają pokazać afirmację wieloetniczności Krymu w ramach Federacji Rosyjskiej, szczególnie w obliczu pogorszenia się sytuacji Tatarów Krymskich i społeczności

[91] Tamże.

[92] G.V. Sigaeva, N.A. Zinčenko, *Pravovoe položenije karaev v Krymskom chanstve*, http://karai.crimea.ua [31.08.2014]

[93] Pojęcie *korinni narody Ukrajiny* pojawiło się w dyskursie publicznym na początku lat dziewięćdziesiątych i zostało oficjalnie wprowadzone do Konstytucji Ukrainy w 1996, nie wymieniono tam jednak konkretnych zbiorowości mających taki status. Projekt ustawy z marca 2014 wymienia Tatarów Krymskich, Karaimów i Krymczaków.

[94] W spisie z 2001 roku tylko 60 osób z 1196 deklarujących karaimską narodowość podało język karaimski jako rodzimy. Liczba używających go na co dzień praktycznie jednak równa jest zeru. Zob. K. Jędraszczyk, dz. cyt., s. 41–42.

[95] Tamże.

[96] E. Zorina, *Sveršilos! Karaimam vernuli kul'tovyj chram – simferopol'skuju kenasu*, „Krymskie Izvestija" 24.07.2014, http://www-ki.rada.crimea.ua [2.09.2014].

[97] W dniu 25.05.2014 Rada Państwowa Republiki Krym (organ ustawodawczy nie uznawanego przez społeczność międzynarodową podmiotu Federacji Rosyjskiej) uchwaliła wniosek do rządu Federacji Rosyjskiej o wpisanie Karaimów i Krymczaków na listę rdzennych małych narodów. Pojęcie *rdzenny mały naród* funkcjonuje w ustawodawstwie Rosji od 1999 i dotyczy grup nie większych niż 50 tysięcy osób, żyjących na tradycyjnym terytorium zamieszkania, zachowujących tradycyjny sposób życia oraz mających własną etniczną samoświadomość.

ukraińskiej[98]. Co więcej, mogą legitymizować samą aneksję Krymu oraz deprywację Tatarów i Ukraińców. Szermując hasłem „Krym – wspólny dom stu narodów", w które Karaimów doskonale można wpisać, wymazuje się resztki statusu Ukraińców jako narodu tytularnego w państwie[99]. Umniejsza się też tym samym prawa moralne i polityczne Tatarów Krymskich – jedynej zbiorowości Krymu, która pretenduje zarówno do statusu rdzennego narodu, jak i do autentycznej podmiotowości politycznej.

Problem dziedzictwa chazarskiego nie ogranicza się jednak do kwestii karaimskiej. W początkach XVIII wieku emigracja ukraińska skupiona wokół Filipa Orlika sformułowała ideę etnogenezy „narodu Kozaków" od Chazarów. Koncepcja ta została zawarta w Konstytucji Orlikowskiej – dokumencie uchwalonym w 1710 roku przez mazepińską starszyznę w Benderach w Hospodarstwie Mołdawskim:

> Tak i naród starodawny i potężny Kozaków, dawniej zwanym Chazarami [Cossaricam], pierwej wyniesiony był sławą nieśmiertelną, wielkimi władaniami i czynami bohaterskimi, którymi wzbudził strach nie tylko u narodów sąsiednich, ale i na lądzie i na morzu w samym Imperium Wschodnim, dlatego Wschodni Imperator w intencji, by ich uśmierzyć, ożenił swego syna z córką Kagana, to jest księcia Kozaków. […]
> Jako że spośród trzech cnót teologalnych wiara jest najpierwszą, to i pierwszym punktem o Wierze Prawosławnej Wschodniego Obrządku rozpocząć należy, o wierze, którą to naród potężny Kozacki za panowania Książąt Chazarskich z Apostolskiej stolicy Konstantynopolitańskiej oświecony był […][100].

Idea ta zrywała z dziedzictwem ruskim, eliminowała z narracji historycznej Rurykowiczów z Włodzimierzem na czele, a nawet ograniczała użycie samej nazwy Ruś – ponieważ w ówczesnych uwarunkowaniach cała tradycja Rusi Kijowskiej odbierana była jako promoskiewska. Małorosyjscy intelektualiści promoskiewscy tworzyli w tym czasie na użytek Carstwa Rosyjskiego narrację „słowianoruską", osnuwając ją wokół Rusi Kijowskiej i chrztu Włodzimierza. Narracja mazepińców-orlikowców zmieniała więc zarówno mit etnogenetyczny, jak i mit założycielski

[98] Por.: I. Brunova-Kalisec'ka, *Nevrolohija aneksiï*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 49 (369), 5–11.12.2014.

[99] Autonomiczna Republika Krym jest (od marca 2014 tylko *de iure*) częścią Ukrainy. Konstytucja Ukrainy, choć ogólnie odwołuje się do paradygmatu narodu obywatelskiego (w preambule: „Naród ukraiński – obywatele Ukrainy wszystkich narodowości"), to jednocześnie zawiera elementy paradygmatu państwa narodowego: w artykule 11 stwierdza się, że „państwo sprzyja konsolidacji i rozwojowi ukraińskiej *nacji*, jej historycznej świadomości, tradycji i kultury, a także rozwojowi etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej samodzielności wszystkich rdzennych narodów i mniejszości narodowych Ukrainy". „Nacja ukraińska" powinna być więc tą zbiorowością, której tożsamość ma być afirmowana przez państwo w pierwszym rzędzie. Inna rzecz, że faktycznie w ramach ARK w składzie Ukrainy do 2014 roku tak się nie działo.

[100] Małżeństwo bizantyjskiego cesarzewicza z córką władcy Chazarii miało miejsce rzeczywiście – syn Leona III, Konstantyn, późniejszy cesarz Konstantyn V (panowanie: 740–775) w 732 r. poślubił Cziczak (Irenę), córkę kagana. Syn z tego małżeństwa Leon IV (panowanie 775–780) zwany był Chazarem (Chazaros). Wydarzenia te były opisane w IX-wiecznej *Kronice św. Teofana Wyznawcy* i stąd dobrze znane elitom intelektualnym świata prawosławnego, do których należał Filip Orlik.

prawosławia Rusi-Ukrainy[101]. Chazarowie pojawili się też w narracji Hrabianki[102]. Idea chazarskiego pochodzenia etni Kozaków oczywiście nie utrzymała się dłużej. Środowisko, które ją wytworzyło, przestało wkrótce istnieć. Dla małoruskiej szlachty, a potem dla ukraińskiej inteligencji w XIX wieku narracja o Rusi Kijowskiej była znacznie bliższa i bardziej atrakcyjna, została też ostatecznie poparta przez pozytywistyczną naukę. Chazaria zaś w miarę rozwoju historiografii i orientalistyki stawała się – jeżeli w ogóle cokolwiek o niej wiedziano – egzotycznym, tajemniczym państwem gdzieś na Wschodzie.

Utożsamienie Chazarów z Rusią pojawiło się jeszcze na krótko w początkach sporu normanistów z antynormanistami. Jeden z pierwszych antynormanistów, dorpacki historyk Johann Philipp Gustav von Ewers, na początku XIX wieku utrzymywał, że Chazarowie byli Rusami, a Ruś istniała nad Morzem Czarnym na długo przed pojawieniem się Waregów. Tezy Ewersa szybko zostały zdyskredytowane jako bezkrytyczne i oparte na fałszywych przesłankach[103]. Pewna fascynacja Chazarią trwała jednak w Rosji carskiej. Wasilij Grigoriew nazwał Chazarię „świetlistym meteorem nad mrocznym horyzontem Europy"[104]. Chazaria jako silne państwo kontrolujące wieloetniczne i wielokulturowe terytoria w Europie i Azji mogła być historycznym archetypem Imperium Rosyjskiego, przynajmniej dopóki formuła prawosławno-słowiańskiej tożsamości nie zaczęła wypierać formuły dynastyczno-imperialnej. Judaizacja Kaganatu nie była tu przeszkodą, gdyż aż do drugiej połowy XIX wieku o niej nie wiedziano, a potem długo podawano w wątpliwość[105].

Hruszewski oceniał rolę Chazarów jako pozytywną, stabilizującą sytuację w regionie kaspijsko-czarnomorskim, a przede wszystkim – umożliwiającą Rusinom-Ukraińcom zasiedlenie Nadczarmomorza. Fenomen ten był wyjątkiem na tle ogólnie negatywnego wpływu ludów tureckich na dzieje Ukrainy:

> Turecko-fińskie ordy na Podoniu i Powołżu zorganizowały się pod przewodem ordy chazarskiej i zagrodziły tureckiemu potokowi drogę z Azji do Europy na około dwa wieki i pozwoliły trochę spokojniej egzystować naszemu Nadczarnomorzu. Było to zjawisko niezwykłe w życiu stepów nadczarnomorskich i warto przyjrzeć się tym szczególnym ordom, których rola w historii słowiańskiej kolonizacji i kultury wyjątkowo wypada pozytywnie, nie zaś niszczycielsko, jak innych[106].

---

[101] S. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus,* Cambridge 2006, s. 339–341.

[102] Zob. rozdział 1.2.

[103] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 604. Chazarów za synonim Rosjan uznawał też Jurij Wienielin (zob. wyżej).

[104] M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 29.

[105] D. Šapira, A. Libin, *Chazarskaja paradigma Stalina*, Booknik.ru, 11.10.2007, http://booknik.ru/today/all/hazarskaya-paradigma-stalina/ [5.09.2014]; S. Sand, dz. cyt., s. 313–314; N.A. Medvedenko, *Problemy archeologii i istorii chazarskogo kaganata v issledovanii M.I. Artamonova,* Voronež 2004 [praca kandydacka], http://www.hagahan-lib.ru/ [5.09.2014]

[106] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 227. Zbliżone interpretacje zob.: *Velyka istorija Ukraïny…*, s. 43–44.

Obszerny artykuł w emigracyjnej *Encyklopedii ukrainoznawstwa* zwraca uwagę na rolę Chazarii w rozprzestrzenieniu się chrześcijaństwa na Ukrainie w czasach przed Włodzimierzem Wielkim, opisuje zależność plemion Polan i Siewierzan od Chazarów oraz długotrwały konflikt rusko-chazarski. Konstatuje jednak, że zwycięstwo Rusi nad Chazarią nie przyniosło tej pierwszej pozytywnych skutków, gdyż odsłoniło ją na najazdy ludów tureckich[107].

W latach dwudziestych XX wieku w ukraińskiej nauce na terenie ZSRR pojawiła się tendencja do rewizji tradycyjnego schematu stosunków wczesnośredniowiecznej Rusi ze stepem. Sprzyjał temu zarówno klimat polityczny – korenizacja i rewolucyjny internacjonalizm, jak i klimat naukowy – dominacja marksistowskiej szkoły Michaiła Pokrowskiego, która dezawuowała imperialne paradygmaty przedrewolucyjne. Na krótko rozkwitła afirmacja historii i kultury nierosyjskich narodów byłego Imperium Rosyjskiego, młodsi badacze zaczęli eksplorować nieznane dotąd obszary badawcze. Ukraiński historyk Wołodymyr Parchomenko podjął próbę rewizji historii stosunków Rusi Kijowskiej z ludami stepowymi, wchodząc w polemikę z Hruszewskim[108]. Zamierzał on zainicjować badania nad „historią Europy Wschodniej", nie zaś nad historią Ukrainy i Rusi wyizolowanych z niesłowiańskiego otoczenia. Wprawdzie monografia *Ruś i Step* nie ujrzała światła dziennego, ale kilka mniejszych prac Parchomenki (w tym publikacje w czeskiej „Slavii", której był stałym współpracownikiem) pozostaje świadectwem nowatorskiego, choć mocno obciążonego ideologią spojrzenia na ludy tureckie. Autor ten przypisał Chazarom znaczący wpływ na wschodnich Słowian od VI do XI wieku. Twierdził, że po ruskim podboju Tmutorokania gród ten stał się znaczącym ośrodkiem władzy na Rusi, a o jego sile stanowiło przejęcie władzy nad „chazarskim kapitałem". Na początku XI stulecia doszło do walki w obrębie Rusi między frakcją „wareską" Jarosława Mądrego i „chazarską" Mścisława Tmutorokańskiego, w konsekwencji czego powstało księstwo czernihowskie, będące potem rzecznikiem interesów „kapitału chazarskiego", a na całej Rusi Kijowskiej umocniły się różnice klasowe:

> Upadek Chazarii przyczynił się do powstania potężnego kijowskiego państwa handlowego: Kijowska Ruś, jako państwo, jawiła się w znacznej mierze modyfikacją i następczynią Państwa Chazarskiego[109].

---

[107] A. Žukovs'kyj, *Chozary,* w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, T. 10, L'viv 2000, s. 3610–3611.

[108] Wołodymyr Parchomenko, ur. w 1880 roku w guberni połtawskiej, archeolog i historyk, współpracownik WUAN, pracował w szkolnictwie wyższym w Kijowie, Połtawie i Dniepropietrowsku. W 1930 skazany na 10 lat łagru w ramach tzw. sprawy Związku Wyzwolenia Ukrainy, zwolniony w 1933 jako inwalida, zm. w 1942 roku. Przygotowywał monografię *Rus' i Step*, której rękopis został skonfiskowany przy aresztowaniu w 1929. Zob. A. Portnov, *Istoriï istorykiv. Oblyčča j obrazy ukraïns'koï istoriohrafiï XX stolittja*, Kyïv 2011, s. 39–98.

[109] V. Parchomenko, *Kievskaja Rus' i Chazarija*, „Slavia" R. VI, 1927–1928, s. 383–384.

Ta marrystowska i marksistowsko-leninowska interpretacja nie przejawiała zbyt wiele sympatii ani dla Chazarii, ani dla Rusi – oba te twory dla Parchomenki były eksploatatorskimi państwami międzynarodowego kapitału[110]. Znamienne dla epoki było jednak podkreślenie bardzo ścisłych związków między nimi oraz nowoczesności „kapitalistycznego" państwa chazarskiego. Archeologia radziecka podjęła badania nad Chazarią. Efektem sprzyjającego klimatu była rozprawa Michaiła Artamonowa[111] oraz rozdział jego autorstwa w monografii historii ZSRR wydanej w 1939 roku. Jeszcze w 1951 roku było możliwe wyrażenie poglądu, że terytorialny rdzeń Rusi (ziemia kijowska, perejasławska i czernihowska) uformował się jako obszar poddany zależności od Chazarów[112].

Monografię historii Chazarów opracował w połowie lat trzydziestych najwybitniejszy ukraiński orientalista, Ahatanheł Krymski[113]. Wyjaśniał on uformowanie się Chazarów rozwojem wcześniejszych ludów tureckich Nadczarnomorza i domniemywał, że niektóre z ludów Scytii z opisu Herodota mogły już także należeć do tureckiej rodziny językowej. Uważał też, podobnie jak Parchomenko, że Chazaria była państwowym pierwowzorem Rusi. Z powodu narastających szykan i represji wobec środowiska orientalistycznego w Ukraińskiej SRR, praca nie została jednak wydrukowana, a z dwóch tomów jeden zaginął[114].

Klimat dla chazarologii definitywnie się zmienił wraz z powojenną późnostalinowską falą antysemityzmu i wielkorosyjskiego szowinizmu. Antyinteligencka i antysemicka kampania propagandowa nazwana oficjalnie „walką z kosmopolityzmem" dotknęła wielu dziedzin nauki i kultury, ale w naukach historycznych uderzyła przede wszystkim w badania nad Chazarami. W grudniu 1951 roku w „Prawdzie" ukazał się krótki artykuł pt. *Ob odnoj oszybocznoj koncepcii* podpisany „P.I. Iwanow", atakujący Artamonowa i innych chazarologów. Ich publikacje zostały określone jako „jawny przeżytek błędnych poglądów burżuazyjnych historyków poniżających samodzielny rozwój narodu rosyjskiego", oraz „idealizacja Chazarów", którzy byli tylko „dziką koczowniczą ordą", a ich państwo „prymi-

[110] Tamże, s. 387.

[111] M.I. Artamonov, *Očerki drevnejšej istorii chazar*, Leningrad 1937. Praca ta w aspekcie językoznawczym była marrystowska (Artamonow był zresztą uczniem Marra), twierdziła, że język chazarski nie był językiem tureckim, ale należał do „grupy huno-bułgarskiej". Michaił Artamonow, ur. 1898 w guberni twerskiej, archeolog i historyk sztuki, kierownik ekspedycji archeologicznych badających Powołże i Przedkaukazie, profesor historii na Leningradzkim Uniwersytecie Państwowym, w latach 1939–1949 dyrektor Instytutu Historii Kultury Materialnej im. Marra AN ZSRR, 1951–1964 dyrektor Ermitażu. Zmarł w 1972 roku.

[112] A.N. Nasonov, *„Russkaja Zemlja" i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva*, Moskva 1951, s. 41–44.

[113] Zob. Wstęp.

[114] E. Cyhankova, dz. cyt., s. 54–55; A. Portnov, dz. cyt., s. 62. Zarys dziejów badań prowadzonych w ZSRR nad stosunkami rusko-chazarskimi zob. też: *Sovetskaja istoriografja…,* s. 190–196 – jest on jednak dość tendencyjny, prace i badania sprzed 1952 roku są poddane ostrej krytyce (jak Parchomenko), lub przemilczane całkowicie (Krymski).

tywnym związkiem różnych plemion, który nie odegrał żadnej pozytywnej roli w utworzeniu państwa wschodnich Słowian"[115]. W „Iwanowie" dopatrywano się Borysa Rybakowa, jednak wiele wskazuje, że pod pseudonimem tym krył się sam Stalin[116]. Tekst pozornie dotyczący odległych kwestii historycznych, w istocie miał wymiar współczesny: „Chazarowie" to synonim frazy „kosmopolici bez ojczyzny", która z kolei była eufemizmem zastępującym wyraz „Żydzi". Redukcja historycznych ludów koczowniczych do „dzikich ord" była z kolei groźbą pod adresem narodów tureckich, których znaczna część (w tym Tatarzy Krymscy) po 1944 roku została wysiedlona ze swych ojczyzn w regionie czarnomorsko-kaukaskim pod zarzutem współpracy z Hitlerem[117].

Atak „Iwanowa" doprowadził badania chazarologiczne w „stan śmierci klinicznej"[118], na trwałe też wprowadził do dyskursu o Chazarach podteksty antysemickie. Artamonow i inni badacze Chazarii zostali zmuszeni do samokrytyki. W latach 1952–1953 pojawiły się artykuły Rybakowa, w których Kaganat Chazarski był nazywany „państwem pasożytniczym", a jego wpływ na Ruś minimalizowany. Pogląd o znaczącej roli Chazarii w dziejach Rusi wyklęto jako „zamiennik teorii normańskiej"[119].

Dopiero w 1962 roku ukazała się – w bardzo niskim nakładzie 3 tysięcy egzemplarzy – nowa monografia dziejów Chazarów autorstwa Artamonowa, zredagowana przez Lwa Gumilowa[120]. Miała ona po części „odwilżowy" charakter. Odniesiono się w niej dość ambiwalentnie do wydarzeń z 1952 roku[121], uwzględniono krytycznie dorobek współczesnej nauki zachodniej, odrzucono marrystowskie tezy

[115] Za: D. Šapira, A. Libin, dz. cyt.

[116] Tamże. N.A. Medvedenko, dz. cyt. Zawarta w artykule krytyka książki Artamonowa dotyczy tylko kilku stron wstępu, a nie 130 stron głównego tekstu, a więc najprawdopodobniej „P.I. Iwanow" nie był naukowcem – filologiem, historykiem ani archeologiem. W artykule zaskakuje brak typowych dla tego czasu odwołań do Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina, na co w tak ważkim tekście mógł sobie pozwolić tylko… Stalin. Kolejne poszlaki to bardzo autorytatywny ton oraz zdanie „historycy niezbicie wykazali samodzielność i wysoki stopień rozwoju kulturalnego narodu rosyjskiego, gruzińskiego, ormiańskiego i innych narodów ZSRR". Taki zestaw dowartościowanych narodów – uderza niewymienienie żadnego narodu tureckiego – wskazuje, że autorem mógł być sam „kaukaski góral", były seminarzysta prawosławny. Znamienna jest także atencja, z jaką wypowiedź nieznanego bliżej „Iwanowa" była cytowana później jako ważny punkt w dyskusji (zob. *Sovetskaja istoriografija*…, s. 194).

[117] D. Šapira, A. Libin, dz. cyt.

[118] Tamże.

[119] Zob. I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 37.

[120] Lew Nikołajewicz Gumilow (1912–1992) orientalista, archeolog, historyk i geograf rosyjski, syn poetów Nikołaja Gumilowa i Anny Achmatowej (Horenko). w latach 1938–1943 i 1949–1956 więziony w łagrach za „działalność kontrrewolucyjną". W latach 1956–1966 pracownik Ermitażu, 1966–1986 wykładowca geografii na Leningradzkim Uniwersytecie Państwowym. Twórca pasjonarnej teorii etnogenezy, łączącej paradygmaty nauk humanistycznych i przyrodniczych. Kontynuator i odnowiciel myśli eurazjatyckiej.

[121] Wystąpienie P.I. Iwanowa nazwano „mieszaniem się osób niekompetentnych w sprawy nauki", pisząc jednocześnie kilka wierszy dalej, że „w całokształcie odegrało pozytywną rolę". M.I. Artamonov, *Istorija*…, s. 37.

dotyczące języka chazarskiego, oceniono pozytywnie historyczny rozwój Chazarii i jej rolę w dziejach Rusi, przynajmniej do pewnej cezury czasowej:

> W tej epoce [VIII wieku] rola Chazarów w historii była postępową. Powstrzymali oni nacisk Arabów, otworzyli drzwi kulturze bizantyjskiej, ustanowili ład i bezpieczeństwo na stepach nadkaspijskich i nadczarnomorskich, co dało mocny impuls do rozwoju narodowej gospodarki tych krajów i umożliwiło zasiedlenie przez Słowian lasostepowej strefy Europy Wschodniej[122].

Jednocześnie jednak w zakończeniu znalazły się frazy dyskredytujące Chazarię judaistyczną:

> Przyjęcie religii judejskiej było dla nich krokiem fatalnym. Od tego czasu władza straciła kontakt z narodem, a zamiast rozwoju hodowli i rolnictwa nastała epoka handlu pośredniczącego i pasożytniczego bogacenia się rządzącej elity. Nowa władza słusznie nie wierzyła swojemu narodowi i trzymała się na włóczniach muzułmańskiej gwardii. Talmudyczne wykształcenie nie obejmowało mas, pozostawało przywilejem nielicznych. Od tego czasu rola Kaganatu Chazarskiego stała się zdecydowanie negatywna, a kultura narodów Europy Wschodniej popłynęła innym nurtem[123].

Passus ten bywa odczytywany jako antysemicki i jako dowód, że chazarologia radziecka obroniła swoje istnienie za cenę uznania podziału na „dobry" lud właściwych Chazarów i „złą" żydowską wierchuszkę. Istnieje też pogląd, że to nie jest interpretacja dziejów Chazarii, tylko metafora dotycząca reżimu fazy „internacjonalistycznej" lat 1917–1937, kiedy to w kręgach władzy oraz w świecie kultury i nauki znaczącą rolę odgrywały osoby pochodzenia żydowskiego[124].

Dyrektywa negatywnego oceniania historycznej roli Itilu odbiła się i na radzieckiej historiografii ukraińskiej. Brajczewski twierdził, że te plemiona wschodniosłowiańskie, które znajdowały się pod bezpośrednią dominacją chazarską, były w konsekwencji cywilizacyjnie zapóźnione[125]. Jednak jeszcze w 1957 roku wskazywano, że upadek Chazarii miał zarówno negatywne, jak pozytywne skutki dla Rusi[126]. W *Ukraińskiej encyklopedii radzieckiej* hasło o Kaganacie Chazarskim było dość lakoniczne i neutralne[127]. Monografia Hapusenki o Nadczarnomorzu utrwa-

[122] Tamże, s. 457. Zob. też tamże, s. 239, 295.

[123] Tamże, s. 457–458.

[124] D. Šapira, A. Libin, dz. cyt. Passus ten należałoby czytać następująco: „religia judejska" – bolszewizm; „nowa władza" – Komitet Centralny, Biuro Polityczne; „talmudyczne wykształcenie" – marksizm-leninizm; „muzułmańska gwardia" – Strzelcy Łotewscy, łotewscy i polscy czekiści etc. Budowaniu skojarzenia „Chazarowie-Żydzi-bolszewicy" sprzyjało także brzmieniowe podobieństwo tytułu kagan z nazwiskiem Kaganowicz, które nosili trzej wysocy funkcjonariusze aparatu władzy ZSRR żydowskiego pochodzenia: bracia Michaił (1888–1941), Julij (1891–1962) oraz Łazar (1893–1991, I sekretarz KC KPU 1925–1928 i 1947, członek Biura Politycznego WKP(b)/KPZR 1930–1957).

[125] M. Ju. Brajčevs'kyj, dz. cyt., s. 172–173.

[126] *Narysy starodavnoï…*, s. 542.

[127] *URE*, T. 15, Kyïv 1964, sv. *Chozars'kyj Kaganat*.

lała obraz Chazarii jako dość prymitywnego koczowniczego państwa, którego likwidacja była pozytywna dla Rusi, umożliwiła jej bowiem bezpośrednie kontakty handlowe z krajami Orientu[128].

Utożsamienie Chazarów z Żydami, w połączeniu z negatywnym obrazem Chazarii, w istotny sposób zasiliło skryty, a potem jawny dyskurs antysemicki w ZSRR i na obszarze postradzieckim. Najistotniejszym przykładem jest miejsce Chazarii w pasjonarnej teorii etnogenezy Lwa Gumilowa. Ta teoria historiozoficzna, będąca formą skrajnego prymordializmu, uznawana dziś w świecie zachodnim za pseudonaukę, która nie spełnia elementarnych kryteriów metodologicznych, miała niemal opozycyjny i całkowicie niemarksistowski charakter[129]. Była jednak tolerowana, zwłaszcza że odpowiadała w pewnej mierze na zapotrzebowanie polityczne[130]. Piśmiennictwo Gumilowa wyjaśniające dzieje Rusi i Rosji oraz Wielkiego Stepu w kategoriach teorii pasjonarnej zyskało dużą popularność w ZSRR doby pieriestrojki i przyczyniło się do odrodzenia idei eurazjatyckich. Popularność ta utrzymywała się w Rosji po 1991 roku, gdzie wytworzyła się cała szkoła intelektualna zainspirowana myślą Gumilowa. Autor ten zyskał status kultowego i jest jednym z autorytetów intelektualnych ruchu eurazjatyckiego. Przesłanie do Rosjan, że są superetnosem, wypełniło lukę tożsamościową po rozpadzie ZSRR. Idea, że rosyjski superetnos jest eurazjatycki, a więc pozostający w równym dystansie do Zachodu i do Orientu, pozwoliła zachować poczucie bycia jednym z biegunów światowej cywilizacji. Zaś sama idea superetnosu pozwoliła utrzymywać symboliczno-kulturową dominację nad innymi narodami przestrzeni postradzieckiej i negować ich dążenia do bycia wspólnotami suwerennymi[131].

Gumilow opisywał Chazarię jako twór kolonialny: judaizacja Chazarii polegała nie na konwersji religijnej Chazarów, ale na przejęciu władzy nad rdzennymi Chazarami przez etnicznych Żydów. Nie doszło tu do łączenia etnosów, ale do powstania „chimery" – państwa, w którym wyzyskujący nie mieszają się z wyzyski-

[128] I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 36–38, 80.

[129] Krytycznie o teorii Gumilowa zob.: R. Paradowski, *Idea Rosji-Eurazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji idei eurazjatyzmu,* Warszawa 1996. Teksty wybitnych rosyjskich intelektualistów krytyczne wobec teorii Gumilowa dostępne są na portalu internetowym „Skepsis" związanym z czasopismem naukowo-kulturalnym o tym samym tytule, zob. szczególnie.: A. Janov, *Učenie L'va Gumilëva*, 1992, http://scepsis.net [7.09.2014]; L Klejn, *Gor'kie myśli priveredlivogo recenzenta ob učenii L.N. Gumilëva,* 1992, tamże 7.09.2014]; Ja. Lur'e, *Drevnjaja Rus' v sočinenijach L'va Gumilëva*, 1994, tamże [7.09.2014]; V. Šnirel'man, *Evrazijcy i evrei*, 2000, tamże [7.09.2014]; Obszerny przegląd rosyjskiej i częściowo zagranicznej krytyki Gumilowa od lat siedemdziesiątych XX do pocz. XXI w. zob.: V. Korenjako, *K kritike koncepcii L.N. Gumilëva*, 2006, tamże [7.09.2014].

[130] Od połowy lat sześćdziesiątych Związek Radziecki był skonfliktowany z Chinami, a od lat siedemdziesiątych coraz większym zagrożeniem był tzw. czynnik islamski. W tej sytuacji wzrosło znaczenie studiów nad azjatycką częścią ZSRR, a teoria afirmująca więź między Rosją a tureckimi narodami ZSRR zaczęła mieć wydźwięk państwowotwórczy. Do epoki pieriestrojki teksty Gumilowa były jednak drukowane w niewielkich nakładach i dostępne w ograniczonym obiegu.

[131] R. Paradowski, dz. cyt.; R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 194–227.

wanymi. Żydzi „opanowali dyplomację, handel i nauki", uczynili handel niewolnikami główną gałęzią gospodarki, sami nie wojowali, ale wykorzystywali wojska najemne, sprytnie manipulując innymi etnosami[132]. Muzułmańska gwardia Chazarii dowodzona przez „Żyda Pesacha" w 940 roku na Krymie „mordowała chrześcijańską ludność", a następnie dotarła do Kijowa i narzuciła Rusi zależność daniczą[133]. Według Gumilowa Kijów więc znajdował się w stosunku zależności wobec Itilu tylko przez 25 lat – od 940 do wyprawy Światosława w latach 964–965. Stoi to w sprzeczności z poglądami ogólnie przyjętymi w historiografii, gdzie okres zależności Polan i innych plemion wschodniosłowiańskich od Chazarii umieszcza się we wcześniejszym i dłuższym okresie[134]. Wątpliwa jest także teza Gumilowa, że Chazaria w połowie X wieku była „hegemonem Europy Wschodniej" – twórca teorii pasjonarnej użył takiego określenia najprawdopodobniej po to, by gloryfikować najazd Światosława jako wielkie zwycięstwo sojuszu rusko-tureckiego (Rusów, Pieczyngów i Oguzów) nad Żydami[135].

Prace Gumilowa zyskały poczytność także w Ukrainie, pozostającej długo po rozpadzie ZSRR we wspólnym obiegu kulturowym z Rosją. Przyczyn można wymienić kilka: błyskotliwość piśmiennictwa Gumilowa kontrastująca ze skostniałym

---

[132] L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, s. 30–36; Krytykę i analizę ewidentnie antysemickich i rasistowskich tez Gumilowa zob.: V. Šnirel'man, dz. cyt.; R. Paradowski, dz. cyt., s. 176–181. Zob. też J. Strzelczyk, *Zapomniane narody Europy*, Wrocław 2006.

[133] L. Gumilow, *Od Rusi…,* s. 36. Por. M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 373–375; O.P. Toločko, P.P. Toločko, *Kyïvs'ka Rus'*, Kyïv 1998, s. 63–66; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 99–100. Chodzi o niejasny epizod z wojen chazarsko-bizantyjskich, częściowo znany tylko z fragmentu tzw. korespondencji żydowsko-chazarskiej, a mianowicie Anonimu z Cambridge, czyli listu nieznanego z imienia Żyda z Chazarii do kordobańskiego Żyda Chasdaja (więcej zob. J. Strzelczyk, dz. cyt., s. 195–205). Anonim wspomina o ataku Rusów pod dowództwem Hlgu na chazarskie miasto Smkrii (Samkercz – arabska nazwa Tmutorokania) i że w odwecie chazarski wódz (*bulšci*) Pesach najechał bizantyjskie władania na Krymie oraz zmusił Rusów do podporządkowania się Chazarom, w konsekwencji ów Hlgu następnie wojował przeciw Bizancjum, lecz został odparty ogniem greckim spod Konstantynopola, a potem zginął podczas wyprawy na Persję. Tymczasem według źródeł bizantyjskich i ruskich w 911 r. miała miejsce udana morska wyprawa Rusów pod wodzą Olega (zmarł w 912 roku) na Konstantynopol, w wyniku której Rusowie narzucili cesarzowi korzystny dla siebie traktat, a w 941 r. nieudana wyprawa Igora. Współcześnie przypuszcza się, że Anonim po prostu skontaminował Olega i Igora, lub że istniał drugi Hlgu-Oleg, wódz innej grupy wareskiej (zob.: W. Duczko, *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej,* Warszawa 2007, s. 176). Wysuwano pogląd, że Hlgu z Anonimu był księciem domniemanej „Rusi Czarnomorskiej" („Artaniji"). Pesach był najprawdopodobniej rządcą Bosporu, noszącym turecki tytuł *bulšicy* lub *balgicy* (zob. wyżej). Shlomo Sand twierdzi, że zwyczaj nadawania imion od nazw świąt (Pesach, Hanukka) nie istniał w judaizmie wcześniej i pojawił się dopiero u nawróconych Chazarów (S. Sand, dz. cyt., s. 305–306). Teza Gumilowa, że Chazarowie narzucili daninę Rusi dopiero w 941 r. opiera się wyłącznie na wątpliwej interpretacji Anonimu, w którym nota bene nie ma żadnej wzmianki o dotarciu Pesacha do Kijowa.

[134] Por. M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 365–384; T. Nagrodzka-Majchrzyk, dz. cyt., s. 402; O.P. Toločko, P.P. Toločko, dz. cyt., s. 36–39.

[135] L. Gumilow, dz. cyt., s. 39–42. W głównym nurcie historiografii na ogół ocenia się, że Kaganat Chazarski przed najazdem Światosława był już mocno osłabiony.

stylem radzieckiej literatury naukowej, holistyczność teorii pasjonarnej i jej pozorna komplementarność do nauk ścisłych, legenda biograficzna autora – łagiernika, syna Anny Achmatowej, zresztą Ukrainki z pochodzenia. Izolacja ZSRR od nauki zachodniej powodowała, że przeciętny postradziecki czytelnik nie był w stanie skonfrontować teorii Gumilowa z poglądami współczesnej światowej antropologii, etnologii, studiów nad narodami i nacjonalizmem, studiów azjatyckich etc. Eurazjatyzm Gumilowa wreszcie wpisuje się w nostalgię za wielką nieliberalną wspólnotą, za „przyjaźnią narodów" – z której wyklucza się Żydów, liberałów oraz nierosyjskich nacjonalistów orientacji zachodniej. W treściach antysemickich na ukraińskich stronach internetowych widać wyraźnie wpływ gumilowowskich tez o „chimerze".

Podmioty posługujące się „chazarską" metaforyką, przeważnie rosyjskojęzyczne, na ogół charakteryzują się jednoznacznie prorosyjskimi sympatiami i orientacją, którą można określić jako czarnosecinną: antysemityzm, wrogość do USA, wrogość wobec zmistyfikowanego „ukraińskiego nacjonalizmu", afirmacja „Russkiego Miru". Na odeskim rosyjskojęzycznym portalu Odesskij Politikum przestrzega się przed „Trzecią Chazarią" i reklamuje się rosyjskie antysemickie publikacje mówiące o walce Świętej Rusi przeciw Globalnemu Kaganatowi[136]. W 2014 roku metafora „Chazarii" została użyta przeciw Ihorowi Kołomojskiemu[137] oraz przeciw Petrowi Poroszence[138]. Stała się główną bronią ideologiczną separatystycznych „republik ludowych" na wschodzie Ukrainy. Jak pisze Włodzimierz Marciniak:

> Płotnicki i Zacharczenko przedstawili dość spójną wizję tego, kto rządzi Ukrainą, choć nie jest ona klasowa, tylko rasowa. Ukrainą rządzą mianowicie Żydzi, a właściwie Ukro-

[136] *Ukraina èto Tret'ja Chazarija, predusmotritel'no vystroennaja… po vsem pravilam „sionskoj mudrosti"* www.politikym.net [10.09.2014]. Zob. także inne publikacje tamże. Metafora „Trzeciej Chazarii" jest częsta w antysemickim dyskursie: „Pierwsza Chazaria" to historyczny kaganat, „Druga" – Komintern lub ZSRR, „Trzecia" – przyszły twór, do którego zbudowania dążą współcześni syjoniści, globaliści, kapitał amerykański etc.

[137] Zob. np.: *Nova CHAZARIJA na čoli z I. Kolomojs'kym*, Vsenarodnyj Front Porjatunku Ukraïny, 25.05.2014, www.lalak.org.ua [: 10.09.2014]. Witryna ta jest ukraińskojęzyczna, jednak wyraźnie sympatyzuje z separatystami „Donieckiej Republiki Ludowej", a nowe władze Ukrainy nazywa „żydowską juntą". Ihor Kołomojski (ur. 1963 w Dniepropietrowsku) – biznesmen i polityk, uważany za jednego z kilku najbogatszych oligarchów Ukrainy, członek rady nadzorczej Prywatbanku, prezes Zjednoczonej Żydowskiej Wspólnoty Ukrainy. Od 2.03.2014 do 25.03.2015 szef administracji państwowej obwodu dniepropietrowskiego, sprawnie ustabilizował sytuację w regionie, finansuje ukraińskie bataliony ochotnicze.

[138] Zob. np. *Petr Valc'man (Porošenko) polučil dobro na knjaženie v Tret'ej Chazarii na Dnepre*, „Ob"ektivnaja Gazeta", 6.05.2014, www.og.com.ua [10.09.2014]. Rosyjskojęzyczny portal „Ob"ektivnaja Gazeta" zawiera głównie napastliwe materiały propagandowe wymierzone w Euromajdan, USA, Izrael i „żydobanderowców", oraz materiały apologetyczne na temat „Russkiego Miru", „Noworosji", Stalina ukazywanego jako bojownik przeciw syjonizmowi etc. Określenie „chazarski" jako synonim „żydowski", „żydowsko-masoński" jest też używane często na profilu byłych funkcjonariuszy i sympatyków specjalnej formacji milicyjnej „Berkut" (która była filarem systemu władzy Wiktora Janukowycza i której część personelu po lutym 2014 roku przeszła na stronę prorosyjskich separatystów na Krymie i w Donbasie, zob. https://www.facebook.com/pages/Беркут-Украина [22.01.2015].

-Chazarowie. Gumilowa raczej nie czytali, ale pewnie ktoś im opowiedział, że Gumilow o Chazarach różne interesujące rzeczy pisał...[139].

Znacznie rzadziej „chazarofobia" trafia się w dyskursie antyrosyjskiego ukraińskiego nacjonalizmu, choć i tam jest obecna. Pasjonarna teoria etnogenezy jest pewną inspiracją dla współczesnego ukraińskiego dyskursu mitotwórczego – można w nim znaleźć przynajmniej powierzchowne posługiwanie się gumilowowską kategorią pasjonarności[140] oraz postrzeganie Itilu jako historycznego wroga „naszej Ojczyzny"[141]. W 2013 roku Zoresław Kumpan, lider partii Swoboda i środowiska neopogańskiego w nadazowskim Berdiańsku, wezwał, by datę zwycięstwa Światosława nad Chazarami obchodzić jako Dzień Staroruskiej Sławy. W uzasadniającym to tekście zawarł argumentację o handlu niewolnikami jako głównym dziale gospodarki Chazarii, o zrzuceniu „chazarskiego jarzma" oraz o osiągnięciu przez Ruś granic na Wołdze i Morzu Kaspijskim w efekcie zwycięstwa. Uczynił też kilka ekskursji do XX wieku: „przodkowie Lenina, Kałmucy, byli braćmi Chazarów i wchodzili w skład związku chazarskiego", Stalin zaś dlatego nakazywał z tak wielką determinacją bronić Stalingradu, gdyż tenże, położony obok dawnego Sarkelu, to „chazarskie sakralne i mistyczne miasto"[142]. Także w liberalno-narodowym tygodniku „Ukrajińskyj Tyżdeń" ukazał się tekst Ołeha Odnorożenki, historyka związanego z nurtem nacjonalistycznym[143], odwołujący się do gumilowowskiego czarnego obrazu Chazarii, jako tworu pozostającego w „pasożytniczej symbiozie" z innymi ordami koczowniczymi, zajmującego się dostarczaniem niewolników dla żydowskiej korporacji Radchonitów. Chazaria została ukazana też jako prefiguracja Imperium Rosyjskiego, a walka Kijowa z Itilem jako prefiguracja walki Wielkiego Księstwa Litewskiego ze Złotą Ordą oraz Rzeczypospolitej i Państwa Kozackiego z Moskwą[144].

---

[139] W. Marciniak [wywiad z], *Rosja wcale nie chce Donbasu. Woli go zostawić Ukrainie jako problem*, rozm. M. Sutowski, „Krytyka Polityczna" 18.02.2015, www.krytykapolityczna.pl [18.02.2015]. Igor Płotnickij – ur. w 1964 roku, od listopada 2014 „gława" („prezydent") ugrupowania zbrojnego „Ługańska Republika Ludowa"; Aleksandr Zacharczenko – ur. w 1976 roku, lider ugrupowania zbrojnego „Doniecka Republika Ludowa", od września 2014 „premier", od listopada 1914 także „gława" („prezydent').

[140] Zob. np.: O. Kačkovs'kyj, *Ideja deržavnosti v ukraïns'komu mentaliteti*, Nacional'nyj portal Aratta, 8.02.2007, http://www.aratta-ukraine.com [7.09.2014].

[141] *Hipoteza: znajdeno nacional'nu relikviju – meč Svjatoslava Chorobroho!* tamże, 25.11.2011 [10.09.2014].

[142] Z. Kumpan, *3 lypnja – den' davnorus'koï slavy!,* VO Svoboda – oficijna storinka, 3.07.2013, www.svoboda.org.ua [10.09.2014].

[143] Ołeh Odnorożenko – ur. w 1974 roku, doktor historii, pracownik NANU, działacz organizacji „Patriot Ukrajiny", zaliczanej do tzw. nowej prawicy ukraińskiej, 2012 aresztowany pod zarzutem chuligaństwa, w lutym 2014 zwolniony z aresztu uchwałą Rady Najwyższej Ukrainy jako więzień polityczny, został zastępcą dowódcy ochotniczego batalionu „Azow" (od listopada 2014 pułk Gwardii Narodowej „Azow"), uczestnik wojny na wschodzie Ukrainy.

[144] O. Odnoroženko, *Geopolityka vid Svjatoslava*, „Ukraïns'kyj Tyżden'" nr 47 (160), 19.11.2010. Artykuł ten odwołuje się także do myśli Omeljana Pricaka (zob. niżej), według którego Europa Wschod-

Środowiska naukowe, liberalne i liberalno-narodowe Ukrainy odnoszą się do piśmiennictwa Gumilowa krytycznie, dostrzegając zarówno brak naukowych fundamentów, jak i jego związek z niebezpiecznymi dla Ukrainy ideami eurazjatyckimi[145]. Krytycznie odnoszą się też do poglądów Gumilowa na dawną Chazarię. Dniepropietrowski historyk Hennadij Winohradow, polemizując z Gumilowem (którego całą teorię pasjonarną uznaje za nienaukową), tworzy obraz stosunków chazarsko-ruskich zupełnie odmienny. Zarówno Chazaria, jak i Ruś Rurykowiczów były według niego dynastycznymi państwami, dążącymi do kontroli nad rzecznymi transkontynentalnymi szlakami handlowymi. Władcy szukali legitymacji dynastycznej – w tym w idei jednego niepodzielnego kaganatu, najwyższej władzy ludów stepowych. Kaganowie chazarscy byli spadkobiercami Kaganatu Tureckiego, Rurykowicze zaś – poprzez Olgę byli z jednej strony spadkobiercami chanów bułgarskich, czyli także dziedziców Kaganatu Tureckiego, z drugiej zaś – być może – spadkobiercami kaganów chazarskich przez Małuszę, matkę Włodzimierza Wielkiego. W konsekwencji:

> Trwałego pozostawania Rusi w składzie Kaganatu Chazarskiego nie należy uważać za poniżający dla tej pierwszej epizod, a przeciwnie – za okres umocnienia ruskiej państwowości, legitymizacji na arenie międzynarodowej, przyłączenia do autorytatywnych i rozwiniętych struktur państwowych[146].

We współczesnych syntezach historii Ukrainy jednak miejsce Chazarii jest zróżnicowane. W leksykonie autorów lwowskich hasło „Kaganat Chazarski" jest bardzo lakoniczne[147]. Niekiedy się ogranicza rolę Itilu do metaforycznego muru przed koczownikami[148]. Synteza kijowska uznaje, że Słowianie wschodni byli pod długotrwałym polityczno-kulturowym wpływem Chazarii[149]. W znaczącym stopniu Chazarów jako składnik historii Ukrainy uwzględnia Natalia Jakowenko[150],

---

nia we wczesnym średniowieczu była terenem rywalizacji dwóch korporacji kupieckich – żydowskich Radchonitów i frankijsko-fryzyjskiej Rhodez, która posługiwała się Skandynawami (Waregami) jako swym ramieniem zbrojnym. Pricak jednak jest daleki od wartościowania współczesnymi kategoriami etycznymi historycznych form życia społecznego.

[145] K. Haluško, *Velyka iluzija L'va Humil'ova: pryklad perevtilennja novators'koï hipotezy u psevdonaukove včennja,* „Den' – Ukraïna Incognita" 25.01.2013, http://incognita.day.kiev.ua [7.09.2014]; M. Sajčuk, *Pro škidlyvist' nadmirnych zachoplen'*, Centr Sociohumanitarnych Doslidžen' im. V'jačeslava Lypyns'koho, www.lrc.org.ua [7.09.2014]; H. Vinohradov, *Teorija etnohenezu L. Humil'ova hermans'kych, slov'janskych narodiv ta Vizantiï v konteksti sučasnych istoryčnych doktryn,* tamże.

[146] H. Vinohradov, dz. cyt. Bułgarskie pochodzenie Olgi jest tylko hipotezą nieprzyjętą powszechnie w historiografii. Jeszcze bardziej wątpliwe jest chazarskie pochodzenie Małuszy – domysł ten opiera się tylko na podobieństwie jej imienia do hebrajskiego tytułu *melech* (*malik* w tekstach arabskich) – król, używanego przez faktycznych władców chazarskiej diarchii.

[147] *Dovidnyk z istoriï Ukraïny*, red. I. Pidkova, R. Šust, Kyïv 2002, sv. *Chozars'kyj kahanat*.

[148] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 60.

[149] O.P. Toločko, P.P. Toločko, dz. cyt., s. 31.

[150] N. Jakovenko, *Narys istoriï…*, s. 60–61.

a w największym P.R. Magocsi. *Pax Chazarica*, trwający od połowy VII do połowy IX wieku, jest ukazany przez tego badacza jako odnowienie modelu stabilności na Nadczarnomorzu. Autor ten odrzuca metaforę „bastionu", wskazując, że Chazaria była nie siłą pograniczną, ale centrum cywilizacyjnym, wokół którego wytworzyła się strefa stabilizacji, obejmująca zarówno ludy koczownicze, jak osiadłe[151].

W grudniu 2014 roku w Mikołajowskich Zakładach Remontowo-Mechanicznych wchodzących w skład państwowego holdingu zbrojeniowego Ukroboronprom uruchomiono na potrzeby Sił Zbrojnych Ukrainy produkcję nowej wersji opancerzonego pojazdu rozpoznawczego o nazwie „Chazar". Reakcje na ukraińskich stronach internetowych były mieszane i świadczą o recepcji różnych interpretacji roli Chazarów w dziejach Ukrainy[152].

Z dziejami Chazarii związana jest też kwestia używania przez władców Rusi tytułu kagan, poświadczonego od IX do XII wieku. Interpretacje tego fenomenu są bardzo różne. W literaturze o silnie słowiańskiej orientacji twierdzi się, że było to zwykłe zapożyczenie lub tylko użytek kronikarsko-książkowy[153]. Wygłaszano też pogląd, że przyjmując ten tytuł, Rurykowicze podkreślali swoją suwerenność[154]. Istnieją jednak koncepcje zakładające istnienie specyficznej organizacji politycznej – Kaganatu Ruskiego. Organizacja ta jest różnie ujmowana. Pierwsza grupa poglądów postrzega ją jako pierwowzór właściwego państwa kijowsko-ruskiego. Ruś mogłaby pretendować do przejęcia dziedzictwa najwyższej i jedynej władzy na stepie[155]. Według heterodoksyjnej interpretacji początków Rusi Omeljana Pricaka, Kaganat Ruski był wspólnym tworem Chazarów i Rusów, czyli frankijsko-fryzyjskiej korporacji handlowej posługującej się Waregami jako zbrojnym ramieniem. Istniały trzy fazy rozwojowe Kaganatu Ruskiego: wołżańska w latach 839–930, dnieprowska

---

[151] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 47–57.

[152] Komentarze pod informacją: *V Ukraine načali vypuskat' novuju BRDM „Chazar",* „Ukraïns'ka Pravda" 20.02.2015, www.pravda.com.ua [20.01.2015]: i-dnipro: *Nazwa nieudaczna. Nie raz już nieżyczliwi pisali, że na terytorium Ukrainy odradza się chazarski kaganat.* Buu-ha-ha: *Co za durna nazwa. Jeszcze by nazwali „Mongoł" albo „Kacap".* Nina Dybiak: *Nazwa ma ciekawe korzenie historyczne. Chazarski kaganat był silnym związkiem plemiennym na wschodzie Dawnej Rusi w IX–X wieku. Wojowniczy kniaziowie kijowscy, dążąc do poszerzenia swoich włości, zniszczyli kaganat, który służył jako bufor między Rusią a plemionami koczowniczymi, tym samym otworzyli drogę na Kijów Pieczyngom, a potem Połowcom*. Tyrrel: *W Ukroboronpromie do dziś siedzą potomkowie Chazarów*. Komentarze na portalu Cenzor.NET pod informacją: *„Ukoboronprom" načal vypusk nowych BRDM-2Di „Chazar",* http://censor.net.ua, 19.01.2015 [20.01.2015]: Burckun: *No ale dlaczego „Chazar"? Nie „Pieczyng" albo „Połowiec", ale „Chazar"? A?* Gundiaj Kriestowozdwiżenskij: *Dlatego zapewne, że Chazarski Kaganat obejmował terytorium dzisiejszego Donbasu.* WiM: *Prawidłowo nazwali. To pojazd zwiadowczy – kacapy „Chazarina" za swojego wezmą.* Oborona Ukrajiny: *Jakiż na Rusi może być „CHAZAR"? A czemu nie „MONGOŁ" albo „MOSKOWIT"? Kniaź Kijowski Światosław rozpędził kaganat chazarski nie po to, by on znowu powstał, nawet w niewinnej (?!) nazwie sprzętu wojskowego! Ten kto tak go nazwał, jawnie nie jest obyty z historią Rusi-Ukrainy, albo zrobił to specjalnie. Nazwa haniebna! Póki jeszcze nie za późno, trzeba ją zmienić!!!*

[153] B. Rybakow, dz. cyt., s. 24; O.P. Toločko, P.P. Toločko, dz. cyt., s. 39.

[154] M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 366; T. Nagrodzka-Majchrzyk, dz. cyt., s. 453.

[155] H. Vinohradov, dz. cyt. Zob. też V.Ya. Petrukhin, dz. cyt., s. 113, 118.

(930–1036) i kijowska (1036–1169). Dopiero w tej ostatniej Kaganat zaczął się stawać słowiańskim państwem terytorialnym[156]. Druga koncepcja lokalizuje Kaganat Ruski gdzieś na południowym wschodzie, nad Morzem Azowskim lub Czarnym, co współbrzmi z hipotezą Rusi Czarnomorskiej (Artaniji)[157]. Trzecia wiąże Kaganat ze Skandynawami i umieszcza go na północy, w rejonie ładosko-ilmeńskim. Przyjęcie miana kaganatu przez wodzostwo Rusów-Waregów świadczyłoby w takim wypadku o bardzo rozległych wpływach Chazarów, Kaganat Ruski zaś byłby nie prawdziwym kaganatem stepowym, lecz tylko jego satelickim wariantem[158].

3.3. Antowie nad „zakrętem Morza Pontyjskiego"

Etnogeneza Słowian i historia ich rozsiedlenia w Europie pozostaje jednym z najbardziej kontrowersyjnych problemów w historii Europy Środkowej i Wschodniej. Pierwszym bezdyskusyjnym świadectwem pisanym o Słowianach są zapisy Jordanesa z połowy VI stulecia, gdzie używany wcześniej już etnonim Wenetowie ma po raz pierwszy treść na pewno słowiańską i gdzie pojawia się etnonim Antowie, lokalizowany nad Morzem Czarnym:

> [...] od źródeł rzeki Vistuli na niezmierzonych przestrzeniach usadowiło się ludne plemię Wenetów, którzy chociaż teraz przybierają różne miana od rodów i miejsc, w zasadzie są nazywanią Sklawenami i Antami. Sklawenowie siedzą na obszarze od grodu Nowioduńskiego i jeziora określanego jako Mursiańskie, po rzekę Danaster, a na północ po Visclę, mając błota i lasy zamiast grodów. Ziemie Antów zaś, którzy są najdzielniejszymi przedstawicielami plemienia, ciągną się nad zakrętem Morza Pontyjskiego od Danastru po Danaper, rzek oddalonych jedna od drugiej na wiele staj[159].

Tożsamość Antów i ich zasięg geograficzny jest złożoną kwestią. Nazwa ta jest najprawdopodobniej niesłowiańskim egzonimem, najczęściej domniemywa się irańskiej etymologii. Była używana w VI i VII wieku jako określenie wielkiego związku plemiennego stykającego się z Cesarstwem Bizantyjskim. Dyskusyjne jest też, czy związek ten był od początku wyłącznie słowiański. W nauce rozpatrywane były możliwości, że był to twór powstały przez podporządkowanie Słowian Alanom, mniej lub bardziej równoprawna federacja słowiańsko-irańska, względnie grupa zeslawizowanych plemion irańskich. Sporną kwestią jest także identyfikacja Antów z kulturami archeologicznymi. Wreszcie: czy Antowie to związek obejmujący całą Słowiańszczyznę Wschodnią, czy tylko południową część Słowiańszczy-

[156] O. Pricak, *Pochodžennja Rusi. Starodavni skandynavs'ki džerela (krim islands'kych sag)*, T. I, Kyïv 1997, s. 96–99.

[157] Zob. dalej.

[158] W. Duczko, dz. cyt., s. 28–35. Por. krytykę tej koncepcji: O.P. Toločko, P.P. Toločko, dz. cyt., s. 54–55.

[159] Jordanes, dz. cyt., s. 96.

zny Wschodniej – a więc pierwowzór Ukraińców, czy też w ogóle nie ma żadnego przełożenia na późniejsze podziały językowe i tożsamościowe Słowian?[160]

Piśmiennictwo bizantyjskie, począwszy od VII wieku, zmniejsza zainteresowanie wschodnią Słowiańszczyzną, a z kolei opis geografii etnicznej w latopisach ruskich, począwszy od X stulecia, jest fragmentaryczny i daje podstawę do różnych interpretacji. Procesy rozpadu związku antyjskiego (jeżeli takowy istniał), uformowania się plemion (związków plemiennych) znanych z latopisów oraz ekspansji Słowian w kierunku Morza Czarnego pozostaje więc zasadniczo przedmiotem hipotez, albo po prostu tematem pomijanym. Z Nadczarnomorzem wiązane są dwa plemiona latopisowe, znane także ze źródeł bizantyjskich i niemieckich: Tywercy i Ulicze. Ich precyzyjna lokalizacja jednak jest niejasna, a ich dzieje mało znane[161]. Najstarsza redakcja *Powieści minionych lat* w passusie o wojnie Igora z Uliczami mówi, że *I byša sědjašče Uglič po Dněpru v"niz, i posem" priidoša meži B"g" i Dněstr", i sědoša tamo*. W późniejszych redakcjach Ulicze są natomiast wzmiankowani wraz z Tywercami: „siedzieli nad Dniestrem, sąsiadując z Dunajem"[162]. W różnych wariantach zapisu występują też jako Uglicze, Ułucze, Ułutycze. Ci badacze, którzy uznawali nazwę Uglicze za właściwą, wiązali ją z „ugołem", czyli „kątem", który można utożsamić z Podunawiem[163]. Głównym grodem Uliczów był Peresiczeń, którego lokalizacja nie jest znana. Dopatrywano się jej na terenie współczesnej Republiki Mołdawii, ale i w granicach obecnego Dniepropietrowska oraz w pobliżu Kijowa. Nie jest wyjaśniona też przyczyna przesiedlenia się Uliczów na południe, ani ich losy po X wieku[164].

Identyfikacja Uliczów i Tywerców z Ukraińcami postrzeganymi jako odrębny naród i nawiązanie do bytności tych plemion nad Morzem Czarnym jako argumentu na rzecz ukraińskości Nadczarnomorza zostały wprowadzone do dyskursu przez pierwszego twórcę nowoczesnych wyobrażeń o terytorium Ukrainy, Mychajłę Drahomanowa:

> Bez północnych brzegów Morza Czarnego Ukraina nie może być krajem kulturalnym. Te brzegi należały do nas w czasach Ugliczów, Tywerców i Rusi Tmutorakańskiej[165].

---

[160] S. Roman, *Antowie*, w: *SSS*, T. 1; Z. Hilczer-Kurnatowska, *Antowie**, tamże, T. 8. Zob. też I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 33–34, 44–45. Autor ten wyraził sprzeciw wobec interpretacji doby stalinowskiej (m.in. Rybakowa), uznających Antów za etap rozwoju całej Słowiańszczyzny, a nawet poddał w wątpliwość, czy związek Antów można uważać za prototyp Rusi – stawiając tezę, że po rozbiciu związku antyjskiego część Antów włączyła się do migracji Słowian na Bałkany.

[161] Na temat Tywerców obszerniej zob. rozdział 4.3.

[162] *Powieść minionych lat*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, przeł. i opr. F. Sielicki, s. 10.

[163] O. Bačyns'ka, *Ukraïns'ke naselennja Prydunajs'kych zemel' XVIII – počatok XX st. (zaselennja j ekonomične osvojennja),* Odesa 2002, s. 7. W źródłach bizantyjskich Podunawie było nazywane *Oglos*, co mogło pochodzić od słowiańskiego *ągŭł* – węgieł, kąt, Turecka nazwa tego regionu – Budziak – ma taką właśnie etymologię. Zob. E. Tryjarski, dz. cyt., s. 274.

[164] Z. Hilczer-Kuratowska, *Ulicze*, *SSS*, T. 6, s. 260–261.

[165] M. Drahomanov, dz. cyt., s. 167. Zob. też H. Turčenko, *Pivdennoukraïns'kyj rehion u konteksti formuvannja modernoï ukrans'koï nacii (XIX – perša čvert' XX st.),* Zaporiżżja 2008, s. 35.

Hruszewski uznawał, że migracja Słowian na południe rozpoczęła się już w pierwszej połowie V wieku po odejściu na zachód Hunów. W VI stuleciu Słowianie już zajmowali stepy nadczarnomorskie od Dunaju do Donu, co musiało być efektem długotrwałych procesów osiedleńczych. Antowie to południowa część wschodniej gałęzi Słowian, „etnograficzna całość, którą nazywamy dziś ukraińską"[166]. W okresie od drugiej połowy VII do połowy IX wieku step nadczarnomorski dzięki Chazarom był osłonięty od napływu nowych ord koczowniczych – umożliwiło to osiągnięcie przez słowiańską kolonizację maksymalnego zasięgu. Ulicze zajęli wtedy ziemie nad prawym brzegu dolnego Dniepru aż po wybrzeże Morza Czarnego w rejonie ujść Dniepru i Bohu (obecny obwód mikołajowski). W X wieku pod naporem Pieczyngów Ulicze zostali jednak zmuszeni do wycofania się na północ[167]. Jakaś słowiańska, „ukraińska" ludność zajmowała też ziemie nad Morzem na prawym brzegu Dniepru (obecny obwód chersoński). Tywercy zaś zasiedlali Podunawie. Ukraińska kolonizacja Nadczarnomorza zaznała strat wskutek pochodu Węgrów w IX wieku, a potem została unicestwiona wskutek inwazji Pieczyngów. Pod koniec X wieku od Dunaju do Donu nad Morzem Czarnym już rozciągała się Ziemia Pieczyńska, a ludność „ukraińska" w swej masie cofnęła się w głąb lasostepu, częściowo nawet w góry, zasilając „ukraińską: kolonizację Karpat. Jakąś historyczną winę za to być może ponosili kniaziowie kijowscy, o których „nie wiemy", czy podjęli obronę Nadczarnomorza[168]. Pewne niedobitki Słowian tam jednak zachowały się długo „po wszystkich stepowych burzach". Jeszcze w XI wieku istniały słowiańskie porty: „nadmorski port Kijowa" Olesza przy ujściu Dniepru[169], Tmutorokań – „wyspa za połowieckim morzem", oraz być może jeszcze inne[170].

Związek Uliczów i Tywerców z Morzem Czarnym, a przez to ze światem śródziemnomorskim, mocno podkreślała międzywojenna synteza lwowska:

> Mieli oni znaczenie i przez to, że najbliżsi byli greckim koloniom na wybrzeżu Morza Czarnego i mogli być pośrednikami w szerzeniu helleńskiej kultury wśród Słowian. Przez nich docierały do dalszych plemion greckie wyroby, ceramika, przedmioty z metalu, odzież, ozdoby. Jak dawniej wśród Scytów i Sarmatów, tak i teraz między nimi trafiał się zapewne typ „pół Greków", albo zhellenizowanych „barbarzyńców", którzy szerzyli wyższą cywilizację wśród prymitywnej ludności[171].

---

[166] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 176.

[167] Tamże, s. 201–205.

[168] Tamże, s. 239–242.

[169] Olesza (ukr.: Ołeszje, Ołeszszja), miejscowość wzmiankowana w źródłach ruskich od drugiej połowy XI do XIII w. Według Hruszewskiego mogła to być pierwotnie kolonia bizantyjska, zajęta następnie przez Ruś. Byłaby trzecią eksklawą Rusi po Tmutorokaniu i Białej Wieży (Sarkelu). Zob. tamże, T. II, Kyïv 1992, s. 517–519.

[170] Tamże, T. I., s. 242–243; tamże, T. II., s. 519.

[171] *Velyka istorija Ukraïny…*, s. 54.

Antowie, Ulicze i Tywercy byli też głównym argumentem narodowej terytorializacji Nadczarnomorza w ukraińskim poststalinowskim dyskursie radzieckim[172]. Niejednokrotnie jednak posługiwano się tymi etnonimami bardzo emblematycznie, wymieniając Uliczów i Tywerców w parze i bez precyzyjnej lokalizacji. Na przykład w książce *Ukrajino nasza Radiańska* wydanej w 1970 roku pod nazwiskiem Petra Szełesta obecność tych plemion na Nadczarnomorzu jest jednym z nielicznych wymienionych faktów historii regionu przed XVIII wiekiem:

> Z dawien dawna ziemie Odeszczyzny wchodziły w skład Rusi Kijowskiej. Tu żyły wschodniosłowiańskie plemiona Uliczów i Tywerców[173].

Złożony i interesujący był natomiast pogląd Hapusenki na kwestię pojawienia się Słowian nad Morzem Czarnym. Przyjmował on, że Słowianie przybyli na wybrzeża nadczarnomorskie w dwóch falach: jako Antowie byli obecni tu już w pierwszych wiekach n.e., ale potem część Antów wzięła udział w wielkiej migracji Słowian na Bałkany, a nad Nadczarnomorze w VII wieku przybyły nowe plemiona z północy[174]. Hapusenko zwracał też uwagę, że włączenie Tywerców i Uliczów do państwa kijowskiego było procesem długotrwałym, słabo oświetlonym przez źródła pisane, niewątpliwie też odbyło się niedobrowolnie[175]. Jednocześnie autor ten wydłużał okres bezpośrednich związków Słowian Wschodnich z Morzem Czarnym w średniowieczu: osadnictwo słowiańskie na wybrzeżu miało istnieć jeszcze długo po pojawieniu się Pieczyngów na Nadczarnomorzu, miejscami do XIII wieku, a nawet dłużej. Księstwa ruskie miały stracić kontrolę zad wybrzeżem na lewobrzeżu Dniepru dopiero w drugiej połowie XII wieku, zaś na prawobrzeżu Księstwo Halicko-Wołyńskie zachować ją aż do XIII stulecia[176].

Brajczewski twierdził natomiast, że Ulicze zamieszkiwali nie Nadczarnomorze, ale środkowe Naddnieprze (obecny obwód czerkaski i kirowohradzki) i odpowiada im środkowodnieprzański wariant kultury czerniachowskiej[177]. Badacz ten w ogóle powątpiewał w trwałą słowiańską obecność w średniowieczu nad Morzem Czarnym[178]. Encyklopedia Kubijowycza stwierdza, że w wiekach VI–IX Ulicze zamieszkiwali dolne dorzecze Dniepru od Rosi do Morza Czarnego, na południe od

---

[172] *URE*, T. 1, Kyïv 1959. sv. *Anty*; tamże, T. 14, sv. *Tyverci*; tamże, T. 15, sv. *Ulyči*; tamże, T. 17, s. 71–73. *Istorija Ukrainskoj SSR*, T. I, s. 26–37. Wcześniej, w dobie marryzmu (zob. rozdział 1) etnonimy „Antowie" i „Ruś" uważano za „jafetyckie" (*Sovetskaja istoriografija*…, s. 15).

[173] P. Ju. Šelest, *Ukraïno naša Radians'ka*, Kyïv 1970, s. 191 (obszerniej na temat tej publikacji zob. rozdział 3.1). Podobnie w *URE*: zbitka „Tywercy i Ulicze" występuje jako określenie dawnych słowiańskich mieszkańców zarówno Mołdawii, jak i Odeszczyzny, oraz całego Południa Ukrainy: *URE* t. 2, Kyïv 1960, sv. *Bilhorod-Dnistrovs'kyj*; tamże, T. 9, Kyïv 1962, sv. *Moldavs'ka Socjalistyčna Radjans'ka Respublika*, tamże, T. 10, Kyïv 1962, sv. *Novorosija*, tamże, sv. *Odesa*.

[174] I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 45.

[175] Tamże, s. 56–57.

[176] Tamże, s. 100–104. Zob. też rozdział 4.4.

[177] M. Ju. Brajčevs'kyj, op. cit, s. 137.

[178] Tamże, s. 153.

Polan. W X stuleciu pchnięci na zachód przez Pieczyngów, osiedlili się nad Bohem i Dniestrem. W połowie X wieku podbici przez Igora i wraz z Tywercami włączeni do Rusi Kijowskiej, „ostatecznie stali się Ukraińcami”[179].

Współczesna synteza lwowska powtarza tezę Hruszewskiego o Antach jako o związku protoukraińskim, którego południowymi granicami były Dunaj, Morze Czarne i Morze Azowskie. Mowa jest tam o „tworze państwowym – carstwie antyjskim”, które było najważniejszą siłą polityczną w Europie Wschodniej w IV–V wiekach[180]. Wołodymyr Baran, autor trzeciego tomu syntezy kijowskiej, utożsamia Antów z kulturą pieńkowską, która funkcjonowała w wiekach V–VII na terenie współczesnej Ukrainy środkowej (Podole, środkowe Naddnieprze) i na terenie współczesnej Republiki Mołdawii, nie sięgała jednak morza. Uważa, że „na łuku morza” mogły się znajdować plemiona irańskie wchodzące czasowo w skład związku antyjskiego, lecz nie Słowianie, gdyż nie ma żadnych słowiańskich zabytków archeologicznych z tego czasu i miejsca[181]. Magocsi, uznając charakterystykę etniczną i zasięg Antów za kwestię dyskusyjną, uważa za prawdopodobne, że pierwsi Antowie to alański związek na stepie, a potem stopniowo nazwa ta przeszła na związek o przewadze elementu słowiańskiego[182]. Stwierdza też, że w dobie *Pax Chazarica* plemiona słowiańskie ekspandowały na południe aż do Morza Czarnego, Tywercy zasiedlili wtedy międzyrzecze Prutu i Dniestru (Besarabię), a Ulicze początkowo lewy, potem prawy brzeg Bohu[183]. Ukształtowane już państwo kijowskie jednak nie sięgało do Morza, z wyjątkiem eksklawy tmutorokańskiej[184]. W niektórych współczesnych syntezach kwestia nadczarnomorskich Słowian Wschodnich jest zagadnieniem wyraźnie peryferyjnym. Jakowenko zaznacza, że identyfikacja Antów ze Słowianami może być tylko częściowa, zaś o Uliczach i Tywercach tylko lakonicznie wzmiankuje[185]. Marginalnie jest także potraktowana kwestia Uliczów (jak i wszystkich plemion latopisowych) w czwartym tomie syntezy kijowskiej autorstwa Ołeksija i Petra Tołoczków, co związane jest z podkreślaniem przez tych autorów jedności etniczno-kulturowej Rusi (narodowości „staroruskiej”)[186]. Mapy zamieszczone w tym tomie ukazują Ruś między X a XIII wiekiem, bardzo oddaloną od Morza Czarnego[187]. Pogląd, że Ruś Kijowska przez długi czas miała dostęp do morza na terenie obecnego obwodu chersońskiego, mikołajowskiego i odeskiego, jest natomiast propagowany przez współczesnego pisarza-regionalistę Ołeha Olijnykowa[188].

---

[179] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, T. 9, L’viv 2000, sv. *Ulyči*; Zob. też V. Kubijovyč, I. Teslja, *Čorne more*, tamże, T. 10, L’viv 2000, s. 3762–3764.

[180] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 52–53.

[181] V.D. Baran, dz. cyt., s. 46–65.

[182] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 51.

[183] Tamże, s. 55

[184] Tamże, s. 67, 79.

[185] N. Jakovenko, *Narys istoriï…*, s. 23–24.

[186] O.P. Toločko, P.P. Toločko, dz. cyt., s. 295–308.

[187] Tamże, ryc. 6, 15, 24, 30, 33, 36.

[188] O. Olijnykiv, *Čornomorščyna čy Novorosija?*, Odesa 2007, s. 14; tenże, *Stežky ridnoho…*, s. 47.

3.4. Tmutorokań i Artanija – Ruś Czarnomorska?

Odrębnym problemem jest fenomen **Tmutorokania** oraz historiograficzna konstrukcja **Rusi Czarnomorskiej** vel **Artaniji.** Miasto na Półwyspie Tamańskim[189], założone w starożytności jako grecka kolonia Hermonasa, znajdowało się w składzie Królestwa Bosporańskiego. Dalsza jego historia nie jest jasna. Nie jest pewne, kiedy było pod władzą Bizancjum, a kiedy pod panowaniem ludów stepowych, w tym od kiedy było w składzie Kaganatu Chazarskiego[190]. Pod rządami turkuckimi lub chazarskimi otrzymało nazwę Tamatarcha, potem zeslawizowaną na Tmutorokań[191]. W X wieku znalazło się pod władzą Rusi – najprawdopodobniej po wyprawie Światosława na Chazarię w 965–966 roku[192]. W roku 988 Mścisław Włodzimierzowicz otrzymał je jako udzielne władztwo – odtąd funkcjonowało Księstwo Tmutorokańskie, eksklawa Rusi Kijowskiej, oddzielona przez stepy nadazowskie i Morze Azowskie[193]. Mimo odległego położenia odgrywało istotną rolę we wczesnym okresie Rusi Kijowskiej jako baza wypadowa do najazdów na region kaspijski, port, ośrodek rzemiosła i węzeł szlaków handlowych. Księstwo obejmowało najprawdopodobniej oba brzegi Cieśniny Kerczeńskiej, a więc Półwysep Kerczeński i Tamański oraz przyległe do tego ostatniego tereny nadkubańskie[194]. Było zamieszkałe przez ludność turecką (Chazarów, Bułgarów i innych), irańską (Alanów), czerkieską (Kasogów i Zichów), Żydów, Ormian i Greków, być może też przez resztki Gotów. Dyskusyjną kwestią jest, czy byli tam Słowianie, nie licząc tych z załogi wojskowej[195]. W 1023 roku Mścisław na czele wojsk chazarsko-czerkieskich wystąpił przeciw władającemu w Kijowie Jarosławowi Mądremu, po czym w 1026 roku zawarł kompromisowy pokój, obejmując Księstwo Czernihowskie, jedną z trzech stolic rdzeniowej Ziemi Ruskiej. Tmutorokań był odtąd związany z linią czernihowską, panowali w nim synowie kniazia czernihowskiego Światosława: Gleb (ok. 1060––1064 i 1066–1069), Roman (1070–1079) i Oleg–Michał (1083–1094). W dobie

[189] Obecnie grodzisko Tamanskaja w Kraju Krasnodarskim Federacji Rosyjskiej.

[190] W. Swoboda, *Tmutorokań*, w: *SSS*, T. 6, s. 92.

[191] Najprawdopodobniej pochodzi od tureckich słów *tumyn* (jednostka wojska licząca 10 tysięcy) i *tarchan* (wódz), czyli oznaczała siedzibę dziesięciotysięcznika. Według innej hipotezy to nazwa grecka pochodząca od *tagmatarchos* – dowódca *tagmy*, oddziału gwardii cesarskiej w Bizancjum VIII–X w. Zob. M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 431. Por. M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. II, s. 506–507.

[192] W. Swoboda, dz. cyt., s. 93.

[193] Zob. I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 122–125.

[194] W dawniejszej literaturze często rozszerzano zasięg Księstwa na rozlegle terytoria Kaukazu. Jedyną pewną wskazówką co do obszaru jest jednak tytuł Olega-Michała Światosławowicza znany z pieczęci: „archont Matrachy, Zichii i Chazarii". Matracha to Tmutorokań, Zichia – jakaś część ziemi Czerkiesów, Chazarię należy tu rozumieć jako fragment Krymu – Półwysep Kerczeński (W. Swoboda, dz. cyt.).

[195] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. II, s. 508–509. Por. I.M. Hapusenko, dz. cyt. s. 126; P. Lavriv, *Istorija Pivdenno-Schidn'oï Ukraïny*, Kyïv 1996, s. 26–29.

narastającego rozdrobnienia i walk wewnątrzdynastycznych próbowali także zająć tmutorokański tron wygnańcy z innych udziałów: Rościsław Włodzimierzowicz (1064–1066) i Dawid Igorowicz (1082). Brak wzmianek kronikarskich o Tmutorokaniu po 1094 roku sprawia, że data i okoliczności upadku jego nie są znane. Prawdopodobnie przeszedł pod władzę Bizancjum, choć wysuwano i przypuszczenia, że księstwo z dynastią ruską lub czerkieską funkcjonowało aż do XIII wieku[196].

Wyprawa wojenna księcia nowogrodzko-siewierskiego Igora Światosławowicza przeciw Połowcom w 1185 roku, opisana w eposie *Słowo o wyprawie Igora*, miała doprowadzić do odzyskania Tmutorokania, choć w ówczesnych realiach geopolitycznych miało to taki sam sens jak rojenia późnośredniowiecznych zakonów rycerskich o odzyskaniu Jerozolimy. Jeżeli jednak *Słowo* jest falsyfikatem z końca XVIII wieku, to wyrażona w tym utworze „obsesja" na punkcie Tmutorokania (jak również kilkakrotne wzmianki o Dunaju) jest odzwierciedleniem nowoczesnej idei ekspansji Imperium Rosyjskiego w regionie czarnomorskim[197].

Istnienie Księstwa Tmutorokańskiego było punktem wyjścia do kilku hipotez wiążących początki państwowości ruskiej z Morzem Czarnym i rozszerzających zakres obecności ruskiej (choć niekoniecznie słowiańskiej) nad tym akwenem. Źródła arabskie z X wieku wymieniały trzy grupy Rusów z trzema grodami: mieszkańców grodu *Kukijana* lub *Kujaba*, *Salawija* z grodem *Slaw* oraz *Arsanija* lub *Artanija* z grodem *Ars* vel *Artha.* Pierwsze dwa były głównie identyfikowane w XX-wiecznych pracach naukowych z Kijowem i Nowogrodem Wielkim (gród Słowienów Ilmeńskich), natomiast w *Artaniji* dopatrywano się między innymi jakiegoś ośrodka nadczarnomorskiego lub nadazowskiego. Do przekonania o jego istnieniu przyczyniała się też interpretacja korespondencji chazarsko-żydowskiej, przyjmująca, że wymieniony w niej Hlgu był inną osobą niż kniaź kijowski Oleg zmarły w 912 roku[198]. Teza o tmutorokańskich korzeniach państwowości ruskiej została postawiona po raz pierwszy na początku XX wieku przez rosyjsko-ukraińską uczoną Aleksandrę Jefimienko[199]. W czasach stalinowskich nauka radziecka próbowała wykazać obecność Słowian na Krymie i Tamaniu już w pierwszych wie-

[196] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. II, s. 512–514; M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 439–445; M. Ždan, *Tmutorokans'ke knjazivstvo*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, T. 9, L'viv 2000, s. 3223; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 131–136. Por. O. Holovko, *Ščo nam vidomo pro davn'orus'ke Tmutarakans'ke knjazivstvo?* w: *Krym: šljach kriź viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach,* red. V. Smolij, Kyïv 2014, s. 106.

[197] E. Kinan, *Rosijs'ki istoryčni mity*, Kyïv 2003, s. 258–259. W 1792 roku podczas prac fortyfikacyjnych na terenie stanicy Tamańskiej znaleziono tzw. Kamień Tmutorokański z inskrypcją w języku ruskim „W roku 6576 [1068] indykcji 6 kniaź Hleb mierzył morze po lodzie od Tmutorokania do Korczewa 10 tys. i 4 tys. sążni" (K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska*, Warszawa 2015, s. 30). Wcześniej lokalizacja Tmutorokania była tylko domniemywana (I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 117–120).

[198] Zob. wyżej.

[199] S.A. Makarčuk, *Etnična istrorija Ukraïny: Navčalnyj posibnyk*, Kyïv 2008, s. 54–55. Na temat stanowiska Aleksandry Jefimienko (Ołeksandry Jefymenko) w kwestii procesu historycznego na Rusi zob. też S. Plochij, *Velikyj peredi. Nezvyčajna istorija Mychajla Hruševs'koho*, Kyïv 2011, s. 116–118.

kach naszej ery[200]. W latach sześćdziesiątych Iwan Hapusenko domniemywał, że w VIII wieku *Artanija* była słowiańskim organizmem państwowym nad Morzem Azowskim lub Czarnym i zalążkiem późniejszego księstwa tmutorokańskiego[201]. Powstanie księstwa było więc według tego autora skutkiem długotrwałej, sięgającej VI wieku n.e. słowiańskiej kolonizacji Krymu i Tamania[202]. Emigracyjny uczony rosyjski Gieorgij Wiernadski uważał, że *Artanija* to zniekształcona nazwa Tmutorokań i że tenże był stolicą Kaganatu Ruskiego, a tym samym centralnym ośrodkiem Rusów[203]. Jeszcze dalej poszedł Omeljan Pricak, twierdząc, że Tmutorokań jako bezpośrednia kontynuacja Królestwa Bosporańskiego był ostatnim ośrodkiem cywilizacji hellenistycznej i wraz z Czernihowem tworzył alternatywną wobec Kijowa oś polityczną Rusi, opartą o starsze, hellenistyczne czyli grecko-żydowskie wzorce cywilizacyjne[204].

Współcześnie konstrukcje związane z Artaniją są zasadniczo odrzucane w nauce[205]. Artha w przekazach arabskich była przedstawiana jako gród sakralny, do którego nie mają wstępu cudzoziemcy – są zabijani, jeśli tam przybędą. Zupełnie nie przystaje to do charakterystyki Tmutorokania – wieloetnicznego miasta portowego. Ołeksij i Petro Tołoczko uważają, że wymienienie trzech centrów Rusi to zwykła konwencja literacka, każąca posługiwać się liczbą trzy w opisach rzeczywistości[206]. Władysław Duczko stwierdza, że dotychczasowe próby wyjaśnienia, czym ewentualnie była Artanija, nie przyniosły żadnych efektów i dalsze rozważanie tej kwestii jest bezcelowe[207]. Artanija jednak funkcjonuje w ukraińskim dyskursie pseudonaukowym, tym bardziej że przypomina brzmieniowo rzekomą starożytną nazwę Ukrainy „Aratta"[208].

Jakby przeciwwagą dla hiperbolizacji historycznej roli Tmutorokania jest znaczenie nazwy „Tmutorokań" we współczesnej frazeologii rosyjskiej i ukraińskiej: oznacza jakieś miejsce bardzo odległe, zapadły kąt na najdalszej głuchej prowincji[209].

---

[200] Ewidentnie na zapotrzebowanie polityczne (legitymizacja wysiedlenia Tatarów), wykazywano, że liczne stanowiska archeologiczne na Krymie, począwszy od III w. n.e., mają słowiański charakter obrządku pogrzebowego i ceramiki, a także, że Tmutorokań był słowiański już przed X wiekiem. Zob. A.P. Smirnov, *K voprosu o slavjanach v Krymu*, „Vestnik Drevnoj Istorii" 1953, nr 3 (45), s. 33–45. Pogląd ten funkcjonował, w ostrożniejszej wersji, także w okresie poststalinowskim – zob. I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 131–143.

[201] I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 45–46.

[202] Tamże, s. 131–143.

[203] G. Vernadsky, *The Origins of Russia*, Oxford 1959, s. 193–198. Utożsamienie Artaniji z Tmutorokaniem zob. też *Narysy istoriï…,* s. 387; O. Olijnykiv, *Stežky*…, s. 48. Por. wcześniej tezy W. Parchomenki – inspiracja Wernadskiego Parchomenką pozostaje kwestią dyskusyjną (A. Portnov, *Istoriï istorykiv*… s. 72).

[204] O. Pricak, *Pochodžennja Rusi*…, T. I, s. 124–139, 277–300.

[205] W. Swoboda, op. cit, s. 92–93. Zob. też. M.I. Artamonov, dz. cyt., s. 404–405.

[206] O.P. Toločko, P.P. Toločko, dz. cyt., s. 43–44.

[207] W. Duczko, dz. cyt., s. 105.

[208] Zob. rozdział 2.

[209] O. Holovko, dz. cyt., s. 104.

Był natomiast pewien okres w dziejach wczesnej państwowości ruskiej, kiedy na pewno polityczny środek ciężkości Rusi przesunął się z Kijowa w kierunku Morza Czarnego, Azowskiego i Dunaju: lata 962–972, czyli panowanie Światosława Igorewicza – pierwszego Rurykowicza noszącego słowiańskie imię i zarazem „ostatniego wikinga". Władca ten nie tylko rozbił Chazarię i włączył do Rusi Sarkel oraz Tmutorokań, ale także prowadził wyprawy wojenne na Bułgarię bałkańską, i zamierzał przenieść stolicę do Perejasławca nad dolnym Dunajem. W 972 roku w drodze powrotnej z wyprawy przeciw Bułgarom zimował wraz z wojownikami w lokalizacji zwanej Białobrzeżem, odcięty przez Pieczyngów od możliwości powrotu do Kijowa. Według Hruszewskiego Białobrzeże to ujście Dniepru[210].

Światosław był niewątpliwie najbarwniejszą postacią „heroicznego" okresu Rusi, jednak jego postrzeganie przez nowoczesną historiografię kierującą się paradygmatem narodowym jest niejednoznaczne. Dla Hruszewskiego był archetypem kozackiego hetmana: „czysty Zaporożec na kijowskim tronie", ale jego kampanie wojenne wielki historyk ocenił jako szkodliwe dla Rusi[211]. W emigracyjnej *Encyklopedii* postać Światosława jest przedstawiona dość zwięźle, w zasadzie tylko faktograficznie[212]. Oceny podobne do ocen Hruszewskiego były utrzymywane w części ukraińskiej historiografii nieradzieckiej: Światosławowi przypisywano motywowanie się dobrem ojczyzny i nazywano go wybitnym wodzem wojska ukraińskiego[213]. Zwracano jednak uwagę, że nie kierował się długofalową strategią, zaniedbał obronę kraju przed Pieczyngami, nadmierne wojenne ambicje wyczerpywały siły państwa, rozbicie Chazarii w dłuższej perspektywie zaszkodziło Rusi, pobicie Bułgarii dało korzyści tylko Konstantynopolowi, a wpływów Rusi nad Morzem Czarnym na trwałe nie udało się zwiększyć[214].

Podobne oceny można znaleźć w niektórych publikacjach z obszaru ukraińskiej historiografii radzieckiej[215]. W ZSRR doby stalinowskiej jednak Światosław został uznany za wybitnego stratega, który wprowadził Ruś na arenę polityki europejskiej i azjatyckiej, wręcz twórcę koalicji „ludów Europy Wschodniej", który stał na czele nie tylko elitarnej drużyny, ale i licznych wojsk[216]. Koncepcja ta utrzymywała się w poststalinowskiej ukraińskiej historiografii radzieckiej. Pisano, że Światosław

[210] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 477.

[211] Tamże, s. 470–477. Podobne wartościowanie można znaleźć w pracach rosyjskich historyków przedrewolucyjnych (zob. I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 76).

[212] M. Ždan, *Svjatoslav I Ihorevyč*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, T. 7, L'viv 1998, s. 2733.

[213] *Velyka istorija Ukraïny,* s. 86–97.

[214] Tamże; *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, s. 60. Relatywnie pozytywny obraz panowania Światosława jako wybitnie państwotwórczego, realizującego rację stanu Rusi w regionie zob. *Istorija Ukrainskoj SSR*, T. I, s. 52–53.

[215] *Narysy starodavnoï…*, s. 542–545;

[216] B.D. Grekov, *Bor'ba Rusi za sozdanie swego gosudarstva*, Moskva–Leningrad 1945, za: I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 77. We frazach tych można dopatrzyć się konstruowania paraleli Światosław-Stalin.

realizował długofalowy cel polityczny zdobycia dla Rusi dostępu do Morza Czarnego, „rozumiał znaczenie Północnego Nadczarnomorza dla rozwoju Rusi" itp.[217]

Pełną gloryfikację Światosława można znaleźć we współczesnym ukraińskim dyskursie nacjonalistycznym, gdzie postacią tą próbuje się zastąpić Włodzimierza Wielkiego jako głównego bohatera wczesnej historii Ukrainy. W 2010 r. Ołeh Odnorożenko przedstawiał tego władcę jako twórcę „państwa typu imperialnego", wielkiego geopolityka, który swoimi podbojami stworzył dla Państwa Ukraińskiego „geopolityczne rezerwy", jakie zapewniły mu na kilka stuleci strategiczne bezpieczeństwo[218]. Tego rodzaju publicystyka jest kontynuacją nie tyle tradycyjnej ukraińskiej historiografii narodowej, ile raczej radzieckich schematów myślenia, w których interes Rusi jest utożsamiany z misją mocarstwowości i poszerzaniem granic[219]. Jest ona jednak przede wszystkim metaforą sytuacji współczesnej – przestrogą przed militarną słabością Ukrainy w regionie czarnomorskim i przed zagrożeniem z kierunku eurazjatyckiego – Itil to metafora Moskwy. Światosław zwany na ogół Chrobrym (Swiatosław Chorobryj) jest też kultową postacią nacjonalistycznych kibiców klubu piłkarskiego Dynamo Kijów. Zorganizowana 3 lipca 2015 roku w Kijowie antyrządowa manifestacja kibiców, członków prawicowo-nacjonalistycznej organizacji Prawy Sektor oraz żołnierzy batalionów ochotniczych nosiła nazwę „Marsz kniazia Światosława Chrobrego"[220].

W 2015 roku nazwa „Swiatosław" pojawiła się jako jedna z propozycji nowej nazwy miasta portowego Illiczіwśk w obwodzie odeskim. Już za prezydentury Wiktora Juszczenki w 2009 roku nowo utworzony park narodowy na półwyspie Kinburn otrzymał nazwę Biłobereżżja Swiatosława – Białobrzeże Światosława, na pamiątkę domniemywanej lokalizacji zimowiska kniazia w 972 roku.

Powyższe oceny mają jedną wspólną cechę: zakładają, że Światosław był władcą państwa narodowego Ukraińców i przez ten pryzmat go oceniają[221]. Nowoczesne naukowe ujęcia są jednak zasadniczo odmienne. „Imperium" Światosława było ruchomym państwem kniazia i jego drużyny rzeczno-stepowych wojowników: „Światosław nie odczuwał ani tradycji, ani sentymentów, ani zobowiązań wobec Rusi"[222].

---

[217] *Istorija Ukrainskoj SSR,* T. I, s. 52–54; I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 76–87. Zauważalne jest też rzutowanie współczesnych układów geopolitycznych na odległą przeszłość. Ostatni autor wręcz przekonuje, że „wyprawy [Światosława] na Bułgarię oznaczały walkę nie z Bułgarią, ale z Bizancjum" (tamże, s. 82) – Ruś Światosława jest więc niejako protoplastą ZSRR jako lidera obozu krajów „demokracji ludowej".

[218] O. Odnoroženko, dz. cyt. Zob. też Z. Kumpan, dz. cyt.

[219] Według Rybakowa Światosław „ciosem miecza otworzył Ruskie Morze". B. Rybakow, dz. cyt., s. 34.

[220] *Marš Sviatoslava: Dobrovol'ci, šyny, radykaly*, Hromads'ke Telebačennja, 4.07.2015, www.hromadske.tv [4.07.2015]. Według różnych danych w marszu uczestniczyło od 300 do 5000 osób.

[221] W dwutomowej radzieckiej historii Ukrainy z 1969 r. Światosław był wręcz nazwany patriotą (*Istorija Ukrainskoj SSR*, T. I, s. 53–54).

[222] O.P. Toločko, P.P. Toločko, dz. cyt., s. 87–88. Tu Ruś jest rozumiana już jako etniczno-terytorialny twór Słowian wschodnich.

Gdyby rzeczywiście Światosław przeniósł stolicę swego państwa do Perejasławca (okolice obecnej Tulczy w Rumunii) i gdyby okazało się to trwałym rozwiązaniem, pojęcie Ruś oznaczałoby dziś coś zupełnie innego[223]. Światosław był jednocześnie wodzem drużyny Waregów, która może osiąść gdziekolwiek, stepowym kaganem, którego państwo może leżeć gdziekolwiek, i barbarzyńskim wodzem zza limesu, który łatwo dawał się manipulować Bizantyjczykom, nieustannie wygrywającym przeciw sobie Rusów, Bułgarię i Pieczyngów[224]. Dopiero jego następcy, poczynając od Włodzimierza Wielkiego, rozpoczęli budowę skonsolidowanego państwa terytorialnego.

3.5. Morskie wyprawy Rusów – kijowska talassokracja?

Bardzo ważnym elementem obrazu historycznej obecności Rusi-Ukrainy nad Morzem Czarnym jest narracja o „pochodach morskich" Rusi Kijowskiej i mit „Ruskiego Morza". Rusowie-Waregowie – twórcy, lub współtwórcy państwa kijowskiego, będący, według opinii dominującej dziś w nauce, Skandynawami[225] – byli niewątpliwie pierwszym podmiotem, który wykorzystał rzeki Europy Wschodniej, stworzył szlak północ-południe łączący ze swym wołżańskim odgałęzieniem trzy morza: Bałtyckie, Czarne i Kaspijskie. Tym samym przełamali na pewien czas funkcjonujący długotrwale model ekspansji wschód–zachód, zniwelowali znaczenie magistrali Wielkiego Stepu i włączyli ziemie obecnej Białorusi oraz Ukrainy do przestrzeni europejskiej – według Michela Mollata du Jourdina cywilizacyjna Europa jako kontynent o morskich predyspozycjach, kończyła się na wschodzie tam, gdzie przebiegała linia łącząca realnym szlakiem komunikacyjnym wybrzeża bałtyckie i czarnomorskie, a więc wówczas linia od Zatoki Fińskiej przez Kijów do Krymu[226].

Rusowie byli też drugim po Gotach ludem z północnej strefy Morza Czarnego, który podjął morską militarną ofensywę przeciw strefie południowej, a pierwszym, który zrealizował to przedsięwzięcie samodzielnie, bez korzystania z techniki i umiejętności Greków. Od początku IX do połowy XI wieku Rusowie podjęli co najmniej dziesięć morskich lub morsko-lądowych wypraw: najazd Brawlina Nowogrodzkiego na Sudak na początku IX wieku, wyprawa przeciw Konstantynopolowi w 860 lub 866 roku przypisywana Askoldowi i Dirowi, wyprawa Olega

[223] W. Duczko, dz. cyt., s. 179. Z drugiej strony, mało prawdopodobne jest, by tak blisko Bizancjum i Bułgarii/Macedonii (która wkrótce, za panowania Samuela, miała osiągnąć apogeum potęgi) mogło wyrosnąć jeszcze jakiekolwiek silne państwo.

[224] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 70–71.

[225] W. Duczko, dz. cyt.; N. Jakovenko, *Narys istorii…*, s. 26–31; V.Ja. Petruchin, *Vikingi na Zapade i Rus' na Vostoke: v čem različie?*, w: *Obrazy prošlogo: Sbornik pamjati A.Ja. Gureviča*, red. A.V. Skvorcov i in., Sankt-Peterburg 2011, s. 366–371.

[226] M. Mollat du Jourdin, *Europa i morze*, Warszawa 1995, przeł. M. Bruczkowska, s. 15. Zob. też: W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 9.

w 907 lub 911 roku przeciw Konstantynopolowi zakończona korzystnym dla Rusi traktatem i symbolicznym zawieszeniem tarczy kniazia na murach Miasta[227], wyprawa w 941 roku Igora przeciw Konstantynopolowi zakończona klęską i zniszczeniem ruskiej floty ogniem greckim, w latach 968 i 969 morsko-lądowe wyprawy Światosława na Bułgarów bałkańskich, w 988 roku wyprawa Włodzimierza na Chersonez, w 989 wyprawa tego samego władcy przeciw Bułgarom bałkańskim, w 1016 roku morska wyprawa przeciw Bułgarom, w 1043 – wyprawa Włodzimierza Jarosławowicza przeciw Bizancjum. Oprócz czarnomorskich, Rusowie podejmowali też wyprawy kaspijskie, między innymi w latach 913 i 943–944[228].

Wyprawy Rusów były podejmowane na pokładach rzeczno-morskich łodzi, zdolnych do przewożenia po kilkudziesięciu wojowników-wioślarzy. Łodzie te były wersją skandynawskich drakkarów zaadaptowaną do warunków Dniepru, a więc nieco pomniejszoną i płaskodenną, ze względu na konieczność przeciągania po lądzie przy porohach i wołokach. Działania wojskowe Rusów były bardziej działaniami amfibijnymi niż morskimi – łodzie służyły do przewozu ciężkozbrojnej, bardzo bitnej piechoty, walczącej na lądzie. Jeżeli Rusowie podejmowali konfrontację z flotą bizantyjską, to przegrywali – jak w 941 i 1043 roku pod Konstantynopolem, nie byli bowiem w stanie stawiać czoła dromonom, znacznie większym od okrętów ruskich i uzbrojonym w wyrzutnie ognia greckiego. Organizowanie wielkich wypraw było ogromnym wysiłkiem mobilizacyjnym, możliwym tylko na wczesnym etapie państwa kijowskiego, kiedy książę dysponował bardzo silną władzą i potężną drużyną, a wojna i handel stanowiły główne źródło dochodu. Postępujące procesy feudalizacji i rozwoju wewnętrznego sprawiły, że wielkie wyprawy przestały być możliwe i potrzebne.

Szlak od Waregów do Greków był jednak przede wszystkim szlakiem handlowym. Spektakularne wyprawy wojenne były tylko epizodami, a działalność morska Rusów-Waregów polegała przede wszystkim na handlu z Bizancjum, wymagającym oczywiście zbrojnej eskorty – najbardziej niebezpieczny był odcinek rzeczny przez strefę stepową, kontrolowaną przez Pieczyngów[229].

Mit Ruskiego Morza, wschodniosłowiańskiej talassokracji, był przede wszystkim wytworem XIX-wiecznej rosyjskiej ideologii mocarstwowości morskiej i w pierwszej kolejności był rosyjskim mitem imperialnym[230]. Później funkcjonował w wariancie radzieckim, afirmującym wspólną przeszłość Rosjan i Ukraińców[231]. Podkreślano tu też państwowotwórczy i postępowy charakter wypraw

[227] Datacja tej wyprawy nie jest jednoznacznie ustalona w historiografii.

[228] Chronologia i faktografia zob. M.I. Hapusenko, dz. cyt., s. 54–96.

[229] Główny szlak prowadził z Kijowa Dnieprem do Morza Czarnego, równoległy – z Czernihowa Desną, Sejmem, Dońcem i Donem do Morza Azowskiego (Surażskiego) i Tmutorokania.

[230] *Rossìja. Polnoe geografičeskoe opisanìe našego Otečestva*, red. V.P. Semenov-Tjan'-Šanskij, T. XIV: *Novorossìja i Krym",* S.-Peterburg" 1910, reprint Char'kov 2011, s. 139.

[231] A.P. Smirnov, dz. cyt., s. 33; *URE*, T. 7, sv. *Krym*, s. 380; tamże, T. 16, sv. *Čorne more*; I.M. Hapusenko, dz. cyt., s 46–51.

morskich, będących ważnym elementem formowania się państwa wczesnofeudalnego[232]. Także w literaturze konstruującej i popularyzującej morskie tradycje Ukrainy tworzy się obraz kijowskiej potęgi morskiej:

> Ukraińskie Państwo Kijowskie już w odległym IX wieku miało Flotę Czarnomorską, a Morze Czarne, kolebka floty Państwa Ukraińskiego, w tych czasach było Morzem Rusów[233]. Nasi przodkowie z dawien dawna byli umiejętnymi i śmiałym żeglarzami, niestrudzonymi pracownikami, którzy przemierzali wody Morza Czarnego i Śródziemnego, oswajali morskie zasoby przyrody, rozwijali handel z sąsiednimi krajami i narodami, bronili swojej wolności i niezależności z bronią w rękach, rozbudowywali swoje państwo. Kraj miał dostęp do Morza Czarnego już w czasach Rusi Kijowskiej, to część znanego szlaku „Od Waregów do Greków" i morskiego szlaku wzdłuż brzegów Krymu od Limanu Dniepro-Bohskiego do Tmutorokania. Grecy nazywali Morze Czarne Ruskim, a naszych przodków „Rusami". […] Angielski badacz F. Dżejn zaznaczał, że flota Rusów może pretendować do starszych tradycji niż flota Anglii. Na stulecia zanim budowano brytyjskie okręty, Rusicze już brawurowo bili się w morskich bitwach i nie mniej niż tysiąc lat temu uważani byli za najlepszych w świecie marynarzy[234].

Przegląd nazw akwenów o etnicznej proweniencji nie wykazuje reguły, że lud – eponim prowadził jakąś aktywną działalność na tym morzu[235]. Porównywanie zaś działań floty Rusów – czyli przewożenia piechoty rzeczno-przybrzeżnymi statkami po zamkniętym akwenie – do działań floty brytyjskiej, która dokonała wielkich wyczynów nawigacyjnych i sprawowała supremację na oceanach świata w XVIII i XIX wieku, trudno uznać za uzasadnione.

Czy Ruś Kijowska była talassokracją, a więc: czy trwale kontrolowała militarnie i ekonomicznie morze, czy dążyła do podporządkowania sobie innych społeczności nadmorskich, czy istniały wpływowe grupy społeczne których interes był związany z działalnością morską i czy kwestie morskie w istotny sposób wpływały na politykę państwa[236]? W ograniczonym stopniu na te pytania można odpowiedzieć twierdząco. Rusowie-Waregowie kontrolowali rzeczno-morski szlak

---

[232] I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 58–59. Autor ten (tamże, s. 110–111) podjął też krytykę tez polskiego emigracyjnego historyka Henryka Paszkiewicza (adherenta radykalnej wersji tezy o normańskich korzeniach państwowości ruskiej), który twierdził, że Morze Czarne nigdy nie było nazywane „Ruskim" – w źródłach arabskich termin „Morze Ruskie" odnosił się do Morza Bałtyckiego, a w ruskich – chodziło o źle odczytane Morze Rumskie (tj. Greckie – Czarne). Por. H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia,* London 1954, s. 419–421 (polskie wydanie: tenże, *Początki Rusi,* opr. K. Stopka, Kraków 1996, s. 462–465).

[233] V. Kravcevič, *Ukrainskij deržavnyj flot*, Kiev 1992, s. 9. Zob. też: *Velyka istorija Ukraïny,* s. 66, 98; *Ukraïna – mors'ka deržava*, red. B.D. Dmytrièv, Odesa 2001, s. 7–12.

[234] A. Danilov, *Ukraïns'kyj flot: bilja džerel vidrodžennja*, Kyïv 2000, s. 7. *F. Dżejn* – chodzi prawdopodobnie o Freda T. Jane (1865–1915), ilustratora książek, publicystę i wydawcę, założyciela rocznika „All the World's Fighting Ships", później wydawanego pt. „Jane's Fighting Ships".

[235] Na przykład Arabowie nazywali Morze Kaspijskie Morzem Chazarskim, choć nawet jeśli Chazarowie po nim żeglowali, to na niewielką tylko skalę.

[236] Por. M. Mollat du Jourdin, dz. cyt., s. 37–41, 123–143.

handlowy i w zasadzie bezpiecznie uprawiali na nim handel. Zajęli Tmutorokań, zdobyli Chersonez, atakowali Bułgarię bałkańską. Interes elity rządzącej i warstwy kupieckiej był jednoznacznie związany z handlem na szlaku od Waregów do Greków, przynajmniej do pewnego czasu. Trudno jednak mówić o istnieniu w Rusi jakiejkolwiek grupy społecznej której byt i interes byłby związany wyłącznie z morzem: armatorów, marynarzy czy rybaków morskich. Ruś była by więc raczej „potamokracją" niż talassokracją.

Ukraiński dyskurs o historii Nadczarnomorza jest prowadzony w konkretnym kontekście geopolitycznym. Ukraińskie publikacje o Morzu Ruskim są elementem narracji integrującej współczesne państwo i naród, wiążą historię regionu nadmorskiego z centrum państwa. Można im zarzucać metodologiczną słabość, prymordializm, powtarzanie w uproszczonej wersji tez Hruszewskiego, dawanie prymatu patriotyzmowi nad obiektywizmem naukowym. Służą jednak narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji w demokratycznym państwie, mającym uznane przez społeczność międzynarodową granice i prowadzącym pokojową politykę. Narracja o Ruskim Morzu jest natomiast też uprawiana w Rosji i ma tam zupełnie inny wydźwięk – wiąże się z militaryzmem, wielkomocarstwowymi resentymentami i podważaniem integralności terytorialnej sąsiednich państw. Ta rosyjska narracja jest też obecna w ukraińskiej przestrzeni informacyjno-kulturowej i dotyczy obszerniejszego zakresu tematów historycznych. W pierwszej dekadzie XXI wieku w księgarniach Odessy i Symferopola półki zastawione były książkami w twardych kolorowych okładkach, wysławiającymi imperialne podboje i rosyjskich „połkowodców" oraz „flotowodców" doby carskiej i radzieckiej. Książka *Spor o Russkom Morie* Aleksandra Szirokorada, publicysty historycznego specjalizującego się w tematyce morskiej, zaczyna się od opisu wypraw Rusów na „Morzu Ruskim", a kończy się wezwaniami do „wyzwolenia Odessy, Krymu i Donbasu spod okupacji zapadeńców"[237]. Na jednej stronie okładki są ukazane statki Waregów, na drugiej – carska flota w XIX wieku i współczesne rosyjskie okręty rakietowe. Wydarzenia 2014 roku pokazują, że głoszenie takich idei ma bardzo wymierne konsekwencje. Tego typu przekaz, uprawiany konsekwentnie od początku lat dziewięćdziesiątych, wpłynął na świadomość grup po obu stronach granicy – prorosyjskich separatystów na południowej i wschodniej Ukrainie oraz personelu rosyjskich struktur siłowych i ochotników gotowych walczyć o „Rosyjski Krym", „Noworosję" i „Russkij Mir". W konsekwencji umożliwił rozpętanie hybrydowej wojny przeciw Ukrainie.

Przekaz ten ani nie został przed 2014 rokiem przez państwo ukraińskie zastopowany, ani nie spotkał się z skuteczną kontrnarracją. Kontrnarracja ta wprawdzie istnieje – jak próbujemy od początku do końca tej książki pokazać – ale ma

[237] A. Širokorad, *Spor o Russkom More*, Moskva 2010, zob. szczególnie s. 422–433. Zapadency (ros.) – pejoratywne określenie Ukraińców z zachodniej Ukrainy, zwłaszcza z Galicji, rzekomo prześladujących ludność rosyjskojęzyczną na Ukrainie.

istotne słabości. Dyskurs naukowy i popularnonaukowy prezentujący ukraiński punkt widzenia – czy to w wersji tradycyjnej etnonacjonalistycznej, kontynuatorskiej wobec Hruszewskiego, czy to w wersji liberalnej, modernistycznej i postmodernistycznej – funkcjonuje w znacznie węższym obiegu. Książki o ukraińskich tradycjach morskich są dostępne w nielicznych punktach dystrybucji tworzących swoistą sieć ukraińskiego patriotyzmu, natomiast *pulp fiction* „Russkiego Mira"[238] jest w popularnych księgarniach i u bukinistów, a dodatkowo jest wzmacniana narracją rosyjskich kanałów telewizyjnych transmitowanych na Ukrainie.

Znaczącą częścią ukraińskiej kontrnarracji jest opisany wcześniej dyskurs pseudonaukowy: skoro odbierają nam historię Rusi Kijowskiej, to my przejmujemy historię Sumerów, Aratty i kultury trypolskiej, udowodnimy że Ukraińcem był Prometeusz i Odyseusz. Po pierwsze jednak – jest to nieprzekonujące dla racjonalnie myślącego odbiorcy, po drugie – narracje te są mocno przesiąknięte ideologią antyliberalną i w gruncie rzeczy ich stosunek do „Russkiego Mira" jest dość ambiwalentny.

Te ukraińskie środowiska, które są najbardziej prozachodnie i liberalne, opowiadają się za Ukrainą jako państwem demokratycznym i przestrzegającym wartości europejskich, a zarazem integralnym i afirmującym ukraińską tożsamość narodową, przyjęły w narracjach o etniczności i historii przede wszystkim paradygmat modernistyczny. Doszło więc do pewnego paradoksu: grupy dążące do emancypacji od Rosji i od marksizmu-leninizmu zaczęły się posługiwać modernistyczną teorią narodu i nacjonalizmu, która, po pierwsze, jest *implicite* marksistowska, po drugie, większość jej twórców była bardzo negatywnie nastawiona do fenomenu, który badała (wskazywali oni na sztuczność nacjonalizmu, konstruowanie tradycji, mistyfikacje nacjonalistów itd.)[239]. Powstało więc narzędzie intelektualne skutecznie dekonstruujące tradycyjną narrację Hruszewskiego i jego kontynuatorów, ale nie dające Ukrainie odporności na bombardowanie propagandą „Russkiego Mira". Problem jest tym większy, że propagandyści „Russkiego Mira" bardzo umiejętnie posługują się selektywnie wybranymi elementami paradygmatu modernistyczno-konstruktywistycznego – tylko wobec Ukrainy, nigdy wobec Rosji – wykazując, że ukraińska tożsamość jest sztucznie skonstruowanym „projektem", a granice Ukrainy są tworem inżynierii społecznej Lenina.

W ukraińskim dyskursie liberalnym i krytycznym wobec własnej historii narodowej stawiane są jednak pytania bardzo ważkie. Jednym z takich pytań jest kwestia towaru, jakim handlowano na szlaku od Waregów do Greków. Czyż przedmiotem handlu nie byli ludzie? Asocjowanie Chazarii i tylko Chazarii z handlem

[238] Popularna rosyjska publicystyka historyczna jest na ogół wydawana w twardych kolorowych okładkach, ale na papierze pośledniego gatunku, wydzielającym charakterystyczny mocny zapach dziegciu, głównego składnika rosyjskiej gazetowej farby drukarskiej.

[239] A. Portnov, *Sučasna istoriohrafija ukraïns'koho naciotvorennja: kil'ka sposterežen'*, w: *Ukraïna: procesy naciotvorennja*, red. A. Kappeler, Kyïv 2011, s. 42–44.

niewolnikami wydaje się próbą ukrycia faktu, że procederem tym zajmowali się także władcy słowiańscy i Rusowie – założyciele państwa kijowskiego. Problem ten na gruncie nauki wyraziście postawił ukraiński emigracyjny historyk i orientalista Omeljan Pricak. Uważał on, wbrew powszechnej opinii, że etnonim Słowianie pochodzi od arabsko-łacińskiego terminu „Saqlab-Sclav", czyli niewolnicy. Europa Wschodnia była terenem działań dwóch korporacji zajmujących się głównie braniem i sprzedawaniem niewolników: frankijsko-fryzyjskiej Rhodez (Rutenia) i żydowskiej Radchonitów[240]. Założeniem Pricaka było całkowite odrzucenie „względów patriotycznych" w wyjaśnianiu początków Rusi. Jego teoria i „transnarodowy paradygmat" pozostaje zasadniczo stanowiskiem odrębnym[241]. W opiniotwórczych tytułach prasowych pojawiają się jednak artykuły, w których odnaleźć można wpływ myśli Pricaka, podejmujące ten bolesny, a przemilczany problem. Wskazuje się, że problem odpowiedzialności za handel niewolnikami został w ukraińskim dyskursie zorientalizowany i przerzucony na „innych", wina utożsamiona z Chazarią i Chanatem Krymskim, zdjęta zaś z elit Rusi Kijowskiej i świata słowiańsko-chrześcijańskiego[242].

3.6. Ludy stepowe Nadczarnomorza od IX do XIII wieku – czy tylko wrogowie?

W okresie kijowsko-ruskim na Nadczarnomorzu pojawiły się kolejne ludy przybyłe magistralą Wielkiego Stepu ze wschodu. Pierwszym byli Madziarzy (Węgrzy) – nosiciele języka z rodziny ugrofińskiej, którzy przyjęli turecko-irański wzorzec stepowej kultury koczowniczej. Jednym z etapów ich wędrówki zza Uralu do Panonii był pobyt w krainie zapisanej w źródłach greckich jako „Atelkuzu", co odpowiada węgierskiemu „Etelköz" – „Kraj Rzek" lub „Międzyrzecze". Na ogół przyjmuje się, że to stepy nadczarnomorskie nad dolnym Dnieprem, Bohem, Dniestrem, Prutem i Seretem. Przebywając w Atelkuzu od około 830 do 894 roku, Węgrzy być może podporządkowali sobie Tywerców i Uliczów[243]. Pobyt Węgrów na nadczarnomorskich ziemiach Ukrainy nie budzi dziś większych emocji, choć Hruszewski

[240] O. Pricak, *Pochodžennja Rusi…*, T. I, s. 90–91 i nn.

[241] A.V. Vendland, *Ukraïna transnacional'na: transnacional'nist', transfer kultury, perechresna istorija*, w: *Ukraïna: procesy naciotvorennja*, s. 66. Zob. też V.D. Baran, dz. cyt., s. 157–162; P.R. Magočij, dz. cyt., s. 63–64. Ten ostatni autor pod wieloma względami jest najbliższy Pricakowi, postrzegany także jako reprezentant paradygmatu transnarodowego, uwolnionego od misji narodowotwórczej i patriotycznej, przyjmującego znaczny udział czynników zewnętrznych w formowaniu Rusi Kijowskiej (A.V. Vendland, dz. cyt.).

[242] O. Halenko, *Soromic'ka istorija*, „Krytyka" 2003, nr 9 (71); S. Brusnyj, *Raby ne my*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 5 (5), 30.11.2007; tenże [wywiad z], *Pereklasty vynu*, tamże. Zob. też N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, przeł. A. Babiak-Owad i K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 36–37.

[243] E. Dąbrowska, *Węgrzy*, w: W. Szymański, taż, *Awarzy – Węgrzy*, Wrocław 1979, s. 149–163; W. Swoboda, *Atelkuzu**, w: *SSS*, T. 8.

napomknął, że Węgrzy podczas swej wędrówki pustoszyli tereny ukraińskiej kolonizacji czarnomorskiej[244].

Na przełomie IX i X wieku na stepy nadczarnomorskie napłynął związek plemienny Pieczyngów. W wieku X byli oni hegemonami Stepu Nadczarnomorskiego (wówczas zwanego w źródłach greckich *Patzinachia, Patzynakia* – „Pieczyngia"), kontrolowali obszar od Dunaju do Donu i po granicę z lasostepem na północy, a także stepową część Krymu. Używali języka z rodziny tureckiej i reprezentowali typowo turecką kulturę społeczno-polityczną, choć raczej w niskim wydaniu. Cechowała ich słaba organizacja polityczna i brak konsekwentnej strategii. Pozostawili po sobie w piśmiennictwie ludów osiadłych zdecydowanie złą opinię jako lud okrutny i łupieżczy. W 972 roku zwyciężyli Światosława, jednak w 1036 zostali pokonani przez Jarosława. Po klęskach w walce z Rusią i pod presją Połowców zostali zepchnięci do Dobrudży, na pogranicze Węgier oraz Bizancjum. W końcu XI wieku jako samodzielny związek plemienny i siła polityczno-militarna przestali istnieć[245].

Pewna część Pieczyngów pozostała na Krymie i nad Donem została wchłonięta przez Połowców[246]. Inne grupy Pieczyngów, wraz z małymi ludami tureckimi Berendejów, Torków i Kowujów, zostały osadzone przez kniaziów kijowskich w dorzeczu Rosi, gdzie uformowały sprzymierzony z Kijowem związek Czarnych Kłobuków, broniący Rusi przed nowymi i groźniejszymi sąsiadami stepowymi[247]. Te niewielkie pod względem liczebności ludy tureckie osiedlały się także na innych obszarach[248]. XIX-wieczna historiografia rosyjska upatrywała w nich czasem protoplastów Kozaczyzny Zaporoskiej, co było związane z karamzinowskim paradygmatem translacji centrum Rusi z Kijowa na północ, który przyjmował, że tożsamość ukraińska (małoruska) jest gorszym, niepaństwowotwórczym wariantem tożsamości rosyjskiej, skażonym wpływami tureckimi i polskimi[249]. Po 1991 roku z kolei niektórzy ukraińscy badacze dziejów kozactwa zaczęli doszukiwać się ciągłości między Berendejami, Torkami i Czarnymi Kłobukami a Kozakami[250].

Hruszewski scharakteryzował Pieczyngów jako „wojowniczą i drapieżną ordę", z którą sąsiedztwo było dla słowiańskiej ludności „zanadto ciężkim". Odpowiednie

---

[244] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 234–235.

[245] J. Dudek, *Ludy tureckie w Cesarstwie Bizantyjskim w latach 1025–1097*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV, 2007, s. 100–115.

[246] E. Tryjarski, *Pieczyngowie*, w: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie,* Wrocław 1975; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 119–124.

[247] Szerzej zob.: T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985; A. Kijas, *Ruś i stepowcy w epoce Słowa o wyprawie Igora*, w: *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*, red. G. Błaszczyk, A. Kijas, Poznań 1994, s. 30–38; tenże, *Małe ludy koczownicze – Berendejowie, Czarni Kłobucy, Bierładnicy a Ruś Kijowska*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia", XIV 2007.

[248] S. Ters'kyj, *Tjurks'ki kočovyky ta slidy ïch perebuvannja na halyc'ko-volyns'kych zemljach u X–XIV st.,* tamże.

[249] Z tezą o pochodzeniu Kozaków od Czarnych Kłobuków polemizował Hruszewski, zob. M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. VII, Kyïv 1995, s. 68–71,

[250] Zob. A. Kijas, *Małe ludy*…, s. 152–153.

fragmenty *Historii Ukrainy-Rusi* noszą znamienne nagłówki: „pieczyńskie napady", „walka z Pieczyngami"[251]. Ocena roli Pieczyngów w radzieckiej syntezie różni się niewiele od tradycyjnych ukraińskich ujęć nieradzieckich: Pieczyngowie odcięli Ruś od Krymu, Tmutorokania oraz „punktów oparcia" nad Morzem Czarnym (Olesza, Berezań[252], Białogród nad Dniestrem), pustoszyli ziemie ruskie, przecięli szlaki handlowe[253]. Znaczącym wyjątkiem na tym tle jest hasło autorstwa Omeljana Pricaka w emigracyjnej *Encyklopedii ukrainoznawstwa*: Pieczyngowie są scharakteryzowani jako federacja plemion tureckich, ale z klanem rządzącym pochodzenia irańskiego używającym języka irańskiego. Autor wspomina o demokracji wojskowej i braku instytucji niewolnictwa (co wydaje się pewnym uproszczeniem, gdyż Pieczyngowie sprzedawali brańców)[254], nie ma natomiast negatywnych ocen ich roli w dziejach Ukrainy[255]. Natalia Jakowenko podkreśla, że konieczność obrony przed Pieczyngami spowodowała wypracowanie przez Ruś skutecznych mechanizmów defensywnych – budowy długich wałów, zwanych później Wałami Żmijowymi. Stosunki z Pieczyngami nie były jednak wyłącznie konfrontacyjne[256].

W drugiej połowie XI wieku Pieczyngów na Stepie Nadczarnomorskim zastąpił kolejny związek turecki: Kipczacy, zwani też Kumanami, a przez Słowian Połowcami. Odtąd Północne Nadczarnomorze zwane było przez Europejczyków Kumanią lub Stepem Połowieckim. Szerszym regionem, widzianym z arabskiej perspektywy, był Step Kipczacki (*Deszt-i-Kipczak*) – fragment Wielkiego Stepu Eurazjatyckiego od Dunaju do Tien-Szanu i jeziora Bałchasz. Był to terytorialny prototyp późniejszej Złotej Ordy, a Kipczacy byli głównym komponentem, z którego później powstały etnie Tatarów Kazańskich, Astrachańskich i Krymskich. Połowcy nie utworzyli jednolitego organizmu państwowego – funkcjonowało kilkanaście drobnych chanatów.

W tradycji i historiografii ruskiej, a następnie ukraińskiej i rosyjskiej Połowcy są archetypicznym obcymi-innymi-wrogami, sprawcami „czterdziestu sześciu najazdów", wpisanymi nie tylko w antynomię rolnictwo kontra koczownictwo, ale i – chronologicznie jako pierwszy lud – w antynomię chrześcijaństwo kontra pogaństwo. W *Powieści minionych lat* nazywani byli konsekwentnie „przeklętymi, Izmaelitami, krzywoprzysięzcami", w walce z którymi Rusi pomagały anioły[257].

[251] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. I, s. 237–248. Podobne oceny zob. też *Velyka istorija Ukraïny,* s. 89, 119, 138.

[252] Wyspa Berezań w pobliżu ujścia Dniepru i Bohu. Jeden z najstarszych punktów kolonizacji greckiej w starożytności (zw. Borysthen lub Borysthenida), w dobie wareskiej była punktem postoju ruskich wypraw wojennych i handlowych, przejściowo znajdowało się tam osiedle ruskie.

[253] *Narysy starodavnoï…,* s. 542. Zob. też: *URE*, T. 11, Kyïv 1963, sv. *Pečenihy*; *Istorija Ukrainskoj SSR*, T. I, s. 53; *Sovetskaja istoriografija…,* s. 210–221.

[254] Ludy koczownicze uprawiające klasyczne koczownictwo stepowe rzadko posiadały niewolników, gdyż gospodarka pasterska ich nie potrzebowała. Jeńców zabijano, albo odsprzedawano dalej.

[255] O. Pricak, *Pečenihy*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, T. 6, L'viv 1996, s. 2042–2043.

[256] N. Jakovenko, *Narys istoriï…, s.* 61–63; Por. rozdział 1.1 – domniemania Borysa Rybakowa, że utożsamienie ludów stepowych ze Smokiem (Zmijem) wytworzyło się już w epoce kimmeryjskiej.

[257] *Powieść…*, s. 179, 218, 226–230.

O walce z Połowcami opowiada największe dzieło ruskiej epiki średniowiecznej (lub, być może, narodowego romantyzmu z początku XIX wieku), *Słowo o wyprawie Igora*. Z drugiej strony, długotrwałe sąsiedztwo rusko-połowieckie wytworzyło stopniowo pewne mechanizmy koegzystencji i kontaktu kulturowego, o którym się daje świadectwo i w *Powieści*[258]. Dochodziło do małżeństw Rurykowiczów z przedstawicielkami chańskich dynastii połowieckich, oddziały kipczackie służyły jako sojusznicy kniaziów w wojnach domowych Rusi – część najazdów była więc sprowokowana przez władców ruskich. W odniesieniu do XII i początków XIII wieku można już mówić o tworzeniu pewnej wspólnej przestrzeni polityczno-kulturowej. W przededniu inwazji mongolskiej Połowcy być może stali u progu chrystianizacji. Ten historycznie zmienny obraz widoczny jest już w *opus magnum* Hruszewskiego. Połowcy są ukazani jako wrogowie Rusi, przeprowadzający niszczycielskie napady, których apogeum przypada na koniec XI stulecia. Sporo miejsca jednak jest też poświęcone wzajemnym związkom i procesowi słabnięcia antagonizmu, choć zjawisko to ukazane jest nieco w kategoriach orientalizujących – cywilizatorskiego wpływu wyższej kultury ruskiej[259].

Pierwszą zdecydowaną próbę rewizji wyobrażenia o Połowcach (a także Pieczygach i innych ludach tureckich X–XIII wieku) podjął w latach dwudziestych Parchomenko, zmierzając do podważenia paradygmatu „odwiecznej wojny Rusi ze Stepem"[260]. W ukraińskiej nieradzieckiej historiografii XX wieku dominował jednak jednostronny obraz Połowców. Ukazywani byli jako stałe zagrożenie, a walka z nimi jako ogólnonarodowe wyzwanie[261]. Podobne były interpretacje radzieckiej nauki ukraińskiej[262]. Obraz Połowców zmienia się dopiero współcześnie, kiedy to opis konfliktów zaczyna się równoważyć opisami procesów koegzystencji[263]. Prekursorem rewizji był Omeljan Pricak, który w przełomowym wystąpieniu w 1980 roku apelował o uznanie państwowości połowieckiej za drugą średniowieczną państwowość ukraińską obok Rusi Kijowskiej Rurykowiczów[264].

---

[258] Zob. obszerniej: V. Vovina, *Kočevniki Vostočnoj Evropy v russkich letopisach*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV, 2007. Zob. też A. Kijas*, Ruś i stepowcy…,* s. 38–43.

[259] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., T. II, s. 530–538.

[260] A. Portnov, *Istorii istorykiv…*, s. 80–91.

[261] *Velyka istorija Ukraïny…*, s. 154–155, 182–186. Zob. też M. Ždan, *Polovci*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 6, s. 2195–2197.

[262] *Narysy starodavnoï…*, s. 553–554; *URE*, T. 11, sv. *Polovci*; I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 100–101; *Istorija Ukrainskoj SSR,* T. I, s. 71–72. Zob. też *Sovetskaja istoriografija…,* s. 210–221.

[263] N. Jakovenko, *Narys istorii*…, s. 63–64; P.R. Magočij, dz. cyt., s. 81–85; M. Popovyč, *Narys istorii kul'tury Ukraïny*, Kyïv 1998, s. 64; O. Mocja, *Koczownicy Ukrainy i ich sąsiedzi w końcu I – na początku II tysiąclecia n.e.*, w: *Koczownicy Ukrainy*, s. 93–98.

[264] O. Pricak, *Ščo take istorija Ukraïny? (Dopovid' vyhološena 17-ho travnja 1980 roku na vidznačenni 30-littja UVAN u ZSA),* w: tenże, *Ščo take istorija Ukraïny?* wstęp O.V. Jas', „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2015, nr 1, s. 195; tenże, *Ščo take istorija Ukraïny? (Dopovid' vyhološena 28 serpnja 1990 r. na plenarnomu zasidanni I konhresu Mižnarodnoï asociacii ukraïnistiv u Kyïvs'komu filiali Central'noho muzeju V.I. Lenina*), tamże, s. 205.

Pewien odłam ludów tureckich napłynął na nadczarnomorskie ziemie obecnej Ukrainy drogą morską: w 1221 roku na Krym dotarła ekspedycja zbrojna Turków Seldżuckich z anatolijskiego Sułtanatu Rum. Seldżucy byli pierwotnie odłamem Oguzów, wielkiej środkowoazjatyckiej konfederacji tureckiej (tej samej, z której wyłonili się Pieczyngowie), od której oddzielili się w końcu X wieku. W końcu XI stulecia podbili oni Persję, Mezopotamię, Syrię i Azję Mniejszą, tworząc pierwsze tureckie imperium na islamskim Bliskim Wschodzie. Szybko jednak rozpadło się ono na kilka sułtanatów. Jeden z nich, na terenie Azji Mniejszej, znany był jako Sułtanat Rum, czyli Rzymski[265].

W 1221 roku, pod pretekstem ochrony kupców z Synopy przed piratami, Seldżucy z Rumu zaatakowali i zdobyli Sudak. Inwazja ta ma krótszą metę nie miała znaczących konsekwencji – rok później na stepach nadazowskich pojawili się Mongołowie. To, co dla Turków było „Rzymem", dla ówczesnych Europejczyków było już po prostu „Turcją". Sułtanat Rum rozpadł się w pierwszej połowie XIII wieku. Na jego miejscu powstało wiele drobnych państewek tureckich. Jedno z nich, bejlikat niejakiego Osmana syna Ertogrula, w XV wieku rozrośnie się do rozmiarów imperium, które uczyni Morze Czarne swym morzem wewnętrznym.

[265] Zob. więcej J. Dudek, dz. cyt., s. 92–100, 115–122.

ROZDZIAŁ 4

Między Dunajem a Dniestrem: wybrzeże dakoromańskie czy słowiańskie?

Fakty i dane wskazują na ścisłe związki naszej Ukrainy z germańską i celtycką kulturą Podunawia jeszcze w czasach prehistorycznych [...]. Ukraińskie plemiona przebiły się do Dunaju i długo trzymały się tu nad morzem, opierając się o Morze i odnogi ujścia Dunaju po tym, jak już w stepach zapanowały tureckie ordy, a w Podunawiu rozwijała się kolonizacja wołoska (rumuńska), pokrywając słowiańską (bułgarską i ukraińską)[1].

Mychajło Hruszewski, 1918

4.1. Podunawie, Budziak, Południowa Besarabia – subregion między dwoma projektami narodowej terytorializacji

Ziemie między deltą Dunaju a Limanem Dniestru – obecne ukraińskie Podunawie, czyli Besarabia Południowa, historyczny Budziak, wchodzące dziś w skład obwodu odeskiego Ukrainy, miały w starożytności i średniowieczu historię przynajmniej częściowo odrębną od reszty ukraińskiego Nadczarnomorza. Podunawie leży na pograniczu Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Dzieje tego regionu związane są więc z obecnością lub wpływami Scytów, Sarmatów, Rusów, Rusi Halickiej, Połowców, Tatarów, Rosji i Ukrainy, ale również Daków, Bułgarów, Bizancjum, Mołdawii i Rumunii. Peryferyjne położenie wobec centrów cywilizacyjnych powodowało, że o dziejach regionu niewiele przeczytamy w źródłach pisanych. Suwerenność rozciągana tam była zresztą często dość iluzoryczna, zwłaszcza że dla przednowoczesnych władców z reguły ważne było panowanie nad portami w ujściach Dunaju i Dniestru, a realna kontrola nad pozbawionym znaczenia gospodarczego limanowym wybrzeżem rozciągającym się między nimi oraz nad stepami w głębi lądu była sprawą drugorzędną. Twórcy nowoczesnych historiografii narodowych, eksponując wybrane epizody dziejów regionu, uzyskiwali więc legitymację do włączania regionu do swoich historii narodowych.

[1] M. Hruševs'kyj, *Na porozi Novoï Ukraïny. Hadki i mriï*, Kyïv 1918, reprint Kyïv 1991, s. 18.

Specyfika Podunawia w procesach narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji nie polega jednak na tym, że w dawnych epokach mieszkały tam ludy inne niż na pozostałej części Nadczarnomorza, ale na tym, że w okresie nowoczesnym Podunawie jest przedmiotem bardziej złożonego sporu między współczesnymi dyskursami, ideami i projektami. Reszta Nadczarnomorza jest obiektem sporu między ukraińską ideą narodową a rosyjską ideą imperialno-narodową (w wydaniu carskim, sowieckim lub postsowieckim). Spór ma zasadniczo charakter emancypacyjny: ukraińskie dążenia emancypacyjne spotykają się z rosyjskimi dążeniami do zachowania takiej czy innej formy hegemonii. Obie strony sporu używają tych samych faktów historycznych – przynajmniej z zakresu epok przednowoczesnych – uznając je za część swojej historii. Aktywność Rusów na Morzu Czarnym jest na przykład interpretowana jako ukraińska lub jako rosyjska, ewentualnie jako wspólna. Podunawie zaś jest obiektem sporu między ukraińską ideą narodową, rosyjską ideą imperialno-narodową, rumuńską ideą narodową oraz, tylko ewentualnie, także projektem mołdawianistycznym[2]. Spór ma więc przynajmniej na jednej osi, charakter sporu między dwoma równorzędnymi, podobnymi paradygmatami nacjonalistycznymi – rumuńskim i ukraińskim. Polega zaś na akcentowaniu jednych i minimalizowaniu innych faktów historycznych, względnie na nadawaniu tym samym faktom przeciwstawnych ocen wartościujących – to, co dla Rumunów jest wyzwoleniem, dla Ukraińców jest zaborem, i odwrotnie.

Co więcej, w rumuńskiej optyce narodowej Podunawie tworzy integralną całość z centralną Besarabią, czyli obecnym terytorium Republiki Mołdawii. Oddzielenie wybrzeża od reszty międzyrzecza prucko-dniestrowskiego jest traktowane jako dokonana siłą ingerencja w granice naturalne i historyczne. Ukraiński dyskurs narodowy natomiast wykazywał słabe zainteresowanie centralną Besarabią, traktował gubernię besarabską jako twór sztuczny i optował za jej podziałem według kryteriów etnograficzno-językowych[3].

W XIX i XX wieku Podunawie wraz z całą Besarabią było przedmiotem konfliktu między Rumunią a Rosją, a potem między Rumunią a ZSRR. W 1812 roku Rosja uzyskała Besarabię kosztem Hospodarstwa Mołdawskiego – ówczesnego lennika Turcji, oraz Budziak – bezpośrednio od Turcji. W 1856 roku, po wojnie krymskiej, fragment guberni besarabskiej (Południowa Besarabia) został przeka-

[2] Mołdawianizm – idea, według której współcześni romańskojęzyczni mieszkańcy Republiki Mołdawii nie są Rumunami, lecz stanowią odrębny naród mołdawski. Pogląd ten jest kontynuacją radzieckiej koncepcji odrębności Mołdawian (z wschodniego brzegu Prutu) od Rumunów. Idea mołdawianistyczna jednak zasadniczo bazuje na przywiązaniu do granic Mołdawskiej SRR z 1940 roku, zatem z Naddniestrzem, ale bez Podunawia. Pretensje do Podunawia byłyby możliwe tylko w wypadku odwoływania się do granic historycznego Hospodarstwa Mołdawskiego lub Mołdawskiej Republiki Demokratycznej z 1918 r.

[3] Zob. rozdział 10.

zany Mołdawii, a w konsekwencji wszedł w skład zjednoczonej Rumunii[4]. Jednak w 1878 roku Rosja wymusiła na Rumunii zwrot tego terytorium. W 1918 roku na terenie Besarabii powstała Mołdawska Republika Demokratyczna. Została ona szybko włączona do Rumunii, lecz przy sprzeciwie Rosji Radzieckiej i Państwa Ukraińskiego. W 1940 roku ZSRR wymusił na Rumunii cesję Besarabii, po czym jej obszar został podzielony między Ukraińską SRR i nowo powstałą Mołdawską SRR. Do Ukraińskiej SRR przyłączono wówczas Podunawie jako rekompensatę za oddanie Mołdawskiej SRR pasa na lewym brzegu Dniestru tworzącego od 1924 roku Mołdawską Autonomiczną SRR wewnątrz Ukraińskiej SRR. Rumunia odzyskała całą Besarabię łącznie z Podunawiem w 1941 roku, poszerzając jednocześnie swoją administrację na Transnistrię, czyli całe międzyrzecze Dniestru i Bohu. W 1944 roku przywrócono granicę rumuńsko-radziecką z 1940 na Prucie i Dunaju, co zostało potwierdzone w 1947 roku w traktacie paryskim. W 1991 rolę suwerena po ZSRR przejęła niepodległa Ukraina. W okresie rządów Nicolae Ceauşescu w Rumunii podsycano w pewnym zakresie skrycie rewizjonizm terytorialny wobec ZSRR. Po 1989 roku granica rumuńsko-ukraińska była otwarcie kwestionowana przez dość silne środowiska rewizjonistyczne w Rumunii, reprezentowane w parlamencie. Stosunki rumuńsko-ukraińskie do dziś nie należą do najlepszych. Ostatnim etapem tego konfliktu jest współczesny spór rumuńsko-ukraiński o położoną przy ujściu Dunaju wyspę Zmijnyj i szelf kontynentalny wokół niej.

Podunawie więc w ostatnich dwustu latach ośmiokrotnie zmieniało przynależność państwową[5]. O ile pierwsze zmiany w 1812 czy jeszcze w 1855 roku były wynikiem czystej gry siły i dyplomacji, to potem przynajmniej formalnej legitymizacji dla władania tymi obszarem poszukiwano w etniczności. Ponieważ zaś region był wieloetniczny, chłopska ludność należała do kategorii „nieuświadomionych narodowo" (a w swej masie zarówno romańska, jak i słowiańska ludność mieszkała tam dopiero od przełomu XVIII i XIX wieku), tym bardziej sięgano do historii, w tym najdawniejszej, by wykazać, że ta czy inna grupa etniczna była tu najdawniej, najdłużej, i górowała cywilizacyjnie[6].

---

[4] Południowa Besarabia z lat 1856–1878 niezupełnie pokrywała się z historycznym Budziakiem i obecnym Podunawiem – obejmowała powiat izmaiłowski, część kagulskiego wchodzącego obecnie w skład Republiki Mołdawii oraz część powiatu akermańskiego, ale bez samego miasta Akerman.

[5] Dziewięciokrotnie, jeśli uwzględnić zmianę w 1991 roku z ZSRR na Ukrainę. Wprawdzie Podunawie było w składzie Ukraińskiej SRR, jednak rzeczywiście ukraińska tożsamość nawet w wydaniu radzieckim była tam słabo promowana, a region miał oblicze sowiecko-wschodniosłowiańskie z dominującą rolą języka rosyjskiego.

[6] Na temat polemik historyków rumuńskich z rosyjskimi (emigracyjnymi i radzieckimi) w okresie międzywojennym zob. G.I. Brătianu, *An Enigma and a Miracle of History: The Romanian People,* Bucharest 1996, przeł. P.H. Georgescu, s. 36–38. Klasyczne poglądy rosyjskie zob.: *Rossìja. Polnoe geografičeskoe opisanìe našego Otečestva*, red. V.P. Semenov-Tjan"-Šanskij, t. XIV: *Novorossìja i Krym",* S.-Peterburg" 1910, reprint Char'kov 2011, s. 143.

W konsekwencji takich wywodów historycznych Podunawie może jawić się nawet jako najbardziej słowiański fragment wybrzeża czarnomorskiego związany z historią Ukrainy bardziej niż wybrzeże na wschód od ujścia Dniestru. Z drugiej strony, dla Rumunów utracone Podunawie było również mocno związane z historią państwowości rumuńskiej i także bywało oknem na świat. Nowoczesna Rumunia miała w latach 1859–1878 dostęp do Morza Czarnego tylko przez Podunawie, 1878–1913 tylko przez Dobrudżę, 1913–1918 przez Dobrudżę i Cadrilater[7], w roku 1918 przejściowo tylko przez Podunawie, w latach 1919–1940 przez Podunawie, Dobrudżę i Cadrilater, 1940–1941 tylko przez Dobrudżę, 1941–1944 przez Podunawie, Dobrudżę i Transnistrię, wreszcie od 1944 roku tylko przez Dobrudżę. Dobrudża należy więc do Rumunii niemal nieprzerwanie od 1878 roku, a Podunawie było kilka razy uzyskiwane i tracone. Jednak w późnym średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych Podunawie było dłużej i mocniej niż Dobrudża związane z księstwami rumuńskimi. Co więcej, czterokrotna utrata Besarabii i Podunawia na rzecz Rosji/ZSRR (w latach: 1812, 1878, 1940, 1944) jest nie tylko źródłem traumy, ale także najważniejszą przyczyną ukształtowania się mitu Rosji jako wroga[8]. Mit ten częściowo jest przerzucany na Ukrainę jako spadkobierczynię ZSRR i państwo wschodniosłowiańskie.

Rumuński dyskurs konstruujący narodową terytorializację i terytorialną nacjonalizację (w tym wobec Podunawia) nie był monolitem w XIX i XX wieku. Można w nim wyróżnić warstwę akademicką, literacką i ideologiczno-publicystyczną, różne nurty ideowe oraz różne fazy rozwoju. Historiografia rumuńska w tym czasie (wyjąwszy okres stalinowskiego komunizmu, czyli lata 1945–1965) charakteryzowała się jednak pewnym zestawem wyrazistych cech wspólnych. Należą do nich: akcentowanie historycznych dążeń Rumunów do jedności politycznej, a także autochtoniczności i ciągłości zamieszkiwania Rumunów na terytorium Rumunii, afirmacja granic „od Cisy do Dniestru", akcentowanie odrębności Rumunów od sąsiadów. W XX wieku w Rumunii historiografia mocno splatała się z polityką. Wynikało to zarówno z odgrywania przez historyków znaczącej roli w życiu publicznym, jak i z utożsamiania się z racją stanu i koniecznością legitymizacji granic w burzliwej epoce[9].

---

[7] „Czworokąt", inaczej Dobrudża Południowa, obszar z miastem Balczik, uzyskany kosztem Bułgarii w wyniku II wojny bałkańskiej, utracony i odzyskany w 1918 roku, ostatecznie utracony w roku 1940, obecnie w granicach Bułgarii.

[8] Polityka Rosji w XIX wieku przyczyniła się do emancypacji księstw rumuńskich spod osmańskiej hegemonii. Jednak nie zaowocowało to wytworzeniem się trwałej i głębokiej sympatii do Rosji wśród rumuńskich elit politycznych i intelektualnych (w odróżnieniu od Serbii i Bułgarii). Decydujący wpływ miał na to fakt, że Rosja bezpośrednio graniczyła z księstwami rumuńskimi i zmusiła je do cesji terytorialnych (cała Besarabia w 1812 roku, a Podunawie w 1878). Ponadto, mimo bliskości kulturowej z Rosją (prawosławie, cyrylica, liczne elementy słowiańskie w języku rumuńskim), elity rumuńskie w XIX wieku przyjęły bardzo silną orientację na Francję, czego efektem była zmiana alfabetu na łaciński i deslawizacja (latynizacja) standardu języka rumuńskiego. Zob. L. Boia, *Rumuni: świadomość, mity, historia*, Kraków 2003, przeł. K. Jurczak, s. 202–203.

[9] Krytyczną charakterystykę paradygmatu narodowego w historiografii rumuńskiej XIX i XX w., zob.: L. Boia, dz. cyt.

4.2. Dacja czy Scytia. Podunawie w starożytności

W późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza (współcześnie z epoką kimmeryjską na stepie) na ziemiach między Dunajem a Dniestrem funkcjonowała mołdawska grupa trackiego halsztatu, wariant wielkiej środkowoeuropejskiej kultury halsztackiej, której nosicielami były różne ludy – tu najprawdopodobniej ludy trackie[10].

Herodot w swoim opisie krain nadczarnomorskich doby scytyjskiej stwierdza, że Ister (Dunaj) oddziela Trację od Scytii[11]. Podunawie byłoby więc jeszcze częścią Scytii[12]. W I wieku p.n.e. plemiona trackie, między innymi Daków, Getów, zamieszkujące obszar dzisiejszej Rumunii, zostały zjednoczone i uformowały silne, ekspansywne państwo pod rządami Burebisty, a potem Decebala[13]. Najazdy Daków Burebisty zrujnowały w połowie I wieku p.n.e. Olbię i być może także Tyras. Część ziem obecnej Ukrainy mogła się znaleźć przejściowo pod militarną kontrolą państwa dackiego. Dwudziestowieczne rumuńskie mapy historyczne ukazują północno-wschodnią granicę Dacji Decebala na linii łączącej dzisiejsze miejscowości Dubosary i Jużne, włączając więc do Dacji nie tylko całą Besarabię, ale i rejon Odessy z rozległą okolicą[14].

Dacja niepodległa i Dacja rzymska są postrzegane przez rumuńską ideologię narodową jako archetyp Rumunii lub po prostu starożytna Rumunia. Rumuńska idea narodowa w pierwszej kolejności odwoływała się do identyfikacji ze starożytnymi Rzymianami, co miało wydźwięk okcydentalizacyjny i antyorientalny, a w Siedmiogrodzie było także narzędziem w walce z węgierską hegemonią polityczno-społeczną. Później, wraz z narastającą afirmacją wiejskości, natywizmem i dążeniami do emancypacji społeczno-politycznej chłopstwa, mit dacki zaczął stopniowo od końca XIX wieku zajmować w świadomości Rumunów miejsce mitu łacińskiego. Szczególnego znaczenia przeszłość dacka nabrała w ideologii Socjalistycznej Republiki Rumunii pod rządami Nicolae Ceauşescu (1965–1989). Prymordialistyczna wykładnia historii, tzw. dakologia (przez krytyków zwana dakomanią), uznawała Daków za najważniejszych przodków Rumunów. Przypisywała im także – ten aspekt określany jest mianem protochronizmu – szczególne

[10] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, *Na svitanku istorii,* Kyïv 1998, s. 123–127; V.E. Andruščak i in., *Istorija Respubliki Moldova. S drevnejšych vremen do našych dnej*, Kišinev 2002, s. 12–13.

[11] Herodot, *Dzieje*, Warszawa 2008, przeł. S. Hammer, s. 261.

[12] W okresie rzymskim i później Małą Scytią nazywano ziemie nadmorskie na południe od Dunaju, tj. obecną rumuńską i bułgarską Dobrudżę.

[13] Autorzy greccy i rzymscy używali niekiedy terminów Dakowie i Getowie wymiennie. Nie jest jasne, czy są to synonimy, czy nazwy dwóch różnych plemion.

[14] V. Şiaicariu, D.St. Constantinescu, *Atlas istorico-geografic al neamului Românesc*, Bucureşti 1920, k. I. Na mapie zatytułowanej *Dacja za Decebala* granice państwa dackiego z I wieku n.e. (podobnie jak na innych mapach obszary wszystkich kolejnych tworów politycznych uznawanych za rumuńskie lub protorumuńskie) bardzo przypominają granice Wielkiej Rumunii z 1920 roku, nad Morzem Czarnym jednak wykraczają dalej na wschód. Zob. też M. Eliade, *Rumuni. Zarys Historii*, przeł. A. Kaźmierczak, Bydgoszcz 1997, s. 22.

osiągnięcia cywilizacyjne w skali światowej, np. stworzenie pierwszego alfabetu, państwa narodowego czy religii monoteistycznej[15].

Według założeń dakomanii, Dacja była potężnym imperium oraz kolebką cywilizacji śródziemnomorskich i bliskowschodnich. Na portalu Dacia Revival International Society[16] można znaleźć mapy imperium Dako-Tracji Zalmoksiańskiej w od 2000 roku p.n.e. do VI wieku p.n.e. rozciągającego się od Bałtyku i Łaby po Morze Kaspijskie i Anatolię! W legendach map państwo to jest opisywane jako centrum cywilizacji światowej, w którym zapoczątkowano epokę brązu i epokę żelaza oraz powołano do życia pierwszą w świecie religię monoteistyczną (zalmoksianizm)[17]. Imperium dako-trackie obejmuje także większość ziem ukraińskich: prawobrzeżna Ukraina jest prowincją Tirasgetią, lewobrzeżna Masagetią, zaś Krym Tauro-Tracją. Scytia, nie zaliczona do Dako-Tracji, jest odsunięta aż nad górny Don i środkową Wołgę, a Morze Czarne jest po prostu Morzem Getyckim (Marea Getica)[18].

Rumuńskie środowiska naukowe już w II połowie XIX wieku wypracowały syntezę łacińskiej i dackiej teorii etnogenezy Rumunów. Niemal nieprzerwanie do dziś pozostaje ona paradygmatem akademickim i edukacyjnym: Rumuni są potomkami zarówno Decebala, jak i cesarza Trajana[19]. Teoria dacko-łacińskiego pochodzenia jest narzędziem w konfrontacji rumuńskiej idei narodowej z nacjonalizmami innych narodów, zwłaszcza węgierskim, ale i ukraińskim, w sporze sporu o ciągłość zamieszkania w regionie dunajsko-karpackim. Etniczne dzieje ziem rumuńskich w okresie wędrówek ludów i średniowiecza są jednym z najbardziej kontrowersyjnych tematów w historii Europy. Historiografia rumuńska stoi zasadniczo na stanowisku koncepcji północnej (autochtonistycznej). Przyjmuje ona ciągłość etnogenezy Rumunów na terytorium Rumunii: po ewakuacji

---

[15] L. Boia, dz. cyt., s. 103–104, 127–132. Zob. też: M. Kula, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznań 2004, s. 48–49.

[16] Dacia Revival International Society, www.dacia.org [dostęp: 13.08.2014]. Liderem DRIS jest Napoleon Săvescu, były współpracownik czołowego głosiciela dakomanii i protochronizmu w II poł. XX wieku, Iosefa Constantina Drăgana (1917–2006). Członkiem zarządu DRIS jest Tudor Panţîru – ur. w 1951 roku w Mołdawskiej SRR, w latach 1990–1994 poseł Parlamentu Mołdawii, 1992–1996 ambasador Mołdawii w ONZ, 1996–2001 sędzia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, od 2001 roku obywatel Rumunii, w latach 2008–2012 poseł Parlamentu Rumunii z ramienia Partii Socjal-Demokratycznej, od 2002 roku sędzia międzynarodowy Sądu Konstytucyjnego Bośni i Hercegowiny. Doradcą zarządu DRIS jest generał Nicolae Spiroiu – ur. w 1936 roku, minister obrony Rumunii w latach 1991–1994, zasłużony w procesie reformowania armii, jej odpolitycznienia i zbliżenia Rumunii do NATO (*sic!*).

[17] Nie były to zresztą poglądy nowe, a przywołanie myśli XIX-wiecznych historyków Bogdana Haşdeu (1838–1907) i Nicolae Densuşianu (1846–1911) oraz XX-wiecznego intelektualisty Mircei Eliadego (1907–1986, zob. M. Eliade, dz. cyt.). Por. L. Boia, dz. cyt., s. 127–132.

[18] *Daco-Thracia (2000–560 î.H.),* www.dacia.org/maps.pdf [dostęp: 13.08.2014].

[19] Wyjątkiem był okres stalinowski, kiedy to nauce rumuńskiej narzucono tezę o kluczowej roli wpływów Rusi Kijowskiej na proces historyczny na ziemiach rumuńskich. W czasie rządów Ceauşescu nauka akademicka zasadniczo stała na stanowisku syntezy dacko-łacińskiej, natomiast dakomania była uprawiana z ogromnym rozmachem przez tzw. naukę partyjną, literatów i państwowo-partyjny aparat propagandowy.

legionów z Dacji w 270 roku zromanizowana ludność dacka pozostała w kraju i zamieszkiwała go przez wszystkie wieki ciemne aż do odbudowania własnej państwowości w postaci hospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny w XIII–XIV wiekach[20]. W myśl koncepcji południowej (migracyjnej) przodkami Rumunów jest zromanizowana ludność Bałkanów, która dopiero w średniowieczu przybyła na tereny obecnej Rumunii zza Dunaju, z ziem obecnej Serbii, Bułgarii lub Macedonii. Jeżeli przyjąć tę koncepcję, to nie ma ciągłości między starożytną Dacją a nowoczesną Rumunią. Co więcej, otwiera to drogę do tezy, że na będących przedmiotem XX-wiecznych konfliktów ziemiach Siedmiogrodu, Banatu, Bukowiny i Besarabii to Węgrzy i Słowianie są starszą warstwą ludności niż Rumuni, a sami Rumuni są w znacznej części zromanizowanymi Słowianami[21].

W historiografii ukraińskiej poświęcano sporo miejsca plemionom tracko-dackim, ale w aspekcie zasiedlania przez nie w starożytności Zakarpacia i ewentualnie także ziem na północ od Karpat (Galicja, Pokucie). Natomiast państwo Burebisty i Decebala oraz jego panowanie nad stepową częścią ziem ukraińskich jest wspominane marginalnie lub wcale. W monumentalnej *Encyklopedii* Kubijowycza w wersji ukraińskojęzycznej hasło Dakowie jest bardzo lakoniczne[22]. W wersji anglojęzycznej nie ma nawet takowego[23]. Krótkie hasło o Getach zawiera zaś wzmiankę, że są oni uważani za substrat Słowian Wschodnich[24]. Ukraińska Encyklopedia Radziecka traktowała Daków i Getów dość marginalnie, stwierdzając jednak, że zamieszkiwali także na lewym brzegu Dniestru[25]. W tomie syntezy kijowskiej wzmiankuje się, że państwo Burebisty rozciągało się po Dniestr[26].

---

[20] Wykładnią teorii autochtonizmu i ciągłości (uwzględniającą jednak też pewien wkład ludności romańskiej zza Dunaju) jest synteza jednego z czołowych luminarzy rumuńskiej historiografii międzywojennej, Gheorghe'a I. Brătianu (G.I. Brătianu, dz. cyt.), wydana w po raz pierwszy w 1937 roku po francusku jako narzędzie w polemice z historiografiami zagranicznymi, zwłaszcza węgierską i rosyjską. Autor (żyjący w latach 1897–1953) sam był czynnym politykiem, przywódcą odłamu Partii Narodowo-Liberalnej. W historiografii reprezentował „nową szkołę" postulującą dystans wobec polityki i narodowych namiętności, podążającą za ówczesnymi standardami nauki zachodniej. W momencie zagrożenia integralności terytorialnej Rumunii na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XX wieku uważał jednak za konieczne bronienie rumuńskiej racji stanu na gruncie historiografii, stąd publikacje o utylitarnym charakterze.

[21] Według narodowej historiografii rumuńskiej stojącej na gruncie koncepcji autochtoniczności i ciągłości, wpływy słowiańskie na dzieje Rumunów i Rumunii były krótkotrwałe i powierzchowne, choć nie negowano ich całkiem. Inaczej wygląda to w ujęciu narodowych historiografii nierumuńskich. Hruszewski twierdził, że Siedmiogród i Mołdawia zostały w V–VII wiekach zasiedlone przez Rusinów-Ukraińców (ukraińska kolonizacja) i zachowywały słowiański charakter etniczny aż do XIII–XIV wieku. Zob.: M. Hruševs'kyj, *Istorija Ukraïny-Rusy*, t. I, Kyïv 1994, s. 221–225.

[22] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, t. 2, L'viv 1993, sv. *Daky*.

[23] *Encyclopedia of Ukraine*, t. II, red. V. Kubijovyč, Toronto-Buffalo-London 1988, sv. *Getae.*

[24] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 2, sv. *Gety.*

[25] *Ukraïns'ka Radjans'ka Encyklopedija* [dalej: *URE*], red. M.P. Bažan, t. 3, Kyïv 1960, sv. *Hety*; tamże, sv. *Daky*.

[26] K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, *Na svitanku istorii,* Kyïv 1998, s. 232–233.

W latach 101–106 państwo Daków zostało podbite przez Rzym, a na terenie obecnej środkowej i południowo-zachodniej Rumunii utworzono prowincję Dacja. W opisach Strabona i Ptolemeusza, odzwierciedlających rzymską wiedzę wywiadowczo-geograficzną z I–II wieku, Podunawie jawi się jako obszar zamieszkały przez mozaikę ludów **trackich, celtyckich** oraz **irańskich**. W *Geografii* Strabona na lewym brzegu dolnego Dunaju mieszkają traccy **Tirageci, Getowie i Bastarnowie**, w tym w samej delcie Dunaju odłam Bastarnów zwany **Peukinami** oraz odłamy **Celtów (Galatów).** Wybrzeże od Dunaju po Dniepr zamieszkują ludy sarmackie (Jazygowie, Urgowie i Sarmaci Królewscy)[27]. Tirageci, Bastarnowie i Peukinowie występują także jako mieszkańcy ziem przy ujściu Dunaju i Dniestru w *Geografii* Ptolemeusza[28]. Etniczno-językowa tożsamość Bastarnów nie jest jasna. Lud ten pojawiał się w różnych miejscach starożytnej Europy, autorzy grecko-rzymscy nie byli pewni, czy należy on do Germanii, czy do Sarmacji. Mógł być ludem pochodzenia germańskiego, celtyckiego lub trackiego, albo grupą synkretyczną[29].

Najprawdopodobniej rzymska prowincja Dacja objęła tylko obecną środkową i południowo-zachodnią Rumunię (Siedmiogród, Banat, Oltenia), dzisiejsza Dobrudża wchodziła w skład Mezji Dolnej, zaś tereny na wschód od łuku Karpat i na północ od Dunaju znajdowały się tylko pod luźnym zwierzchnictwem Rzymu, który faktycznie kontrolował jedynie miasta Olbia, Tyras i Chersonez[30]. W 1923 roku twórca nowoczesnej rumuńskiej archeologii, Vasile Pârvan, opublikował monografię, w której całą Rumunię w granicach z 1920 roku uznawał za obszar administracji rzymskiej[31].

Od III do V wieku, w okresie wędrówek ludów przez Podunawie przemieszczały się różne grupy ludów germańskich – **Gotów, Herulów, Gepidów**, a także niegermańskich – **Alanów** i **Hunów**. Od około 670 roku do 679 Podunawie było czasowym miejscem pobytu ordy **Bułgarów** Asparucha – stąd rozpoczęli kampanię, która doprowadziła do utworzenia państwa bułgarskiego na terenie Dolnej Mezji i Dobrudży[32]. Samo Podunawie w granicach Bułgarii znalazło się na początku IX wieku, kiedy **Pierwsze Carstwo Bułgarskie** było najsilniejsze. Według niektórych przypuszczeń

[27] L. Vojtovyč, *Formuvannja kryms'kotatars'koho narodu. Vstup do etnohenezu,* Bila Cerkva 2009, s. 24. Urgowie (Urgoi) to prawdopodobnie nie prawdziwy etnonim, lecz zniekształcony wyraz grecki *georgioi* – rolnicy, a zatem być może anachroniczne powtórzenie Scytów rolników. Zob. też K.P. Bunjatjan, V. Ju. Murzin, O.V. Symonenko, dz. cyt., s. 257.

[28] L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 34–35.

[29] T. Zawadzki, *Bastarnowie*, w: *Słownik starożytności słowiańskich* [dalej: *SSS*], t. 1. red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961. Na temat dawniejszej dyskusji zob. P.J. Szafarzyk, *Słowiańskie starożytności*, Poznań 2003, przeł. H.N. Bońkowski, s. 251–252; M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I, s. 136–140. Na temat prób identyfikowania niektórych ludów Ptolemeusza ze Słowianami przez naukę radziecką zob. I.M. Hapusenko, *Borot'ba schidnych slov'jan za vychid do Čornoho mor'ja*, Kyïv 1966, s. 16–17.

[30] Zob. rozdział 1.2.

[31] L. Boia, dz. cyt., s. 153–154.

[32] E. Tryjarski, *Protobułgarzy*, w: K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Wrocław 1975, s. 274–275. Orda Asparucha

panowanie Bułgarii wtedy obejmowało nawet tereny dalej na północny wschód, aż po Dniepr[33]. Panowanie bułgarskie nad Podunawiem skończyło się w latach 968–971 wskutek kampanii Światosława Igorowicza, którego z kolei zwyciężyli **Bizantyjczycy**. Potem kontrolowali ten region **Pieczyngowie**, a następnie **Połowcy**[34]. Bułgaria, już całkowicie słowiańska, zajęła jeszcze raz na krótko Podunawie (po Złotej Ordzie) w czasie **Drugiego Carstwa Bułgarskiego** około 1310 roku[35].

Historyczna obecność Protobułgarów i państwa bułgarskiego na Podunawiu nie jest zagadnieniem całkowicie neutralnym politycznie. W ramach kolonizacji Besarabii po 1812 roku Bułgarzy, wraz z blisko z nimi związanymi kulturowo Gagauzami, byli jedną z głównych grup osadników. Obecnie rejon bołhradzki zamieszkuje około 43 tysiące Bułgarów stanowiących tam bezwzględną większość ludności. W całym obwodzie odeskim żyje około 150 tysięcy Bułgarów, a na całej Ukrainie łącznie 204 tysiące (według danych z 2001 roku)[36]. Rejon bołhradzki jest postrzegany jako „okręg bułgarski", na posła do Rady Najwyższej z okręgu większościowego zwykle wybierany jest tam etniczny Bułgar[37]. Granica Mołdawii i Ukrainy wytyczona w 1940 roku arbitralnie przecięła zwarty obszar osadnictwa bułgarsko-gagauskiego. Po mołdawskiej stronie granicy znajduje się Autonomiczna Jednostka Terytorialna Gagauzja oraz rejon taraklijski, w którym Bułgarzy stanowią około jednej trzeciej ludności[38].

4.3. Podunawie Tywerców i Uliczów?

Dla współczesnego dyskursu o etnicznej przeszłości Podunawia kluczowa okazuje się kwestia obecności tam **Słowian Wschodnich**. Dziewiętnastowieczna teoria naddunajskiej praojczyzny, oparta na przekazie *Powieści minionych lat*, jako koleb-

uchodziła przed Chazarami, ścigający ją Chazarowie mogli przejściowo po 679 roku wziąć pod kontrolę także Podunawie.

[33] Tamże, s. 301.

[34] Zob. J. Dudek, *Ludy tureckie w Cesarstwie Bizantyjskim w latach 1025–1097*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV, 2007, s. 88–92.

[35] O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, *Ukraïns'ke Podunav'ja: mynule ta sučasne*, Odesa 2002, s. 47. W historiografii rumuńskiej istniała tendencja, by Drugie Carstwo Bułgarskie przedstawiać jako państwo rumuńsko-bułgarskie, zwłaszcza że jego władcy tytułowali się niekiedy cesarzami Bułgarów i Wołochów. Był to element interpretacji łączących północną (autochtonistyczną) i południową (imigracjonistyczną) teorię etnogenezy Rumunów, uzasadnienie pretensji Rumunii do protektoratu nad Arumunami bałkańskimi, a także w pewnym zakresie argument na rzecz rumuńskości Podunawia. Por. L. Boia, dz. cyt., s. 148–152.

[36] V.B. Èvtuch, V.P. Troščyns'kyj, K. Ju. Haluško, K.O. Černova, *Etnonac'ional'na struktura ukraïns'koho suspil'stva. Dovidnyk,* Kyïv 2004, s. 56. Na temat Bułgarów na Podunawiu zob. obszerniej *Bałkany na Ukrainie. Bułgarzy, Gagauzi i Albańczycy z ukraińskiego Budziaku*, red. W. Lipiński, Warszawa 2014.

[37] G. Skrukwa, *Bołhradzkie wojny regionałów. Przedwyborcze konflikty w ukraińskiej partii władzy w 2012 roku – studium przypadku z Podunawia*, „Spojrzenie na Wschód" 2012, nr 2 (5).

[38] J. Hatłas, *The Bulgarian minority in Taraclia District and the Autonomous Territory of Gagauzia (Gagauz Yeri) and its official position in the Republic of Moldova*, w: *Moldova: In Search of Its Own Place in Europe*, red. N. Cwicinskaja, P. Oleksy, Bydgoszcz 2013.

kę Słowian wskazywała właśnie kraje naddunajskie, co pozwalało Szafarzykowi utożsamiać Tywerców z Tiragetami[39]. Koncepcja ta została odrzucona w nauce już w XIX wieku, tym niemniej Podunawie pozostaje regionem, w którym Słowianie są upatrywani jako dawni mieszkańcy. Ważną rolę odgrywała tu interpretacja zapisu Jordanesa o tym, że „Sklawenowie siedzą na obszarze od grodu Nowioduńskiego i jeziora określanego jako Mursiańskie, po rzekę Danaster". Z Podunawiem zwykle wiązane jest latopisowe plemię Tywerców, znane tylko z zapisów dotyczących I połowy X wieku[40].

W przedrewolucyjnej nauce rosyjskiej z Besarabią wiązano oba nadczarnomorskie plemiona latopisowe: **Tywerców** lokalizowano w środkowo-północnej części międzyrzecza Prutu i Dniestru (obecne terytorium Republiki Mołdawii), zaś **Uliczów (Ułuczów, Ugliczów)** na Ugole, czyli na Podunawiu[41].

Mychajło Hruszewski uważał, że gród Nowioduński to najprawdopodobniej Noviodunum nad Dunajem, czyli współczesna Isakcza[42]. Pierwszymi Słowianami na Podunawiu byli Sklawenowie, którzy pojawili się tam już w pierwszej połowie V wieku, jednak w stuleciach VI i VII odeszli do Mezji, gdzie stali się słowiańskim substratem ludu Bułgarów. Dopiero potem nadeszli Antowie, Dunaj stał się zaś granicą Słowiańszczyzny Wschodniej (Rusi) z Południową: „W X wieku widzimy Dunaj jako granicę Rusi ze Słowianami Mezyjskimi"[43]. Resztki Sklawenów mogły jednak pozostawać na Podunawiu jeszcze po napływie tam wschodniosłowiańskich (antyjskich) Tywerców i stopniowo zmieszać się z nimi. Tywercy zamieszkiwali kraj nadmorski między Dunajem a Dniestrem. Ich nazwa – jako jedynego z plemion latopisowych – nie była etymologicznie słowiańska, lecz pochodziła od antycznej nazwy Dniestru (Tiras)[44]. Hruszewski kategorycznie odrzucał natomiast XIX-wieczne próby łączenia Tywerców z Tiragetami, Tauroscytami itp.[45] Za kwestię niejasną uznawał zanik Słowiańszczyzny na Podunawiu: ludność romańska (Wołosi) napływała tam przez długi czas, którego początek trudno wyznaczyć. W konsekwencji „słabe resztki słowiańskiej kolonizacji na Podunawiu zginęły pod wołoskim potopem" – oznaczało to oczywiście asymilację, a nie eksterminację. Ostatni Słowianie zachowywali jednak odrębną tożsamość jeszcze w XVI wieku[46]. Sło-

[39] P.J. Szafarzyk, dz. cyt., s. 147. Por.: V.D. Baran, *Davni slov'jany*, Kyïv 1998, s. 80–81; O.P. Toločko, P.P. Toločko, *Kyïvs'ka Rus'*, Kyïv 1998, s. 16–19; S.A. Makarčuk, *Etnična istrorija Ukraïny: Navčalnyj posibnyk*, Kyïv 2008, s. 86–87.

[40] Z. Hilczer-Kurnatowska, *Tywercy*, w: *SSS*, t. 6, s. 245.

[41] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, s. 137. Zob. też rozdział 4.3.

[42] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I, s. 167. Isaccea w okręgu Tulcza w Rumunii, obecnie kilkutysięczne miasteczko, historycznie znane pod kilkoma nazwami, m.in. jako Noviodunum, w średniowieczu Vicina, odgrywała dużą rolę jako miejscowość położona przy dogodnej przeprawie przez Dunaj.

[43] Tamże, s. 176–177.

[44] Zob. też. Z. Hilczer-Kurnatowska, dz. cyt., s. 245.

[45] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. I., s. 205–206.

[46] Tamże, s. 225–226.

wiańskość (ukraińskość) Podunawia jest też mocno akcentowana w *Encyklopedii* Kubijowycza[47].

Odmienny pogląd głosiła nauka rumuńska[48]. G.I. Brătianu wprawdzie nie zaprzeczał całkowicie obecności Słowian na ziemiach Rumunii[49], ale uznawał, że była ona krótkotrwała (VI wiek), Słowianie bowiem szybko odeszli dalej na południe. Zapis Jordanesa dotyczy nie Podunawia, ale Panonii: gród Nowioduński to Neviodunum panońskie (obecnie Drnovo w Słowenii), a Jezioro Mursiańskie to rozlewiska przy ujściu Sawy do Dunaju[50]. Rumuńska kartografia historyczna wykazywała, że Dako-Rumuni zamieszkiwali Podunawie przez cały okres średniowiecza [51].

W stalinowskiej monografii historii Mołdawii zastrzegano wprawdzie, że Słowianie w Besarabii nie byli autochtonami, ale ich przybycie datowano już na III–IV wiek. Byli to zarówno Sklawenowie, jak i Antowie. Ci ostatni podzielili się na plemiona latopisowe, w tym na Uliczów i Tywerców. Te dwa plemiona, charakteryzujące się wysokim stopniem rozwoju gospodarczego i kulturowego, uformowały silny związek militarno-polityczny na ziemiach między Morzem Czarnym, Dunajem i Dnieprem, który jednak w X wieku został włączony do Rusi Kijowskiej przez Igora. Wydarzenie to było postępowe i zapewniło warunki do dalszego rozwoju. Ludność Podunawia i Naddniestrza razem z Polanami broniła Ziemi Ruskiej przed stepowymi koczownikami, tym samym broniła cywilizacji bizantyjskiej i zachodnioeuropejskiej[52]. Po rozpadzie Rusi Kijowskiej Podunawie (wraz z całym terytorium Besarabii) przeszło w skład Księstwa Halickiego. W XII wieku lub wcześniej na teren między Prutem, Dunajem i Dniestrem napłynęła ludność zromanizowana, która zasymilowała się ze Słowianami, tworząc w XIV wieku narodowość mołdawską[53].

---

[47] V. Kubijovyč, A. Žukovs'kyj, *Basarabija*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 1, s. 96–99; A. Žukovs'kyj, *Moldavija*, tamże, t. 5, L'viv 1996, s. 1637–1639.

[48] Szerzej zob. L. Boia, dz. cyt., s. 137–143.

[49] W 1937 roku Podunawie wchodziło w skład Królestwa Rumunii.

[50] G.I. Brătianu, dz. cyt., s. 64–68.

[51] V. Şiaicariu, D. St. Constantinescu, dz. cyt., k. III-IV.

[52] *Istorija Moldavii*, t. I, red. A.D. Udalcov, L.V. Čerepin, Kišinëv 1951, s. 35–58. Passus o obronie cywilizacji jest najprawdopodobniej odzwierciedleniem wielkomocarstwowej dumy ZSRR po zwycięstwie 1945 roku. O ile bowiem Pieczyngowie i Połowcy byli do pewnego stopnia zagrożeniem dla Bizancjum i Węgier, o tyle trudno przyjąć, by stanowili je w jakimkolwiek stopniu dla Europy Zachodniej – to raczej Europa Zachodnia była zagrożeniem dla nich – w I połowie XIII w. zakon krzyżacki podjął próbę założenia państwa w Karpatach Siedmiogrodzkich, aprobując konieczność podboju i chrystianizacji Połowców.

[53] Tamże, s. 79–80, 90–92. Hospodarstwo Mołdawskie jest tutaj polityczną kontynuacją Rusi Kijowskiej i Księstwa Halickiego (nie zaś – jak uznaje historiografia rumuńska – tworem wykreowanym przez ludność romańską). Rażącą cechą tej monografii, podobnie jak i całego dyskursu mołdawianistycznego, jest próba przykrojenia historycznych procesów na pograniczu Europy Południowo-Wschodniej i Wschodniej i pograniczu romańsko-słowiańskim do granic z 1940 roku, które są całkowicie ahistoryczne. Mołdawska SRR objęła bowiem tylko fragment historycznej Mołdawii (centralną Besarabię) oraz lewobrzeżne Naddniestrze, które w skład Hospodarstwa nigdy nie wchodziło, nie objęła natomiast Podunawia i ziemi chocimskiej (włączonych do Ukraińskiej SRR) oraz Mołdawii zapruckiej, która w latach 1859–1866 zjednoczyła się z Wołoszczyzną, tworząc nowoczesną Rumunię.

Wczesne pojawienie się Słowian w Podunawiu było też akcentowane w ukraińskiej historiografii radzieckiej[54].

Odmienne stanowisko zajmował tu Mychajło Brajczewski. Utożsamiał on Tywerców z wariantem mołdawskim kultury czerniachowskiej. Uważał, że naród mołdawski powstał wskutek ich romanizacji w późnym średniowieczu, zaś ostatnią grupą niezromanizowanych Tywerców są dzisiejsi użytkownicy pokuckiego dialektu ukraińskiego. Jednakże według Brajczewskiego wariant mołdawski kultury czerniachowskiej nie sięgał do morza, lecz tylko do Limanu Dniestrowego. Samo wybrzeże Podunawia było domeną ludów stepowych, a nie Słowian[55].

W syntezie kijowskiej dopuszcza się możliwość, że Słowianie byli na Podunawiu już między III a IV wiekiem. W stuleciach VI i VII dominowali na tych ziemiach i zasymilowali Dakorumunów[56]. Najobszerniejsza współczesna ukraińska monografia regionu uznaje, że Słowianie mogli być obecni tam już w wiekach I–IV, a na pewno byli tam jako Antowie od V stulecia. Zromanizowani potomkowie Geto-Daków zaczęli napływać dopiero od wieku VI, ale kraj pozostał zasadniczo słowiański aż do podboju połowieckiego w XII stuleciu[57].

Rejon ujścia Dunaju był rzeczywistym centrum państwa **Światosława Igorowicza** w końcu lat sześćdziesiątych X wieku. Miał on planować ustanowienie tam swojej stałej siedziby:

> Chcę żyć w Perejasławcu nad Dunajem, gdyż tam jest środek ziemi mojej, bowiem tam wszystkie dostatki schodzą się: od Greków złoto, pawłoki, wina i owoce rozliczne, z Czech zaś i z Węgier srebro i konie, z Rusi zaś skóra i wosk, miód i czeladź[58].

Państwo Światosława nie było jeszcze państwem terytorialnym, lecz tworem związanym z księciem i jego drużyną. Ewentualne utrwalenie siedziby książęcej w Perejasławcu (koło obecnej Tulczy w Rumunii), sprawiłoby, że dzieje Europy Wschodniej potoczyłyby się inaczej. Z drugiej strony, stwierdzenie, że „tam jest środek ziemi mojej", jest bardziej świadectwem umysłowości Światosława, niż geografii politycznej i rzeczywistego układu sił w tej części Europy. Peresjasławiec leżał bardzo blisko Bizancjum i Bułgarii. Cesarstwo Bizantyjskie rozpoczęło

---

Stąd manipulacje i przemilczenia mające wykazać, że narodowość mołdawska już w średniowieczu różniła się od rumuńskiej i że uformowała się właśnie w granicach z 1940 roku. Podunawie nie weszło w skład Mołdawskiej SRR, jednak należało w latach 1812–1855 i 1878–1918 do guberni besarabskiej, którą traktowano jako prototyp Mołdawii Radzieckiej. Podobny schemat dziejów Mołdawii zob. *URE*, t. 9, Kyïv 1962, sv. *Moldavs'ka Socjalistyčna Radjans'ka Respublika*.

[54] *Narysy starodavnoï istoriï Ukraïns'koï RSR*, red. S.M. Bibikov i in., Kyïv 1957, s. 276. I.M. Hapusenko, dz. cyt., s. 55, 107. Por. *Istorija Ukrainskoj SSR*, red. K.K. Dubina i in., Kiev 1969, s. 52 – zwraca się tam uwagę, że na Podunawiu występowali zarówno Słowianie Wschodni, jak i Południowi.

[55] M. Ju. Brajčevs'kyj, *Pochodžennja Rusi*, Kyïv 1968, s. 46, 102–104, 113–115, 137, 151–156.

[56] V.D. Baran, *Davni slov'jany*, Kyïv 1998, s. 80–86.

[57] O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, dz. cyt., s. 42–46.

[58] *Powieść minionych lat*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, przeł. i opr. F. Sielicki, s. 54.

w tym czasie kampanię na rzecz likwidacji państwa bułgarskiego i odzyskiwania Bałkanów, która trwała jednak jeszcze prawie pół wieku (970–1018). Państwo bułgarskie było wciąż bardzo silne, a za panowania Samuela w latach 997–1014 samo stało się przejściowo mocarstwem. Szansa powstania trzeciego ośrodka w sąsiedztwie dwóch tak silnych i ekspansywnych państw jest wątpliwa. Jednoczesne utrzymanie kontroli nad szlakiem od Waregów do Greków, zwierzchnictwa nad plemionami wschodniosłowiańskimi i centrum państwa w delcie Dunaju było raczej niemożliwe, z czego zdali sobie sprawę następcy Światosława[59].

4.4. Podunawie ruskie? Bierładnicy, Brodnicy i Halickie Poniże

Kolejnym problem historycznym w dyskursie nacjonalizującym przeszłość Podunawia jest fenomen **Bierładników** i **Brodników**, hipotetyczne **Księstwo Bierładzkie** oraz hipotetyczny dostęp do Morza Czarnego, które miało **Księstwo Halicko-Wołyńskie** na **Halickim Poniżu** (*Hałyćke Ponyzzja*).

Bierładnicy to pograniczna wspólnota zbiegów i awanturników, funkcjonująca w grodzie Bierład (obecnie Bîrlad w Rumunii, na Wyżynie Mołdawskiej), wzmiankowana w kronikach ruskich pod datami 1159 i 1160. W 1159 roku w sile 6 tysięcy wojowników mieli wesprzeć Iwana Rościsławowicza[60] przeciw księciu halickiemu Jarosławowi Ośmiomysłowi. Sam Iwan był nazwany Bierładnikiem, co dało asumpt do twierdzeń, że w XII wieku istniało księstwo ruskie nad dolnym Prutem i Seretem ze stolicą w Bierładzie. Nie jest jednak pewne, czy określenie „bierładnik" oznaczało władanie księstwem, czy raczej było pod piórem kronikarza ironicznym określeniem księcia-awanturnika[61]. Autentyczność innego dokumentu z 1134 roku świadczącego o istnieniu Księstwa Bierładzkiego, nazywanego gramotą Iwana Rościsławowicza, w którym sam on tytułuje się „księciem bierładzkim", od XIX wieku stanowi przedmiot sporu[62].

O Brodnikach wzmiankowano w kronikach ruskich, a także źródeł źródłach bizantyjskich i węgierskich z XII i XIII wieku, jako mieszkających na stepie wraz z Połowcami. Ich lokalizacja nie jest jednoznaczna – nie jest jasne, czy zamieszkiwali tylko Podunawie, czy całe Nadczarnomorze, aż po Don[63]. Byli przedmiotem

[59] Zob. rozdział 3.4.

[60] Przedstawiciel jednej z bocznych linii Rurykowiczów, pretendent do tronu halickiego. Zmarł w 1161 lub 1162 roku

[61] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. II, s. 520–521.

[62] Znaczna część badaczy uważa ją za późniejszy falsyfikat, zob.: M.F. Kotljar, *Halyc'ko-Volyns'ka Rus'*, Kyïv 1998, s. 144. Obronę autentyczności tego dokumentu zob.: L. Voytovych, *Ruś Halicka a Bizancjum od XI do XIV wieku: wybrane problemy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne" 2011, zesz. 138, s. 44–47. Por. A. Kijas, *Małe ludy koczownicze – Berendejowie, Czarni Kłobucy, Bierładnicy a Ruś Kijowska*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV, 2007, s. 153–155.

[63] M.F. Kotljar, op. cit,, s. 150. Por. M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. II, s. 524–525; P. Lavriv, *Istorija Pivdenno-Schidn'oï Ukraïny*, Kyïv 1996, s. 41–42.

zainteresowania historiografii rumuńskiej o paradygmacie narodowym – w okresie międzywojennym powstała teoria, że nazwa ich pochodzi od rzeki Prut i że byli oni po prostu Rumunami żyjącymi nad Prutem. Niemieckie źródła z XIII wieku kilkakrotnie wspominały lud Prutheni lub Brutheni, który – wymieniany obok Kumanów i Tatarów – miał wspierać króla czeskiego Przemysła Ottokara w walkach z Habsburgami. „Prutenii" miałoby zatem być romańskim autoetnonimem, a „Brodnicy" zeslawizowaną jego wersją[64]. Pogląd ten jednak budził wątpliwości już w międzywojennym rumuńskim środowisku naukowym[65].

W narodowy dyskursie ukraińskim Brodników przedstawia się niekiedy Brodników jako pierwowzór Kozaków Zaporoskich – wolną samorządną wspólnotę pograniczną, ściśle jednak związaną z macierzystym krajem[66]. Dyskurs radziecki ukazywał ich zaś jako „smerdów-powstańców", uczestników walki klasowej przeciw feudalnemu wyzyskowi[67]. W 1223 roku w bitwie nad Kałką Brodnicy walczyli przeciw książętom ruskim jako sojusznicy Mongołów, zapewne nie dobrowolnie. Współcześnie dominuje pogląd, że początkowo brodnicy byli kategorią zawodowo-społeczną (*brod* oznacza bród). Byli więc oni przewoźnikami przez brody, rzecznymi pilotami, którzy obsługiwali przeprawy przez rzeki i spławy rzekami, konwojowali kupieckie transporty przez porohy, wiry i mielizny, a także zajmowali się rybołówstwem i myślistwem. Warunki życia na stepowym pograniczu z czasem spowodowały, że początkowo w ramach samoobrony grupa ta zaczęła władać bronią i wznosić umocnione gródki, a potem zaciągała się jako najemni żołnierze w walkach dynastycznych. Bierładnicy natomiast byli zaś tylko lokalną, skupioną wokół grodu Bierład grupą Brodników[68].

Bierładnicy i Brodnicy niewątpliwie stanowią jednak, tak jak Kozacy, przykład wspólnoty pogranicznej. Łączy ich też ekspansja w kierunku stepowego południa. Granica między słowiańskimi i tureckimi etniami była historycznie zmienna i niekoniecznie pokrywała się ściśle z linią oddzielającą step od strefy rolniczej. Brodnicy, a wśród nich także osoby pochodzenia tureckiego, zamieszkiwali od XI do XIII lub może nawet do XIV wieku te same tereny, na których potem działa-

[64] G. Popa-Lisseanu, *Introducere,* w: *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. XII: *Brodnicii,* red. tenże, Bucureşti 1938, s. 29–33.

[65] G.I. Brătianu, dz. cyt., s. 114–115. Zob. też Ş. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire: The Romanians in the 13th Century,* Cluj-Napoca 1998, s. 237, 261. Prutheni i Brutheni ze źródeł niemieckich to najprawdopodobniej Rusini (Rutheni), być może skontaminowani z Prusami. Nawet gdyby chodziło tu o mieszkańców dorzecza Prutu, źródła te nie wskazują w żaden sposób na ich etniczność.

[66] O. Olijnykiv, *Stežky ridnoho kraju i sercja*, Odesa 2008, s. 27–28. W *Encyklopedii* Kubijowycza Bierładnikom i Brodnikom poświęcono tylko po jednym zdaniu. Bierładników charakteryzuje się wyłącznie jako *promysłowciw*, tj. myśliwych rybaków, bez jakiegokolwiek kontekstu politycznego (*Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 1, L'viv 1992, sv. *Berladnyky*), a Brodników jako „różnoplemienną ludność stepową" (tamże, sv. *Brodnyky*).

[67] *Istorija Moldaviji*, t. I., s. 68.

[68] M.F. Kotljar, dz. cyt., s. 149–151.

ła Sicz Zaporoska. Nie jest jednak jasne, czy między Brodnikami a Kozakami jest jakaś ciągłość, czy też ludność brodnicka zniknęła ze Stepu, a Kozacy odtworzyli podobny sposób gospodarki i organizacji społecznej[69].

Brodnicy i Bierładnicy byli najprawdopodobniej kulturowo i etnicznie związani z Rusią. Czy jednak od XI do XIII wieku władza polityczna Rusi sięgała na Podunawie? Hruszewski wysuwał przypuszczenie, że na ziemiach naddunajskich w XII wieku istniały jeszcze znaczące skupiska osiadłej ludności wschodniosłowiańskiej oraz grody, mogące być refugiami kniaziów-wygnańców z Rusi, którzy w wyniku wewnątrzdynastycznych walk utracili swoje udziały. Próżnia polityczna, jaka się wytworzyła nad dolnym Dunajem po upadku Pierwszego Carstwa Bułgarskiego, mogła sprzyjać takiej ruskiej eksploracji tego regionu. Lista grodów ruskich zawarta w latopisie woskriesieńskim z XV wieku pozwala przypuszczać, że pewne związki polityczne z Rusią Halicką mogły mieć miasta Drestwin (Sylistria), Kawarna, Akoliatra (Kaliakra), Kilia, Białogród nad Dniestrem i inne położone obecnie na ukraińskim Podunawiu, w Republice Mołdawii oraz w rumuńskiej i bułgarskiej Dobrudży[70].

Kluczowym argumentem dowodzącym istnienie Halickiego Poniża i tego, że ziemie Księstwa Halicko-Wołyńskiego rozpościerają się aż po Morze Czarne, jest fragment w eposie *Słowo o wyprawie Igora* opisujący władztwo Jarosława Ośmiomysła, panującego w latach 1153–1187:

> Galičky Osmomyslě Jaroslave / vysoko sědiši na svoem" zlatokovanněm" stolě / Podper" gory Ugorskyi svoimi želěznymi pl"ky / zastupiv" Korolevi put", zatvori v" Dunaju vorota / meča vremeny črez" oblaki, sudi rjadja do Dunaja / Grozy tvoja po zemljam" tekut" / ottvorjaeši Kïevu vrata / strěljavši s" otnja zlata stola Saltany za zemljami[71]
> Ejże ty, Osmomyśle, halicki Jarosławie, / Na złotolitym tronie wysoko siedzisz w sławie, / Żelazem pułków wspierasz węgierskich turni nawał, / Wrzeciądze Dunajowi, królowi-ś drogę zawarł, / Przez chmury, skały ciskasz, sąd sprawiasz do Dunaju, / Pioruny gniewu twego od kraju grzmią do kraju / Na kijowską stolicę otwierasz sobie wrota / Z Halicza aż do morza w sułtany strzały miotasz[72].

Hruszewski traktował jeszcze ten problem ostrożnie: obszary między Seretem, Dunajem, Dniestrem i Morzem Czarnym były ziemią niczyją, pograniczną, co do której książęta haliccy mogli mieć plany kolonizacyjne i okresowo narzucać tam suwerenność, jednak nie ustanowili jej tam trwale[73]. Potem jednak narracja o Halickim Poniżu, coraz bardziej motywowana politycznie, coraz mniej oparta

---

[69] N. Jakovenko, *Narys istorii Ukraïny. Z najdavnišych časiv do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, s. 111–112; A. Kijas, dz. cyt., s. 155.

[70] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. II, s. 519–523. Zob. też L. Voytovych, *Ruś Halicka*…, s. 52.

[71] Za: E. Kinan, *Rosijs'ki istoryčni mity*, Kyïv 2003, s. 264.

[72] *Słowo o wyprawie Igora*, przeł. J. Tuwim, Warszawa 1985, s. 32. Jak widać, „do morza" jest inwencją translatorską Juliana Tuwima.

[73] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. II, s. 519–523.

na krytycznej interpretacji źródeł, przekształciła się w tezę, że obszar ten był po prostu integralną częścią Rusi[74]. W stalinowskiej monografii Mołdawskiej SRR za bezsporną uznawano przynależność, i to stosunkowo długotrwałą, całej historycznej Mołdawii wraz Podunawiem do Księstwa Halickiego, a potem Halicko-Wołyńskiego. Ruskimi portami miały być już wtedy Białogród, Kilia[75], Reni, Smił (Izmaił) i Mały Halicz (Gałacz)[76]. Pogląd ten był utrzymywany w późniejszej ukraińskiej literaturze radzieckiej[77]. Ma też kontynuację we współczesnej ukraińskiej literaturze patriotycznej:

> Miasto Kilia było znane jako staroruskie jeszcze przed zjednoczeniem Księstwa Halickiego i Włodzimiersko-Wołyńskiego w jedno państwo, co nastąpiło w 1199 r. dzięki wysiłkom Romana Mścisławowicza. Zjednoczone potężne Księstwo Halicko-Wołyńskie szybko rosło i się bogaciło. Wielkiego znaczenia nabył szlak handlowy Dniestrem do Morza Czarnego. Jak grzyby wyrastały nowe miasta: Mały Halicz, Bierład, Romanow Torg, lecz pierwsze miejsce należało Białogrodowi. Historycy rosyjscy zaznaczają, że kniaziowie halicko-wołyńscy nominalnie władali ziemiami wzdłuż Seretu, Prutu i Dniestru – aż do Morza Czarnego[78].

We współczesnym naukowym dyskursie ukraińskim jednak występuje także ton krytyczny. Autorzy monografii regionu podkreślają, że czasy Księstwa Halickiego były okresem apogeum związków Podunawia z Rusią i że w XII wieku Podunawie było pod wpływami halickimi, ale polityczne panowanie książąt halickich nad tym regionem może być tylko hipotezą[79]. Mykoła Kotlar kategorycznie stwierdza, że południowa granica Księstwa Halickiego sięgała najdalej do środkowego biegu Dniestru, gdzie leżały graniczne grody Uszyca i Kuczelmin, a więc mniej więcej do obecnej granicy obwodu czerniowieckiego Ukrainy z Republiką Mołdawii. Autorzy latopisów pisali bowiem o Podunawiu w sposób charakterystyczny dla opowieści o ziemiach zagranicznych (nie-ruskich) – wspominali ten region tylko wtedy, kiedy jakieś wydarzenie miało związek z dziejami Rusi. Wzmianka w *Sło-*

---

[74] *Velyka istorija Ukraïny vid najdavnišych časiv*, red. M. Holubec', Kyïv 1993, t. I, s. 195–200. Zob. też A. Žukovs'kyj, *Jaroslav Volodymyrovyč Osmomysl*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t 10, L'viv 2000, s. 3988.

[75] Do XIV wieku pod nazwą Kilia funkcjonowała miejscowość na południowym (prawym) brzegu ramienia Dunaju Kilia, obecna rumuńska wieś Chilia Veche (Kilia Stara). Nowa Kilia na północnym (lewym) brzegu – obecne miasto Kilia w Ukrainie – powstała w XIV wieku, a w XV przejęła funkcje handlowe i komunikacyjne osady prawobrzeżnej.

[76] *Istorija Moldavii*, t. I, s. 65–69.

[77] *Istorija Ukrainskoj SSR*, T. I, s. 92, 96. Por.: *URE*, T. 2, Kyïv 1960, sv. *Bilhorod-Dnistrovs'kyj;* tamże, t. 7, Kyïv 1962, *sv. Kilija*. Jednocześnie jednak w ukraińskiej historiografii radzieckiej, pozostającej pod presją moskiewskiej centrali, całokształt dziejów Księstwa Halicko-Wołyńskiego musiał być traktowany z dużą ostrożnością, ewentualna afirmacja roli tego państwa groziła bowiem oskarżeniami o „burżuazyjny ukraiński nacjonalizm".

[78] O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 28. Zob. też tamże, s. 47, 53–59; *Ukraïna – mors'ka deržava*, red. B.D. Dmytrièv, Odesa 2001, s. 129–144; B. Rajnov, *Očerk istorii Kilii*, Izmail 2003, s. 9.

[79] O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, dz. cyt., s. 46.

wie o wyprawie Igora o sądownictwie sprawowanym przez Ośmiomysła po Dunaj byłaby jedynie poetycką hiperbolą[80].

Obrońcą tezy o istnieniu Halickiego Poniża jest lwowski mediewista Leontij Wojtowycz. Uważa on *Słowo o wyprawie Igora* za wiarygodne źródło opisujące politykę Jarosława i jego zasięg wpływów[81]. Poniże miałoby pozostawać pod wpływami halickimi aż do inwazji mongolskiej w połowie XIII stulecia[82]. Podobny pogląd da się zauważyć we współczesnej historiografii lokalnej[83]. Również P.R. Magocsi pisze w swojej syntezie o halickiej suwerenności nad terytorium Mołdawią włącznie z Podunawiem włącznie w latach 1160–1240[84]. Swoją teorię argumentował: używaniem języka ruskiego w kancelarii Mołdawii, związkami cerkwi mołdawskiej z metropolią halicką i roszczeniami królów polskich do zwierzchnictwa nad Hospodarstwem Mołdawskim, być może odziedziczonymi po książętach halickich. Zwierzchność ruska nad Mołdawią i Podunawiem jest natomiast zasadniczo negowana w historiografii rumuńskiej[85].

4.5. Podunawie tatarskie, węgierskie, wołoskie, mołdawskie, Koriatowiczów?

W 1240 roku terytorium późniejszej Mołdawii wraz z Podunawiem zostało podbite przez **Mongołów.** Jako obszar o środowisku stepowym, zamieszkały dotąd przez Połowców, a do tego słabo zorganizowany politycznie, znalazło się pod bezpośrednią władzą mongolską. Prawdopodobnie weszło w skład ułusu Buwała (Tuwał, Moġol), brata Batu[86]. Potem Podunawie znalazło się w **ułusie Nogaja** (Noḫai, wnuk Buwała), którego dwór po 1265 roku mieścił się w Vicinie (obec-

[80] M.F. Kotljar, dz. cyt., s. 144–151.

[81] L. Voytovych, *Ruś Halicka*…, s. 55. Zdanie „Wrzeciądze Dunajowi, królowi-ś drogę zawarł" miałoby oznaczać, że Ośmiomysł zablokował wojskom węgierskim drogę przez Żelazne Wrota do Bułgarii, w ten sposób uniemożliwiając Węgrom włączenie się do walki przeciw antybizantyjskiemu powstaniu Asenów, które doprowadziło do powstania Drugiego Carstwa Bułgarskiego. „Strzelaniu do sułtanów" to zaś udział wojsk ruskich jako sojuszników Bizancjum w walkach z Seldżukami. Edward Keenan, który uważa *Słowo* za XVIII-wieczny falsyfikat autorstwa czeskiego slawisty Josefa Dobrovskiego, twierdzi, że wyraz *Saltany* oznacza strzelanie z wieży (*s altany*, staroczeskie *altana* przejęte z języka włoskiego pierwotnie oznaczało *wysoka wieża).* Wzmianki o Dunaju byłyby zaś refleksem zainteresowania tą rzeką z perspektywy Petersburga i Wiednia. E. Kinan, dz. cyt., s. 258–259, 264–265.

[82] L. Voytovych, *Ruś Halicka*…, s. 56–62.

[83] B. Rajnov, dz. cyt., Autor ten przypuszcza, że „zamknięcie Dunaju" można odczytywać literalnie jako zagrodzenie nurtu łańcuchami – taka metoda obronna była stosowana w średniowieczu w regionie czarnomorskim, Bizantyjczycy blokowali tak wejście do zatoki Złoty Róg koło Konstantynopola.

[84] P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, przeł. E. Hyjdel, S. Hračova, dz. cyt., s. 110–111.

[85] Por. I. Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań 1996, s. 21–22.

[86] V.L. Egorov, *Istoričeskaja geografija Zolotoj Ordy v XIII–XIV vv*., Moskva 1985, s. 32.

nie Isakcza). Podunawie wtedy na krótko stało się centrum politycznym Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej, podobnie jak trzysta lat wcześniej za czasów Światosława. Ułus Nogaja spełniał bowiem trzy funkcje: był militarną forpocztą Złotej Ordy w regionie dunajsko-czarnomorskim, ośrodkiem władzy w Złotej Ordzie i być może zalążkiem potencjalnego nowego, niezależnego imperium[87]. Ulokowanie nad dolnym Dunajem ułusu o dużej sile militarnej i dowodzonego przez wybitnego wodza było spowodowane sytuacją geopolityczną. Złota Orda wówczas wraz z mameluckim Egiptem i odnowionym Cesarstwem Bizantyjskim tworzyła sojusz przeciw mongolsko-perskiemu państwu Ilchanidów (które kontrolowało wschodnioanatolijski i gruziński brzeg Morza Czarnego), stąd potrzebna była obecność militarna blisko Konstantynopola[88]. Ziemie nad dolnym Dunajem były też bazą wypadową do najazdów na Nizinę Węgierską, a ta jawiła się Tatarom jako upragniony cel podboju. Jednocześnie Nogaj, formalnie będący tylko dziesięciotysięcznikiem, w latach rządów słabych chanów był faktycznym władcą Złotej Ordy i zwierzchnikiem podporządkowanych państw chrześcijańskich: Bułgarii, Serbii i Halicza. Nie jest pewne, czy dążył on do całkowitego przejęcia władzy nad Złotą Ordą, czy też do uniezależnienia swojego ułusu. Takie czy inne dążenia przekreśliła śmierć Nogaja w 1299 lub 1300 roku. Tymczasem jednak protekcja tego wodza sprzyjała także rozwojowi portów przy ujściu Dunaju i Dniestru: Viciny, Licostomo i Białogrodu. Porty te od lat sześćdziesiątych XIII wieku były emporiami **genueńskimi,** lecz pod zwierzchnością Nogaja[89]. Być może najazd tego ostatniego na Krym w latach 1298–1299, podczas którego zniszczona została Kaffa, był spowodowany zamiarem likwidacji konkurencji[90].

Era Nogaja była szczytowym okresem dominacji tatarskiej nad Europą Południowo-Wschodnią. Po upadku Nogaja Złota Orda zaczęła powoli słabnąć, a jej centrum pozostało daleko na wschodzie, nad Wołgą. W powstającą próżnię polityczną zaczęły wchodzić państwa chrześcijańskie. Porty przy ujściu Dunaju i Dniestru, przynoszące duże dochody, stały się przedmiotem długotrwałych zmagań. Gdy na Ukrainie trwała „doba tatarska", na Podunawiu ścierały się wpływy tatarskie, genueńskie, mołdawskie, wołoskie, węgierskie, bułgarskie, polskie, litewskie i tureckie. Obszar Podunawia, wcześniej peryferyjny, teraz stał się głównym regionem handlu europejskiego. Przyczynił się do tego z jednej strony *Pax Mongolica* i rozwój handlu w regionie Morza Czarnego, z drugiej strony – wewnętrzny rozwój Polski oraz Węgier i coraz większe zaangażowanie ich gospodarek w handel międzynarodowy.

[87] B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Wiesbaden 1965, s. 64–77; V.L. Egorov, dz. cyt., s. 32–34; M.G. Safargaliev, *Raspad Zolotoj Ordy*, Saransk 1960, s. 55–61; F.M. Šabul'do, *Zemli Jugo-Zapadnoj Rusi v sostave Velikogo Knjažestva Litovskogo*, Kiev 1987, s. 13–15; M. ÈI'nykov, *Zolotoordyns'ky časy na ukraïns'kych zemljach*, Kyïv 2008, s. 139–143.

[88] B. Spuler, dz. cyt., s. 68–69; Ş. Papacostea, dz. cyt., s. 187–188; V.L. Egorov, dz. cyt., s. 8.

[89] D. Deletant, *Genoese, Tatars and Rumanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century*, „The Slavonic and East European Review" vol. 62, No. 4, 1984, s. 513–525.

[90] L. Vojtovyč, *Formuvannja…*, s. 171.

Wzrosło więc znaczenie naddniestrzańskiego Białogrodu (Maurocastro)[91] – leżącego na szlaku Bałtyk–Wrocław–Kraków–Lwów–Morze Czarne, oraz naddunajskich portów Vicina, Kilia i Licostomo[92], leżących na szlaku dunajskim, łączącym z Morzem Czarnym Serbię, Węgry, Czechy i południowe Niemcy.

Jednocześnie wiek XIII był okresem przełomowym w dziejach politycznych ziem między Karpatami, Dunajem i Morzem Czarnym, czyli późniejszego terytorialnego rdzenia Rumunii. Do tego wieku ziemie te pozostawały obszarem peryferyjnym Bizancjum, Bułgarii, Węgier i Rusi, do którego przenikały też ludy stepowe. Ludność używająca języka romańskiego – jeżeli w ogóle przebywała na terenie terytorium późniejszej Mołdawii i Wołoszczyzny zwanym wtedy w źródłach łacińskich Czarną Kumanią – to w formie społeczności bezpaństwowej, poddanej w jakimś zakresie kontroli Połowców, a potem władzy tatarskiej (ułusu Nogaja). W wieku XIII zaczęły powstawać pierwsze organizmy polityczne ludności romańskiej (najprawdopodobniej współtworzone też przez Słowian i Połowców)[93]. Kwestią dyskusyjną jest, czy powstały one za sprawą całkowicie autonomicznego rozwoju – jak przyjmuje zasadniczo historiografia rumuńska, czy też uformowały się przy mniejszym lub większym impulsie z zewnątrz, jako marchie graniczne Królestwa Węgier. Długotrwałe używanie języka ruskiego w kancelarii Mołdawii może wskazywać na pewne wpływy ruskie, przynajmniej kulturowe[94]. Od połowy XIII wieku można mówić o **państwie wołoskim (multańskim)**, a od połowy XIV wieku o **państwie mołdawskim**[95].

W konsekwencji w latach 1240–1484 porty Podunawia wielokrotnie przechodziły z rąk do rąk. Ze względu na fragmentaryczność źródeł pisanych, chro-

[91] Białogród w bizantyjskiej grece nosił nazwę Maurokastron (Czarna Twierdza), stąd włoskie Maurocastro lub Moncastro. W języku rumuńskim i tureckim używano nazw, które zawierały słowo „biały": Cetatea Albă, Akerman.

[92] Kilia i Licostomo (gr. Lykostomion) w niektórych tekstach są utożsamiane, ponieważ oba znajdowały się nad ramieniem Dunaju o nazwie Kilia. Licostomo leżało najprawdopodobniej w pobliżu obecnej miejscowości Periprava w Rumunii, naprzeciw dzisiejszego ukraińskiego Wiłkowa.

[93] I. Czamańska, *„Dzikie Pola" – strefa pogranicza między koczowniczym a osiadłym trybem życia w północno-zachodniej części basenu Morza Czarnego*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007, s. 185–186.

[94] Taż, *Mołdawia i Wołoszczyzna…*, s. 21–28; J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław 1970, s. 88–89.

[95] W nowoczesnych historiografiach słowiańskich państwa te są nazywane zwykle Hospodarstwem Wołoskim i Hospodarstwem Mołdawskim. Historycznie władcy używali tytułów *hospodar*, *voievod* oraz *domn*. Do XIX w. termin *Wołosi* oznaczał w językach europejskich całą romańskojęzyczną ludność Europy Południowo-Wschodniej. Pierwsze państwo stworzone przez nią (na południe od Karpat) otrzymało nazwę o etymologii etnicznej – Wołoszczyzna (taką samą nazwę nosiły wcześniej, w I połowie XIII wieku, autonomiczne wodzostwa romańskie w Siedmiogrodzie – Terra Blacorum, Vlahia). Używano jednak też terminu Multania (lub Muntenia) pochodzącego od nazwy najważniejszego subregionu. Drugie państwo romańskie położone na wschód od Karpat otrzymało zaś nazwę geograficzną Mołdawia od rzeki, nad którą leżała pierwsza stolica kraju, Baia. W języku tureckim Mołdawia była nazywana Bogdanią od imienia założyciela państwa. W I Rzeczypospolitej w języku polskim Hospodarstwo Wołoskie zwane było zwykle Multanami, zaś etnonim Wołosi odnoszono do mieszkańców obu hospodarstw.

nologia tych zmagań nie jest kompletna i jasna. Po 1310 roku Podunawie zajął Teodor Swetosław, władca Drugiego Carstwa Bułgarskiego, jednak po jego śmierci w 1321 kontrolę nad regionem odzyskali Tatarzy. Nie jest jasne, jak długo zdołali ją zachować i jaka tatarska struktura polityczna ją sprawowała[96]. Według Feliksa Szabuldo, wybitnego ukraińskiego badacza stosunków rusko-tatarskich w średniowieczu, dawne Halickie Poniże łącznie z ujściem Dniestru, a nawet Bohu, na początku lat dwudziestych XIV w. mogło zostać na krótko odzyskane przez Ruś Halicką i potem stracone ponownie na rzecz Złotej Ordy[97]. Istnieje też hipoteza, że w drugiej połowie XIV wieku południowa część Podunawia z Kilią należała do Węgier, które miały „korytarz" do Morza Czarnego[98]. Inna hipoteza zakładała, że po bitwie nad Sinymi Wodami w 1362 roku Podunawie zajął wielki książę litewski Olgierd[99]. Domniemywano też, że Białogród został odebrany Tatarom około 1374 roku przez księcia podolskiego Jerzego Koriatowicza, pretendenta do tronu mołdawskiego[100]. Ród Koriatowiczów jest w pewnym stopniu postrzegany jako ukraiński[101], wzmacniałoby i ukraińską i rumuńską narodową o Podunawiu. Genueński dokument z 1386 roku mówi o podróży posłów z Kaffy do Białogrodu, gdzie zostali przyjęci przez wojewodę Piotra oraz Konstantyna. Pierwszy to niewątpliwie Piotr Muszatowicz, hospodar mołdawski panujący od około 1375 do 1391 roku. W drugim zaś dopatrywano się albo jakiegoś współwładcy (być może był to Konstantyn Koriatowicz, brat Jerzego) albo namiestnika ziem nadmorskich[102]. Byłoby

[96] Być może był to ułus Tukułbugi – wodza, który zajął miejsce Nogaja względnie Orda Dżambołucka, wypchnięta potem przez Mołdawian nad Boh. V.L. Egorov, dz. cyt., s. 49. Por. F.M. Šabul'do, dz. cyt., s. 71–72; D. Deletant, dz. cyt., s. 515–517; P. Jackson, *The Mongols and the West, 1221–1410*, Harlow 2005, s. 217.

[97] F.M. Šabul'do, dz. cyt., s. 20–22.

[98] Zob. D. Deletant, dz. cyt., s. 527–528; tenże, *Moldavia between Hungary and Poland, 1347–1412*, „The Slavonic and East European Review" vol. 64, No. 2, 1986, s. 189.

[99] Tenże, *Genoese, Tatars and Rumanians…*, s. 524–525. Na temat konsekwencji tej bitwy dla dziejów Nadczarnomorza, więcej zob. rozdział 5.3.

[100] Jerzy Koriatowicz był synem Koriata, a wnukiem Giedymina. Po 1362 roku Koriatowicze otrzymali księstwo podolskie w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Informacje źródłowe na temat prób Jerzego Koriatowicza objęcia władzy nad Mołdawią są fragmentaryczne i nieprecyzyjne i są punktem wyjścia różnych hipotez. Istniał dokument (nie zachowany do dziś) nadania w 1374 roku przez Jerzego wsi namiestnikowi białogrodzkiemu Jakszy Litaworowi, uważany jednak często za falsyfikat. Istnienie owego namiestnika byłoby dowodem świadczącym o władzy Koriatowicza (ale czy jako hospodara?) nad Podunawiem. Obszerniej zob. I. Czamańska, dz. cyt., s. 42–49; D. Deletant, *Moldavia between…*, s. 197–200.

[101] Giedyminowicze z bocznych linii mających udzielne księstwa na ziemiach ukraińskich są postrzegani w tradycyjnym ukraińskim dyskursie narodowym jako książęta litewsko-ruscy, lub wręcz ukraińscy, a opór stawiany przez nich przeciw inkorporacji księstw do Korony lub scentralizowanego Wielkiego Księstwa Litewskiego – jako pewna forma ukraińskich dążeń państwowotwórczych. Zob. M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. IV, Kyïv 1993, s. 57–58, 166–179; *Velyka istorija…*, t. I, s. 312; V.O. Pirko, *Zaselennja i hospodars'ke osvojennja Stepovoï Ukraïny v XVI–XVIII st.,* Donec'k 2004, s. 8. Por. N. Jakovenko, *Narys istorïi…,* s. 91–92.

[102] I. Czamańska, dz. cyt., s. 49–50; D. Deletant, *Genoese, Tatars and Rumanians…*, s. 525–526.

to więc pierwsze świadectwo przynależności Białogrodu do Mołdawii i ewentualnie także świadectwo silnych związków dynastyczno-politycznych Mołdawii ze strukturami politycznymi istniejącymi na ziemiach ukraińskich. W 1387 roku Piotr, być może już władający jakimś fragmentem Podunawia z dostępem do morza, złożył hołd lenny królowi polskiemu (będącemu także księciem Rusi Halickiej) i utrzymywał bliskie związki z Koriatowiczami. Na przełomie wieków Białogród na pewno należał już do Mołdawii, o czym świadczy zachowana tam inskrypcja hospodara Jugi (panował w latach 1399–1400)[103].

W kierunku Morza Czarnego ekspandowała też Wołoszczyzna. Po 1386 roku zajęła ona Dobrudżę, a od około 1404–1406 hospodar wołoski Mircza Stary tytułował się „panem obu brzegów Dunaju aż do Morza Czarnego"[104]. Przynależność Kilii w owym czasie jest jednak zagadnieniem dyskusyjnym. Nie jest jasne, czy i kiedy port ten został opanowany przez Mirczę, czy też należał do Mołdawii, a jeśli tak, to od kiedy[105]. Na pewno był przedmiotem konfliktów mołdawsko-wołoskich, przy czym protektorem Mołdawii była Polska, a Wołoszczyzny – Węgry. Najprawdopodobniej za rządów Aleksandra Dobrego (panował w latach 1400–1432), jednego z najwybitniejszych i najdłużej panujących władców mołdawskich, do Mołdawii należała zarówno Kilia, jak i Białogród. W roku 1420 Polska i Litwa udzieliły Aleksandrowi pomocy, odpierając osmański atak na Białogród i odbijając zajętą przez Osmanów Kilię. W 1448 roku jednak hospodar mołdawski Piotr II w zamian za pomoc udzieloną przy zdobyciu tronu przekazał Kilię Węgrom. Akt przymierza z Polską zawarty tego samego roku zobowiązywał wprawdzie hospodara do odzyskania tego portu, ale nie zostało to zrealizowane aż do roku 1465[106]. Węgry rządzone były wówczas przez dynastię Hunyadych, postrzeganą w rumuńskim dyskursie narodowym jako rumuńska, więc i węgierskie rządy w Kilii nie są całkowicie wyłączone z historii Rumunii i Rumunów[107].

W 1465 roku Kilię odzyskał władca Mołdawii Stefan III Wielki. Dwudziestolecie 1465–1484 to okres największego rozwoju terytorialnego Mołdawii i jej najintensywniejszych związków z Morzem Czarnym[108]. Mołdawia wówczas korzystała najpełniej z rozwoju handlu na szlaku Lwów–Białogród, *notabene* wią-

[103] I. Czamańska, dz. cyt., s. 66.

[104] W istocie panowanie Mirczy było jedynym przed 1878 rokiem okresem, kiedy Dobrudża wchodziła w skład państwowości rumuńskiej.

[105] Tamże, s. 80; D. Deletant, dz. cyt., s 528–530.

[106] I. Czamańska, dz. cyt., s. 105–107.

[107] W latach 1446–1453 Jan Hunyady sprawował regencję, a w latach 1457–1490 jego syn, Maciej Korwin, był królem Węgier. Siedmiogrodzki ród Hunyadych najprawdopodobniej był pochodzenia rumuńskiego, z tego względu Jan (rum.: Iancu de Hunedoara) oraz w mniejszym stopniu Maciej, są zaliczani do panteonu rumuńskich bohaterów narodowych, choć mają tam nieco wątpliwy status – zob. L. Boia, dz. cyt., s. 174, 240, 263, 274.

[108] To także okres, do którego najbardziej odnosi się fraza o „Polsce od morza do morza", funkcjonująca w XX wieku jako wyraz polskich ambicji mocarstwowych lub jako ich karykatura. Jeżeli można uznać tę frazę za odpowiadającą kiedykolwiek rzeczywistości, to dotyczy to lat 1466–1485:

żącym z Morzem Czarnym ziemie ruskie Korony[109]. Kontrolowanie portów było kwestią najwyższej racji stanu – cła portowe były najważniejszym źródłem dochodów państwa mołdawskiego, a tym samym jego potęgi militarnej[110]. Dostrzegając zagrożenie ze strony Chanatu Krymskiego, Stefan próbował prowadzić aktywną politykę w regonie czarnomorskim i znajdować tam sojuszników – w 1472 roku poślubił księżniczkę Marię z Teodoro.

Historiografia rumuńska wykorzystywała przynależność Podunawia do Mołdawii w XV wieku, aby usankcjonować granice „Wielkiej Rumunii" ustanowione w 1920 roku. Nie czyniła tego jednak w sposób jednolity. Atlas z 1920 roku bazujący na wcześniejszej, silnie zabarwionej romantyzmem historiografii, sugeruje, że zarówno Mołdawia, jak i Wołoszczyzna miały dostęp do Morza przez Podunawie już w XIV wieku: do Wołoszczyzny (Multanii) należeć miałaby część południowa z Reni, Izmaiłem, Kagułem, Bołhradem i Wiłkowem, zaś do Mołdawii ujście Dniestru z Białogrodem. Ruskie (halickie), złotoordyńskie, bułgarskie, genueńskie ani węgierskie wpływy na Podunawiu w wiekach XIII–XV nie są w żaden sposób odnotowane, podobnie nie ma informacji o zależności lennej Mołdawii od Polski[111]. W istocie jest to niemal pełna projekcja granic z 1920 roku kilka wieków wstecz – kreowanie wizerunku niezmiennej i ciągłej suwerenności rumuńskiej na terytoriach objętych tymi granicami. „Nowa szkoła" z lat trzydziestych przedstawiała zaś zdobycie dostępu do Morza Czarnego jako „osiąganie granic naturalnych", a więc jako proces dynamiczny, w którym granica etniczna i polityczna się przesuwała na tereny zajęte wcześniej przez nomadów, a kluczową rolę w ekspansji odgrywało położenie Mołdawii na szlaku handlowym Lwów–Morze Czarne – to ów szlak pomógł wzrosnąć państwu; swoją rolę w ekspansji odegrały też i inne elementy zewnętrzne[112]. Aleksander Dobry i Stefan Wielki są zaliczani do najwybitniejszych bohaterów narodowych historii Rumunii – choć obaj również są postaciami symbolicznymi dla projektu mołdawianistycznego, czyli dla idei odrębności narodu mołdawskiego we współczesnych granicach Republiki Mołdawii[113].

Za panowania Stefana zresztą Mołdawia dostęp do Morza Czarnego utraciła. Kraje naddunajskie stały się wówczas już celem ekspansji **Turcji Osmańskiej**. Stefan zdołał on długo stawiać jej opór, ale ostateczne w 1484 Turcy (z pomocą

w 1466 roku Korona uzyskała dostęp do Bałtyku przez Pomorze Gdańskie, a Mołdawia pozostawała państwem wasalnym.

[109] Na temat związków handlowych województwa ruskiego z portami mołdawskimi zob. M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. VI, Kyïv 1995, s. 57–72.

[110] W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago–London 1975, s. 11–12.

[111] V. Şiaicariu, D. St. Constantinescu, dz. cyt., k. V-VIII.

[112] G.I. Brătianu, dz. cyt., s. 162–164; tenże, *La Moldavie et ses frontières historiques*, Bucarest 1995, s. 11–13. Por. L. Boia, dz. cyt., s. 153.

[113] L. Boia, dz. cyt., s. 179, 241–243, 272–274. Obaj ci władcy toczyli też wojny przeciw Wołoszczyźnie, co ma dwojakie znaczenie w nowoczesnych dyskursach narodowych – dla dyskursu rumuńskiego będą to walki międzydzielnicowe, zaś dla dyskursu mołdawianistycznego – o narodową rację stanu.

Wołochów) zajęli zarówno Kilię, jak i Białogród, odtąd oficjalnie zwany Akermanem. Próba odzyskania wybrzeża czarnomorskiego z polską pomocą wojskową w 1485 roku, mimo zwycięstwa nad Turkami odniesionego nad limanem Katłabuch, nie przyniosła skutków. Stefan dokonał następnie zwrotu politycznego i stał się sojusznikiem Turcji. Zajęcie przez Osmanów Białogrodu spowodowało, że na pewien czas Podunawie nabrało priorytetowego i strategicznego znaczenia dla Polski i Litwy[114]. W roku 1497 odbyła się pamiętna wyprawa mołdawska Jana Olbrachta, której celem – przynajmniej oficjalnym – było odzyskanie dla Mołdawii portów czarnomorskich. Wyprawa ta zamieniła się w wojnę ze Stefanem i zakończyła klęską Polaków w Lesie Koźmińskim (Codrul Cosminului)[115].

W 1538 roku Osmanowie oderwali od Mołdawii cały pas ziemi w międzyrzeczu Dunaju i Dniestru, łącznie z naddunajskim miastem Sinil (odtąd Izmaił) i naddniestrzańską Tiginą (odtąd Bendery). Ten stan rzeczy zmuszony był zaakceptować w tym samym roku hospodar Piotr Raresz. Podunawie odtąd było znane jako Budziak – po turecku „Kąt". W latach sześćdziesiątych XVI wieku osiedlił się tam odłam **Ordy Nogajskiej**, zwany odtąd **Ordą Budziacką** lub **Akermańską**[116]. Odtąd region składał się z dwóch części. Pierwszą był step zamieszkały przez Nogajów[117]. Drugą – podległy bezpośrednio administracji osmańskiej pas nadrzeczno-nadmorski z miastami Reni, Izmaił, Kilia, Tatarbunary, Akerman i Bendery. Zamieszkiwała go nieliczna ludność różnego pochodzenia, w miastach przede wszystkim grecka, żydowska i ormiańska.

W tradycyjnej historiografii ukraińskiej późne średniowieczne i wczesnonowożytne dzieje Podunawia są tematem marginalnym. Hruszewski obszernie opisywał tylko związki handlowe Lwowa z Białogrodem i Kilią[118]. W pracach poświęconych historii regionu próbuje się dopatrywać znaczącej obecności słowiańskiej ludności na Podunawiu pod mołdawskim panowaniem[119]. Popularna literatura patriotyczna wprost stosuje wartościujące kategorie narodowe: ekspansja Mołdawii i Węgier na Podunawie jest opisywana frazami „zagarnięcie", „utrata wolności" („osiedle Sinił straciło wolność wskutek zamysłów mołdawskiego hospodara"), „popadnięcie staroukraińskich miast pod zależność"[120].

---

[114] I. Czamańska, dz. cyt., s. 149–157, 192–193.

[115] Zob. tamże, s. 167–184.

[116] Na temat Nogajów obszerniejj zob. rozdział 6.1.

[117] Status Budziaku to typowy przykład nadczarnomorskiego stepowego pogranicza o złożonym statusie. Step Budziacki nie wchodził jako terytorium w skład ziem Chanatu Krymskiego, ale jego mieszkańcy podlegali chanowi. Ordą Budziacką zarządzał namiestnik (seraskier), będący zwykle krewnym chana krymskiego i niebędący Nogajem. Nogajowie jednak faktycznie zachowywali znaczny zakres niezależności i pozostawali elementem buntowniczym w strukturze Chanatu. Zob. obszerniej: A.W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, s. 24–25; O. Bačyns'ka, *Ukraïns'ke naselennja Prydunajs'kych zemel' XVIII – počatok XX st. (zaselennja j ekonomične osvojennja)*, Odesa 2002, s. 12–13.

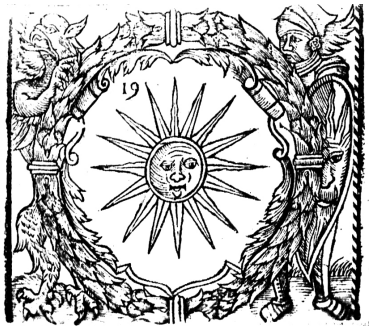
[118] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. VI, s. 57–72.

[119] O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, dz. cyt., s. 50.

[120] O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 28–29.

Inną interpretację można jednak znaleźć w pracach lokalnych podunawskich historyków-regionalistów. Obraz późnośredniowiecznych rządów mołdawskich jest tam pozytywny: Borys Rajnow nazywa panowanie Stefana Wielkiego „gwiezdnym czasem" i wyraziście je kontrastuje z „trzystu latami mroku pod tureckim jarzmem"[121]. Widać tu silne zaadaptowanie dyskursu mołdawianistycznego, z pozytywną oceną dawnej Mołdawii i bardzo negatywną nowoczesnej Rumunii. Mołdawianie stanowią znaczącą część mieszkańców Podunawia, pisząc historię lokalną czy subregionalną, należy mieć też ich na uwadze jako odbiorców. W konsekwencji, im dalej od Kijowa, a nawet od Odessy, tym silniejsza w dyskursie staje się „postradziecka koalicja prawosławna": zasadniczo pozytywnymi elementami w dziejach Podunawia są: Hospodarstwo Mołdawskie, pochody kozackie, Imperium Rosyjskie i ZSRR, negatywnymi: Tatarzy, Imperium Osmańskie i nowoczesna Rumunia.

[121] B. Rajnov, dz. cyt., s. 12–14.

ROZDZIAŁ 5

Nadczarnomorze Złotej Ordy i Wielkiego Księstwa Litewskiego – obce czy swoje?

W Odessie od dawna są popularyzowane dwie zasadnicze wersje początków miasta – oparta na micie wersja imperialna – o złożeniu miasta przez Katarzynę II, oraz przedimperialna – powiązana z pierwszą pisemną wzmianką o powstaniu portowego miasteczka na jednym z południowych terytoriów Państwa Litewsko-Ruskiego, którego władcą był wtedy Witold[1].

Taras Honczaruk, 2015

Dzieje ziem nadczarnomorskich Ukrainy w dobie Złotej Ordy są relatywnie słabo zbadane i ledwie zaznaczone w obecnej w ukraińskiej historiografii, a w konsekwencji tylko zaakcentowane w powszechnej świadomości[2]. Taki stan ma kilka przyczyn. Jedną z nich jest niewielka liczba źródeł pisanych[3]. Inną – postrzeganie okresu tatarskiego (połowa XIII–połowa XIV) czy szerzej – tatarsko-litewskiego w dziejach Ukrainy jako „wieków ciemnych", czasu przejściowego między okresem państwowości Rusi Kijowskiej a powstaniami kozackimi. Jeśli tradycyjny nacjonalistyczny paradygmat interpretacji historii polegał na postrzeganiu dziejów jako procesu osiągania przez prymordialistycznie pojmowany naród ukraiński autonomii w granicach etnograficznych lub naturalnych, albo jako procesu budowy państwa przez elity, to okres złotoordyński był okresem regresu tych procesów. Elementów, które można by wykorzystać w procesie narodowej terytorializacji przeszłości, było niewiele. Uwaga ukraińskiej historiografii koncentrowała się więc przede wszystkim na Państwie Halicko-Wołyńskim, dzieje Kijowszczyzny były na drugim planie, zaś dzieje ziem nadczarnomorskich w najlepszym razie na trzecim.

[1] T. Hončaruk [wywiad z], *Chto vkoročuje viku Odesi?* Ukrinform, 15.04.2015, www.ukrinform.ua [25.10.2015].

[2] O.V. Rusyna, *Ukraïna pid tataramy i Lytvoju*, Kyïv 1998, s. 5–6.

[3] Zob. B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Wiesbaden 1965, s. 1–9; K. Pietkiewicz, *Rola tradycyjnych szlaków handlowych na terenie międzymorza w późnym średniowieczu,* w: *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr*., red. M. Ignaczak, A. Kośko, M. Szmyt, Poznań 2011, s. 191.

Ambiwalentne miejsce w ukraińskim dyskursie narodowym zajmuje też okres litewski. Z jednej strony, wydarzenia tego okresu są wykorzystywane jako kluczowe argumenty w sporze z rosyjskim dyskursem imperialnym o tożsamość Nadczarnomorza: Odessa istniała już jako Kociubejewo za czasów wielkiego księcia Witolda, jest więc o kilkaset lat starsza niż głosi propaganda rosyjska, a rok 1794 to tylko zmiana nazwy i ustroju miasta, nie zaś jego założenie. Z drugiej strony, Wielkie Księstwo Litewskie XIV–XVI wieku, które w nieradzieckiej historiografii ukraińskiej było postrzegane znacznie bardziej pozytywnie niż późniejsza Rzeczpospolita pounijna, dopiero jest przywracane do ukraińskiej świadomości historycznej. Paradygmat obcości Złotej Ordy i Wielkiego Księstwa Litewskiego został bowiem szczególnie wzmocniony w radzieckiej historiografii ukraińskiej po 1945 roku, co pozostawiło głębokie i długotrwałe konsekwencje w powszechnej świadomości historycznej[4].

5.1. *Pax Mongolica* i kolonizacja genueńska – kohabitacja Stepu i Śródziemnomorza

Początkiem wielkich zmian w regionie czarnomorskim był upadek Cesarstwa Bizantyjskiego w wyniku IV krucjaty w 1204 roku. Handel morski w regionie pontyjskim zdominowali wtedy przedstawiciele dwóch rywalizujących ze sobą włoskich republik morskich – **Genueńczycy** i **Wenecjanie**. Już wcześniej Cesarstwo, które nie wspierało własnej klasy kupieckiej, umożliwiało Genueńczykom ekspansję handlową w zamian za wysokie podatki[5]. W 1169 roku cesarz Manuel I Komnen nadał Genui monopol na handel między Konstantynopolem a portami czarnomorskimi. Wenecja była głównym inspiratorem zdobycia Konstantynopola przez krzyżowców w 1204 roku, jednak w basenie czarnomorskim nie odniosła z tego korzyści, bowiem kontrolę nad temą chersoneską (czyli Południowym Wybrzeżem Krymu) zachowało Cesarstwo Trapezuntu władane przez sprzyjającą Genueńczykom dynastię Komnenów.

Tymczasem niemal jednocześnie z upadkiem Konstantynopola tysiące kilometrów na wschód na Wielkim Stepie na początku XIII wieku powstało imperium koczowników, które siłą militarną i jakością organizacji politycznej przewyższyło wszystkie dotychczasowe federacje stepowe: państwo **Mongołów** pod władzą Czyngis-chana. Inwazja Mongołów na Europę Wschodnią doprowadziła do zniszczenia lub całkowitego podporządkowania organizmów państwowych tego regio-

[4] N. Jakowenko, *„Ukraina między Wschodem i Zachodem": projekcja pewnej idei*, w: tejże, *Druga strona lustra, Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, Warszawa 2010, przeł. K. Kotyńska, s. 394–395; K. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 191.

[5] Zob. J. Haldon, *Social élites, wealth and power*, w: *A Social History of Byzantium*, red. tenże, Chichester–Oxford–Malden 2009, s. 195–204.

nu i włączenia go do olbrzymiego imperium, obejmującego nie tylko cały świat stepowy i turecki ale także inne części świata: Chiny, Persję, Kaukaz i część Bliskiego Wschodu. W 1223 roku Mongołowie dotarli nad Morze Azowskie i zadali wojskom rusko-połowieckim klęskę w bitwie nad Kałką.W 1240 roku zdobyli Kijów. Imperium mongolskie zadało poważne straty nie-stepowym państwom i cywilizacjom, ale jednocześnie stworzyło rozległą przestrzeń stabilności, komunikacji i handlu. Dzięki temu *Pax Mongolica* ożyły dalekosiężne szlaki handlowe, przebiegające po lądzie i po morzu, choć skala czasowa, przestrzenna i jakościowa tego ożywienia jest kwestią dyskusyjną[6].

Imperium mongolskie już za życia Czyngis-chana zostało podzielone na oddzielne jednostki – wielkie ułusy. Stopniowo uzyskiwały one niezależność, tylko tytularnie uznając władzę zwierzchnią Wielkiego Chana w Karakorum. Europa Wschodnia, Powołże, Zachodnia Syberia i część Azji Środkowej zostały wydzielone dla Dżocziego, najstarszego syna Czyngis-chana, który jednak zmarł jeszcze przed ojcem. Rzeczywiście pierwszym samodzielnym władcą ułusu Dżoczydów, a właściwie tylko jego zachodniej części, był Batu, syn Dżocziego[7]. Państwo Batu i jego następców w historiografii od XV w. zwano **Złotą Ordą**[8]. Jego centrum mieściło się w Saraju nad Wołgą, elita rządząca – z dynastią czyngisydzką na czele – była pochodzenia mongolskiego, podstawową masę ludności oraz elity

[6] O. Pritsak, *Kievan Rus' and 16th-15th-Century Ukraine*, w: *Rethinking Ukrainian History,* red. I.L. Rudnytsky, J.-P. Himka, Edmonton 1981, s. 11–12; C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006, przeł. Z. Piotrowska, s. 103–107; W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 12–18; K. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 193–200. Jako jeden z pierwszych na funkcjonowanie bezpiecznej strefy handlowej w Eurazji zwrócił uwagę Gaziz Salichowicz Gubajdullin (1887–1937), tatarski uczony i działacz narodowy, rozstrzelany w okresie represji stalinowskich za „tatarski nacjonalizm". Jego praca, wydana dopiero w 1994 roku, stała się z opóźnieniem wkładem w dekonstrukcję propagandowego radzieckiego obrazu Złotej Ordy (K. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 191, 198; zob. też kontynuację myśli Gubajdullina: E. Kul'pin, *Zolotaja Orda. Sud'by pokolenij*, Moskva 2011). Por. P. Jackson*, The Mongols and the West, 1221–1410*, Harlow 2005, s. 309–313. Badacz ten uważa, że *Pax Mongolica* rozciągający się od Dunaju po Chiny, gdzie „kupiec mógł bezpiecznie podróżować w dzień i w nocy", jest konstrukcją historiograficzną opierającą się na wąskiej podstawie źródłowej i taka sytuacja mogła mieć miejsce tylko w krótkich okresach. Ekspansja Mongołów zintensyfikowała raczej handel tylko między regionem Morza Czarnego a Europą Zachodnią, za pośrednictwem Genueńczyków. K. Pietkiewicz zwraca uwagę, że szlaki handlowe powstałe w okresie dominacji Złotej Ordy w Europie zachowały znaczenie długo po jej upadku, aż do drugiej połowy XV w., funkcjonowały zatem ponad 200 lat (K. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 199).

[7] Batu objął zachodnią część dzielnicy (prawe skrzydło) – na zachód od Irtyszu. Zgodnie z mongolskim kanonem utożsamiania stron świata z kolorami siedzibę władcy tego ułusu nazywano Białą Ordą. Wschodnia część dzielnicy Dżoczydów (lewe skrzydło), obejmująca ziemie obecnego Kazachstanu, została objęta przez chana Orda-Iczena, którego siedzibę nazywano Błękitną Orda.

[8] Sami władcy współcześnie tytułowali się chanami Ułusu lub Wielkiego Ułusu, w źródłach ruskich państwo i jego terytorium nazywano po prostu Tatarami, a w arabskich Chanatem Kipczackim. Nazwa Złota Orda najprawdopodobniej zaczęła być używana dopiero po upadku tego organizmu państwowego. W języku mongolskim termin „orda" oznaczał siedzibę chana, nie zaś terytorium czy twór państwowy. M. Èl'nykov, *Zolotoordyns'ky časy na ukraïns'kych zemljach*, Kyïv 2008, s. 62–65; N. Jakovenko, *Narys istorii Ukraïny. Z najdavnišych časiv do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, s. 67.

średniego szczebla tworzyła ludność turecka i sturkizowana irańska – potomkowie Kipczaków, Bułgarów Nadwołżańskich, Alanów i innych ludów[9]. Z czasem doszło do zasymilowania mongolskich elit z resztą ludności, koczownicy Złotej Ordy zaczęli być nazywani Tatarami. System kontroli nad przestrzenią sprawowanej przez Ordę składał się z trzech koncentrycznych kręgów: ziem stepowych pod bezpośrednią władzą Saraju, gdzie Tatarzy uprawiali koczownictwo, kręgu stepowych ziem buforowych (Dzikiego Pola) oraz kręgu peryferyjnego, ziem lasostepowych i leśnych, gdzie pozostawiono dotychczasową strukturę polityczną i społeczno-gospodarczą, poddając ją jednak tatarskiej kontroli politycznej, militarnej i fiskalnej. Do pierwszego kręgu należały ziemie Nadczarnomorza, które Tatarzy przejęli po Kipczakach, ale także część ziem dotychczasowej Rusi. Granica koczowniczego Stepu ze strefą rolnictwa przesunęła się znacznie na północ i zachód[10].

Samo morze znalazło się pod kontrolą włoskich talassokracji. Genueńczycy nawiązali dobre stosunki z Tatarami – w połowie XIII wieku otrzymali od Złotej Ordy podupadłe miasto Teodozja na Krymie, które przemianowali na Kaffę. Jednocześnie, dzięki konsekwentnemu wspieraniu sukcesyjnych państw Bizancjum – Nicei i Trapezuntu, uzyskali nowe koncesje po odnowieniu Cesarstwa Bizantyjskiego przez nicejską dynastię Paleologów w 1261 roku. W połowie XIII wieku do Genui należała już znacząca część Południowego Wybrzeża Krymu. Weneccy konkurenci zdołali trwale opanować tylko Tanę (starożytny Tanais, obecny Azow w Federacji Rosyjskiej) u ujścia Donu, małą przystań Prowato na Krymie, oraz przejściowo także Soldaię (Sudak), którą uzyskali w 1358 roku od Złotej Ordy, ale stracili już w 1367 na rzecz Genui. Ta ostatnia odebrała też nadmorskie miasta Księstwu Teodoro, niemal całkowicie odcinając je od morza. W 1380 roku chan Złotej Ordy Tochtamysz uznał genueńską władzę nad Południowym Brzegiem Krymu. Powołano wówczas jednostkę administracyjną o nazwie Kapitanat Gocji ze stolicą w Kaffie. Podlegało mu wybrzeże od Cembalo (Bałakława), przez Fori (Foros), Lupico (Ałupka), Gialitę (Jałta), Gorzouium (Gurzuf), Lustę (Ałuszta), Soldaię (Sudak) aż po Cherco (Kercz). Genua miała też emporia poza Krymem: Licostomo, Kilię i Moncastro (Białogród) na Podunawiu, Lerici przy ujściu Dniepru (utożsamiane z Oleszą), być może Ginestrę lub Zinestrę w rejonie Zatoki Odeskiej[11] oraz kolonie na brzegu kubańskim i kaukaskim. Wszystkimi genueńskimi posiadłościami nad Morzem Czarnym za-

[9] M. Èl'nykov, dz. cyt., s. 80–88. Proces asymilacji Połowców do systemu Złotej Ordy trwał do początków XIV wieku.

[10] O.V. Rusyna, dz. cyt., s. 34–36; V.O. Pirko, *Zaselennja i hospodars'ke osvojennja Stepovoï Ukraïny v XVI–XVIII st.,* Donec'k 2004, s. 6–7; I. Czamańska, *„Dzikie Pola" – strefa pogranicza między koczowniczym a osiadłym trybem życia w północno-zachodniej części basenu Morza Czarnego,* „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007; W. Zajączkowski, dz. cyt., s. 13–16.

[11] Na średniowiecznych mapach Morza Czarnego rejon Zatoki Odeskiej był oznaczany jako Ginestra, Cinestra lub Zinestra. Mogła tam istnieć przystań z jakąś osadą. We współczesnym dyskursie o początkach Odessy sporadycznie przewija się teza o XIII-wiecznej genueńskiej metryce miasta.

rządzał urząd Officium Gazariae w Genui – historyczne imiona Gotów i Chazarów funkcjonowały znacznie dłużej niż ich realna obecność na scenie historycznej[12].

Przełom XIV i XV wieku był okresem najwyższego rozkwitu genueńskiej kolonizacji. Stosunki z Tatarami nie zawsze układały się jednak pokojowo: kolonie genueńskie najechał w 1298 roku wódz nadczarnomorskiego ułusu Nogaj, w 1344 chan Dżanibeg, w 1395 pretendent do tronu chańskiego Timur-Kutłuk, a w 1399 wódz Edigej. Wiele było też drobnych najazdów. Mimo formalnego uznawania przez władców tatarskich kolonii genueńskiej jej byt zależał od płacenia danin oraz skuteczności fortyfikacji i najemnych wojsk. W tym czasie jednak zachodni Europejczycy dzięki kuszy i broni palnej posiadali przewagę technologiczno-militarną nad stepowcami, przynajmniej w zakresie pozwalającym na obronę ufortyfikowanych miast. Znaczenie handlu czarnomorskiego było zresztą tak duże, że kolonie odbudowywały się szybko po zniszczeniach. W Kaffie zbiegało się kilka szlaków o znaczeniu kontynentalnym i transkontynentalnym – Jedwabny Szlak z Chin i Azji Środkowej, szlak do Kijowa, szlak na Ruś Halicką i do Polski, morskie szlaki z południowego brzegu Morza – do Konstantynopola, Synopy i Trapezuntu, wreszcie szlaki do portów śródziemnomorskich[13].

Mychajło Hruszewski opisał dzieje włoskiej kolonizacji Krymu stosunkowo szczegółowo, jednak bez wgłębiania się w społeczno-ekonomiczną charakterystykę i bez ocen wartościujących[14]. W okresie międzywojennym w ukraińskiej historiografii pojawiły się rozważania na temat ewentualnej genezy kozaczyzny w najemnych wojskach kolonii genueńskich, choć podkreślano przy tym, że etniczny charakter tych wojsk jest dyskusyjną kwestią[15]. W historiografii radzieckiej obecność genueńska była oceniana w zdecydowanie negatywny sposób, jako zaprowadzenie jednoznacznie eksploatatorskich stosunków: „życie przepełnione klasowymi i narodowymi konfliktami", „ostra walka klasowa", „dopuszczając do handlu niewolnikami i przekształcając Kaffę w rynek niewolniczy, Genueńczycy stymulowali grabieżcze napady Tatarów na ukraińskie, rosyjskie i polskie ziemie". Podkreślano, że Włosi stanowili tylko niewielką część ludności miast południowokrymskich, a przeważali w nich Grecy, Rusini i Ormianie[16]. We współczesnej historiografii ukraińskiej wątek genueński zajmuje marginalne miejsce w syn-

---

Por. O.V. Boldyrèv, *Odesi-600. Istoryčnyj narys*, Odesa 2006, s. 21–23. Bołdyriew (zob. też niżej) uważał, że *Ginestra* była tylko nazwą odcinka wybrzeża, a nie punktu osadniczego.

[12] W Europie Zachodniej aż do XVII w. używano nazwy Gazaria jako nazwy fizyczno-geograficznej Półwyspu Krymskiego. Termin Krym był długo synonimem nazw Tataria, Mała Tataria oraz Tataria Perekopska i oznaczał całość ziem Chanatu Krymskiego nie pokrywajacą się z półwyspem. W dobie genueńskiej kolonizacji w Górach Krymskich używano jeszcze języka gockiego, a Księstwo Teodoro zwane było także Gocją.

[13] Zob. K. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 199–200.

[14] M. Hruševs'kyj, *Istorija Ukraïny-Rusy*, t. IV, Kyïv 1993, s. 297–304.

[15] S. Fedoriv, *Kozaky po statutu genuzezs'kych kol'onij*, „Litopys Červonoï Kalyny" [dalej: „LČK"] R. V 1933, nr 9, s. 15–17; nr 10, s. 21–22.

[16] *Narysy starodavnoï istorij Ukraïns'koï RSR*, red. S.M. Bibikov i in., Kyïv 1957, s. 594–595.

tezach. Wyjątkiem jest praca Pawła Roberta Magocsiego, gdzie jest obszerniej opisany w wymiarze kontaktu[17]. Więcej miejsca poświęcono też kolonizacji włoskiej w opracowaniach dotyczących historii Krymu[18]. Interesujące oceny zawiera niedawny tekst zamieszczony w popularnej, lecz wydanej przez Narodową Akademię Nauk Ukrainy zbiorowej monografii Krymu. Wskazuje się tam, że genueńska kolonizacja włączyła Krym i inne ziemie Ukrainy do gospodarki europejskiej: oprócz handlu towarami pochodzenia orientalnego (jedwab, przyprawy), przez Kaffę eksportowano do krajów śródziemnomorskich produkty z ziem ukraińskich: futra i skóry, zboże, sól, ryby. Kapitanat Gocji był jednak przede wszystkim ośrodkiem handlu niewolnikami i tym samym odgrywał zdecydowanie negatywną rolę w życiu ziem ukraińskich i innych krain nadczarnomorskich[19].

5.2. Złota Orda – poza ukraińską historią?

Po podboju mongolskim, w połowie XIII wieku ziemie stepowe Europy Wschodniej wchodziły w skład kilku ułusów Złotej Ordy. Ich identyfikacja i zasięg terytorialny są niepewne. Na terenach obecnej Rumunii i Mołdawii nad dolnym Dunajem oraz na międzyrzeczu Prutu i Dniestru znajdował się ułus Buwała (Tuwał, Moġol), który był synem samego Dżocziego i bratem Batu. Między Dniestrem a Dnieprem miał swój ułus Korenca vel Kuremsa (Ḫurramšah), najprawdopodobniej nie należący do dynastii czyngisydzkiej. Zaś na wschód od Dniepru – Mauci (Modżijaj), domniemany zięć Batu. Granicami ułusów zgodnie z koczowniczą kulturą były wielkie rzeki. Oddzielnym ułusem była też prawdopodobnie stepowa część Krymu. Ugrupowania koczowników latem przebywały w głębi lądu, a na zimę przenosiły się na wybrzeże, gdzie klimat był łagodniejszy[20]. W drugiej połowie XIII wieku (około 1265–1299 roku) Nadczarnomorze kontrolował Nogaj, wódz ułusu z centrum w Vicinie nad Dunajem, faktycznie „kingmaker" całej Złotej Ordy[21].

Ziemie na zachód od Dniestru w pierwszej połowie XIV wieku zostały stracone przez Tatarów – na Podunawiu zaczęły się ścierać wówczas wpływy mołdawskie, wołoskie, bułgarskie i węgierskie, ale na wschód od Dniestru władza złotoordyńska

[17] P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, przeł. E. Hyjdel, S. Hračova, s. 107–108.

[18] V. Krysačenko, *Istorija Krymu. Kryms'ke chanstvo*, Kyïv 2000, s. 36–52; L.S. Moiseenkova, *Genuèzcy i veneciany*, w: *Ot kimmerijcev do krymčakov. Narody Kryma s drevnejšych vremen do konca XVIII v.*, red. I.N. Chrapunov, A.G. Gercen, Simferopol' 2007; L. Vojtovyč, *Formuvannja kryms'kotatars'koho narodu. Vstup do etnohenezu,* Bila Cerkva 2009, s. 150–157.

[19] O. Halenko, *Jake naslidky mala henuez'ka kolonizacija u Krymu*, w: *Krym: šljach kriź viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach,* red. V. Smolij, Kyïv 2014, s. 107–108. Na temat kolonii genueńskich w kontekście nieprzepracowanego w ukraińskim dyskursie kwestii niewolnictwa zob. też tenże, *Soromic'ka istorija*, „Krytyka" 2003, nr 9 (71).

[20] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. III, Kyïv 1993, s. 163; M. Èl'nykov, dz. cyt., s. 66; L. Vojtovyč, *Formuvannja…*, s. 159–162.

[21] Więcej zob. rozdział 4.5.

utrzymała się znacznie dłużej. Apogeum stabilizacji i rozwoju Złota Orda osiągnęła za czasów panowania Uzbeka (1312–1342). Potem zaczęła słabnąć i pogrążać się w wewnętrznych konfliktach.

Obecność stałej ludności **słowiańskiej** na Nadczarnomorzu złotoordyńskim jest tylko hipotetyczna. Ludność ta mogła zajmować się rybołówstwem, myślistwem i handlem[22]. Rusini na pewno byli obecni na Nadczarnomorzu jako kupcy na Szlaku Solnym, prowadzącym znad zatoki Sywasz przez obecną Chersońszczyznę na północ, do Kijowa[23]. Jurij Łypa głosił, że **ukraińscy kupcy solą (czumacy)** stworzyli już w średniowieczu korporację handlową porównywalną do Hanzy czy Republiki Weneckiej, będącą zalążkiem kozactwa zaporoskiego[24].

W ukraińskiej historiografii niemal jednomyślnie Złota Orda uznawana jest za twór obcy, zewnętrzny wobec ukraińskiej historii narodowej. Historiografia ukraińska kształtowała się w opozycji do XIX-wiecznych imperialnych paradygmatów historiografii rosyjskiej i miała za cel obronę idei autonomii, tożsamości i ciągłości narodu ukraińskiego w ciągu wieków. Rosyjscy historycy stali na gruncie paradygmatu nieciągłości rozwoju historycznego na ziemiach Ukrainy: wskutek „mongoło-tatarskiej nawały" ziemie Rusi Kijowskiej zostały całkowicie lub przynajmniej bardzo znacząco spustoszone, a rdzenna ludność ruska je opuściła, kierując się na północ, na Ruś Suzdalsko-Włodzimierską (Wielkoruś); jej miejsce na Ukrainie (Małorusi) zajęła mieszanina polsko-turecka. Zagrożenie dla ukraińskiej idei tożsamości i ciągłości stwarzała też historiografia polska, głosząca ideę polskiej misji cywilizacyjnej na Ukrainie zniszczonej przez Tatarów. Ukraińska nauka historyczna sprzeciwiła się tym schematom, głosząc, że inwazja mongolska rzeczywiście przerwała procesy rozwoju politycznego, ale nie przerwała ciągłości osadnictwa[25]. Jednak te pozycje historiograficzne, które opierały narracje na dziejach państwowości, niemal pomijały milczeniem dzieje ziem pod kontrolą Złotej Ordy między XIII a XIV wiekiem, koncentrując się na Państwie Halicko-Wołyńskim[26]. Bardzo lakoniczne jest hasło o Złotej Ordzie w *Encyklopedii*Włodymyra Kubijowycza, jednak dość obszernie tatarska państwowość i jej stosunki z Rusią XIII–XV w. są tam przedstawione w artykule encyklopedycznym *Tatarzy i Ukraina*[27]*.* W tomie z serii *Ukraina kriź wiky*, gdzie doba tatarsko-litewska jest zawarta

[22] M. Èl'nykov, dz. cyt., s. 89–90.

[23] Tamże.

[24] Ju. Lypa, *Pryznačennja Ukraïny*, w: tenże, *Vseukraïns'ka trylohija*, Kyïv 2007, t. 1, s. 132–133.

[25] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., s. 143–153; N. Polons'ka-Vasylenko, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2002, t. I, s. 183–192. Zob. też: M. Lukinjuk, *Oberežno: mify! Sproba systemnoho pidhodu do vysvitlennja fal'šuvan' istorii Ukraïny,* Kyïv 2013, wyd. II, s. 32–42; S. Plochij, *Velikyj peredil. Nezvyčajna istorija Mychajla Hruševs'koho,* Kyïv 2011, przeł. M. Klymčuk, s. 108–127; O.V. Rusyna, dz. cyt., s. 21–24.

[26] *Velyka istorija Ukraïnyvid najdavnišych časiv*, red. M. Holubec', Kyïv 1993, t. I, s. 224–241; O. Subtel'nyj, *Ukraïna: istorija*, Kyïv 1993, s. 63–99; *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, L'viv 1998, s. 71–84;

[27] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, t. 3, L'viv 1994, sv. *Zolota Orda*; por. M. Ždan, A. Žukovs'kyj, R.M., *Tatary j Ukraïna*, tamże, t. 8, L'viv 2000, s. 3136–3137.

w tytule, podokresowi tatarskiemu (złotoordyńskiemu) poświęcono znacznie mniej miejsca niż litewskiemu[28].

Nową jakość wprowadzają jednak prace najnowsze. W 2008 roku w popularnonaukowej serii *Newidoma Ukrajina* (*Nieznana Ukraina*) wydano tom o epoce złotoordyńskiej na ziemiach ukraińskich[29]. Natalia Jakowenko opisuje dość obszernie geografię polityczną Złotej Ordy, zwracając uwagę, że nietrafnie wyobrażano ją sobie wyłącznie jako przestrzeń „dzikich stepów zamieszkałych przez ludność koczowniczą". Podkreśla, za rosyjskim badaczem Wadimem Jegorowem, rozwój osad miejskich postępujący wraz z islamizacją i sedentaryzacją. Osady złotoordyńskie o charakterze miejskim rozwijały się na Podunawiu, nad dolnym Bohem i Ingułem oraz nad dolnym Dnieprem na terenie obecnego obwodu zaporoskiego i chersońskiego[30]. O związku złotoordyńskiego panowania na ukraińskim Nadczarnomorzu z dziejami Ukrainy najdobitniej pisze w swojej syntezie P.R. Magocsi. Autor ten posługuje się pojęciem *Pax Mongolica* jako strefy stabilności, w ramach której zostały odnowione kontakty między stepem a miastami wybrzeża. Zwraca też uwagę, że stabilne rządy mongolskie były dla mieszkańców Rusi korzystniejsze niż chaos walk między książętami. Istotna jest tu jednak nie tylko pozytywna ocena rządów Złotej Ordy, ale przede wszystkim włączenie jej dziejów do głównego nurtu narracji o historii ziem ukraińskich[31]. W 2008 roku krymskotatarski artysta Ismet Szejch-Zade w debacie o znaczeniu Krymu dla ukraińskiej tożsamości, towarzyszącej Ukraińskiemu Forum Wydawców w Kijowie, zaproponował, by Złota Orda stała się jednym z elementów tożsamości „Wielkiej Ukrainy" – w sensie projektu wykraczającego poza ramy słowiańskiej etniczności:

> Krym to ziemia tragiczna. Mało która cywilizacja przeżyła takie zrujnowanie. Na Krymie nie pozostało nic z tej cywilizacji, która była przed rosyjskim podbojem. Prawie nic. A to co przetrwało tą presję – to raczej obiekty metafizyczne. Pojedyncze zabytki, pojedyncze artefakty… One niosą ze sobą większy koncentrat treści, znaczenia, energii. […] Krym należy pojmować jako miejsce mistyczne, jako tron. Symbol Złotej Ordy – „Altyn Orda" po tatarsku. Orda – to centrum, stolica. Stąd masa wszystkiego. Ukraina może wejść do światowych annałów przez kontekst krymski. Korzenie wielkiej Ukrainy – w Krymie[32].

Powszechne uznanie Złotej Ordy za część historii Ukrainy wydaje się jednak niemożliwe w obecnych uwarunkowaniach politycznych. W konfrontacji z rosyjską agresją i projektami „Russkiego Mira" oraz „Noworosji" jednym z ważniejszych narzędzi ukraińskiej oddolnej kontrpropagandy staje się orientalizacja Rosji, wykorzystująca negatywny stereotyp państwa mongolsko-tatarskiego. Popularna

---

[28] O.V. Rusyna, dz. cyt., s. 17–40. Por. tamże, s. 42–314.
[29] M. Èl'nykov, dz. cyt.
[30] N. Jakovenko, dz. cyt., s. 67.
[31] P.R. Magočij, dz. cyt., s. 102–108.
[32] M. Starožyc'ka, *Naše korinnja v Krymu*, „Ukraïs'kyj Tyžden'" nr 23 (32), 6.06.2008.

na ukraińskich portalach społecznościowych w Internecie grafika przyrównuje symbolikę współczesnej Rosji (herb, flaga, monety, ornamentyka tkanin) do symboliki Złotej Ordy, pokazując równocześnie wzajemną obcość między Kijowską Rusią i Ukrainą z jednej strony a Złotą Ordą i Rosją z drugiej. W publicystyce chętnie się przypomina tatarskie korzenie państwowości rosyjskiej[33]. W sierpniu 2014 roku sam premier Ukrainy Arsenij Jaceniuk porównał rosyjską agresję do działań „Mongoło-Tatarów"[34].

5.3. Nadczarnomorze Wielkiego Księstwa Litewskiego: 600 lat Odessy

W drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku ziemie obecnej południowej Ukrainy zaczęły być zajmowane przez **Wielkie Księstwo Litewskie**. Szesnastowieczne lokalne legendy głosiły, że już Giedymin najechał Kaffę, Perekop i północny Kaukaz, skąd sprowadził nad Dniepr „czerkasów" – Czerkiesów, protoplastów mieszkańców miasta Czerkasy. Przekazy te jednak nie miały wartości historycznej, były w najlepszym razie wyolbrzymioną i zarchaizowaną informacją o późniejszych wyprawach Witolda[35].

Według dawniejszych hipotez fragment Nadczarnomorza, ewentualnie nawet włącznie z wybrzeżem między ujściem Dniestru a ujściem Dniepru, został zdobyty przez Wielkie Księstwo Litewskie już za panowania Olgierda, w następstwie bitwy nad Sinymi Wodami w 1362 lub 1363 roku. Mykoła Arkas pisał:

> Państwo jego [Olgierda] sięgało od Morza Bałtyckiego do Czarnego w jedną stronę, i od rzeki Oki do Bugu w drugą[36].

Bitwa ta jest jednak jednym z bardziej problematycznych wydarzeń w dziejach Europy Wschodniej – przedmiotem dyskusji w historiografii jest jej data, miejsce, aktorzy i konsekwencje[37]. Źródła wczesnonowożytne przekazywały, że wielki ksią-

[33] M. Lukinjuk, dz. cyt., s. 51–52.

[34] *Jacenjuk porivnjav rosijan iz monholo-tataramy i rozpopiv pro zadum Putina*, „Ukraïns'ka Pravda" www.pravda.com.ua [dostęp: 22.08.2014].

[35] O.V. Rusyna, dz. cyt., s. 53–54.

[36] M. Arkas, *Istorija Ukraïny-Rusi,* Krakiv 1912, s. 111.

[37] Na temat dyskusji w historiografii polskiej, ukraińskiej i rosyjskiej do I połowy XX w. włącznie, zob. S.M. Kuczyński, *Sine Wody*, w: tenże, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.*, Warszawa 1965. Sam Stefan M. Kuczyński uważał, że bitwa rozegrała się w 1362 roku pod grodem Sina Woda u zbiegu rzek Siniucha i Wyś, na granicy obecnego obwodu czerkaskiego i kirowohradzkiego, była jednak niewiele znaczącym epizodem, który nie przyczynił się do poważniejszych zmian terytorialnych, tj. „nie mogła być przyczyną wyzwolenia ziem czarmomorskich"; co więcej, we wczesnonowożytnych źródłach rusko-litewskich skontaminowano ową incydentalną wyprawę Olgierda z późniejszą wyprawą Witolda w 1397, a imiona trzech „carzyków" dotyczą właśnie roku 1397. Por. F.M. Šabul'do,

żę litewski Olgierd pokonał w lokalizacji zwanej Siną Wodą lub Sinymi Wodami trzech „carzyków" tatarskich – ich imiona są różnie podawane, prawdopodobnie brzmiały: Hadżi-bej (Ḥāğği Beg), Kutłubuga (Qutluġ Boġa) i Dymitr[38]. Są one jednocześnie wskazówką co do ówczesnej geografii politycznej Naddczarnomorza. Hadżi-bej vel Kaczybej mógł być wodzem Ordy Perekopskiej, zajmującej ziemie nadczarnomorskie między Dniestrem a Dnieprem. Nazwa grodu Kaczybej, później Hadżibej (obecna Odessa) oraz limanu Hadżibej wyraźnie asocjuje się z tym imieniem[39]. Kutłubuga vel Kutług-Timur-bek to najprawdopodobniej emir Ordy Krymskiej. Dymitr – o zastanawiającym chrześcijańskim imieniu – to domniemany wódz Ordy Dżambołuckiej, która w początkach XIV wieku zajmowała międzyrzecze Prutu, Dniestru i Dunaju, ale potem została stamtąd wypchnięta nad Boh wskutek ekspansji Mołdawii[40].

Hruszewski uważał, że bitwa rozegrała się w 1363 roku nad rzeką Sniwodą (obecnie obwód winnicki) – a więc dość daleko od Morza Czarnego – i że prawdopodobnie przyczyniła się do przejścia Podola i Kijowszczyzny spod „tatarskiego zwierzchnictwa" pod „litewską okupację"[41]. W okresie radzieckim znaczenie bitwy było marginalizowane[42]. Przełom w publikacjach na terenie Ukraińskiej SRR nastąpił w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku: Feliks Szabuldo opublikował tezy, w myśl których bitwa w 1362 roku nad Sinymi Wodami (utożsamianymi z rzeką Siniuchą) była decydującym wydarzeniem w procesie wyzwalania ziem południowoworuskich przez Litwę i bojarstwo południowoworuskie; w konsekwencji nie tylko włączono Kijów i Podole do Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także zadano trzem zachodnim ordom tatarskim cios, który uniemożliwił im dalsze przeciwstawianie się ekspansji litewskiej; Tatarzy zostali zepchnięci do samej strefy przybrzeżnej nad Morzem Czarnym, a w dorzeczu Dniepru – za porohy; władza Litwy została rozszerzona niemal do ujść Dniestru i Bohu[43]. Konsekwencje bitwy i cały proces przejmowania kontroli nad ziemiami ukraińskimi przez Giedyminowiczów pozostają przedmiotem dyskusji w historiografii ukraińskiej[44]. Wersja o wyzwoleniu Nadczarnomorza wskutek zwycięstwa nad Sinymi Wodami

---

Syn'ovods'ka problema: možlyvyj sposob ïï rozv'jazannja, Kyïv 1998. Zob. też B. Spuler, dz. cyt., s. 116–117.

[38] S.M. Kuczyński, dz. cyt., s. 162–163; B. Spuler, dz. cyt., s. 117.

[39] B. Spuler, dz. cyt., s. 117; F.M. Šabul'do, *Zemli Jugo-Zapadnoj Rusi v sostave Velikogo Knjažestva Litovskogo*, Kiev 1987, s. 71. O problemie Kaczybeju – Kaciubijewa – Hadżibeju zob. niżej.

[40] Tamże, s. 71–72.

[41] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. IV, s. 79–82.

[42] *Ukraïns'ka Radjans'ka Encyklopedija* [dalej: *URE*], red. M.P. Bažan, T. 10, Kyïv 1962, sv. *Ol'herd*.

[43] F.M. Šabul'do, dz. cyt., s. 66–73; zob. też F. Szabuldo, *Czy istniał jarłyk Mamaja na ziemie ukraińskie?*, przeł. K. Pietkiewicz, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", T. IX, 2003; F.M. Šabul'do,*Kondominantnyj status ukrainskich zemel' v XIV v.: ot pervych territorial'nych priobretenij Polš'i i Litvy vo vladenijach Zolotoj Ordy do jarlyka Mamaja*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" T. XIV, 2007.

[44] Zob. V.O. Rusyna, dz. cyt., s. 55–64; N. Jakovenko, dz. cyt., s. 91

w 1362 roku weszła jednak po 1991 roku była chętnie przytaczana, także w pracach popularnonaukowych[45]. Co więcej, stała się ukraińską przeciwwagą dla rosyjskiego nacjonalistycznego mitu bitwy na Kulikowym Polu[46]. Mychajło Łukiniuk, ukraiński publicysta polemizujący z rosyjsko-sowiecko-imperialnym dyskursem, uważa, że minimalizowanie znaczenia bitwy nad Sinymi Wodami w historiografii doby radzieckiej było celowym zabiegiem propagandowym, mającym umniejszać historyczną rolę Ukrainy, a wyolbrzymiać militarne i polityczne dokonania Moskwy, w tym właśnie zwycięstwo Dymitra Dońskiego na Kulikowym Polu[47].

Najprawdopodobniej wybrzeże czarnomorskie zostało opanowane dopiero przez Witolda. Litwa stała się nominalnie państwem pomostowym „od morza do morza". Założono wtedy warownie: Kaczybej vel Kociubijewo na miejscu późniejszej Odessy, Czarne Miasto nad Limanem Dniestru, Oczaków (Daszew) oraz Tawań nad dolnym Dnieprem – inaczej Witoldową Banię, być może wspólną placówkę celną litewsko-tatarską[48]. Niektórzy autorzy ukraińscy konstruowali obraz wielkiej potęgi Wielkiego Księstwa nad Morzem Czarnym – potężnych fortyfikacji i morskiego handlu zbożem z Bizancjum[49]. Nie ma jednak zbyt wielu argumentów na poparcie tej tezy. Litwa nie miała potencjału ekonomicznego, militarnego i demograficznego pozwalającego na trwałe utrzymanie i związanie ze sobą wybrzeża czarnomorskiego. Warownie nadmorskie były ziemno-drewnianymi zamkami strażniczymi na dalekich peryferiach, w które nie zainwestowano większych sił i środków. Pomostowość Litwy – od Połągi do Kaczybeju – jest raczej faktem geograficznym niż polityczno-ekonomicznym. Z dwóch podmiotów unii polsko-litewskiej w XV wieku to raczej Królestwo Polskie było silniej związane ekonomicznie i bardziej zainteresowane politycznie Morzem Czarnym, zwłaszcza portami Podunawia. Według Natalii Jakowenko ekspansję Witolda można określić tylko jako niezrealizowane dążenia do zdobycia kontroli nad Nadczarnomorzem, a ziemie uważane wtedy przez Wielkie Księstwo za własne terytorium (i dziś tak często oznaczane w atlasach historycznych) pozostawały strefą buforową[50]. Mimo

[45] O. Olijnykiv, *Čornomorščyna čy Novorosija?* Odesa 2007, s. 63.

[46] Bitwa na Kulikowym Polu w 1380 roku była pierwszym zwycięstwem wojsk moskiewskich nad Tatarami, choć nie przyniosła politycznego uniezależnienia się Moskwy od Złotej Ordy. Nowoczesna hiperbolizacja tej bitwy ma korzenie w stalinowskiej propagandzie podczas II wojny światowej – Stalin odwołał się do tego wydarzenia i postaci zwycięzcy Dymitra Dońskiego jako przykładu tradycji walk narodowowyzwoleńczych narodu rosyjskiego. W latach siedemdziesiątych bitwa stała się ulubionym tematem w dyskursie tzw. Russkiej Partii – neostalinowskiej frakcji rosyjskich nacjonalistów wewnątrz KPZR, a obchody 600-lecia bitwy w 1980 roku stały się manifestacją rosyjskiego nacjonalizmu. Znamienne, że prorosyjskie siły w Odessie w 2014 roku swoje namiotowe miasteczko założyły właśnie na placu o nazwie Kulikowe Pole, który jest zresztą dawnym forum oficjalnych manifestacji w czasach ZSRR.

[47] M. Lukinjuk, dz. cyt., s. 43–50.

[48] V.O. Pirko, dz. cyt., s. 8. Por. K. Pietkiewicz, dz. cyt., s. 200.

[49] N. Polons'ka-Vasylenko, dz. cyt., t. I, s. 317.

[50] N. Jakovenko, dz. cyt., s. 108–109.

wszystko jednak zdobycie przez Litwę dostępu do Morza Czarnego – nawet jeśli krótkotrwałe – pozostaje znaczącym wydarzeniem w dziejach południa Ukrainy i stosunków Pola ze Stepem. Ten ostatni nie zawsze był w ofensywie[51].

Już za panowania Świdrygiełły wpływy Litwy na Nadczarnomorzu osłabły. Do końca XV wieku Tatarzy Krymscy opanowali ziemie kontynentalne do Limanu Dniepru na zachodzie, Końskiej Wody na północy i Berdy na wschodzie. W konsekwencji na przełomie XV i XVI wieku granica południowa Wielkiego Księstwa Litewskiego przebiegała następująco: rzeką Murachwą, Dniestrem do Morza Czarnego, dalej jego brzegiem do Limanu Dniepru, ale bez Oczakowa, w górę Dniepru do wyspy Tawań, dalej Końską Wodą do Wyżyny Nadazowskiej i następnie na wschód i północ do granicy z Moskwą[52]. Jeszcze w 1442 roku Kaczybej był wymieniany jako należący do starostwa podolskiego[53].

Tereny przy tej granicy zasiedlała, choć najprawdopodobniej bardzo rzadko, ludność wschodniosłowiańska pochodząca z Podola, Wołynia, Kijowszczyzny i Siewierszczyzny. W połowie XVI wieku realna kontrola Litwy sięgała już tylko do umocnień na szerokości geograficznej Kaniowa i Czerkasów, rzek Tiaśmin, Wielka Wyś i Siniucha (jak granica województw bracławskiego, podolskiego i kijowskiego – za rzekę graniczną od 1542 roku uznawana była Kodyma), a na Lewobrzeżu do Suły. Granica wróciła więc do stanu granicy rusko-połowieckiej z przełomu XII i XIII wieku[54].

W nieradzieckim dyskursie ukraińskim Wielkie Księstwo Litewskie jest dość mocno zintegrowane z historią Ukrainy[55]. Mykoła Arkas pisał, że „kniaziowie litewscy tylko pozornie byli litewscy, a w rzeczywistości czuli się Rusinami, żyli przede wszystkim wśród ukraińskiego narodu”[56]. Hruszewski pisał, że Wielkie Księstwo zbierało ziemie ruskie i zachowało tradycję Rusi Kijowskiej bardziej niż Moskwa[57]. Oceniał też wysoko politykę czarnomorską Witolda:

> Wynosząc swoich protegowanych na chański tron, planował on utrzymanie Ordy w zależności, i rzeczywiście umiał osiągnąć to, że na wybrzeżu czarnomorskim jego wola była prawem dla tutejszych Tatarów. Szlaki rzeczne Dniepru, Bohu i Dniestru, ich ujścia do morza, chce on mieć w swoich rękach i stawia tu szereg zamków. Ożywają dawne, przez wieki pogrzebane idee urządzenia eksportowych portów na czarnomorskim pobrzeżu, urządzenia

[51] W. Zajączkowski, dz. cyt., s. 26–27.

[52] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. VII, Kyïv 1995, s. 9–10; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, Warszawa 1930, s. 337, 353.

[53] G. Błaszczyk, *Współdziałanie wojsk Polski i Litwy w obronie kresów południowo-wschodnich obu państw (do 1569 r.)*, w: *Poznań – Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, red. Z. Wojtkowiak, Poznań 2010, s. 16–17.

[54] V.O. Pirko, dz. cyt., s. 11–13; G. Błaszczyk, dz. cyt., s. 16–17.

[55] Odrębne stanowisko zajął Omeljan Pricak, wysuwając tezę, iż to właśnie Litwa (nie zaś Mongołowie) przerwała proces rozwoju państwowości ukraińskiej (O. Pritsak, *Kievan Rus'*..., s. 15–16).

[56] M. Arkas, dz. cyt., s. 112.

[57] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. IV, s. 94–97.

komór celnych na stepowych szlakach. Dla ich ochrony buduje się zamki, a według planów ma ich być jeszcze więcej[58].

Natalia Połonska-Wasyłenko określiła Wielkie Księstwo jako państwo litewsko-ruskie[59], zorientowane zarówno na kulturę ruską, jak i na zachodnioeuropejską, i podkreślała, nawet z pewną emfazą, nadczarnomorską ekspansję Witolda[60]. W międzywojennej syntezie lwowskiej monarchię Giedyminowiczów nazwano Państwem Litewsko-Ukraińskim, a nawet – przynajmniej w odniesieniu do okresu przed 1399 rokiem – „odnowieniem ukraińskiej państwowości pod tymczasową firmą Wielkiego Księstwa Litewskiego"[61]. Ihor Antonowycz pisał nawet o „Litewskiej Rusi"[62]. Emigracyjna *Encyklopedia* Kubijowycza w obszernym haśle o Morzu Czarnym informowała, że w XIV wieku Wielkie Księstwo Litewskie włączyło do swojego terytorium Południową Ukrainę i odnowiło ukraińskie wysiłki kolonizacyjne nad Morzem Czarnym[63]. Jako państwo litewsko-ruskie jest także określane Wielkie Księstwo w syntezach powstających po 1991 roku[64].

Na Ukrainie Radzieckiej jednak obecność Wielkiego Księstwa Litewskiego nad Morzem Czarnym zniknęła ze świadomości historycznej. Prace wydawane na terenie Ukraińskiej SRR, szczególnie po 1945 roku, były podporządkowane odgórnie narzuconym założeniom, że wszystkie ziemie wschodniosłowiańskie nienależące do państwa moskiewskiego były „okupowane" lub „zagrabione", a wszystkie twory państwowe poza Rosją (i ewentualnie Państwem Kozackim dążącym do zjednoczenia z Rosją) były obce. O ile więc w nieradzieckiej historiografii ukraińskiej tworem obcym była zasadniczo Złota Orda, o tyle w radzieckiej powojennej stało się takim tworem też Wielkie Księstwo Litewskie, opisywane zwykle z epitetem „feudalne"[65]. Monografia Iwana Hapusenki kończy się konkluzją, że „tatarsko-mongolska nawała na kilka stuleci odcięła Północne Nadczarnomorze od ziem ruskich i zamknęła Rusi dostęp do Morza Czarnego" – ewidentnie więc nadczarnomorskie zdobycze Wielkiego Księstwa są wyłączone z narodowej terytorializacji w wariancie sowieckim[66]. Dopiero prace wydawane w końcu lat osiemdziesiątych, z publikacjami Fe-

[58] Tamże, t. VII, s. 9.

[59] Notabene sam termin „państwo litewsko-ruskie" został wprowadzony w oficjalnej nomenklaturze rosyjskiej w XIX wieku, by unikać nazwy Wielkie Księstwo Litewskie.

[60] N. Polons'ka-Vasylenko, dz. cyt., t. I, s. 312–317.

[61] *Velyka istorija…*, s. 312. Klęska Witolda pod Worsklą została uznana za początek końca samodzielności Wielkiego Księstwa, a tym samym za początek końca procesów „odradzania państwa ukraińskiego".

[62] I. Antonovyč, *Tradycija protymoskovs'kych vijn Lytovs'koï Rusy*, „LČK" R. X, 1938, nr 2.

[63] V. Kubijovyč, I. Teslja, *Čorne more*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 10, L'viv 2000, s. 3764.

[64] P.R. Magočij, dz. cyt. s. 124. Na temat etnicznego oblicza Wielkiego Księstwa Litewskiego por.: K. Pietkiewicz, *Początki państwowości litewskiej*, w: *Poznań – Wilnu*, dz. cyt.

[65] Zob. np. *URE*, t. 8, Kyïv 1962, sv. *Litovs'ke Velyke Knjazivstvo.* Por. N. Jakowenko, *„Ukraina między Wschodem...*, s. 395–397.

[66] I.M. Hapusenko, *Borot'ba schidnych slov'jan za vychid do Čornoho mor'ja*, Kyïv 1966, s. 147.

liksa Szabuldo na czele, zaczęły przywracać fenomen litewskiego Nadczarnomorza do świadomości. Proces ten ciągle trwa i jest częścią składową polemiki ze współczesną ideą „Noworosji", w myśl której Nadczarnomorze było dziką *terra nullus* ucywilizowaną dopiero przez Rosję i „przekazaną" czy wręcz „podarowaną" przez bolszewików Ukrainie. Ukraińska narracja skierowana do kręgu jak największego grona czytelników, popularyzująca dzieje Nadczarnomorza w XIII–XVI wieku, ma więc charakter polemiki lub „odkrywania zapomnianych kart historii"[67].

Naczelne miejsce w tej polemice zajmuje historia Odessy. Wzmianka o Kaczybeju jest przedstawiana przez rzeczników ukraińskiej narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji jako właściwa data założenia Odessy, przeciwstawiana dacie 1794 (która jest zresztą bardzo dyskusyjna nawet jako początek imperialnego miasta rosyjskiego)[68]. Początek sporu sięga pierwszej połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku, kiedy to w Odessie propagowane były idee „Noworosji"[69]. Ukraińska opinia intelektualna oceniała, że „siły antyukraińskie próbują przetworzyć historyczny stereotyp 200-lecia założenia Odessy na bazę teoretyczną dla antyukraińskiego oporu na wybrzeżu czarnomorskim"[70]. W roku imperialnego dwustulecia Odessy ukazała się broszura Ołeksandra Bołdyriewa[71] *Odesi-600,* przedstawiająca tezę o ciągłości między Kaciubijewem-Kaczybejem-Hadżibejem a współczesnym miastem. Bołdyriew zwracał uwagę, że w światowej nauce przyjęte jest uznawać za początek istnienia miasta albo datę najstarszych znalezisk

[67] B. Čerkas, *Bratni narody*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 44 (53), 31.10.2008.

[68] Hadżibej został zdobyty przez wojska rosyjskie w 1789 roku, a przemianowany na Odessę w 1795. Uznawanie roku 1794, a ściśle 22 sierpnia 1794 za datę założenia Odessy, zostało zainicjowane w 1837 przez historyka Apołłona Skalkowskiego – 22 sierpnia (starego stylu) 1794 miały być położone kamienie węgielne pod budowę cerkwi odeskich. Później pojawiła się teza, że 22 sierpnia 1794 rozpoczęto budowę portu odeskiego. Współcześni krytycy wskazują, że 22 sierpnia był także rocznicą koronacji Mikołaja I, a w związku z tym dniem wolnym od pracy i nauki, więc przyjęcie daty założenia Odessy na ten dzień było po prostu przejawem koniunkturalizmu. Zob. T. Hončaruk, *Problema vyznačennja viku Odesy: istoriohrafija i polityka*, „Čornomors'ki Novyny" nr 006 (21578) 29.01.2015, http://chornomorka.com/archive [30.01.2015].

[69] Latem 1990 roku powstał komitet założycielski Demokratycznego Związku Noworosji i Besarabii, z profesorem prawa odeskiego uniwersytetu Aleksiejem Suriłowem na czele. Propagował on ideę Noworosji jako „demokratycznego suwerennego państwa etnosu Noworosjan w Ukraińskiej Republice Federacyjnej". Nie jest do końca jasny charakter tego projektu; w pewnym zakresie był on wspierany do 1991 roku przez miejscową nomenklaturę komunistyczną. Zob. O.V. Boldyrèv, dz. cyt., s. 6–7; O. Olijnykiv, *Čornomorščyna čy Novorosija?* Odesa 2007, s. 7; H. Kas'janov, *Ukraïna 1991–2007: narysy novitn'oï istoriï*, Kyïv 2008, s. 92; V.V. Mychajlov, *Polityčne protystojannja neformal'nych hromads'kych ob'jednan' ta Komunistyčnoï partiï na Odeščyni naprykinci 80-ch – na počatku 90-ch rr. XX st.*, „Naukovi praci istorynoho fakul'tetu Zaporiz'koho nacional'noho universytetu" 2013, vyp. XXXV, s. 212–213.

[70] O.V Boldyrèv, dz. cyt., s. 6.

[71] Ołeksandr Bołdyriew, ur.1963 w Odessie, badacz historii nowożytnej i najnowszej Ukrainy oraz dziejów Polonii odeskiej,1995 uzyskał stopień kandydata nauk historycznych na Odeskim Uniwersytecie Państwowym im. Miecznikowa, 1996–1999 dziennikarz gazety „Jug", 1999–2000 studiował w Uniwersytecie im. Roberta Schumana w Strasburgu, 2000–2001 wykładowca w Odeskim Narodowym Uniwersytecie Morskim. Zmarł w 2001 roku.

archeologicznych, od których można prześledzić ciągłość osadnictwa, albo datę najstarszej wzmianki w źródłach pisanych; nie może to być zaś data przejścia miasta pod inną władzę polityczną, ani data zmiany nazwy[72]. Tym bardziej nie może to być w przypadku Odessy zupełnie arbitralnie wybrana data 1794[73]. Za absurdalny Bołdyriew uważał też argument zwolenników daty 1794, że Kaciubijewo-Hadżibej było „tylko osiedlem" – zwracał uwagę, że Paryż, Rzym i Moskwa także były w swych początkach „tylko osiedlami"[74].

Założenie Odessy Bołdyriew identyfikował z czasami Witolda, z zapiskiem w *Rocznikach* Jana Długosza pod rokiem 1415, podającym, że Władysław Jagiełło wysłał stamtąd do Konstantynopola statki ze zbożem. Za pierwszą uznawał nazwę Kaciubijew, przeniesioną z grodu o tej nazwie na Podolu[75]. Pisał, że założenie Kaciubijewa było częścią czarnomorskiej polityki Witolda, władcy „państwa narodu litewskiego, białoruskiego i ukraińskiego":

> Do 1453 roku, gdy Turcy zajęli Konstantynopol, żegluga przez cieśniny czarnomorskie były jeszcze możliwa. Korzystała z tego Genua, która władała wieloma faktoriami na wybrzeżu czarnomorskim, najważniejszą spośród których była Kaffa (Teodozja). Wielkie znaczenie jako punkt pośredniczący w handlu euroazjatyckim miał Trapezunt. Założenie Kaciubijewa w latach dziewięćdziesiątych XIV wieku było więc logicznym zwieńczeniem i celem wojowniczej polityki Witolda w Stepowej Ukrainie. Odmiennie niż Tatarzy-koczownicy, którzy nie mieli motywacji, by zajmować się wznoszeniem miast w tym regionie, Wielkie Księstwo Litewskie było tym żywotnie zainteresowane. Aktywna kolonizacja i działalność budownicza administracji Witolda umożliwia uznanie założenie Kaciubijewa za jeden z punktów tej polityki, która doprowadziła do powstania takich fortec jak Daszew, Czarne Miasto, Sokolec i inne. Zbudowanie Kaciubijewa można rozpatrywać jako zwieńczenie dążeń Wielkiego Księstwa Litewskiego do umocnienia się na Morzu Czarnym[76].

Krótka rozprawa Bołdyriewa miała trzy wydania (w latach 1994, 2006 i 2014), jego argumentację powtarzali też inni propagatorzy ukraińskiej tożsamości Odessy[77], jednak aż do 2014 roku w dyskursie publicznym w Odessie zdecydowanie przeważało postrzeganie miasta jako założonego przez Katarzynę II, a Bołdyriew zetknął się ze środowiskową niechęcią miejscowego establishmentu naukowego, który sam określał mianem „puszkinowiedy i suworoznajki"[78]. W 2013 roku

[72] W takim razie nie można by uznawać ciągłości historycznej znacznej części największych miast europejskich, łącznie z Bizancjum – Konstantynopolem – Stambułem czy Sankt-Petersburgiem – Piotrogrodem – Leningradem. O.V. Boldyrèv, dz. cyt., s. 50.

[73] O.V. Boldyrèv, dz. cyt., s. 8–16, 46–48.

[74] Tamże, s. 48.

[75] Tamże, s. 32. Funkcjonują trzy hipotezy, która nazwa jest pierwsza: Kociubijewo lub Kaciubijew (etymologia od ruskiego nazwiska Kociuba), Kaczybej (od tatarskiego imienia), Hadżibej – nazwa turecka od tytułów hadżi i bej posiadanych przez jakiegoś dostojnika-eponima (być może etymologia wtórna); przypomina zresztą imię jednego z trzech „carzyków" pokonanych nad Sinymi Wodami.

[76] Tamże, s. 29.

[77] O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 63–70; M. Lukinjuk, dz. cyt., s.211.

[78] I. Tkač, *Vstupne slovo do druhoho vydannja*, w: O.V. Boldyrèv, dz. cyt., s. 4.

w krajoznawczym almanachu odeskim „Deribasowskaja-Riszeliewskaja" ukazał się artykuł Aleksandra Tretiaka z tezą, że zapis Długosza o wysłaniu statków z Kociubijewa jest konfabulacją polskiego kronikarza, starającego się gloryfikować postać Jagiełły jako wielkiego władcy chrześcijańskiego[79].

Szczególnej nośności idea ciągłości historii Odessy nabrała po Euromajdanie. W styczniu 2015 roku grupa odeskich intelektualistów powołała komitet „Odessa-600", którego celem jest zorganizowanie obchodów sześćsetnej rocznicy istnienia miasta liczonej od pierwszej wzmianki o Kaciubijewie. Według organizatorów „należy położyć kres rosyjskiej narracji o historii Odessy i uznać jej tatarsko-tureckie korzenie"[80]. Facebookowy profil zebrania inauguracyjnego ma zdjęcie w tle (główny element graficzny) – portrety cesarza Manuela II Paleologa i króla Władysława Jagiełły[81]. Jeden z inicjatorów powołania komitetu, historyk Taras Honczaruk z Odeskiego Narodowego Uniwersytetu im. I. Miecznikowa, powiedział mediom:

> U nas jakoś się przyjęło, że miasto najpierw wzięli szturmem, a dopiero potem założyli. Chociaż do tego czasu było tu tureckie miasto Hadżibej, na które nie raz napadali kozacy podczas swoich pochodów. Jeszcze w czasach państwa polsko-litewskiego pod władzą króla Jagiełły w kronice wspomina się, że monarcha wysłał cesarzowi bizantyjskiemu pomoc w postaci zboża ze swego portu Kociubejewa[82].

Idea obchodów 600-lecia w 2015 roku zyskała bardzo duży, choć nie zawsze pozytywny oddźwięk w mediach odeskich. Artykuły afirmujące pojawiły się w tytułach tradycyjnie zajmujących ukraińską orientację, jak tygodnik „Czornomorśke Nowyny"[83]. Natomiast w tytułach kojarzonych raczej z kreowaniem miejskiej, „odessitskiej" tożsamości której jedną z dystynktywnych cech jest język rosyjski, przedstawiono ją z dystansem. Popularny portal Dumskaya skomentował: „Chodzi o osiedle Hadżibej, na miejscu którego w 1794 roku założono nasze miasto"[84].

---

[79] A. Treťjak, *Kocjubiev, ili istorija falšivki,* „Deribasovskaja-Rišel'evskaja" 2013, nr 52, www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_52/alm_52–25–53.pdf [25.10.2015].

[80] S. Bojko, *Istoriki nazwali nastojaščij vozrast Odessy*, www.vesti-ukr.com, 26.01.2015 [dostęp: 29.01.2015].

[81] *Perša pys'menna zhadka pro port Kocjubiïv (Odesa) – zahal'no-jevropejs'kyj kontekst*, https://www.facebook.com/events/504176379721828/?pnref=lhc [29.01.2015].

[82] S. Bojko, dz. cyt.

[83] O. Sokil, *Ukradene stolittja*, „Čornomors'ky Novyny" nr 007 (21579) 31.01.2015, www.chornomorka.com/archive [10.02.2015]; V. Kudlač, *Naviščo vidmovljatysja vid spadščyny?* tamże, nr 010 (21582) 12.02.2015, tamże [17.02.2015].

[84] *V 2015 godu Ukraina otmenit 600-letie Chadžibeja i poltora veka Odesskogo universiteta*, Dumskaya.net 11.02.1012, www.dumskaya.net [11.02.2015]. Portal Dumskaya (istnieje również bliźniaczy kanał TV) należy do Ołeksija Honczarenki, ur. 1980, polityka odeskiego, 2005–2014 w Partii Regionów, który w 2014 przeszedł na stronę Euromajdanu, obecnie (2015) jest deputowanym Rady Najwyższej Ukrainy z ramienia Bloku Petra Poroszenki, 2014–2015 był przewodniczącym odeskiej rady obwodowej, jest aktywnym rzecznikiem rosyjskojęzycznego patriotyzmu ukraińskiego.

Całkowicie negatywna była zaś reakcja kanału telewizyjnego „Trietij Cifrowoj" należącego do polityka Partii Regionów Serhija Kiwałowa[85] – prorosyjski krajoznawca Ołeh Hubar ideę 600-lecia nazwał tam „skandaliczną fałszywką"[86]. Argumentacja użyta przez Hubara i powtarzana potem w rosyjskich i prorosyjskich mediach była kuriozalna. Sentencja, że „Długosz urodził się w 1415 roku, więc nie mógł pisać o wydarzeniach, które miały miejsce, gdy był kilkumiesięcznym dzieckiem"[87], zdradzała elementarną nieznajomość warsztatu historyka. W dniu 10 lutego 2015 Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła uchwałę o obchodach historycznych rocznic i jubileuszy w roku 2015, w której wymieniono „600 lat od pierwszej pisemnej wzmianki o mieście Odessa"[88]. Pojawiła się inicjatywa wmurowania w porcie odeskim tablicy upamiętniającej sześć wieków miasta. Atmosfera wokół problemu „600" była jednak bardzo napięta. W połowie lutego 2015 Taras Honczaruk został pobity[89].

W maju 2015 roku kilkudziesięciu historyków z Odessy, Kijowa i innych ośrodków wystosowało apel do historyków Ukrainy, Polski, Litwy i Turcji o wsparcie idei 600-lecia[90]. Spotkał się on jednak z kontrakcją sił prorosyjskich – 25 czerwca 2015 roku w rosyjskojęzycznej gazecie „Wiecziornaja Odessa" ukazał się list otwarty zatytułowany *Ideja, osnowannaja na fałsziwkie, opasna* podpisany przez kilkadziesiąt osób z Hubarem i byłym naczelnikiem portu odeskiego Mykołą Pawlukiem na czele. Wśród sygnatariuszy byli dziennikarze, osoby związane z muzeal-

[85] Serhij Kiwałow – ur. w 1954 roku, polityk odeski, wielokrotny deputowany Rady Najwyższej z ramienia Partii Regionów, zdobył złą sławę jako przewodniczący Centralnej Komisji Wyborczej w 2004 roku odpowiedzialny za falsyfikację wyników wyborów prezydenckich, w 2012 współautor ustawy językowej poszerzającej zakres używania języka rosyjskiego (ustawa Kolesniczenki-Kiwałowa).

[86] *Oleg Gubar' raskritikoval ideju prazdnovanja 600-letija Odessy*, „Tretij Cifrovoj" 13.02.2015, http://tretiy.tv/31866 [17.02.2015]. Ołeh Hubar – ur. w 1953 roku, odeski pisarz i krajoznawca, z wykształcenia geograf. Ma duży autorytet w prorosyjskich środowiskach Odessy.

[87] *600-letie Odessy – bred i fejk*, Prosto po żyzni, 8.03.2015, http://gentlemanstory.net [25.10.2015]. Hubar powtórzył tu zresztą poglądy głoszone przez siebie samego od początku lat dziewięćdziesiątych. Krytycznie o tego rodzaju argumentacji Hubara i jego zwolenników zob.: T. Honczaruk [wywiad z], *Chto vkoroču je viku Odesi?* Ukrinform, 15.04.2015, www.ukrinform.ua [25.10.2015]; *Baba JAGA PROTIV: Aksiomy O.I. Hubarja dlja naukovoï konferencii. Lohika zaperečennja*., http://mysliwiec.livejournal.com, 30.04.2015 [25.10.2015].

[88] Pierwszy projekt uchwały przyjęto 14.01.2014 i nie zawierał on wzmianki o Odessie, została ona wprowadzona w drugim czytaniu 6.02.2014 z inicjatywy Hanny Hopko, deputowanej z frakcji „Samopomoc". Zob. *Proekt postanovy pro vidznačennja pam'jatnych dat i juvileïv u 2015 roci,* Verchovna Rada Ukraïny – oficijnyj veb-portal, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1752&skl=9 [10.02.2015].

[89] *Odeskogo istorika izbili iz za to to„nanes uron imperskoj politike"* „Segodnja.ua" 16.02.2015, www.segodnya.ua/regions/odessa [17.02.2015].

[90] *Zvernennja doslidnykiv istorii Odesy (z pryvodu 600 riččja mista),* 28.05.2015, http://mysliwiec.livejournal.com [25.10.2015]. Wersja rosyjskojęzyczna: *Obraščenie issledovatelej istorii Odessy*, Institut Istoričeskoj Urbanistiki,www.ri-urbanistory.org.ua [25.20.2015]. Kalendarium działań związanych z ideą 600-lecia zob. grupa Odesi-600 na portalu społecznościowym Facebook: www.facebook.com/groups/odesa600/ [25.10.2015], zob. też:T. Honczaruk [wywiad z], *Chto vkoroču je…*

nictwem i kulturą, przedstawiciele różnego rodzaju stowarzyszeń weteranów oraz „zasłużeni obywatele Odessy", nie było jednak żadnego akademickiego historyka. Powtórzyli oni frazes, że „istnienie Kaczybeju jest wymysłem", a „Odessa powstała w 1794 roku praktycznie z niczego, na miejscu nędznej tatarskiej wioseczki", sformułowali też swoistą receptę na rozstrzyganie sporów historycznych: „Jeśli problem datowania Odessy realnie nabiera ostrości (a do tego nas uporczywie popychają), ostateczne rozstrzygające słowo powinno należeć do społeczności miejskiej"[91]. Recepta ta tylko pozornie wygląda jak afirmacja liberalnej, pluralistycznej formuły kształtowania tożsamości miasta. W istocie jednak mamy tu spór, gdzie po jednej stronie występuje środowisko akademickie, a po drugiej reprezentanci starego establishmentu. Groźba odwołania się do „społeczności miejskiej" może oznaczać po prostu odwołanie się do czynnika administracyjnego.

Po zdominowaniu władz miejskich przez siły związane z byłą Partią Regionów w 2015 roku nie udało się zorganizować zbyt imponujących obchodów 600-lecia, jednak ich zwolennicy pozostają aktywni. W październiku 2015 powstał projekt medalu pamiątkowego, na awersie którego jest wizerunek Władysława Jagiełły, a na rewersie żaglowiec na tle warowni Koczubijiw. Ikoniczną postacią idei 600-lecia staje się więc król polski (na medalu podpisany „Władysław II Jahajło"), a nie Witold[92].

W artykule w ogólnokrajowym tygodniku „Ukrajińskyj Tyżdeń" – opublikowanym w trakcie walki z rosyjską agresją na wschodzie Ukrainy i będącym kontrą wobec idei „Noworosji" – o ekspansji przełomu XIV i XV wieku i założeniu Kociubijewa pisze się po prostu jako o dziele ukraińskiej ludności[93]. Już w 2008 roku w tym samym tygodniku pisano o Wielkim Księstwie Litewskim jako o wieloetnicznym i nowoczesnym państwie, w którym wokół dynastii Giedyminowiczów skupiło się ruskie bojarstwo do walki z Ordą. Państwo to było pełnoprawnym ogniwem w historii ukraińskiej państwowości, łączącym Ruś Kijowską z kozackim państwem hetmanów, a także ogniwem w etapie formowania się narodu ukraińskiego i jego narodowej terytorializacji:

> Głównym rezultatem przynależenia ziem ukraińskich do składu Wielkiego Księstwa Litewskiego było to, że właśnie w czasie tego okresu w świadomości ludności zamieszkującej od Siewierskiego Dońca aż za Karpaty i od Prypeci do Morza Czarnego ostatecznie umocniło się rozumienie swojej odrębności[94].
>
> Do końca XIV wieku granice tego kraju sięgnęły Morza Czarnego. Kozacy Zaporoscy, wysuwając w początkach XVIII wieku swoje prawa do wybrzeża czarnomorskiego, powoływali się na litewskiego kniazia Witolda, mówiąc, że granica ma być tak daleko, „jak daleko koń kniazia Witolda kopytem sięgał dna"[95].

---

[91] *Ideja, osnovannaja na falšivke, opasna*, „Večernaja Odessa"nr 68–69 (10182–10183), 25.06.2015 www.vo.od.ua [25.10.2015].

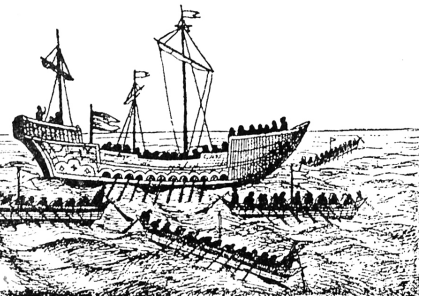
[92] Zob. Odesi-600, 23.10.2015, www.facebook.com/groups/odesa600/ [25.10.2015].

[93] V. Brechunenko, *Ukraïns'kyj Pivden' i Schid*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 25 (345), 19.06.2014.

[94] B. Čerkas, dz. cyt.

[95] Tamże.

Włączanie (lub przywracanie) Nadczarnomorza Wielkiego Księstwa Litewskiego do ukraińskiej historii następuje na naszych oczach. Ukraińcy dzięki temu mają szansę „odzyskać" około sto lat historii, która mówi o ich dostępie do Morza Czarnego. Odbywa się to jednak przeważnie w sposób wyraźnie nawiązujący do tradycyjnego schematu, w którym Ukraina jest częścią Zachodu, a tatarski i turecki Wschód pozostaje obcy i wrogi.

ROZDZIAŁ 6

Wojna z historycznym wrogiem czy złożone partnerstwo z rdzennym narodem Ukrainy? Nowożytne Nadczarnomorze w perspektywie ukraińskiej

Dla ukraińskiej narodowej świadomości podstawowym zadaniem jest dekolonizacja. Pamięć historyczna odgrywa w tym procesie kluczową rolę. Ukraińcy muszą nie tylko bardziej niż ktokolwiek inny być zainteresowanymi poznaniem roli i miejsca Krymu w historii Ukrainy. [...] Oczywiście, że to wielkie i niełatwe zadanie, ale jak się wydaje, prostsze niż negocjacje z Rosjanami o flocie i gazie[1].

Ołeksandr Hałenko, 2008

Na losy ukraińskiego Nadczarnomorza w dobie nowożytnej decydujący wpływ miało powstanie Chanatu Krymskiego oraz ekspansja Turcji Osmańskiej. Chanat był wasalem Imperium Osmańskiego, które bezpośrednio władało także pewnymi fragmentami Nadczarnomorza. Relacje Stepu, Morza i Pola zostały skonfigurowane wtedy na nowo. Państwo Osmanów zdołało opanować wszystkie wybrzeża Morza Czarnego i zamienić je w swoje wewnętrzne jezioro. Region czarnomorski stał się pograniczem świata islamsko-tureckiego, prawosławnego i łacińsko-chrześcijańskiego, a zarazem fragmentem większego regionu pogranicznego ciągnącego się wzdłuż Dunaju na zachód aż po Węgry i Chorwację – zwanego Dunajsko-Pontyjskim Stepowym Pograniczem lub Wielkim Stepowym Pograniczem[2]. Samo morze i jego wybrzeża były pod kontrolą turecką – północny zasięg wpływów tureckich przebiegał przez ziemie współczesnej Ukrainy mniej więcej wzdłuż granicy stepu z lasostepem. Granica ta była więc od XV do XVIII wieku nie tylko linią konfrontacji koczowników z rolnikami i Turków ze Słowianami, ale także muzułmanów z chrześcijanami. Ziemie nadczarnomorskie leżały jednak bardzo daleko od

[1] O. Halenko, *Bytva rosijs'koho flotu z Kryms'kym chanatom,* „Krytyka" 2008, nr 9 (131), s. 8.

[2] W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago–London 1975, s. 2–14; por. Ja. Daškevyč, *Ukraïna na meži miž Schodom i Zachodom (XIV–XVIII st.)*, „Zapysky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka" 1991, T. CCXXII: *Praci istoryko-filosofs'koï sekciï*, s. 28–29.

Stambułu, Moskwy, Krakowa, Wilna i Warszawy. Były peryferiami, gdzie konflikty prowadzono siłami wasali i wspólnot pogranicznych – Tatarów i Kozaków[3]. Te ostatnie, wszczynając lokalne wojenki i napady, często działały zresztą w sposób niezgodny ze strategią Porty i władz Rzeczypospolitej. Region czarnomorski nie był pierwszoplanowym teatrem konfrontacji świata chrześcijańskiego z islamskim, przynajmniej do początków XVIII wieku[4]. W epoce nowożytnej zasadniczo utrzymywał się stan równowagi między Imperium Osmańskim a Rzecząpospolitą i Moskwą, zaburzony dopiero zrywem tureckiego ekspansjonizmu w drugiej połowie XVII wieku, kiedy to osmańska agresja sięgnęła daleko w głąb ziem zamieszkałych przez słowiańską ludność rolniczą.

To, co dla Wilna, Krakowa, Warszawy lub Moskwy było problemem dalekim, choć uciążliwym, wyglądało inaczej z perspektywy Kijowa, Czehrynia, Bracławia, Połtawy czy nawet Lwowa. Tatarsko-tureckie sąsiedztwo było fundamentalnym zagrożeniem, wobec którego kształtowała się tożsamość mieszkańców Rusi-Ukrainy. Między XVI a XVIII wiekiem formowała się tożsamość przednowoczesnej etni ukraińskiej (rusińskiej, małoruskiej, małorosyjskiej). Powstawała ona w opozycji do tożsamości polskiej, jednak jej fundamentalnym mitem był mit walki z zagrożeniem tatarskim. Mit ten odgrywał kluczową rolę w kilku etapach formowania się nowoczesnej ukraińskiej tożsamości narodowej. W XVIII i pierwszej połowie XIX wieku zasługi w walce z Tatarami i Turkami były podstawowym elementem dyskursu legitymizującego prawa starszyzny kozackiej pretendującej do statusu szlacheckiego w Imperium Rosyjskim[5]. Także jednak w następnym etapie, gdy zgodnie z ideami narodników-demokratów podstawowym podmiotem ukraińskiego bytu narodowego stał się lud, *Najmniejszy Brat*, wtedy ludowa epika stała się podstawowym zasobem kulturowym, a wątek niewoli tatarskiej, ucieczki z niewoli tatarskiej i walk Kozaków z Tatarami jest w niej dominujący[6]. Co więcej, czarnomorski aspekt turecko-tatarski był wspólnym elementem ukraińskiego dyskursu narodowego i rosyjskiego dyskursu imperialnego, i dlatego pozwalał Ukraińcom wyrażać swoją tożsamość bez otwartego konfliktu z władzą. W konsekwencji Chanat Krymski w nowoczesnym dyskursie narodowym był archetypicznym wrogiem Ukrainy. Pełnił taką samą rolę wobec Rosji i wspólnoty wschodniosłowiańskiej w rosyjskim dyskursie imperialnym i dyskursie rosyjsko-radzieckim. Chanat przedstawiany był jako ślepy zaułek hi-

[3] Analogicznie, na naddunajskim i śródziemnomorskim teatrze konfrontacji Imperium Osmańskiego z potęgami europejskimi, walki także były prowadzone przez obie strony siłami wasali i peryferyjnych militarno-anarchicznych wspólnot: hospodarstw rumuńskich, pandurów, uskoków i hajduków, korsarzy berberyjskich, Kawalerów Maltańskich etc.

[4] Głównymi europejskimi militarnymi oponentami państwa Osmanów do początków XVIII w. była monarchia Habsburgów i Wenecja, a głównym teatrem wojen – Morze Śródziemne i ziemie naddunajskie.

[5] S. Plochij, *Kozac'kyj mif. Istorija ta nacijetvorennja v epochu imperij*, Kyïv 2013.

[6] M. Drahomanov, *Pro ukraïns'kych kozakiv, tatar ta turkiv*, Kyïv 1876.

storii, nikczemny wasal Imperium Osmańskiego, twór nie spełniający kryteriów prawdziwego państwa, wytwór społeczności dzikiej i barbarzyńskiej, egzystujący tylko dzięki łowom na niewolników i handlu niewolnikami. Morze Czarne doby nowożytnej było postrzegane jako miejsce katorgi ukraińskich niewolników oraz jako akwen, na który Kozacy wyprawiali się w swych narodowowyzwoleńczych wyprawach na łodziach.

Ukraińska nieradziecka narracja o okresie wczesnonowożytnym kształtowała się w opozycji do narracji rosyjskiej i polskiej. W tych ostatnich ukraiński byt polityczny tego okresu (Państwo Kozackie) traktowane było jako twór niepełnowartościowy, niebędący podmiotem historii na równych prawach z Rzecząpospolitą i Carstwem; etnia ukraińska jako heterogeniczna mieszanina niemająca tendencji państwowotwórczych ani historycznych praw; ziemie ukraińskie zaś jako wielka przestrzeń peryferyjna. Klasyczny XIX-wieczny rosyjski paradygmat historii Rusi-Rosji głosił, że „tatarska nawała" w XIII wieku przerwała całkowicie procesy rozwoju państwowości na terenie Rusi Południowej (późniejszej Małorosji-Ukrainy) i spowodowała jej wyludnienie, ludność ruska przeniosła się na północ, na Wielkoruś, a wraz z nią przeniosło się centrum państwowości ruskiej; miejsce prawdziwych *russkich* na Ukrainie zajęła zaś jakaś mieszanina z silnymi wpływami polsko-tatarskimi, którą ewentualnie można uznać za peryferyjny odłam narodu rosyjskiego. W polskim nacjonalistycznym dyskursie kreowano zaś mit polskiej misji cywilizacyjnej, podejmowanej wobec półdzikiej, na wpół wyludnionej przestrzeni, nazywanej niemal synonimicznie „Ukrainą", „Kresami" i „Dzikimi Polami". W konsekwencji ukraińscy intelektualiści musieli bronić idei ciągłości, autonomii rozwoju historycznego, jedności i tożsamości swojego narodu. Musieli walczyć z orientalizacją, wykazywać że „azjatycka dzicz" to nie my, lecz dopiero nasi południowi sąsiedzi – Tatarzy[7].

W konsekwencji dzieje ziem nadczarnomorskich od XVI do XVIII wieku pozostawały niezintegrowane z dziejami Ukrainy, a nowożytni mieszkańcy tych ziem byli postrzegani jako historyczny wróg. Oczywiście można by tu zgłosić zastrzeżenie, że przed 1954 rokiem Półwysep Krymski nie wchodził w skład granic Ukrainy i zasadniczo nie był postrzegany jako część terytorium Ukrainy, zatem i narodowa terytorializacja wobec niego nie mogła być uprawiana, a obraz Chanatu w ukraińskim dyskursie był tylko obrazem sąsiada, a nie mieszkańca naszego terytorium. Zastrzeżenie takie byłoby jednak błędne: Chanat Krymski rozciągał się także na kontynentalną Ukrainę, a inne ziemie nadczarnomorskie kontynentalnej Ukrainy podlegały bezpośrednio Osmanom.

[7] M. Hruševs'kyj, *Istorija Ukraïny-Rusy*, t. III, Kyïv 1993, s. 143–153; N. Polons'ka-Vasylenko, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2002, t. 1, s. 183–192. Zob. też: M. Lukinjuk, *Oberežno: mify! Sproba systemnoho pidhodu do vysvitlennja fal'šuvan' istoriï Ukraïny,* Kyïv 2013, wyd. II, s. 32–42; Por. S. Plochij, *Velikyj peredil. Nezvyčajna istorija Mychajla Hruševs'koho*, przeł. M. Klymčuk, Kyïv 2011, s. 108–127; A. Toločko, *Kievskaja Rus' i Malorossija v XIX veke*, Kiev 2012, s. 205–235.

Początki rewizji historycznego obrazu Turcji Osmańskiej i Chanatu Krymskiego w nauce ukraińskiej nastąpiły już w pierwszej połowie XX wieku. Jednak nie wpłynęły one na powszechny dyskurs. Po 1991 roku okazało się, że Tatarzy Krymscy są realnie najważniejszym proukraińskim czynnikiem na Półwyspie Krymskim. W środowiskach intelektualnych podjęto wtedy ponownie próby rewizji historycznego schematu postrzegania Tatarów, ale państwo ukraińskie nie potrafiło tego wykorzystać politycznie. Dopiero rosyjska okupacja Krymu wiosną 2014 uświadomiła szerszym kręgom, że Tatarzy są – przynajmniej funkcjonalnie – patriotami Ukrainy i główną siłą opozycyjną wobec *Russkiego Miru*. Podjęto – spóźnione, jak się wydaje – zabiegi, by zapis konstytucyjny o „rdzennych narodach Ukrainy" nabrał realnego znaczenia. Aktualnie istnieje więc pomyślna koniunktura dla przewartościowania roli Tatarów, a tym samym historii nowożytnego Nadczarnomorza. Logiczną konsekwencją uznania Tatarów za rdzenny naród Ukrainy powinno być właściwie uznanie Chanatu za państwo ukraińskie, za integralny składnik historii Ukrainy, jak już w 1980 roku postulował Omeljan Pricak[8]. Jest to jednak wyzwanie o ogromnej skali trudności intelektualnej i politycznej.

6.1. Fenomen Chanatu Krymskiego

Procesy, które doprowadziły do powstania **Chanatu Krymskiego**, zostały zapoczątkowane w XIV wieku. Z jednej strony była to islamizacja, która kulturowo związała Tatarów mieszkających na Krymie z Turcją Osmańską i całym muzułmańskim Bliskim Wschodem. Z drugiej – tendencje decentralizacyjne Złotej Ordy. Pewien udział w powstaniu Chanatu miało też Wielkie Księstwo Litewskie. W drugiej połowie XIV wieku władza chana Złotej Ordy stała się iluzoryczna, chanowie z dynastii czyngisydzkiej byli wynoszeni na tron i strącani z niego przez potężnych wodzów. Ułus krymski, o wyrazistych granicach geograficznych, posiadający w swych granicach twierdze oraz ośrodki handlu i religii, będący oknem Złotej Ordy na świat śródziemnomorski i bliskowschodni, zaczął być refugium i bazą oparcia dla uczestników walki o tron chański[9]. Witold i Jagiełło wspierali Tochtamysza należącego do linii Tukatimurydów, a potem jego potomków. Jeden z nich, Dżelaleddin, z pomocą litewską zapanował nad Krymem w latach 1410–1413. Jednak ostatecznie trwałe opanowanie ułusu krymskiego udało się przedstawicielowi innej linii Tukatimurydów, Hadżi Girejowi. W latach 1441–1443 z poparciem Kazimierza Ja-

[8] O. Pricak, *Ščo take istorija Ukraïny? (Dopovid' vyhološena 17-ho travnja 1980 roku na vidznačenni 30-littja UVAN u ZSA),* w: tenże, *Ščo take istorija Ukraïny?*, Wstęp O.V. Jas', „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2015, nr 1, s. 194–195

[9] A.W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, 1978, s. 1–3; V. Krysačenko, *Istorija Krymu. Kryms'ke chanstvo*, Kyïv 2000, s. 25–31; O. Halenko, *Ščo pryzvelo do utvorennja Kryms'koho Chanatu*, w: *Krym: šljach kriz' viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach,* red. V. Smolij, Kyïv 2014, s. 112–113.

giellończyka opanował on ułus krymski[10] oraz uniezależnił go od centrum Złotej Odry, co było zbieżne z jej rozpadem[11].

Za właściwy początek państwowości Chanatu Krymskiego uznaje się zwykle dopiero panowanie Mengli I Gireja (1478–1514). Za czasów tego władcy zostały ukształtowane składniki państwowości Chanatu: legitymizacja władzy, stolica, dynastia. W 1502 roku Mengli zdobył i spalił stolicę Złotej Ordy Saraj, nie próbował jednak nigdy w nim zapanować, choć on i jego następcy używali odtąd tytułów wskazujących na dziedzictwo po Złotej Ordzie, a tym samym po całym imperium mongolskim[12]. Ustanowił stałą stolicę w Sołchacie[13], nadał kształt najważniejszym urzędom i instytucjom.

W drugiej połowie XV wieku na południowym brzegu Morza Czarnego zaszły wydarzenia, które na kilkaset lat ukształtowały relacje geopolityczne w regionie i relacje Morza, Stepu i Pola. W 1453 roku **Osmanowie** zdobyli Konstantynopol, kładąc kres istnieniu Cesarstwa Bizantyjskiego. W następnym roku flota osmańska po raz pierwszy pojawiła się na Morzu Czarnym. Odtąd aksjomatem strategii Osmanów stało się podporządkowanie wszystkich wybrzeży Morza i zlikwidowanie tam wszelkich chrześcijańskich jednostek politycznych[14]. W 1475 roku Osmanowie podbili genueńskie kolonie na Południowym Wybrzeżu Krymu – Kapitanat

[10] Władztwo Hadżi Gireja objęło Krym stepowy i część górskiego, bez Księstwa Teodoro i bez genueńskiego Kapitanatu Gocji (Południowego Wybrzeża Krymu). Termin „Krym" pojawił się po podboju mongolskim i początkowo należał do geografii politycznej, a nie fizycznej: oznaczał ułus zarządzany z miasta Sołchat (od XV wieku nazywanego Eski-Kirim, Stary Krym). Po powstaniu Chanatu półwysep zaczęto nazywać Wyspą Krym (Kirim-adası). Państwo Girejów, łącznie z jego kontynentalnymi częściami, ale bez Południowego Wybrzeża Krymu, przez Europejczyków nazywane było Tatarią Perekopską, Małą Tatarią, a od XVI wieku także Krymem. Półwysep jako obiekt geografii fizycznej jeszcze w XVII wieku Europie Zachodniej nazywano Gazarią lub Chersonezem Taurydzkim. Zob. V. Krysačenko, dz. cyt., s. 56–69; R.I. Sossa, *Istorija kartohrafuvannja terytorií Ukraïny*, Kyïv 2007, s. 56–57; O. Halenko, *Jaki istoryčni nazvy mav Kryms'kyj poluostriv*, w: *Krym: šljach kriz' viky…*, s. 29–31.

[11] Między 1430 a 1466 Złota Orda rozpadła się na kilka niezależnych tworów, z których najważniejszymi były Chanat Kazański, Astrachański i Krymski oraz Orda Nogajska. Formalna kontynuacja Złotej Ordy, tzw. Wielka Orda, przetrwała do 1502 roku.

[12] Mengli I Girej tytułował się: „Wielki Chan, Znamienity Chan, Władca Świata", na portyku swojego pałacu kazał umieścić napis „chakan dwóch mórz i sułtan dwóch kontynentów", co było kalką tytułów osmańskich, ale oznaczało także aspiracje do dziedzictwa po Złotej Ordzie (Morze Czarne i Kaspijskie, Azja i Europa). Późniejsi chanowie używali tytułu „Wielkiej Ordy, Wielkiej Jurty, Stepu Kipczackiego, Państwa Krymskiego, Nieprzeliczonych Tatarów i Nogajów Wielki Suweren". Po 1774 roku tytuł władcy formalnie suwerennego państwa brzmiał „Wielki Chan, Władca Tronu Krymskiego i Stepu Kipczackiego". Zob. V. Krysačenko, dz. cyt., s. 32, 99; O. Gajvoronskij, *Poveliteli dvuch materikov*, t. I: *Krymskie chany XV–XVI stoletij i bor'ba za nasledstvo Velikoj Ordy,* Kiev-Bachčysaraj 2007, s. 5–6.

[13] Pierwszą siedzibą władców Krymu (jeszcze w czasach Złotej Ordy) było Kyrk-Jer (obecne Czufut-Kale), potem od czasów Mengli I Gireja do połowy XVI wieku Sołchat (Stary Krym), ostatecznie zaś Bachczysaraj.

[14] C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, przeł. Z. Piotrowska, Warszawa 2006, s. 125–130. Zob. też. H. Inalcik, *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600*, przeł. J. Hunia, Kraków 2006, s. 39–41. O znaczeniu Morza Czarnego i regionu czarnomorskiego dla gospodarki Imperium Osmańskiego zob. tamże, s. 143–147.

Gocji stał się **sandżakiem**, a potem **ejaletem Kaffy**[15]. Zdobyli również Mangup, likwidując Księstwo Teodoro. W latach 1475–1478 zostały też ustanowione zasady podległości Chanatu Osmanom, które z pewnymi modyfikacjami funkcjonowały przez prawie trzysta lat. Chan był wybierany spośród grona członków dynastii Girejów przez Kurułtaj (zgromadzenie notabli) i zatwierdzany przez padyszacha osmańskiego; Chanat miał samodzielność w polityce wewnętrznej oraz prawo utrzymywania samodzielnych stosunków z Rzeczpospolitą i Moskwą; był zobowiązany do militarnego wspierania Imperium Osmańskiego we wszystkich jego kampaniach wojennych. W istocie więź krymsko-turecka była korzystna dla obu stron. Chanat Krymski zapewniał Turcji bezpieczeństwo od północy. Do początków XVIII wieku żadna armia europejska nie była w stanie nawet dotrzeć lądem do wybrzeży Morza Czarnego – zaporą był sam step nadczarnomorski i tatarska konnica. Turcy mogli więc ograniczyć się do budowy twierdz zamykających ujścia rzek, jedynym zagrożeniem były bowiem wyprawy kozackie na łodziach nadchodzące z góry biegu. Akerman zamykał ujście Dniestru, Oczaków i Kinburn – Bohu i Dniepru, Azow – Donu, Kercz – przejście z Morza Azowskiego na Czarne. Tatarzy odgrywali też znaczącą rolę w osmańskich kampaniach na różnych frontach i dostarczali do Imperium Osmańskiego niewolników. Stambuł z kolei finansował Chanat Krymski, zaopatrywał go w broń palną, a także zapewniał względną stabilność wewnętrzną[16].

Złożone były także stosunki na gruncie legitymizacji władzy. Imperium Osmańskie charakteryzowało się skomplikowaną tożsamością. W tytulaturze jego władców występowały trzy linie legitymizacyjne, odzwierciedlające złożoną i dynamiczną tożsamość państwa Osmanów: islamską, stepową i imperialną. Władca osmański był przywódcą islamu – początkowo wodzem *gazich*, wojowników świętej wojny, potem także kalifem (*Następcą Proroka*) – najwyższym przywódcą całej ummy sunnickiej, ale przede wszystkim padyszachem – najwyższym władcą świata kultury persko-arabskiej. Jako chan chanów był spadkobiercą władców tureckiego Wielkiego Stepu. Był wreszcie cesarzem Rzymu – dziedzicem bizantyjskich basileusów, panem śródziemnomorskiej talassokracji i imperium europejsko-azjatyckiego, następcą Aleksandra Wielkiego, Cezara i Cyrusa[17]. Tytulatura dość precyzyjnie określała też status ziem Północnego Nadczarnomorza: padyszach władał bezpośrednio *Morzem Czarnym i jego Wybrzeżami*, *Kaffą i sąsiednim Regionami* (a więc Południowym Wybrzeżem Krymu), pośrednio zaś *Stepem Kipczackim i całym Krajem Tatarów* oraz Mołdawią (*Bogdanią*) i jej wszystkimi *Dependencjami*

[15] Status ejaletu (prowincji, wyższy niż sandżak – okręg) nadano w połowie XVI wieku.

[16] A.W. Fisher, dz. cyt., s. 11–38; O. Halenko, *Jakym bulo stanovyšče Kryms'koho chanatu v Osmans'kyj imperiï*, w: *Krym: šljach kriz' viky…*, s. 116–117; tenże, *U čomu poljahaly pryčyny tryvaloho isnuvannja Kryms'koho chanatu*, tamże, s. 118.

[17] D. Kołodziejczyk, *Khan, caliph, tsar and imperator: the multiple identities of the Ottoman sultan*, w: *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, red. P.F. Bang, D. Kołodziejczyk, Cambridge 2012.

i Pograniczami. W świecie stepowym jednak legitymacja Osmanów do władzy chańskiej była przynajmniej teoretycznie słabsza niż legitymacja Girejów, którzy byli potomkami Czyngis-chana. Girejowie byli więc traktowani przez sułtanów osmańskich ze specjalnym szacunkiem i przywilejami[18].

Pod względem ustroju politycznego Chanat był syntezą modelu stepowego i islamskiego[19]. W istocie był państwem mniej despotycznym niż Imperium Osmańskie i Carstwo Rosyjskie – chan nie utożsamiał sobą państwa, a tylko stał na jego czele[20]. Polityczna rola przywódców klanów arystokratycznych była niezmiennym elementem systemu – wchodzili oni w skład rady państwowej (Dywanu). Istniała też instytucja reprezentatywna – Kurułtaj, w którym uczestniczyli przywódcy klanowi i duchowni oraz „najlepsi mężowie". Chanat, przynajmniej do początków XVII wieku, charakteryzował się rozwiniętym życiem miejskim.

Współcześnie funkcjonuje kilka wersji formowania się etni krymskotatarskiej. Jedna z nich głosi, że Tatarzy Krymscy są po prostu potomkami mongolskich najeźdźców. Pogląd taki, przeważający w powojennym dyskursie sowieckim, usprawiedliwia deportację dokonaną przez Stalina w 1944 roku. Jednocześnie sami działacze krymskotatarskiego ruchu narodowego XX wieku uważali swój naród właśnie za *stricte* turecko-mongolski, wywodzący się ze Złotej Ordy i Chanatu Krymskiego. Z kolei wersja powstała po deportacji wśród krymskotatarskich intelektualistów polega na tezie, że naród jest na wskroś autochtoniczny, powstał jako amalgamat „trzydziestu narodów i plemion" – Krym był tyglem etnicznym, w którym w jedną całość stopili się potomkowie ludów stepowych – nie tylko tureckich i mongolskich, ale także Scytów i Kimmerów, ludów niestepowych przybyłych ze strony kontynentu (na przykład Gotów) oraz przybyłych od strony Morza: Greków, Ormian, Włochów itd.[21]

Chanat Krymski nie był identyczny z Półwyspem Krymskim. Granice Chanatu nie pokrywały się też z zasięgiem zamieszkiwania Tatarów Krymskich: żyli oni także poza Chanatem – w osmańskim ejalecie Kaffy, a wewnątrz Chanatu istniały mniejszości nie-tatarskie i niemuzułmańskie[22].

Chanat oprócz stepowego i górskiego Krymu obejmował także ziemie na Kubaniu oraz na kontynentalnej Ukrainie do Dniepru i Konki – większą część obecnych obwodów chersońskiego i zaporoskiego oraz południowy fragment donieckiego.

---

[18] A.W. Fisher, dz. cyt., s. 12–13.

[19] W.H. McNeill, dz. cyt., s. 13.

[20] A.W. Fisher, dz. cyt., s. 18.

[21] B.G. Williams, *The Ethnogenesis of the Crimean Tatars. A Historical Re-interpretation*, „Journal of the Royal Asiatic Society" 2001, vol. 11, part 3; L. Vojtovyč, *Formuvannja kryms'kotatars'koho narodu. Vstup do etnohenezu,* Bila Cerkva 2009, s. 3–4; O. Halenko, *Bytva rosijs'koho flotu z Kryms'kym chanatom*, „Krytyka" 2008, nr 9 (131), s. 6.

[22] Jest to o tyle ważne, że historiografia radziecka miała skłonność do utożsamiania Chanatu z narodem (uznając przy tym, że naród takowy istniał w XV–XVIII wieku), np. określając Chanat mianem „państwowości krymskotatarskiej".

Tatarzy Krymscy nazywali te ziemie **Or-Taszrasi** („Zaperekopie") – z ich punktu widzenia położone były za twierdzą Or (Perekop) leżącą na przesmyku oddzielającym Półwysep od kontynentu[23]. W drugiej połowie XVI wieku na Or-Taszrasi przybył odłam **Małej Ordy Nogajskiej** i uznał suwerenność chana. **Nogajowie** byli związkiem plemiennym, który składał się z elementu mongolskiego i tureckiego, a jego rdzeniem było mongolskie plemię Mangitów. Głównym elementem integracyjnym była nie religia czy język, ale dynastia bejów pochodząca od Edigeja, wybitnego wodza i „kingmakera" Złotej Ordy w XIV wieku[24]. Dynastia ta nie była czyngisydzkiego pochodzenia, więc uważano ją za niższą w stepowej hierarchii. Z drugiej strony, uprawiający konsekwentnie koczowniczy, pastersko-wojowniczy tryb życia Nogajowie uważali się za lepszych od osiadłych miejskich Tatarów centrum Chanatu. Już w XVI wieku podzielili się na kilka mniejszych ord. **Orda Jedyczkulska** przebywała na lewym brzegu dolnego Dniepru, **Dżambołucka** na Przyazowiu i na północ od nasady Półwyspu Krymskiego. Inne ordy nogajskie przebywały na terenach o skomplikowanym statusie pogranicznym: **Jedysańska** na stepach nadczarnomorskich między dolnym Dnieprem a Dniestrem (nazwanych Jedysanem lub Zachodnim Nogajem), a **Budziacka (Akermańska)** na Budziaku. Terytorium Jedysanu i Budziaku wchodziło formalnie w skład Imperium Osmańskiego (nie Chanatu), lecz poza pasem nadbrzeżnym było oddane w dzierżawę chanom krymskim[25]. Chanat Krymski wyznaczał namiestników (seraskierów) mających administrować ordami nogajskimi, jednak w praktyce kontrola nad nimi pozostawała iluzoryczna, a oni sami – elementem anarchizującym Chanat[26].

We współczesnej nauce ukraińskiej analizę formowania się etni Tatarów Krymskich (tu: *krymskotatarśkyj narod*) przedstawił lwowski mediewista Łeontij Wojtowycz[27]. Proces kształtowania się etni przebiegał stopniowo przez kilka stuleci. Pierwszy etap nastąpił do podboju mongolskiego: Kipczacy oraz resztki starszych ludów stepowych (Pieczyngów, Hunów, Bułgarów) uformowały jeden tureckojęzyczny konglomerat na terenie Krymu stepowego. W drugim etapie trwającym

[23] O. Halenko, *Jaki istoryčni nazvy…*, s. 30–31. W XVIII wieku tereny te znane były też jako „Wschodni Nogaj", a w XIX jako „kontynentalna Tauryda".

[24] Kwestią dyskusyjną jest, czy etnonim Nogajów miał cokolwiek wspólnego z imieniem dziesięciotysięcznika Nogaja z XIII w. Por.: L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 189; B.G. Williams, dz. cyt., s. 338; M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500–1800*, przeł. B. Malarecka, Warszawa 2009, s. 21, 107–136.

[25] O. Sereda, *Chans'ka Ukraïna v administratyvnij strukturi Silistryns'ko-Očakivs'koho ejaletu*, „Čornomors'ka mynuvšna", T. 3, 2008, s. 57–58.

[26] A.W. Fisher, dz. cyt., s. 24–25.

[27] L. Vojtovyč, dz. cyt. Pracę Wojtowycza można scharakteryzować jako pozostającą w paradygmacie perenialistycznym – autor używa pojęcia *narod* i nie definiuje swoich pozycji teoretycznych. Zastrzega jednak że praca ma charakter wstępnego zbioru danych, jest analizą wskazującą, jakie komponenty weszły w skład wspólnoty Tatarów Krymskich do końca XVIII wieku, nie zajmuje się natomiast kwestiami świadomościowymi. W pracy nie występują w ogóle Słowianie jako substrat etniczny Tatarów, nawet w kontekście jasyru nowożytnego!

przez XIII oraz XIV wiek dołączyły do niego nowe fale ludności tureckiej (głównie Kipczaków) ze Stepu Kipczackiego oraz zza Morza Czarnego (Seldżucy). Wtedy też przyjął się etnonim Tatarzy. W XV wieku w związku z rozpadem Złotej Ordy napłynęły na Krym i weszły w skład Tatarów Krymskich kolejne grupy tatarskie. I wreszcie stulecia XVI–XVIII to stopniowa i nigdy w pełni nie zakończona asymilacja Nogajów[28]. Według Wojtowycza więc Tatarzy Krymscy są zbiorowością o zasadniczo tureckim, kipczackim pochodzeniu biologicznym, kulturowym i językowym. Inwazja mongolska była katalizatorem sformowania się tej zbiorowości, lecz w jej kulturze i języku niemal nie ma elementów mongolskich[29].

Do deportacji 1944 roku Tatarzy Krymscy dzielili się na kilka grup etnograficznych. *Yalıboyu*, czyli „Mieszkańcy Wybrzeża", zamieszkujący Południowe Wybrzeże Krymu używali dialektu o przewadze cech podrodziny oguzyjskiej rodziny tureckiej, do której należy anatolijski turecki. Tatarzy górscy czyli *Tatowie (Tatlar)*, używali języka o przewadze cech podrodziny kipczackiej, jednak z elementami oguzyjskimi. Tatarzy stepowi, określający sami siebie mianem *Mangit*, a przez pozostałych zwani Nogajami (*Noğaylar*) lub „Ludem Stepu" (*Çöl Halqi*) posługiwali się dialektem o cechach kipczackich i mieli najwięcej mongoloidalnych cech antropologicznych[30]. Problem wewnętrznej złożoności wspólnoty Tatarów jest z jednej strony poruszany tylko w specjalistycznej literaturze i mało znany, z drugiej zaś – wnioski wyciągane w tej materii mogą także wzmacniać bądź osłabiać legitymizację Tatarów jako autochtonów Krymu. Wojtowycz uważa, że wszystkie trzy grupy są pochodzenia tureckiego, w etnogenezie Tatarów Krymskich ludy nietureckie niemal nie uczestniczyły, z wyjątkiem Alanów – którzy stali się substratem Tatów i niewielkim zakresie także Tatarów Nadbrzeżnych. Natomiast Grecy, Goci, Ormianie, Włosi itd. nie brali udziału w etnogenezie Tatarów, a słowa pochodzenia greckiego, arabskiego czy włoskiego są efektem sąsiedztwa, a nie pochodzenia[31]. Tezy te bynajmniej nie są bezdyskusyjne. Paul Robert Magocsi przedstawił ukraińskim czytelnikom inną wersję, opartą o poglądy badaczy zachodnich: o ile mieszkańcy stepowej części Krymu pochodzili od stepowych ludów tureckich, przede wszystkim od Kipczaków, to Tatarzy górscy i nadbrzeżni byli autochtoniczną ludnością

[28] W końcu XVIII wieku część Nogajów przeniosła się na stepowy obszar Krymu; stopniowo ulegli oni asymilacji z Tatarami półwyspu, procesy te jednak nie zostały w pełni zakończone do 1944 roku; roku inne grupy przeszły pod protekcję Rosji na Kubań, a następnie na Przyazowie, by potem w ramach mahadżirstwa XIX-wiecznego wyemigrować do Turcji (zob. rozdział 8.3). Współcześnie termin „Nogaj" wśród Tatarów Krymskich oznacza osobę o mongoloidalnych cechach antropologicznych.

[29] L. Vojtovyč, dz. cyt., szczególnie zob. s. 191–193.

[30] Językiem pisanym Chanatu Krymskiego był czagatajski (język turecki z podrodziny karłuckiej, spokrewniony z dzisiejszym uzbeckim oraz ujgurskim, literacki standard państw powstałych po rozpadzie imperium mongolskiego) oraz osmański turecki. Pierwsza standaryzacja języka krymskotatarskiego została dokonana w końcu XIX wieku przez Ismaiła Gasprinskiego w oparciu o dialekt południowy (oguzyjski). W okresie korenizacji wprowadzono standard oparty na dialekcie Tatów. Jest on używany współcześnie przez Tatarów Krymskich.

[31] Tamże, s. 191–196.

o heterogenicznym pochodzeniu, „potomkami Taurów, Greków, Scytów, Alanów, Gotów, Hunów, Genueńczyków, Ormian, Żydów, Kipczaków, Turków Anatolijskich i Słowian", a termin *Tatowie* był pierwotnie pejoratywnym określeniem „nowo nawróconych na islam mieszańców"[32].

Niemuzułmańscy mieszkańcy Krymu – zarówno Chanatu, jak i ejaletu Kaffy – także w znacznym stopniu ulegli kulturowej i językowej asymilacji z Tatarami. Głównym wyróżnikiem pozostawała religia – **judaizm talmudyczny i karaimski**, prawosławie Greków oraz chrześcijaństwo orientalne **Ormian**[33]. Żydzi talmudyczni (ortodoksyjni) zachowując w liturgii i w korespondencji świeckiej język hebrajski, w mowie w życiu codziennym używali języka krymskotatarskiego z hebraizmami. W XIX wieku Żydów mieszkających na Krymie przed aneksją rosyjską zaczęto po rosyjsku nazywać **Krymczakami-Żydami** (*krymczaki-jewrei*), co było kalka krymskotatarskiego *Jahudiler Kirimça*. W końcu XIX i pierwszej połowie XX wieku wśród Krymczaków dokonał się mikroproces narodowotwórczy podobny do formowania się narodu karaimskiego, jednak ostatecznie Krymczacy we własnej świadomości ani w postrzeganiu otoczenia nie wyłączyli się nigdy ze wspólnoty żydowskiej[34]. Obecnie jako grupa etniczna są na skraju całkowitego zaniku, choć wymienia się ich jako potencjalny „rdzenny naród Ukrainy"[35]. Karaimi używali języka karaim-

[32] P.R. Magočij, *Krym: naša blagoslovenna zemlja*, przeł. O. Sydorčuk, N. Kuško, Užhorod 2014, s. 58–59. Magocsi tu przywołuje tezy amerykańskiego turkologa i islamoznawcy Briana G. Williamsa, autora radykalnie konstruktywistycznej interpretacji uformowania się nowoczesnego narodu krymskotatarskiego. Według Williamsa do XIX wieku włącznie wspólnota określana z zewnątrz jako Tatarzy składała się w istocie z dwóch odrębnych grup etnicznych, przy czym Tatowie (razem z Yalıboyu) byli grupą o rodowodzie podobnym jak Pomacy czy Boszniacy – zislamizowanymi osiadłymi chrześcijanami nietureckiego pochodzenia (potomkami Greków, Alanów, Gotów i Ormian). Zob. B.G. Williams, dz. cyt. Skądinąd podobne poglądy funkcjonowały w nauce rosyjskiej już na początku XX wieku – zob.: *Rossìja. Polnoe geografičeskoe opisanìe našego Otečestva,* red. V.P. Semenov-Tjan"-Šanskij, t. XIV: *Novorossìja i Krym*", S.-Peterburg" 1910, reprint Char'kov 2011, s. 218–219.

[33] Intensywny napływ Ormian na Krym, głównie do miast, nastąpił od połowy XIV wieku po upadku państwa ormiańskiego w Cylicji. W drugiej połowie XIV wieku Ormianie stanowili znaczną część ludności Krymu, a w niektórych miastach, np. w Kaffie – bezwzględną większość. Zob. *Encyklopedija ukraïnoznavstva,* t. 1, sv*. Virmeny*; M.A. Aradžioni, *Armjane*, w: *Ot kimmerijcev do krymčakov. Narody Kryma s drevnejšych vremen do konca XVIII v.*, red. I.N. Chrapunov, A.G. Gercen, Simferopol' 2007; L. Vojtovyč, dz. cyt., s. 148–150.

[34] Por. rozdział 3.2.

[35] W okresie wczesnonowożytnym ortodoksyjni Żydzi krymscy zamieszkiwali głównie Kaffę i Karasubazar (obecnie Biłohirśk). Ich liczebność z kilkuset osób w wiekach XVI–XVII w XIX stuleciu wzrosła do kilku tysięcy. Na przełomie XIX i XX wieku nastąpiły początki ruchu narodowo-kulturalnego. Program korenizacji w ZSRR z jednej strony osłabiał tożsamość Krymczaków, likwidując instytucje religijne, z drugiej strony ją formował, dzięki powstaniu szkolnictwa i piśmiennictwa w języku krymczackim, tj. krymczackim wariancie krymskotatarskiego, zapisywanym alfabetem łacińskim. Krymczacy uzyskali nawet pewną formę etnicznej autonomii w postaci dwóch kołchozów narodowościowych. Społeczność uległa niemal całkowitej zagładzie podczas niemieckiej okupacji Krymu w latach 1941–1944. Według spisu z 2001 roku na Ukrainie mieszka 406 osób deklarujących się jako Krymczacy, z tego 204 na Krymie. W 2014 roku zostali wymienieni w projekcie ustawy o rdzennych narodach Ukrainy obok Tatarów Krymskich i Karaimów. W dniu 25 maja 2014 r. Rada Państwowa

skiego, zbliżonego do krymskotatarskiego. Ludność określana zwykle mianem „Greków" to wyznawcy prawosławia o różnym pochodzeniu, używający w liturgii bizantyjskiego wariantu greki, dzielący się na dwie grupy pod względem języka codziennego – **Rumejowie** posługiwali się *rumeiką* – dialektem języka greckiego, **Urumowie** – etnolektem *urum* uważanym za wariant języka krymskotatarskiego lub za samodzielny język z rodziny tureckiej[36]. Nie-muzułmanie tworzyli milety – autonomiczne pod względem życia wewnętrznego wspólnoty religijne. Nie pełnili służby wojskowej, płacili natomiast specjalne wyższe podatki. Byli oni miejską warstwą ludności Chanatu, zajmującą się rzemiosłem, handlem i finansami[37].

6.2. Chanat w ukraińskiej perspektywie – interpretacje tradycyjne i nowe propozycje

W problematyce narodowej terytorializacji nowożytnej przeszłości Nadczarnomorza i Morza Czarnego występują trzy główne kwestie. Pierwszą jest sam obraz Tatarów Krymskich i Chanatu w ukraińskim dyskursie i zakres zintegrowania ich historii z historią Ukrainy. Drugą – kozacka aktywność militarna na Morzu Czarnym. Trzecią – interpretacja i ocena ukraińskich struktur polityczno-militarnych podporządkowanych Turcji Osmańskiej.

W nowoczesnym ukraińskim dyskursie Chanat Krymski był zasadniczo postrzegany jako siła obca wobec narodu ukraińskiego, jako historyczny wróg, zło i niebezpieczeństwo, a walka z zagrożeniem tatarskim wyrastała na jeden z głównych wątków ukraińskiej historii.

Pierwsza, naukowo-kulturalna faza nowoczesnego ukraińskiego ruchu narodowego, w końcu XVIII i na początku XIX wieku miała społecznie charakter elitarny i była związana z dążeniami potomków starszyzny kozackiej do legitymizacji swojego statusu jako szlachty w Imperium Rosyjskim. Wykazywanie zasług w walce z Tatarami i Turkami (obok zasług w obronie prawosławia przed *Polakami*) było kluczowym argumentem w tych dążeniach[38]. Zainteresowanie przeszłością i specyfiką kraju, motywowane własnym interesem socjalnym, albo czystym sentymentem, zaczęło formować tożsamość małorosyjską – jeszcze nie ukraińską. Dokumentowanie folkloru uczyniło z pieśni ludowych ważny element

Republiki Krym (organ ustawodawczy nie uznawanego przez społeczność międzynarodową podmiotu Federacji Rosyjskiej) uchwaliła wniosek do rządu Federacji Rosyjskiej o wpisanie Karaimów i Krymczaków na listę rdzennych małych narodów, co można uznać za kreowanie „dekoracyjnej wielokulturowości" oraz działanie w praktyce antytatarskie i antyukraińskie. Na temat Krymczaków obszerniej zob.: L. Jakubova, *Jaki sučasni etnosy utvorylysja na Kryms'komu pivostrovi?*, w: *Krym: šljach kriz' viky*..., s. 36–37; M.B. Kizilov, *Krymčaki*, w: *Ot kimmerijcev*...

[36] M.A. Aradžioni, *Krymskie greki*, w: *Ot kimmerijcev*...; L. Jakubova, dz. cyt., s. 37.

[37] A.W. Fisher, dz. cyt., s. 30.

[38] S. Plochij, *Kozac'kyj mif*...

tej tożsamości i wniosło do niej wątek tatarski. W kolejnym etapie, w fazie agitacji narodowej – która na Ukrainie Naddnieprzańskiej trwała od 1845 roku do 1905 lub nawet do 1917 – zgodnie z ideami narodników-demokratów podstawowym podmiotem ukraińskiego bytu narodowego stał się lud, szewczenkowski „Najmniejszy Brat". Wtedy ludowa epika stała się podstawowym zasobem kulturowym tworzącym tożsamość[39]. Wątek niewoli tatarskiej, ucieczki z niewoli tatarskiej i walk Kozaków z Tatarami jest zaś w folklorze dominujący[40]. Negatywny obraz Tatarów Krymskich był zawarty w piśmiennictwie duchowego ojca nowoczesnej ukraińskiej demokracji i socjalizmu, Mychajły Drahomanowa. Sformułował on go zarówno w wersji popularnej, jak i w adresowanej do wykształconego czytelnika:

> Nad Morzem Czarnym rozciągały się stepy, które idą dalej ku wschodowi słońca aż do Azji, do krajów, gdzie żyją odwieczni pasterze tatarskiego i tureckiego rodu, którzy koczują z miejsca na miejsce. Ci pasterze – nie to co chliborobi – gromadzą się całymi ordami, idą na zachód na pastwiska, a potem napadają na narody chliborobne, jak na naszych ojców, i grabią ich, albo osiadają gdzieś w pobliżu, jak na Krymie, i stąd co roku najeżdżają naszą ziemię i zabierają naszych ludzi jako niewolników do siebie, albo na sprzedaż[41].
> Tatarzy i Turcy postrzegali zarówno Ukrainę, jak i Moskwę, jako białą Afrykę, skąd można zdobyć niewolników, katorżników i janczarów (co wykazano licznymi faktami w *Historycznych pieśniach ludu małorosyjskiego* Antonowycza i Drahomanowa)[42].

Jekaterynosławski historyk Dmytro Jawornycki[43], twórca popularnego neoromantycznego obrazu kozactwa ukraińskiego, poświęcił Tatarom Krymskim obszerne partie swojej trzytomowej *Historii Kozaków Zaporoskich* zatytułowane *Muzułmańscy sąsiedzi Kozaków Zaporoskich*. Opisał on obszernie, choć dość jednostronnie, tatarski model społeczno-gospodarczy. Zaznaczył przy tym, że do drugiej połowy XV wieku stosunki Tatarów Krymskich ze Słowianami były pokojowe:

> W pierwszym okresie politycznych dziejów Tatarów Krymskich jeszcze nie było wrogości między muzułmanami a chrześcijanami. Początkowo Tatarzy prowadzili życie pokojowe:

---

[39] Zob. S. Kozak, *U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie*, Wrocław 1978, s. 20–70.

[40] Zob. tamże.

[41] M. Drahomanov, dz. cyt., s. 2. Termin *chliborob* jest trudny do przetłumaczenia na język polski – można go oddać jako „rolnik", ma jednak znacznie wyższą wartość emocjonalną. Negatywny obraz Chanatu Krymskiego związany z jasyrem; zob. też tamże, s. 9–26.

[42] M. Drahomanov, *Lysty na Naddniprjans'ku Ukraïnu*, I [1892], w: B. Hrinčenko, M. Drahomanov, *Dialohy pro ukraïns'ku nacional'nu spravu*, red. A. Žukovs'kyj, Kyïv 1994, s. 167. Obraz Tatarów jest częścią obszerniejszego zagadnienia interpretacji historii Południa Ukrainy w myśli Drahomanowa – zob. rozdział 9.

[43] Dmytro Jawornycki (1855–1940) – historyk, archeolog, etnograf; 1902–1933 dyrektor Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Jaketerynosławiu-Dniepropietrowsku. Jego trzytomowa *Historia Kozaków Zaporoskich* wydana w latach 1892–1897 (po rosyjsku) oraz inne jego publikacje wywarły wielki wpływ na ukraińską świadomość historyczną i przyczyniły się znacząco do ukształtowania popularnego obrazu Kozactwa Zaporoskiego.

wyczerpawszy swe siły w wewnętrznych walkach, chcieli tylko pokoju, i innego ideałów szczęśliwego życia, prócz pokojowego pasterstwa, nie widzieli. W tym okresie Tatarzy nawet zbliżyli się ze Słowianami Księstwa Litewsko-Ruskiego, Królestwa Polskiego i Hospodarstwa Mołdawskiego. Za chana Hadżi-Dewlet-Gireja, panującego na Krymie 39 lat, przyjaźń między Słowianami i Tatarami na tyle się umocniła, że wytworzyły się pokojowe kontakty handlowe[44].

Przyczynę przetworzenia się Tatarów w niebezpieczeństwo Jawornycki upatrywał w osmańskiej hegemonii, fanatyzmie religijnym i lubieżności, a także w personalnych cechach władców:

Przyczyną takiego obrotu spraw był z jednej strony charakter nowego chana Mengli-Gireja, charakter dziki, wojowniczy i krwiożerczy, a z drugiej strony, ten fanatyzm, który wpoili Tatarom hegemoni Krymskiej Jurty, Turcy. […] Wraz z opanowaniem przez Turków byłego imperium greckiego i z ich pojawieniem się na Półwyspie Krymskim stały się im potrzebne masy niewolników obu płci, szczególnie młodych dziewcząt i chłopców. Niewolnice były niezbędne Turkom dla zaspokojenia ich azjatyckiej chuci i potrzeby rozkoszy, a niewolnicy-chłopcy do służby w szeregach janczarów i do pełnienia nadwornych służb wymagających zaufania. Niewolników w języku muzułmanów nazywano jasyrem, a tenże jasyr odtąd zaczęli Turkom dostarczać Tatarzy. Dla Tatarów, szczególnie Nogajskich […], którzy byli ordą ubogich, półnagich dzikusów, dostarczanie chrześcijańskich niewolników dla bogatych, leniwych i żądnych rozkoszy Turków stało się głównym źródłem utrzymania[45].

Jawornycki zamieścił również obszerny opis sytuacji niewolników z Ukrainy w niewoli tatarskiej, ukazujący całkowitą deprywację ludzkiej godności, przemoc seksualną i wyniszczającą pracę, zwłaszcza wioślarzy na galerach. Zaznaczał także obecność wątku niewoli w ukraińskim folklorze[46].

U Mykoły Arkasa Chanat Krymski to nowy sąsiad Ukrainy od południa, którego wpływ na dzieje Ukrainy był katastrofalny:

Ani pieczyński pogrom, ani połowieckie napady w XI wieku, ani pochody Batu nie objęły tak wielkiej przestrzeni, ani nie były tak okrutne. Wszystko, co ukraińska kultura zdobyła przez kilka wieków, niemal spłonęło w ogniu. Cała kraina stepowa, cały południowo-wschodni pas aż do lasów – Perejasławszczyzna, południowa Czernihowszczyzna, południowa i środkowa Kijowszczyzna, Bracławszczyzna i wschodnie Podole obróciły się w pustynię. Tylko gdzieniegdzie w zamkach koronnych i w ich pobliżu trzymały się grupki ludzi. I wszystko to stało się wskutek durnej polityki Kazimierza i jego synów oraz nikczemności władzy polsko-litewskiej[47].

U Mychajła Hruszewskiego Tatarzy Krymscy są siłą obcą i największym zagrożeniem, jakie kiedykolwiek spotkało ludność ukraińską. Opis tatarskiego za-

[44] D.I. Javornyc'kyj, *Istorija zaporoz'kich kozakiv*, red. P.S. Sochan' i in., t. 1, Kyïv 1990, s. 321.
[45] Tamże, s. 321–322.
[46] Tamże, s. 331–342.
[47] M. Arkas, *Istorija Ukraïny-Rusi,* Krakiv 1912, s. 124.

grożenia stał się także dla wielkiego historyka okazją do krytyki dynastii Jagiellonów oraz polsko-litewskiej dominacji nad Ukrainą – Chanat Krymski powstał i wzmocnił się wskutek „głupiej i nieudolnej polityki polsko-litewskiej władzy – Kazimierza [Jagiellończyka] i jego synów"[48]. W programowej politycznej broszurze z 1918 roku Hruszewski przedstawiał Chanat, nazywany deprecjonująco „Ordą Krymską", jako przeszkodę dla naturalnego rozwoju Ukrainy[49]. Podobne oceny pojawiły się u Natalii Połonskiej-Wasyłenko:

> Wszystko to [napady Tatarów] do szczętu wyniszczało Ukrainę. Setki tysięcy ludzi ginęły w walce i w niewoli. Tatarzy zabierali młodych, silnych mężczyzn i kobiety. W Kozłowie (Eupatoria) i w Kaffie (Teodozja) były specjalne rynki, gdzie sprzedawano niewolników Turkom, Arabom, Persom. Szczególnie ciężko było tym, co trafili na „katorgę" – jako wioślarze ma tureckie okręty. Przykuci łańcuchami musieli wiosłować, aż ginęli z przemęczenia. To tatarskie nieszczęście trwało kilka stuleci i zostawiło głębokie ślady w świadomości narodu. Widząc, ze władza jest bezsilna, musiał ratować się własnymi siłami. Taką siłą stało się kozactwo[50].

Jeszcze w fundamentalnym dziele Dmytra Bahalija na temat Południowej Ukrainy utrzymywało się negatywne nastawienie do roli tatarskiej ludności regionu i apologetyczne wobec prawosławno-słowiańskiej „misji cywilizacyjnej", choć można tam dostrzec i początki zmiany paradygmatu – Tatarzy zaczęli być określani jako ludność tubylcza[51].

Rewizja miejsca Chanatu w ukraińskim dyskursie po raz pierwszy zaistniała w latach dwudziestych w nauce uprawianej w Ukraińskiej SRR. Radziecki etnofederalizm zmuszał do spojrzenia na niesłowiańskie narody jako na równoprawne podmioty historyczne, a idea światowej rewolucji sprzyjała zainteresowaniu światem pozaeuropejskim. W tych warunkach rozkwitła ukraińska szkoła orientalistyczna, kierowana przez Ahatanheła Krymskiego[52]. Komisja turkologiczna przy katedrze orientalistycznej WUAN zdołała wydać w 1930 roku tom studiów krymologicznych, zawierający prace o historii i kulturze Tatarów Krymskich oraz o stosunkach tatarsko-ukraińskich[53]. Wnioskiem wynikającym z tych publikacji było stwierdzenie znacznej kulturowej bliskości Ukraińców i Tatarów. Sam

[48] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. IV, Kyïv 1993, s. 334. Frazy prawie identyczne jak u Arkasa.

[49] Tenże, *Na porozi Novoï Ukraïny*. *Hadki i mriï*, Kyïv 1918 [reprint 1991], s. 18–19.

[50] N. Polons'ka-Vasylenko, dz. cyt., t. I, s. 339.

[51] V.V. Kravčenko, N.I. Švajba, *«Zaselennja Poludnevoï Ukraïny» D.I. Bahalija ta N.D. Polons'koï-Vasylenko*, w: D.I. Bahalij, *Vybrani praci*, t. 5, cz. II, red. V.V. Kravčenko i in., Charkiv 2008.

[52] Zob. rozdział 3.2.

[53] Zob. E. Cyhankova, *Schodoznavči ustanovy v Ukraïni (radjans'kyj period)*, Kyïv 2007, s. 38–40; O. Halenko, *Pošuky Krymu v mynulomu ta s'ohodenni Ukraïny*, w: *Problemy intehraciï kryms'kych repatriantiv v ukraïns'ke suspil'stvo. Zbirnyk materialiv seminaru Kyïvs'koho projektu Instytutu Kennana ta Instytutu polityčnych i etnonacional'nych doslidžen' NAN Ukraïny,13–14 travnja 2004 r.,* red. I.F. Kuras i in., Kyïv 2004, s. 30; tenże, *Try Ukraïny, dva Kryma i odna istorija – vsesvitna*, w: *Krym v istoryčnych realijach Ukraïny: materialy naukovoï konferencji „Krym v istoryčnych realiach Ukraïny: Do 50-riččja vchodžennja Krymu do składu URSR"*, red. V.A. Smolij i in., Kyïv 2004 s. 44–45.

Krymski opublikował monografię historii Imperium Osmańskiego do XVI wieku zorientowaną na wieloaspektowe wyjaśnienie stosunków turecko-ukraińskich. Dzięki atrakcyjnej narracji zyskała ona sporą popularność[54]. W młodym pokoleniu historyków ukraińskich pojawiał się postulat opracowania nowej syntezy dziejów Ukrainy, zawierającej nową ocenę roli Stepu, w tym Chanatu Krymskiego[55]. Program ten został zastopowany przez represje stalinowskie. W latach 1931–1934 zlikwidowano wszystkie instytucje naukowe w USRR zajmujące się badaniem historii, kultury i języków krajów tureckich, arabskich i irańskich, a czołowi badacze zostali poddani represjom. Odtąd aż do końca lat osiemdziesiątych w USRR nie prowadzono niemal wcale badań orientalistycznych, które zostały zarezerwowane dla Moskwy[56].

Okres międzywojenny przyniósł z jednej strony początek integracji Chanatu do historii Ukrainy, z drugiej strony – drastyczne pogłębienie orientalizacji wizerunku Tatarów. Podczas gdy historycy i orientaliści w USRR zaczynali w antyimperialistycznym duchu rewidować historię tureckojęzycznych sąsiadów, to ideolodzy ukraińskiego nacjonalizmu przejmowali, głównie z Niemiec, idee geograficznego determinizmu i walki narodów o „miejsce pod słońcem". Chanat Krymski zajmował dość istotne miejsce w piśmiennictwie międzywojennych myślicieli ukraińskiego nacjonalizmu, realizujących zarówno narodową terytorializację, jak i konstruujących pewne wizje cywilizacyjne i geopolityczne Ukrainy w szerokim regionie czarnomorskim[57]. Stepan Rudnycki w 1923 roku ukazywał nowożytne Nadczarnomorze jako część geopolitycznej i cywilizacyjnej przestrzeni Ukrainy, przetworzoną w patologiczną strefę handlu niewolnikami:

> Gdy w XV wieku Turcy-Osmanowie zajęli Carogród i wybrzeża Morza Czarnego przy ujściach Dunaju i Dniestru, gdy na Krymie powstał niemal niepodległy, tylko w sposób lenny uzależniony od Turcji, tatarski chanat, wtedy ukraińskie ziemie znalazły się w osobliwej sytuacji geograficzno-politycznej: Tatarzy zamienili całą południową i wschodnią Ukrainę w graniczną pustynię. Przez pustynię tę przeciągały, gdy tylko chciały, watahy zorganizowanych na sposób wojskowy tatarskich grabieżców. Tureccy i inni handlarze niewolnikami dostarczali im koni i broni oraz organizowali ich w czarnomorskich portach. Gdy taki czambuł grabieżczy szczęśliwie dotarł do wybrzeża, handlarze odkupywali całą zdobycz i rozsyłali ukraińskich niewolników po wszystkich centrach handlowych mahometańskiego Orientu. W XVI i XVII wieku panowały zatem na Ukrainie takie same polityczno-geograficzne stosunki, jak w XIX wieku na wschodnim wybrzeżu Afryki […]. Trzeba tylko na miejscu kupców i kapitalistów z Kaffy, Kozłowa czy Akermanu postawić kupców z Zanzibaru, Mombasy czy Chartumu, na miejsce tatarskich murzów i ułanów – arabskich handlarzy niewolnikami w rodzaju Tippu Hiba czy Busziri, na miejsce tatarskich czambułów – uzbrojone karawa-

[54] O. Halenko, *Pošuky Krymu…*, s. 29–30; tenże, *Try Ukraïny…,* s. 44.

[55] O. Halenko, *Pošuky Krymu…*, s. 28; tenże, *Try Ukraïny…*, s. 43. Zob. też A. Portnov, *Istoriï istorykiv. Oblyčča j obrazy ukraïns'koï istoriohrafiï XX stolittja*, Kyïv 2011, s. 80–85.

[56] Szerzej zob. E. Cyhankova, dz. cyt.

[57] Zob. G. Skrukwa, *Ukraińcy i Morze Czarne. Nacjonalistyczna geografia w postradzieckiej rzeczywistości*, „Sensus Historiae" vol. XII (2013/3).

ny Wangwanów czy Waniamwezów, a otrzymamy zupełnie identyczny obraz: poza pasem, zajętym przez handlarzy niewolnikami na morskim wybrzeżu, ciągnie się szeroki bezludny pas, niemal pustynia, a dalej osiedla osiadłych rolników w wiecznej trwodze przed wojennym zagrożeniem i gorzkim niewolniczym jarzmem[58].

Jednocześnie jednak według Rudnyckiego ta pograniczna strefa przemocy nad Morzem Czarnym miała dla Ukrainy i pozytywne następstwa. Po pierwsze, wygenerowała kozactwo – pograniczną formację polityczno-wojskową, która nie tylko broniła Ukrainy, ale także była czynnikiem państwowotwórczym i kolonizatorem nowych ziem. Po drugie – azjatyccy koczownicy nie zdołali ucywilizować i zaludnić ogromnych przestrzeni stepu. Po upadku Chanatu przestrzenie te stanęły więc otworem dla ukraińskiej kolonizacji, co pozwoliło narodowi ukraińskiemu nie tylko po sześciu stuleciach wrócić na wybrzeże morskie, ale także poszerzyć granice etnograficzne do Morza Kaspijskiego i Kaukazu[59].

Apogeum negatywnego stosunku wobec przeszłości Tatarów Krymskich myśl ukraińska osiągnęła w piśmiennictwie Jurija Łypy na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XX wieku[60]. Geograficzny determinizm, organiczno-rasowe rozumienie narodu, ideał homogenicznego etnicznie państwa, nacjonalistyczne mitotwórstwo i wartościowanie poszczególnych narodów przywiodło do traktowania Tatarów Krymskich jako elementu szkodliwego, o zerowym dorobku kulturowym, zasługującego na wysiedlenie z powodu odpowiedzialności zbiorowej za czyny przodków:

Kiedy tatarskie koczownicze plemiona razem z Mongołami opanowały Taurydę w XIII wieku, były tam już liczące dwa tysiące lat tradycje państwowe i osiadła ludność. Początkowo Tatarzy byli pod władzą wielkiego księcia Cesarstwa [*sic!*] Litewsko-Ruskiego, potem – pod protektoratem Osmanów, kiedy to w ciągu dwóch stuleci dopuszczali się najhaniebniejszego handlu i polowań na ludzi. Wtedy tatarskie przystanie rzeczywiście przypominały targ Murzynów w Zanzibarze. Dzieło sprawiedliwości zwieńczył w XVIII wieku ukraiński magnat Potiomkin, który zrobił wszystko, by wysiedlić z Taurydy tych, którzy ją hańbili ostatnimi w historii Europy rynkami niewolników […] [Z] 200 tysięcy Tatarów Krymskich prawdziwymi Tatarami-Turkami jest tylko około 100 tys. stepowców w północnej Taurydzie, reszta – to zislamizowani Włosi, Grecy i Alarodowie[61].

---

[58] S. Rudnyc'kyj, *Ukraïns'ka sprava zi stanovyšča polityčnoï heohrafiï*, w: tenże, *Čomu my chočemo samostijnoï Ukraïny*, red. O.I. Šablij, L'viv 1994, s. 102–103. Publikacja wydana po raz pierwszy w Wiedniu w 1923 r. Stepan Rudnycki – ur. 1876 w Przemyślu, geograf, studiował we Lwowie i Wiedniu, związany z ukraińskim ruchem narodowym. 1920–1926 pracował w Pradze, współtwórca Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu, od 1926 w Ukraińskiej SRR, założyciel Instytutu Geograficzno-Kartograficznego w Charkowie, w 1933 aresztowany, a w 1937 roku stracony.

[59] Tamże, s. 104–105.

[60] Jurij Łypa – ur. w 1900 r. w Odessie, syn wybitnego działacza narodowego Iwana Łypy (zob. rozdziały 9 i 10), ukończył studia medyczne w Poznaniu; publicysta i myśliciel polityczny, związany z ukraińskim ruchem nacjonalistycznym. Stracony w 1944 roku przez NKWD.

[61] Ju. Lypa, *Čornomors'ka doktryna*, w: tenże, *Vseukraïns'ka trylohija*, red. O. Myslyva, V. Jaremenko, Kyïv 2007, T. 2, s. 21. Tekst po raz pierwszy opublikowany w 1940 roku w Warszawie. W sprawie

W obszernym artykule o Krymie w *Encyklopedii* Kubijowycza nowożytna historia Półwyspu jest zredukowana do zdania, że „Historia Chanatu Krymskiego miała najbliższe związki z historią Ukrainy, z którą on cały czas wojował, a w niekiedy wchodził w sojusz”[62]. W wersji ukraińskojęzycznej nie ma odrębnego hasła o Chanacie Krymskim, a więc o najdłużej istniejącym nowożytnym państwie na terytorium Ukrainy, natomiast w anglojęzycznej wersji hasło takowe zajmuje tylko sześć wersów, nie jest autorskie, ani nie zawiera odsyłaczy bibliograficznych[63]. Nie ma tam bliższego opisu dziejów, struktury społecznej i politycznej, wojskowości, kultury, ani gospodarki. Hasła o Tatarach Krymskich w obu wersjach są również bardzo krótkie, znacznie skromniejsze od haseł o innych grupach etnicznych związanych z Ukrainą, na przykład o Bułgarach czy o Ormianach, które są autorskie i obejmują po kilka kolumn[64]. Niejako rekompensatą za to jest obszerny artykuł pt. *Tatarzy i Ukraina* w tomie 8 *Encyklopedii*. Po opisie relacji w dobie złotoordyńskiej[65], następuje tam obszerny i wielowątkowy opis relacji Chanatu Krymskiego z Ukrainą kozacką. Zwraca się uwagę na złożoność tych stosunków, krymską orientację polityczną niektórych hetmanów, istnienie Chańskiej Ukrainy Petryka[66] oraz związki gospodarcze Ukrainy z Krymem. Dalsza część artykułu przedstawia losy Tatarów Krymskich w XIX i XX wieku łącznie z ich „odrodzeniem narodowym”. Podkreśla się, że byli oni ofiarami represyjnej polityki caratu, że próbowano nawiązać sojusz między Ukraińską Centralną Radą a ruchem tatarskim w latach 1917–1918 i że współpraca ukraińsko-tatarska była kontynuowana w ruchu prometejskim. Dalej nakreślone są represje sowieckie i deportacja w 1944 roku. Podkreśla się, że ukraińscy dysydenci solidaryzowali się z postulatem powrotu Tatarów na Krym. Wymienieni są ukraińscy badacze relacji ukraińsko-tatarskich oraz ukraińscy pisarze i poeci, w których twórczości pojawiały się wątki tatarskie: Mykoła Kostomarow, Łesia Ukrainka, Stepan Rudanski, Mychajło Kociubynski[67].

---

postrzegania postaci Potiomkina jako ukraińskiego bohatera zob. rozdział 7.3. Alarodowie – zapewne chodzi o Ormian; określenie Alarodowie zostało użyte przez Herodota dla mieszkańców królestwa Urartu na Kaukazie; w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. niektórzy językoznawcy proponowali wydzielenie *alarodyjskiej* rodziny językowej obejmującej języki północno-wschodniokaukaskie (nach-dagestańskie) oraz wymarłe hurro-urartyjskie. W języku ormiańskim dostrzega się pewne pozostałości huro-urartyjskie.

[62] V. Kubijovyč, M. Miller, *Krym,* w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 3, L’viv 1994, s. 1178. Por.: V. Kubijovyč, M. Miller, O. Ohloblyn, A. Zhukovsky, *Crimea*, w: *Encyclopedia of Ukraine*, t. I, red. V. Kubijovyč, Toronto-Buffalo-London 1984, s. 613

[63] *Encyclopedia of Ukraine*, t. I, sv. *Crimean Khanate*.

[64] Tamże, sv. *Crimean Tatars*; *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 3, sv. *Kryms’ki tatary*.

[65] Zob. rozdział 5.

[66] Zob. dalej.

[67] M. Ždan, A. Žukovs’kyj, R.M., *Tatary j Ukraïna*, w: *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, t. 8, L’viv 2000, s. 3137–3140. Zob. też: M. Zhdan, A. Zhukovsky, *Tatars*, w: *Encyclopedia of Ukraine*, t. I, red. D.H. Struk, Toronto–Buffalo–London 1993, s. 172.

W ZSRR po 1944 roku historia Tatarów Krymskich znalazła się na liście tematów zakazanych. Chanat Krymski mógł być wspominany tylko w kontekście historii Rosji i Ukrainy jako wróg „bratnich narodów"[68]. Nawet wejście obwodu krymskiego w 1954 roku w skład Ukraińskiej SRR nie zmieniło sytuacji. W 1970 roku ukazała się pamiętna książka *Ukrajino nasza Radiańśka* podpisana nazwiskiem ówczesnego pierwszego sekretarza KC KPU Petra Szełesta. Była ona czymś w rodzaju popularnego zarysu historii i geografii Ukrainy, w warstwie interpretacyjnej zaś wyrazem poglądów ówczesnej nomenklatury USRR – radzieckiej, ale utożsamiającej się z interesem rodzimej gospodarki i kultury w myśl tak zwanej leninowskiej polityki narodowościowej[69]. Pozostając afirmacją samodzielności Ukrainy jako podmiotu historii i integralności Ukraińskiej SRR, publikacja jednocześnie apologizowała ścisły związek z narodem rosyjskim i bazowała na klasowym paradygmacie historii. Kozacy Zaporoscy zostali ukazani jako czołowa siła narodu w walce o wyzwolenie społeczne i narodowe przeciw „polskim panom, tatarskim chanom i tureckim sułtanom"[70], zaś Tatarzy Krymscy jako obcy szkodnik, wróg społeczny i etniczny:

> Na ziemiach Krymu i o Krym prowadzono wiele zaciekłych i długotrwałych wojen. Tatarsko-mongolskie ordy przetoczyły się ognistą falą po południowych stepach Nadczarnomorza. Na Krymie „gospodarowały" one przez prawie 500 lat. Były to najcięższe czasy w historii Krymu[71].

> Krymscy Tatarzy, którzy pozostawali w zależności wasalnej od sułtana tureckiego, przez kilka stuleci dokonywali niszczycielskich najazdów na ukraińskie ziemie, palili i pustoszyli miasta oraz wsie, tysiące i tysiące ludzi uprowadzali w niewolę. Jasyr był przejawem ich zbrodniczości, chciwości i okrucieństwa. Niewolników pędzono na Krym w takiej liczbie, że nawet cudzoziemscy kupcy w Perekopie pytali, czy w tych krajach ktoś jeszcze został żywy[72].

Charakterystyczne jest stworzenie zbitki pojęciowej „turecko-tatarskich grabieżców" lub „tatarsko-mongolskich najeźdźców" – Tatarzy Krymscy niemal nie

[68] O. Halenko, *Pošuky Krymu…*, s. 31–32; tenże, *Try Ukraïny…*, s. 46–48.

[69] Zob. S. Yekelchyk, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. J. Gilewicz, Kraków 2009, s. 229–231. Autorstwo Szełesta jest wątpliwe, najprawdopodobniej książka została napisana przez kogoś innego. Pod pojęciem „leninowskiej polityki narodowościowej" w powojennym ZSRR kryła się wyrażana kodem oficjalnym idea równoprawności republik i narodów nierosyjskich oraz sprzeciw wobec utożsamiania ZSRR z Rosją.

[70] Walki Kozaków Zaporoskich przeciw Rosji zostały albo pominięte milczeniem, albo ukazane jako efekt knowań renegatów klasowo-narodowych. Skądinąd tak wielka afirmacja Kozaków, jaką odnajdujemy w rzeczonej publikacji, charakterystyczna dla dyskursu lat sześćdziesiątych, stała się niemożliwa po 1972 roku – po odsunięciu Szełesta od władzy i „Generalnym Pogromie" ukraińskiej inteligencji, tematyka kozacka została uznana za „gloryfikację patriarchalizmu" i niemal wyrugowana z dyskursu publicznego.

[71] P. Ju. Šelest, *Ukraïno naša Radians'ka*, Kyïv 1970, s. 178–179.

[72] Tamże, s. 19.

istnieją tu jako oddzielny podmiot. Co więcej, cała historia Chanatu była redukowana do tych faktów, które miały związek z historią Ukrainy pojmowaną jako droga do zjednoczenia z Rosją, Chanat sam w sobie nie był przedmiotem zainteresowania, tak jakby nie było w ogóle krymskiej kultury, życia politycznego, handlu ani rolnictwa. W oficjalnym dyskursie marginalizowano też te aspekty stosunków ukraińsko-tatarskich i ukraińsko-tureckich, które nie wpisywały się w schemat „wspólnej walki narodu rosyjskiego i ukraińskiego o wyzwolenie i zjednoczenie". Z interpretacji konfliktu kozacko-tatarskiego niemal całkowicie zniknęła więc płaszczyzna religijna. Ukazywanie Kozaków jako obrońców prawosławia było wtedy niemożliwe. Wyolbrzymiano więc socjalną i etniczną motywację konfliktu, tym samym w mniejszym lub większym stopniu redukowano obraz Tatara do funkcji etnicznego wroga. Terytorium Krymu w czasach wczesnonowożytnych było tylko miejscem jasyru i wyzwoleńczych walk ukraińskiego kozactwa prowadzonych ramię w ramię z kozactwem rosyjskim:

> Nieraz wspólnymi siłami Zaporożcy i Dońcy występowali przeciw turecko-tatarskim ordom. Zaporoscy i Dońscy Kozacy gromili Kaffę (dziś Teodozja), Karasubazar, Bałakławę, Kercz i inne miasta krymskie – te rynki sprzedaży na Wschód niewolników: Ukraińców, Rosjan, Białorusinów uprowadzonych w niewolę podczas turecko-tatarskich grabieżczych najazdów[73].

Stopniowa rewizja miejsca Chanatu, Tatarów Krymskich i nowożytnego Nadczarnomorza w ukraińskiej historii następuje współcześnie, od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Rewizja ta odbywa się w złożonych uwarunkowaniach. Z jednej strony mamy wyzwalanie z gorsetu sowieckich schematów, otwarcie na myśl zachodnią, dążenie do emancypacji spod symbolicznej dominacji Rosji, sympatię i solidarność wobec Tatarów postrzeganych jako zbiorowa ofiara sowieckiego totalitaryzmu i polityczną potrzebę dokonania nie tylko narodowej terytorializacji Krymu w ukraińskiej świadomości, ale także przeprowadzenia ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji na Krymie. Z drugiej strony – bardzo dużą siłę i trwałość negatywnego sowieckiego i przedsowieckiego stereotypu Tatara-wroga, wielką falę zainteresowania kozactwem i utożsamiania ukraińskości z kozactwem[74], wreszcie nieprzepracowany problem niewolnictwa na ziemiach ukraińskich.

---

[73] Tamże, s. 20–21 Zob. też tamże, s. 179, 183. *Notabene* fraza „gromili miasta" sugerująca różnego rodzaju okrucieństwa na Tatarach, jest użyta afirmatywnie!

[74] „Kozakomania", począwszy od końca lat osiemdziesiątych, jest w znacznym stopniu reakcją zwrotną na nieobecność tematyki kozackiej w oficjalnym obiegu w latach 1972–1985. Współczesny ruch neokozacki Ukrainy jest jednak bardzo niejednorodny, obok organizacji orientacji niepodległościowej i nacjonalistycznej, występują w nim środowiska o sentymentach prorosyjskich i panslawistycznych.

Inicjatorami rewizji byli Jarosław Daszkewycz[75] i Omeljan Pricak[76], dwie wielkie postacie współczesnego ukraińskiego życia umysłowego. Pierwszy zapoczątkował koncepcję **„Ukrainy między Wschodem i Zachodem"**, publikując w 1990 roku przełomowy artykuł *Ukrajina na meżi miż Schodom i Zachodom (XIV–XVIII st.)*, w którym zainicjował stosowanie w ukraińskiej krajowej historiografii koncepcji „Wielkiego Stepowego Pogranicza" i zachodniego modelu pogranicza jako strefy kontaktowej. Według Daszkewycza przez terytorium Ukrainy przebiegało wielowymiarowe pogranicze: hydrograficzne między zlewnią Bałtyku i Morza Czarnego, ekologiczne między lasem i stepem z przejściowym pasem lasostepu, etnokonfesyjne między chrześcijaństwem a islamem, etnolingwistyczne między ludami słowiańskimi a tureckimi. Kontury na pograniczu były jednak zawsze rozmyte, a granice przepuszczalne. Dychotomia koczownictwo–rolnictwo, wbrew stereotypowym wyobrażeniom, nie pokrywała się z pozostałymi dychotomiami, a wyobrażenie Chanatu jako „stepowej dziczy" jest fałszywe:

> Koczowniczy sposób życia był bez wątpienia typowy dla południowego i południowo-wschodniego pogranicza. Panował on na Północnym Nadczarnomorzu, na Lewobrzeżu, na stepowym Krymie. Hinterland – południowokrymski, małoazjatycki, bałkański – to przeważnie sedentaryzacja […] Stepowy Krym stopniowo pokrywał się stałymi osiedlami. Jeszcze przed przejściem Budziaku i Jedysanu (Chańskiej Ukrainy) pod rosyjskie panowanie, było tam wiele tatarskich, a także ukraińskich i mołdawskich wsi[77].

Daszkewycz zwracał też uwagę, że po obu stronach pogranicza były mniejszości należące do grupy dominującej po drugiej stronie. W Chanacie Krymskim żyło bardzo dużo Ukraińców – brańców z jasyru – dane Ewliji Czelebiego z 1666 roku mówiły, że na jednego Tatara przypada czterech niewolników-Kozaków (to jest Ukraińców)[78]. Na pewno w jakiejś części byli oni biologicznymi przodkami dzisiejszych Tatarów. Byli jednak także Ukraińcy, którzy dobrowolnie przyłączali się do ord nogajskich. Z kolei po północnej stronie były zwarte wspólnoty Tatarów, na przykład w XVI wieku na Wołyniu następowała też asymilacja licznych jednostek

---

[75] Jarosław Daszkewycz, ur. w 1926 roku we Lwowie (syn Romana Daszkewycza – generała AUNR i Ołeny Stepaniwny, historyczki i geografki, oficera USS i UHA), historyk. W latach 1949–1956 więziony w łagrach pod zarzutem działalności kontrrewolucyjnej, w latach 1957–1990 wielokrotnie szykanowany, pracował z przerwami w różnych instytucjach AN USRR, w latach dziewięćdziesiątych stał się jednym z czołowych intelektualistów Lwowa i całej Ukrainy, przyczynił się do odbudowy badań orientalistycznych na Ukrainie. Jeden z głównych rzeczników prymordialistycznej koncepcji narodu ukraińskiego, oponent teorii modernistycznych i konstruktywistycznych. Zmarł w 2010 roku. Zob.: A. Portnow, *Dwaj historycy w jednym Lwowie*, „Nowa Europa Wschodnia" 2011, nr 5 (XIX); tenże, *Istoriï istorykiv…*, s. 201–223.

[76] Zob. Wstęp.

[77] Ja. Daškevyč, dz. cyt., s. 38.

[78] Ewlija Czelebi (1611–ok. 1679) osmański duchowny, dyplomata i pisarz, odbył wiele podróży po krajach Imperium Osmańskiego, autor *Księgi podróży* zawierającej m.in. obszerny opis Chanatu Krymskiego z lat 1666–1667.

pochodzenia tatarskiego w społeczności kozackiej[79]. Kozactwo zarówno w kulturze materialnej jak i duchowej przejęło bardzo wiele elementów tureckich, a Sicz Zaporoska należała do kategorii wspólnot pogranicznych, podobnie jak ułus Nogaja w XIII wieku, Orda Budziacka i Chanat Krymski[80].

W roku 1990 miało miejsce przełomowe wystąpienie Omeljana Pricaka na I Kongresie Międzynarodowej Asocjacji Ukrainistów w Kijowie pod tytułem *Szczo take istorija Ukrajiny?*, będące poszerzoną wersją referatu wygłoszonego pod tym samym tytułem w USA w 1980 roku[81]. Ostatni uczeń Ahatanheła Krymskiego zaproponował tam odejście od etnicznego paradygmatu dziejów Ukrainy na rzecz **terytorialno-państwowego**: historią Ukrainy jest historia wszystkich państw, które istniały na jej terytorium. Historią Ukrainy w XVII wieku jest historia „dwóch państw Ukrainy": państwa hetmańskiego Wojska Zaporoskiego i Chanatu Krymskiego:

> Wszystkie procesy etnicznie nieukraińskich struktur państwowych trzeba badać obiektywnie, na równi z etnicznie ukraińskimi państwami, dzięki temu na przykład Tatarzy Krymscy staną przed nami nie jako dzikie przybłędy i grabieżcy, ale na równi z Zaporożcami – jako nasi przodkowie[82].

Recepcja tych propozycji była niejednoznaczna. Z jednej strony wywarły pewien ich wpływ na historiografię i publicystykę, choć budziło to zastrzeżenia od strony metodologicznej, gdyż publicystyka wyprzedzała naukę. W 1991 roku nie istniała żadna naukowa ukraińska monografia historii Chanatu Krymskiego, ukraińskie badania orientalistyczne dopiero zaczynały się odradzać; jako pierwsze na rynku wydawniczym ukazywały się więc pozycje publicystyczne, na różne sposoby łączące stare i nowe podejście. W 2004 roku jeden z czołowych współczesnych ukraińskich orientalistów Ołeksandr Hałenko oceniał, że:

> Popularność koncepcji „Ukrainy między Wschodem a Zachodem" znacznie wyprzedziła naukowe poszukiwania w dziedzinie badań nad „ukraińskim Wschodem". Właśnie wskutek skromnego stanu wiedzy o stepowej i nadmorskiej Ukrainie nie stała się ona prawdziwą roboczą hipotezą wyrastająca z ustalonych faktów, ale fałszywą deklaracją konceptualnej odnowy względem czasów radzieckich. Pragnienie „oswojenia", zinternalizowania Krymu w ukraińskim światopoglądzie w odpowiedzi na nowe polityczne realia, sprzyjało popularyzacji tej koncepcji, ale nie otrzymawszy należytego wsparcia ze strony orientalistów, popadło w sprzeczność z podstawowymi zasadami metodologicznymi nauk historycznych[83].

---

[79] Ja. Daškevyč, dz. cyt., s. 33–35.

[80] Tamże, s. 40.

[81] O. Pricak, *Ščo take istorija Ukraïny? (Dopovid' vyhološena 28 serpnja 1990 r. na plenarnomu zasidanni I konhresu Mižnarodnoï asociacii ukraïnistiv u Kyïvs'komu filiali Central'noho muzeju V.I. Lenina)*, w: tenże, *Ščo take istorija Ukraïny?*, wstęp O.V. Jas', „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2015, nr 1.

[82] Tamże, s. 205.

[83] O. Halenko, *Pošuky Krymu*…, s. 38; tenże, *Try Ukraïny*…, s. 54.

Istotnie, w gorącym okresie konfrontacji z separatyzmem na Krymie w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, polemizując z rosyjskimi i radzieckimi interpretacjami przeszłości Półwyspu, odwoływano się do tez Pricaka i Daszkewycza[84]. Obraz Chanatu i stosunków ukraińsko-tatarskich zaczął być rewidowany i zaczęły się w nim pojawiać także pozytywne akcenty:

> [Stosunki ukraińsko-tatarskie] przez długą historię układały się niejednoznacznie. W XV wieku zaczęły się napady […] na ziemie Ukrainy w celu rabunku i zdobycia niewolników. Ale mimo to zapoczątkowane zostały też intensywne związki handlowe. Napady [tatarskie] powołały do życia Sicz Zaporoską i spowodowały morskie pochody Zaporożców[85].

Z drugiej strony, nowe propozycje nie do końca odpowiadały zapotrzebowaniu społecznemu i politycznemu. W państwie potrzebującym legitymizacji granic i zredefiniowania tożsamości, idea bycia historycznym pograniczem mogła być atrakcyjna dla części środowisk intelektualnych, ale budziła też obawy i wątpliwości[86]. Zwłaszcza koncepcja Pricaka, o wyraźnie elitarystycznym i konserwatywnym wydźwięku, dyskredytująca historyczną podmiotowość ludu, była trudna do przyjęcia w społeczeństwie ukraińskim, którego tożsamość była ufundowana na modelu egalitarnym. Projekt Pricaka z jednej strony miała wielki atut – rozwiązała problem używania terminu „ukraiński" w odniesieniu do epok, w których wyraz ten w ogóle nie funkcjonował lub nie miał znaczenia etnicznego. Z drugiej strony zaś, nie odpowiadała na pytanie, dlaczego terytorium współczesnej Ukrainy ma taki kształt[87].

W zarysie historii kultury Ukrainy Myrosława Popowycza z 1998 roku w podrozdziale *Ukraina w konfrontacji Zachodu i Wschodu* umieszczone są zwięzłe syntetyczne charakterystyki społeczno-kulturowe Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego. Ten ostatni zaprezentowany jest jako zagrożenie dla mieszkańców Ukrainy-Rusi, choć jednocześnie wskazane są tatarskie wzorce kulturowe u podłoża kozaczyzny[88].

W syntezie Natalii Jakowenko – wymienianej jako najlepszy przykład realizacji koncepcji Daszkewycza „Ukrainy między Wschodem i Zachodem"[89] – Chanat jest ukazany obszernie i w wyważony sposób, ale raczej jako katalizator powstania kozaczyzny, a nie jako fenomen sam w sobie. Uczona w oszczędny, ale wymowny sposób daje wyraz humanistycznej refleksji nad tragedią jasyru. Jednocześnie

---

[84] A. Svidzyns'kyj, *Krym učora i s'ohodni. A zavtra?*, w: V. Butkevyč, B. Horyn', tenże, *Krym – ne til'ky zona vidpočynku*, L'viv 1993, s. 89–90.

[85] Tamże, s. 89.

[86] W 2000 roku Natalia Jakowenko oceniała, że tezy Daszkewycza pozostają „niezauważone". Zob. N. Jakowenko, *„Ukraina między Wschodem i Zachodem": projekcja pewnej idei*, w: tejże, *Druga strona lustra, Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku*, przeł. K Kotyńska, Warszawa 2010, s. 408.

[87] O. Halenko, *Try Ukraïny…*, s. 42; A. Portnov, *Istorii istorykiv…*, s. 198–199.

[88] M. Popovyč, *Narys istorii kul'tury Ukraïny*, Kyïv 1998, s. 129–134, 159–160.

[89] O. Halenko, *Try Ukraïny*…, s. 37.

kozactwo ukraińskie, umieszczone w kontekście europejskim jako jedna z wielu wspólnot stepowego pogranicza rozciągającego się od Chorwacji po Don, jest interpretowane jako wytwór przestrzeni buforowej między strefą życia osiadłego a stepem. Porównując różne teorie powstania kozactwa, autorka dochodzi do wniosku, że było ono pierwotnie wytworem międzykulturowej przestrzeni słowiańsko-tureckiej. Pierwsi Kozacy w znacznej części byli muzułmanami i używali języka tureckiego na równi ze słowiańskim. Dyskurs utrwalony w piśmie, z ostrą dychotomią świata chrześcijańskiego i Orientu, nie odpowiadał życiu codziennemu, w którym dochodziło do interferencji językowej, kulturowej i biologicznej. W konsekwencji kozacka terminologia wojskowa i życia codziennego jest w znacznym stopniu pochodzenia tureckiego, także wiele innych cywilizacyjnych komponentów Ukrainy ma turecki rodowód[90].

Najnowsza historiografia ukraińska przywraca też do dyskursu europejski i religijny aspekt stosunków politycznych i militarnych w regionie czarnomorskim. Taras Czuchlib przedstawia walki Wojska Zaporoskiego przeciw Tatarom i Turcji Osmańskiej jako udział w wielkiej europejskiej koalicji chrześcijańskiej, obejmującej monarchię Habsburgów, Stolicę Apostolską, Wenecję i Rzeczpospolitą[91]. Wskazuje ponadto, że fenomen Kozactwa wyrósł na pograniczu kulturowym i w pewnym stopniu był analogią osmańskich janczarów[92].

Oprócz zastosowania koncepcji „Ukrainy między Zachodem i Wschodem" były i odmienne postawy ukraińskiej historiografii i publicystyki historycznej wobec wyzwania zintegrowania historii Chanatu Krymskiego z historią Ukrainy. Jedną z nich było pisanie o Krymie w **tradycyjnym paradygmacie perspektywy etnonacjonalistycznej i perenialistycznej**, w którym historia Ukrainy to zasadniczo historia ukraińskiego etnosu o wschodniosłowiańskiej wschodnioeuropejskiej tożsamości. Paradygmat ten jest jednak oczyszczony z najbardziej rażących elementów oficjalnego dyskursu sowieckiego, to znaczy z marksistowsko-leninowskiego języka walki klas i aksjomatu braterstwa z Rosją. Według Ołeksandra Hałenki ten nurt dyskursu zdobył przewagę w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku[93]. Reprezentowała go między innymi syntezy lwowska i kijowska (seria *Ukrajina kriź wiky*) oraz prace Wołodymyra Serhijczuka.

W 6. i 7. tomie syntezy kijowskiej państwo Girejów jest niemal nieobecne lub występuje tylko jako zewnętrzny podmiot wobec historii Ukrainy[94]. W syntezie

---

[90] N. Jakovenko, *Narys istorii Ukraïny. Z najdavnišych časiv do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, s. 112–116.

[91] T. Čuchlib, *Kozaky ta janyčary. Ukraïna u chrystyjans'ko-musul'mans'kych vijnach 1500–1700 rr.,* Kyïv 2010, s. 55–66. W publicystyce Ihora Łosiewa jest to wręcz prefiguracja NATO, zob. I. Losèv, *Heopolityčni orièntacii ukraïns'koho kozactva*, „Mors'ka Deržava" 2003, nr 3.

[92] T. Čuchlib, dz. cyt., s. 67–76.

[93] O. Halenko, *Try Ukraïny*…, s. 54–57.

[94] O.V. Rusyna, *Ukraïna pid tataramy i Lytvoju*, Kyïv 1998; V.A. Smolij, V.S. Stepankov, *Ukraïns'ka nacional'na revoljucija XVII st. (1648–1676 rr.)*, Kyïv 1999.

lwowskiej Chanat jest przedstawiony zasadniczo jako niebezpieczeństwo dla ludności ziem ukraińskich. Podkreśla się wyludnienie południowej i środkowej części Ukrainy wskutek tatarskich najazdów. Chanat jest też w tej narracji bytem zewnętrznym wobec historii ukraińskiego narodu i państwa. Są jednak i istotne różnice w stosunku do narracji radzieckiej i w ogóle dawniejszej. Po pierwsze, podkreśla się rolę państwa litewsko-polskiego w organizowaniu obrony przez Tatarami. Po drugie, zwraca się uwagę na sojusz łączący w końcu XV wieku Chanat z Moskwą i sprawstwo Moskwy stojące za tatarskimi napadami – podważając w ten sposób rosyjsko-imperialny i radziecki paradygmat wschodniosłowiańskiej jedności: „Mengli-Girej pod wpływem moskiewskiej polityki i bogatych podarunków rozpoczął agresję przeciw Ukrainie". Po trzecie – Chanat jest przedstawiony jako samodzielny podmiot polityki, a nie wyłącznie narzędzie Osmanów[95].

Ukrajińśkyj Krym Serhijczuka z 2001 roku jest rozprawą historyczną legitymizującą prawa Ukrainy do Krymu w duchu etnonacjonalistycznym. Ogólny wydźwięk książki nie jest antytatarski: nowoczesny naród krymskotatarski w XX wieku jest wręcz ukazany jako sojusznik Ukrainy w zmaganiach niepodległościowych w latach 1917–1920 oraz ofiara stalinowskiego totalitaryzmu i rosyjskiego imperialnego szowinizmu. Jednak Chanat w narracji jest pozostawiony poza tożsamością ukraińską. Rozdział poświęcony czasom wczesnonowożytnym nosi tytuł *Ukrajińska bilszist' Krymu* („Ukraińska większość Krymu"), a Chanat występuje tylko jako kontekst wobec ukraińskich dążeń państwowotwórczych[96]. Punkt ciężkości narracji spoczywa na politycznych i militarnych stosunkach hetmanów kozackich z chanami, a tytułowa ukraińska większość pojawia się dopiero w zakończeniu, z dość zaskakującymi zresztą konstatacjami:

> Ewlija Czelebi wyraźnie wykazał przynajmniej 720 000 osób ukraińskiej ludności na Krymie na podstawie chańskiego spisu z 1666 roku. I nie należy się tu dopatrywać wyolbrzymienia, jeśli nawet niepełne rachunki wykazują, że z tych dwóch i pół miliona Ukraińców, których Tatarzy i Turcy wywieźli z ojczystej ziemi, połowa pozostała na Krymie.
> Jak się ułożyły dalsze losy ukraińskiego etnosu na Krymie?
> Należy z goryczą przyznać, że ukraińska ludność Krymu, terroryzowana stałymi napadami Zaporożców, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych XVII wieku z nierozsądnym Sirką na czele, który wyniszczał wszystkich, co nie chcieli wrócić na Ukrainę, zaczęła masowo przyjmować wiarę mahometańską i rozpłynęła się w muzułmańskim świecie[97].

Pełna afirmacja historii Chanatu Krymskiego pojawiła się w pracach Ołeksy Hajworońskiego, krymskiego Ukraińca, zastępcy dyrektora Muzeum Bachczysa-

[95] *Istorija Ukraïny*, red. Ju. Zajcev, L'viv 1998, s. 92.

[96] V. Serhijčuk, *Ukraïns'kyj Krym*, Kyïv 2001, s. 17–24.

[97] Tamże, s. 24. Iwan Sirko (ok. 1605/1610–1680) przywódca kozacki, brał udział w powstaniu Chmielnickiego i w wojnach doby Ruiny, ataman koszowy Siczy Zaporoskiej, pułkownik charkowski na Ukrainie Słobodzkiej, dowodził w kilku wyprawach na Krym. Postać mocno utrwalona w folklorze ukraińskim jako ludowy bohater, przypisuje mu się słynny obelżywy „List Kozaków Zaporoskich do Sułtana".

rajskiego[98]. Opublikował on dwa tomy popularnonaukowych biografii chanów krymskich, deklarując, że jest to praca „powstała na Krymie dla Krymu", z perspektywy krymskiej, a nie z perspektywy „słowiańskiego brzegu", choć ma też trafić do świadomości mieszkańców Ukrainy kontynentalnej[99]. Dla podkreślenia krymskiej perspektywy autor używa niestandardowej terminologii: Krymska Jurta zamiast Chanat Krymski, Hadżi-Tarchan zamiast Astrachań itp.[100] Girejowie ukazani są jako mężowie stanu, monarchowie zakorzenieni w starej kulturze politycznej, wielcy stratedzy i budowniczowie państwa, a nawet jako poeci na tronie. Na kilkuset stronach pojawia się tylko kilka incydentalnych wzmianek o jasyrze i handlu niewolnikami[101]. Publikacje Hajworonskiego nawet w oczach badaczy ukraińskich promujących stosowanie paradygmatu Pricaka wzbudziły wątpliwości jako zbyt jednostronne i idealizujące przeszłość, a tym samym nie przyczyniające się do poprawy stosunków ukraińsko-tatarskich współcześnie[102].

W 2008 roku Ołeksandr Hałenko konstatował, że zadanie zintegrowania nowożytnej historii Krymu z historią Ukrainy, a tym samym narodowej terytorializacji Krymu do Ukrainy, pozostaje niezrealizowane:

> Ukraińcy powinni uświadomić sobie miejsce Krymu w przeszłości i teraźniejszości Ukrainy. Póki sama ukraińska nacja, a z nią i krymska hromada [społeczność Ukraińców na Krymie], nie będzie mieć jasnego i pozytywnego wyobrażenia Krymu jako części Ukrainy, trudno liczyć na zmianę w stanowisku wobec niej i rosyjskiej, i krymskotatarskiej społeczności. […] Oddzielnym zadaniem jest odnowa pamięci o przedrosyjskim, a więc turecko-tatarskim okresie historii Krymu. Ma ono wyjątkowe znaczenie i dla społeczności krymskotatarskiej. Z jednej strony, jego wykonanie da możliwość ukazania roli tego narodu dla Krymu i Ukrainy ogólnie, bo dotąd ona pozostaje mało zbadana, z drugiej – zabezpieczy przed dalszym mitologizowaniem narodowej historii, która sprzyja tylko izolowaniu tej społeczności. Dla ukraińskiej narodowej świadomości podstawowym zadaniem jest dekolonizacja. Pamięć historyczna odgrywa w tym procesie kluczową rolę. Ukraińcy muszą nie tylko bardziej niż ktokolwiek inny być zainteresowanymi poznaniem roli i miejsca Krymu w historii Ukrainy. […] Oczywiście, że to wielkie i niełatwe zadanie, ale jak się wydaje, prostsze niż negocjacje z Rosjanami o flocie i gazie. Do tego, póki Krym wchodzi w skład Ukrainy, uda się je zrealizować[103].

---

[98] Ołeksa Hajworonski – historyk i krajoznawca, do 2012 roku zastępca dyrektora Bachczysarajskiego Muzeum-Rezerwatu Historyczno-Kulturowego i Archeologicznego, autor programów historycznych w krymskotatarskiej telewizji ATR. W 2014 roku zaangażowany w kampanię informacyjną ukraińskich mediów podtrzymującą integralność terytorialną Ukrainy z Krymem włącznie.

[99] O. Gajvoronskij, dz. cyt., t. I, s. 6–9.

[100] Termin „Krymśkyj Jurt" wszedł zresztą do obiegu w ukraińskiej publicystyce orientacji liberalno-narodowej, jest np. słowem-kluczem w serwisie historycznym portalu „Ukrajińska Prawda" (www.istpravda.com.ua), pojawia się też na łamach tygodnika „Ukrajińśkyj Tyżdeń".

[101] O. Gajvoronskij, dz. cyt., t. I; tamże, t. II: *Krymskie chany peršoj poloviny XVII stoletja v bor'be za samostojatel'nost' i edinovlastje*, Kiev–Bachčysaraj 2009.

[102] O. Halenko, *Bytva rosijs'koho flotu…*, s. 8.

[103] Tamże.

Sam Hałenko jeszcze w 2004 roku zaproponował najzasadniejszą swoim zdaniem i nawiązującą do myśli Pricaka z 1990 roku koncepcję zintegrowania dziejów Krymu z dziejami Ukrainy, obszerniejszą niż „Ukraina między Wschodem i Zachodem": **koncepcję „trzech Ukrain"**. Ma ona zarówno odpowiadać potrzebie legitymizacji granic państwa ukraińskiego, jak i spełniać standardy nauki: „wyznaczyć miejsce Krymu w historii Ukrainy można tylko poprzez rekonstrukcję wszystkich realnych granic jakie przebiegały przez jej terytorium i przez zbadanie, jakim sposobem zmieniały się one i znikały, oraz gdzie przebiegają dziś"[104]. W ślad za Pricakiem granice należy wyznaczyć za pomocą sześciu cyklów-perspektyw: politycznego, ekonomicznego, religijnego, kulturowego, społecznego i psychologicznego. W konsekwencji, otrzymujemy obraz trzech stref cywilizacyjnych na Ukrainie. Strefa pierwsza – śródziemnomorska, obejmowała Południowe Wybrzeże Krymu wraz z Górami Krymskimi oraz śródziemnomorskie kolonie na kontynencie (Olbia, Tyras), a dzisiaj wytworem *Ukraińskiego Śródziemnomorza* jest Odessa. Była to też strefa ekspansji śródziemnomorskich religii monoteistycznych: chrześcijaństwa i islamu. Strefa druga – stepowa, była częścią Wielkiego Stepu Eurazjatyckiego; panowała tam względna homogeniczność polityczna, ale różnorodność religijna; cywilizacje koczowników stepowych osiągnęły apogeum potęgi w dobie imperium mongolskiego, potem zaczęły ulegać destabilizacji i stawać się peryferiami uzależnionymi od państw spoza strefy stepowej; Chanat Krymski był jedynym nowożytnym państwem strefy stepowej, które miało swoje centrum na ziemiach ukraińskich. Styk między ziemiami koczowników a terenami kontrolowanymi przez państwo polsko-litewskie i moskiewskie to Wielkie Stepowe Pogranicze. Granica między kontynentalną Ukrainą a Półwyspem Krymskim miała drugorzędne znaczenie – tylko militarne, jako linia obronna. Z wyjątkiem lat 1920–1954 nigdy nie była granicą polityczną. Przynależność Krymu do RFSRR była więc pewną anomalią. Wreszcie istniała trzecia strefa – leśna. W odróżnieniu od strefy stepowej była ona samowystarczalna ekonomicznie, ale długo słabsza militarnie i bardziej podatna na zewnętrzne wpływy polityczne. Od XIV wieku strefa leśna ekspandowała jednak na południe. Warunki klimatyczne powodują, że na stepie ukraińskim (w odróżnieniu na przykład od kazachskiego) możliwa jest efektywna intensywna uprawa roli. Rewolucja przemysłowa i rozwój nowoczesnych środków transportu umożliwiły więc przetworzenie strefy stepowej w rolniczą i przyjęcie przez *Ukraińskie Śródziemnomorze* roli węzła eksportu zboża. Kolonizacja strefy stepowej i śródziemnomorskiej była ukraińskim narodowym projektem, choć realizowanym w warunkach podległości imperium, a jednocześnie Ukraińcy od dawna pozostawali w kontakcie z kulturą stepową i kolonizując step, w znacznym stopniu ją zasymilowali, czego efekty odnaleźć można także w antropologii fizycznej[105].

[104] Tenże, *Try Ukraïny*..., s. 61.
[105] Tamże, s. 61–68.

Przynależność Krymu i całego Nadczarnomorza do Ukrainy nie jest więc kwestią przypadku czy „darem bolszewików", ale raczej wynikiem procesów rozwoju cywilizacyjnego. Oczywiście uświadomienie tego nie wystarczy, by zabezpieczyć *ukrainizację Krymu*, ani by ochronić polityczną integralność Ukrainy, jest jednak pierwszym i niezbędnym do tego krokiem[106].

Synteza Paula-Roberta Magocsiego wpisuje się w program Pricaka, oraz w późniejszą zresztą koncepcję Hałenki. Zawiera ona rozdział pt. *Tatarzy i kozacy*, a w nim dwa obszerne podrozdziały o samym Krymie: *Chanat Krymski* oraz *Socjalno-ekonomiczne życie Krymu*. Tatarzy Krymscy są scharakteryzowani jako przedstawiciele „innej [niż reprezentowało państwo polsko-litewskie] cywilizacji, rozmieszczonej na południowych granicach ukraińskiego terytorium"[107]. Przedstawione są okoliczności powstania Chanatu i jego ustrój wewnętrzny, podkreślono też jego znaczny zakres niezależności wobec Imperium Osmańskiego. Autor nie pomija tematu jasyru i handlu niewolnikami. Podkreśla nawet, że był on podstawą ekonomii Chanatu. Jednocześnie niewolnictwo i stosunki Chanatu z ludnością ziem ukraińskich są zwięźle, ale dogłębnie wyjaśnione analizą relacji między trzema kręgami cywilizacyjnymi i relacji wytwarzających się na pograniczu:

> Krymscy, a potem Nogajscy Tatarzy byli ostatnimi w długim szeregu koczowniczych, a potem osiadłych cywilizacji (Scytowie, Sarmaci, Chazarowie, Złota Orda), które panowały na południowych stepach Ukrainy i kontynuowały tradycję symbiotycznych związków ekonomicznych między miastami nadbrzeżnymi a stepem. Ponieważ łowienie niewolników było najważniejszym źródłem rozwoju gospodarki krymskiej, to większość miejscowości na południe od województwa bracławskiego i kijowskiego między Bohem a Dniestrem i za nimi stała się słabo zaludnioną albo całkiem bezludną postacią, znaną jako Dzikie Pole. W istocie ziemie te stały się Ukrainą w początkowym sensie: pograniczem albo granicą, lecz nie w sensie krańca cywilizacji, jak się często uważa, a raczej jako strefa buforowa między państwem polsko-litewskim na północnym zachodzie, Moskwą na północnym wschodzie, Chanatem Krymskim i Imperium Osmańskim na południu[108].

W artykułach Hałenki z 2004 i 2008 roku widać ton zaniepokojenia. Wyzwanie zintegrowania historii Chanatu Krymskiego z historią Ukrainy zostało podjęte przez media orientacji liberalnej i liberalno-narodowej, zwłaszcza tygodnik „Ukrajińskyj Tyżdeń" i portal „Ukrajińska Prawda". Dyskutowano tam o koncepcji „Ukrainy między Wschodem i Zachodem" i dekonstruowano sowiecki stereotyp „tatarskiego ludobójstwa"[109]. Publikowano artykuły ukazujące podobieństwo i wspólnotę modeli kulturowych Kozaków zaporoskich i Tatarów krymskich[110], oraz is-

[106] Tamże, s. 68.

[107] P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*, przeł. E. Hyjdel, S. Hračova, Kyïv 2007, s. 159.

[108] Tamże, s. 162.

[109] V. Maslijčuk, *„Schid" – ce metafora, treba buty soboju*, „Ukraïns'kyj Tyżden'" [dalej: „UT"] nr 24 (33), 13.06.2008.

[110] S. Brusnyj, *Braty po duchu ta zbroï*, tamże, nr 24 (33), 13.06.2008; tenże, *Braty po duchu ta zbroï. Pro družbu kozakiv i tatar*, „Istoryčna Pravda" 15.03.2011, www.istpravda.com.ua [17.02.2015].

lamskie dziedzictwo kulturowe Ukrainy jako ogólnonarodowe[111]. Pojawiały się też teksty wskazujące na anachroniczność kultywowania podziału Ukraińcy-Tatarzy jako „swoi–obcy" oraz na konieczność przyjęcia postawy, że Tatarzy Krymscy to także „my"[112]. W dużym segmencie ukraińskiej publicystyce historycznej jednak integracja Tatarów do wspólnej historii polegała na omijaniu tematyki XV–XVIII wieku i koncentrowaniu się na wspólnych losach w wiekach XIX i XX[113].

Już w 2014 roku ukazała się na Ukrainie ilustrowana popularna synteza historii Krymu od czasów najdawniejszych do współczesności autorstwa Magocsiego, dedykowana przez tegoż „naszym pobratymcom – Tatarom krymskim i szczególnie mojemu przyjacielowi Mustafie Dżemilowowi"[114]. Obszerny rozdział przedstawia historyczny rozwój Chanatu i jego złożoność cywilizacyjną. Magocsi podkreśla, że Chanat składał się zarówno z osiadłego społeczeństwa zajmującego się uprawą roli, handlem i rzemiosłem, jak i z koczowniczych plemiennych społeczności nogajskich[115].

W 2014 roku Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej rozpoczął projekt „Nasz Krym". Spośród 11 opublikowanych w jego ramach tekstów o charakterze popularnonaukowym dwa dotyczą Chanatu Krymskiego. Jeden z nich poświęcony jest bitwie pod Karasubazar w 1624 roku, kiedy to kozacy zaporoscy walczyli po stronie chana Mehmeda III Gireja przeciw Turkom osmańskim[116]. Drugi dotyczy ostatniego chana Szachin Gireja[117].

W 2014 roku wreszcie ukazała się publikacja *Krym: šljach kriź viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach* (Krym: droga przez wieki. Historia w pytaniach i odpowiedziach), praca zbiorowa wydana przez Instytut Historii Ukrainy NANU w formie 120 krótkich popularnych artykułów, przeznaczona, jak deklaruje wydawca, „dla obszernego koła dociekliwych czytelników, dla wszystkich interesujących się historią Krymu". Znaczna część artykułów jest poświęcona Tatarom krymskim i Chanatowi, a dobór tematów i interpretacji jest próbą ukazania wielowymiarowości stosunków Ukraińców i Państwa Kozackiego z Chanatem[118].

---

[111] K. Lypa, *Kyrym-stolyci*, „UT" nr 8 (69), 27.02.2009; I. Zavhorodnja, *Sad-palac*, tamże, nr 30 (91), 24.07.2009; K. Lypa, *Islams'ka spadščyna*, tamże, nr 32 (93), 7.09.2009; taż, *Na dači u chana*, Tyžden'.ua, 19.06.2011, www.tyzhden.ua [17.02.2015].

[112] Ju. Makarov, *Ukraïna naša musul'mans'ka,* „UT" nr 32 (93), 7.09.2009.

[113] P. Vol'vač, *Ukraïns'ka provesin' Krymu*, Simferopol' 2008, s. 213–234; M. Lukinjuk, *Oberežno, mify!...* s. 191–208, 244–249.

[114] P.R. Magočij, *Krym…*, s. 4. Mustafa Dżemilow – ur. w 1943 roku, lider Tatarów Krymskich, więzień polityczny w ZSRR, 1991–2013 przewodniczący Medżlisu; od 1998 deputowany Rady Najwyższej Ukrainy; w 2014 okupacyjne rosyjskie władze zakazały mu wjazdu na teren Krymu.

[115] Tamże, s. 41–59.

[116] S. Hromenko, *Jak kozaky z kryms'kymy tataramy Krym vid turkiv boronyly*, Oficijnyj veb-sajt Ukraïns'koho instytytu nacional'noï pam'jati, 2014, www.memory.gov.ua [17.02.2014]; także w: „Istoryčna Pravda" 15.08.2014, www.istpravda.com.ua [17.02.2014].

[117] B. Korolenko, *Šachin-Hirej: sokil, vpol'ovannyj dvoholovym orlom*, Oficijnyj veb-sajt Ukraïns'koho instytytu nacional'noï pam'jati, 2014, www.memory.gov.ua [17.02.2014].

[118] *Krym: šljach kriz' viky…*, s. 107–164.

* * *

Szczególne miejsce w spojrzeniu na przeszłość Krymu zajmuje problem **niewolnictwa**. Należy on do kategorii kwestii traumatycznych, ale nie przepracowanych w publicznym dyskursie[119]. Do niedawna albo był pomijany milczeniem, albo traktowany instrumentalnie. Co więcej, pisano o nim zarówno z narodowej perspektywy ukraińskiej, ale także z imperialnej perspektywy rosyjskiej oraz sowieckiej. Retoryka antykolonialna i antyeksploatatorska czasem się splatała z afirmacją kolonializmu i eksploatacji. O ile więc głos Drahomanowa, Jawornyckiego czy Hruszewskiego można uznać za głos w imieniu historycznych ofiar, o tyle czytając piśmiennictwo Rudnyckiego i Łypy, ma się wrażenie pewnej hipokryzji. Autorzy ci z jednej strony jak najsurowiej osądzali historyczny jasyr, z drugiej zaś – pierwszy afirmował ukraińską ekspansję na ziemie nigdy niezamieszkane przed XIX wiekiem przez etnicznych Ukraińców, a drugi wręcz zalecał masowe wysiedlenia Tatarów na zasadzie odpowiedzialności zbiorowej za winy przodków sprzed dwustu lat. Drażliwą i raczej pomijaną kwestią była współodpowiedzialność hetmanów kozackich za jasyr. Bohdan Chmielnicki „płacił jasyrem" za wsparcie udzielone mu przez Chanat Krymski, a za hetmaństwa Piotra Doroszenki prawobrzeżne kozactwo samo wręcz przekształciło się w łowców niewolników na potrzeby Turków.

Tym bardziej objawem hipokryzji, jak zwraca uwagę współczesna ukraińska publicystyka historyczna[120], jest posługiwanie się argumentem jasyru do dyskredytacji Chanatu Krymskiego i jednoczesna afirmacja Imperium Rosyjskiego oraz ZSRR. Katarzyna II, która zdobyła Krym, likwidując krymski handel niewolnikami (*notabene* wówczas już prawie zanikły), sama zalegalizowała przecież handel ludźmi w Rosji; w ZSRR zaś funkcjonował GUŁAG – system nowoczesnego totalitarnego niewolnictwa.

6.4. Morskie wyprawy Kozaków – kozacka talassokracja?

Przeciwwagą dla obrazu Chanatu Krymskiego w tradycyjnej ukraińskiej historiografii narodowej były **morskie wyprawy Kozaków zaporoskich** na Morzu Czarnym. Pierwszą znaną wzmianką o nawodnej działalności Kozaków ukrainnych znajduje się w liście wielkiego księcia litewskiego Aleksandra, wspominającym o zdobyciu galery tureckiej na dolnym Dnieprze koło Tiahini w 1492 roku[121]. Jednak o zorganizowanych morskich wyprawach Kozaków na słynnych łodziach czajkach można mówić od połowy XVI wieku. Pierwsze najazdy liczące kilkadziesiąt

[119] O. Halenko, *Soromic'ka istorija*, „Krytyka" 2003, nr 9 (71); S. Brusnyj, *Raby ne my*, „UT" nr 5 (5), 30.11.2007, tenże [wywiad z], *Pereklasty vynu*, tamże.

[120] M. Lukinjuk, *Oberežno, mify!...,* s. 204–206.

[121] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. VII, Kyïv 1995, s. 82–83.

czajek docierały tylko do Oczakowa, Azowa lub miast na Południowym Wybrzeżu Krymu. Od lat siedemdziesiątych atakowano już także porty Budziaku. Okresem najintensywniejszej działalności morskiej Kozaków były lata 1606–1622, czyli hetmaństwo Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego. Wyprawy liczące po kilkaset czajek przepływały wtedy pełne morze i atakowały miasta na wybrzeżu bułgarskim i anatolijskim – Warnę, Synopę, Trapezunt, a nawet przedmieścia Konstantynopola.

Wyprawy te, wraz z postrzeganymi jako ich kontynuacja działaniami formacji kozackich w wojnach rosyjsko-tureckich[122], były częścią tradycji elity małorosyjskiej końca XVIII i początków XIX wieku. Współtwórca nowoczesnej ukraińskiej kultury, Taras Szewczenko z jednej strony wyrażał apologię morskich czynów kozaków („Hamalija", „Iwan Podkowa"), ale też w swym najbardziej programowo-politycznym utworze *Do umarłych i żywych i nienarodzonych rodaków moich na Ukrainie i nie na Ukrainie mój list przyjacielski* poddał bezkompromisowej krytyce tradycję elit małorosyjskich, które traktowały czyny bojowe kozactwa XVII-wiecznego jako legitymację własnej pozycji społecznej w Imperium Rosyjskim[123].

Do nowoczesnego dyskursu narodowej terytorializacji wyprawy morskie włączył Mychajło Drahomanow:

> U Ukraińców w głowach pojawiła się wtedy myśl, by nie tylko obronić swoją ziemię przed Tatarami i Turkami, ale razem z sąsiadami-chrześcijanami całkowicie odebrać Krym Tatarom, a Turków przegnać z brzegów Morza Czarnego i znad samego Dunaju[124].

W *Historii Ukrainy-Rusi* Hruszewskiego jednak rajdy czarnomorskie nie były szczególnie uwypuklone. Narracja o nich wpleciono w chronologiczny wykład historii i potraktowano jako zagadnienie drugoplanowe wobec problemu zmagań Kozaków z Rzeczypospolitą[125]. W większym stopniu są wyróżnione u Mykoły Arkasa, gdzie w wydaniu z 1912 roku dość spora część materiału ilustracyjnego poświęconego pierwszym dekadom XVII wieku prezentowała właśnie wyprawy na czajkach[126]. Obszernie o wyprawach morskich pisał Dmytro Jawornycki, podając też za kroniką Marcina Bielskiego, jakoby pierwszy rajd na wybrzeże anatolijskie miał miejsce już w 1575 roku[127]. Znaczącą rolę wypraw morskich uznawał też Dmytro Bahalij:

> Dniepr, którym pływali do morza, uczynił z nich [Kozaków Zaporoskich] marynarzy. […] Zaporoże w pierwszym okresie swego istnienia, mimo niewielkiej liczebności bractwa, było

[122] Zob. rozdział 7.3.

[123] Zob. tamże.

[124] M. Drahomanov, *Pro ukraïns'kych kozakiv…*, s. 48.

[125] M. Hruševs'kyj, dz. cyt., t. VII, s. 344–356.

[126] M. Arkas, dz. cyt., s. 147–157.

[127] D.I. Javornickij, dz. cyt., t. 2, Kyïv 1990, s. 33. Zob. też tamże, s. 145–158. Informacja o rajdach na brzeg anatolijski mających miejsce już w XVI wieku pojawia się też bezkrytycznie w niektórych publikacjach współczesnych.

militarną siłą, którą nadzwyczaj wysoko oceniali sąsiedzi. […] Turcja ujrzała pod murami swych nadczarnomorskich miast zaporoskie łodzie, które grabiły i paliły Kaffę (obecną Teodozję), Trapezunt, Synopę, i wyzwalały chrześcijańskich brańców. Te morskie napady przyniosły im sławę odważnych wojowników[128].

Kluczową rolę wyprawy czarnomorskie zaczęły odgrywać w XX-wiecznych publikacjach dotyczących ukraińskiej wojskowości. Najwybitniejszy międzywojenny badacz średniowiecznej i wczesnonowożytnej ukraińskiej historii militarnej Iwan Krypiakewycz pisał:

Morskie wyprawy przyniosły kozakom sławę obrońców Ukrainy, i to imię zaporoskie wojsko niezwykle sobie ceniło. Dla rozwoju ukraińskiej wojskowości wyprawy czarnomorskie wniosły bardzo wiele. Znów powstała u k r a i ń s k a flota – po kilku stuleciach nieistnienia. Zainteresowanie morzem od tego czasu nigdy na Ukrainie nie zanikło, a wzrastało coraz bardziej i bardziej. Ukraiński naród zrozumiał, że z morzem wiąże się jego przyszłość. Wytworzył się typ Ukraińca-marynarza, tak samo jak w czasach kniaziowskich. Na morzu, jeszcze bardziej niż w polu, wojsko kozackie nabrało dobrych cnót wojennych – śmiałości, zdyscyplinowania, solidarności. […] Tureckie wojsko pod wieloma względami stało wysoko: Turcy mieli znaczną flotę, znakomitą artylerię, dobrą piechotę (janczarów). Zaporożcy mogli przejąć od nich wiele elementów żeglugi, uzbrojenia i taktyki[129].

Podobne oceny są powtarzane we współczesnej literaturze prezentującej czytelnikowi morskie tradycje Ukrainy. Do morskich wypraw kozackich nawiązywano w dobie sporu z Rosją o Flotę Czarnomorską w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych. W 1992 roku ukazała się broszura Wołodymyra Serhijczuka[130]. O wyprawach morskich pisał też Ołeh Olijnykiw, przytaczając legendarne informacje o wykorzystaniu przez Kozaków łodzi podwodnych w końcu XVI wieku[131]. Kozackie wyprawy na porty Budziaku – Akerman, Izmaił i Kilię – służą jako argument dla narodowej terytorializacji Podunawia[132], a wraz z wyprawami na Anatolię także dla tworzenia wizji drugiej ukraińskiej talassokracji – Morza Kozackiego:

Za Sahajdacznego Morze Czarne było Morzem Kozackim[133].

---

[128] D.I. Bahalij, *Zaselennja Pivdennoï Ukraïny (Zaporožžja j Novorosijs'koho kraju) i perši počatky ïï kul'turnoho rozvytku.* w: tenże, *Vybrani praci*, t. 5, cz. II, s. 448–452.

[129] I. Kryp'jakevyč, *Zaporozk'e vijs'ko*, w: tenże, B. Hnatevyč, Z. Stefaniv, O. Dumin, S. Šramčenko, *Istorija ukraïns'koho vijs'ka*, wyd. IV, red. B. Jakymovyč, L'viv 1992, s. 195. Zob. też tamże, s. 280–283; Savčenko-Bils'kyj, *Korotkyj istoryčnyj narys rozvytku f'loty*, „LČK" R. IV, 1932, nr 4, s. 13–14; S. Fedorov, *Azov*, „LČK" R. X, 1938, nr 6,

[130] V. Serhijčuk, *Mors'ki pochody zaporožciv*, Kyïv 1992.

[131] O. Olijnykiv, *Stežky ridnoho kraju i sercja,* Odesa 2008, s. 65–67. Zob. też S. Piddubnyj, *Vijs'kova j mors'ka slava ukriv-rusiv,* „Ukraïns'ka Pravda" 19.05.2010, www.pravda.com.ua [28.08.2015].

[132] O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, *Ukraïns'ke Podunav'ja: mynule ta sučasne*, Odesa 2002, s. 62; O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 30.

[133] V. Kravcevič, *Ukrainskij deržavnyj flot*, Kiev 1992, s. 45.

Szczególnie sławnych zwycięstw dosięgło kozactwo Zaporoskiej Siczy pod przewodem wybitnego dowódcy floty Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego na początku XVII wieku. Wtedy właśnie po jego zwycięskich morskich wyprawach i bojach o kozakach mówiła cała Europa. Morze Czarne nazywano Morzem Kozackim, na którym Flota Zaporoska była panem[134].

Moskitowa flota Chrześcijańskiej Republiki Kozackiej. […] Kozacką flotę zaporoską można kwalifikować jako flotę autonomicznego Państwa Ukraińskiego w składzie Rzeczypospolitej. […] Ze względu na zadania bojowe wykonywane przez załogi kozackich czajek, można je porównać do analogicznych zadań współczesnej piechoty morskiej. To nie gołosłowne twierdzenie, a rezultat analizy działań bojowych zaporoskiej piechoty morskiej i floty moskitowej, która w ciągu 150 lat działań bojowych przeciw Porcie Osmańskiej doprowadziła do tego, że Morze Czarne zaczęto nazywać Morzem Kozackim[135].

Na południu dzięki specyfice sytuacji międzynarodowej kozactwo mogło działać jako samodzielna siła geopolityczna poza kontrolą Warszawy, nie zważając na ówczesną zależność Ukrainy od Polski. […] Dążąc ku południu, do morza, Kozacy rzucali wyzwanie najpotężniejszemu wówczas w kategoriach militarnych Imperium Osmanów, które napełniało strachem całą Europę. […] Działania bojowe kozactwa w wiekach XVI–XVII nieprzypadkowo obejmowały na wybrzeżu Morza Czarnego i Azowskiego te tereny, które były wtedy i pozostają dziś ukraińskim terytorium etnograficznym: od Izmaiłu i ujścia Dunaju na zachodzie – do Kubania na wschodzie. Ukraińskie kozactwo, a w jego osobie ukraiński naród, pragnęło stałej obecności na tych ziemiach, która gwarantowała samodzielny rozwój jako nacji morskiej, udziału w europejskiej polityce śródziemnomorskiej, uniknięcia geopolitycznej peryferyjności i prowincjonalności[136].

Nazwę „Hetman Sahajdacznyj" otrzymała w 1993 roku fregata przejęta przez Ukrainę w stanie nieukończonym w stoczni w Kerczu po rozpadzie ZSRR. Był to pierwszy nowy okręt pod ukraińską banderą i zarazem największy do dziś okręt bojowy, nieprzerwanie pełni symboliczną rolę okrętu flagowego. Jest to też jeden z dwóch okrętów Marynarki Wojennej Ukrainy noszących nazwę pochodzącą od postaci historycznej[137], zasadniczo bowiem przyjęto konwencję nadawania nazw miast, które obejmowały nad okrętami honorowy patronat. W 2014 roku „Hetman Sahajdaczny" stał się ikoną ukraińskiej obecności na Morzu Czarnym i symbolem istnienia Marynarki Wojennej. Podczas rosyjskiej inwazji na Krym w kwietniu 2014 roku, kiedy to większość okrętów ukraińskich została zablokowana w zatoce Donuzław i zdobyta przez Rosjan, „Sahajdacznyj" znajdował się w drodze po-

[134] A. Danilov, *Ukraïns'kyj flot: bilja džerel vidrodžennja*, Kyïv 2000, s. 9.

[135] V. Kravcevyč-Rožnec'kyj, *Mors'kij slavi Ukraïy – 510 rokiv?*, ZN,UA, 19.04.2002, www.gazeta.dt.ua [28.08.2015]. Flota moskitowa – metaforyczne określenie lekkich szybkich nawodnych jednostek (kutry torpedowe i rakietowe) w marynarkach wojennych XX w.

[136] I. Losèv, dz. cyt.

[137] Dla kolejnej fregaty przewidywano nazwę „Hetman Bajda Wysznewećkyj", nie została ona jednak ukończona. Drugim okrętem noszącym nazwę odimienną jest okręt desantowy „Kostiantyn Olszańskyj" – dawny radziecki „Konstantin Olszanskij" przejęty w 1993 ze zmianą jedynie językowej wersji nazwy (eponimem okrętu jest dowódca desantu wyzwalającego Mikołajów w 1944 roku).

wrotnej z międzynarodowej operacji antypirackiej na Oceanie Indyjskim i wszedł do Odessy pod ukraińską banderą.

Pomnik Sahajdacznego wzniesiony w 2008 roku w Sewastopolu został natomiast w końcu kwietnia 2014 zdemontowany przez okupacyjne władze rosyjskie, które uzasadniły to następująco: „Sewastopol to duma rosyjskich marynarzy. Innych tu nigdy nie było. Ustanawianie podobnych pomników było próbą fałszowania historii"[138]. Usunięcie Sahajdacznego skądinąd ilustruje zrzeczenie się przez współczesną Rosję pretensji do dziedzictwa Kozactwa Zaporoskiego – niewyobrażalne w wieku XIX. Usunięty z Sewastopola pomnik znalazł nowe miejsce w Charkowie[139].

Metaforę ***Morza Kozackiego*** należy traktować równie ostrożnie jak *Morze Rusów*. W przypadku epoki kozackiej jest jednak więcej argumentów uprawniających do uznania zarówno istotnego znaczenia morskiej działalności Kozaków w dziejach Morza i regionu wokół niego, jak i znaczenia morskiej działalności dla dziejów Ukrainy. Charles King konstatuje:

> Kozacy byli czymś więcej niż zwykłymi piratami. Pojawienie się ich oznaczało, że odrębne społeczności czerpiące siłę z różnorodności kultur na północnym wybrzeżu Morza Czarnego nabierały pewności siebie. […] W dłuższej perspektywie sukcesy floty czajek zdolnych wymanewrować wolniejsze galery udowodniły, że turecka machina wojenna, która kilka stuleci wcześniej podbiła całą południowo-wschodnią Europę, nie jest niezwyciężona. […] Pojawienie się nieformalnej floty kozackiej wyznacza moment zasadniczej zmiany stosunku Turków osmańskich do Morza Czarnego. Do połowy XVI wieku całkowita kontrola Osmanów nad morzem i jego wybrzeżami była czymś niekwestionowanym. […] Wraz z nadejściem Kozaków wszystko uległo zmianie[140].

Kozackie wyprawy można w kategoriach militarno-technicznych ocenić jako osiągnięcie nawet większe niż wyprawy Rusów. Kozacy musieli najpierw przedrzeć się przez strzeżone przez Osmanów wyjścia na morze, którego to problemu nie mieli Rusowie. Organizacja wypraw, w których trzeba było opracować zarówno zaskakujący dla Turków sposób wdarcia się na morze, jak i również bezpieczną drogę powrotną na rzeki, była znaczącym przedsięwzięciem, a tym samym czynnikiem wyłaniającym wybitnych dowódców i organizatorów, jak Sahajdaczny. Przyczyniło się to do rozwoju tendencji państwowotwórczych Kozaków[141]. Jednocześnie wyprawy czarnomorskie zaogniły stosunki między Imperium Osmańskim a Rzecząpospolitą, skłoniły tą ostatnią do twardszej polityki wobec Kozactwa, co w konsekwencji doprowadziło do rewolucji kozackiej 1648 roku[142]. Jednym z bez-

---

[138] *Znesenoho v Sevastopoli Sahajdačnoho vstanovljat' u Charkovi*, „Ukraïns'ka Pravda" 19.05.2014, www.pravda.com.ua [25.08.2015].

[139] *V Char'kove otkryly vyvezennyj iż okkupirovanogo Kryma pamjatnik Sagajdačnomu*, ZN,UA, 23.08.2015, www.zn.ua [25.08.2015].

[140] C. King, dz. cyt., s. 147–149. Zob. też H. Inalcik, dz. cyt., s. 55.

[141] W.H. McNeill, dz. cyt., s. 117–118; zob. też N. Jakovenko, *Narys istoriï…*, s. 161–163.

[142] P.R. Magočij, *Istorija Ukraïny*…, s. 168.

pośrednich, choć nie najważniejszym, ze źródeł wybuchu powstania Chmielnickiego były zresztą prawdopodobnie plany Władysława IV rozpętania wojny z Turcją, przewidujące organizację nowej floty czajek[143].

6.4. Południowa orientacja Wojska Zaporoskiego: od tureckiej protekcji do Chańskiej Ukrainy

W konsekwencji wojny 1648–1653, w której kluczową rolę zresztą odgrywał sojusz kozacko-tatarski, powstało suwerenne Państwo Kozackie, zwane w dokumentach dyplomatycznych **Wojskiem Zaporoskim**, a przez swoich mieszkańców zwykle **Ukrainą**[144]. Obejmowało w przybliżeniu obszar obecnego Centrum Ukrainy oraz fragmenty Południa (północne części dzisiejszego obwodu mikołajowskiego i chersońskiego). Autonomiczną jednostką w obrębie Wojska Zaporoskiego było właściwe Zaporoże – terytorium poniżej porohów na Dnieprze, należące do autonomicznej Siczy Zaporoskiej. Południowa granica Wojska Zaporoskiego z terytoriami Chanatu Krymskiego przebiegała tak samo jako do 1648 roku granica Rzeczypospolitej. Państwo Kozackie znalazło się w geopolitycznym trójkącie – między Rzecząpospolitą, Moskwą i Imperium Osmańskim. To ostatnie, począwszy od 1650 roku,przeżywało renesans polityki ekspansywnej, związany z rządami dynastii wezyrów Köprülü. Polityka Köprülich doprowadziła do znaczących zmian na obszarze Dunajsko-Pontyjskiego Stepowego Pogranicza i w całej strefie kontaktu europejsko-osmańskiego[145]. Jedną ze zmian były masowe konwersje na islam w Albanii, na Krecie i w Rodopach. Drugą – tworzenie systemu bezwzględnie podporządkowanych państw wasalnych, czego przejawem było zaprowadzenie ścisłej kontroli nad obsadzaniem tronów hospodarów rumuńskich. Trzecią – popieranie protureckich frakcji w krajach chrześcijańskich, to znaczy przede wszystkim antyhabsburskich partii szlachty węgierskiej.

W obszarze zainteresowania Konstantynopola znalazła się wtedy także Ukraina. Wszystkie trzy opcje włączenia Ukrainy i Ukraińców w system polityczny Imperium Osmańskiego były przynajmniej potencjalnie otwartymi możliwościami i w pewnym stopniu były realizowane. Najmniej realna była konwersja na islam: proces taki dokonał się tam, gdzie wpływy prawosławnej i katolickiej hierarchii duchownej były z różnych powodów znacząco osłabione, zaś na Ukrainie sytuacja była zgoła odwrotna – ścisły sojusz łączył kozaków z Cerkwią[146]. Próba utworzenia

[143] N. Jakovenko, *Narys istoriï…*, s. 181–182.

[144] S. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus*, Cambridge 2006, s. 339–341.

[145] W.H. McNeill, dz. cyt., s. 131–154.

[146] Tamże, s. 145–146. Orest Subtelny zwraca uwagę, że w Państwie Kozackim istniały trzy poziomy refleksji na temat islamu i świata tureckiego: refleksja ludowa, zdecydowanie negatywna, łącząca „bisurmana" z porywaniem w jasyr; refleksja intelektualistów cerkiewnych, również negatywna, z motywacji

wasalnego państwa ukraińskiego w osmańskim systemie politycznym kilkakrotnie miała natomiast miejsce.

W wyniku negocjacji prowadzonych w latach 1650–1653 hetman **Bohdan Chmielnicki** uznał się za wasala Imperium Osmańskiego. Nie miało to jednak trwałych konsekwencji. Status ówczesnego związku Ukrainy z Turcją pozostaje przedmiotem dyskusji[147].

W 1669 roku elita prawobrzeżnego Wojska Zaporoskiego z hetmanem **Piotrem Doroszenką** na czele, po rozczarowaniu nieperspektywiczną polityką propolską zdecydowała się przyjąć protektorat turecki[148]. Sułtan przysłał insygnia władzy i obiecał protekcję na wzór hospodarstw naddunajskich rozciągającą się „po obu stronach Dniepru", co mogło być rozumiane jako wsparcie dla odbudowy terytorium kozackiego w granicach sprzed Ruiny[149]. W 1672 roku wybuchła wojna turecko-polska, a oficjalnym pretekstem dla inwazji osmańskiej była obrona Doroszenki i „ludu kozackiego". Po pokoju buczackim w 1672 roku zachodnie Podole zostało włączone do Imperium Osmańskiego jako ejalet, zaś na obszarze województwa bracławskiego i części kijowskiego powstało wasalne państwo Doroszenki. W ten sposób po raz pierwszy terytorium zamieszkałe przez etnię ukraińską znalazło się w systemie politycznym zarządzanym z Konstantynopola. Jednak opcja proturecka okazała się katastrofalna w skutkach: nie tylko nie umożliwiła realizacji „praw i wolności" Wojska Zaporoskiego, ale także doprowadziła do klęski demograficznej – nastąpiły masowe ucieczki ludności na Lewobrzeże, częściowo dobrowolne, a częściowo wymuszone przez prorosyjskiego hetmana Lewobrzeża Iwana Samojłowycza. Państewko Doroszenki rzeczywiście się wyludniło, a jego stolica Czehryń stała się ośrodkiem handlu niewolnikami. Było to też apogeum Ruiny – istniały aż trzy hetmanaty: prorosyjski, propolski i proturecki. W 1676 roku Doroszenko zrzekł się hetmaństwa i poddał się Rosji.

Idea ukraińskiego państwa wasalnego u boku Imperium Osmańskiego jednak była przez Konstantynopol podtrzymywana. W 1677 roku Turcja rozpoczęła wojnę

---

religijnej (choć intelektualiści ci mieli wiedzę o islamie i Turcji stosunkowo niewielką, a osobistych doświadczeń kontaktu z nimi wcale); wreszcie refleksja elity politycznej Kozaczyzny – w której było miejsce na pragmatyzm, a zarazem stosunkowo duża wiedza o Turcji i Chanacie; jednak i u elity kozackiej pragmatyzm przeplatał się z paradygmatem trwałej wrogości do islamu (O. Subtelny, *Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World*, w: *Rethinking Ukrainian History*, red. I.L. Rudnytsky, J.-P. Himka, Edmonton 1981).

[147] Obszerniej zob. L. Hvozdyk-Pricak, *Ekonomična i polityčna vizija Bohdana Chmel'nyc'koho ta ïï realizacija v deržavi Vijs'ko Zaporoz'ke,* Kyïv 1999, s. 129–137; T.V. Čuchlib, *Čornomors'ka polityka het'mana Bohdana Chmel'nyc'koho: istoryčni realiï, istoriohrafična dyskusija ta heopolityčni perspektyvy*, „Ukraïns'ka Orièntalistyka" vyp. 2–3, 2007–2008; tenże, *Kozaky ta janyčary*…, s. 98–106.

[148] Obszerniej zob. J. Perdenia, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*, Kraków 2000, s. 174–177; T. Čuchlib, *Kozaky ta janyčary*…, s, 127–151. Jednocześnie na Siczy Zaporoskiej nie uznano Doroszenki, a wybrano odrębnego hetmana, Piotra Suchowija, który z kolei opierał się o protekcję Chanatu Krymskiego (zob. J. Perdenia, dz. cyt., s. 177–183).

[149] Ruina – nazwa okresu 1657–1686 w dziejach Ukrainy, charakteryzującego się walkami wewnętrznymi w Państwie Kozackim, trwale podzielonym na Lewobrzeże i Prawobrzeże.

przeciw Rosji (tak zwaną wojnę czehryńską) pod pretekstem przywrócenia buławy hetmańskiej **Jerzemu Chmielnickiemu**[150]. Ten, tytułowany „Księciem Sarmacji, Małej Rosji i Ukrainy, wodzem Wojska Zaporoskiego" sprawował marionetkowe hetmaństwo w Niemirowie w latach 1677–1681[151].

W 1681 roku został zawarty turecko-rosyjskie rozejm na dwadzieścia lat, na mocy którego granicą Imperium Osmańskiego i Rosji miał być Dniepr, jednak obszar między Dnieprem a Bohem, czyli większość dotychczasowego władztwa Doroszenki, miał zostać całkowicie wyludniony.

Proturecki hetmanat jednak został odnowiony na Prawobrzeżu: w czerwcu 1681 hospodar mołdawski **Jerzy Duka**[152] został namiestnikiem sułtana na obszarze „od Dniepru do Słucza". Duka, tytułujący się odtąd „wojewodą i hospodarem Ziemi Mołdawskiej i Ziemi Ukraińskiej" mianował z kolei swoim namiestnikiem (nakaźnym hetmanem) Iwana Dresznicza vel Draginicza, prawdopodobnie także Mołdawianina, i rozpoczął odbudowę ustroju kozackiego oraz ponowne zaludnianie kraju, w tym także ustalonej w rozejmie z 1681 strefy bezludnej[153]. W 1684 roku jednak Duka dostał się do polskiej niewoli, gdzie zmarł. Kolejnym hetmanem z ręki osmańskiej został **Teodor Sułymenko**, który prowadził wojnę o Bracławszczyznę z propolskim hetmanem Andrijem Mohyłą. W 1685 większość kozaków Sułymenki przeszła na stronę propolską, a on sam został wzięty do niewoli polskiej i stracony. Kolejny proturecki hetman **Samczenko** w tym samym roku 1685 zginął w walce. Ostatnim hetmanem na tureckim Prawobrzeżu od 1685 był **Steć Jahorłycki**, który również zginął w walce z propolskimi kozakami w roku 1696[154].

Proturecka orientacja przywódców XVII-wiecznej Ukrainy bardzo długo była przedstawiana negatywnie lub marginalizowana[155]. Schemat interpretacyjny, w myśl którego Imperium Osmańskie było „odwiecznym wrogiem", ciążył bardzo mocno. W konsekwencji hetmanaty pod osmańską protekcją były traktowane jako marionetkowe lub regenackie, a w najlepszym razie jako przejaw nieperspektywicznej orientacji geopolitycznej. Dopiero współcześnie zaczyna się rewizja tych interpretacji i uznawanie opcji protureckiej za tak samo racjonalną dla XVII-wiecznych elit jak prorosyjska czy propolska[156].

---

[150] Jerzy (Jurij) Chmielnicki, ur. w 1641 roku, syn Bohdana Chmielnickiego, 1659–1662 hetman Wojska Zaporoskiego, zrzekł się buławy. W latach 1677–1681 marionetkowy hetman w Niemirowie, zmarł po 1681 roku, według jednej z tradycyjnych wersji w 1685 stracony przez Turków.

[151] Tytulatura Chmielnickiego miała kilka wariantów, także: „Książę Małoruskiej Ukrainy i Wódz Wojska Zaporoskiego", „Książę Sarmacki i Hetman Wojska Zaporoskiego" i ich skrócone wersje.

[152] Jerzy III Duka – ur. po 1620, bojar mołdawski pochodzenia greckiego, 1665–1666, 1668–1672 i 1678–1684 hospodar Mołdawii, 1673–1678 hospodar Wołoszczyzny, 1681–1684 namiestnik Prawobrzeża. Zmarł w 1684 roku we Lwowie.

[153] T. Čuchlib, *Kozaky ta janyčary*…, s. 211–230.

[154] Pod tym przydomkiem prawdopodobnie działał Stepan Łozynski, pułkownik kozacki wcześniej walczący po stronie polskiej (tamże, s. 375–376).

[155] N. Polons'ka-Vasylenko, dz. cyt., T. 2, s. 44.

[156] N. Jakovenko, *Narys istoriï…,* s. 220–223. Por. J. Perdenia, dz. cyt., s. 470–473.

Taras Czuchlib zwraca uwagę, że protureckie hetmanaty były stosunkowo progresywne w dziedzinie kultury politycznej. Tytuł Jerzego Chmielnickiego „Książę Sarmacji" stanowił przynajmniej nominalnie krok w kierunku ewolucji państwa kozackiego: od wojska-państwa do standardowego państwa z książęcą tytulaturą monarszą. Hetmaństwo Jerzego to też przejaw ukraińskiej idei dynastycznej, nawet jeśli była ona tylko narzędziem ościennego mocarstwa[157]. Hetmaństwo Duki świadczy zaś o zalążku formowania się koncepcji Ukrainy jako monarchii, którą może władać także władca obcego pochodzenia[158]. Ukraina miała szansę uzyskania statusu podobnego do Raguzy, Siedmiogrodu, Mołdawii czy Wołoszczyzny – chrześcijańskiego państwa zależnego od Imperium Osmańskiego[159].

Protureccy hetmani po Duce są przez Tarasa Czuchliba uznawani za pierwszych liderów **Chańskiej Ukrainy** – nowego fenomenu pogranicznego, którego rola w dziejach zajęcia Nadczarnomorza przez etnię ukraińską jest kluczowa[160]. Dwa elementy sprawiały, że już Sułymenko był bardziej „chańskim" niż „sułtańskim" hetmanem: kandydaturę zaproponował chan krymski, a hetman rezydował w Jagorliku pod kontrolą chańską, a nie sułtańską[161]. W istocie interesy Konstantynopola i Bachczysaraju w kwestii ukraińskiej nie były zbieżne – kontrola turecka nad ziemiami Ukrainy oznaczała bowiem utratę przez Chanat tradycyjnej strefy wpływów i roli pośrednika w stosunkach Konstantynopola z Rzecząpospolitą. W 1692 roku pojawiła się w istocie czwarta opcja ukraińska i czwarty hetmanat – z ręki tatarskiej. Petro Iwanenko, zwany **Petrykiem**, pisarz lewobrzeżnego Wojska Zaporoskiego zbiegł na Krym i zawarł układ o protekcji Chanatu nad „Księstwem udzielnym Kijowskim, Czernihowskim i całego Wojska Zaporoskiego Grodowego oraz Narodu Małorosyjskiego"[162]. W 1698 roku pojawił się jeszcze jeden „hetman z chańskiej łaski" **Iwan Bahatyj**, możliwe zresztą, że tożsamy z Petrykiem[163].

W 1699 roku zawarto pokój karłowicki – Rzeczpospolita odzyskała z rąk osmańskich całą prawobrzeżną Ukrainę. Osiągnięcia Imperium Osmańskiego

---

[157] T. Čuchlib, dz. cyt., s. 155, 163–164, 372. Sama idea dynastyczna funkcjonowała już w okresie hetmaństwa Bohdana Chmielnickiego – zob. L. Hvozdyk-Pricak, dz. cyt., s. 125–131; K. Pietkiewicz, *Początki państwa litewskiego*, w: *Poznań–Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, red. Z. Wojtkowiak, Poznań 2010, s. 181.

[158] T. Čuchlib, dz. cyt., s. 221

[159] Tamże, s. 389–390. Zob. też H. Inalcik, dz. cyt., s. 119.

[160] Zob. rozdział 2.1. Nota bene, *Encyklopedia* Kubijowycza nie zawiera hasła *Chańska Ukraina*, choć odsyła do takowego w artykule pt. *Tatarzy i Ukraina* (M. Ždan, A. Žukovs'kyj, R.M., *Tatary j Ukraïna*, s. 3138).

[161] T. Čuchlib, dz. cyt., s. 373–374; tenże, *De j koly isnuvala tak zvana Chans'ka Ukraïna*, w: *Krym: šljach kriz' viky*…, s. 153–154. Jagorlik był najdalej na południe wysuniętym punktem województwa bracławskiego, na trójstyku granic Polski, Mołdawii i Jedysanu. Obecnie znajduje się na terytorium Republiki Mołdawii, w obrębie nieuznawanego parapaństwa Naddniestrzańska Republika Mołdawska.

[162] V. Stanislavs'kyj, *U čomu sut' uhody pro družbu i braterstvo ukladenoï Petrom Ivanenkom z Krymom u 1692 r.?*, w: *Krym: šljach kriz' viky*…, s. 161–164. Zob. też: T. Podkupko, *Heopolityčnyj čynnyk v polityci het'mana „Chans'koï Ukraïny" Petra Ivanenka (Petryka)*, „Čornomors'ka mynuvšyna", T. 2, 2007.

[163] T. Čuchlib, *Kozaky ta janyčary*…, s. 379–380.

ery Köprülich okazały się krótkotrwałe – choć zapoczątkowały proces zaprowadzania biurokratycznej kontroli nad Stepowym Pograniczem, to jednak ostatecznym zwycięzcą okazała się Rosja. W wyniku pokoju polsko-rosyjskiego 1686 roku Zaporoże stało się rosyjskim protektoratem, a wskutek wojny rosyjsko-tureckiej 1686–1700 Rosja zdobyła na Chanacie Krymskim dostęp do Morza Azowskiego. Granica Rosji z Chanatem przebiegała odtąd wzdłuż Konki na Przyazowiu i Jei na Kubaniu, Rosja uzyskała Azow i prawo zbudowania portu w Taganrogu. Powstała Flota Azowska – pierwsza od XV wieku regularna flota wojenna w basenie czarnomorskim pod banderą inną niż osmańska.

Kozacy Siczy Zaporoskiej zaczęli obawiać się ewentualnego podboju Chanatu przez Rosję. Oznaczałby on bowiem likwidację ich pogranicznej autonomii. W tej sytuacji w 1709 roku zdecydowali się poprzeć Iwana Mazepę i Karola XII podczas wielkiej wojny północnej. Wielki antyrosyjski zryw kozactwa Lewobrzeża i Siczy zakończył się jednak klęską – w maju 1709 wojska rosyjskie zniszczyły Sicz na Bazawłuku, a w lipcu 1709 Rosja odniosła decydujące zwycięstwo nad Szwedami i Kozakami pod Połtawą. Pokonani zwolennicy Mazepy uformowali w Imperium Osmańskim emigrację pod przywództwem Filipa Orlika. W 1711 roku Orlik zawarł antyrosyjski sojusz z chanem Dewlet Girejem. Tatarzy mieli odtąd nie najeżdżać Ukrainy i nie brać na niej jasyru. Ta ostatnia deklaracja okazała się niewykonalna. Podczas wyprawy Orlika na Ukrainę w 1711 roku teoretycznie wspierający go Nogajowie zaczęli brać jasyr i łupić, co pozbawiło kampanię poparcia ludności. Kontratak rosyjski zakończył się jednak okrążeniem armii Piotra I nad Prutem przez Turków, Tatarów i orlikowców. W zawartym wówczas w lipcu 1711 roku pokoju (zwanym pruckim) znalazła się niejasna klauzula o zrzeczeniu się przez Rosję „ziem Kozaków". Pod koniec tego roku Turcja ogłosiła protektorat nad kozackim państwem Orlika w granicach całego Prawobrzeża i Lewobrzeża, a nawet zagroziła nową wojną w celu wyegzekwowania ustąpienia Rosji stamtąd. Jednak ostatecznie chwiejność i korupcja rządu osmańskiego oraz, racjonalna zresztą wtedy z punktu widzenia Konstantynopola, podrzędność północnego kierunku geopolitycznego doprowadziły do zawarcia skorygowanego na korzyść Rosji traktatu pokojowego w Adrianopolu, w którym za „ziemię Kozaków" uznano tylko Prawobrzeże. Co więcej, w 1714 Turcja zawarła również układ z Polską potwierdzający granicę z 1699 roku, a tym samym status Prawobrzeża jako części Polski. Terytorium Zaporoża pozostało pod nominalną władzą turecką. To wtedy właśnie, jak zwracała uwagę ukraińska publicystyka w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, „Zaporoże i Krym znalazły się w jednym państwie"[164].

Istotnym etapem związków kozactwa z regionem nadczarnomorskim stało się odnowienie Siczy na terytorium Chanatu Krymskiego. Po krótkim epizodzie Siczy Kamiańskiej, w 1712 roku powstała **Sicz Oleszkowska** na terytorium Cha-

[164] V. Butkevyč, *Pravo na Krym, chto joho maje: Rosija? Ukraïna?...,* w: tenże, B. Horyn', A. Svidzyns'kyj, *Krym – ne til'ky zona…*, s. 11.

natu, w pobliżu ujścia Dniepru, koło obecnego miasta Aleszki (1928–2016 Ciurupińsk) w obwodzie chersońskim. Było to pierwsze od ponad dwustu lat, od upadku twierdz Witolda, wschodniosłowiańskie osiedle w bezpośrednim sąsiedztwie Morza Czarnego[165]. Egzystencja pod protekcją chańską była jednak mizerna – Zaporożcy nie mogli dokonywać wypraw łupieżczych na terytoria swojego protektora, a pilnie strzeżona przez Rosję granica uniemożliwiała im handel z lewobrzeżną Hetmańszczyzną. W 1734 roku Rosja zezwoliła na powrót Zaporożców pod jej władzę i założenie Nowej Siczy w pobliżu dawnej Bazawłuckiej (Czartomłyckiej). Tak rozpoczął się ostatni okres rozkwitu tej wspólnoty pogranicznej.

W latach 1735–1739 stoczono wojnę wschodnią. Imperium Osmańskie zostało zaatakowane przez Rosję i Austrię, wojska rosyjskie dwukrotnie wdarły się na Półwysep Krymski. W wyniku pokoju belgradzkiego 1739 roku Rosja odzyskała utracony w 1711 roku dostęp do Morza Azowskiego z Azowem i Taganrogiem oraz zwierzchnictwo nad Zaporożem. W krótkoterminowych kategoriach sukces Rosji był niewielki. Na dłuższą metę jednak wojna wschodnia oznaczała przełom w relacjach w regionie czarnomorskim. Rozpoczął się proces utraty przez Turcję statusu mocarstwa. Imperium Osmańskie, które w drugiej połowie XVII wieku zaczęło rozmontowywać Dunajsko-Pontyjskie Stepowe Pogranicze, teraz utraciło na tej płaszczyźnie jakąkolwiek inicjatywę, a Chanat Krymski znalazł się w poważnym kryzysie. Pogranicze zaczęło być sukcesywnie okrajane i poddawane biurokratycznej kontroli przez Rosją oraz Austrię. Rosji sprzyjało połączenie zachodniej sztuki wojennej, scentralizowanej władzy, relatywnie sprawnej biurokracji, prawosławia jako narzędzia *soft power* wobec ludów oraz idei oświeconego absolutyzmu jako podstawy ideologii imperialnej. Do najważniejszych przyczyn rosyjskiego sukcesu należała też nieposiadana przez Turcję zdolność połączenia ekspansji militarnej z osadnictwem[166]. Rosja systematycznie i skutecznie przekształcała niewyraźne, rozmyte i dynamiczne pogranicze w granicę z liniami umocnień i lojalnymi grupami osadników. Kozacy ukraińscy z pogranicznej wspólnoty, której tożsamość określało bycie pomiędzy Rzecząpospolitą, Rosją i Osmanami, stali się granicznym wojskiem Rosji, wykorzystywanym jako narzędzie ekspansji imperialnej, ściśle kontrolowanym i likwidowanym w miarę, jak przestawało być potrzebne.

Jeśli jeszcze w XVII wieku głównym motywem podejmowania przez Rosję walki z Chanatem Krymskim było własne bezpieczeństwo, to w XVIII wieku stopniowo najważniejszym, a potem jedynym celem stała się wizja imperium[167]. Wzór Anglii, Francji, Niderlandów i Hiszpanii, potęg czerpiących swoją siłę z potencjału morskiego, skłaniał elity petersburskie do ich naśladowania – „jakby promocja do

[165] O. Bačyns'ka, *Ukraïns'ke naselennja Prydunajs'kych zemel' XVIII – počatok XX st. (Zaselennja j ekonomične osvojennja)*, Odesa 2002, s. 20–21.

[166] W.H. McNeill, dz. cyt., s. 185–202.

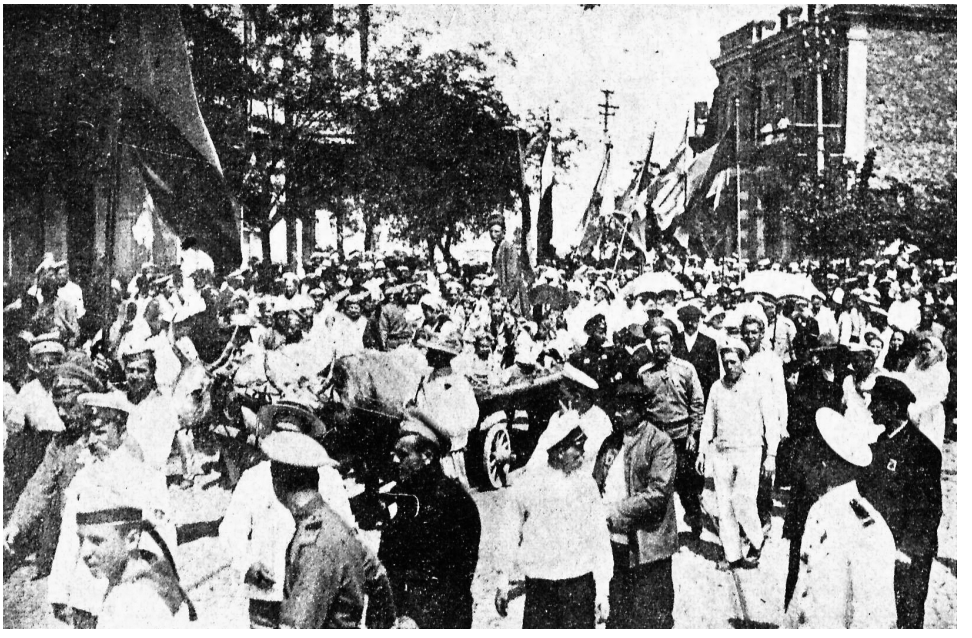
[167] C. King, dz. cyt., s. 154–162.

wyższej rangi polegała na osiągnięciu pewnego stopnia potęgi morskiej”[168]. Morze Czarne jawiło się jako okno na świat, które pozwoli rozwinąć eksport zboża i stworzyć atrybut mocarstwowości – flotę okrętów liniowych. Jednocześnie zaczęły powstawać wizje nowych prowincji, nowych stolic, nowych koron w imperialnej tytulaturze. Na Morzu Czarnym pojawiła się Flota Czarnomorska, miejsce czajek zajęły wielopokładowe liniowce, miejsce tatarskich i kozackich zimowników – miasta o pseudoantycznych nazwach, miejsce pałanek i ord – gubernie i gradonaczalnictwa, miejsce oseledców i kołpaków – peruki i kaszkiety. Imperium Rosyjskie wytworzyło też ideę Noworosji – kraju zdobytego w wyniku słusznej i sprawiedliwej misji cywilizacyjno-historycznej, w którym przed podbojem była tylko „stepowa dzicz”.

[168] M. Mollat du Jourdin, *Europa i morze*, przeł. M. Bruczkowska, Warszawa 1995, s. 143.

CZĘŚĆ DRUGA

Nadczarnomorze staje się ukraińskie. Narodowa terytorializacja i terytorialna nacjonalizacja w regionie od końca XVIII wieku do 1921 roku

ROZDZIAŁ 7

Chańska Ukraina i ostatni kozacy Południa. Ukraińskie społeczności pogranicza nadczarnomorskiego i rosyjska ekspansja

Mówi Moskwa: „Toć to wszystko
Z dawna było nasze,
Myśmy zaś wydzierżawiali
Tatarom na paszę"[1].

Taras Szewczenko,
**** [Stoi we wsi Subotowie]*, 1845

7.1. Ukraińskie społeczności pogranicza i rosyjska ekspansja

W drugiej połowie XVIII wieku Imperium Rosyjskie zlikwidowało Sicz Zaporoską, podbiło Chanat Krymski i zdobyło rozległy dostęp do północnych wybrzeży Morza Czarnego, a następnie zbudowało tam region zwany Noworosją.

W ukraińskim dyskursie po 1991 roku często porównuje się likwidację Siczy i zabór Chanatu, uznając te dwa wydarzenia za przejaw tej samej imperialno-kolonialnej polityki rosyjskiej[2]. Istnieje jednak nurt dyskursu ukraińskiego, w którym likwidację Siczy ocenia się negatywnie jako przejaw imperialnej opresji, zaś likwidację Chanatu i zajęcie terenów ord nogajskich – pozytywnie, jako wyzwolenie. Powoduje to dość dwuznaczną sytuację, w której Ukraińcy jawią się jednocześnie jako kolonizowani i kolonizujący, a sam proces imperialnej ekspansji ku Morzu Czarnemu jest jednocześnie negatywny i pozytywny. Taka postawa jest jednak zrozumiała, wynika bowiem z fundamentalnych problemów ukraińskiej historii: po pierwsze, poruszanego tu problemu integracji dziejów koczowniczych ludów tureckich do historii Ukrainy, po drugie, z niejednoznacznego stosunku do dziedzictwa Imperium Rosyjskiego. Termin Noworosja jest natomiast w ukraińskim

[1] T. Szewczenko, *** [*Stoi we wsi Subotowie*], przekł. C. Jastrzębiec-Kozłowski, w: T. Szewczenko, *Wybór poezji*, red. M. Jakóbiec, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, s. 43–44,

[2] N. Jakowenko, *Narys istorii Ukraïny. Z najdavnišych časiv do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, s. 291; V. Butkevyč, *Pravo na Krym, chto joho maje: Rosija? Ukraïna?...,* w: tenże, B. Horyn', A. Svidzyns'kyj, *Krym – ne til'ky zona vidpočynku*, L'viv 1993, s. 12–22; B. Horyn', *Kuchnja polityčnoï provokacii*, tamże, s. 77; S. Brusnyj, *Braty po duchu ta zbroï*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" [dalej: „UT"] nr 24 (33), 13.06.2008.

dyskursie na wszystkich właściwie poziomach, we wszystkich nurtach i orientacjach odrzucany jako imperialny i sztuczny.

Rosja była najważniejszym aktorem procesu likwidacji Dunajsko-Pontyjskiego Stepowego Pogranicza[3]. Przyczyniło się do tego połączenie kilku czynników: sprawnej scentralizowanej władzy, wykrystalizowanej idei imperialnej, udanego zaadaptowania nowoczesnych zachodnioeuropejskich wzorców wojskowości oraz umiejętnej polityki wobec wspólnot pogranicznych.

W XVIII wieku armia modelu zachodniego złożona z zawodowych oficerów i żołnierzy z poboru długoterminowego miała już przewagę nad stepowymi plemiennymi wojownikami i nad pogranicznymi milicjami. Step wcześniej był barierą nie do pokonania dla armii europejskich, gdyż potrzebowały one wielkich ilości żywności i paszy dla koni kawaleryjskich i pociągowych. Nie można było ich uzyskać po drodze, gdyż na stepie nie było miast, folwarków ani gospodarstw. Nie można było ich też zgromadzić i transportować, gdyż zadanie takie przekraczało możliwości logistyczne ówczesnych struktur gospodarczych i militarnych. Lecz w pierwszej połowie XVIII wieku Rosja była już w stanie tak przygotować, że ta była zdolna do przejścia stepu i podjęcia skutecznej walki na Krymie i brzegach Morza Czarnego, co udowodniła wojna 1735–1739[4]. Do kolejnych sukcesów przyczyniało się systematyczne przesuwanie i redukowanie pogranicza oraz budowanie umocnionych linii, które broniły terytoria kontrolowane przez Rosję przed napadami koczowników i pozwalały pod ich osłoną gromadzić siły do dalszej ekspansji. W połowie XVII wieku Linia Białogrodzka przebiegała przez tereny obecnego obwodu charkowskiego i woroneskiego Rosji, w pierwszej połowie XVIII wieku Linia Ukraińska – wzdłuż Oreli na obecnej północnej granicy obwodu dniepropietrowskiego Ukrainy, a Linia Dnieprowska zbudowana w latach 1770–1771 – wzdłuż Konki i Berdy, czyli przez obecny obwód zaporoski. Im dalej na południe przebiegały, tym bliżej było z nich do tureckich i tatarskich twierdz nad Morzem Czarnym. Ważnym elementem narastającej militarnej przewagi Rosji było też stworzenie nowoczesnej floty wojennej, doskonalenie jej organizacji i dowodzenia oraz umiejętność prowadzenia operacji wodno-lądowych[5]. Skądinąd bardzo istotną rolę odegrały tu doświadczenia Kozaków Zaporoskich.

Jednocześnie Rosja wypracowała bardzo umiejętną politykę postępowania ze wspólnotami pogranicznymi. Po pierwsze, wykorzystywano je jako narzędzie ekspansji, a jednocześnie nie pozwalano im samodzielność. Historia ukraińskiego Kozactwa od ugody perejasławskiej w 1654 roku do likwidacji Wojska Noworo-

[3] W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*, Chicago–London 1975, s. 182–202; T. Stojanovyč, *Rosijs'ke dominuvannja na Balkans'komu pivostrovi,* w: *Rosijs'kyj imperializm*, red. T. Hunčak, Kyïv 2010, s. 187–190.

[4] Zob. W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, s. 25–26, 56–58.

[5] Tamże, s. 82–90.

syjskiego w 1869 roku to historia przesuwania wspólnot kozackich na południe, okrajania ich autonomii, likwidowania ich i odtwarzania w miarę potrzeby[6]. Po drugie, Rosja skutecznie korumpowała i przeciągała na swoją stronę przywództwa wspólnot pogranicznych, nawet długotrwale wobec niej wrogich. Nogajowie w 1770, Chanat Krymski w 1772 oraz Sicz Zadunajska w 1828 roku w bardzo podobny sposób z wrogów Rosji stały się jej sojusznikami[7]. Po trzecie, Rosja kreowała nowe, lojalne, niemające zastrzeżeń wobec niej wspólnoty, już graniczne a nie pograniczne: Nową Serbię i Słowianoserbię w połowie XVIII wieku[8], a w latach siedemdziesiątych XVIII wieku Albanców lub Arnautów na Krymie[9].

Rosja zdecydowanie wyprzedziła pozostałe państwa stykające się z nadczarnomorskim Pograniczem Stepowym. Turcja sama była zainteresowana jak najdłuższym utrzymaniem pogranicznej strefy buforowej, ale od końca XVII wieku jej pozycja polityczna i militarna cały czas słabła. Nie była też w stanie obronić swojego wasala, Chanatu Krymskiego. Z kolei Monarchia Habsburgów, znajdująca się w centrum Europy, uwikłana w przewlekłe zmagania na wielu innych strategicznych kierunkach, miała możliwość działania tylko na zachodnim sektorze naddunajskiej części Stepowego Pogranicza, gdzie zresztą odniosła trwałe sukcesy, opanowując Węgry wraz z Chorwacją i Siedmiogrodem. Czwarty aktor, Rzeczpospolita, przestał się liczyć już w końcu XVII wieku – ostatnimi sukcesami Polski była reintegracja Podola po tureckim zaborze oraz likwidacja Kozactwa na Prawobrzeżu.

Czy natomiast nadczarnomorskie wspólnoty pograniczne były w stanie przetrwać i zachować niepodległość lub przynajmniej autonomię? Wspólną cechą Chanatu Krymskiego, Zaporoża i hospodarstw rumuńskich była słabość ekonomiczna, słaby rozwój życia miejskiego, wytwórczości i handlu. Mimo położenia nad Morzem Czarnym lub w jego bliskim sąsiedztwie wspólnoty te w zasadzie nie były zorientowane na morze. Nie wytwarzały też samodzielnie nowoczesnej broni palnej. Państwo Kozackie, Zaporoże, Chanat i ordy nogajskie przestały istnieć. Natomiast Wołoszczyzna i Mołdawia (choć okrojona) zdołały przetrwać,

[6] Oczywiście cezura 1869 jest prawidłowa tylko przy terytorialnym ograniczeniu się do obecnych granic Ukrainy. Kozacką formacją o ukraińskim rodowodzie było też Wojsko Kubańskie, które przetrwało aż do upadku Imperium Rosyjskiego. W latach 1917–1921 Kubań był terytorium włączanym niekiedy do ukraińskiego projektu politycznego (zob. rozdział 10.5).

[7] Zob. dalej.

[8] Nowa Serbia istniała w latach 1751–1764 na terenie wykrojonym z północno-zachodniego Zaporoża (obecnie tereny obwodu kirowohradzkiego); Słowianoserbia – 1753–1764 w trójkącie rzek Doniec Siewerski, Ługań i Bachmut (obecny środkowy Donbas); osiedlano tam uchodźców spod panowania austriackiego i tureckiego – Serbów, Chorwatów, Bułgarów, Greków, Mołdawian i Wołochów.

[9] Albancy lub Arnauci („Albańczycy") – osadnicy z Bałkanów o różnym pochodzeniu etnicznym (greckim, słowiańskim, albańskim) osadzeni po 1774 roku w rejonie Jenikale. W latach 1777–1783 byli rdzeniem *beszli* – nowej armii Szachin Gireja, wzorowanej na armiach europejskich. W pierwszej połowie XIX wieku arnautami nazywano ochotników z Bałkanów walczących po stronie rosyjskiej w wojnach przeciw Turcji. W I połowie XIX wieku istniały dwa greckie bataliony o statusie wojsk nieregularnych (analogicznym do kozaków): Odeski (1803–1819) i Bałakławski (1803–1859).

poszerzyć autonomię, a w XIX wieku zjednoczyć się i przekształcić w nowoczesne państwo narodowe – Rumunię. Przyczyna tego leży po pierwsze, w geopolityce – hospodarstwa były buforem między Rosją, Turcją i Austrią, a ich utrzymanie było w interesie mocarstw europejskich. Po drugie – hospodarstwa miały mocniejsze struktury państwowe. Era fanariocka, czyli rządy hospodarów greckiego pochodzenia mianowanych przez Konstantynopol (1711–1821), mimo wszystkich swych wad będących powodem złej opinii w rumuńskiej tradycji narodowej, były okresem stabilizacji i powolnego postępu polityczno-kulturalnego[10]. Ukraina była wyczerpana okresem Ruiny w drugiej połowie XVII wieku i należała do priorytetowego kierunku ekspansji Imperium Rosyjskiego[11].

Nadczarnomorskie wspólnoty pograniczne nie były oczywiście statycznymi skansenami dawnego sposobu życia czy ślepymi zaułkami historii pogrążonymi w niezmienności[12]. W XVIII wieku społeczności te podjęły żywiołową kolonizację i zagospodarowywanie terenów stepowych i nadmorskich. Ośrodkiem takiego rozwoju było Zaporoże doby Nowej Siczy, przedsiębiorcze i produktywne[13]. Zaporoże pozostawało fenomenem pogranicznym – jego granice, zwłaszcza południowa, istniały tylko na mapach, zaś w praktyce Kozacy z Zaporoża przenikali na tereny należące nominalnie do Imperium Osmańskiego. Jedna z jednostek organizacyjnych Zaporoża, pałanka prognoińska (kinburnska) funkcjonowała nad samym Limanem Dniepru, w rejonie słonych jezior, z których Kozacy pozyskiwali sól[14].

Procesy osadnicze miały miejsce na terenach **Chańskiej Ukrainy**, czyli w dorzeczu Kodymy i Jagorliku, w obecnej północnej części obwodu odeskiego i mikołajowskiego. Od drugiej połowy XVII wieku w rejonie Dubosar, na terenach nominalnie tureckich, które przylegały do Dniestru, istniało skupisko ludności ukraińskiej powstałe w następstwie istnienia protureckiego hetmanatu (Chańskiej Ukrainy w politycznym sensie)[15]. W językach słowiańskich obszar ten był nazywany Chańską Ukrainą, zaś przez Osmanów województwem dubosarskim (*Tombasar voivodalik*) lub dubosarskim okręgiem fiskalnym (*Tombasar mukataa*)[16]. W ciągu XVIII wieku napływały tam nowe fale uciekającej przed pańszczyzną i poddaństwem ludności ukraińskiej z Podola i Wołynia oraz z Lewobrzeża, a także Mołdawianie

[10] W.H. McNeill, dz. cyt., s. 202–209.

[11] H.R. Huttenbach, *Ukraïna i moskovs'ka ekspansija*, w: *Rosijs'kyj imperializm*…, s. 172–183.

[12] Zob. D. Sen', *„Kordon" ta „identyčnist'": kozac'ki spil'noty Pryčornomor'ja naprykinci XVIII st. (Istoryčnyj dosvid i novi praktyky)*, „Čornomors'ka mynuvšyna" T. 4, 2009.

[13] N. Jakovenko, dz. cyt., s. 294. Zob. też D.I. Bahalij, *Zaselennja Pivdennoï Ukraïny (Zaporožžja j Novorosijs'koho kraju) i perši počatky ïï kul'turnoho rozvytku*, w: tenże, *Vybrani praci*. t. 5, cz. II, red. V.V. Kravčenko i in., Charkiv 2008, s. 452–464; V.O. Pirko, *Zaselennja i hospodars'ke osvojennja Stepovoï Ukraïny v XVI–XVIII st.,* Donec'k 2004, s. 144–162.

[14] D.I. Bahalij, dz. cyt., s. 454–456.

[15] Zob. rozdział 6.4.

[16] O. Sereda, *Chans'ka Ukraïna v administratyvnij strukturi Silistryns'ko-Očakivs'koho ejaletu*, „Čornomors'ka mynuvšna", t. 3, 2008, s. 63–65.

i Bułgarzy[17]. Powstało około trzydziestu „chańskich słobod" – miejscowości, w których chrześcijanie mogli się osiedlać i gospodarować zgodnie ze swoimi zwyczajami, zachowując wolność wyznania i płacąc podatki władzom osmańskim. Słobodą taką była między innymi Hołta (część obecnego Perwomajska).

Żywiołowa, choć niezbyt jeszcze liczna ukraińska kolonizacja postępowała też na Budziaku (Podunawiu) i na wybrzeżu czarnomorskim Jedysanu między Dniestrem a Bohem. Od drugiej dekady XVIII wieku osiedlali się tam Kozacy Mazepy i Orlika, potem część Zaporożców z Siczy Oleszkowskiej, a także chłopi uciekający z ziem pod panowaniem polskim i rosyjskim[18]. Także Nogajowie na Budziaku, Jedysanie i w Chanacie Krymskim w drugiej połowie XVIII przechodzili na wpół osiadły tryb życia.

Istnienie Chańskiej Ukrainy, pałanek zaporoskich i Siczy Oleszkowskiej jest dziś jednym z głównych argumentów na rzecz historycznego usankcjonowania ukraińskiej ciągłości historycznej na Południu i tym samym na rzecz delegitymizacji idei Noworosji, zarówno w jej historycznym wydaniu z epoki caratu, jak i w jej wydaniu współczesnym, czyli w postaci projektu separatystycznego względem Ukrainy w 2014 roku[19].

7.2. Zmiany granic na Nadczarnomorzu w latach 1739–1878

W roku 1739 w wyniku pokoju belgradzkiego kończącego wojnę wschodnią, Rosja po raz drugi, tym razem trwale, uzyskała dostęp do Morza Azowskiego przez rejon Azowa i Taganrogu. Zyskała też formalną suwerenność nad Zaporożem.

Przełomowe zmiany geografii politycznej na Nadczarnomorzu nastąpiły w wyniku wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1768–1774. Wojnę wypowiedziała Turcja, która – jak się okazało – nie była do niej nieprzygotowana zarówno militarnie, jak i politycznie. Chanat Krymski nie reprezentował już znaczącej siły wojskowej, a Nogajowie jedysańscy i budziaccy wręcz przeszli na stronę rosyjską. W 1770 roku rosyjska Flota Bałtycka na Morzu Egejskim zniszczyła flotę turecką. Rosjanie odnieśli też zwycięstwa w Mołdawii i na Krymie, który opanowali w całości – zarówno Chanat, jak i turecki ejalet na Południowym Wybrzeżu. W 1772 roku traktat w Karasubazar między przedstawicielami Rosji a chanem Sahib Girejem II i przywódcami najpotężniejszych rodów ustanawiał niepodległość Chanatu Krymskiego pod protektoratem Rosji. Ostatecznie w 1774 roku zawarto pokój rosyjsko-turecki w Küczük Kajnardży. Rosja uzyskała twierdze Kercz i Jenikale na Krymie oraz frag-

[17] V.O. Pirko, dz. cyt., s. 55–56.

[18] Ja. V. Bojko, *Zaselenie Južnoj Ukrainy 1860–1890 gg. (istoriko-ėkonomičeskoe issledovanie*), Čerkassy 1993, s. 246; O. Bačyns'ka, *Ukraïns'ke naselennja Prydunajs'kych zemel' XVIII – počatok XX st. (Zaselennja j ekonomične osvojennja),* Odesa 2002, s. 19–20; V.O. Pirko, dz. cyt., s. 56.

[19] V. Hrybovs'kyj, *Chans'ka Ukraïna*, „UT" nr 32 (93), 7.08.2009; V. Brechunenko, *Ukraïns'kyj Pivden' i Schid*, tamże, nr 25 (345), 19.06.2014.

ment Jedysanu między Bohem a Dnieprem wraz z twierdzą Kinburn, tym samym otrzymując dostęp do Morza Czarnego. Dostała też *explicite* prawo utrzymywania na nim floty handlowej i jej przepływu przez Bosfor i Dardanele, oraz *implicite* prawo do floty wojennej na Morzu Czarnym. Konstantynopol uznał niepodległość Chanatu Krymskiego obejmującego także dotychczasowy ejalet Kaffy.

W wojnie 1768–1774 po stronie rosyjskiej brali udział także Kozacy Zaporoscy, o czym współcześnie historiografia i publicystyka ukraińska pisze bardzo gorzko:

> Wbrew zuchwałym twierdzeniom rosyjskiej mitologii politycznej o zdobyciu Krymu wyłącznie «siłą rosyjskiego oręża», półwysep został zawojowany z dużym udziałem sił ukraińskiego kozactwa. Było ono zmuszone działać w interesach Imperium Rosyjskiego, niszcząc siłę wojskową Chanatu Krymskiego, i ku ironii, tym samym przybliżając niespodziewany kres własnego istnienia[20].

Carat wykorzystał wojenny triumf do zlikwidowania stwarzającego problemy pogranicznego fenomenu. W czerwcu 1775 roku Sicz została zburzona przez wojsko rosyjskie, co było jednym z ostatnich etapów procesu likwidacji autonomii kozackich na Ukrainie[21]. Większość Zaporożców zdołała jednak zbiec na terytorium Imperium Osmańskiego.

Okres jedenastu lat formalnej niepodległości Chanatu cechowała niestabilność polityczna i rosyjskie ingerencje, podsycające kryzys. Próby reform w duchu proeuropejskim podejmowane przez panującego od 1776 Szachin Gireja, zdecydowanie prorosyjskiego zresztą, spotkały się z oporem przywódców arystokracji rodowej, podsycanym także przez Rosję.

W tym czasie władze Rosji przeprowadziły pierwszą nowoczesną masową deportację ludności Nadczarnomorza, która miała bardzo długotrwałe konsekwencje dla struktury etnicznej regionu. Latem 1779 roku na rozkaz Katarzyny II generał Aleksander Suworow przeprowadził „ewakuację" chrześcijan z Krymu. Motywy tej operacji są na pozór niezrozumiałe. Rosyjska ekspansja na południe była motywowana oficjalnie misją wyzwalania chrześcijan spod islamskiego jarzma, cóż więc lepiej mogło potwierdzić podbój Krymu niż obecność tam prawosławnych, nawet mocno zorientalizowanych kulturowo[22]? Oficjalnie wyjaśnienia, że chodziło o ochronę chrześcijan przed prześladowaniami ze strony Tatarów

[20] V. Hrybovs'kyj, *Jaku učast' braly zaporožci v zavojuvanni Krymu Rosièju?*, w: *Krym: šljach kriz' viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach,* red. V. Smolij, Kyïv 2014, s. 170. Zob. też: V. Kravcevič, *Ukrainskij deržavnyj flot*, Kiev 1992, s. 58–59; O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, *Ukraïns'ke Podunav'ja: mynule ta sučasne*, Odesa 2002, s. 63;

[21] W 1764 roku ostatecznie zniesiono urząd hetmana w Małorosji (Lewobrzeżu) – pozostałości Państwa Kozackiego, zaś w latach 1781–1783 zlikwidowano tam ustrój pułkowy. Na Ukrainie Słobodzkiej (późniejszej Charkowszczyźnie) ustrój pułkowy został zniesiony w 1765 roku.

[22] Por. A. Toločko, *Kievskaja Rus' i Malorossija v XIX veke*, Kiev 2012, s. 55–57. Do początków XIX wieku europejskie elity traktowały dziedzictwo starożytnej Grecji w całkowitym oderwaniu od współczesnych Greków – tych ostatnich uznawano za ludzi Orientu, mających do dziedzictwa antyku

lub że Grecy i Ormianie sami zapałali chęcią bycia poddanymi carycy i porzucenia miejsc, w których żyli od wieków, były bardzo wątpliwe[23]. Część ludności, by uniknąć wysiedlenia, przeszła zresztą na islam[24]. Najprawdopodobniej przyczyną deportacji był zamiar destabilizacji Krymu. Szachin Girej planował nadanie równych praw obywatelskich wyznawcom wszystkich religii, a chrześcijańskie, miejskie i bardzo mocno kulturowo zasymilowane z Tatarami społeczności były potencjalnie najbardziej lojalną wobec chana-reformatora siłą społeczną[25]. Jednocześnie pozbawiono Chanat znacznej części warstwy kupieckiej i rzemieślniczej. Krym opuściło około 30 tysięcy chrześcijan, w tym 18 tysięcy tak zwanych Greków – wyznawców prawosławia różnego pochodzenia, używających greckiego dialektu *rumeika* lub tureckiego etnolektu *urum*. Przesiedleni na Przyazowie, uformowali grupę etniczną Greków Mariupolskich, istniejącą do dziś[26]. Resztę wysiedlonych tworzyli w większości Ormianie oraz niewielkie grupy Gruzinów i katolików[27].

Idea podboju Krymu była w Rosji dość stara, a motywacja złożona: dynastyczna, religijna, polityczna i strategiczna[28]. Chanat Krymski był ostatnią niepodbitą przez Rosję pozostałością Złotej Ordy. Co więcej, do 1772 roku nominalnie utrzymywał pretensje do dziedzictwa po Złotej Ordzie, a więc także po Chanacie Astrachańskim i Kazańskim, zajętych przez Moskwę w XVI wieku. Dla Moskwy uznającej się do XVII wieku za jedyne prawowite państwo chrześcijańskie, Chanat Krymski był antytezą, swoistym *civitas diaboli*. Dochodził wreszcie odwet za zależność trybutarną Moskwy od Bachczysaraju, trwającą aż do 1700 roku[29]. Za panowania Katarzyny II dołączyły nowe motywy: „plan grecki", czyli wizja zbudowania drugiego cesarstwa pod berłem młodszej gałęzi Romanowów, nowego wcielenia Bizancjum na ziemiach odebranych Imperium Osmańskiemu. Pierwszym krokiem do tego celu musiało być wzmocnienie pozycji strategicznych na Morzu Czarnym[30].

---

mniejsze prawa niż cała oświecona Europa. Stąd możliwy był paradoks – wysiedlenie greckiej ludności z Krymu i wprowadzanie tam pseudogreckiej toponimiki (zob. dalej).

[23] Por. *Rossìja. Polnoe geografičeskoe opisanìe našego Otečestva*, red. V.P. Semenov-Tjan"-Šanskij, t. XIV: *Novorossìja i Krym"*, S.-Peterburg" 1910, reprint Char'kov 2011, s. 212.

[24] Ju. Kulakovskij, *Prošloe Tavridy*, Kiev 2002, s. 205–207.

[25] A.W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, s. 64–66.

[26] Mariupol to przeniesiona nazwa Mariampol – grecko-alańskiego osiedla leżącego do 1779 roku niedaleko Czufut-Kale. 20 wsi greckich w okolicach Mariupola także nosiło nazwy o krymskim rodowodzie, które w większości pozmieniano w czasach sowieckich.

[27] P. Usenko, *Jaki pryčyny ta najblyžči naslidky mala deportacija hrekiv iz Kryms'koho chanatu 1778 r.?*, w: *Krym: šljach kriz' viky…*

[28] A.W. Fisher, dz. cyt., s. 49–51.

[29] Rosja wypłacała „upominki" Chanatowi aż do 1700 roku, a jeszcze w początkach XVIII wieku żądanie ich wznowienia było kilkakrotnie podnoszone przez Bachczysaraj. Zob. T. Čuchlib, *Čomu moskovs'ki cary prestaly platyty danynu Kryms'komu chanstvu na počatku XVIII st.?*, w: *Krym: šljach kriz' viky…*

[30] C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006, przeł. Z. Piotrowska, s. 154; T. Bykova, *Jak vidbuvalasja administratyvna inkorporacija Krymu do Rosijskoï imperii?*, w: *Krym: šljach kriź viky*…

W 1782 roku książę Grigorij Potiomkin[31] ocenił, że dalsze podtrzymywanie Szachina nie jest konieczne, wśród elity tatarskiej istniała bowiem silna frakcja gotowa poprzeć przejście pod bezpośrednie rządy rosyjskie. W 1783 Krym praktycznie bez oporu został zaanektowany przez Rosję.

W latach 1787–1792 stoczona została kolejna wojna rosyjsko-turecka. W pokoju zawartym w Jassach Rosja uzyskała pozostający dotąd pod panowaniem tureckim obszar Jedysanu między Bohem a Dniestrem (obwód oczakowski). Najważniejszą konsekwencją tego było założenie Mikołajowa i powstanie portu w Hadżibeju, który nazwano wkrótce Odessą. Wojna ta odegrała również bardzo ważną rolę w tworzeniu mitów rosyjskiej historii militarnej. Do kanonu rosyjskiej tradycji wojskowej weszły obrona Kinburnu i zdobycie Oczakowa, zwycięstwa Suworowa na froncie naddunajskim, ze szturmem Izmaiłu w 1790 roku na pierwszym miejscu, oraz cztery morskie zwycięstwa Floty Czarnomorskiej pod dowództwem kontradmirała Fiodora Uszakowa: koło wyspy Fidonisi (obecnie Zmijnyj) w 1789 roku, pod Kerczem w 1790, koło Kosy Tendrowskiej w 1790 i koło Kaliakry w 1791. Wojna ta zajmuje jednak istotne miejsce także w ukraińskiej tradycji militarnej, w której wypracowano konkurencyjną wobec rosyjskiej narrację.

W latach 1806–1812 stoczono kolejną wojnę, która była niejako peryferyjnym konfliktem kompleksu wojen napoleońskich[32]. W jej wyniku Rosja uzyskała cały obszar między Dniestrem a Prutem, czyli należący do Imperium Osmańskiego Budziak z Akermanem, Kilią i Izmaiłem oraz część Hospodarstwa Mołdawskiego leżącą na lewym brzegu Prutu. Ziemie te zostały częścią Rosji jako obwód besarabski, początkowo z dużą autonomią, porównywalną nawet ze statusem Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Finlandii. Nazwa Besarabia, dotąd będąca tylko synonimem terminu Budziak, odtąd właśnie zaczęła być używana dla określenia całego międzyrzecza prucko-dniestrzańskiego[33].

Od początku XIX wieku Imperium Osmańskie znajdowało się już w chronicznym kryzysie. Paradoksalnie zastopowało to w zasadzie dalszą ekspansję terytorialną Rosji w europejskiej części regionu czarnomorskiego. Po pierwsze bowiem, tak zwana kwestia wschodnia stała się zagadnieniem polityki ogólnoeuropejskiej, a Wielka Brytania, Francja i Austria zaczęły blokować jednostronny wzrost pozycji Rosji. Skądinąd ruchy powstańcze narodów bałkańskich zagrażały zasadzie legitymizmu, stąd Rosja po 1815 roku zaczęła mieć do nich niejednoznaczny stosunek. Po drugie, w 1812 roku wraz z włączeniem Budziaku do Rosji w zasadzie przestało

[31] Grigorij Potiomkin (1739–1791) – generał rosyjski, faworyt Katarzyny II. Od 1776 generał-gubernator guberni noworosyjskiej i azowskiej, później także gubernator guberni astrachańskiej, samarskiej, obwodu taurydzkiego i namiestnictwa jekaterynosławskiego, prokonsul południowo-zachodniej części Imperium Rosyjskiego. W 1783 roku przeprowadził operację aneksji Krymu, za co otrzymał przydomek Tawriczeskij. W latach 1788–1791 wielki hetman Czarnomorskiego Wojska Kozackiego. Inicjator założenia Chersonia, Mikołajowa, Sewastopola i Jekaterynosławia.

[32] Więcej zob. W. Morawski, S. Szawłowska, dz. cyt., s. 95–109.

[33] O. Bačyns'ka, dz. cyt., s. 8.

istnieć Wielkie Stepowe Pogranicze. Poza pozostającą jeszcze w rękach tureckich do 1878 roku Dobrudżą nie było już w europejskiej części Imperium Osmańskiego peryferyjnych, słabo zaludnionych terenów, na których nie zaczęły się jeszcze nowoczesne procesy narodowotwórcze i które można by wcielić do Rosji, uzasadniając to „cywilizowaniem Dzikiego Pola". Tereny na południe od Dunaju, których teraz broniła Turcja, były zamieszkałe w większości przez osiadłą od wieków ludność prawosławną. Co więcej, działały tam już nowoczesne ruchy narodowe, które wywołując powstania zbrojne, stały się istotnym czynnikiem politycznym. Wobec Serbów i Bułgarów Rosja musiała być protektorem i sojusznikiem, a nie zdobywcą[34]. Dlatego też przesunięcia granicy rosyjskiej na europejskim Nadczarnomorzu po 1812 roku były już niewielkie i nie miały większych konsekwencji dla kształtu terytorium zajmowanego przez etnię ukraińską.

W latach 1828–1829 Rosja brała udział w wojnie mocarstw przeciw Imperium Osmańskiemu w obronie walczących o niepodległość Greków[35]. Jednym z ośrodków greckiego ruchu niepodległościowego była zresztą Odessa, gdzie od 1814 roku działała organizacja Filiki Etereia. W wyniku pokoju adrianopolskiego w 1829 roku Rosja zyskała znaczne nabytki na Kaukazie, natomiast w Europie tylko deltę Dunaju wraz z Fidonisi.

Porażka Rosji w wojnie krymskiej 1854–1856, mająca rozlegle konsekwencje wewnętrzne i zewnętrzne, w wymiarze terytorialnym przyniosła utratę delty Dunaju na rzecz Turcji, a Południowej Besarabii na rzecz Mołdawii. Chodziło tu o powiat izmaiłowski oraz część kagulskiego i akermańskiego, czyli pas ziemi w kształcie litery L, rozciągający się z wzdłuż Prutu z północy na południe oraz wzdłuż Dunaju z zachodu na wschód, z fragmentem wybrzeża morskiego. Do Mołdawii przeszła Kilia i Izmaił, w Rosji pozostał natomiast Akerman. Mołdawia w ten sposób odzyskała dostęp do Morza Czarnego, utracony w końcu XV wieku. Uzyskała też Fidonisi. Gdy w 1859 roku Mołdawia zawarła unię z Wołoszczyzną, także Południowa Besarabia stała się częścią zjednoczonej Rumunii. Ludność po 1856 roku miała prawo opcji, z czego skorzystało około 20 tysięcy osób (głównie Bułgarów, Ukraińców i Rosjan), przesiedlając się do guberni chersońskiej, jekaterynosławskiej i taurydzkiej, w tym na opuszczone przez Tatarów obszary na Krymie[36].

---

[34] T. Stojanovyč, dz. cyt., s. 191–192. Zob. też T. Hunčak, *Panslavizm čy panrosijanizm*, tamże, s. 82–101.

[35] Z racji popierania zasady legitymizmu władze Rosji patrzyły wtedy dość niechętnie na grecki ruch narodowowyzwoleńczy. Naczelnym motywem przystąpienia do wojny były szkody dla rosyjskiego eksportu zboża, spowodowane zaostrzoną podczas wojny polityką Turcji w kwestii żeglugi przez cieśniny czarnomorskie.

[36] Główną przyczyną migracji było wprowadzenie przez Rumunię poboru do wojska, z którego wcześniej ludność Besarabii była zwolniona (O. Bačyns'ka, dz. cyt., s. 143. Zob. też V.M. Pačeva, *Pereselennja ukraïnciv i rosijan z Bessarabiï ta Dobrudži do Pivničnoho Pryazov'ja j Krymu u 1861–1862 rokach*, „Pivdenna Ukraïna" 1999, t. 5.).

Ostatnia zwycięska wojna Rosji carskiej została stoczona z Turcją w latach 1877–1878 w celu wsparcia niepodległości Bułgarii. Rosja w traktacie pokojowym z San Stefano otrzymała Dobrudżę wraz z deltą Dunaju, jednak była zobowiązana do przekazania tego terytorium Rumunii w zamian za Południową Besarabię, którą Rumunia scedowała na rzecz Rosji. Fidonisi pozostała częścią Rumunii. W ten sposób Rosja odzyskała granicę z 1812 roku. Ubocznym skutkiem było jednak pogłębienie trwałej nieufności do Rosji wśród elit rumuńskich[37]. Granice ustalone w 1878 roku przetrwały już bez zmian do 1917 roku.

7.3. Kozactwo południowoukraińskie w XVIII i XIX wieku – między imperium a niezależnością

Zniszczenie Siczy wbrew popularnym wyobrażeniom nie oznaczało końca kozactwa ukraińskiego i jego obecności na Nadczarnomorzu. Różne formacje kozackie działały w regionie jeszcze przez prawie sto lat – nie wszystkie po stronie rosyjskiej. Tworzą one złożony i długotrwały historyczny fenomen „kozactwa południowoukraińskiego"[38]. Z jednej strony przewija się w tych formacjach próba zachowania tradycyjnego kozackiego sposobu życia – pogranicznej „republiki" wojowników, rybaków, wolnych rolników i przedsiębiorców. Z drugiej strony, dla Imperium Rosyjskiego wojska kozackie w formule wypracowanej ostatecznie w początkach XIX wieku – nieregularne wojsko, którego żołnierze sami się utrzymują i mają odrębny status społeczny – były tanim i pożytecznym uzupełnieniem regularnych sił zbrojnych, a jednocześnie formą kontrolowanej unifikacji pogranicza z rdzeniem imperium.

Pierwszą chronologicznie formacją tej kategorii było **Bohskie Wojsko Kozackie**. Jego zalążkiem był Nowo Werbowany Pułk Kozacki stworzony podczas wojny 1768–1774 z chłopów zbiegłych z Prawobrzeżnej Ukrainy należącej do Polski. Po wojnie jego żołnierzy, a także arnautów z Bałkanów osiedlono w widłach Bohu i Ingułu, z centrum w stanicy Sokoły (obecne miasto Woznesensk). W 1785 roku z osadników tych oraz poddanych chłopów Potiomkina ponownie stworzono oddziały pod nazwą Bohskich Pułków Kozackich. W 1787 utworzono zaś nadrzędną formację o nazwie Jekaterynosławskie Wojsko Kozackie, w skład której weszli kozacy bohscy oraz jednodworcy[39], staroobrzędowcy i mieszczanie namiestnictwa

[37] Zob. rozdział 4.1.

[38] Termin „kozactwo południowoukraińskie" w historiografii ukraińskiej dotyczy formacji kozackich istniejących na terenie Nadczarnomorza w granicach Imperium Rosyjskiego po 1775 roku, nie obejmuje Siczy Zadunajskiej. Zob. L.M. Malenko, *Do pryčyn stvorennja ta likvidacii pivdennoukraïns'kych kozac'kych vijs'k v ostannij čverti XVIII–XIX stolittja*, „Pivdenna Ukraïna" 2001, T. 6; A. Chromov, *Pivdennoukraïns'ke kozactwo XIX st.: urjadovy zadumy, proekty, vtilennja*, Odesa 2014, s. 5.

[39] Jednodworcy – kategoria ludności w Imperium Rosyjskim, mająca status wyższy od chłopów, a niższy od szlachty, występowała głównie na pograniczach.

jekaterynosławskiego[40]. Wojsko to istniało do 1796, w latach 1797–1798 rozwiązano też pułki bohskie. W 1803 roku odnowiono je, już jako Bohskie Wojsko Kozackie o statusie typowym dla wyklarowanej formy XIX-wiecznego kozactwa rosyjskiego. Włączono też do niego wtedy kilka tysięcy osadników bułgarskich. W 1817 roku pomysł przekształcenia kozactwa w osiedla wojskowe wywołał falę zamieszek, zwanych niekiedy powstaniem, po których Wojsko Bohskie rzeczywiście zlikwidowano , a żołnierze zyskali status osadników wojskowych[41].

W 1775 roku większość Zaporożców (około 7–12 tysięcy) zbiegła przed wojskami carskimi i znalazła się na terytoriach kontrolowanych przez Imperium Osmańskie[42]. Próba założenia kolejnej siczy przy ujściu Bohu w latach 1778–1779 została powstrzymana przez Turcję na żądanie Rosji. Konstantynopol zobowiązał się do przeniesienia Kozaków daleko od Morza Czarnego. Tak się jednak nie stało, a w 1785 roku zezwolono na zorganizowanie kozackich osiedli wojskowych w Dobrudży i w delcie Dunaju, na terenie obecnie należącym do Rumunii. W ten sposób powstała ostatnia już w dziejach – **Sicz Zadunajska**. Była to ostatnia próba odtworzenia tradycyjnego kozackiego sposobu życia na coraz bardziej kurczącym się obszarze nadczarnomorskiego Wielkiego Stepowego Pogranicza. Sicz była autonomiczną wspólnotą wojskową, kierowaną przez wybieralne przywództwo, otwartą dla wszystkich wyznawców prawosławia. Po 1791 roku dołączali do niej zbiegli z Rosji Kozacy Czarnomorscy. Po 1812 roku Sicz Zadunajska liczyła około 50 tysięcy osób (wraz z rodzinami), mających do dyspozycji około 580 kilometrów kwadratowych autonomicznego terytorium w południowej części delty Dunaju. Wystawiając około dziesięciotysięczny kontyngent wojskowy, była dość ważnym czynnikiem militarnym. Kozacy Zadunajscy uczestniczyli w wojnach po stronie tureckiej: w latach 1787–1791 i 1806–1812 przeciw Rosji, w latach 1806–1812 tłumili powstanie w Macedonii, 1815–1817 w Serbii i po 1821 w Grecji[43]. Na terenie Dobrudży i delty Dunaju trwał zaś permanentny konflikt z inną wspólnotą

[40] Obszerniej zob. R.I. Šyjan, *Katerynoslavs'ke kozac'ke vijs'ko (1787–1796 rr.)*, „Pivdenna Ukraïna" 1998, T. 3.

[41] Osiedla wojskowe były formą organizacji militarnej w latach 1816–1857, zainicjowaną przez bliskiego doradcę Aleksandra I, generała Alieksieja Arakczejewa. W założeniu wzorowane na pruskiej Landwehrze, okazały się karykaturalną reakcyjną utopią. Od formacji kozackich, które także polegały na połączeniu osadnictwa rolnego ze służbą wojskową, różniły się totalną uniformizacją i kontrolą. Nie przyczyniły się też do poprawy obronności państwa, lecz stały się ogniskiem niepokojów społecznych i symbolem tak zwanej arakczejewszczyzny. Zob. L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. II. Warszawa 1985, s. 125–127; M. Heller*, Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002, przeł. E. Melech i T. Kaczmarek, s. 523–525. Na temat Wojska Bohskiego zob. A. Chromov, dz. cyt., s. 20–33; S. Fedorov, *Jak rozkozačuvaly bužs'ke vijs'ko*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. VII, 1935, nr 7/8.

[42] Zob.: S.M. Mohul'ova, *Perši kroky Zadunajs'koho kozactva: pro pryčyny perechodu Zaporožciv do Tureč̌čyny*, „Pivdenna Ukraïna" 1996, t. 2.

[43] Obszerniej na temat Kozaków Zadunajskich zob.: O. Bačyns'ka, dz. cyt., s. 26–36, 42–50; O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, *Ukraïns'ke Podunav'ja: mynule ta sučasne*, Odesa 2002, s. 63–66; O. Reènt, *Ukraïna v impers'ku dobu (XIX – početok XX st.)*, Kyïv 2003, s. 53–58.

pograniczną – niekrasowcami, czyli Kozakami Dońskimi-staroobrzędowcami, którzy uciekli przed rządami rosyjskimi po nieudanym powstaniu Kindrata Buławina w 1708 roku[44].

W 1787 roku Katarzyna II zgodziła się na ponowne zorganizowanie formacji kozackiej z dawnych Zaporożców przebywających w Imperium Rosyjskim[45]. Została ona nazwana początkowo Wojskiem Wiernych Kozaków (w przeciwieństwie do „niewiernych" Zadunajskich), ale szybko przemianowana na **Czarnomorskie Wojsko Kozackie**. Na jego czele stanął sam Potiomkin jako wielki hetman. Reszta przywództwa nie była wybierana, jednak składała się z dawnych przywódców Siczy: Sydira Biłego[46], Antona Hołowatego[47] i Zachara Czepihy[48] którzy już od 1783 roku zabiegali o odrodzenie kozactwa po stronie rosyjskiej. Wojsko liczyło około 13 tysięcy ludzi, oprócz dawnych Zaporożców byli też w nim ludzie o najróżniejszym rodowodzie społecznym i etnicznym.

Kozacy Czarnomorscy odegrali bardzo istotną rolę w wojnie 1787–1791, zwłaszcza jako wiosłowa flotylla na Limanie Dniepru i Bohu. Formacja ta łączyła kilkuwiekowe kozackie doświadczenia operacji na rzekach i limanach z nowoczesną technologią wojskową i szkutniczą, operowała lekkimi, lecz większymi od dawnych czajek okręcikami wiosłowymi, z których część była uzbrojona w działa. W literaturze ukraińskiej podkreśla się, że flotylla kozacka odegrała kluczową rolę w zniszczeniu floty tureckiej pod Oczakowem w czerwcu 1788 roku[49], w zdobyciu Hadżibeju w 1789 roku[50] i w szturmie Izmaiłu w 1790[51]. Jednocześnie była to wojna, w której Kozacy wywodzący się z Zaporoża walczyli po przeciwnych stronach. Wprawdzie, jak się podkreśla, między Zadunajcami

[44] Od niekrasowców wywodzi się grupa etnoreligijna Lipowan, obecnie zamieszkująca ukraińskie Podunawie i rumuńską Dobrudżę.

[45] Na temat chronologii utworzenia Wojska Czarnomorskiego istnieją pewne kontrowersje, zob. V. Kravcevič, dz. cyt., s. 78–83. Por. A. Ložešnyk, *Učast' staršyny v orhanizacii čornomors'koho kozac'koho vijs'ka ta joho voènnych dijach v Buho-Dnistrovs'komu mežyričči*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" 2011, vyp. 12.

[46] Sydir Biłyj (1737–1788) – członek starszyzny Nowej Siczy, od 1783 roku w służbie rosyjskiej wprowadził pierwszą eskadrę z Chersonia do Achtiaru (Sewastopola), współorganizator Czarnomorskiego Wojska Kozackiego, 1787–1788 jego ataman koszowy, zginął w bitwie pod Oczakowem w 1788 roku.

[47] Anton Hołowatyj (1744–1797) – członek starszyzny Nowej Siczy, następnie oficer armii rosyjskiej, współorganizator i jeden z dowódców Czarnomorskiego Wojska Kozackiego, dowódca flotylli na Limanie w wojnie 1787–1791.

[48] Zachar Czepiha (1725–1797) – członek starszyzny Nowej Siczy, współorganizator Czarnomorskiego Wojska Kozackiego, w wojnie 1787–1791 dowódca konnicy.

[49] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 64–88; A. Ložešnyk, dz. cyt., s. 118–119; V. Hrybovs'kyj, *Čym vidznačylasja kozac'ka flotylija na službi Rosijs'kij imperii?*, w: *Krym: šljach kriz' viky*…; S. Čornyj, *Mors'ki peremohy čornomors'koï kozačoï flotylï*, „Flot Ukraïny" nr 39, 28.05.2008, www.fleet.sebastopol.ua [28.05.2008]; V. Kravcevyč-Rožnec'kyj, *Sydir Bilyj i Čornyj Korsar. Jak kozaky iz zasnovnykom VMF SŠA vojuvaly*, „Istoryčna Pravda" www.istpravda.com.ua, 30.03.2011 [28.08.2015].

[50] O. Olijnykiv, *Čornomorščyna čy Novorosija?*, Odesa 2007, s. 71–93.

[51] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 91–93.

i Czarnomorcami zasadniczo funkcjonowało coś na kształt rozejmu – pozorowanie walki w razie zetknięcia się, to i między nimi zdarzały się akty bezwzględnego okrucieństwa[52]. Miało też miejsce przechodzenie Czarnomorców do Siczy Zadunajskiej. Po zakończeniu wojny i po śmierci Potiomkina, Katarzyna II nie spełniła nadziei Kozaków, że zostanie im oficjalnie nadana ziemia nad Morzem Czarnym między ujściem Dniestru a ujściem Bohu, gdzie nawet zaczęło się kozackie osadnictwo i powstały trzy pałanki: naddniestrzańska, berezańska i kinburnska. Budziło to jednak obawy caratu, że takie terytorium kozackie stykające się bezpośrednio z Siczą Zadunajską byłoby źródłem niepokojów i przyciągałoby zbiegłych chłopów. W 1792 roku Kozacy Czarnomorscy zostali więc przeniesieni na Tamań i Kubań[53]. Mniejszość pozostała jednak na Nadczarnomorzu – nad Dniestrem oraz w rejonie Hadżibeju (Odessy), stapiając się potem z kolejnymi falami osadników[54].

Miejsce Czarnomorskiego Wojska Kozackiego i wojny 1787–1791 w ukraińskiej historii narodowej jest nieco dwuznaczne. Elity małorosyjskie końca XVIII i początku XIX wieku widziały tu kontynuację wcześniejszych walk Kozaków przeciw „odwiecznemu wrogowi", co pozwalało na umocnienie swojej pozycji społecznej w Imperium, i na niewiele więcej. Z punktu widzenia rodzącego się ukraińskiego ruchu narodowego o demokratycznej orientacji był to zwykły serwilizm, bądź sentymentalny regionalizm, sprowadzający ukraińską tożsamość do regionalnego kolorytu. Taras Szewczenko przeciwstawił się sentymentalnej wizji literatów małorosyjskich, widzących w Kozakach Czarnomorskich tylko „rycerską sławę przodków" lub swego rodzaju „szlachetnych dzikusów" przeszłości. Wiersz Szewczenki *Do Osnowianenki* (1839) jest dialogiem ze szkicem historycznym Hryhorija Kwitki-Osnowianenki *Gołowatyj (materiał do istorii Małorossii)*[55]. Hołowatyj, który u Kwitki był ciekawą postacią z zamkniętej już przeszłości, u Szewczenki staje się bohaterem mitycznym. W pierwszej redakcji wiersza występowała fraza „Nasz zawzjatyj Hołowatyj ne wmre, ne zahyne", zastąpiona została jednak przez „nasza duma, nasza pisnja, ne wmre, ne zahyne", a Hołowatyj – nie wymieniony z nazwiska, występuje jako *bat'ko ataman*, depozytariusz Sławy Ukrainy – skondensowanej postaci podstawowych kategorii idei narodowej: ciągłości, autentyczności, prze-

[52] Tamże, s. 84–85; A. Ložešnyk, dz. cyt., s. 122–123.

[53] W 1860 roku Wojsko Czarnomorskie zostało połączone z Liniowym Wojskiem Kozackim, tworząc Kubańskie Wojsko Kozackie. W znacznym stopniu zachowało ono aż do XX wieku ukraiński charakter językowy i etnograficzny, co dawało podstawy do uznawania przez ukraiński ruch narodowy Kubania za część ukraińskiego terytorium etnicznego i do projektów włączenia go w skład państwowości ukraińskiej w latach 1917–1921 (zob. rozdział 10.5).

[54] O. Bačyns'ka, dz. cyt., s. 31–32. Osadą kozacką był Peresyp, obecnie portowo-przemysłowa dzielnica Odessy. Według niektórych przekazów Kozacy osiedlili się tam już po zlikwidowaniu Siczy w 1775 roku.

[55] Hryhorij Kwitka (pseud. lit. Hryćko Osnowianenko, 1778–1843) – pisarz ukraiński, szlachcic pochodzący z dawnej starszyzny kozackiej Ukrainy Słobodzkiej, nazywany „ojcem prozy ukraińskiej". Reprezentował późnooświeceniowy sentymentalizm i satyrę. Pisał po ukraińsku i po rosyjsku.

znaczenia, przywiązania i ojczyzny[56]. Kilka lat później, w 1845 roku, bezrefleksyjne afirmowanie przez małorosyjską elitę militarnych tradycji walk Kozaków u boku Rosji zostało przez Szewczenkę poddane bezkompromisowej krytyce w programowym, patetycznym wierszu *Do umarłych i żywych i nienarodzonych rodaków moich na Ukrainie i nie na Ukrainie mój list przyjacielski:*

Więc czymże wy się chełpić chcecie,
Synowie biednej Ukrainy?
[…]
Może tym, że bractwo wiary
Broniło? Że wrażą
Trebizondę i Synopę
Paląc – kluski warzą?
Słusznie: dla nich były kluski,
Dla was – niesmak wielki[57];

Pokolenie Tarasowców – nacjonalistów ukraińskich lat dziewięćdziesiątych XIX wieku, odwołujące się do Szewczenki jako twórcy nowoczesnej ukraińskiej idei narodowej i odcinające się od wszelkich form kilkupoziomowej tożsamości zachowującej lojalność wobec Imperium Rosyjskiego, uznawało też apologetykę walk kozaków u boku Rosji – a o Kozaków Czarnomorskich chodziło tu przede wszystkim – za przejaw co najmniej niedojrzałości, jeśli nie serwilizmu[58]. Oponował jednak tym poglądom Mychajło Drahomanow. Uznawał on, że niezależnie od oceny carskiego despotyzmu współpraca elit ukraińskich z Rosją leżała w obiektywnym interesie narodu ukraińskiego i że prawidłowo oceniała to zarówno inteligencja, jak i lud, dając temu wyraz w pieśniach[59].

W XX wieku historia wojsk Biłego i Hołowatego jest bardzo ważnym argumentem w dyskursie na rzecz ukraińskiej narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji Nadczarnomorza. Służy także jako dowód ciągłości ukraińskich tradycji militarnych i ich odrębności od rosyjskich nawet w służbie Imperium[60]. Towarzyszy jednak temu diagnoza eksploatacji i uzależnienia:

[56] O.I. Borzenko, *Kvitčyn narys «Holovatyj» i Ševčenkove poslannja «Do Osnov'janenka»: dva pohljady na ukraïns'ku istoriju*, „Visnyk Charkivs'koho nacional'noho uniwersytetu im. V.N. Karazina", 2013, nr 1048, seria Filologija, T. 67.

[57] T. Szewczenko, *Do umarłych i żywych i nienarodzonych rodaków moich na Ukrainie i nie na Ukrainie mój list przyjacielski*, przeł. C. Jastrzębiec-Kozłowski, w: T. Szewczenko, *Wybór poezji*, red. M. Jakóbiec, Wrocław 1974, s. 175. Wymienione w wierszu kluski (ukr. *hałuszky*) były w XIX wieku reprezentacją narodowej strawy, której spożywanie było w fazie B (agitacji kulturalnej) ukraińskiego ruchu narodowego jedną z zastępczych form manifestowania tożsamości narodowej – zob. S. Èkel'čyk, *Ukraïnofily. Svit ukraïns'kych patriotiv druhoï polovyny XIX stolittja*, Kyïv 2010, s. 39.

[58] B. Hrinčenko, *Lysty z Ukraïny Naddniprjans'koï*, V, w: B. Hrinčenko, M. Drahomanov, *Dialohy pro ukraïns'ku nacional'nu spravu*, Kyïv 1994, red. A. Žukovs'kyj, s. 59–60.

[59] M. Drahomanov, *Lysty na Naddniprjans'ku Ukraïnu*, I [1892], tamże, s. 167–168.

[60] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 64–94; B. Sušyns'kyj, *Lycary prymors'koho stepu. Istorija Čornomors'koho kozactwa XVIII–XX stolit'*, Odesa 2000, s. 21–83.

> W najlepszym razie teraz [w XVIII w.] Kozacy mogą brać udział w rosyjskich akcjach wojskowych w roli „młodszych partnerów", którym pobłażliwie przyznaje się prawo wojować i umierać za interesy suwerena, ale wszystkie laury morskich wiktorii i geopolityczne osiągnięcia zwycięstw na morzu już nie należą się ukraińskiemu narodowi. […] Epizodycznie, od czasu do czasu, południowe wyprawy Zaporożców odbywają się jeszcze do czasów Katarzyny II, ale to już działanie w interesie innego narodu i państwa[61].

Hołowatyj jest jednak nazywany „kozackim admirałem"[62]. Jego pomnik w Odessie wzniesiony w 1999 roku i odsłonięty w obecności prezydenta Leonida Kuczmy jest elementem ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji miasta, choć nie tworzy pełnowartościowej przeciwwagi dla monumentów o wymowie prorosyjskiej, zwłaszcza dla Pomnika Założycieli Odessy[63].

Imię Sydira Białego proponowała w 1992 roku nadać swojemu okrętowi załoga dozorowca Floty Czarnomorskiej byłego ZSRR „SKR-112". Okręt ten w ramach protestu przeciw antyukraińskiej polityce dowództwa Floty przeszedł z Sewastopola do Odessy pod błękitno-żółtą banderą, ścigany przez prorosyjskie samoloty i okręty, stając się pierwszym okrętem Marynarki Wojennej Ukrainy[64].

Z drugiej strony, w niektórych syntezach temat Kozaków Czarnomorskich w ogóle nie jest poruszany. Formacja ta, podobnie jak w jeszcze większym stopniu późniejsze południowoukraińskie wojska kozackie, jest zbyt mocno związana z imperialną historią rosyjską[65]. Ambiwalencje dotyczą też postaci. O samym Hołowatym autor publikacji bardzo afirmatywnie traktującej Kozaków Czarnomorskich w duchu ukraińskiej idei narodowej napisał:

---

[61] I. Losèv, *Heopolityčni oriènтacii ukraïns'koho kozactva*, „Mors'ka Deržava" 2003, nr 3.

[62] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 70.

[63] Zob. dalej. Pomnik Hołowatego dłuta Ołeksandra Tokariewa – autora wielu odeskich pomników – przedstawia atamana siedzącego w pozie przypominającej archetyp „Kozaka Mamaja". Ma to być dialogiem z militarystycznym kanonem pomników konnych – tu koń jest, ale bohater nie siedzi na nim. Jednocześnie pomnik symbolizuje niepodległość Ukrainy. Jest na nim kontur granic państwa. Płaskorzeźby na steli pomnika przypominają o udziale Kozaków Zaporoskich w zdobyciu Hadżibeju. Monument jednak znajduje się w mało prestiżowej lokalizacji, na dość zaniedbanym Skwerze Starobazarnym, w historycznej części miasta, ale na uboczu od głównych tras turystycznych. Kilkakrotnie padał ofiarą wandali – jak domniemywano, prorosyjskich chuliganów.

[64] A. Danilov, *Ukraïns'kyj flot: bilja džerel vidrodžennja*, Kyïv 2000, s. 574–575; V. Kostryčenko. *Ukraïns'kyj „Pot'omkin"*, „Mors'ka Deržava" 2003, nr 2. Nazwy jednak nie nadano, okręt do końca swej służby zachował określenie alfanumeryczne, a w 1996, za prezydentury Leonida Kuczmy, wbrew postulatom licznych środowisk domagających się zachowania go jako obiektu muzealnego, został złomowany, być może dla zatarcia pamięci o tym incydencie mającym antyrosyjską wymowę.

[65] Na przykład w zbiorowej pracy *Istorija ukraïn'skoho vijs'ka* wydanej w międzywojennym Lwowie pod kierunkiem Iwana Krypiakewycza i kilkakrotnie wznawianej przednowoczesna ukraińska historia militarna w zasadzie kończy się na roku 1783. Kozakom Zadunajskim, Czarnomorskim i Azowskim oraz formacji Sadyka Paszy poświęcono tylko lakoniczne wzmianki, podczas gdy efemerycznym formacjom galicyjskim z czasów Wiosny Ludów cały kilkuakapitowy paragraf. Zob. I. Kryp'jakevyč, *Zaporoz'ke vijs'ko*, w: tenże, B. Hnatevyč, Z. Stefaniv, O. Dumin, S. Šramčenko, *Istorija ukraïns'koho vijs'ka*, wyd. IV, red. B. Jakymovyč, L'viv 1992, s. 238–239, 289–290.

Odważny i utalentowany dowódca wojskowy, który uczciwie służył nieuczciwemu imperium, orężem i męstwem zdobywał dla niego nowe ziemie, a dla Czarnomorskiego Kozactwa wojenną sławę. Nie my, lecz historia mu sędzią[66].

W pewien sposób w ukraińską historię jest też włączany sam Potiomkin, którego działalność związana jest zresztą nie tylko z kozactwem, ale z szerszymi aspektami kolonizacji Nadczarnomorza. Dla Tarasa Szewczenki cały establishment doby Katarzyny II był wcieleniem nieprawości, a historycznym błędem ówczesnej generacji ukraińskich elit była wiara, że Katarzyna i Potiomkin uczynią dla Ukrainy coś dobrego. W poemacie *Wielki Loch* jedna z trzech dusz symbolizujących trzy pokolenia ukraińskich przywódców z goryczą i poczuciem potępienia wspomina sławetną podróż carycy i Potiomkina po Noworosji:

A matka mnie zabawiała, na Dniepr spoglądała / I galerę złotą całą mnie tam pokazała
Jak gmach wielką… a w galerze / Panów, dygnitarzy / Kniaziów tłumy… I caryca / Siedziała tam razem.
Uśmiechnąwszy się, spojrzałam, / I padłam nieżywa! / Matka zmarła! I grób jeden / Obie nas przykrywa![67]

W późniejszym okresie jednak wokół Potiomkina występowały pewne ambiwalencje. Afirmacja procesu zasiedlenia przez Ukraińców Nadczarnomorza spowodowała, że człowiek, który był symbolicznym architektem tego procesu, nie mógł być do końca wyłączony z narracji. W monografii Dmytra Bahalija z 1920 roku Potiomkin to z jednej strony wizjoner i energiczny realizator śmiałych projektów, ojciec-założyciel Chersonia, Mikołajowa i Jekaterynosławia. Z drugiej strony: kreator efektów na pokaz, dbający bardziej o autopromocję, niż o racjonalny sens przedsięwzięć. Przede wszystkim jednak zwrócono uwagę na koszty społeczne. Bahalij zacytował opinię cesarza Józefa II, że „wszystko, co on [Potiomkin] dokonał w Kraju Noworosyjskim, mogło być zrealizowane tylko w państwie półniewolniczym, w którym ludzkie życie i praca nie mają żadnej wartości"[68]. Niejednoznaczne ustosunkowanie się do Potiomkina widoczne jest też u Natalii Połonskiej-Wasyłenko[69]. Podobne ambiwalencje występują także współcześnie:

My, Ukraińcy, powinniśmy być świadomi, że książę Potiomkin był związany z losami Siczy Zaporoskiej, z założeniem Kozactwa Czarnomorskiego, Bohskiego i Kubańskiego a więc – podoba się komuś czy nie, należy on i zawsze będzie należeć do naszej ukraińskiej historii[70].

[66] B. Sušyns'kyj, dz. cyt., s. 50.
[67] T. Szewczenko, *Wielki Loch*, przeł. T. Hollender, w: T. Szewczenko, *Wybór poezji*, s. 128.
[68] D.I. Bahalij, *Zaselennja Pivdennoï Ukraïny…*, s. 489.
[69] N. Polons'ka-Vasylenko, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2002, t. 2, s. 275–276.
[70] B. Sušyns'kyj, dz. cyt., s. 91. Zob. też A. Ložešnyk, dz. cyt., s. 123–124.

Afirmacja postaci Potiomkina nie jest jednak postawą powszechną w ukraińskim dyskursie narodowym. Pomniki księcia zrekonstruowane w Chersoniu (2003) i w Mikołajowie (2007) wzbudzają do teraz sprzeciw ukraińskich środowisk radykalno-nacjonalistycznych[71]. Na bardzo popularnym blogu Ołeny Biłozerśkej można przeczytać następujący wpis:

> W Chersoniu, kontynuuje Tiahnybok, zatrzymał się, żeby pozdrowić parę młodą. Dokąd niesiecie kwiaty, do Szewczenki zapewne? Nie, do Potiomina! (znaczy, Potiomkina należy usunąć. Jeśli ktoś ma pomnik na cmentarzu, znaczy, że umarł. A jak w centrum miasta – znaczy, że jeszcze żywy. A żywych wrogów należy niszczyć – O.B.)[72].

Podobne większe kontrowersje budzi Pomnik Założycieli Odessy, na którym także Potiomkin jest przedstawiony[73].

Kolejna formacja kozacka na Nadczarnomorzu została utworzona na początku następnej wojny rosyjsko-tureckiej, w 1807 roku. **Ust'Dunajskie Budziackie Wojsko Kozackie** tworzone w rejonie Kilii miało być formacją ochotniczą, do której prawo mieli wstępować Kozacy Zadunajscy (których kilkuset już w 1806 roku przeszło na stronę rosyjską), Kozacy Czarnomorscy przebywający do 1806 rokuw hospodarstwach rumuńskich lub w Turcji oraz wolonterzy, czyli inni prawosławni poddani Imperium Osmańskiego. Jeden z kureni nosił nazwę „bułgarskiego", kolejny „serbskiego", pozostałe 38 miały nazwy takie same jak w Nowej Siczy Zaporoskiej. Formacja wbrew intencjom inicjatorów zaczęła szybko przyciągać poddanych rosyjskich, w tym zbiegłych chłopów. Zaniepokoiło to cara, który już w lipcu 1807 roku polecił Wojsko Ust'Dunajskie rozwiązać, poddanych rosyjskich odesłać, skąd przybyli, zaś poddanych nierosyjskich przenieść na Kubań. Część kozaków zbiegła jednak na Sicz Zadunajską. W ciągu pół roku istnienia Wojsko Ust'Dunajskie osiągnęło liczebność około 1000–2000 ludzi, z czego zdecydowaną większość stanowili etniczni Ukraińcy[74].

Po 1812 roku Rosja starała się doprowadzić do likwidacji Siczy Zadunajskiej. Sprzyjały temu po części nastroje samych Kozaków Zadunajskich, wśród których narastało rozgoryczenie z powodu konieczności udziału w tłumieniu powstań ludów prawosławnych na Bałkanach. W 1828 roku na początku kolejnej wojny część Zadunajców z atamanem koszowym Josypem Hładkim przeszło na stronę

---

[71] P. Podobèd, *Polityka pam'jaty po-chersons'ki: miž Katerynoju II i Dzeržyns'kym,* Tyžden'.ua, 28.02.2012, www.tyzhden.ua [20.08.2015]; V. Lubčak, *Istorija Chersona bez Pot'omkina*, „Den'" 22.07.2012, www.day.kiev.ua [20.08.2015].

[72] „Olena Bilozers'ka: znaju, jak treba!", post z 21.12.2013, www.bilozerska.livejournal.com [20.08.2015]. Ołena Biłozerska – dziennikarka o poglądach prawicowo-nacjonalistycznych, autorka jednego z najpopularniejszych blogów ukraińskich. Uczestniczka wojny w Donbasie w szeregach Ochotniczego Korpusu Ukraińskiego (DUK).

[73] Zob. niżej.

[74] O. Bačyns'ka, dz. cyt., s. 39–42; A. Chromov, dz. cyt., s. 37–44. Zob. też O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, dz. cyt., s. 69–70.

rosyjską i pomogło wojskom rosyjskim przeprawić się przez Dunaj[75]. W odwecie Sicz Zadunajska została zniszczona przez Turków. Część pozostałych nad Dunajem kozaków zginęła wskutek represji tureckich i napadów Mołdawian, część przetrwała. Po wojnie zajęli się rybołówstwem. Ostatnia faktyczna ukraińska autonomia kozacka przestała istnieć.

Ci Zadunajcy, którzy przeszli do Rosji, stali się teraz bazą dla organizacji kolejnych formacji kozackich Imperium Rosyjskiego. Na Podunawiu utworzono w 1828 roku **Dunajskie Wojsko Kozackie**, do którego mogli wstępować dotychczasowi Zadunajcy, inne osoby o statusie ekskozackim oraz arnauci i wolonterzy, czyli byli ochotnicy różnych narodowości z Bałkanów walczący po stronie rosyjskiej w latach 1806–1812 i potem osiedleni w Besarabii. Wojsko to brało udział w wojnie 1828–1829. W latach trzydziestych i czterdziestych przyjmowano do niego także osoby o innej proweniencji, w tym przesiedlonych chłopów państwowych z guberni kurskiej. Status kozacki nadano także dwóm wsiom cygańskim. W 1868 roku Wojsko wraz z rodzinami liczyło ponad 13 tysięcy osób. Skład był wieloetniczny – Ukraińcy stanowili około 34 procent, pozostałą część głównie Mołdawianie, Rosjanie i Cyganie. Ustrój Wojska był taki sam jak innych ówczesnych formacji kozackich Imperium Rosyjskiego – dowództwo było mianowane odgórnie, ale w obrębie osad (stanic) oddolnie wybierano atamanów stanicznych. Ośrodkiem Wojska był Akerman. W 1856 roku formację przemianowano na **Noworosyjskie Wojsko Kozackie**, a siedzibę zarządu przeniesiono do besarabskiego miasteczka Bajramcza, przemianowanego na Nikołajewka-Noworossijskaja. W 1869 roku Wojsko Noworosyjskie zostało rozwiązane[76].

Drugą kontynuacją Kozactwa Zadunajskiego było **Azowskie Wojsko Kozackie**, utworzone w 1832 roku, któremu nadano ziemie na wschodzie guberni taurydzkiej na wybrzeżu Morza Azowskiego, w pobliżu obecnego Berdiańska. Wojsko Azowskie powstało głównie z powodu ambicji starszyzny, pragnącej mieć samodzielne dowództwo, wbrew natomiast aspiracjom szeregowych kozaków, pragnących dołączyć do Kozaków Czarnomorskich na Kubaniu pod warunkiem możliwości osiedlenia się tam razem całymi stanicami. Do Wojska Azowskiego włączono też grupy chłopów państwowych przesiedlonych z Rosji. Wojsko rozwiązano w 1864 roku, a większość jego żołnierzy po perturbacjach uzyskała zwarty obszar na Kubaniu, gdzie mogli się osiedlić, część zaś pozostała na Przyazowiu jako zwykła ludność[77].

---

[75] Zob.: A. Ložešnyk, *Ostannij košovyj otaman Zadunajs'koï Siči Josyp Hladkyj: šljach do vlady*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" 2012, vyp. 13.

[76] Więcej zob. O. Bačyns'ka, dz. cyt., s 131–140; taż, *Administratyvnyj ustrij ta upravlinnja Dunajs'koho Kozac'koho Vijs'ka. 1828–1868 rr*., „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho uniwersytetu" T. 7, 1998; O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, dz. cyt., s. 71–75; A. Chromov, dz. cyt., s. 66–86, 108–125, 132–150.

[77] Ju. I. Holovko, *Dejaki pytannja istoriï Azovs'koho kozac'koho vijs'ka (do 130-riččja likvidaciï Azovs'koho kozactva)*, „Pivdenna Ukraïna" 1996, T. 1.; O.V. Hujvyk, *Misce Azovs'koho kozac'koho vijs'ka v vijs'kovij strukturi Rosij'skoï imperiï*, tamże; A. Chromov, dz. cyt., s. 76–86, 108–125, 132–150.

Podstawową przyczyną likwidacji południowoukraińskich wojsk kozackich była niecelowość ich utrzymywania z punktu widzenia militarno-ekonomicznego. Nadczarnomorze nie było już „płonącym pograniczem" – w odróżnieniu od Kaukazu czy Dalekiego Wschodu, nie było tu już nieregularnych nieprzyjaciół, przeciw którym formacja kozacka byłaby skutecznym narzędziem. Do tego Kozacy Noworosyjsscy i Azowscy mieli zbyt mało ziemi, żeby zapewnić samowystarczalność. Po reformie uwłaszczeniowej nie było wolnych gruntów, by ten obszar poszerzyć. W istocie formacje te były kontrolowaną formą likwidacji Siczy Zadunajskiej i po spełnieniu tego zadania, przestały być potrzebne[78].

W połowie XIX wieku na krótko w regionie czarnomorskim pojawiła się jeszcze jedna formacja kozacka mająca pewne elementy ukraińskiej tożsamości, działająca jednak przeciw Rosji w wojnie krymskiej nad Dunajem. W latach 1853–1877 w ramach sił zbrojnych Imperium Osmańskiego istniała Dywizja Kozaków Ottomańskich, zwana też Dywizją Kozaków Sułtańskich lub Dywizją Polską, w składzie której obok Polaków i przedstawicieli innych narodowości byli też Ukraińcy. Założyciel i dowódca tej formacji Michał Czajkowski – Sadyk Pasza – polski działacz niepodległościowy, pisarz i awanturnik, był reprezentantem polskiego romantycznego spojrzenia na kozaczyznę i Ukrainę, z dużą dozą sympatii i aprobatą dla co najmniej autonomii kozackiej u boku Polski[79]. Formacja została nazwana kozakami i z pierwotnego zamysłu zmobilizowania przeciw Rosji resztek Zadunajców w Dobrudży. Część ukraińskich autorów uznaje kozaków ottomańskich za formację ukraińską lub przynajmniej związaną z częściowo ukraińskimi dążeniami niepodległościowymi[80]. Pochodzący z Chersońszczyzny działacz wojskowy Ukraińskiej Republiki Ludowej Wołodymyr Kedrowski określił ją jako „ostatnią ukraińską formację wojskową przed 1914 rokiem"[81].

Do ukraińskiej historii narodowej wpisywane są też inne wątki historii militarnej Imperium Rosyjskiego dotyczące wojen rosyjsko-tureckich. Chodzi tu przede wszystkim o niektóre epizody i postacie z wojny krymskiej. Podkreśla się udział w wojnie krymskiej Czarnomorskiego (Kubańskiego), Azowskiego i Dunajskiego (Noworosyjskiego) Wojska Kozackiego oraz regularnych pułków rekrutowanych

[78] L.M. Malenko, dz. cyt., s. 183–184; A. Chromov, dz. cyt., s. 148–150.

[79] Michał Czajkowski – ur. 1804 na Wołyniu w rodzinie szlacheckiej, był praprawnukiem hetmana Lewobrzeża Iwana Brzuchowieckiego. Uczestnik powstania listopadowego, agent Hotelu Lambert na Bałkanach, pisarz, reprezentant szkoły ukraińskiej romantyzmu polskiego. Od 1851 roku w służbie tureckiej, przeszedł na islam, przyjmując imię Mehmed Sadyk. Zdobył wysokie stanowiska wojskowe w czasie wojny krymskiej. 1872 uzyskał amnestię od Aleksandra II i zamieszkał na Ukrainie. W 1886 roku popełnił samobójstwo.

[80] I. Los'kyj, *Mychajlo Čajkivs'kyj i Ukraïna*, „LČK" R. VI, 1934, nr 4; I. Kryp'jakevyč, dz. cyt., s. 289; V. Molčanov, *Ščo my znaèmo pro učast' Ukraïnciv u Kryms'kij vijni 1853–1856 rr.?* w: *Krym: šljach kriz' viky*…, s. 213–214; O. Radyk, *Mychajlo Čajkovs'kyj. Avantjuryst, jakyj mrijav vidrodyty Sič*, „Istoryčna Pravda", 29.09.2012, www.istpravda.com.ua [6.09.2015].

[81] V. Kedrovs'kyj, *1917 rik. Spohady člena Ukraïns'koho Vijs'kovoho Heneral'noho Komitetu i tovaryša Sekterara Vijs'kovych Sprav u časi Ukrans'koï Central'noï Rady*, Winnipeg 1967, s. 8–10.

z guberni ukraińskich[82]. Klasycznymi postaciami już w czasach carskich identyfikowanymi jako „małorosyjscy bohaterowie" byli Petro Kiszka („matros Kiszka") i Hnat Szewczenko, najbardziej zasłużeni żołnierze ochotniczego oddziału dokonującego z oblężonego Sewastopola nocnych rajdów za linie wroga. Wpisują się jednak oni w stereotyp „ukraińskiego sierżanta", zgodnie z którym Ukrainiec jest dzielnym liniowym wojakiem, ale pod komendą rosyjskich oficerów[83]. Dlatego też akcentuje się też duży udział cywilnej ludności Ukrainy w ofiarności na rzecz frontu[84], a przede wszystkim ukraińską tożsamość wyższych dowódców[85]. Szczególną rolę odgrywa tu wiceadmirał Paweł Nachimow, zwycięzca w ostatniej w dziejach bitwie okrętów żaglowych pod Synopą, poległy podczas obrony Sewastopola. W ukraińskim dyskursie podkreśla się, że był on prawnukiem oficera starszyzny kozackiej Słobodzkiej Ukrainy, miał być też sam Małorusem pod względem tożsamości – patriotą Rosji lubiącym ukraiński folklor[86]. Imię Nachimowa od 1999 roku nosi ukraińska Akademia Marynarki Wojennej[87]. Ukraiński mit Nachimowa wydaje się zresztą transpozycją rosyjskiego mitu tej postaci[88].

Bardzo pozytywny wizerunek w ukraińskim dyskursie ma też wojna 1877––1878. Dowódcą Floty Czarnomorskiej był wówczas Nikołaj Andriejewicz Arkas – przedstawiciel drugiego pokolenia rodziny greckiej osiadłej w Mikołajowie, ożeniony z Ukrainką, zaangażowany w życie kulturalne miasta, ojciec późniejszego lidera ukraińskiego ruchu narodowego na Południu Mykoły Mykołajowycza Arkasa[89]. Wojna „o wyzwolenie Bułgarii" postrzegana jako sprawiedliwa i słuszna, jako jedyna w dziejach Imperium Rosyjskiego była popierana przez warstwę

[82] A.H. Kożekin, *Sevastopol' 1854–1855 rr. – čyja slava?* „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 1995, nr 3; O. Olijnykiv, *Ukraïn'ci u kryms'kij vijni*, Odesa 2004, s. 141–145; V. Molčanov, dz. cyt., s. 209.

[83] Płaskorzeźba Kiszki została umieszczona na wzniesionym w 1895 roku w Sewastopolu obelisku upamiętniającym admirała Korniłowa. Zob. też: R. Pylavec', *Sevastopol' – misto ukraïns'koï slavy. Pro ukraïnciv u Kryms'kyj vijni*, „Istoryčna Pravda" 9.7.2014, www.istpravda.com.ua [6.09.2015].

[84] V. Molčanov, dz. cyt., s. 210.

[85] Tamże, s. 31, 151–152.

[86] Tamże, s. 210–211; O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 147–148; Paweł Nachimow – ur. 1802 roku w guberni smoleńskiej, oficer rosyjskiej marynarki wojennej, podczas wojny krymskiej dowódca eskadry, która 30 XI 1854 zniszczyła flotę turecką pod Synopą. Zmarł w 1855 roku w oblężonym Sewastopolu od ran odniesionych podczas inspekcji pierwszej linii obrony.

[87] Imię Nachimowa nadano w 1952 roku Czarnomorskiej Wyższej Szkole Marynarki Wojennej ZSRR, która w 1992 została przejęta przez Siły Zbrojne Ukrainy i przekształcona w Sewastopolski Instytut Marynarki Wojennej. W 1999 roku przywrócono mu imię Nachimowa, a w 2000 podniesiono do rangi Akademii Marynarki Wojennej. W kwietniu 2014 roku po rosyjskiej aneksji Krymu Akademię odtworzono w Odessie, zaś władze rosyjskie utworzyły w Sewastopolu uczelnię wojskową o nazwie Czarnomorska Wyższa Szkoła Marynarki Wojennej im. P. Nachimowa.

[88] S. Plokhy, *The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology*, „Journal of Contemporary History" vol. 35 (3), 2000, s. 376. Nachimow w obronie Sewastopola nie pełnił żadnej ważnej funkcji dowódczej, jednak został wykreowany przez propagandę na „duszę obrony Sewastopola" i „przyjaciela zwykłych żołnierzy". Mit ten odpowiadał niewątpliwie potrzebom ery posewastopolskiej – ukazywał więź państwa z ludem i demonstrował, że nie cała elita rosyjska była skorumpowana i nieudolna.

[89] O. Olijnykiv, dz. cyt. s. 159–160. Zob. też rozdział 9.3.

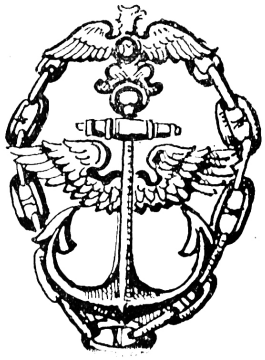
inteligencką[90]. Słowianofilskie sympatie udzieliły się także inteligencji ukraińskiej. Ochotniczo w Bułgarii walczył między innymi Mykoła Tobilewycz (Sadowski) z Jelizawegradu, legendarny później aktor i reżyser narodowego teatru ukraińskiego[91]. Apologię tej wojny – przy całym krytycyzmie wobec despotyzmu carskiego – uprawiał Mychajło Drahomanow[92]. Podkreśla się też udział oddziałów złożonych z Ukraińców w walkach lądowych w Bułgarii[93].

[90] E. Sarkisjanc, *Pereosmyslennja rosijs'koho imperializmu*, w: *Rosijs'kyj imperializm*, s. 59; T. Hunčak, dz. cyt., s. 99–100.

[91] O. Olijnykiv, *Ukraïn'ci u kryms'kij…*, s. 129, 166–169.

[92] M. Drahomanov, dz. cyt., s. 169

[93] O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 129–130, 165.

ROZDZIAŁ 8

Noworosja: region rosyjski, ukraiński, wieloetniczny, sztuczny, czy…?

Sewastopol, prawda, znamienity, ale nie dzięki temu, o czym mówiliśmy. Historycy wiodą niemało dyskusji o wpływie warunków geograficznych i klimatycznych na historię, ale oprócz geografii, jak widzimy, jest i etnografia, a wnioski z niej niekiedy unieważniają wszystkie inne wnioski. Czym był na Półwyspie Trachejskim heraklejski Grek, tym, jak się okazuje, nie może być rosyjski kupiec ani rosyjski czynownik[1].

Jewgienij Markow, 1872

8.1. Noworosja – granice prowincji

Pojęcie Noworosja jest w nauce i publicystyce ukraińskiej na różne sposoby poddawane krytyce i dekonstrukcji. Zwraca się uwagę na zmienność granic jednostek administracyjnych nazywanych noworosyjskimi, uznaje się termin Noworosja za sztuczny, kolonialny i imperialny[2]. Typowe w ukraińskim dyskursie jest też używanie tego terminu na tyle rzadko, na ile to możliwe i z wyraźnym dystansem[3].

Przymiotnik „noworosyjski" po raz pierwszy został użyty w 1764 roku – władze rosyjskie równoleżnikowy pas wykrojony z Zaporoża, obejmujący Nową Serbię i Pułk Nowosłobodzki (obecny teren obwodu kirowohradzkiego), Słowianoserbię (okolice Bachmutu) oraz łączącą je umocnioną Linię Ukraińską nazwały **gubernią noworosyjską**. Ośrodkiem administracyjnym tego tworu był Krzemieńczuk[4].

[1] È. Markov, *Narysy Krymu. Kartyny kryms'koho žyttja, istoriï ta pryrody*, przeł. S. Ivanjuk, Kyïv 2007, s. 116.

[2] N. Polons'ka-Vasylenko, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2002, t. 2, s. 276: O. Olijnykiv, *Čornomorščyna čy Novorosija?*, Odesa 2007, s. 21. V.V. Kravčenko, N.I. Švajba, *«Zaselennja Poludnevoï Ukraïny» D.I. Bahalija ta N.D. Polons'koï-Vasylenko*, w: D.I. Bahalij, *Vybrani praci.* t. 5, cz. II, red. V.V. Kravčenko i in., Charkiv 2008, s. 16–17; V. Brechunenko, *Ukraïns'kyj Pivden' i Schid*, tamże, nr 25 (345), 19.06.2014.

[3] *Encyklopedija ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, t. 5, L'viv 1996, sv. *Novorosija;* M. Arkas, M. Ždan, V. Kubijovyč, Ja. Pasternak, N. Polons'ka-Vasylenko, O. Ohloblyn, *Pivdenna Ukraïna*, tamże, t. 6, L'viv 1996.

[4] Zarys zmian znaczenia terminu „Noworosja" zob. H. Turčenko, *Pivdenna Ukraïna na zlami epoch (1914–1922 rr.).* Zaporižžja 2005, s. 18. Zob. też: A.D. Bačinskij, V.P. Vaščenko, S.V. Kul'čickij, *Izmenenija administrativno-teritorial'nogo delenija Odesščiny (konec XVIII v. – 1975 g.)*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" 2012, vyp. 13.

W 1775 roku powstała druga Noworosja – po reorganizacji podziału administracyjnego nowo zdobytych terytoriów. **Gubernia noworosyjska** obejmowała odtąd prawobrzeżną część dotychczasowego Zaporoża (pałankę bohogardowską, ingulską i kudacką), ziemie byłej Nowej Serbii i Pułku Nowosłobodzkiego, ziemie pułku połtawskiego i mirhorodzkiego Małorosji oraz nowo zdobyte tereny wschodniego Jedysanu nad Morzem Czarnym. Noworosja w ówczesnych granicach odpowiadała więc w przybliżeniu terytoriom obecnego obwodu mikołajowskiego, kirowohradzkiego, zachodniej części dniepropietrowskiego i fragmentu połtawskiego. Taki podział okazał się jednak krótkotrwały. W 1775 roku bowiem Katarzyna II zarządziła reformę ustroju terytorialnego polegającą na wprowadzeniu namiestnictw. Przy wytyczaniu ich granic nie brano pod uwagę względów historycznych czy etnicznych, tylko wygodę administrowania. Tworzenie nowych jednostek administracyjnych trwało do aż do lat 1780–1781. Gubernia noworosyjska (bez Połtawszczyzny) została wtedy połączona z częścią azowskiej (obejmującą lewobrzeżną część byłego Zaporoża i Przyazowie) w **namiestnictwo jekaterynosławskie**. W 1783 roku wcielono do niego też kontynentalne ziemie Chanatu Krymskiego i Półwysep Tamański, zaś Półwysep Krymski stał się oddzielną jednostką o nazwie **obwód taurydzki**. W 1792 do namiestnictwa noworosyjskiego został włączony także nowo zdobyty zachodni Jedysan (obwód oczakowski).

W 1795 roku utworzono nowe namiestnictwo: **wozniesieńskie**, które objęło obwód oczakowski i trzy powiaty zajętej po drugim rozbiorze Polski Bracławszczyzny. Było ono swoistym prezentem Katarzyny II dla jej nowego faworyta Płatona Zubowa i w konsekwencji przetrwało tylko rok[5].

W 1796 roku Paweł I przywrócił ustrój gubernialny. Z namiestnictwa jekaterynosławskiego, części wozniesieńskiego i obwodu taurydzkiego utworzono wtedy Noworosję w trzecim wariancie – wielką **gubernię noworosyjską**, rozciągającą się od Dniestru po Doniec Siewerski i od Siniuchy po Morze Czarne. Obejmowała ona także Półwysep Krymski oraz miała eksklawę w postaci powiatu rostowskiego (ze stolicą w Taganrogu) przy ujściu Donu[6]. Stolicą guberni był Jekaterynosław, nazwany teraz Noworossijskiem w ramach zacierania upamiętnień panowania poprzedniej monarchini.

W 1802 roku z kolei, po śmierci Pawła gubernię noworosyjską podzielono na trzy mniejsze. Gubernia jekaterynosławska objęła środkową i wschodnią część dawnego Zaporoża oraz wschodnią część dawnych nadazowskich ziem Chanatu Krymskiego (okolice Mariupola). **Gubernia taurydzka** – terytorium Chanatu

[5] Płaton Zubow (1767–1822) – ostatni faworyt Katarzyny II, wyniesiony do godności książęcej i stopni generalskich; w latach 1793–1796 generałgubernator namiestnictwa jekaterynosławskiego i obwodu taurydzkiego, w latach 1795–1796 generałgubernator namiestnictwa wozniesieńskiego.

[6] Sam Taganrog od 1802 do 1888 roku miał status gradonaczalstwa – okręgu miejskiego nie wchodzącego w skład powiatu, zarządzanego przez gradonaczalnika – policyjnego namiestnika o dużych kompetencjach.

Krymskiego z lat 1774–1883, czyli Półwysep Krymski oraz ziemie kontynentalne na południe od Dniepru, Konki i Berdy. **Gubernia mikołajowska**, już w 1803 roku przemianowana na **chersońską**, objęła Jedysan oraz zachodnią część dawnego Zaporoża. Ten podział zasadniczo przetrwał do upadku Imperium Rosyjskiego.

W latach 1802–1822 mimo podziału na kilka guberni, terytorium Noworosji było połączone osobą administratora: chersoński gubernator wojskowy był każdorazowo jednocześnie cywilnym gubernatorem Chersońszczyzny, Jekaterynosławszczyzny i Taurydy[7]. W 1822 roku formalnie przywrócono Noworosję w nazwie **generałgubernatorstwa noworosyjskiego** z siedzibą w Odessie, które objęło gubernie chersońską, jekaterynosławską i taurydzką. Instytucja ta świadczyła o przynależności Noworosji do „zewnętrznego" kręgu prowincji Imperium Rosyjskiego – generałgubernatorstwa nie funkcjonowały w Rosji centralnej, a jedynie na terenach nowo zdobytych, niepewnych politycznie i granicznych. W 1812 roku z przyłączonych terenów między Dniestrem i Prutem utworzono **obwód besarabski**, który w 1818 został przekształcony w gubernię. W 1828 roku podporządkowano ją generałgubernatorstwu noworosyjskiemu, którego nazwę zmieniono wówczas na **noworosyjsko-besarabskie.** Funkcjonowało ono do 1874 roku. Likwidację generałgubernatorstwa można odczytywać jako znak, że władze Imperium uznawały integrację tego regionu za dokonaną[8].

Po 1874 roku Noworosja była tylko pojęciem geograficznym, którego zasięg znacznie poszerzano. W oficjalnym wydawnictwie encyklopedycznym *Rossija. Połnoje gieograficzieskoje opisanije naszego Otieczіestwa* Noworosję zdefiniowano jako region obejmujący gubernię besarabską, chersońską, jekaterynosławska i taurydzką, obwód Wojska Dońskiego i gubernię stawropolską[9]. Najważniejszą instytucją mającą w nazwie przymiotnik *Noworosyjski* pozostawał założony w 1865 roku w Odessie Imperatorski Uniwersytet Noworosyjski.

Z wszystkich wcieleń Noworosji, najbardziej spójnym regionem w XIX wieku była Noworosja z lat 1812–1828: Jekaterynosławszczyzna, Chersońszczyzna i Tauryda, bez Besarabii[10]. Można wymienić kilka cech wspólnych i wyróżniających ten obszar: były to dawne ziemie Zaporoża, Chanatu Krymskiego i Nogajów; nie było tam tradycji poddaństwa chłopów; był to region wieloetniczny, jednak zdecydowaną większością w XIX wieku była ludność wschodniosłowiańska – etniczni Ukraińcy i Rosjanie; dominującą kulturą w miastach była kultura rosyjska.

---

[7] W popularnej literaturze, różnego rodzaju przewodnikach, portalach internetowych itp. osoby sprawująca takie łączone funkcje między 1802 a 1822 rokiem m.in. Richelieu i Langeron (zob. dalej) są nazywane często nieprecyzyjnie generałgubernatorami Noworosji, choć takowa funkcja wtedy nie istniała. Z kolei w czasach Katarzyny II rozróżnienie między gubernatorami a generałgubernatorami było bardzo nieprecyzyjne, tytuł generałgubernatorów nosili też szefowie władz namiestnictw.

[8] H. Turčenko, dz. cyt., s. 19.

[9] *Rossìja. Polnoe geografičeskoe opisanìe našego Otečestva***,** red. V.P. Semenov-Tjan"-Šanskij, t. XIV: *Novorossìja i Krym"*, S.-Peterburg" 1910, reprint Char'kov 2011, s. III.

[10] W tym znaczeniu też termin Noworosja jest używany dalej w niniejszym rozdziale.

Był obszarem szybkiego rozwoju przemysłu i kapitalistycznego rolnictwa. Kluczową rolę w jego rozwoju gospodarczym odgrywały związki handlowe ze światem przez porty czarnomorskie[11]. Jednak tak rozumiana Noworosja również nie była regionem jednolitym. Procesy modernizacji doprowadziły w drugiej połowie XIX wieku do zróżnicowania na kilka subregionów ekonomicznych: Zagłębie Donieckie na wschodzie[12], naddnieprzański okręg przemysłowy (Krzywy Róg – Jekaterynosław) w centrum, stepowy subregion rolniczy skłaniający się ku Odessie, Mikołajowowi i Chersoniowi na południowym zachodzie. Oddzielnie wreszcie rozwijał się Krym, zwłaszcza górski, i Południowe Wybrzeże[13].

Przymiotnik „Nowy" w nazwie terytorium w językach europejskich doby nowożytnej asocjuje się z koloniami zamorskimi[14]. Jedynym przypadkiem użycia go w Europie poza Noworosją były Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) – w latach 1795–1807 na ziemiach zagarniętych w III rozbiorze. Ukraińscy badacze zwracają uwagę, że do końca XVIII wieku rzeczownikowy termin Noworosja niemal nie był w obiegu – używano tylko go w przymiotniku w nazwie guberni, zaś całość przyłączonych do Imperium Rosyjskiego ziem nadczarnomorskich nazywano Krajem Południowym, Krajem Stepowym lub Stepem Taurydzkim[15]. Noworosja jako nazwa regionu zaczęła funkcjonować w dyskursie dopiero w początkach XIX wieku.

W okresie podboju ziem nadczarnomorskich w latach 1774–1791 Rosja była dynastycznym imperium, którego elity przynajmniej powierzchownie wyznawały idee oświeconego absolutyzmu. Tożsamość państwa i jego mieszkańców przechodziła przemiany. Od czasów Piotra I, który w 1721 roku przyjął tytuł Imperatora Wszechrosji, postępowały dwa równoległe procesy: imperializacji Rosji i nacjonalizacji Rosji[16]. Z jednej strony, Rosja stawała się imperium, z nową stolicą, nowym wariantem religii panującej, nową kulturą życia politycznego, dworu i arystokracji, nową terminologią w języku oficjalnym i nowymi narzędziami zarządzania ludnością odmienną kulturowo. Z drugiej strony, krystalizowało się już wyobrażenie ojczyzny jako czegoś oddzielnego od władcy i od dynastii. Nowy termin *Rossijanin* oznaczał prawosławnego wschodniego Słowianina mieszkającego pod władzą im-

[11] V. Šandra, *Novorosijs'ke i Besarabs'ke heneral-hubernatorstvo (1822–1874): osnovni naprjamy dijalnosti, struktura*, w: *Četvertyj mižnarodnyj konhres ukraïnistiv, Odesa 26–29 serpnja 1999 r. Dopovidy ta povidomlennja. Pivden' Ukraïny. Odesa*, red. Ja. Isaèvyč, Odesa 1999, s. 17.

[12] Granice Zagłębia Donieckiego (Donbasu) jako regionu gospodarczo-społecznego nie pokrywały się z granicami administracyjnymi: Donbas leżał na styku guberni jekaterynosławskiej, charkowskiej i obwodu Wojska Dońskiego.

[13] F. Turčenko, H. Turčenko, *Pivdenna Ukraïna: modernizacija, svitova vijna, revoljucija (kinec' XIX st. – 1921 r.)*, Kyïv 2003, s. 7.

[14] Por. B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997, przeł. S. Amsterdamski, s. 182.

[15] V.V. Kravčenko, N.I. Švajba, dz. cyt., s. 16–17.

[16] S. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus,* Cambridge 2006, s. 283–289.

peratora lub przybysza z Zachodu służącego imperatorowi. Nie obejmował jeszcze ludności niechrześcijańskiej, lecz był czymś innym niż dotychczasowy *Russkij cziełowiek*. Było jednak kilka Rosji z przedrostkiem: Wielkorosja, czyli dawne ziemie moskiewskie, Małorosja, czyli lewobrzeżna część dawnego Państwa Kozackiego, *Biełorussija* – gubernia białoruska utworzona po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej. „Mnożenie Rosji" leżało w interesie caratu, gdyż dopóki mowa była tylko o Wielkiej i Małej Rosji, taki dualizm sugerował, że istnieje coś w rodzaju unii dwóch równorzędnych podmiotów, moskiewskiego i kijowskiego[17].

Konstruowanie Noworosji miało kilka motywów i aspektów. Kolejny region imperium z członem *Rosja* w nazwie pokazywał, że Imperium Wszechrosji jest wielkie i może się poszerzać[18]. Noworosji nie włączono *explicite* do tytulatury monarszej – władza nad tym krajem (podobnie jak nad Małorosją) zawierała się w formule „Imperator i Samodzierżca Wszechrosyjski, Moskiewski, Kijowski". Katarzyna II do tytulatury dodała natomiast tytuł „caryca Chersonezu Taurydzkiego", symbolizujący sukcesję po Chanacie Krymskim. W końcu XIX wieku, już w dobie połączenia rosyjskich idei imperialnych z narodowymi, czołowy wówczas historyk rosyjski Wasylij Kluczewski, posługując się paradygmatem trójjedynego narodu rosyjskiego, za najważniejsze dokonanie okresu wszechrosyjskiego (tj. rozpoczętego w 1600 roku) uznawał osiągnięcie przez naród rosyjski granic na Morzu Białym, Bałtyckim i Czarnym oraz zjednoczenie Małorosji, Białorosji i Noworosji z Wielkorosją[19]. Pojawienie się Noworosji obniżało też rangę Małorosji – potencjalnej bazy separatyzmu, która już raz, za hetmaństwa Mazepy, podniosła rebelię śmiertelnie zagrażającą caratowi.

Po drugie, Nadczarnomorze jawiło się jako obszar, na którym można zacząć modelowe urządzanie Imperium „od czystej karty"[20]. Noworosja była jedyną nową prowincją, gdzie takie podejście było możliwe. Ziemie nadbałtyckie i ziemie zajęte po rozbiorach Polski reprezentowały zbyt wysoki poziom cywilizacyjny i miały silne elity oraz instytucje społeczne[21]. Zaś terytoria za Kaukazem i za Uralem były odległe, słabo skomunikowane, mniej perspektywiczne geopolityczne i nieatrakcyjne klimatycznie oraz kulturowo dla elity rosyjskiej. Po trzecie bowiem, Noworosja z łagodnym klimatem, żyzną ziemią, dostępem do morza i starożytnymi zabytkami była perspektywicznym terenem kolonizacji dla rosyjskiej arystokracji – zarówno dla gospodarowania, jak i dla rezydencji. Inspirację do tego dała sama Katarzyna, odbywając sławetny przejazd w 1787 roku[22]. Po czwarte wreszcie,

[17] Tamże, s. 285, 328.

[18] Tamże, s. 285.

[19] S. Plochij, *Velikyj peredil. Nezvyčajna istorija Mychajla Hruševs'koho*, Kyïv 2011, s. 110–111.

[20] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 12.

[21] R. Szporluk, *Upadek imperium carskiego i ZSRR: kwestia rosyjska a ekspansja imperialna*, w: tenże, *Imperium, komunizm, narody. Wybór esejów*, Kraków 2003, przeł. S. Czarnik, A. Nowak, s. 217–220; A. Kappeler, *Rosija jak polietnična imperija*. *Vynyknennja – istorija – rozpad*, L'viv 2005, przeł. Ch. Nazarkevyč, s. 83–87.

[22] Zob. C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006, przeł. Z. Piotrowska, s. 15., s. 162–165.

Noworosja była bazą do dalszej ekspansji na południe, w myśl idei imperialnych: podboju Konstantynopola i cieśnin czarnomorskich, protekcji nad ludami chrześcijańskimi Imperium Osmańskiego. Z tym aspektem związana była idea „trzeciej stolicy Rosji" czy „południowej stolicy Rosji", która miałaby stworzyć triadę ze starą stolicą Moskwą i północną stolicą – Petersburgiem. W planach Potiomkina ową trzecią stolicą miał być początkowo Chersoń – argumentacją byłaby legenda o chrzcie Włodzimierza w Chersonezie-Korsuniu. Potem do roli tej wytypowano Jekaterynosław, jednak po śmierci księcia rozwój tego miasta został zastopowany[23].

Tożsamość regionalna Noworosji w oczach rosyjskich klas oświeconych w XIX wieku składała się z kilku kluczowych idei: nowości, odzyskania terytorium z rąk stepowych barbarzyńców, mitu wielkich jednostek-założycieli i mitu szczęśliwej wieloetniczności.

Idea nowości, wspomnianego już „początku od czystej karty", zawarta była w samej nazwie regionu. Jego dynamiczny kapitalistyczny rozwój powodował, że zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku przyrównywano Noworosję do Ameryki. Postrzegano Noworosję jako region ożywiony przez ducha przedsiębiorczości, gdzie przed pracowitą i energiczną jednostką stoi otworem droga do wielkich sukcesów[24].

Drugą, pozornie tylko stojącą w sprzeczności z pierwszą, była idea odrodzenia – podbój Nadczarnomorza przez Rosję był ukazywany jako powrotna fala cywilizacji przywracająca ją na jej prastare tereny, długotrwale zajmowane przez „kolejne fale mas dzikich koczowników, za każdym razem niszczących ślady osiadłości i pokojowego rozwoju"[25]. Konsekwencją tego był afirmatywny stosunek do dziedzictwa greckiego, negacja i likwidacja dziedzictwa tatarskiego i tureckiego oraz dość lekceważący wobec kozackiego – Kozakom Zaporoskim przyznawano rolę pozytywną, ale podrzędną i niesamodzielną.

Miasta powstające na podwalinach kozackich osiedli Zaporoża często dostawały nowe nazwy: Połowycia stała się Jekaterynosławiem, Nowosełycia – Nowomoskowskiem, Sokoły – Wozniesienskiem, Mykytyn Roh – Nikopolem, Becza – Aleksandrią, Orłyk na krótko Jekatierinienszancem, a ostatecznie Olwiopolem. Zmieniono też dużą część nazw tureckich. W niektórych przypadkach przywrócono nazwy wcześniejsze, na przykład Kaffa stała się Teodozją. Sporadycznie oficjalny status nadawano funkcjonującym już w obiegu toponimom

[23] Jekaterynosław, czyli „Miasto Sławy Katarzyny", w razie zyskania rangi stołecznej wyrażałby swoistą deifikację carycy. O ile bowiem Sankt-Petersburg jest identyfikowany z carem Piotrem I, to formalnie eponimem „północnej stolicy" był Św. Piotr Apostoł. Na temat idei „południowej stolicy Rosji" zob.: D. Bahalij, *Zaselennja Poludnevoï Ukraïny (Zaporožžja j Novorosijs'koho kraju) i perši počatky hospodarstwa i kul'turnoho rozvytku*, w: tenże, *Vybrani praci*. t . 5, cz. II, s. 230–231; V. Kravčenko, *Stolycja dla Ukraïny*, w: tenże, *Ukraïna, imperija, Rosija. Vybrani statti z modernoï istoriï ta istoriohrafiï,* Kyïv 2011, s. 59–61.

[24] È. Markov, dz. cyt., s. 549. Oczywiście rozwój kapitalizmu w regionie był tylko wyspowy – zob. dalej.

[25] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 126. Zob. też tamże, s. III-V.

słowiańskim – Oczaków stał się urzędową nazwą miasta-twierdzy Uzu-Kale. Nie zawsze jednak korzystano z takich możliwości – Gezlewe nazwano Eupatorią na cześć starożytnego władcy Pontu Mitrydatesa VI Eupatora, choć istniała ludowa słowiańska nazwa Kozłow, żywa jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku[26]. Podobnie dla portu wojskowego założonego na miejscu tatarskiej osady Achtiar wykreowano nową nazwę Sewastopol („miasto sławy"), choć leżał nieopodal starożytnego polis Chersonez, mającego tradycyjną słowiańską nazwę Korsuń[27]. Ak-Meczet stał się Symferopolem, Hadżibej – Odessą, Hadżider – Owidiopolem. Powstało też wiele nowych miast o nazwach pseudogreckich: Chersoń, Grigoriopol, Melitopol, Tyraspol. W niektórych przypadkach odwołania do helleńskiej przeszłości były bardzo nieprecyzyjnie – Olwiopol, Tyraspol, Chersoń i Odessa leżą w zupełnie innych miejscach niż starożytna Olbia, Tyras, Chersonez Taurydzki i Odessos. Z pięciu ośrodków dzisiejszych jednostek administracyjnych Południa Ukrainy, cztery – Odessa, Chersoń, Symferopol, Sewastopol – mają nazwy pseudogreckie. Owa grekomania była pochodną kilku innych, obok dążenia do legitymizacji panowania na nowo zdobytych terytoriach, czynników. Po pierwsze, zainteresowanie antykiem było ważnym rysem europejskiego oświecenia i klasycyzmu – wpisując się w tę tendencję, Rosja Katarzyny budowała swój wizerunek jako oświeconego państwa europejskiego. Po drugie, Rosję łączyły wtedy z Grecją, zwłaszcza z greckimi wyspami na Morzu Egejskim, więzi ekonomiczne – po otwarciu cieśnin dla żeglugi handlowej w 1774 roku grecki Archipelag stał się na pewien czas głównym rynkiem zbytu zboża z Rosji (z ziem ukraińskich), a Rosja była głównym importerem wina z Archipelagu[28]. Więzy ekonomiczne jawiły się jako awangarda więzi politycznych – „plan grecki", przewidujący osadzenie carewicza Konstantego na tronie w Konstantynopolu, został zarzucony dopiero po pokoju 1792 roku. Jeszcze w 1828 roku książę Richelieu na pomniku w Odessie został przedstawiony w todze i wieńcu laurowym jak rzymski senator.

Za panowania Pawła I (1796–1801), próbującego symbolicznie wymazać osiągnięcia poprzedniczki, przywrócono część nazw poprzednich lub nadano nowe: Sewastopol został znów Achtiarem, Symferopol – Ak-Meczetem, Grigoriopol otrzymał nazwę Cziornyj, a Jekaterynosław – Noworossijsk. Po objęciu tronu przez Aleksandra I przywrócono toponimikę z czasów Katarzyny.

W zajętej w 1812 roku Besarabii nie dokonano już większych zmian nazewnictwa, mimo że istniały potencjalne słowiańskie zamienniki takich nazw jak

[26] A. Mal'gin, *Russkaja Riv'era. Kurorty, turyzm i otdych v Krymu v epochu Imperii. Konec XVIII – načalo XX v.,* Simferopol' 2006, s. 37.

[27] W 1783 roku Potiomkin proponował nazwę Chersonez Achtiarski, co jednak nie zostało zaaprobowane przez Katarzynę.

[28] T. Stojanovyč, *Rosijs'ke dominuvannja na Balkans'komu pivostrovi*, w: *Rosijs'kyj imperializm*, red. T. Hunčak, Kyïv 2010, s. 196–197.

Akerman, Bendery czy Izmaił: Biełgorod, Tigin, Smił[29]. Na Podunawiu pojawiło się jednak kilka nazw upamiętniających zwycięstwa Rosji nad Napoleonem, nadanych przez osadników niemieckich: Arcyz, Tarutino, Paryż, Lejpcig, Kulm, Borodino i Berezino[30].

Imperium Rosyjskie nie prowadziło natomiast polityki homogenizacji toponimiki wiejskiej. Stąd na ziemiach nadczarnomorskich, zwłaszcza na najbardziej mieszanym etnicznie Podunawiu, funkcjonowała barwna mozaika nazw o różnym rodowodzie. Blisko siebie leżały: niemiecki Lichtental, tureckie Tatar-Bunar i Dewlet-Agacz, lipowańska Niekrasowka, polska Janowka, mołdawskie Rezeny, bułgarski Kirsow itd. Językowe pochodzenie toponimu nie zawsze zresztą odpowiadało relacjom etnicznym – miejscowości o tureckich nazwach Szabo, Akmangit, Sarata i Kubej były odpowiednio koloniami francuskojęzycznych Szwajcarów, Kozaków Zadunajskich, Niemców i Bułgarów.

7.2. Nowe ośrodki

Obok zmian toponimiki zorganizowano nowy układ miast i zależności przestrzennych, który w zasadzie funkcjonuje do dziś. W niektórych przypadkach miało to podłoże polityczne – stolicą Taurydy został Ak-Meczet (Symferopol), w czasach Chanatu siedziba następcy tronu, zaś Bachczysaraj stracił jakiekolwiek funkcje stołeczne i stał się czymś w rodzaju skansenu tatarskiej przeszłości[31]. Zasadniczo jednak stworzenie nowych centrów wynikało z powodów geograficzno-ekonomiczno-strategicznych. Nadczarnomorze było dotąd słabo zurbanizowane, a istniejąca sieć miast i portów odzwierciedlała peryferyjny charakter regionu zarządzanego zza morza. W czasach osmańskich nie były potrzebne na północnym wybrzeżu Morza Czarnego porty ani stocznie. Naturalny port w Zatoce Achtiarskiej, gdzie powstał Sewastopol, mający ogromne walory strategiczne z punktu widzenia Rosji jako baza do działań ofensywnych w kierunku zachodnich i południowych wybrzeży, nigdy nie był Turkom potrzebny. Dlatego konsekwencją włączenia Nadczarnomorza do Imperium Rosyjskiego było powstanie nowych ośrodków odpowiadających nowej roli regionu, zarządzanego teraz z głębi lądu i będącego dla Imperium oknem na świat. Do dziś są one najważniejszymi miastami regionu.

[29] W 1810 roku koło miasta-twierdzy Izmaił Rosjanie założyli nowe miasto Tuczkowo, nazwane tak na cześć generała Siergieja Tuczkowa. Zrosło się ono jednak szybko ze starym Izmaiłem, a nazwa Tuczkowo wyszła z obiegu w I połowie XIX wieku.

[30] Arcyz – wieś założona w 1816 roku jako kolonia niemiecka, nazwana na pamiątkę zwycięstwa koalicji antynapoleońskiej pod Arcis-sur-Aube w 1814 roku, obecnie miasto rejonowe. Tarutino – kolonia niemiecka założona w 1814 na miejscu tatarskiej osady Anczokrak, nazwana na pamiątkę bitwy rosyjsko-francuskiej w 1812 roku, obecnie osiedle typu miejskiego – ośrodek rejonowy. Paryż, Lajpcig, Kulm, Borodino, Berezino – wsie koło Tarutina

[31] È. Markov, dz. cyt., s. 57–67.

Po zdobyciu wschodniego Jedysanu w 1788 roku rozpoczęto budowę przy ujściu Dniepru głównego portu oraz ośrodka stoczniowego. Nazwano go **Chersoniem** na pamiątkę Chersonezu Taurydzkiego. Był swoistym osobistym projektem Potiomkina, który pragnął dorównać dokonaniom Piotra I jako założyciela Petersburga. Rolę ośrodka stoczniowego Chersoń jednak niemal od razu stracił na rzecz Mikołajowa, mającego znacznie lepsze warunki naturalne. Natomiast rzeczywiście przez pewien czas był dynamicznie rozwijającym się ośrodkiem handlu międzynarodowego[32]. Jednak już w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku oddał pierwszeństwo Oczakowowi i Taganrogowi, a ostatecznie Odessie. W 1803 nieco przypadkowo Chersoń został stolicą guberni – początkowo wyznaczono do tej roli Mikołajów, jednak brakowało tam pomieszczeń dla urzędów, gdyż były już rozlokowane liczne instytucje wojskowe. Ponowny rozwój Chersonia jako portu zbożowego obsługiwanego przez parowce nastąpił w latach osiemdziesiątych XIX wieku. Jednak mimo tego i mimo statusu miasta gubernialnego Chersoń do końca Imperium Rosyjskiego pozostał prowincjonalnym, kilkudziesięciotysięcznym miastem. Konsulaty państw obcych znajdowały się nie w Chersoniu, lecz w Odessie[33].

W 1783 roku po zajęciu Krymu Zatokę Achtiarską wybrano na port wojenny Floty Czarnomorskiej i nadano mu nazwę **Sewastopol**. Podczas wojny krymskiej został on zdobyty przez aliantów po obronie trwającej prawie rok. Traktat pokojowy zabronił Rosji utrzymywać flotę wojenną na Morzu Czarnym i fortyfikować Sewastopol. Jednak w 1871 roku Rosja odzyskała prawo militaryzacji Morza Czarnego, a w 1875 do Sewastopola doprowadzono kolej, dzięki czemu stał się też ważnym portem przeładunku zboża.

Tożsamość Sewastopola, zwłaszcza po 1878 roku, po przezwyciężeniu traumy wojny krymskiej i powrocie Rosji do mocarstwowej pewności siebie, reprezentowała typowy XIX-wieczny morski militaryzm. Zwłaszcza za panowania Aleksandra III obrona Sewastopola 1854–1855 stała się kluczowym mitem rosyjskiego oficjalnego nacjonalizmu imperialnego, choć jednocześnie w micie obrony znajdowały się podteksty krytyczne wobec władzy[34]. W 1890 roku powstał tak zwany znak sewastopolski – symbol składający się z krzyża greckiego i liczby 349 (dni oblężenia Sewastopola: 19 X 1854–9 IX 1855 według kalendarza gregoriańskiego). Początkowo był nieoficjalnym medalem pamiątkowym, potem umieszczano go w różnych oficjalnych i nieoficjalnych kontekstach, nie tylko zresztą w Sewastopolu. Ikonicznymi obiektami miasta były pomniki admirałów i generałów, Grafskaja Pristań (nabrzeże nazwane tak na pamiątkę admirała hrabiego Marka Wojnowi-

[32] Związany jest też z tym epizod Polskiej Kompanii Handlowej (1783–1793), czyli próba znalezienia przez polską magnaterię szlaku eksportu zboża alternatywnego dla trasy Wisła–Bałtyk po wprowadzeniu przez Prusy wysokich ceł na Wiśle po I rozbiorze.

[33] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 650–652; D.I. Bahalij, *Zaselennja Pivdennoï Ukraïny…*, s. 473–476.

[34] S. Plokhy, *The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology,* „Journal of Contemporary History" vol. 35 (3), 2000, s. 376–377.

cza), Sobór Admiralski z sarkofagami admirałów, Muzeum Obrony Sewastopola urządzone w 1869 roku w militarystycznym i nieegalitarnym schemacie (skądinąd jedynym wówczas możliwym do pomyślenia), oraz otwarta w 1905 roku Panorama Obrony. Najbardziej znanym symbolem miasta stał się jednak Pomnik Zatopionych Okrętów – kolumna na skale wystającej z morza, upamiętniająca okręty rosyjskie zatopione w 1854 roku w celu zablokowania wejścia do portu[35]. Jednak jeszcze w latach siedemdziesiątych XIX wieku nastawionemu liberalnie i krytycznie rosyjskiemu krajoznawcy Jewgienijowi Markowowi wizerunek Sewastopola niekoniecznie kojarzył się z rosyjskością miasta:

> My, w Rosji, nie mamy niczego podobnego do Sewastopola, i w nim nie ma nic rosyjskiego oprócz flagi. To nie stolica, nie miasto gubernialne, i nawet nie powiatowe, lecz eleganckie jak sama stolica. To młodzieniec dziewiętnastego wieku, odziany całkiem po europejsku. Najbardziej europejskie w tym europejskim mieście – to morze. Choć Rosja bezwarunkowo włada wieloma morzami, wyliczonymi w geografii Obodowskiego, to ja jakoś nie uważam morza za rosyjski żywioł. Rosjanin niczego nie dokonał na morzu i nie żyje na morzu; na jego brzegach albo Finowie, albo Niemcy, albo Grecy z Tatarami, albo Kirgizi z Turkmenami; tyle naszych, co na zamarzłych morzach, a i tam razem z Samojedem i Lapończykiem. Morze więc czyni Sewastopol jakimś nierosyjskim miastem, jak czyni nierosyjskim na przykład Petersburg. Prawdziwe rosyjskie miasto powinno stać nad Oką, nad Wołgą, nad Ugrą, gdzie pachnie rybą i całymi miesiącami pełzną niezgrabne jak żółwie barki na linach i żerdziach, na wszystkim, na czym pływać szczególnie trudno. Parowiec – to już w pewnym sensie jakieś zaprzeczenie Rosji[36].

W 1788 przy ujściu Ingułu do Limanu Bohu rozpoczęto budowę stoczni marynarki wojennej. Miejsce to miało dogodne warunki: łatwość spławiania drewna do budowy okrętów, głęboka woda umożliwiająca łatwe wyjście na morze, oraz bezpieczne położenie na limanie z dala od otwartego morza. Miejscowość została nazwana **Mikołajowem** (ros. Nikołajew) dla upamiętnienia szturmu Oczakowa w dniu Świętego Mikołaja 6 grudnia (starego stylu) 1788 roku. W 1794 roku z Chersonia do Mikołajowa przeniesiono siedzibę Admiralicji, naczelnego organu dowódczego Floty Czarnomorskiej[37]. W latach 1802–1803 Mikołajów był wytypowany na stolicę guberni, ale ostatecznie nią nie został. Jako port zbożowy rozwinął się po doprowadzeniu kolei w 1873 roku i pogłębieniu toru wodnego

[35] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 712–725.

[36] È. Markov, dz. cyt., s. 82–83. W okresie reform aleksandrowskich, nazywanym *nomen omen* posewastopolską odwilżą, w kręgach inteligenckich Rosji refleksja na temat rosyjskiej wojskowości i tradycji militarnych była bardzo krytyczna, a Sewastopol jawił się jako miejsce chwały prostego żołnierza, ale i kompromitacji machiny państwowej. Markow z goryczą pisał o logistycznej i technologicznej wyższości aliantów: „oni mogli zza kilku mórz przywieźć budynki i łóżka, a u nas, w rodzimym kraju, gdzie wszystkie zakątki nam pomagają, nie znalazło się nic oprócz szałasów z oczeretów i namiotów z żagli; u nich baraki stawiano na fundamentach, aby woda nie podciekała i nie zaszkodziła ziemna wilgoć; u nas ryli jamy w ziemi, żeby muł żadnym sposobem nie omijał namiotów i prędko nie sechł" – tamże, s. 100, zob. też tamże, s. 101–107. Zob. też C. King, dz. cyt., s. 219.

[37] Na temat początków Mikołajowa zob. D.I. Bahalij, *Zaselennja Pivdennoï Ukraïny…*, s. 481–486.

w latach osiemdziesiątych. Na przełomie XIX i XX wieku stał się największym na wybrzeżu czarnomorskim i jednym z dwóch największych w Rosji (obok Petersburga) ośrodkiem budownictwa okrętowego.

W 1789 roku turecka twierdza Jeni-Dunia i przyległe do niej miasto Hadżibej zostały zdobyte przez Kozaków Czarnomorskich pod dowództwem Zachara Czepihy i Antona Hołowatego oraz regularne siły rosyjskie pod komendą admirała José de Ribasa[38]. Początkowo władze rosyjskie przewidywały dla Hadżibeju tylko rolę twierdzy broniącej wraz z Owidiopolem i Tyraspolem nowej granicy. W 1794 roku jednak zdecydowano także o budowie portu handlowego, gdyż w odróżnieniu od Oczakowa, Chersonia i Mikołajowa istniała tu naturalna głęboka reda, umożliwiająca kotwiczenie większej liczby statków pełnomorskich. W 1795 roku zmieniono nazwę miasta na **Odessa**[39]. W latach 1817–1859 posiadała status *porto franco* – wolnego portu z bezcłowym wwozem i wywozem, oddzielonego od reszty państwa granicą celną. Odessa stała się fenomenem cywilizacyjnym i kulturowym w skali nie tylko Nadczarnomorza, ale i całego Imperium Rosyjskiego. Chersoń, Mikołajów i Symferopol pozostawały mimo całego swego dorobku, typowymi kilkudziesięciotysięcznymi gubernialnymi miastami z jednym lub dwoma reprezentacyjnymi bulwarami i parterową zabudową. Odessa zaś stała się wielokulturową wielkomiejską metropolią. Była do rewolucji jedynym miastem w Noworosji o kilkusettysięcznej liczbie mieszkańców i nowoczesnej wielopiętrowej zabudowie całych kwartałów. Toponimika miejska z placem Greckim, ulicami Małą i Wielką Arnaucką, Polską, Żydowską, dzielnicą Mołdawanka, bulwarami Francuskim i Włoskim oraz Klubem Angielskim oddawała wieloetniczny i kosmopolityczny charakter miasta. Do końca lat dwudziestych XIX wieku na ulicy język francuski i włoski przeważały nad rosyjskim[40]. Szynk, zwany gdzie indziej kabakiem lub traktirem, w Odessie nazywany był z hiszpańska bodegą – co jest przyczynkiem do tezy o Odessie jako wytworze Ukraińskiego Śródziemnomorza w ramach koncepcji „trzech Ukrain" Ołeksandra Hałenki[41]. Obok imperialnego neoklasycyzmu w Odessie pojawiła się architektura eklektyczna i secesyjna. Odeska opera jest jedynym na terenie Imperium Rosyjskiego gmachem teatralnym wzniesionym według projektu wiedeńskiej pracowni Ferdinanda Fellnera i Hermanna Helmera, która w drugiej połowie XIX wieku zbudo-

[38] José de Ribas y Boyons – (1751?–1800) szlachcic neapolitański pochodzenia katalońsko-irlandzkiego, od 1769 w służbie rosyjskiej, admirał. 1794–1797 wojskowy i cywilny naczelnik Hadżibeju-Odessy. Zmarł w 1800 roku w Petersburgu.

[39] W sprawie współczesnych kontrowersji wokół daty założenia Odessy i ich znaczenia dla ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji oraz narodowej terytorializacji zob. rozdział 5.3. Odessos było starożytnym osiedlem w pobliżu obecnej Warny. Zmianę rodzaju na żeński przypisuje się zwykle osobistej inwencji Katarzyny. Zob. P. Cherlichi, *Odessa. Istorija 1794–1914*, Odessa 2009, s. 23–24.

[40] D. Bahalij, *Zaselennja Poludnevoï Ukraïny...,* s. 232.

[41] O. Halenko, *Try Ukraïny, dva Kryma i odna istorija – vsesvitna*, w: *Krym v istoryčnych realijach Ukraïny: materialy naukovoï konferencji „Krym v istoryčnych realiach Ukraïny: Do 50-riččja vchodžennja Krymu do składu URSR"*, red. V.A. Smolij i in., Kyïv 2004, s. 62. Więcej zob. wstęp i rozdział 6.

wała kilkadziesiąt teatrów w Europie Środkowej, od Hamburga po Sofię i od Fiume po Toruń. W 1837 roku Liceum Riszeliewskie, dotąd szkoła średnia, zyskało status uczelni wyższej, a w 1861 roku zostało przekształcone w Imperatorski Uniwersytet Noworosyjski (INU) – pierwszy i do rewolucji jedyny uniwersytet Południa Ukrainy.

Odessa cechowała się jednak nie tylko specyfiką kulturową, ale także polityczną i socjalną. W pierwszych dwóch dekadach XIX wieku pojawiali się tam emigranci polityczni różnych orientacji i proweniencji – najpierw francuscy rojaliści, ale potem włoscy karborariusze i greccy irredentyści, działały tu loże masońskie i pierwsze rosyjskie towarzystwa demokratyczne[42]. Odessa była miastem wielokulturowym i *stricte* kapitalistycznym. Wielu inteligentów przybywających ze starych ziem wschodniosłowiańskich, czy to rosyjskich, czy ukraińskich, czuło się tam obco. Wywoływał to po części zewnętrzny obraz miasta – włoskie szyldy i nazwy ulic, mieszanina zachodnioeuropejskich i orientalnych ubiorów, śródziemnomorskie winiarnie i kafejki, pieczone kasztany i tym podobne urozmaicenia. Po części jednak uczucie dyskomfortu spowodowane było przeświadczeniem, że w mieście panuje pogoń za pieniądzem, duch spekulacji – dla przybyszy z tradycyjnego, mało dynamicznego, agrarnego świata guberni małorosyjskich czy wielkorosyjskich były to zjawiska socjokulturowo obce i nieprzyjazne[43]. Etniczni Ukraińcy stanowili biedniejszą część społeczności miejskiej, pracowali głównie jako robotnicy w przemyśle i transporcie[44]. Kontrast istniał także pomiędzy Odessą a jej bezpośrednim wiejskim otoczeniem. „Perła Morza Czarnego" była bramą tranzytową dla całego Imperium, oszałamiający rozwój portowej metropolii nie przekładał się zaś na rozwój jej własnego regionu[45].

Ikonicznymi postaciami dla Odessy, oprócz Katarzyny II i Potiomkina[46], stali się dygnitarze państwa rosyjskiego o zachodnioeuropejskim pochodzeniu: zdobywca miasta i pierwszy szef jego rosyjskich władz de Ribas, budowniczy portu François de Wollant[47], pierwszy gradonaczalnik (namiestnik policyjny miasta)

---

[42] D. Bahalij, *Zaselennja Poludnevoï Ukraïny…*, s. 234–235.

[43] O. Boldyrèv, *Odes'ka hromada: istoryčnyj narys pro ukraïns'ke nacional'ne vidrodžennja v Odesi u 70-ti rr. – počat. XX st.*, Odesa 1994, wersja elektroniczna: http://library.org.ua/?p=55; P. Herlihy, *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century*, w: *Rethinking Ukrainian History*, red. I.L. Rudnytsky, J.-P Himka, Edmonton 1981, s. 148

[44] P. Herlihy, dz. cyt., s. 148.

[45] B. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, Basingstoke 1987, s. 7, 19–20.

[46] Nazwa Schodów Potiomkinowskich upamiętnia nie osobę księcia, ale bunt marynarzy na pancerniku „Kniaź Potiomkin Tawriczeskij" w 1905 roku i została nadana w 50 rocznicę tego wydarzenia. Przedtem schody – zbudowane w latach 1837–1841, arcydzieło iluzjonizmu w architekturze i ikoniczny element krajobrazu Odessy – nazywano Gigantycznymi, Riszeliewskimi, a do 1955 roku oficjalnie Bulwarowymi.

[47] François Sainte de Wollant (1751–1818) – szlachcic brabancki, inżynier wojskowy, od 1787 roku w służbie rosyjskiej, uczestnik wojen rosyjsko-tureckich, główny budowniczy miast i twierdz na nowo zdobytych terenach nadczarnomorskich.

książę Armand Emmanuel Richelieu[48] oraz drugi gradonaczalnik Louis-Alexandre Langeron[49]. Ulice Riszeliewska, Lanżeronowska i Deribasowska tworzą ścisłe reprezentacyjne centrum miasta, a ich patroni uważani byli i są za oświeconych i uczciwych administratorów. Współcześnie, zwłaszcza po 2014 roku, postacie te zaczynają być włączane do ukraińskiego dyskursu tożsamościowego. Już w starszym piśmiennictwie, kultywującym narodową terytorializację Południa przez tradycyjne wątki etniczno-historyczne, pojawiały się akcenty sympatii wobec Langerona, postrzeganego jako protektora kozactwa[50]. Okolicznością stymulującą włączenie zachodnioeuropejskiego komponentu historii Odessy do ukraińskiego dyskursu tożsamościowego stała się rozwijana od około 2009 roku przez czynniki oficjalne idea *Russkiego Miru* jako transgranicznej i transnarodowej wspólnoty kulturowo-politycznej skupionej wokół Rosji[51]. W praktyce idea ta nabrała bardzo antyeuropejskiego, reakcyjnego i kolektywistycznego wymiaru – okazała się czymś na kształt syntezy XIX-wiecznej koncepcji trójjedynego narodu rosyjskiego, XX-wiecznego eurazjatyzmu i sowieckiego antyokcydentalizmu. Nawet więc jeśli uwzględnić, że Richelieu i Langeron byli monarchistycznymi emigrantami z rewolucyjnej Francji, to jednak we współczesnym odbiorze symbolizują orientację Odessy na zachodnie wzorce kulturowe. Dla tej części społeczeństwa ukraińskiego, która w latach 2013–2014 wystąpiła na Euromajdanie w obronie europejskiej orientacji Ukrainy, zachodnioeuropejscy „ojcowie-założyciele" Odessy stają się więc postaciami godnymi afirmacji.

W czasie Euromajdanu – Rewolucji Godności 2013–2014 w Odessie obóz majdanowy mieścił się właśnie na Bulwarze Nadmorskim z centrum pod po-

[48] Armand-Emmanuel du Plessis ks. de Richelieu (1766–1822) – arystokrata i oficer francuski, od 1790 w służbie rosyjskiej, 1803–1814 gradonaczalnik Odessy, 1805–1814 chersoński gubernator wojskowy oraz cywilny gubernator chersoński, jekaterynosławski i taurydzki. Od 1815 we Francji, dwukrotny premier podczas restauracji Burbonów.

[49] Louis-Alexandre de Andrault hr. de Langeron (1763–1831) – arystokrata i oficer francuski, od 1790 w służbie rosyjskiej, generał; 1815–1822 chersoński gubernator wojskowy oraz cywilny gubernator chersoński, jekaterynosławski i taurydzki. Zmarł w 1831 roku w Petersburgu.

[50] O. Olijnykiv, *Stežky ridnoho kraju i sercja*, Odesa 2008, s. 16–18. Por. A. Chromov, *Pivdennoukraïns'ke kozactwo XIX st.: urjadovy zadumy, proekty, vtilennja*, Odesa 2014 dz. cyt., s. 27–33: w istocie Langeron miał raczej sceptyczny stosunek do ówczesnych formacji kozackich, uważał je za niezdyscyplinowane i skłonne do rabunków. W 1817 roku nie próbował w ogóle przeciwdziałać likwidacji Wojska Bohskiego.

[51] Zob.: S. Kardaś, S. Popowski, A. Wasiliew, M. Studenna-Skrukwa, *Panel ekspercki – Russkij Mir: wspólnota wyobrażona czy rosyjskie soft power?*, red. G. Skrukwa, w: *Rosja w XXI wieku. Zagrożenia. Wyzwania. Perspektywy*, red. M. Studenna-Skrukwa, A. Stryjakowska, Poznań 2014, http://www.e-wydawnictwo.eu/Document/DocumentPreview/4353; P. Kościński, *„Russkij mir" – rosyjska polityka sąsiedztwa*, „Sprawy Międzynarodowe" nr 1/2015. Za zwięzłą definicję zasięgu Russkiego Miru uznaje się na ogół kryteria wymienione przez patriarchę moskiewskiego Cyryla w 2009 roku: język rosyjski jako język komunikacji międzyetnicznej, wspólna pamięć historyczna, wspólna cywilizacja i unikalny *russkij* sposób życia – każde kolejne z wymienionych kryteriów jest coraz bardziej mgliste i nieprecyzyjne. Zob. też własną deklarację ideologiczną powołanej przez władze Federacji Rosyjskiej Fundacji Russkij Mir: *Ideologija*, www.russkiymir.ru/fund [11.09.2015].

mnikiem Richelieu, podczas gdy odeski Antymajdan rozlokował się na placu Kulikowe Pole, pod byłym gmachem Komitetu Obwodowego KPZR. Symboliczne włączanie przez ukraiński ruch narodowy postaci Richelieu do swojego dyskursu miało jednak miejsce już wcześniej. W 2009 roku z okazji Święta Niepodległości Ukrainy 24 sierpnia w Odessie odbył się festiwal „Mojij krajini – 18", „osiemnaste urodziny" niepodległego państwa. Organizatorzy, związani z organizacją Demokratyczny Alians, zaproponowali, by na Schodach Potiomkinowskich i pod stojącym u ich szczytu pomnikiem Richelieu (zwanym popularnie Diukiem) przeprowadzić happening złożony z trzech elementów: odzianie pomnika w ukraińską wyszywaną koszulę, utworzenie żywego łańcucha ludzi ubranych w wyszywanki i rozwinięcie flagi ukraińskiej o długości 18 metrów. Choć, jak zastrzegano, „my nie próbujemy pokazać, że niby Diuk był Ukraińcem"[52], to ostatecznie jednak z obawy przed „niejednoznacznymi nastrojami odessitów" tylko rzucono na pomnik obraz wyszywanki z projektora. W wyszywankach przyszły tylko 73 osoby, które ustawiły się w żywy łańcuch na Schodach Potiomkinowskich i rozwinęły flagę. Święto zamieniło się w awanturę. Bojówkarze Komunistycznej Partii Ukrainy oraz rosyjskich organizacji nacjonalistycznych Dozor i Sławianskoje Jedinstwo wznosili okrzyki „Sława Rossiji!" i „Nasza Rodina – SSSR!". Aktywiści partii Swoboda i ukraińskiej nacjonalistycznej organizacji Wolna Odessa odkrzykiwali „Herojam sława!", „Ukrajina ponad wse!" i „Het' Moskaliw z Ukrajiny!"[53]. Strona prorosyjska uznała ten incydent za swoje zwycięstwo, stwierdzając, że obroniła „święty dla każdego prawdziwego odessity symbol"[54]. Mimo to w kolejnych latach projekt był kontynuowany pod nazwą „Wyszywankowy Festiwal", w coraz większym wymiarze. W 2010 roku już bez przeszkód wyszywankę naciągnięto na Diuka. W 2012 roku w wyszywankach pod pomnik Richelieu przyszły 584 osoby, w 2013–852, w 2014–1469, a w 2015–3155[55]. W 2015 jedna z organizatorek festiwalu, Oksana Szczerbyna, powiedziała:

> On [pomnik Richelieu] symbolizuje jedność nacji od zachodu do wschodu, od północy do południa. Ten akt symbolizuje zjednoczenie nacji nie zważając na wszystko[56].

---

[52] *V Odesi pam'jatnyk Djuku odjahnut' u vyšyvanku, a Pot'omkins'ki schody prykrasjat' praporom Ukraïny,* Korrespondent, 19.08.2009, www.ua.korrespondent.net [8.05.2015].

[53] *V Odesi na Djuka ne zmohly vdjahnuty vyšyvanku: pobojalysja provokacij*, TSN, 25.08.2009, www.tsn.ua [8.05.2015]. Por.: *Odesskie nacjonalistyč ut' ne ustroili besporjadky vozle Djuka*, Dumskaya, 24.09.2009, www.dumskaya.net [8.05.2015].

[54] *Organizacija «Dozor» vystupila protiv «klounady «Demokratičeskogo aljansa»* Dumskaya, 17.02.2011 [8.05.2015].

[55] Oficjalne strony projektu: Vyšyvankovyj Festyval', www.vf.od.ua [25.08.2015]; Vyšyvankovyj Festyval', www.vishivankafest.wordpress.com [25.08.2015].

[56] *Pam'jatnyk Djuku v Odesi odjahly u vyšyvanku*, Korrespondent, 19.08.2009, www.ua.korrespondent.net [11.09.2015].

Oprócz wyszywanek, na pomnik Richelieu w ostatnich latach bywała też nakładana tielniaszka – marynarska i wojskowa koszulka w paski[57]. Sens tych manifestacji jednak się zmieniał. Do roku 2013 na ogół były to apolityczne juwenalia lub bachanalia kursantów szkół wojskowych i morskich. Niekiedy jednak podejrzewano motywy polityczne, jak wtedy, gdy tielniaszkę zawiesili na Diuku nieznani sprawcy w nocy z 4 na 5 listopada 2009 roku. Akcja ta mogła mieć prorosyjski wydźwięk, gdyż 4 listopada przypada w Rosji Dzień Jedności Narodowej – święto ustanowione w 2004 roku przez Władimira Putina jako zamiennik rocznicy rewolucji październikowej (7 listopada)[58]. O coś innego niewątpliwie chodziło, gdy 1 marca 2015 na Diuka naciągnięto beret wojskowy i tielniaszkę oraz zawieszono na nim flagę Wojsk Powietrznodesantowych – była to forma uczczenia przedterminowego zakończenia kursu oficerskiego w Akademii Wojskowej w Odessie, którego absolwenci mogli się spodziewać skierowania na front Operacji Antyterrorystycznej[59].

Oprócz budowy nowych miast ważnym elementem zmian funkcjonalnych i symbolicznych w geografii regionu w czasach, gdy był on nazywany Noworosją, było powstanie Rosyjskiej Riwiery – przekształcenie się Południowego Wybrzeża Krymu w strefę letnich rezydencji arystokracji rosyjskiej. W 1828 roku swój pałac w Ałupce zaczął budować generałgubernator Michaił Woroncow[60]. Skądinąd, wznosząc tę pierwszą w Noworosji rezydencję w stylu innym niż klasycyzm – w stylu angielskiego neogotyku z elementami orientalnymi, wprowadził romantyzm do pejzażu Noworosji i w jakimś sensie przyznawał pierwszeństwo tatarskiemu Krymowi nad pseudoantyczną Taurydą. W kolejnych dekadach powstały rezydencje rodziny carskiej w Oreandzie, Liwadii i Massandrze oraz pałace i wille arystokratów, a potem także burżuazji[61]. Południowe Wybrzeże Krymu stało się letnim terenem rezydencjonalnym rosyjskiej klasy wyższej, ale w konsekwencji – co dla procesów narodowej terytorializacji znacznie ważniejsze – miejscem, w którym zdarzało się bywać wybitnym twórcom kultury rosyjskiej. Stąd w rosyjskiej pamięci Krym asocjuje się z pobytem Aleksandra Puszkina, Antoniego Czechowa, Aleksandra Gribojedowa, Lwa Tołstoja itp.

---

[57] Tradycyjna marynarska koszulka w paski, była podczas wojny domowej i II wojny światowej noszona także przez marynarzy rosyjskich walczących na lądzie. W 1969 roku gen. Wasilij Margiełow, charyzmatyczny dowódca radzieckich Wojsk Powietrznodesantowych, wprowadził ją jako wyróżniający element do swojej formacji, w konsekwencji czego stała się na obszarze postradzieckim atrybutem elitarnych oddziałów wojskowych i popularnym symbolem męskości.

[58] *Segodnja razdeli Djuka*, Dumskaja, 5.11.2011 [8.05.2015].

[59] *Na odesskogo Djuka desantniki nadeli beret,* Vikna Odessa, 1.03.2015, www.viknaodessa.od.ua [8.05.2015]. 28 Brygada Zmechanizowana z Odessy i 79 Brygada Aeromobilna z Mikołajowa odegrały bardzo dużą rolę w walce z separatystami i rosyjską inwazją w Donbasie w latach 2014–2015 (ATO).

[60] Zob. dalej.

[61] Więcej zob. A. Mal'gin, dz. cyt.

Kult wielkich postaci nie jest tylko fenomenem odeskim, ale był kolejnym elementem imperialnej tożsamości całej Noworosji. Podbój, zagospodarowanie i rozwój regionu wyobrażano przede wszystkim jako dokonania wielkich jednostek stojących na szczycie hierarchii państwowej i społecznej:

> Dopiero Potiomkinowi – temu „wspaniałemu księciu rozkosznej Taurydy" – udało się nierozerwalnie zjednoczyć całą Noworosję z pozostałą częścią Rosji Europejskiej i włączyć do korony Katarzyny II jej najlepszy diament – górski Krym[62].

Katarzyna II i Potiomkin urastali wręcz do rangi bóstw-założycieli czy bóstw opiekuńczych Noworosji, którym towarzyszył poczet pomniejszych herosów.

Dominującym pomnikiem Odessy (obok pomnika Richelieu) był wzniesiony w 1900 roku monument Katarzyny otoczonej figurami czterech akolitów: Potiomkina, Zubowa, de Ribasa i de Wollanta. Został on zburzony w 1920 roku, przy czym cztery figury akolitów przeniesiono w muzeum. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku, za merostwa Eduarda Hurwica, polityka odeskiego mocno zaangażowanego w rekonstrukcję przedrewolucyjnej tożsamości Odessy (choć jednocześnie „pomarańczowego" i wspieranego przez ukraińskich nacjonalistów) podjęto uchwałę o odbudowie monumentu pod nazwą Pomnika Założycieli Odessy[63]. Ostatecznie odsłonięto go w 2007 roku podczas drugiego merostwa Hurwica, przy ogromnych kontrowersjach[64]. Podczas odsłonięcia pomnika, którego dokonywali główny sponsor odbudowy kontrowersyjny biznesmen Rusłan Tarpan[65] i duchowni Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego, 27 października doszło do manifestacji i przepychanek. Przeciw pomnikowi manifestowali działacze partii Swoboda oraz stronnictw wchodzących w skład Naszej Ukrainy i Bloku Julii Tymoszenko. Wystosowano pismo do Służby Bezpieczeństwa Ukrainy z żąda-

---

[62] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. IV–V.

[63] Eduard Hurwic – ur. 1948 w Mohylewie Podolskim, inżynier, biznesmen i polityk odeski pochodzenia żydowskiego, mer Odessy w latach 1994–1998 i 2005–2010, liberał gospodarczy, na płaszczyźnie kulturowej prowadził politykę przywracania przedrewolucyjnej toponimiki i innych elementów tożsamościowych Odessy; jednocześnie był popierany przez ukraińskie środowiska narodowo-demokratyczne i nacjonalistyczne, w latach 2005–2010 był tak zwanym „pomarańczowym" merem. Kilkukrotny deputowany Rady Najwyższej Ukrainy, między innymi z partii Nasza Ukraina i Ukraiński Demokratyczny Alians Reform (UDAR).

[64] W 1965 roku na dawnym placu Jekatierinskim – wówczas Potiomkinowców – wzniesiono pomnik marynarzy-buntowników z pancernika „Potiomkin". Aby zrobić miejsce dla zrekonstruowanego pomnika Katarzyny, w 2007 pomnik marynarzy przeniesiono w mniej prestiżową lokalizację koło portu. Konflikt wiąże się wiec nie tylko z osią dychotomii ukraińskość – rosyjskość, ale także z osią egalitaryzm – elitaryzm społeczny.

[65] Rusłan Tarpan – ur. 1971 w Odessie, deweloper, wiązany przez media ze skandalami wokół zabudowy centrum miasta, zarzuca się mu doprowadzanie zabytków do ruiny w celu wzniesienia na ich miejsce nowych budowli (apartamentowców, obiektów handlowych i hoteli). Także radny miejski, znany z poglądów i działań prorosyjskich. Krytycznie o Tarpanie zob. *Sprut (iz serii «Nekoronovannye koroli Odessy»)*, „Rupor Odessy" 24.12.2011, www.rupor.od.ua [1.05.2015].

niem demontażu pomnika jako podżegającego do konfliktów międzyetnicznych[66]. Patriarcha Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego Filaret stwierdził: „Dla pomnika Katarzyny nie może być miejsca na ziemi niepodległej Ukrainy. Jego wzniesienie to szyderstwo z pamięci o pomordowanych kozakach, o chłopach w poddańczej niewoli, o pohańbionej Cerkwi"[67]. Na portalu Ukrajińska Prawda pisano, że równie dobrze jak Katarzynie, można by postawić w Odessie pomnik Heinrichowi Himmlerowi[68]. W nocy z 1 na 2 lutego 2010 pomnik oblano czerwoną farbą, a na cokole napisano „Kaci Ukrainy". Do czynu tego przyznała się anonimowa grupa „Nieznani Patrioci"[69]. Krążyły nawet pogłoski, że z obawy przed kolejnymi atakami oryginalne rzeźby czterech akolitów zostaną z powrotem umieszczone w muzeum i zastąpione kopiami[70]. Pojawiały się jednak też głosy, że ukraińska inteligencja popełnia błąd, wszczynając hałaśliwe, ale nieskuteczne protesty w skali ogólnokrajowej, zamiast podjąć dialog z mieszkańcami Odessy, w świadomości których pomnik w istocie nie upamiętnia historycznej carycy, ale odeski mit, swoistą „odeską Atenę"[71].

Analogicznie w Symferopolu wzniesiono w centralnym miejscu pomnik carycy otoczonej figurami i popiersiami Potiomkina, księcia Wasilija Dołgorukowa[72], ambasadora Jakowa Bułgakowa[73] i Suworowa. W Chersoniu głównym monumentem był pomnik Potiomkina, a na największej budowli sakralnej miasta, soborze Zbawiciela, widnieje wielki napis na portalu: „Spasitieliu roda czełowieczieskago Jekatierina II poswiaszczajet" – z dwuznaczną, nieco idolatryczną wymową.

Jeszcze jedną ważną postacią w panteonie Noworosji był Michaił Woroncow, generałgubernator w latach 1823–1854[74]. Mianowanie rdzennego Rosjanina powiązanego z dworem carskim świadczyło o zamiarze ściślejszej integracji prowincji z centrum Imperium i zakończenia zbyt liberalnej z punktu widzenia cara

---

[66] *Pam'jatnyk Kateryni II vidkryly z bijkoju*, TSN, 27.10.2007, www.tsn.ua [1.05.2015].

[67] *Patriarch Filaret nazyvaè pam'jatnyk Kateryni II v Odesi "naruhoju nad istoryčnoju pam'jattju ukraïns'koho narodu",* www.memorial.kiev.ua [1.05.2015].

[68] O. Palij, *Absurd po-odes'ki: „pidrachuj" i Kateryna II*, Ukraïns'ka Pravda, 24.10.2007 www.pravda.com.ua [1.05.2015].

[69] *V Odesi na pam'jatnyku Kateryni II z'javvysja napys Katy Ukraïny,* Korrespondent, 2.02.2010, www.ua.korrespondent.net [1.05.2015].

[70] *Mecenat pam'jatnyka Kateryni II v Odesi proty muzeèfikaciï favorytiv*, „Istoryčna Pravda" 12.09.2011, www.istpravda.com.ua [1.05.2015].

[71] S. Dibrov, *V Odesi čy v Ukraïni?* „UT" nr 2 (2), 9.11.2007.

[72] Ks. Wasilij Dołgorukow (1722–1782) – generał rosyjski, podczas wojny 1768–1774 dowódca armii, która zajęła Krym, za co został wyróżniony przydomkiem Krymskij.

[73] Jakow Bułgakow (1743–1809) – dyplomata rosyjski, 1781–1789 ambasador w Konstantynopolu, doprowadził do uznania przez Imperium Osmańskie aneksji Krymu przez Rosję.

[74] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 164. Michaił Woroncow (1782–1856) – chrześniak Katarzyny II i powinowaty Potiomkina, generał rosyjski, uczestnik wojen napoleońskich i rosyjsko-tureckich, 1823–1854 generałgubernator noworosyjsko-besarabski, w praktyce sprawował tę funkcję do 1844 roku, kiedy to został także namiestnikiem Kraju Kaukaskiego i skoncentrował swą działalność na walce z góralami kaukaskimi.

polityki cudzoziemskich gubernatorów[75]. Woroncow, oświecony konserwatysta, był rzeczywiście sprawnym administratorem, który przyczynił się znacząco do urbanistycznego rozwoju Odessy, powstania nowoczesnego systemu pocztowego i początków żeglugi parowej[76]. Był także jednym z inicjatorów uczynienia z Południowego Wybrzeża Krymu „Rosyjskiej Riwiery". Po śmierci Woroncowa pochowano go w odeskim soborze katedralnym i zbudowano mu pomnik, który przetrwał także czasy radzieckie, choć nieco ośmieszony[77].

7.3. Różne oblicza noworosyjskiej wieloetniczności

Kolejnym elementem imperialnego wizerunku Noworosji był mit harmonijnej wieloetniczności, w której jednak główną rolę przyznawano koalicji wschodniosłowiańskiej kierowanej przez Wielkorusów:

> Zasiedlona, na zaproszenie Potiomkina, przez najbardziej różnorodne elementy etnograficzne, na czele z Wielkorusami i Małorusami, Noworosja zaczęła zagęszczać swe zaludnienie i brać pod uprawę swe dziewicze stepy z bajkową szybkością[78].
> W stosunkach etnograficznych, ludność Kraju Noworosyjskiego przedstawia bardzo pstrą mieszaninę języków i ludów, miejscami zlewających się już w swego rodzaju całość, choć niemającą jeszcze, by tak rzec, określonego oblicza, miejscami zaś z uporem trzymających się rdzennych narodowych odmienności[79].

Noworosja w ogólnych rysach struktury społeczno-etnicznej przypominała kilka innych regionów Imperium Rosyjskiego: Dolne Powołże czy stepy Północnego Kaukazu – regiony dawnego Wielkiego Stepu, z których zasadniczo usunięto po podboju rosyjskim ludność koczowniczą i kolonizowano je słowiańską ludnością osiadłą. Struktura społeczno-etniczna Noworosji była jednak znacznie bardziej dynamiczna i bardziej skomplikowana[80]. Wyróżnić w niej można komponenty etniczne o odmiennym statusie: grupę większościową, grupę panującą, uprzywilejowane mniejszości, mniejszości dekoracyjne i mniejszości dyskryminowane[81].

---

[75] D. Bahalij, *Zaselennja Poludnevoï Ukraïny…*, s. 235; V. Šandra, *Novorosyjs'kyj i bessarabs'kyj heneral-hubernator M.S. Voroncov (1823–1854)*, „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2002, nr 1, s. 67–68.

[76] Tamże, s. 67–79. Zob. też C. King, dz. cyt., s. 181.

[77] W latach trzydziestych na pomniku umieszczono tablicę z epigramem przypisywanym Aleksandrowi Puszkinowi: *Połu-milord, połu-kupiec / Połu mudriec, połu-niewieżda / Połu-podlec, no jest nadieżda / Czto budiet połnym nakoniec.* W latach dziewięćdziesiątych element ten z pomnika usunięto. Odeski sobór katedralny został zburzony w 1936 roku i odbudowany po 1991 – ostateczne poświęcenie odbyło się w 2010, wówczas też zrekonstruowano zniszczony grobowiec Woroncowa.

[78] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. V.

[79] Tamże, s. 182.

[80] A. Kappeler, dz. cyt., s. 96–97.

[81] Por. J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodowotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków, 1983, s. 33.

Zasiedlenie Nadczarnomorza i Krymu w XVIII i XIX wieku jest na ogół uznawane za efekt trzech procesów: kolonizacji żywiołowej, kolonizacji organizowanej przez państwo oraz kolonizacji organizowanej przez obszarników[82]. Można też oddzielnie wymienić kolonizację miejską[83] oraz dokonać podziału na kolonizację wojskową i cywilną. Wreszcie rozróżnić należy osadnictwo poddanych Imperium Rosyjskiego i osadnictwo przybyszy spoza jego granic. Należy jednak zauważyć, że obok napływu ludności miał miejsce też i odpływ Tatarów, Nogajów i Turków, spowodowany przymusowymi deportacjami oraz presją skłaniającą do emigracji. Mimo to na Nadczarnomorzu przetrwała także ludność, którą można nazwać autochtoniczną. Chodzi tu o grupy etniczne mieszkające tam przed XVIII wiekiem.

Kolonizacja żywiołowa Nadczarnomorza dominowała w wieku XVIII i jej efektem było opisane wcześniej uformowanie się Chańskiej Ukrainy, ekspansja Zaporoża na południe, powstanie Siczy Oleszkowskiej i Siczy Zadunajskiej. Oprócz Zaporożców w kolonizacji tej brali udział przedstawiciele etni ukraińskiej z Lewobrzeża (Małorosji hetmańskiej), Ukrainy Słobodzkiej i z ziem Rzeczypospolitej.

O kolonizacji organizowanej przez państwo można mówić od połowy XVIII wieku, od osadzenia przez carat przybyszy z Europy Południowo-Wschodniej na dwóch krańcach Zaporoża, w subregionach Nowa Serbia i Słowianoserbia. W 1763 roku carat zagwarantował osadnikom zagranicznym wolność wyznania i wolność sposobu gospodarowania. Liczba chętnych była jednak niewystarczająca, zwłaszcza po 1783 roku, kiedy to kolonizacja ziem nadczarnomorskich stała się priorytetowym kierunkiem polityki Imperium Rosyjskiego. Zaczęto wtedy osadzać na Nadczarnomorzu chłopów państwowych z centralnej Rosji oraz byłych żołnierzy. Władze carskie zachęcały także do osiedlania się na Nadczarnomorzu wszelkie grupy staroobrzędowców i pokrewnych sekt prawosławnych spoza granic Rosji – z Polski, Mołdawii i Imperium Osmańskiego[84]. W końcu XVIII wieku pojawiły się też pierwsze grupy Niemców menonitów. Znaczącym komponentem etnicznym byli też Mołdawianie.

W latach siedemdziesiątych XVIII wieku rozpoczęła się także kolonizacja obszarnicza – sam Potiomkin i inni prominenci Imperium dostali ogromne nadziały, na które przenosili swoich poddanych chłopów z centralnej Rosji oraz zapraszali osadników. W praktyce Noworosja przyciągała także zbiegów z poddaństwa. Na początku XIX wieku ruszyła na dużą skalę kolonizacja cudzoziemska spoza Imperium Rosyjskiego: Niemcy – menonici, luteranie i katolicy pochodzący głównie z zachodnich Niemiec (Badenia, Wirtembergia, Bawaria) oraz Bułgarzy i Grecy z Imperium Osmańskiego. Początkowo otrzymywali oni znaczne przywileje, w tym zwolnienia podatkowe i od służby wojskowej. Odrębny status kolonistów zaczął jednak być problemem dla Imperium w drugiej połowie XIX wieku i w la-

[82] V.V. Kravčenko, N.I. Švajba, dz. cyt., s. 6–7.

[83] N. Polons'ka-Vasylenko, dz. cyt., t. 2, s. 271.

[84] D.I. Bahalij, *Zaselennja Pivdennoï Ukraïny…*, s. 496–497.

tach siedemdziesiątych zostali oni zrównani w prawach z rosyjskimi i ukraińskimi chłopami-właścicielami.

Kolejny etap kolonizacji Noworosji zaczął się po zniesieniu poddaństwa chłopów w 1861 roku. Nastąpiła wówczas masowa, organizowana przez rząd migracja chłopów, zwłaszcza do guberni taurydzkiej, najsłabiej dotąd zaludnionej i dodatkowo wyludnionej wskutek emigracji Tatarów. Od 1869 roku władze starały się kierować migracje na Powołże i zachodnią Syberię, jednak w latach osiemdziesiątych znów wznowiono rządowe zasiedlanie Taurydy. Oprócz przesiedleńców oficjalnych do Noworosji trafiało jeszcze więcej migrantów w ramach spontanicznego ruchu ludności. Łącznie w latach 1861–1886 do guberni chersońskiej napłynęło 192 tysiące przybyszy, a do taurydzkiej 156 tysięcy[85]. Kolonizacja ta miała w większości ukraiński charakter etniczny: ze „starej" Ukrainy, to jest guberni podolskiej, wołyńskiej, kijowskiej, czernihowskiej, połtawskiej i charkowskiej pochodziło 74,5 proc. pouwłaszczeniowych przybyszy do guberni chersońskiej i 54 proc. do taurydzkiej[86].

Jedyny spis powszechny w Imperium Rosyjskim został przeprowadzony w 1897 roku. Nie zawierał on kategorii „narodowość", jednak zadano w nim pytanie o język rodzimy, wyróżniając oddzielnie wielkoruskie, małoruskie i białoruskie „narzecza języka rosyjskiego". W ukraińskim i rosyjskim dyskursie naukowym na ogół traktuje się do dziś owe dane językowe jako pozwalające obliczać liczebność narodowości, choć oczywiście z punktu widzenia współczesnych ujęć tożsamości narodowej jest to bardzo dyskusyjne. Sama kolejność wymienianych w oficjalnych publikacjach języków i narodowości wskazuje na wyraźną hierarchię. W wynikach spisu oraz w monografii *Noworosja i Krym* Siemionowa-Tian-Szanskiego najpierw wymieniono narodowości wschodniosłowiańskie z Wielkorusami na czele (choć Małorusów było więcej), potem innych Słowian, potem innych Indoeuropejczyków, potem Żydów, na końcu ludy tureckie[87].

Wielkorusowie (Rosjanie) byli grupą panującą, choć nie większościową. Język rosyjski był jedynym językiem administracji państwowej, oświaty publicznej, sądownictwa i wojska. Był wyraźnie uprzywilejowany w sferze publicznej. Z rosyjską tożsamością imperialną i narodową asocjowała się też tożsamość dominującej i uprzywilejowanej struktury wyznaniowej – Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Co jednak najważniejsze, Rosjanie w Noworosji mieli pełną strukturę społeczną – obecne były tu rosyjskie elity społeczne, polityczne i kulturalne, rosyjska klasa średnia, rosyjscy robotnicy i chłopi. W świadomości większości Rosjan Noworosji, region ten stanowił nieodłączną część rdzennych ziem rosyj-

[85] Ja. V. Bojko, *Zaselenie Južnoj Ukrainy 1860–1890 gg. (istoriko-èkonomičeskoe issledovanie)*, Čerkassy 1993, s. 205.

[86] Tamże, s. 213–217.

[87] *Rossìja. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 182.

Tabela 1. Skład językowy ludności guberni chersońskiej wg spisu z 1897 r. (% ludności)

Język	Gubernia chersońscy	Powiat chersoński			Powiat odeski		Powiat aleksandryjski	Powiat ananiewski	Powiat jelizawetgradzki	Powiat tyraspolski
		ogółem	w tym Chersoń	w tym Mikołajów	ogółem	w tym Odessa				
rosyjski	21,0	24,6	47,2	66,3	37,4	49,1	9,4	11,0	15,2	16,9
ukraiński	53,5	55,1	19,6	8,5	21,9	9,4	85,1	62,0	66,1	33,3
białoruski	0,8	2,1	0,3	0,2	0,3	0,3	0,6	0,1	1,0	0,1
polski	1,1	0,9	1,7	2,8	3,0	4,3	0,2	0,7	0,4	0,8
bułgarski	0,9	0,6	0,0	0,1	1,4	0,1	0,0	0,2	0,8	3,7
mołdawski	5,4	0,8	0,1	0,1	1,2	0,1	0,7	13,5	6,0	24,9
niemiecki	4,5	3,5	0,7	0,9	10,3	2,5	0,3	3,8	0,9	9,8
grecki	0,3	0,0	0,1	0,2	1,2	1,3	0,0	0,1	0,0	0,0
ormiański	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,3	0,0	0,0	0,0	0,2
cygański	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1	0,1
jidysz	11,8	11,9	29,1	19,5	22,0	30,8	3,7	8,3	9,4	9,9
tatarski	0,1	0,2	0,6	0,6	0,2	0,4	0,0	0,0	0,1	0,1
turecki	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Na podstawie: *Pervaja vseobščaja perepis' naselennja Rossijskoj Imperii 1897 g. Raspredelenije naselenija po rodnomu jazyku i uezdam 50 gubernij Evropejskoj Rossii*, Demoskop, www.demoscope.ru [6.09.2015]

Tabela 2. Skład językowy ludności guberni taurydzkiej wg spisu z 1897 r. (% ludności)

Język	Gubernia taurydzka ogółem	Półwysep Krymski							Tauryda kontynentalna		
		Powiat symferopolski	Powiat perekopski	Powiat eupatoryjski	grad. sewastopolskie	Powiat jałtański	Powiat teodozyjski	grad. kerczeńskojenikalskie	Powiat dnieprowski	Powiat melitopolski	Powiat berdiańskí
rosyjski	27,9	30,2	22,8	17,6	62,8	27,1	30,2	55,8	19,8	32,8	18,1
ukraiński	42,2	7,1	22,0	21,1	13,1	2,7	11,4	16,1	73,6	54,9	58,8
białoruski	0,7	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,5	0,2	1,4	0,9	0,4
polski	0,7	1,2	0,3	0,3	4,9	0,6	0,6	2,0	0,3	0,6	0,1
bułgarski	2,8	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	0,0	0,5	10,4

mołdawski	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,5
niemiecki	5,4	4,1	22,8	12,0	1,6	0,4	4,2	0,6	1,3	5,2	7,8
grecki	1,2	1,7	0,4	1,7	5,0	5,4	4,0	4,6	0,0	0,1	0,2
cygański	0,1	0,1	0,5	0,1	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,1	0,0
ormiański	0,6	2,1	1,2	0,7	0,8	0,9	2,1	1,6	0,0	0,1	0,1
jidysz	3,8	6,5	2,6	2,5	6,4	1,3	2,5	10,1	3,0	4,2	2,9
tatarski	13,5	44,3	23,9	42,7	3,3	59,0	38,3	5,9	0,2	0,3	0,2
turecki	0,2	0,1	0,0	0,0	0,4	1,5	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1

grad. - gradonaczelnictwo

Na podstawie: *Pervaja vseobščaja perepis' naselennja Rossijskoj Imperii 1897 g. Raspredelenije naselenija po rodnomu jazyku i uezdam 50 gubernij Evropejskoj Rossii*, Demoskop, www.demoscope.ru [6.09.2015]

Tabela 3. Skład językowy ludności Podunawia wg spisu z 1897 r. (% ludności)

Język	Gubernia besarabska				
	ogółem	powiat akermański		powiat izmaiłowski	
		ogółem	w tym Akerman	ogółem	w tym Izmaił
rosyjski	8,0	9,6	20,3	12,4	35,0
ukraiński	19,6	26,7	53,7	19,6	37,0
białoruski	0,1	0,0	0,2	0,1	0,3
polski	0,6	0,1	0,6	0,2	0,5
bułgarski	5,3	21,3	1,0	12,5	4,1
mołdawski	47,6	16,4	0,8	39,1	7,1
niemiecki	3,1	16,4	0,8	2,0	0,3
grecki	0,1	0,0	0,1	0,7	2,3
ormiański	0,1	0,2	2,1	0,1	0,4
cygański	0,4	0,4	0,1	0,5	0,1
jidysz	11,8	4,8	19,7	4,8	12,3
tatarski	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
turecki	2,9	3,9	0,1	7,3	0,1

Na podstawie: *Pervaja vseobščaja perepis' naselennja Rossijskoj Imperii 1897 g. Raspredelenije naselenija po rodnomy jazyku i uezdam 50 gubernij Evropejskoj Rossii*, Demoskop, www.demoscope.ru [6.09.2015]

skich[88]. Gubernie noworosyjskie (podobnie zresztą jak tak centralna Ukraina) były od początku XX wieku terenem bardzo aktywnej działalności tak zwanych Czarnych Sotni – rosyjskich organizacji reakcyjno-nacjonalistycznych. Były one tu aktywniejsze i lepiej zorganizowane niż w centralnych guberniach wielkoruskich. Intelektualny trzon ruchu czarnosecinnego, czyli organizacja Russkoje Sobranije, z osiemnastu oddziałów aż siedem miał na Ukrainie, w tym trzy na Południu: w Odessie, Chersoniu i Symferopolu. Sojuz Russkich Ljudiej miał kilka oddziałów w guberni chersońskiej i taurydzkiej. Najbardziej masowa organizacja Sojuz Russkogo Naroda (SRN) miała bardzo silne i osławione zbrodniczymi pogromami Żydów struktury w Odessie i na całej prowincji[89]. Po rozłamie w 1908 roku duża część odeskich czarnosecińców przeszła z SRN do kierowanej przez besarabskiego ziemianina Władimira Puriszkiewicza organizacji Sojuz Michaiła Archangieła, a jej regionalny lider Boris Pelikan został nawet w 1913 roku merem Odessy. Siła ruchu czarnosecinnego w Noworosji w gruncie rzeczy świadczyła o poczuciu niepewności i zagrożenia, zwłaszcza rosyjskiej inteligencji. O ile we właściwej Rosji inteligencja sympatyzowała raczej z tendencjami demokratycznymi i rewolucyjnymi, to na nierosyjskich peryferiach zawierała sojusz z najbardziej reakcyjnymi kręgami dworiaństwa i policji, by utrzymać pozycję dominującą nad inteligencją nierosyjską, w tym wypadku ukraińską i żydowską[90]. INU był jedynym w całym Imperium Rosyjskim uniwersytetem, na którym nastroje czarnosecinne wśród profesorów i studentów przeważały nad rewolucyjnymi[91].

Użytkownicy języka **ukraińskiego** w 1897 roku stanowili bezwzględną większość w czterech z sześciu powiatów guberni chersońskiej, oprócz tyraspolskiego, w którym byli większością względną, i odeskiego, gdzie byli trzecią grupą po Rosjanach i Żydach. Bezwzględną większość stanowili też w kontynentalnej części Taurydy. W odniesieniu do Ukraińców zamieszkujących Noworosję spostrzega się zwykle pewien paradoks modernizacji[92]. Choć Noworosja była jednym z intensywniej modernizujących się regionów Imperium Rosyjskiego, to największa grupa etniczna regionu w niewielkim tylko stopniu uczestniczyła w procesach modernizacyjnych. Ukraińcy pozostawali ludnością chłopską – w 1897 roku 95,1 proc. Ukraińców guberni taurydzkiej i 90,1 proc. chersońskiej mieszkało na wsi[93]. Jednak

[88] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 62–63.

[89] Odeska organizacja SRN miała złą opinię w ruchu czarnosecinnym z powodu intryg i defraudacji w kierownictwie, a także rekrutowania w przeważnej mierze motłochu i kryminalistów. Zob. I.V. Omel'jančuk, *Černosotennoe dviženije v Rossijskoj imperii (1901–1914)*, Kiev 2007, s. 62–66.

[90] Tamże, s. 186–187. Zob. też J. Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu*, Warszawa 1988, s. 22. Oczywiście, w szeregach organizacji czarnosecinnych było wiele osób pochodzenia ukraińskiego – fundamentalnym założeniem ideowym ruchu było uznawanie Małorusów za część narodu rosyjskiego.

[91] I.V. Omel'jančuk, dz. cyt., s. 135–136.

[92] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 40–45. Zob. też B. Krawchenko, dz. cyt. s. 16–18.

[93] Ja. V. Bojko, dz. cyt., s. 232.

w mniejszych miastach Chersońszczyzny i kontynentalnej Taurydy, jak Ananiew, Owidiopol, Oczaków, Aleszki czy Berysław, bezwzględna lub względna większość mieszkańców deklarowała język ukraiński jako rodzimy.

Bardzo nieliczna była warstwa ukraińskiej burżuazji i inteligencji. Przedstawiciele etni ukraińskiej o wyższym statusie społecznym łatwo asymilowali się do tożsamości rosyjskiej, przynajmniej na poziomie identyfikacji z państwem i kulturą wysoką. Jednym z wyjaśnień słabości socjalnej mobilności Ukraińców na Południu jest, paradoksalnie, wolnościowy charakter Noworosji. To, co było wielkim sukcesem etni ukraińskiej – ogromne żywiołowe poszerzenie swojego obszaru zamieszkania w warunkach braku państwowości i utraty etnicznych elit – było jednocześnie źródłem jej słabości z punktu widzenia nowoczesnego ruchu narodowego. Chłopi ukraińscy, uciekając na Zaporoże i Chańską Ukrainę, a potem migrując do Noworosji, czynili to z dwóch powodów: w poszukiwaniu ziemi i w poszukiwaniu wolności, uciekając przed poddaństwem, pańszczyzną i biurokratyczną opresją. W Noworosji znajdowali i ziemię i wolność – gruntów było pod dostatkiem, a poddaństwa nie było, jeśli nie liczyć stosunkowo nielicznych chłopów poddanych przeniesionych odgórnie.

Obszar osadnictwa **Mołdawian** w XIX wieku wykroczył poza dawną granicę Hospodarstwa Mołdawskiego na Dniestrze. W 1897 roku Mołdawianie byli drugą po Ukraińcach grupą w powiecie tyraspolskim i ananiewskim. Byli również w ogromnej większości ludnością wiejską i słabo wykształconą. Co więcej, na Chersońszczyźnie byli peryferiami społeczności peryferyjnej. O ile Mołdawianie w Besarabii pozostali na uboczu względem procesów rozwoju nowoczesnej rumuńskiej tożsamości narodowej zachodzących w XIX wieku w zjednoczonej Rumunii, to Mołdawianie w guberni chersońskiej pozostawali na uboczu względem słabych i opóźnionych procesów rozwoju ruchu narodowego w Besarabii. Ani w Besarabii, ani w guberni chersońskiej nie istniało szkolnictwo czy instytucje kultury z etnolektem mołdawskim, który funkcjonował tylko na poziomie języka mówionego wśród ludności wiejskiej.

Bułgarzy przybyli na Nadczarnomorze w kilku falach w końcu XVIII i w XIX wieku. Cieszyli się pewną sympatią władz rosyjskich jako uchodźcy spod panowania Imperium Osmańskiego, a osadnictwo bułgarskie na Podunawiu miało być swoistą wizytówką Rosji wobec narodów bałkańskich. Zwarty obszar osadnictwa bułgarskiego powstał w powiecie izmaiłowskim, z ośrodkiem w założonym w 1812 roku mieście Bołgrad. Większe grupy Bułgarów poza tym mieszkały w powiecie tyraspolskim i odeskim oraz na Krymie i Przyazowiu. Gagauzi byli w XIX wieku uznawani za grupę etnograficzną w obrębie Bułgarów[94].

[94] *Rossija. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 198. Zob. też W. Lipiński, *Zadunajscy przesiedleńcy – wychodźcy z Bałkanów w wieloetnicznym Budziaku*, w: *Bałkany na Ukrainie. Bułgarzy, Gagauzi i Albańczycy z ukraińskiego Budziaku*, red. tenże, Warszawa 2014; A.I. Ganczew, *Bułgarscy przesiedleńcy*

Niemcy byli znaczącą grupą w powiecie perekopskim, odeskim i tyraspolskim. Przeważająca ich większość zamieszkiwała na wsi. Reprezentowali oni relatywnie wysoki poziom kultury materialnej i wykształcenia, ich rolnictwo pracowało na potrzeby rynkowe. Do pierwszej dekady XX wieku byli postrzegani jako społeczność lojalna wobec Imperium Rosyjskiego, byli też jedyną obok Tatarów i Żydów grupą etniczną mającą szkolnictwo we własnym języku, co sprzyjało zresztą pewnej ich samoizolacji od spraw publicznych. Paradoksalnie, choć w odróżnieniu od Ukraińców, Polaków, Żydów i Tatarów Krymskich, Niemcy Nadczarnomorza nie wykreowali swojego ruchu politycznego, to i tak w przededniu pierwszej wojny światowej na fali ówczesnego antygermanizmu zostali oskarżeni przez elity rosyjskie i aparat państwowy o irredentyzm.

Noworosja należała do Strefy Osiedlenia, to jest części Imperium Rosyjskiego, w której mogli mieszkać wyznawcy judaizmu. **Żydzi** byli drugą co do wielkości grupą etniczną w powiecie odeskim, a trzecią w chersońskim. W niemal wszystkich innych jednostkach szczebla powiatowego stanowili kilkuprocentową mniejszość. Byli jedną z najbardziej zurbanizowanych społeczności regionu – 67,5 proc. Żydów Noworosji mieszkało w miastach, gdzie tworzyli od kilkunastu do kilkudziesięciu procent mieszkańców[95]. W drugiej połowie XIX wieku Żydzi zdominowali sferę handlu hurtowego zbożem w portach czarnomorskich, wypychając z tej niszy dominujących dotąd Greków. Jednocześnie Noworosja, zwłaszcza Odessa, była centrum modernizacji samej społeczności żydowskiej. Była pierwszym w Imperium Rosyjskim ośrodkiem Haskali – żydowskiego oświecenia. Z Odessą związane były postacie znaczące w nowoczesnych dziejach Żydów w skali światowej[96]. Jednocześnie Żydzi podlegali różnym formom dyskryminacji. Byli także ofiarami najbrutalniejszych przed 1917 roku w europejskiej części Imperium napięć etnicznych. Pierwsze nowoczesne pogromy w Europie Wschodniej miały miejsce właśnie w Noworosji. W latach 1821 i 1859 w Odessie dochodziło do starć między dwoma mobilnymi diasporami handlowymi – Grekami i Żydami. W 1871 roku do ataków na Żydów przyłączyli się też niegreccy prawosławni, a część prasy rosyjskiej komentowała ataki z sympatią. W latach 1881–1882 doszło do pierwszego nowoczesnego pogromu: fala przemocy rodziła się w większych miastach (Jeli-

w nowych warunkach południowej Besarabii w pierwszej połowie XIX wieku, tamże; I. Cichoń, *Geografia tożsamości. Historia, zmiany granic i etniczność w Budziaku*, tamże.

[95] Wyższy wskaźnik urbanizacji mieli tylko Ormianie – 75,2 proc. (Ja. V. Bojko, dz. cyt., s. 232).

[96] Leon Pinsker (1821–1891) – lekarz w Odessie, działacz społeczny i kulturalny, prekursor syjonizmu. Szymon Dubnow (1861–1941) – historyk i publicysta, jeden z liderów fołkizmu – programu budowy nowoczesnej świeckiej tożsamości żydowskiej w Europie Wschodniej w oparciu o język jidysz, założyciel Żydowskiego Instytutu Naukowego (JIWO) w Wilnie. Ahad Ha'am (Aszer Ginzberg, 1856–1927) – przedsiębiorca, pisarz i publicysta, intelektualny współtwórca syjonizmu, ojciec-założyciel nowoczesnego piśmiennictwa hebrajskiego. Władimir Żabotinski (1880–1940) – urodzony w Odessie polityk syjonistyczny, fundator prawicowego nurtu syjonizmu (syjonizmu-rewizjonizmu), założyciel i lider organizacji Betar, Irgun i Nowej Organizacji Syjonistycznej; odnosił się z sympatią do ukraińskiego ruchu narodowego.

zawetgrad, Bałta) i rozprzestrzeniała się wzdłuż linii kolejowych do mniejszych miejscowości. W 1903 roku doszło do straszliwego pogromu w Kiszyniowie, a latach 1905–1907 fala pogromów objęła całą Ukrainę z Południem włącznie, w tym szczególnie dużo ofiar było w Odessie[97]. W tej fali czynną stroną były już Czarne Sotnie. Źródła pogromów są kwestią dyskusyjną, jak również zakres udziału etnicznych Ukraińców w nich. W literaturze ukraińskiej przewija się teza, że pogromy, począwszy od 1881 roku, były inspirowane przez skrajnie reakcyjne siły na średnich szczeblach aparatu policyjnego, a uczestnikami była głównie ludność przybyła niedawno z centralnych guberni rosyjskich, niemająca żadnych doświadczeń w kontaktach międzykulturowych[98].

Mniejszościami dekoracyjnymi, to jest traktowanymi przez władze carskie z pewną atencją, a jednocześnie skrajnie nielicznymi i nie przejawiającymi żadnych aspiracji politycznych, byli **Karaimi** i **Krymczacy**. Starania elity Karaimów o oficjalną separację od Żydów przyniosły sukces[99]. Sama rodzina carska okazywała atencję wobec Karaimów – w 1825 roku Aleksander I odwiedził kienesę w Eupatorii[100]. Analogiczną wizytę w synagodze trudno sobie wyobrazić.

Grupą etniczną dyskryminowaną, degradowaną pod względem możliwości rozwoju społecznego i kulturowego i wypieraną z historycznego obszaru zamieszkania byli natomiast **Tatarzy Krymscy.** Paradoksalnie najbardziej życzliwa wobec nich, przynajmniej w intencjach, była Katarzyna II. Próbowała ona wkomponować Tatarów w system polityczny Imperium, wykorzystując wyższą warstwę tatarskiego stanu szlacheckiego (mirzów) i duchowieństwo[101]. Od początku jednak w oczach elit Imperium Tatarzy byli postrzegani jako „wroga partia", poza tym przez pryzmat idei oświecenia widziano w nich uosobienie negatywnych cech Orientu: lenistwo, fatalizm, zdradzieckość[102]. Administracja i wojsko w terenie traktowało Krym jak podbity wrogi kraj. Od momentu podboju rosyjskiego narastał psychiczny dyskomfort oraz przekonanie, że muzułmanin nie może żyć pod władzą niewiernych. Przy aprobacie samego Potiomkina, w latach 1783–1788 Krym opuściło kilkadziesiąt

[97] The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, www.yivoencyclopedia.org, sv. *Pogroms.*

[98] M. Popovyč, *Narys istorii kul'tury Ukraïny*, Kyïv 1998, s. 410, 414–416; F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 36.

[99] Zob. rozdział 3.2.

[100] *Rossìja. Polnoe geografičeskoe…*, t. XIV, s. 684. Zob. też È. Markov, dz. cyt., s. 77.

[101] Za panowania Katarzyny II rozpoczęto nową (w porównaniu z zapoczątkowaną przez Piotra I) politykę wobec islamu, rezygnując z prób jego zwalczania i tworząc formułę działania duchowieństwa muzułmańskiego pod kontrolą państwa i na jego rzecz – Duchowe Zarządy Muzułmanów. Miało to istotne znaczenie po aneksji Krymu, gdyż wówczas do Rosji została włączona ludność muzułmańska do niedawna żyjąca w Imperium Osmańskim, czyli pod władzą kalifa. Tytuł kalifa, do którego prawa Osmanów były dość kontrowersyjne, zaczął być częściej używany właśnie po utracie zwierzchności politycznej nad Krymem

[102] Opinie takie o Tatarach formułował między innymi Peter Simon Pallas (1741–1811), wybitny przyrodnik pochodzenia niemieckiego w służbie rosyjskiej, profesor Sankt-Petersburskiej Akademii Nauk. Zob. È. Markov, dz. cyt., s. 324–325, 352–353.

tysięcy Tatarów, głównie niższej warstwy szlacheckiej i mieszczan[103]. Kolejna fala migracji miała miejsce na przełomie wieków (kilkadziesiąt tysięcy migrantów), a największa – po wojnie krymskiej. W trakcie owej wojny i po jej zakończeniu Tatarzy byli zbiorowo oskarżani przez oficerów i urzędników rosyjskich o sprzyjanie nieprzyjacielowi, zdarzały się wojskowe samosądy i pogromy[104]. W latach 1859–1860 około 100 tysięcy Tatarów, co stanowiło około połowy społeczności, udało się do Turcji, ku zadowoleniu samego cara[105]. Gubernia taurydzka poniosła zresztą przez to spore straty ekonomiczne:

> Kto był na Krymie choćby miesiąc – ten od razu zrozumie, że Krym umarł po wygnaniu Tatarów. Tylko oni potrafili wytrzymać ten suchy żar stepu, posiadając tajemne umiejętności wydobywania i wykorzystywania wody, hodując zwierzęta i urządzając ogrody w takich miejscach, gdzie długo nie przeżyje Niemiec ani Bułgar. Setki tysięcy uczciwych i wytrwałych rąk usunięto z gospodarki, stada wielbłądów niemal zniknęły; gdzie dawniej pasło się trzydzieści stad owiec, dziś jest jedno; gdzie były fontanny, dziś są wyschłe cysterny; gdzie były ludne osady, dziś pustynia[106].

W konsekwencji udział Tatarów w składzie ludności Krymu się zmniejszył, a oni sami stracili swe elity społeczne. W 1897 roku Tatarzy stanowili bezwzględną większość tylko w powiecie jałtańskim. Jedynymi dwoma miastami w których zaś pozostawali bezwzględną większością i które zachowały tatarskie oblicze kulturowe były Bachczysaraj i Karasubazar. Niszczone było w końcu XVIII i pierwszej połowie XIX wieku także tatarskie materialne dziedzictwo kulturowe. Do początku lat sześćdziesiątych Tatarzy korzystali wyłącznie z tradycyjnej edukacji muzułmańskiej, zarządzanej przez duchowieństwo. W drugiej połowie XIX wieku zaczęła się jednak formować nowa warstwa tatarskiej inteligencji, wykształconej w szkołach prowadzonych po 1861 roku przez samorządy ziemskie. Warstwa ta zainicjuje nowoczesny krymskotatarski ruch narodowy, którego liderem w pierwszej fazie stanie się Ismaił Gasprinski – twórca dżadidyzmu, czyli programu modernizacji kulturowej muzułmanów z zachowaniem islamskiej i tureckiej tożsamości oraz lojalności wobec Imperium Rosyjskiego[107].

Grupą etniczną, która w zasadzie całkowicie zniknęła z Nadczarnomorza pod rosyjskim panowaniem, byli **Nogajowie**. W 1770 roku większość Nogajów prze-

[103] A.W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, s. 78–79.

[104] È. Markov, dz. cyt., s. 107–110.

[105] A.W. Fisher, dz. cyt., s. 88–89; P. Usenko, *Naskil'ky rezonansnymy buly vyselennja kryms'kych tatar iz Rosijs'koï imperiï jak kontynhentu dla neï «škidlivoho»?*, w: *Krym: šljach kriz' viky…*, s. 196–198.

[106] È. Markov, dz. cyt., s. 107.

[107] Ismaił Gasprinski (Ismail Gaspirali, 1851–1914) – intelektualista tatarski, od 1883 wydawca pisma „Terdżiuman", lider dżadidyzmu. Promował używanie w dyskursie dotyczącym spraw świeckich języka rosyjskiego oraz wykreowanego przez siebie nowego ponadetnicznego standardu tureckiego, zrozumiałego dla większości ludów tureckich Imperium Rosyjskiego. Dziedzictwem działalności Gasprinskiego był polityczny ruch panturecko-panislamski w Imperium Rosyjskim tzw. ittifakistów (od organizacji Ittifak – Związek, założonej w 1905 roku), współdziałający z rosyjskimi liberałami.

szła na stronę Rosji, po czym władze rosyjskie wyznaczyły im do osiedlenia się stepy kubańskie. Jednak próba poddania tam koczowników ścisłej biurokratycznej kontroli doprowadziła do buntów i masowej migracji na tereny kontrolowane przez Turcję. W latach 1790–1793 mniejsza część Nogajów (kilka tysięcy rodzin) przeszła na Przyazowie w obwodzie taurydzkim, w rejon rzeki Mołocznej. Także przeszła tam część Nogajów z Budziaku. W przekonaniu caratu, koczownictwo było szkodliwym zjawiskiem i zamierzano ich zmusić do w miarę szybkiego przyjęcia osiadłego trybu życia. W 1801 roku Nogajom nad Mołoczną nadano status kozacki, jednak zniesiono go w 1805 roku[108]. W 1821 roku wieś Obitocznoje w centrum rejonu zamieszkania Nogajów uzyskała rangę miasta i nazwę Nogajsk[109]. Po zajęciu Besarabii w 1812 roku znajdującą się tam jeszcze część Nogajów także przesiedlono na Przyazowie. Jednak w latach 1859–1860 wskutek presji władz rosyjskich Nogajowie w większości opuścili Imperium Rosyjskie, udając się do Dobrudży (gdzie przyczynili się do sformowania grupy etnicznej Tatarów Rumuńskich) oraz do Anatolii. W ciągu pierwszej połowy XIX wieku część pozostających na stepach Krymu Nogajów zasymilowała się z Tatarami Krymskimi, choć procesy integracji nie zostały zakończone w pełni aż do 1944 roku.

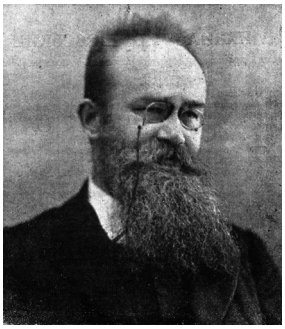
* * *

W oficjalnym ujęciu władz rosyjskich użytkownicy języka ukraińskiego byli uznawani za Małorusów – regionalny odłam tak zwanego trójjedynego narodu rosyjskiego. Od lat sześćdziesiątych XIX wieku władze rosyjskie uznawały wszelkie tendencje do politycznej, a nawet kulturowej emancypacji etni ukraińskiej za zagrożenie i bezwzględnie je zwalczały. Siła ukraińskiego ruchu narodowego, która ujawniła się na początku XX wieku, a definitywnie w 1917 roku, była zaskoczeniem dla establishmentu rosyjskiego. Tym większym zaskoczeniem było, że ruch ten skutecznie aspiruje do terytorium będącego w oczach Rosjan Noworosją. Ukraińska narodowa terytorializacja i terytorialna nacjonalizacja, która dokonała się wobec Południowej Ukrainy, przebiegała bowiem według innych reguł niż terytorializacja i nacjonalizacja narodów panujących i dominujących.

---

[108] V.V. Hrybovs'kyj, *Nohajs'ke kozac'ke vijs'ko: peredumovy i proces formuvannja*, „Pivdenna Ukraïna" 2001, t. 6; tenże, *„Kozac'ki" formuvannja nohajciv na počatku XIX st.*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" t. 16, 2005; A. Chromov, dz. cyt., s. 13–15.

[109] W 1964 roku zmieniono nazwę na Prymorśk. Obecnie miasto rejonowe w obwodzie zaporoskim.

ROZDZIAŁ 9

„Czorne more szcze wsmichnet'sja": Południe Ukrainy w działalności ukraińskiego ruchu narodowego do 1917 roku

Mówili publicznie o ukraińskim narodzie, który „celowo trzymany jest w ignorancji", o ukraińskim języku, o tym Morzu Czarnym, nad którym stoi Odessa, i o tym, ile w nim kozackiej krwi… a najwięcej o Szewczence[1].

Iwan Łypa, 1898

Istnieją różne typologie chronologii ukraińskiego ruchu narodowego, w tym różne próby zastosowania modelu Miroslava Hrocha, czyli wyznaczenia faz rozwoju nacjonalizmu: akademickiej (A), agitacji kulturowej (B) i ruchu masowego (C)[2]. Panuje zgoda, że faza A na ziemiach ukraińskich znajdujących się w Imperium Rosyjskim rozpoczęła się w końcu XVIII wieku. Sporne jest jednak, kiedy zaczęła się faza B – czy działalność Bractwa św. Cyryla i Metodego w 1846 roku można uważać za jej początek, czy tylko za zapowiedź, a realizacja fazy B nastąpiła dopiero w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, wraz z podjęciem działalności przez przedstawicieli generacji inteligencji uważającej się już za *Ukraińców*, a nie *ukrainofilów*? Sporne jest też, czy przejście z fazy B do fazy C nastąpiło w 1905 czy w 1917 roku[3]. Niewątpliwie jednak pierwsze polityczne wizje organizacji terytorialnej ziem ukraińskich, takiej, by realizowała ona autonomię, jedność i tożsamość narodu ukraińskiego, pojawiły się stosunkowo późno[4].

[1] *T.H. Ševčenko v epistolarii viddilu rukopysiv CNB AN URSR*, Kyïv 1966, za: S.H. Čmyr, *Odes'ka hromada v ukraïns'komu nacional'nomu rusi (kinec' XIX – počatok XX st.*), „Pivdenna Ukraïna" 1998, T. 2, dz. cyt., s. 110.

[2] M. Hroch, *Evropská národni hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986, s. 64. tenże, *Małe narody Europy*, przeł. G. Pańko, Wrocław 2003, s. 9.

[3] S. Èkel'čyk, *Ukraïnofily. Svit ukraïns'kych patriotiv druhoï polovyny XIX stolittja*, Kyïv 2010, s. 120–129. Por. A. Kappeler, *Rosija jak polietnična imperija*. *Vynyknennja – istorija – rozpad*, przeł. Ch. Nazarkevyč, L'viv 2005, , s. 176.

[4] Por. A.D. Smith, *Nacjonalizm*, przeł. E. Chomicka, Warszawa 2007, s. 39–50.

Przez długi czas w procesach etnosymbolicznej rekonstrukcji prowadzącej do przejścia od etni do narodu ukraińskiego najważniejszą kategorią, wokół której organizował się dyskurs, była kategoria tożsamości: chodziło o zachowanie historyczno-kulturowych podstaw narodu, przede wszystkim języka oraz tradycji kozackiej, z czasem przekształcającej się w egalitarny mit wolności i równości. Kategorie autonomii i jedności weszły na pierwszy plan dopiero w drugiej połowie XIX wieku, a zatem dopiero wtedy zaczęły być precyzowane wyobrażenia, na jakim terytorium owa autonomia i jedność mają być urzeczywistniane.

Imperium Rosyjskie traktowało etnię ukraińską nie jak podbitych obcoplemieńców, ale jak regionalną część narodu panującego. W drugiej połowie XIX wieku ta tendencja stała się oficjalną formą urzędowego nacjonalizmu – koncepcji trójjedynego narodu rosyjskiego, w myśl której *Małorusowie* są jednym z trzech *szczepów* tegoż. Tolerowano regionalny folklor, język ukraiński na poziomie dialektu mówionego oraz w myśl ówczesnych kategorii pojęciowych odrębny „charakter" ludu wiejskiego. Natomiast wszelkie tendencje do emancypacji politycznej, a nawet kulturowej, były postrzegane jako zagrożenie dla podstaw bytu Imperium i narodu rosyjskiego. W 1863 roku okólnikiem wałujewskim zakazano druku książek w języku ukraińskim z wyjątkiem literatury pięknej, a w 1876 roku ukaz emski Aleksandra II poszerzył to ograniczenie na całość publikacji i zabronił przywozu publikacji ukraińskojęzycznych zza granicy. W 1881 roku nastąpiła drobna liberalizacja – w języku ukraińskim (nazywanym oficjalnie *narzeczem małoruskim*) można było odtąd drukować słowniki i teksty pieśni oraz wystawiać sztuki teatralne za zezwoleniem miejscowych władz. Tożsamość ukraińska została jednak wepchnięta w ramy folkloryzmu i podrzędności. Do tego bliskość kulturowa etni ukraińskiej i rosyjskiej powodowała, że Ukraińcy mający lub osiągający wyższy status społeczny – szlachta, oficerowie, wyżsi urzędnicy itp. – bez trudności asymilowali się do kultury rosyjskiej.

Jednocześnie, ponieważ znaczna część rosyjskiej inteligencji kontestowała system polityczny i społeczny Imperium Rosyjskiego, to inteligenci wywodzący się z etni ukraińskiej, a nastawieni krytycznie do caratu, bez dylematów mogli dołączać do rosyjskiego ruchu liberalnego czy rewolucyjnego. Najbardziej spektakularny przypadek miał miejsce właśnie na Nadczarnomorzu: Andrij Żelabow, urodzony na Krymie student uniwersytetu w Odessie, mający nawet kontakty z ukraińską Odeską Hromadą, został założycielem „Narodnej Woli" i głównym organizatorem zamachu na Aleksandra II w 1881 roku. Został stracony jako rewolucjonista rosyjski, a nie jako nacjonalista ukraiński.

W warunkach absolutyzmu nie mogło być mowy o legalnym ruchu politycznym, a szczególna sytuacja Ukraińców powodowała, że ruch narodowy nawet w fazie agitacji kulturowej miał skrajnie trudne warunki działania.

9.1. Nadczarnomorze w krajobrazie symbolicznym Ukrainy

W fazie małorosyjskiej ukraińskiego ruchu narodowego, od końca XVIII do pierwszej połowy XIX wieku, pojęcie ojczyzny utożsamiane było *implicite* z dawnymi autonomiami kozackimi, zwłaszcza z tymi, których wyższa warstwa uzyskała lub starała się uzyskać status szlachecki w Imperium Rosyjskim – a więc z Hetmańszczyzną i Ukrainą Słobodzką. Odwołując się do genealogii starotestamentowych i do pochodzenia od narodów Nadczarnomorza wymienianych przez autorów antycznych oraz do Tywerców i Uliczów, tym samym jednak przywoływano przestrzeń po Morze Czarne i Dunaj[5]. Narracja historyczna koncentrowała się jednak na dziejach elity polityczno-społecznej, toteż lokalizowana była na tych terytoriach, na których niedawno jeszcze funkcjonowała struktura społeczno-polityczna z przodkami małorosyjskiej szlachty na szczycie hierarchii. W szerszym ujęciu ojczyzną były stare etnograficzne ziemie etni ukraińskiej – Hetmańszczyzna, Ukraina Słobodzka i Prawobrzeże – terytoria sięgające na południu do stepu, ale nie do wybrzeża czarnomorskiego. Autor jednej z fundamentalnych prac historycznych fazy akademickiej ukraińskiego ruchu narodowego, Mykoła Markewycz, tak je definiował:

> Małorosja, obszar ziemi od Sławeczny do Dniestru, od Kleweni do Oreli i od obu Galicyj do Dońca Siewerskiego, według opinii wszystkich podróżników i przyrodoznawców ją odwiedzających jest jednym z najpiękniejszych krajów Europy: bogata Dnieprem i pastwiskami, na wschodzie i południu ona zdumiewa bezbrzeżnością płodorodnych stepów, na północy obfituje w lasy, na zachodzie ujmuje mnogością pagórków, potoków i rzek[6].

Wśród wymienionych elementów pejzażu nie ma więc morza, a południowymi granicami są Dniestr – domyślnie, jego środkowy bieg na granicy Podola z Mołdawią – oraz Orel, rzeka graniczna między Hetmańszczyzną a Zaporożem. Małorosją były więc gubernie: kijowska, czernihowska, charkowska, połtawska, podolska i wołyńska, ale nie chersońska, jekaterynosławska i taurydzka.

Nieco paradoksalnie przynależność Nadczarnomorza do jednej przestrzeni kulturowej ze „starą" Ukrainą-Małorosją zaczęli jako pierwsi werbalizować rosyjscy podróżnicy i ludzie należący do aparatu państwowego. Powstałe w XVIII wieku Imperium Rosyjskie objęło zarówno tereny kulturowo całkowicie odmienne od wielkorosyjskiego rdzenia, jak Finlandia, Inflanty czy Krym, ale i strefę przejściową – ziemie białoruskie i ukraińskie, zamieszkałe w większości przez prawosławnych wschodnich Słowian, ale jednak odmienne od Moskiewszczyzny. Kartografując Imperium, podróżując z centrum na nadczarnomorskie pogranicza, odkrywano

[5] Zob. rozdziały 1.2 i 1.3.

[6] N. Markevič, *Istorija Maloj Rossii*, T. 1, Moskva 1842, wersja elektroniczna: Elektronnyj Muzej Knyhy – Kirovohrads'ka Oblasna Universal'na Naukova Biblioteka, http://library.kr.ua/elib/markevich/tom1/index.html; Sławeczna – prawy dopływ Prypeci, płynie przez współczesny obwód żytomierski i Białoruś, na krótkim odcinku jest graniczną rzeką ukraińsko-białoruską; Kleweń – prawy dopływ Sejmu, dziś graniczna rzeka między obwodem sumskim Ukrainy a kurskim Rosji.

kraj po drodze i stwierdzano, że jest on odmienny od guberni wielkorosyjskich, a zarazem ma wiele wspólnego z nowo przyłączonymi stepami nadmorskimi:

> Małorosja była i starym, i nowym krajem. Znajdowała się jednocześnie i w Europie, i w Oriencie, i wybór kontekstu kulturowego zależał od marszruty. Niektórzy z podróżników kierowali się na Krym, Taurię czy do Odessy. Dla nich zmiana stref krajobrazowych jawiła się jako następstwo typów historycznych: dawna Hetmańszczyzna niezauważalnie przechodziła w step wczorajszej zaporoskiej wolnicy, a ta bez widocznych barier przechodziła w azjatyckie stepy, gdzie tylko pokolenie wstecz koczowały nogajskie i krymskie ordy. Podróżowanie z północy na południe wytwarzało obraz Małorosji jako kontynuacji orientalnego stepowego świata. Ci z podróżników, dla których priorytetem był finalny cel podróży – antyczna Tauria, Nadczarnomorze czasów klasycznych – wiązali współczesną Małorosję z obrazami greckiej i rzymskiej historii[7].

W konsekwencji, w wyobrażeniach oświeconych Rosjan powstał pewien makroregion o nazwie Południe (*Jug*), zaczynający się tuż na południe od Kurska. Do owego *Jugu* należał zarówno Kijów z łacińską tradycją Akademii Mohylańskiej, jak i Chersonez Taurydzki z ruinami starożytnego polis. W samej idei trzeciej, południowej stolicy Imperium zawarte było założenie traktowania starych etnograficznych ziem ukraińskich i stepów nadczarnomorskich jako jednej całości. Do roli owej stolicy pretendował lub był typowany Charków, Kijów, Jekaterynosław, Chersoń i Odessa, a więc zarówno miasta starej Ukrainy, jak i Noworosji[8]. Co więcej, oświeceni Rosjanie zaczęli dostrzegać inną wspólną cechę całego *Jugu*: historyczność. Był to kraj kurhanów i grodzisk, pełen miejsc, gdzie toczyły się homeryckie boje różnych cywilizacji i gdzie do dziś żyją orientalni potomkowie dawnych wojowników – żaden z tych elementów nie występował zaś w Wielkorosji[9]. Orientalizacja i stworzenie romantycznego wizerunku Ukrainy – w czym współudział miała zresztą także szkoła ukraińska polskiego romantyzmu – z jednej strony były właśnie orientalizacją, czyli kreowaniem obrazu zacofanej, zastygłej, choć interesujących peryferii, z drugiej strony przyczyniła się do połączenia ziem zamieszkałych przez etnię ukraińską w jedną przestrzeń kulturową, przynajmniej w oczach obserwatorów z zewnątrz. Stepowy wojownik walczący z Tatarami stał się symboliczną reprezentacją Ukrainy[10]. Symboliczne centrum małorosyjskości

[7] A. Toločko, *Kievskaja Rus' i Malorossija v XIX veke*, Kiev 2012, s. 75.

[8] V. Kravčenko, *Stolycja dla Ukraïny*, w: tenże, *Ukraïna, imperija, Rosija. Vybrani statti z modernoï istoriï ta istoriohrafiï*, Kyïv 2011, s. 59–61.

[9] Ołeksij Tołoczko w swym niezwykle interesującym studium o postrzeganiu Ukrainy przez wykształconych Rosjan w pierwszej połowie XIX wieku buduje paralele z ówczesnym wizerunkiem Grecji i Italii w oczach wykształconych Anglików i Francuzów: to śródziemnomorska kolebka, ale dziś kraj ruin; na ziemi Peryklesów i Cezarów mieszkają dziś wąsaci kleftowie w spódniczkach i z kindżałami, obdarci neapolitańscy lazaroni lub w najlepszym razie grajkowie z gitarami; w kraju Świętego Włodzimierza i Jarosława Mądrego mieszkają dziś sympatyczni, ale dzicy Małorusowie z długimi wąsami i podgolonymi czuprynami. A. Toločko, dz. cyt., s. 71–106.

[10] Druga paralela przedstawiona przez O. Tołoczkę (tamże, s. 107–108) ma charakter „romantyczny". *Jug*, jako poszerzona i zorientalizowana Ukraina-Małorosja, stał się czymś podobnym jak Szkocja

zaczęło się przesuwać na południe, z Głuchowa i Baturyna – stolic ostatnich prorosyjskich hetmanów, nad środkowy bieg Dniepru, do centrum Ukrainy sprzed Ruiny, do Czehrynia – stolicy prowadzących suwerenną politykę Chmielnickiego i Doroszenki, i jeszcze dalej, na Zaporoże.

W latach czterdziestych XIX wieku pojawiło się młode pokolenie inteligencji, już ukraińskiej, a nie małorosyjskiej, które sformułowało demokratyczny program emancypacji narodowej. Działalność Bractwa Św. Cyryla i Metodego oraz (w tym) Tarasa Szewczenki okazała się kluczowym czynnikiem prowadzącym do przekształcenia etni w nowoczesny naród (a Małorosji czy *Jugu* w Ukrainę)[11]. W ich dyskursie pojawiły się fundamentalne idee nacjonalizmu: tożsamość, autonomia i jedność[12]. Przy tym pierwsza była sformułowana najwyraziściej, druga bardziej mgliście, trzecia zaś najmniej wyraźnie. Projekt konstytucji sporządzony przez członków Bractwa definiował przyszłą republikę jako „Ukrainę z Czarnomorzem, Galicją i Krymem"[13]. Było to pierwsze świadectwo myślenia o Ukrainie w takiej formule, jednak nie weszło do obiegu – pozostało na etapie rękopisu. Niemożliwą do przecenienia rolę odegrała natomiast twórczość Szewczenki – to w niej zostały wtedy zapoczątkowane procesy nowoczesnej narodowej terytorializacji, których pierwszym etapem była identyfikacja miejsc historycznych i krajobrazu naturalnego oraz powiązanie z nimi ukraińskiej wspólnoty narodowej[14].

Partnerem ukraińskiej historii i ukraińskiego ludu stał się krajobraz środkowej, naddnieprzańskiej Ukrainy. Co jednak na pozór zaskakujące, obok Dniepru z pagórkami i jarami na jego brzegach i obok stepu, w bardzo wielu utworach poetyckich Szewczenki pojawia się morze, do którego Dniepr wpada. Wymie-

---

w obrębie Wielkiej Brytanii w początkach XIX wieku – romantycznymi półperyferiami, cechującymi się pewnym dualizmem. Szkocja dzieliła się na Lowland i Highland. Pierwszy region był nowoczesny, anglojęzyczny i miejski, dostarczał kapitału intelektualnego dla całej Wielkiej Brytanii. Drugi był zacofany, do niedawna jeszcze celtyckojęzyczny i stanowił do wczoraj przedmiot pogardy, ale od początku XIX wieku obiekt romantycznej fascynacji. Dżentelmen z Edynburga ubrany w czarny surdut nie różnił się od dżentelmena z Londynu, ale góral z Highlandu odziany w kilt się odróżniał i stał się symbolicznym reprezentantem całej Szkocji. Na Ukrainie dychotomia między starą Małorosją właściwą a Zaporożem i całą resztą była mniej wyrazista. Jednak podobnie tam, w romantycznej wyobraźni to nie urzędnik czy ziemianin będący potomkiem kozackich pułkowników, ale chłop stał się symbolicznym reprezentantem Ukrainy z jej kozacką przeszłością. Ów proces „walterscottyzacji" Szkocji i Ukrainy był pochodną zajmowania przez dyskurs etnograficzny miejsca obok dyskursu prawno-archeograficzno-genealogicznego.

[11] Zob. Ja. Hrycak, *Narys istorii Ukraïny. Formuvannja modernoï ukrans'koï naciï XIX–XX stolittja*, Kyïv 1996, s. 25–30; S. Èkel'čyk, dz. cyt., s. 131–144. Przedstawiciele tej formacji bazowali jednak na wcześniejszych ideach, powstałych na przełomie XVIII i XIX wieku w kręgu zwolenników zachowania odrębności Małorosji; fundamentalną rolę odegrał tu anonimowy tekst pt. *Historia Rusów*, powielony w wielu rękopisach, będący pierwszą wykładnią romantycznej idei narodu ukraińskiego. Zob. S. Kozak, *U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie*, Wrocław 1978, s. 71–135; tenże, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego*, Warszawa 1990, s. 61–131.

[12] Por. A.D. Smith, dz. cyt., s. 40–45.

[13] F. Turčenko, H. Turčenko, *Pivdenna Ukraïna: modernizacija, svitova vijna, revoljucija (kinec' XIX st. – 1921 r.),* Kyïv 2003, s. 19;

[14] Por. A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, przeł. M. Głowacka-Grajper, Kraków 2009, s. 277–286.

nić tu można wiersze takie jak *Dumka* [Wichrze bystry, szumny wichrze] (1838), *Dumka* [Ach, na co mi kare oczy?] (1838), *Perebienda* (1839), *Topola* (1839), *Do M. Markiewicza* (1840). Niekiedy morze jest tylko groźnym żywiołem. W poemacie *Hajdamacy* (1841), wierszach *Iwan Podkowa* (1839) i *Gamalej* (1842) chodzi o skonkretyzowane Morze Czarne z czasów morskich wypraw kozackich. Jednak w kilku utworach o najbardziej patetycznej i narodowotwórczej, programowej wymowie morze jest drugim lub trzecim kluczowym elementem krajobrazu symbolicznego – obok Dniepru i stepu. W tym charakterze pojawia się w poematach: *** [Czehrynie, Czehrynie] (1844), *Sen* (1844), *Do umarłych i żywych i nienarodzonych (*„Dniepr przemówi, gorze! I krew spłynie stu rzekami / Aż w błękitne morze")[15], a przede wszystkim w *Testamencie* (ukr. *Zapowit*, 1845), utworze, który jest jednym z najważniejszych tekstów ukraińskiej kultury:

Kiedy umrę, na wysokiej
Schowajcie mogile
Mnie, wśród stepu szerokiego,
W Ukrainie miłej:
Żeby łany płaskoskrzydłe
I Dniepr, i urwiska
Widać było, słychać było,
Jak się rączy ciska
A gdy spłucze z Ukrainy
Do sinego morza
Wrażą krew, to wtedy rzucę
Góry i bezdroża[16]

W ten sposób Morze Czarne stało się symbolicznym poetyckim kresem Ukrainy. Kolejne pokolenia ukraińskiego ruchu narodowego rozwinęły tę ideę na innych płaszczyznach dyskursu.

9.2. Narodowa terytorializacja: mapa i historia

W drugiej połowie XIX wieku zaczęły się ukazywać mapy etnograficzne obejmujące ziemie ukraińskie. W latach 1869–1870 odbyła się ekspedycja etnograficzna po Kraju Południowo-Zachodnim pod auspicjami Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (RTG)[17]. Kierowana była przez jednego z liderów kijowskiego środowiska

[15] T. Szewczenko, *Do umarłych, żywych i nienarodzonych rodaków moich na Ukrainie i nie na Ukrainie mój list przyjacielski,* przeł. C. Jastrzębiec-Kozłowski, w: T. Szewczenko, *Wybór poezji*, red. M. Jakóbiec, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, s. 171.

[16] T. Szewczenko, *Testament*, przeł. J. Iwaszkiewicz, w: T. Szewczenko, *Wybór poezji…*, s. 186–188. *Testament* ma w kulturze ukraińskiej rangę porównywalną do Inwokacji z *Pana Tadeusza* w kulturze polskiej, spełniał też funkcję hymnu narodowego.

[17] Kraj Południowo-Zachodni – inna nazwa terytorium generałgubernatorstwa kijowskiego, obejmującego gubernię kijowską, podolską i wołyńską.

ukraińskiej narodowej inteligencji – Starej Hromady, Pawła Czubynskiego[18]. Ekspedycja miała podwójny cel – w zamierzeniu władz wykazać niepolski charakter ziem wcielonych do Rosji po rozbiorach Rzeczypospolitej, a w zamierzeniu hromadowców: zbadać zasięg dialektów języka ukraińskiego[19]. Pokłosiem ekspedycji było między innymi wydanie w 1872 roku w Petersburgu mapy pt. *Karta južno-russkich narieczij i goworow* opracowanej przez językoznawcę Kostia Mychalczuka, uznawanej za pierwszą nowoczesną mapę etnograficzno-dialektologiczną Ukrainy[20]. Widniał na niej całkowity zasięg dialektów ukraińskich na terenie Imperium Rosyjskiego i Austro-Węgier, od Łemkowszczyzny na zachodzie, po Kubań na wschodzie, przy czym wyróżniono trzy główne grupy dialektów *południoworuskich*: *ukraińskie, poleskie i czerwonoruskie*. Na obszarze nadczarnomorskim jako strefa dialektów *ukraińskich*, a tym samym zamieszkania *Jużno-Russów*, oznaczona była niemal cała gubernia chersońska (bez pasa na lewym brzegu Dniestru zaznaczonego jako strefa zamieszkania Mołdawian), kontynentalna część guberni taurydzkiej, fragment Półwyspu Kerczeńskiego od strony Morza Azowskiego oraz fragment Podunawia w okolicy Akermanu.

W 1873 roku w Kijowie został założony Południowo-Zachodni Oddział RTG, który stał się faktycznie agendą Hromady. Ukraiński ruch narodowy zdobył przyczółek w instytucji kluczowej dla kształtowania wyobrażeń o terytorium i etniczności. W latach 1875–1876 jednak władze carskie zaniepokojone – przesadnymi niewątpliwie – doniesieniami o szerzącym się w Kijowie małorosyjskim separatyzmie (w istocie hromadowcy nie zamierzali zrywać więzi politycznych ani kulturalnych z Rosją) dokonały pogromu ukraińskiego ruchu. Instytucje legalne w których Hromada miała wpływy, w tym Oddział RTG, zamknięto, wydany został też ukaz emski. Zapoczątkowało to okres „martwych lat" dla działalności ukraińskiej w Rosji. Jednak część liderów Hromady udała się na emigrację i tam kontynuowała działalność, coraz bardziej poszerzając dyskurs o kwestie polityczne. Co więcej, „Ukraińskim Piemontem" od początku lat osiemdziesiątych XIX wieku zaczęła się stawać Galicja, gdzie ukraiński ruch narodowy zdobył silne pozycje. Zaistniały więc warunki do formułowania poglądów o ukraińskim terytorium bez konieczności uwzględniania ograniczeń cenzuralnych.

Pierwszą w XIX wieku upublicznioną strategią urzeczywistnienia wolności i zbiorowej samorządności narodu ukraińskiego był program federalistyczny My-

[18] Pawło Czubynski (1839–1884) – etnograf i działacz narodowy, jeden z liderów kijowskiego środowiska ukraińskiej inteligencji (Starej Hromady), 1862–1869 zesłany do guberni archangielskiej, od 1869 roku członek RTG, w latach 1873–1876 kierownik jego oddziału kijowskiego. Autor wiersza *Szcze ne wmerła Ukrajina*, który stał się potem tekstem ukraińskiego hymnu narodowego.

[19] A.L. Kotenko, *Etnohrafično-statystyčna ekspedycija P. Čubyns'koho v Pivdenno-Zachidnyj kraj*, „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2014, nr 3.

[20] R. Sossa, *Istorija kartohrafuvannja terytorii Ukraïny*, Kyïv 2007, s. 163–164 (reprodukcja mapy zob. s. 164); T.V. Kardaš, *Etnični karty terytorii Ukraïny u praci P.P. Čubyns'koho «Praci etnohrafično-statystyčnoï ekspedycii v Zachidno-Rus'kyj kraj»*, „Časopys kartohrafiï" 2013, nr 6.

chajły Drahomanowa, ojca-założyciela nowoczesnej ukraińskiej lewicy demokratycznej[21]. W 1884 roku w Genewie opublikował on projekt statutu towarzystwa „Wolny Związek", który w istocie był projektem konstytucji dla federacji, która miałaby powstać w miejsce Imperium Rosyjskiego. Zaproponowany został tam podział na osiemnaście samorządnych obwodów obejmujących po kilka guberni. Granice obwodów nie pokrywałyby się z podziałami historycznymi ani etniczno-językowymi, ale były zarysowane w oparciu o kryteria przyrodniczo-geograficzne. Ziemie ukraińskie miałyby znaleźć się zasadniczo w składzie trzech obwodów: kijowskiego (gubernia kijowska i czernihowska, fragmenty wołyńskiej i większa część połtawskiej), charkowskiego (gubernia charkowska, fragmenty kurskiej i woroneskiej, część połtawskiej, wschodnia część jekaterynosławskiej, powiaty melitopolski i berdiański guberni taurydzkiej), i odeskiego (gubernia chersońska, besarabska, podolska oraz Krym i powiat dnieprowski)[22].

Drahomanow przewidywał, że Rosja prędzej czy później stanie się państwem demokratycznym, a system powszechnej samorządności zapewni wszystkim narodom, w tym ukraińskiemu, możliwości rozwoju kultury narodowej we wszystkich zamieszkiwanych jednostkach samorządowych. Twórca idei „Wolnego Związku" nie był więc jeszcze nacjonalistą w sensie krótkiej formuły Ernesta Gellnera, iż nacjonalizm to zasada głosząca, że granice polityczne powinny się pokrywać z etnicznymi[23]. Stąd i projekt podziału na obwody, w myśl którego w proponowanym obwodzie odeskim obok ziem, gdzie Ukraińcy stanowili bezwzględną większość, znalazłaby się Besarabia i Krym. Tym niemniej Drahomanow uznawał, że Nadczarnomorze jest historycznym terytorium Ukrainy:

> Bez północnych wybrzeży Morza Czarnego Ukraina jest niemożliwa jako kraj kulturalny. Posiadaliśmy te wybrzeża w czasach Ugliczów, Tywerców i Rusi Tmutorokańskiej; odzyskaliśmy znów ich część przed inwazją Turków w XV wieku i musieliśmy tak czy inaczej odzyskać je potem[24].

Owo „tak czy inaczej" odnosiło się do czynnika rosyjskiego. Jako wyznawca paradygmatu postępu historycznego, urzeczywistnianego przez cywilizację europejską, Drahomanow uznawał, że ekspansja Imperium Rosyjskiego była procesem obiektywnie sprzyjającym narodowi ukraińskiemu, gdyż zapewniła mu biolo-

[21] Mychajło Drahomanow (1841–1895) – publicysta, historyk, działacz narodowy; docent Uniwersytetu Kijowskiego, jeden z liderów kijowskiej Starej Hromady, 1875–1889 na emigracji politycznej w Szwajcarii, od 1889 profesor uniwersytetu w Sofii. Twórca programu niemarksistowskiego narodnickiego demokratycznego socjalizmu oraz idei federacji samorządowej, która zastąpiłaby Imperium Rosyjskie.

[22] S. Èkel'čyk, dz. cyt., s. 187–188. Fragmenty guberni wołyńskiej miały być też włączone do obwodu poleskiego.

[23] E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, przeł. T. Hołówka, Warszawa 2009, s. 75.

[24] M. Drahomanov, *Lysty na Naddniprjans'ku Ukraïnu,* I [1892], w: B. Hrinčenko, M. Drahomanov, *Dialohy pro ukraïns'ku nacional'nu spravu*, red. A. Žukovs'kyj, Kyïv 1994, s. 167.

giczne bezpieczeństwo i tereny osadnicze. W 1892 roku sformułował pierwszą interpretację podboju i zasiedlenia Nadczarnomorza z ukraińskiego narodowego punktu widzenia:

> Nawet w kwestii poddaństwa trzeba przyznać, że przyłączenie do Rosji stepów budziackich, krymskich i kubańskich przyniosło poprawę losu poddanym z Hetmańszczyzny i prawobrzeżnej Ukrainy, bo chłopi mogli uciekać choćby na pańskie słobody w Noworosji. […] Znałem kiedyś pewnego, nawet uczonego, ukrainofila, który lubował się idyllą sąsiedztwa Tatarów z siczownikami, bez względu na walki między „zuchami" obu stron. Dla kulturalnego historyka taka idealizacja to naiwny romantyzm. Proponuję wyobrazić sobie kulturalną Ukrainę z napadami Tatarów po jasyr, które odbywały się na Połtawszczyźnie jeszcze w 1739 roku, z Turkami w Azowie, na Limanie Dnieprowym i Dniestrowym, bez Odessy i Taganrogu itd. (to, że carski rząd nie umiał zagospodarować Krymu, który w XVIII wieku był bogatszy niż dziś, i że niehumanitarnie postępował tam z Tatarami – to inna sprawa. Ale czy bardziej rozumnie i humanitarnie postępuje rząd francuski w Algierii, która na dodatek nie jest tak potrzebna Francji jak Azow, Budziak i Krym Rosji?). A jeśli tak, to trzeba przyznać, że moskiewski carat jednak zrealizował elementarne geograficzno-narodowe zadanie Ukrainy![25]

Towarzyszyła temu wizja stosunków międzynarodowych w regionie czarnomorskim, bardzo fatalistyczna, obciążona paradygmatem postrzegania Turcji jako niezmiennego historycznego wroga:

> Sprawy europejskie od pojawienia się Turków w Europie tak się mają, że kto sięga do Morza Czarnego, ten musi brać na siebie cały ciężar kwestii tureckiej. Ukraina nie może być bezpieczna, póki w Konstantynopolu nie osiądzie przyjazna jej siła, póki będą mogły stamtąd nadpłynąć okręty i zrujnować porty, póki ukraińskie statki nie będą miały zabezpieczonej wolnej drogi przez cieśniny na Morze Śródziemne, a teraz i do Kanału Sueskiego. W tym leży sens wojen rosyjsko-tureckich także w wieku XIX, już po tym jak Rosja zdobyła dla Ukraińców Azow, Taganrog, Akerman, Oczaków, Odessę (Koczubej) i Kubań. Wojna 1877–1878 tej kwestii nie zakończyła. Zakończy się ona dopiero wtedy, gdy sułtan porzuci Konstantynopol, reszta jego państwa w Europie zostanie podzielona między Grekami, Bułgarami i Serbami, a na miejscu Turcji wytworzy się Federacja Bałkańska. Ta sprawa nie obejdzie się bez Rosji, a więc i bez ukraińskiej krwi![26]

Idea federalistyczna Drahomanowa była żywa bardzo długo i wywarła dość duży wpływ na politykę ukraińskich liderów jeszcze w pierwszej fazie rewolucji narodowej w 1917 roku. Jednak kolejne pokolenie liderów ruchu narodowego zaczynało po pierwsze przyznawać pierwszeństwo kryterium etnograficzno-językowemu, po drugie zaś – dążyć do wyraźnej separacji od Rosji.

W latach dziewięćdziesiątych na arenę weszło nowe pokolenie ukraińskiej inteligencji, w którym wystąpiła tendencja do nazywania się jednoznacznie Ukraińcami lub *świadomymi Ukraińcami*, a nie ukrainofilami. W tym samym czasie

[25] Tamże, s. 168–169.
[26] Tamże, s. 169.

koncepcje terytorium Ukrainy zaczęły się konkretyzować na mapach i w tekstach. Ukraińska inteligencja przyjęła paradygmat narodnicki, który – jak stwierdza Roman Szporluk – oznaczał między innymi, „że na pytania «Co to jest Ukraina», «Jakie ziemie należą do Ukrainy, a jakie nie?», a także na związane z nimi pytanie «Kto jest Ukraińcem?», odpowiedź znajduje się w etnografii"[27].

W 1895 roku we Lwowie została wydana na zlecenie towarzystwa „Proswita" mapa *Narodopysna karta ukrainśko-ruśkoho narodu* opracowania Hryhorija Wełyczki, ukazująca zasięg rozsiedlenia Ukraińców według poglądów ukraińskiej etnografii, geografii i historiografii[28]. Wkrótce potem, powołując się na ową mapę, zasięg ten opisał słownie Mychajło Hruszewski:

> Ukraińska kolonizacja w zwartej masie (tj. nie licząc izolowanych i oddalonych od ogólnego masywu kolonii) okrąża szerokim pasem północne wybrzeże Morza Czarnego w przybliżeniu między 44° i 53° szerokości północnej i 38–62° długości wschodniej. Obejmuje ona obszar górski po obu stronach Karpat od Magury do Gór Transylwańskich i, omijając dolne Podunawie, zajęte teraz przez kolonizację rumuńską, obejmuje dorzecza Dniestru i Bohu […], średni i dolny bieg Dniepru, niemal całe dorzecze Dońca […]. Południową granicę stanowią brzegi Morza Czarnego i Azowskiego. […] Obejmuje […] w Rosji gubernię wołyńską z graniczącymi fragmentami lubelskiej, siedleckiej, grodzieńskiej i mińskiej, kijowską, podolską, znaczną część besarabskiej, całą chersońską, jekaterynosławską i kontynentalną część taurydzkiej, całą połtawską i charkowską, większą część czernihowskiej, południowozachodnie fragmenty kurskiej, wschodnią część woroneskiej i obwodu dońskiego, znaczące części kubańskiego i guberni czarnomorskiej (noworosyjskiej) i stawropolskiej (do której dołączają także bardziej izolowane kolonie guberni astrachańskiej i saratowskiej)[29].

Niemal identyczne sformułowania znalazły się w wydanej w 1912 roku książce mikołajowianina Mykoły Arkasa:

> Ukraiński naród rozsiedlił się na wielkiej przestrzeni – w jedną stronę aż po Morze Czarne, w drugą – po Kaukaz, po rzekę Kubań, w trzecią – po rzeki Prypeć i Bug, w czwartą – po góry Karpaty (w państwie austriackim i węgierskim). Najwięcej ukraińskiego narodu, naszych ludzi, żyje jednak w państwie rosyjskim. Zamieszkują tu oni gubernie: wołyńską z sąsiednimi skrawkami lubelskiej, siedleckiej i grodzieńskiej (Chełmszczyzna) i mińskiej, całą kijowską, podolską, niemałą część Besarabii, całą chersońską, jekaterynosławską i Taurię aż do gór, całą połtawską, charkowską, większą część czernihowskiej, południowo-zachodnią część kurskiej, wschodnią część woroneskiej i obwodu dońskiego, niemałą część kubańskiej oraz czarnomorskiej (noworosyjskiej) i stawropolskiej (tu dochodzą, rozsiane jak wyspy na morzu, ukraińskie wsie w guberni astrachańskiej, a jeszcze więcej w saratowskiej)[30].

---

[27] R. Szporluk, *Stosunki polsko-ukraińskie w 1918 roku: uwagi do dyskusji*, w: tegoż, *Imperium, komunizm, narody. Wybór esejów*, przeł. S. Czarnik, A. Nowak, Kraków 2003, s. 66.

[28] R. Sossa, dz. cyt., s. 166.

[29] M.S. Gruševskij, *Istorija ukrainskogo naroda*, Moskva 2002, s. 10–11 (na podstawie *wydania Illjustrovana istorija ukrainskogo naroda*, Sankt-Peterburg 1913). Gubernia czarnomorska (noworosyjska) – chodzi o jednostkę administracyjną ze stolicą w Noworosyjsku, na północno-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego, obecnie w granicach Kraju Krasnodarskiego Federacji Rosyjskiej.

[30] M. Arkas, *Istorija Ukraïny-Rusi,* Krakiv 1912 [reprint Kyïv–Kam'janec'-Podils'kyj 2013], s. 2.

Na początku XX wieku pojawiła się zmodyfikowana wersja pieśni *Szcze ne wmerła Ukrajina*, wówczas jednej z kilku utworów pretendujących do roli hymnu narodowego Ukraińców[31]. W wersji tej zniknęły frazy dotyczące Bohdana Chmielnickiego oraz wezwania do jedności Słowian, ich miejsce zajął natomiast geograficzny opis Ukrainy, z poczesną rolą Morza Czarnego:

Stanem brattja, w bij krywawyj wid Sjanu do Donu,
W ridnim kraju panuwaty ne damo nikomu
Czorne more szcze wsmichnetsja, did Dnipro zradije
Szcze u naszij Ukrajini dołeńka naspije[32]

To wyobrażenie zasięgu ukraińskiego terytorium narodowego stanie się podstawą ideową programu ukraińskiej państwowości w okresie rewolucji narodowej 1917–1920, w tym postulatu włączenia Nadczarnomorza do ukraińskiej państwowości.

9.3. Terytorialna nacjonalizacja: od Hromady do „Proswit"

Początki ukraińskiego ruchu narodowego na Nadczarnomorzu były związane z działalnością Hromad – nieoficjalnych kręgów inteligencji. Najważniejszym ośrodkiem była Odessa – miasto uniwersyteckie, ośrodek kulturalny i handlowy. Oprócz nauczycieli akademickich i szkolnych było tu też wielu ludzi wolnych zawodów oraz urzędników w różnych instytucjach publicznych. W 1815 roku Odessa liczyła tylko 35 tysięcy mieszkańców, w 1861: 116 tysięcy, w 1897: 403 815, a w 1914: 630 tysięcy. Przyrost oczywiście wynikał z napływu przybyszy z zewnątrz, i w drugiej połowie XIX wieku większość odessitów była nimi dopiero w pierwszym pokoleniu[33]. O ile w sektorze komercyjnym klasa średnia powiększała się przez napływ Greków i Żydów, a w mniejszym stopniu także Włochów, to w sektorze publicznym największe szanse na karierę miały osoby należące do kategorii *russkich*, czyli także oczywiście *Małorusowie*, wykształceni na uniwersytetach w Kijowie lub Charkowie.

Za ojca-założyciela ukraińskiego ruchu narodowego w Odessie uznawany jest Łeonid Smołenski, historyk, wieloletni (1861–1900) charyzmatyczny nauczyciel

[31] Pierwszą wersję tekstu ułożył Pawło Czubynski najprawdopodobniej w 1863 roku; w 1863 muzykę skomponował Mychajło Werbycki. Pierwszy raz tekst z muzyką opublikowano w 1864 roku. Pieśń *Szcze ne wmerła* w latach 1917–1920 *de facto* pełniła rolę hymnu Ukrainy. Oficjalnie w 2003 roku pierwsza zwrotka z refrenem została ustanowiona hymnem.

[32] V. Trembic'kyj, *Nacional'nyj hymn „Šče ne vmerla Ukraïna" ta inši ukraïns'ki hymnovi pisni,* L'viv 2003, s. 80. Autorem nowej wersji był prawdopodobnie Wołodysław Werbycki (brat kompozytora) lub Seweryn Danyłowycz (1861–1942), działacz ukraiński w Galicji (tamże, s. 80–81).

[33] P. Cherlichi, *Odessa. Istorija 1794–1914*, Odessa 2009, s. 195, 367.

odeskich szkół średnich[34]. Jego mieszkanie było czymś w rodzaju pierwszego w Odessie ukraińskiego nieformalnego ukraińskiego klubu, otwartego na młodzież. Smołenski miał kontakty z różnymi kręgami – od sfer wyższych, poprzez uczniów i uczennice gimnazjów i pensji, elewów szkoły oficerskiej, do narodnickiej i rewolucyjnej młodej inteligencji. Ujmująca osobowość, duży talent oratorski oraz opinia wybitnego intelektualisty z powodów politycznych nie robiącego kariery akademickiej, powodowały, że był otoczony powszechnym szacunkiem i wywarł duży wpływ na formowanie się pokoleń ukraińskiej inteligencji w Odessie i nie tylko. Między innymi jest uznawany za inspiratora przyjęcia ukraińskiej postawy narodowej przez młodego Jewhena Czykałenkę, późniejszego czołowego mecenasa ukraińskiego ruchu narodowego[35]. Grono wybitnych postaci ukraińskiej kultury i polityki uformowanych pod wpływem Smołenskiego jest jednak znacznie obszerniej[36]. Oczywiście nie był on jedynym inicjatorem tego etapu fazy agitacji kulturowej ukraińskiego ruchu narodowego w Odessie, przypadającej na drugą połowę lat sześćdziesiątych i pierwsza siedemdziesiątych. Wymienić można też między nimi Ołeksija Andrijewskiego[37] oraz tłumacza na ukraiński *Antygony* i *Odysei* Petra Niszczynskiego[38], którzy w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych pracowali razem ze Smołenskym w prywatnym progimnazjum realnym Sokołowskich.

Od 1876 roku odeskie środowisko ukraińskiej inteligencji ukonstytuowało się w Hromadę – sformalizowaną, ale niejawną organizację. Odeska Hromada była

---

[34] Łeonid Smołenski (1844–1905) – syn inspektora oświaty w Symferopolu; absolwent Uniwersytetu Kijowskiego (magisterium uzyskał w 1872 roku w Odessie), od 1866 nauczyciel szkół średnich w Odessie, a także Odeskiej Szkoły Junkierskiej (szkoły oficerskiej dla elewów niemających cenzusu wykształcenia średniego lub pochodzenia szlacheckiego), wykładowca kółek samokształceniowych. Lider Odeskiej Hromady. W 1882 roku aresztowany z powodów politycznych, zwolniony dzięki wstawiennictwu wpływowych osób, odtąd jednak pracował tylko w instytucjach niepublicznych. Od 1900 nieaktywny z powodu ciężkiej choroby. Obszerniej zob. O. Muzyčko, *Rid Smolens'kych v istorii ukraïns'koï kul'tury: populjaryzatory, metodolohy, kozakoznavci*, „Čornomors'ka Mynuvšyna", T. 6, 2011, s. 66–74.

[35] A.I. Mysečko, *Do spivpraci È. Ch. Čykalenka z Odes'koju ukraïns'koju „Hromadoju" ta „Prosvitoju" naprikinci XIX – počatku XX st.*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 15, 2004, s. 196–197. Jewhen Czykałenko (1861–1929) – pochodzący z zamożnej rodziny ziemiańskiej ukraiński działacz narodowo-kulturalny, mecenas ukraińskiej kultury, nauki i prasy. W latach 1873–1875 był uczniem Smołenskiego w progimnazjum w Odessie.

[36] Obszerniej zob. O. Muzyčko, dz. cyt., s. 69–70; O. Boldyrèv, *Odes'ka hromada: istoryčnyj narys pro ukraïns'ke nacional'ne vidrodžennja v Odesi u 70-ti rr. – počat. XX st.*, Odesa 1994, wersja elektroniczna: http://library.org.ua/?p=55; S.H. Čmyr, *Odes'ka hromada v ukraïns'komu nacional'nomu rusi (kinec' XIX – početok XX st.*), „Pivdenna Ukraïna" 1998, T. 2, s. 108–109.

[37] Ołeksij Andrijewski (1845–1902) – ur. w Kaniowie, syn duchownego, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, 1866–1871 nauczyciel języka i literatury rosyjskiej w Odessie, 1877–1881 na zesłaniu w północnej Rosji, 1892–1902 dyrektor sierocińca w Odessie. Autor prac naukowych z historii i literatury ukraińskiej, członek towarzystw naukowych i społeczno-kulturalnych.

[38] Petro Niszczynski (1832–1896) – ur. w guberni kijowskiej, absolwent Uniwersytetu Ateńskiego, nauczyciel greki, języka rosyjskiego i geografii w Odessie, Ananiewie i Berdiańsku, poeta, tłumacz greckiej klasyki na język ukraiński.

drugą chronologicznie po Kijowskiej i jedną z najaktywniejszych. Odbywała zebrania w prywatnych lokalach miały one pozór imprez towarzyskich. Przyjmowała nowych członków na zasadzie rekomendacji i jednomyślnego przyłączenia, kierując się kryterium ukraińskiego patriotyzmu i walorów moralnych. Z jednej strony zapewniało to zwartość i przyjazną atmosferę wewnątrz, z drugiej – powodowało, że krąg bezpośredniego oddziaływania był ograniczony. W przypadku Hromady Odeskiej jednak ekskluzywność była mniejsza niż w Kijowie, gdyż więcej spotkań miało charakter półotwarty. Poza tym Smołenski w odróżnieniu od wielu innych ówczesnych działaczy narodowych prowadził bardzo inkluzywną mikropolitykę, nie stosował etniczno-towarzyskiej selekcji znajomych, przyciągał do siebie także młodych ludzi niebędących na starcie zdeklarowanymi świadomymi Ukraińcami, ani nawet nie zainteresowanych specjalnie kulturą i historią Ukrainy[39]. Większy egalitaryzm i inkluzywność Hromady Odeskiej powodowały nawet żartobliwe stwierdzenia, że w Odessie jest „Sicz Zaporoska", a w Kijowie „Hetmańszczyzna"[40]. Hromadę Odeską tworzyli głównie nauczyciele szkół średnich, prawnicy, lekarze i urzędnicy municypalni.

Kilka głównych postaci nie było rdzennie ukraińskiego pochodzenia etnicznego – sam Smołenski miał matkę Francuzkę i ojca określanego w niektórych publikacjach jako Rosjanin lub Polak[41]; drugi czołowy lider Mychajło Komarow pochodził z rodziny wielkoruskiej, osiadłej na Ukrainie na przełomie XVIII i XIX wieku. Zjawisko to było typowe dla ruchu hromadowego i ukraińskiego ruchu narodowego II połowy XIX wieku w ogóle – dołączały do niego osoby wyrosłe w kulturach dominujących etni lateralnych, uznające dołączenie do ruchu ukraińskiego za kwestię sprawiedliwości społecznej[42]. Nieco podobny był przypadek czołowego lidera ukraińskiego ruchu narodowego w Mikołajowie, Mykoły Mykołajowycza Arkasa. Jego dziad, Andreas Arkas, był Grekiem z Macedonii, który osiedlił się w Imperium Rosyjskim na przełomie XVIII i XIX wieku. Dwaj synowie Andreasa, Zacharij Andriejewicz Arkas (1793–1866) i Nikołaj Andriejewicz Arkas (1816–1881) zrobili wybitne kariery w rosyjskiej marynarce wojennej. Pierwszy, zakończywszy czynną służbę wojskową na funkcji dowódcy okrętu, zajął się pracą naukową – był założycielem i dyrektorem Sewastopolskiej Biblioteki Morskiej, prowadził wykopaliska na Chersonezie Taurydzkim. Drugi osiągnął stopień admirała, w latach 1871–1881 był dowódcą Floty Czarnomorskiej i gubernatorem wojskowym Mikołajowa, posiadał tytuł szlachecki i rozległe majątki ziemskie na Chersońszczyźnie. Ożenił się z Sofiją Bogdanowicz, szlachcianką z rodu pochodzącego ze starszyzny kozackiej. Ich syn Nikołaj Nikołajewicz vel Mykoła Mykołajowycz Arkas urodzony w 1852 roku w Mikołajowie, pod wpływem oto-

[39] O. Muzyčko, dz. cyt., s. 68–69.
[40] S.H. Čmyr, dz. cyt., s. 107.
[41] O. Boldyrèv, dz. cyt.
[42] M. Popovyč, *Narys istorii kul'tury Ukraïny*, Kyïv 1998, s. 437.

czenia kulturowego w odeskim gimnazjum i uniwersytecie stał się już ukrainofilem i narodnikiem. Dość szybko wystąpił ze służby w marynarce i, korzystając z niezależności materialnej oraz wysokiej pozycji społecznej, został artystą, mecenasem i działaczem ukraińskiego ruchu narodowego. Skomponował operę *Kateryna* na motywach poematu Szewczenki, zawierającego zresztą symboliczne odniesienia do eksploatacji Ukrainy przez Rosję, a po 1905 roku był liderem i mecenasem legalnych form ukraińskiego ruchu w Mikołajowie. W 1908 roku opublikował popularny zarys *Istorija Ukrajiny-Rusy*, który pod względem metodologicznym nie był nowatorski – była to historia opowiedziana przez pryzmat działań władców i wodzów – ale odegrał ważną rolę w formowaniu popularnej wizji dziejów Ukrainy jako odrębnych od Rosji. Szczególnie narodowotwórczą wymowę miało drugie wydanie z 1912 roku, opublikowane w Krakowie poza zasięgiem cenzury rosyjskiej[43].

Wśród Odeskiej Hromady pojawiły się pewne fundamentalne idee, które odeski historyk Ołeksandr Bołdyriew scharakteryzował następująco:

> Kredo Hromady było sformułowane przez L. Smołenskiego i wyrażone dwoma zasadami: 1) narodowość każdego kraju definiowana jest przez jego ludność wiejską; 2) kto mieszka na stałe w danym kraju, zobowiązany jest służyć jej interesom, a więc interesom jej ludu. „Aby przekonać się, że Odessa to miasto ukraińskie – mówił on – trzeba pójść na jej przedmieścia, na jej bazary"[44].

Idee te były charakterystyczne dla ukraińskiego ruchu narodowego nie tylko na Nadczarnomorzu, ale w skali całej Ukrainy, także poza granicami Imperium Rosyjskiego. W istocie były to idee bardzo znamienne dla sposobu w jaki terytorialna nacjonalizacja i narodowa terytorializacja przebiegała wśród narodów, formujących się na bazie etni demotycznych[45]. Argumentu o wyznaczaniu tożsamości narodowej kraju przez ludność wiejską używał ukraiński ruch narodowy w Galicji, rumuński w Siedmiogrodzie, litewski, łotewski, estoński, słowacki, słoweński i wiele innych w Europie Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej[46]. Argument ten na ogół nie był uznawany ani nawet rozumiany przez narody dominujące i panujące, stąd rozmijanie się w XIX i XX wieku polskiej i ukraińskiej

[43] Zob. niżej. M.M. Arkas zmarł w 1909 roku. Najobszerniejszą i najnowszą jego biografię zob. V.P. Škvarec', *Mykola Mykolajovyč Arkas: žyttja, tvorist', dijal'nist'. Monohrafija*, Odesa 2012, wersja elektroniczna: http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/149-elektronna-biblioteka/639-mikola-mikolaovich-arkas-zhittya-tvorchist-diyalnist-rozdil-1–2?showall=1&limitstart= [30.09.2015]. Syn Arkasa, noszący takie samo imię (Mykoła Mykołajowycz Arkas młodszy, 1880–1938) był pułkownikiem Armii UNR (zob. rozdział 10.6).

[44] O. Boldyrèv, dz. cyt.

[45] Zob. A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, s. 113–129.

[46] Zob. J. Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu,* Warszawa 1988, s. 498–504.

argumentacji w przypadku Lwowa i Galicji, czy rosyjskiej i ukraińskiej w przypadku właśnie Odessy i całego Nadczarnomorza.

Kwestią dyskusyjną jest, na ile Hromada była raczej klubem zaspokajającym potrzeby obcowania z innymi ludźmi asocjującymi się z ukraińską kulturą, niż podmiotem usiłującym wpływać na rzeczywistość społeczną i kulturową[47]. Wśród odeskich hromadowców byli ludzie różnych przekonań politycznych, włącznie z radykalnymi narodnickimi, jednak sama Hromada nie była częścią ruchu rewolucyjnego. Za jej duchowego przywódcę był uznawany Smołenski, sympatyzujący z narodnictwem, i w 1882 roku aresztowany przez Ochranę. „Ministrem spraw zagranicznych", czyli koordynatorem kontaktów z Kijowem i Galicją, był Mychajło Komarow – druga kluczowa postać ukraińskiego ruchu narodowego na Nadczarnomorzu[48]. Człowiek-instytucja, utrzymujący się z kancelarii notarialnej, z pasji będący folklorystą i literaturoznawcą, prowadzący regularną wymianę listów z kilkuset korespondentami, był przeciwny upolitycznieniu ruchu ukraińskiego i kładł nacisk na kierunek działania, który można by określić polskim mianem pracy organicznej: rozwijanie legalnej i maksymalnie profesjonalnej działalności naukowej i kulturalnej. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych jednak część odeskich hromadowców miała bliskie związki z kręgami radykalnymi i była za to represjonowana: między innymi na Syberii zmarł lider lewego skrzydła Hromady, Wołodymyr Malowanyj[49]. Represje z lat 1879–1882 zadały bolesne ciosy Hromadzie i mocno osłabiły jej aktywność, jednak nie zamarła ona całkowicie.

Hromada oddziaływała na formowanie się ukraińskiej tożsamości poprzez inspirowanie ukraińskiej tematyki w oficjalnym obiegu, przez publiczne odczyty oraz publikacje na temat literatury i historii. Efekt był znaczący – jeden z działaczy

[47] Sposób działania Hromady wywoływał zresztą kontrowersje, zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych, typowe dla sporów wewnątrz ukraińskiego ruchu narodowego. Młodszej generacji Hromada po części jawiła się jako towarzystwo, którego działalność polega tylko na jedzeniu, piciu i śpiewaniu, czyli uprawianiu „hałuszkowego (kluskowego) patriotyzmu". Skłaniało to znaczną część najaktywniejszych jednostek młodego pokolenia generacji do zaangażowania się w rosyjski ruch rewolucyjny. Z drugiej strony, model działania Hromad pozwolił im przetrwać represje i zachować wpływ na oficjalny obieg kulturowy. Zob. S.H. Čmyr, dz. cyt., s. 109; S. Èkel'čyk, dz. cyt., s. 19–49.

[48] Mychajło Komarow – ur. 1844 w powiecie pawłohradzkim guberni jekaterynosławskiej (obecnie obwód dniepropietrowski) w zamożnej wielkoruskiej rodzinie chłopskiej, absolwent Uniwersytetu Charkowskiego, prawnik. Pracował jako nauczyciel, a następnie jako notariusz, w latach 1883–1887 w Humaniu, od 1887 do końca życia w Odessie. Lider ukraińskiego ruchu narodowego na Nadczarnomorzu, publicysta, literaturoznawca, folklorysta, bibliograf i leksykograf. Zm. 1913 w Odessie.

[49] Wołodymyr Malowanyj – ur. 1847 lub 1848 w Taganrogu w rodzinie szlacheckiej, od 1870 mieszkał w Odessie, narodnik, rewolucjonista, 1879 aresztowany i zesłany na Syberię, 1881 zbiegł za granicę, współpracował z Drahomanowem, po powrocie na Ukrainę aresztowany i zesłany ponownie, zm. 1893 w Tomsku. Obszerniej zob.: O.S. Kozyrev, *Hromads'ko-polityčna dijal'nist' Volodymyra Mal'ovanoho v odes'kyj period (1870–1879*), „Naukovi praci Čornomors'koho deržavnoho uniwersytetu im. Petra Mohyly", 2012, seria Istorija, T. 180, nr 168; M.M. Ščytjuk, O.S. Kozyrev, *Hromads'ko-polityčna dijal'nist' Volodymyra Mal'ovanoho (1847–1893 rr.)*, Mykolaïv 2014.

ukraińskich młodszej generacji Iwan Łypa wspominał publiczny wykład poświęcony Tarasowi Szewczence w 1898 roku:

> Mówili publicznie o ukraińskim narodzie, który „celowo trzymany jest w ignorancji", o ukraińskim języku, o tym Morzu Czarnym, nad którym stoi Odessa, i o tym, ile w nim kozackiej krwi… a najwięcej o Szewczence[50].

W latach 1893–1898 przy finansowym wsparciu Czykałenki Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki we Lwowie wydało czterotomowy słownik rosyjsko-ukraiński, opracowany przez grono odeskich i kijowskich hromadowców, a podpisany „M. Umaneć i A. Spiłka", czyli kryptonimem oznaczającym „M. Komarow i Odeska Hromada"[51]. Hromada także finansowała wydawanie prac Drahomanowa za granicą i wspierała materialnie rodziny represjonowanych działaczy oraz młodych uzdolnionych twórców piszących po ukraińsku.

W 1897 roku Odeska Hromada razem z innymi hromadami przyłączyła się do Ogólnej Ukraińskiej Bezpartyjnej Organizacji Demokratycznej[52], naczelnej organizacji ukraińskiego ruchu narodowego w Imperium Rosyjskim. Komórki jej działały między innymi w Odessie, Chersoniu, Sewastopolu i Jelizawetgradzie. W 1904 roku Organizacja przekształciła się w nielegalną jeszcze wówczas partię o nazwie Ukraińska Partia Demokratyczna, która po rozłamie i ponownym zjednoczeniu w 1905 roku działała jako Ukraińska Partia Demokratyczno-Radykalna (UDRP), działająca już legalnie i reprezentowana w I oraz II Dumie. W 1908 roku UDRP przekształciła się w nielegalne Towarzystwo Ukraińskich Postępowców (TUP), naczelną organizację starego, hromadowskiego, do 1917 najbardziej wpływowego nurtu w ukraińskim ruchu narodowym. UDRP i TUP stały na gruncie parlamentaryzmu i idei federalistycznej – opowiadały się za utworzeniem autonomicznej Ukrainy w ramach demokratycznego związku równoprawnych jednostek narodowo-terytorialnych, w który miałoby się przekształcić Imperium Rosyjskie. Jednak ani w całym ukraińskim ruchu narodowym, ani w samej Odeskiej Hromadzie, od początku XX wieku liberalny federalizm nie miał już monopolu ideowego.

Uformowana przez Odeską Hromadę grupa ukraińskiej inteligencji była główną siłą kolejnej fazy ukraińskiego ruchu narodowego na Nadczarnomorzu, rozpoczętej w 1905 roku. Sama Odeska Hromada przetrwała formalnie do 1917 roku, jednak podziały wewnętrzne po 1905 roku były jednak już tak znaczące, że trudno mówić o ideowej jednolitości środowiska, sama formuła działania Hromady zresztą już nie odpowiadała realiom epoki.

---

[50] *T.H. Ševčenko v epistolarii viddilu rukopysiv CNB AN URSR*, Kyïv 1966, za: S.H. Čmyr, dz. cyt., s. 110.

[51] S.H. Čmyr, dz. cyt., s. 110. M. Umaneć – pseudonim Komarowa, pochodzący od jego zamieszkania w Humaniu; Spiłka – dosłownie spółka.

[52] Spotykane są też inne warianty nazwy: Ogólna Organizacja Bezpartyjna, Wszechukraińska Ogólna Bezpartyjna Organizacja Demokratyczna.

We współczesnej Odessie i regionie pamięć o Hromadzie – podobnie jak o całym historycznym ukraińskim ruchu narodowym – funkcjonuje w bardzo ograniczonym zakresie. Nie ma ulicy Smołenskiego ani Komarowa, tego ostatniego upamiętnia tylko tablica na jego dawnym domu wmurowana w 2004 roku za staraniem organizacji „Proswita". W 1999 roku na IV Kongresie Międzynarodowej Asocjacji Ukrainistów w Odessie uchwalono rekomendację zmiany patrona Odeskiej Narodowej Biblioteki Naukowej z Maksyma Gorkiego na Mychajłę Komarowa, którego prywatna biblioteka weszła do zasobów obecnej Narodowej. Rekomendacja ta jednak do dziś nie doczekała się realizacji[53].

W „martwych latach" osiemdziesiątych XIX wieku najważniejszym nośnikiem ukraińskiej tożsamości stał się teatr. W 1881 roku zniesiono generalny zakaz wystawiania sztuk w języku ukraińskim, jednak na każdorazowy spektakl potrzebne było zezwolenie władz lokalnych, a na scenie nie mogły pojawiać się po ukraińsku utwory z życia warstw wykształconych ani przekłady. Ukraiński teatr więc został zredukowany do repertuaru komiczno-taneczno-plebejskiego. Jednakowoż i w tej postaci był nośnikiem tożsamości narodowej. „Teatralnym zagłębiem" okazał się prowincjonalny, nawet nie gubernialny, Jelizawetgrad w guberni chersońskiej, w którym od połowy lat sześćdziesiątych działał amatorski teatr. W 1882 roku na jego bazie powstała zawodowa trupa o nazwie Towarzystwo Ukraińskich Artystów pod kierunkiem Marka Kropywnyckiego. Występowali w niej przedstawiciele utalentowanej artystycznie rodziny Tobilewyczów, znani pod scenicznymi pseudonimami jako Iwan Karpenko-Karyj, Panas Saksahanski, Marija Sadowska i Mykoła Sadowski oraz jego żona – Marija Zankowecka. W późniejszej tradycji ukraińskiej trupę tę oraz jej pochodne powstałe wskutek podziałów, określono mianem *teatru koryfeuszy*, co wyrażało zarówno rolę w dziejach teatru ukraińskiego, jak i w propagowaniu ukraińskiej tożsamości. Teatr Kropywnyckiego-Tobilewyczów przy wszystkich ograniczeniach reprezentował wysoki poziom artystyczny, występował na prowincji w wielu miejscowościach, z biletami w przystępnych cenach. W latach 1883–1894 wskutek zakazów kijowskiego generał-gubernatora nie mógł dawać przedstawień w Kraju Południowo-Zachodnim, głównym terenem działalności *koryfeuszy* stało się natomiast Południe i Wschód, gdzie władze były bardziej liberalne. Konsekwencją było także powstanie w tych regionach wielu ukraińskich amatorskich kółek teatralnych[54].

Ważnym środowiskiem będącym socjalną bazą ukraińskiego ruchu narodowego były ziemstwa – najbardziej rozwinięta instytucja obywatelska w Rosji. Chętnie podejmowali tam pracę inteligenci nastawieni krytycznie wobec systemu, pomagając sobie w uzyskaniu takich posad. W każdym powiecie zatrudnionych

[53] L. Isaènko, *Davav pryklad, jak stavytsja do ridnoho*, „Čornomors'ki novyny" nr 009 (21480), 1.02.2014.

[54] H. Nemčenko, *Teatr koryfeïv i Pivdenna Ukraïna*, „Visnyk Tavrijs'koï fundaciï", T. 6, 2009, http://prosvilib.at.ua/index/vtf_06_07/0–229; F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 51.

było około stu urzędników ziemstw, mających z racji specyfiki pracy kontakt z jednej strony z różnymi grupami klas oświeconych – ziemianami, prawnikami, lekarzami, nauczycielami, a z drugiej strony – z ludnością chłopską. W ziemstwach guberni chersońskiej kilkakrotnie przed 1905 rokiem formułowano postulat wprowadzenia języka ukraińskiego do szkół i zezwolenia na druk po ukraińsku[55].

Na początku lat dziewięćdziesiątych aktywne zaczęło być nowe pokolenie w ukraińskim ruchu narodowym, odrzucające ostrożny program poprzedniej generacji. W 1891 roku powstało tajne Bractwo Tarasowców, pierwsza w Imperium Rosyjskim ukraińska organizacja polityczna. Formalnie zostało założone w Kaniowie na mogile Szewczenki przez kilku studentów zaangażowanych w prace statystyczne prowadzone przez ziemstwa w guberni połtawskiej. Jednym z owej czwórki czy piątki był Iwan Łypa – urodzony w Kerczu student medycyny na Uniwersytecie Charkowskim[56]. Wkrótce Bractwo zdobyło dość duże wpływy w kręgach studentów i młodej inteligencji. Skupiało zresztą wiele jednostek wybitnych, które odegrają potem ważną rolę w ukraińskim ruchu narodowym w początkach XX wieku i po 1917 roku. Czołowymi przywódcami ideowymi stali się Borys Hrinczenko, Mykoła Michnowski i właśnie Łypa, później jeden z czołowych rzeczników ukraińskiego nacjonalizmu w regionie nadczarnomorskim.

W 1893 roku Łypa wygłosił podczas Święta Szewczenkowskiego w Charkowie referat, będący résumé wypracowanych w Bractwie koncepcji ideowych. Wystąpienie to opublikowano w tym samym roku w lwowskiej gazecie „Prawda" pod tytułem *Profession de foi mołodych Ukrajinciw* – „Wyznanie wiary młodych Ukraińców". Tarasowcy reprezentowali pierwsze pokolenie, które można określić jako nacjonalistów (w szerokim znaczeniu tego słowa). W ich myśli zafunkcjonowały co najmniej dwie z trzech kluczowych idei nacjonalizmu: tożsamość i autonomia. Uznawali się za przedstawicieli narodu ukraińskiego – suwerennej wspólnoty całkowicie odrębnej od narodu rosyjskiego. Za naczelny wyróżnik tożsamości uznawali język ukraiński i afirmowali używanie go we wszystkich kontekstach, zarówno jako języka kultury wysokiej, jak i jako języka codziennego. Postulowali urzeczywistnienie wolności politycznej i zbiorowej samorządności narodu poprzez przebudowę Imperium Rosyjskiego i Austro-Węgier w federacje, w których ziemie ukraińskie miałyby autonomię zapewniającą pełną możliwość rozwoju kultury ukraińskiej. Prawdopodobnie w 1893 roku powstała odeska

[55] Tamże, s. 52.

[56] Iwan Łypa – ur. w 1865 roku w Kerczu, lekarz; współzałożyciel Bractwa Tarasowców; w latach 1902–1912 lekarz w Dalnyku pod Odessą, 1912–1918 w Odessie, w roku 1918 komisarz Odessy z ramienia UNR; jeden z liderów Ukraińskiej Partii Socjalistów-Niepodległościowców (UPSS); 1919 minister religii i wyznań w rządzie UNR, 1921 minister zdrowia w emigracyjnym rządzie UNR; zm. 1923 w Winnikach pod Lwowem. Ojciec Jurija Łypy. Obszerniej zob.: A. Mysečko, *Ivan Lypa: dviči ministr*, w: *Čornomors'ka chvylja ukraïns'koï revoljuciï. Providnyky nacional'noho ruchu v Odesi u 1917–1920 rr*., red. V.M. Chmars'kyj, Odesa 2011.

komórka Bractwa, jednak podawane w literaturze informacje o jej składzie są dość dyskusyjne[57].

W 1893 roku czołowi tarasowcy w Charkowie zostali aresztowani. Łypa po wielomiesięcznym areszcie otrzymał trzymiesięczny wyrok więzienia „za zamiar oderwania Małorosji od Wielkiej Rosji" i został relegowany z uniwersytetu. Ukończył studia medyczne w Kazaniu i nie zaprzestał działalności w ukraińskim ruchu narodowym. W 1902 roku został lekarzem rejonowym pod Odessą. W tym czasie był już członkiem Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki we Lwowie – nieformalnej ukraińskiej akademii nauk. Z Odessą związał się także inny współzałożyciel Bractwa Tarasowców, Witalij Borowyk[58]. Pracował tu od roku 1893 do 1899, kiedy to został aresztowany i deportowany z guberni chersońskiej za posiadanie broni i wywrotowych materiałów propagandowych. Ponownie zamieszkał w Odessie od 1911 roku, uruchamiając ukraińską księgarnię. W składzie komisji walki z filokserą w latach 1892–1897 na Podunawiu i na Krymie pracował Mychajło Kociubynski – członek Bractwa i jeden z wybitniejszych pisarzy ukraińskich doby modernizmu[59].

Początki ukraińskich partii politycznych w Imperium Rosyjskim były dość chaotyczne. Konspiracyjne warunki działania, wywodzenie się wszystkich w zasadzie działaczy z jednego, niewielkiego środowiska, różne podejścia do kwestii połączenia wątków narodowych z socjalnymi, oraz nie do końca zerwane więzi z rosyjskim ruchem demokratyczno-rewolucyjnym powodowały, że dochodziło do fuzji i rozłamów. W 1900 roku powstała Rewolucyjna Partia Ukraińska (RUP), będąca kontynuacją środowiska i idei Bractwa Tarasowców. W 1905 roku przekształciła się w Ukraińską Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą (USDRP), łączącą ukraińską ideę narodową z umiarkowanym marksistowskim socjalizmem. Wbrew intencjom nie stała się w praktyce partią robotniczą, natomiast w 1917 objęła faktycznie rolę kierowniczą ukraińskiej rewolucji narodowej. Środowiska wywodzące się z Hromad uformowały ostatecznie wymieniony już nurt liberalno-federalistyczny ukraińskiego ruchu narodowego, którego ostatnią postacią organizacyjną przed rewolucją 1917 był TUP. Najmłodszym generacyjnie nurtem był ukraiński narodnicki agrarny socjalizm niemarksistowski – w 1907 powsta-

[57] I. Stambol, *Nasliduvannja ukraïncjamy «molodych» nacional'nych ruchiv Èvropy u XIX st.: Ivan Lypa u «Braterstvi Tarasovciv»*, „Ukraïnoznavčyj al'manach" 2014, T. 17.

[58] Witalij Borowyk – ur. 1864 w guberni czernihowskiej, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, chemik, współzałożyciel Bractwa Tarasowców, pracował w Odessie w komisji ds. walki z filokserą i jako kierownik sierocińca; 1899 aresztowany i deportowany z guberni chersońskiej, pracował w ziemstwach na Wołyniu, od 1911 roku ponownie w Odessie, w okresie rewolucji wydawca i działacz kulturalny. W 1937 roku aresztowany w Odessie przez NKWD i rozstrzelany. Więcej zob.: A. Mysečko, V. Chmars'kyj, *Vitalij Borovyk: samostijnyk za svitohljadom, hromads'kyj dijač za poklykannjom*, w: *Čornomors'ka chvylja…*

[59] Mychajło Kociubynski – ur. w 1864 roku w Winnicy, pisarz i publicysta, uznawany za jednego z ważniejszych innowatorów w literaturze ukraińskiej przełomu XIX i XX w., członek Bractwa Tarasowców, sympatyk idei rewolucji socjalnej. Zmarł w 1913 roku w Czernihowie. Na temat pobytu na Nadczarnomorzu zob. V. Pančenko, *Kryms'ki chroniky Mychajla Kocjubyns'koho*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 23 (139), 11.06.2010.

ła Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (UPSR). Wszystkie te trzy siły polityczne do 1917 roku wyznawały ideę federalistyczną – uznając Ukraińców za naród całkowicie odrębny od Wielkorusów, widziały jednocześnie jego przyszłość w demokratycznej federacji, która zastąpiłaby Imperium Rosyjskie.

Idea całkowitej niepodległości została sformułowana po raz pierwszy w 1900 roku przez charkowskiego prawnika, tarasowca Mykołę Michnowskiego. Napisał on wówczas tekst programowy dla RUP pod tytułem *Samostijna Ukrajina*. W tym samym roku został on wydany we Lwowie jako broszura. Michnowski odwoływał się do historycznej legitymizacji dla ukraińskiej irredenty. Stawiał tezę, że siedemnastowieczne Państwo Kozackie było suwerenną republiką narodu ukraińskiego, która zawarła w 1654 roku w Perejasławiu dobrowolną unię z Rosją o charakterze związku państw. Ów kontrakt perejasławski został przez państwo rosyjskie złamany w wielu punktach, w związku z czym naród ukraiński ma prawo go wypowiedzieć i odnowić suwerenną państwowość[60]. Kwestie terytorium nie były wprost sprecyzowane, jednak Michnowski niewątpliwie za terytorium Ukrainy uznawał cały współczesny obszar etnograficzno-językowy. Naczelną ideą była bowiem „Jedna jedyna niepodzielna niepodległa wolna Ukraina od Karpat do Kaukazu", w której „chcemy żyć jak ludzie, jak obywatele, jak członkowie wolnego narodu. Jest nas wielu – 30 milionów"[61]. Wprawdzie odwołano się tu do koordynatów na osi zachód–wschód, a nie północ–południe, tym niemniej, jeśli wschodnią granicę Ukrainy miał stanowić Kaukaz, a więc Kubań uznawany był za ziemię ukraińską, to tym bardziej bezsprzecznie oznaczało to uznawanie za ziemię ukraińską Chersońszczyzny, choć pozostawiało niedopowiedzianą kwestię Krymu. Idee Michnowskiego do 1917 roku miały charakter niszowy – afirmująca je Ukraińska Partia Ludowa (UNP) istniała tylko efemerycznie w latach 1902–1907.

Według oceny Fedora i Hałyny Turczenków „wszystkie ukraińskie nurty i organizacje polityczne, które istniały w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, miały swoje odgałęzienia, niekiedy bardzo wpływowe, w regionie południowoukraińskim"[62]. W odeskim środowisku ukraińskiej inteligencji skupionym wokół Hromady, pokolenie, które zaczynało odgrywać kluczową rolę po 1900 roku, angażowało się także w działalność partyjną, przy czym afiliacje były dość płynne – te same osoby identyfikowane były kolejno z różnymi partiami.

Liderem komórki UNP w Odessie był Iwan Łucenko – jedna z bardziej charakterystycznych postaci ukraińskiego ruchu narodowego na Południu. Urodzony na Połtawszczyźnie, wykształcony w Petersburgu, przybył do Odessy jako lekarz wojskowy przy sztabie Odeskiego Okręgu Wojskowego w 1893 roku i reprezentował znamienny dla przełomu wieków typ inteligenta: był spirytystą, esperantystą, homeopatą i wegetarianinem, stąd też i jego zainteresowanie ukraińską ideą naro-

[60] M. Michnovs'kyj, *Samostijna Ukraïna*, Kyïv 2002, s. 30–35.

[61] Tamże, s. 41.

[62] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 60.

dową początkowo przyjmowane było przez starych działaczy Hromady z powątpiewaniem. Okazał się jednak jednym z najaktywniejszych i najradykalniejszych liderów ukraińskich w Odessie. Mając dobrą pozycję materialną, większość dochodów przeznaczał na ruch narodowy. Był też jednym z czołowych rzeczników przeorientowania ruchu ze spraw naukowo-kulturalnych na polityczne i poszerzania bazy społecznej poza krąg inteligencji, był sprawnym mówcą i organizatorem[63].

Ukraiński ruch narodowy zdobył pewne przyczółki w establishmencie administracyjnym Odessy. W 1897 roku merem Odessy został Pawło Zełenyj – ukrainofil, działacz ziemstw, członek Hromady[64]. W latach siedemdziesiątych był on wydawcą gazety „Odesski Wiestnik" o ukrainiofilskiej orientacji, a w 1882 roku próbował wydać ukraińskojęzyczny dodatek do niej pod tytułem „Zemlerob"[65]. Jako mer Odessy przyczynił się do rozwoju oświaty i nauki, przekazał środki municypalne na budowę nowego gmachu biblioteki miejskiej (obecna Biblioteka Naukowa im. Gorkiego) i ofiarował na jej rzecz znaczną część prywatnego księgozbioru, w tym ukrainistycznego. W 1904 roku sędzia sądu okręgowego w Odessie Serhij Szełuchyn[66] zainicjował memorandum do premiera Siergieja Wittego z postulatem równouprawnienia języka ukraińskiego, czyli zniesienia okólnika wałujewskiego i ukazu emskiego. Pod wysłanym w styczniu 1905 roku dokumentem podpisali się także Zełenyj oraz były rektor Uniwersytetu i lider tak zwanychpostępowych radnych Siemion Jaroszenko[67]. W maju 1905 roku Zełenyj został zdymisjonowa-

[63] Iwan Łucenko – ur. w 1863 roku na Połtawszczyźnie, lekarz wojskowy, od 1893 w Odessie, jeden z regionalnych liderów ukraińskiego ruchu narodowego, podczas rewolucji od 1917 jeden z przywódców skrzydła radykalnie niepodległościowego, działacz UPSS, organizator formacji wojskowych, pułkownik AUNR, zginął 25 III 1919 w walce z bolszewikami (zob. rozdział 10). Na temat biografii Łucenki zob. T. Vinckovs'kyj, O. Muzyčko, *Ivan Lucenko: vijs'kovyj likar – pretendent na het'mana Ukraïny*, w: *Čornomors'ka chvylja*...; A.I. Stryževs'kyj, *Svitloï pam'jati Ivana Mytrofanovyča Lucenka*, red. O. Muzyčko, Odesa 2011.

[64] Pawło Ołeksandrowycz Zełenyj (ros. Paweł Aleksandrowicz Zielonyj) – ur. w 1839 roku w powiecie bobrynieckim guberni chersońskiej (obecnie: obwód kirowohradzki), absolwent Uniwersytetu Charkowskiego, prawnik, urzędnik ziemski w Jelizawetgradzie, następnie w Odessie, 1897–1905 mer Odessy. Ukrainofil, członek Hromady i wielu towarzystw naukowych. Zmarł w 1912. Zob. H. Zlenko, *Pavlo Zelenyj – odes'kyj mis'kyj holova i literator*, Elektronnyj Muzej Knyhy – Kirovohrads'ka Oblasna Universal'na Naukova Biblioteka, http://library.kr.ua/elmuseum/zem/zelenyy/index.html. Nie należy go mylić z inną postacią o podobnym nazwisku: Paweł Aleksiejewicz Zielenoj (1833–1909), admirał, gradonaczalnik Odessy 1885–1898.

[65] A.I. Mysečko, *Pro vidnosyny ukraïns'koï hromads'kosti Odesy ta vlady naprykinci XIX – na počatku XX st*., „Intelihencija i vlada" T. 1, 2003, s. 41.

[66] Serhij Szełuchyn – ur. w 1864 roku na Połtawszczyźnie w rodzinie szlacheckiej, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, prawnik, od 1902 roku sędzia w Odessie, jeden z regionalnych liderów ukraińskiego ruchu narodowego, w latach 1918 i 1919 minister sprawiedliwości w rządach UNR, kierownik delegacji Państwa Ukraińskiego podczas negocjacji z Rosją Radziecką w 1918 roku, następnie na emigracji, profesor Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu w Pradze, zmarł w roku 1938.

[67] Siemion Jaroszenko – ur. w 1846 roku w Chersoniu, absolwent INU, matematyk, profesor tegoż uniwersytetu, w latach 1881–1890 rektor, wieloletni radny miejski, lider tzw. partii postępowej, w maju 1905 roku przez kilka dni sprawował funkcję mera, zmarł w 1917 roku w Odessie.

ny z funkcji mera pod presją sił reakcyjnych. W radzie (dumie) miejskiej pozostał jednak jeszcze członek Hromady, Petro Kłymowycz, nazywany złośliwie przez rosyjskich i prorosyjskich radnych „chochłomanem". W 1907 roku przeforsował on dofinansowanie przez miasto obchodów Święta Szewczenkowskiego[68].

Tuż po Manifeście Październikowym Mikołaja II, 30 października (st. styl) 1905 roku w Odessie powstała organizacja „Proswita" – pierwsza na terytorium Imperium Rosyjskiego lokalna organizacja oparta na modelu galicyjskiej ukraińskiej powszechnej organizacji kulturalno-oświatowej[69]. Wśród inicjatorów założenia i liderów odeskiej „Proswity" byli Komarow, Łucenko, Szełuchyn, Kłymowycz, Iwan Bondarenko[70] i inne osoby zaangażowane dotąd w ruch ukraiński. Organizacja prowadziła aktywną działalność naukowo-popularyzatorską i kulturalną, między innymi publiczne wykłady, prowadzenie biblioteki i księgarń oraz wydawanie ukraińskich gazet „Narodna Sprawa" i „Wisti"[71]. Z powodu zakazów cenzorskich gazety były tylko efemerydami. Wydano też dwie broszury: Komarowa o Kozakach Zaporoskich i Bondarenki o Garibaldim. Ta ostatnia została przez cenzurę odczytana jako alegoryczny obraz sytuacji Ukraińców w Imperium Rosyjskim i propaganda irredentyzmu oraz rewolucji socjalnej; nakład skonfiskowano[72]. Władze policyjne nie zezwoliły na zakładanie filii organizacji na prowincji ani na otwarcie w Odessie gimnazjum ukraińskiego, na co były zbierane środki finansowe w ramach Fundacji im. Łeonida Smołenskiego (przekazane potem na rzecz szkolnictwa ukraińskiego na Podolu). W listopadzie 1909 w ogóle zakazano dalszej działalności „Proswity" odeskiej. Środowisko kontynuowało jednak aktywność w ramach założonego w 1910 roku Odeskiego Klubu Ukraińskiego.

---

[68] Petro Kłymowycz – ur. 1855 roku na Połtawszczyźnie, absolwent INU, prawnik, pracował w bankowości ziemskiej, w latach 1899–1904 członek zarządu miasta Odessy. Współzałożyciel odeskiej „Proswity". W kwietniu 1918 roku minister finansów UNR. W 1920 roku rozstrzelany przez CzeKa w Odessie. Obszerniej zob. T. Hončaruk, *Petro Klymovyč: kerujučyj finansamy nezależnoï Ukraïny*, w: *Čornomors'ka chvylja…*

[69] „Proswita" powstała w 1868 roku we Lwowie, wkrótce potem założono filie w niemal wszystkich powiatach Galicji Wschodniej. W 1914 roku organizacja miała 75 filii, 2944 czytelnie i około 200 000 członków. Jej działalność była jednym z najważniejszych elementów fazy B ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji, wywarła ogromny wpływ na rozwój ukraińskiej spółdzielczości, a w dalszej kolejności życia politycznego.

[70] Iwan Bondarenko – ur. 1873 w Azowie, studiował historię na Uniwersytecie Moskiewskim, a następnie na INU w Odessie, od 1904 stypendysta-aspirant. Działał w ukraińskim ruchu studenckim i w „Proswicie". W 1911 roku popełnił samobójstwo z powodów osobistych. Obszerniej zob.: O. Muzyčko, *Odes'kyj istoryk Ivan Bondarenko: naukovec' u leščatach hromadskos'ti*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 9, 2010.

[71] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 55; A. Mysečko, *Misce Odes'koï Prosvity v ukraïns'komu rusi na počatku XX st.*, w: *Četvertyj mižnarodnyj konhres ukraïnistiv, Odesa 26–29 serpnja 1999 r. Dopovidy ta povidomlennja. Pivden' Ukraïny. Odesa*, red. Ja. Isaèvyč, Odesa 1999; O.V. Kul'čyc'ka, *Hromads'ka dijal'nist' «Prosvit» pivdnja Ukraïny na počatku XX st.*, „Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu «Kyèvo-Mohylans'ka akademija»", 2003, T. 21 – Istoryčni nauki, s. 24–25; O. Olijnykiv, *Čornomorščyna čy Novorosija?* Odesa 2007, s. 131–141.

[72] O. Muzyčko, *Odes'kyj istoryk…*, s. 140–141.

Miał on jednak już ograniczone oddziaływanie – był raczej ośrodkiem integracji odeskiej inteligencji kultywującej ukraińską tożsamość, czyli czymś w rodzaju legalnej Hromady. Mimo to w 1913 roku Klub został także zamknięty przez władze policyjne[73]. Kontynuacją „Proswity" było też założone w 1911 stowarzyszenie muzyczno-teatralne Ukraińska Chata w Odessie[74]. Odeskie ukraińskie środowisko inteligenckie w latach 1905–1914 przekazywało też środki na finansowanie ogólnoukraińskiej gazety „Rada".

Drugim ośrodkiem „Proswity" na Południu od 1906 roku był Mikołajów. Nie było tam większego środowiska inteligenckiego, jednak z miastem tym związana była rodzina Arkasów, mająca wysoką pozycję społeczną i majątkową. Na czele „Proswity" stanął Mykoła Mykołajowycz Arkas. Organizacja prowadziła bibliotekę i księgarnię, fundowała stypendia dla uczniów szkół średnich, organizowała koncerty i przedstawienia teatralne w Mikołajowie i Chersoniu, urządzała także imprezy o popularno-ludycznym charakterze – festyny w stylu folklorystycznym. Sam Arkas finansował działalność dwóch wiejskich szkół elementarnych z ukraińskim językiem nauczania we wsiach Bohdaniwka i Chrystoforiwka pod Mikołajowem. „Proswita" mikołajowska działała nieprzerwanie do 1917 roku[75].

W Sewastopolu w 1907 roku powstała organizacja „Kobzar", będąca lokalną mutacją „Proswity". Jej liderem był dyrektor gimnazjum Wiaczesław Łaszczenko, a należało do niej kilku oficerów Floty Czarnomorskiej, w tym pionier lotnictwa i członek RUP Ławko Macijewycz[76] oraz późniejsi liderzy ruchu ukraińskiego we Flocie po 1917 roku: Wołodymyr Sawczenko-Bilski i Mykoła Neklijewycz[77].

Na fali liberalizacji po rewolucji 1905 pojawiły się też postulaty częściowej ukrainizacji Uniwersytetu Noworosyjskiego (INU), choć – przynajmniej w ocenach sceptyków – z ukraińskim ruchem narodowo-kulturalnym sympatyzowało wówczas tylko około 10 proc. studentów (300 z 3 tysięcy)[78]. Jedynym praktycznym

[73] V. Poltorak, *Kalyna nad morem*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 23 (139), 11.06.2010.

[74] O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 145–151.

[75] Tamże, s. 142–144; F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 56; O.M. Hajdaj, *Mykolaïvs'ke ukraïns'ke tovarystvo „Prosvita" v boroť bi za rozvytok ukraïns'koï osvity na počatku XX stolittja*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho universytetu" T. 8, 1999; O.V. Kul'čyc'ka, dz. cyt., s. 25–27.

[76] Ławko Macijewycz – ur. 1877 w guberni kijowskiej, absolwent Politechniki Charkowskiej, członek RUP, konstruktor okrętów i lotnik morski, był jednym z nielicznych przed 1914 rokiem aktywnych uczestników ukraińskiego ruchu narodowego z kręgów technicznych. Zginął w 1910 w katastrofie lotniczej. Zob.: D. Dorošenko, *Moï spomyny pro davnè mynule (1901–1914 rr.)*, Kyïv 2007, s. 108–109; A. Kvjatkovs'kyj, *Peršyj ukraïns'kyj aviator – ospivanyj Blokom soratnyk Michnovs'koho*, „Istoryčna Pravda" 10.11.2010, www.istpravda.com.ua [1.10.2015].

[77] M. Mychajlyk, *Ukraïns'kyj nacional'nyj ruch v Krymu v 1917 roci*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. IV 1932, nr 6, s. 12; O. Olijnykiv, dz. cyt., s. 152–154; I. Kryp'jakevyč, B. Hnatevyč, Z. Stefaniv, O. Dumin, S. Šramčenko, *Istorija ukraïns'koho vijs'ka*, L'viv 1992, s. 169–170. Nazwisko Neklijewycz spotykane też jest w wersjach Niklijewycz lub Nieklijewycz. Zob. też rozdział 10.4.

[78] O. Muzyčko, *Odes'kyj period žyttja Oleksandra Hruševs'koho (osin' 1906 – osin' 1908 rr.): formuvannja osnov odes'koï istoryčnoï ukraïnistyky*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 12, 2011, s. 265–267.

efektem było to, że w 1906 roku stanowisko prywat-docenta z nieobowiązkowymi wykładami z historii Rusi i Rosji otrzymał Ołeksandr Hruszewski, młodszy brat Mychajła. Wykłady rozpoczął w styczniu 1907, a od marca prowadził je po ukraińsku – były to pierwsze na Południu Ukrainy wykłady akademickie w języku ukraińskim. W 1908 roku Hruszewski otrzymał naganę od władz okręgu szkolnego za język wykładów i w obliczu narastających trudności zakończył pracę w Odessie[79].

Osoby aktywne w Odessie na początku XX wieku w Hromadzie, RUP, Proswicie, Klubie Ukraińskim itd. pojawią się na scenie politycznej w 1917 roku jako liderzy ukraińskiej rewolucji narodowej w skali regionalnej lub nawet ogólnokrajowej, w znacznej mierze w ramach radykalnego niepodległościowego skrzydła. Obok wymienianych już Szełuchyna, Łypy, Łucenki i Kłymowycza, z Nadczarnomorzem związany był w okresie między dwoma rewolucjami późniejszy premier UNR i współtwórca ukraińskiej autokefalii Wołodymyr Czechiwski[80] oraz minister spraw zagranicznych UNR Andrij Nikowski[81].

Pewną rolę w ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji na Południu odegrały też osoby o tożsamości małorosyjskiej lub dwupoziomowej rosyjsko-ukraińskiej. Choć od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku można już mówić o fazie narodowej agitacji ukraińskiego ruchu narodowego, to aż do 1917 roku część intelektualistów zachowywała tożsamość i sposób działania charakterystyczny dla fazy poprzedniej. Zachowywanie takiej postawy było coraz trudniejsze w dobie radykalizacji polityczno-tożsamościowej. Południe Ukrainy, w tym Odessa, były terenem aktywnego działania rosyjskich organizacji skrajnie nacjonalistycznych. Z drugiej strony, w oczach nowej generacji narodowej inteligencji ukraińskiej na przełomie stuleci *bycie ukrainofilem, a nie Ukraińcem* było już postawą nie tylko anachroniczną, ale także szkodliwą. Oczywiście zagrożenie ze strony Czarnej Sotni było dużo większe ze względu na jej powiązania z władzą i możliwość akcji bezpośredniej. Owi ukrainofile czy Małorusowie – z późniejszej prezentystycznej perspektywy „spóźnieni" – niejednokrotnie przyczyniali się do rozwoju ukraińskiej kultury, a także stawiali opór tendencjom rusyfikatorskim. Podobną rolę niejednokrotnie odgrywali rosyjscy liberałowie. Wymienić tu należy Iwana Linniczenkę[82]. Ten pro-

[79] Obszerniej zob. tamże, s. 276–284.

[80] Wołodymyr Czechiwski – ur. w 1876 roku w guberni kijowskiej, teolog, nauczyciel, działacz USDRP. Premier UNR 26 XII 1918–11 II 1919, współzałożyciel Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej. W 1929 roku aresztowany, zmarł ok. 1937 roku w łagrze. W okresie 1907–1917 działał w Odessie, m.in. w „Proswicie" – zob. T.S. Vinckovs'kyj, A.I. Mysečko, *Do odes'koho periodu žyttja prem'èr-ministra UNR V.M. Čechivs'koho*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 18, 2007.

[81] Andrij Nikowski – ur. w 1885 roku koło Odessy, absolwent INU, literaturoznawca, publicysta, działacz TUP, od 1917 roku jeden z przywódców UPSF, w 1918 lider antyhetmańskiej koalicji Ukraiński Związek Narodowy, w 1920 minister spraw zagranicznych UNR, w latach 1924–1930 pracownik naukowy na Ukrainie Radzieckiej, a w latach 1930–1940 więzień Gułagu; zmarł w 1942 roku.

[82] Iwan Linniczenko (ukr.: Łynnyczenko) – ur. w 1857 roku w Kijowie, historyk, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, 1884–1885 prywat-docent na INU, 1888–1896 prywat-docent na Uniwersy-

fesor historii na INU był charakterystycznym przykładem Małorusa początku XX wieku. Choć podobnie jak Mychajło Hruszewski i Dmytro Bahalij wykształcił się na seminarium Wołodymyra Antonowycza, to ani w pracy naukowej ani w działalności publicznej zasadniczo nie wspierał ukraińskiej idei narodowej. Uważał małoruskość za regionalny wariant kultury rosyjskiej i nie uznawał za celowe rozwijanie nowoczesnej kultury ukraińskiej, ani tym bardziej nadawanie ukraińskiej idei wymiaru politycznego. Był przeciwny tworzeniu oddzielnych katedr ukrainistycznych i wprowadzania języka ukraińskiego jako wykładowego. W historiografii polemizował zarówno z Hruszewskim, jak i z piewcami historycznej misji i dziejowej wielkości Wielkorosji. Jako liberał o prozachodnich poglądach, przeciwstawiał się tendencjom reakcyjnym i czarnosecinnym, ale ukraińską rewolucję narodową w 1917 roku przyjął bez entuzjazmu: wyraził się, że „od Wynnyczenki różni go nie jedna litera nazwiska, ale cztery: Р.У.С.ь."[83]. Jednocześnie w 1905 roku podpisał petycję Szełuchyna do premiera w obronie ukraińskiej kultury, w 1906 roku pomógł Ołeksandrowi Hruszewskiemu objąć stanowisko na INU, w roku 1908 interweniował na rzecz możliwości wygłaszania referatów po ukraińsku na ogólnorosyjskim zjeździe archeologicznym w Czernihowie[84].

Podobne dzieje miała działalność czołowego odeskiego etnografa Aleksieja Markiewicza (1847–1903), badacza kultury ludowej guberni chersońskiej, zwłaszcza okolic Odessy. Choć w publikacjach używał terminów „małorosyjski" lub „południoworosyjski", to wyniki jego prac dawały obraz folkloru ukraińskiego jako dominującego w regionie i odrębnego od rosyjskiego[85].

Niektórzy intelektualiści do rewolucji stojący na pozycji małorosyjskiej lub ukrainofilskiej stopniowo przyjmowali jednoznaczną tożsamość ukraińską. Literaturoznawca z INU Władimir Lazurski do 1917 roku był również Małorusem łączącym uczestnictwo w rosyjskiej kulturze wysokiej z afirmacją kultury regionalnej, którą nazywał wymiennie małoruską lub ukraińską. Został jednak członkiem odeskiej „Proswity", a w latach dwudziestych uczestniczył w kampanii ukrainizacji życia naukowego w Odessie[86].

---

tecie Moskiewskim. W latach 1896–1921 profesor INU, 1921–1925 profesor Uniwersytetu Symferopolskiego, zmarł w 1926 roku w Symferopolu. Uczniami Linniczenki byli późniejsi wybitni historycy Pawło Kłepacki, Mychajło Słabczenko, Jewhen Zahorowski i Antonij Florowski, z których dwaj pierwsi byli działaczami ukraińskiego ruchu narodowego, trzeci przeszedł na opcję ukraińską w latach dwudziestych, a czwarty pozostał przy opcji rosyjskiej.

[83] O. Muzyčko, *Odes'ka intelihencija na zlami epoch: profesory Ivan Lynnyčenko ta Volodymyr Lazurs'kyj v istorii Odesy*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 7, 2009, s. 72. Wołodymyr Wynnyczenko – czołowy przywódca USDRP, pierwszy premier UNR (1917–1918).

[84] Tamże, s. 64. Kwestia dopuszczenia języka ukraińskiego na zjeździe miała ogromne znaczenie symboliczne, gdyż mieli w nim wziąć udział naukowcy ukraińscy z Galicji.

[85] V.H. Kušnir, *Ukraïnci Odesy: do analizu etnohrafičnoï spadščyny O.I. Markevyča*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 16, 2005, s. 29–34.

[86] Władimir Lazurski – ur. 1869 w guberni połtawskiej, literaturoznawca, absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego, od 1901 prywat-docent INU, w latach 1917–1920 profesor. W latach między-

* * *

Proces włączania przez ukraiński ruch narodowy Nadczarnomorza do wyobrażonego ukraińskiego terytorium narodowego – był już niewątpliwie w 1914 roku wyraźnie rozpoczęty. Gubernia chersońska i kontynentalna część Taurydy były uznawane za część ukraińskiego terytorium etnograficzno-językowego i uwzględniane w pierwszych projektach budowy autonomii dla narodu – w projekcie federalistycznym Drahomanowa i niepodległościowym Michnowskiego.

Znacznie bardziej złożona i obfitująca w paradoksy była kwestia drugiego procesu – formowania nowoczesnej ukraińskiej świadomości na Nadczarnomorzu. Odessa bezsprzecznie była jednym z ważniejszych ośrodków ukraińskiego ruchu narodowego, obok Kijowa i Charkowa i ewentualnie Jekaterynosławia może nawet najważniejszym w Imperium Rosyjskim[87]. Jednak w samej Odessie siła ukraińskiego ruchu narodowego była relatywnie niewielka. Odessa i cała gubernia chersońska była terenem aktywnej działalności partii politycznych orientacji ogólnorosyjskiej – od anarchistów, przez bolszewików, mienszewików, eserowców, kadetów i oktiabrystów po Czarną Sotnię. Wszystkie one były otwarte na osoby pochodzące z etni ukraińskiej.

Ruch ukraiński funkcjonował w zorganizowanej formie w Odessie, słabiej w Mikołajowie (oddziałując też na pobliski Chersoń), trudno zaś mówić o jego aktywniejszych przejawach w innych miastach czy na wsi chersońskiej i taurydzkiej. Jednocześnie, z pozoru paradoksalnie, był postrzegany jako ruch tożsamościowo wiejski – idealnie wpisywał się w gellnerowski model ruchu Rurytan w Cesarstwie Megalomanii[88].

Dotąd ruch ten na Nadczarnomorzu jawił jako ruch inteligencji, i to pochodzącej na ogół z warstwy szlacheckiej. Wybór opcji ukraińskiej przez Smołenskiego, Kłymowycza, Czykałenkę, Arkasa, Szełuchyna, Łucenkę i większość innych wyżej tu wymienionych „patriarchów" ukraińskiego ruchu narodowego nie wynikał z pochodzenia z uciskanego ludu, ale z identyfikacji z tym ludem. Wybrali opcję ukraińską, mając pełną możliwość realizowania karier naukowych, wojskowych czy urzędniczych jako Rosjanie. W końcu XIX wieku nie mogli sobie nawet wyobrażać, że kiedykolwiek zostaną ministrami niepodległego państwa (ani że nieco młodsi od nich będą rozstrzeliwani w latach trzydziestych)[89]. Cele nacjonalizmu –

---

wojennych pracował w szkolnictwie wyższym. W latach 1942–1944 pod okupacją rumuńską był dziekanem Wydziału Filozoficzno-Filologicznego Uniwersytetu Odeskiego, po wojnie został aresztowany, lecz wkrótce zwolniony dzięki wstawiennictwu wiceprezesa AN ZSRR Ołeksandra Bohomołca. Zmarł w 1947 roku w Odessie.

[87] Daje temu świadectwo m.in. Dmytro Doroszenko, jeden z liderów młodszego pokolenia ukraińskiego ruchu narodowego w początkach XX wieku, uczestniczący w głównym nurcie wydarzeń: D. Dorošenko, dz. cyt., s. 108, 118, 129.

[88] Por. E. Gellner, dz. cyt., s. 150–151.

[89] Tamże.

zachowanie historyczno-kulturowych podstaw tożsamości narodowej, zbudowanie więzi między członkami narodu i zdobycie dla niego wolności politycznej – były dla nich autoteliczne. Tylko nieliczni z liderów, jak Łypa i Bondarenko, pochodzili z nizin społecznych.

Stosunkowo niewiele wiadomo wciąż o szerszej bazie socjalnej, która jednak niewątpliwie istniała i obejmowała także niższy segment warstwy inteligenckiej oraz ludzi na wpół piśmiennych, z kręgów ludowych. Fedir i Hałyna Turczenko postawili tezę, że proces ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji na Południu postępował konsekwentnie i zdobywał coraz szerszy zasięg:

> Kwestia stopnia świadomości narodowej chłopstwa pozostaje dyskusyjna. W takich dyskusjach „Proswitę" i inne towarzystwa narodowo-kulturalne z ich pasjonarnymi liderami i aktywnymi członkami określa się jako niewielkie wysepki w oceanie rosyjskiego i zrusyfikowanego środowiska. Istotnie, były one podobne do wysp. Jednak naszym zdaniem słuszniej byłoby nazwać je wierzchołkami archipelagu opierającego się na wielkim kontynencie. Płyta tego kontynentu – miliony Ukraińców regionu południowego – pozostawały pod wodami „noworosyjskiego" oceanu. Jednak kontury tego kontynentu z każdym rokiem widać było coraz bardziej wyraźnie[90].

Niewątpliwie zdeklarowani uczestnicy ruchu narodowego należący do innych warstw społecznych niż wyższa inteligencja, mieszkali na Nadczarnomorzu. Przykładem był opisany w liście Nikowskiego w 1910 roku „odeski sentymentalny masarz Łytwynenko":

> Ten zawzięty kramarz z wszystkimi klientami rozmawia po ukraińsku – i jego stali klienci (wojskowi, urzędnicy itd.) się z tym godzą. Wywieszki ma ukraińskie. Gdy inteligencja na ukraińskie szkoły na Podolu dawała po rublu, on dawał 20. Gra na bandurze (okropnie, ale instrument szanuje). Nie bardzo piśmienny, ale purysta w mowie taki, że nawet próbuje czytać *Gramatykę ukraińską* Krymskiego. Skupuje wiele towaru z guberni, a swoich dostawców przekonuje do ukraińskości. Do niego nawet z Ananiewa zwracają się sklepikarze w sprawach ukraińskich – i Kost' Łytwynenko dla nich profesor. Kobzar Potapenko (teraz w Kijowie) – mieszkał u niego i on mu pomagał. Był członkiem rady odeskiej „Proswity". Z temperamentu prawdziwy kramarz, a w ukraińskości – aktywny, ideowy człowiek. Ukraińskość to dla niego odpoczynek duszy od kiełbasianego zawodu[91].

Podobny profil społeczny reprezentował niejaki K. Wojtenko z Jałty, korespondent Komarowa na przełomie XIX i XX wieku. List Wojtenki zawiera wyraźne elementy nowoczesnej już świadomości narodowej: oddzielanie Ukraińców od Moskali i Polaków, poczucie zagrożenia dla bytu narodu – krytyka inteligencji za

[90] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 59. Pasjonarny – termin pochodzący z historiozofii Lwa Gumilowa, oznacza wybitną sprawczość i charyzmę w dziejach.

[91] O. Muzyčko, *Lyst jaltyncja K. Vojtenka do odesyta M. Komarova – material do doslidžennja social'noï bazy ukraïns'koho nacional'noho ruchu na pivdni Ukraïny*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 13, 2012, s. 241–242.

inercję i separowanie się od niższych warstw socjalnych oraz obawa o asymilację klasy ludowej: „Mużyk zawsze łajał panów i zawsze szedł w ślad za nimi, nawet tego nie widząc, teraz też idzie, i żadne książeczki go nie zatrzymają". Autor listu postulował wydawanie rosyjskojęzycznych gazet o ukraińskiej orientacji, domagał się też jak najwięcej wieści z „życia naszego narodu w Galicji", był też znajomy z ideami drahomanowskiego federalizmu i słowianofilstwa[92].

W czerwcu 1905 roku doszło do powstania marynarzy na pancerniku Floty Czarnomorskiej „Kniaź Potiomkin Tawriczeskij"[93]. W publicystyce ukraińskiej wskazuje się, że zarówno większość załogi, jak i kluczowi przywódcy byli etnicznymi Ukraińcami[94]. Pierwszy przywódca konspiracji Hryhorij Wakułenczuk, zabity w pierwszych minutach zrywu, pochodził z Wołynia. Panas Matiuszenko, który stanął na czele Komitetu Okrętowego i był faktycznym dowódcą podczas rejsu zrewoltowanego pancernika do Odessy i Konstancy, a potem został stracony przez władze carskie w 1907 roku, pochodził spod Charkowa i zetknął się z ukraińskim ruchem narodowym. Oficer-mechanik Ołeksander Kowałenko, który przyłączył się do marynarzy, był członkiem Hromady i RUP[95]. Oczywiście etniczny skład buntowników nie oznacza, że powstanie było aktem ukraińskiego ruchu protestu, gdyż bez wątpienia miało ono charakter czysto socjalny. Jednak udział w nim osób związanych z ukraińskim nacjonalizmem pokazuje, że istniał związek między protestem socjalnym i protestem narodowym oraz gruntem dla tego, by rewolucja socjalna stała się rewolucją narodową.

W istocie podstawową siłę ukraińskiego ruchu narodowego tworzyli ludzie z niższego segmentu warstwy inteligenckiej. W wyższym segmencie inteligencji – dla ludzi nauki, wolnych zawodów, nauczycieli szkół średnich – rosyjska kultura wysoka wynoszona z domu (nawet jeśli była to rosyjska kultura wysoka z małorosyjskim odcieniem) była naturalnym środowiskiem kulturowym, a nonkonformizmu wymagało przejście na opcję ukraińską, co uczynili nieliczni „patriarchowie" czy „koryfeusze". Jednak w niższym segmencie wywodzącym się z chłopstwa, wśród nauczycieli wiejskich, agronomów, niższych urzędników ziemstw i tym podobnych sprawa wyglądała już inaczej – to pogardzana, wiejska, nieobecna

[92] Tamże, s. 242–245.

[93] Wydarzenie to zostało mocno zmitologizowane w czasach ZSRR – wiele potocznych wyobrażeń o podłożu i przebiegu powstania pochodzi z słynnego filmu Siergieja Eisensteina „Pancernik Potiomkin". Natomiast po 1991 badania nad powstaniem prowadzono w bardzo ograniczonym zakresie. Zob.: V. Kipiani, *„Neperemožna terytorija revoljucii". Pravda i mif pro bunt „Pot'omkina"*, „Istoryčna Pravda" 19.03.2013, www.istpravda.com.ua [1.10.2015].

[94] Tamże; O. Olijnykiv, *Stežky ridnoho kraju i sercja*, Odesa 2008, s. 158–172; V. Kravčenko, *Ukraïns'kyj Sevastopil' – Vakulenčuk i Matjušenko v Sevastopoli*, Ukraïns'ke žyttja v Sevastopoli – Biblioteka im. Mariï Fišer-Slyž, http://ukrlife.org/main/valiko/vak.html [1.10.2015]

[95] Ołeksandr Kowałenko – ur. 1875 w Romnach, absolwent Politechniki Charkowskiej, inżynier mechanik okrętowy, w latach 1905–1917 i od roku 1920 przebywał na emigracji, m.in. wykładowca Ukraińskiej Akademii Gospodarczej w Podiebradach. Zmarł w 1963 roku w Szwajcarii.

w oficjalnym dyskursie kultura ukraińska była „powietrzem, którym oddychali". Przybywając do miasta i wchodząc w świat oficjalny, mieli do wyboru: albo szybko zasymilować się do kultury rosyjskiej, traktując swoje „chachłackie" pochodzenie jako coś raczej wstydliwego, albo – zrewoltować się[96].

Można się zetknąć niekiedy z tezą, że w razie zwycięstwa Rosji w pierwszej wojnie światowej większość etni ukraińskiej zasymilowałaby się do narodu rosyjskiego *per analogiam* do asymilacji mieszkańców peryferyjnych regionów Francji kontynentalnej:

> Nastroje wszechrosyjskiego patriotyzmu o silnym zabarwieniu antygermańskim, jakie w 1914 roku dosłownie wybuchły w Kijowie, Odessie, Charkowie i innych miastach Ukrainy, były szczere i trudno powiedzieć, jak wielką (z całą pewnością istotną) rolę mogłyby odegrać, gdyby wojna potoczyła się inaczej. Ostatecznie Prowansalczycy przekształcili się definitywnie z miejscowych chłopów w pełnokrwistych Francuzów dopiero w następstwie I wojny światowej[97].

Porównywanie sytuacji Prowansalczyków i Ukraińców jest jednak bardzo wątpliwe. Niewątpliwie jednym z celów wojennych Rosji był zabór Galicji Wschodniej w celu zlikwidowania bazy ukraińskiego ruchu narodowego (co próbowano zrobić podczas okupacji Galicji w latach 1914–1915). Jednocześnie wraz z wybuchem wojny zaostrzono represje wobec ukraińskiego życia narodowego na ziemiach Imperium Rosyjskiego. W razie triumfu caratu sytuacja ukraińskiego ruchu byłaby katastrofalna. Między Republiką Francuską a Imperium Rosyjskim były jednak zasadnicze różnice. Przede wszystkim w chronologii procesów asymilacyjnych i narodowotwórczych. W Rosji dopiero kilkadziesiąt lat po tym, jak Francja przeżyła rewolucję narodową, w ogóle sformułowano ideę urzędowego nacjonalizmu, a zaczęto ją wcielać w życie, i to niezbyt intensywnie, kilkadziesiąt lat później. Francja od ponad stu lat formowała tożsamość swoich obywateli w oparciu o ideową triadę Wolność – Równość – Braterstwo, francuski żołnierz był już od lat żołnierzem-obywatelem, wyedukowanym przez powszechną szkołę i maszerującym ze słowami „Allons enfants de la Patrie" na ustach. Tymczasem w 1913 roku w skali całego Imperium Rosyjskiego piśmiennych było około 28 proc. mieszkańców, a w guberniach ukraińskich około 18 proc.[98] Na wsi ukraińskiej analfabetyzm sięgał ponad 90 proc. Szkolnictwo powszechne, w nowoczesnych państwach europejskich podstawowy instrument szerzenia tożsamości narodowej, było bardzo słabo rozwinięte. W praktyce powstrzymywało rozwój kultury i tożsamości ukraińskiej, ale i nie przybliżało do kultury rosyjskiej, utrzymując

[96] B. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, Basingstoke 1985, s. 37. Por. E. Gellner, dz. cyt., s. 151.

[97] A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, s. 81.

[98] B. Krawchenko, dz. cyt., s. 23; N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, przeł. A. Bernaczyk i T. Tesznar, s. 462.

chłopów w kondycji przednowoczesnego społeczeństwa agrarnego[99]. Szeregowy żołnierz rosyjski do 1917 roku wciąż musiał zwracać się do oficerów, używając czołobitnych tytułów, i miał wciąż walczyć przede wszystkim za cara: w rocie przysięgi żołnierskiej siedmiokrotnie wypowiadano słowa „Jego Imperatorska Wysokość", nie było tam natomiast mowy o „Rosji", „ojczyźnie" ani o „narodzie"[100].

Republika Francuska swoimm najbardziej imponującym okrętom – ucieleśniającym wówczas popularne wyobrażenia o potędze państwa pancernikom z podklasy drednotów – nadała nazwy „France", „Paris", „Jean Bart", „Courbet", „Bretagne", „Lorraine" i „Provence". Sięgnięto więc do oczywistych nazw patriotycznych (kraj i stolica), do bohaterów historii morskiej oraz do nazw prowincji, wybierając w pierwszej kolejności właśnie te peryferyjne i wyraźnie odmienne kulturowo od rdzenia kraju. W Rosji wprawdzie cztery pierwsze drednoty zbudowane dla Floty Bałtyckiej dostały nazwy słynnych bitew: „Gangut", „Połtawa", „Pietropawłowsk" i „Sewastopol"[101], ale już czterem kolejnym drednotom czarnomorskim nadano imiona „Impieratrica Marija", „Impieratrica Jekatierina Wielikaja" i „Impierator Alieksandr III" oraz „Impierator Nikołaj I"[102]. Nazwy te tworzyły – jak pisze współczesny ukraiński historyk Pawło Usenko – „dynastyczny imperialny projekt" związany z tradycjami ekspansji Imperium Rosyjskiego w kierunku cieśnin czarnomorskich[103]. Jednocześnie dość trudno byłoby znaleźć lepszą formę wyrażenia idei, że państwo rosyjskie jest nadal raczej patrymonium Romanowów, nie zaś wspólnotą obywatelską i narodową. Szczególnie wybór był wymowny „cara-kaprala" Mikołaja I na eponima okrętu, ale także podwójna wymowa nazwy „Impieratrica Marija", związana zarówno z tradycjami Floty Czarnomorskiej, jak i z osobistymi sentymentami Mikołaja II[104].

---

[99] B. Krawchenko, dz. cyt., s. 24–26.

[100] Na temat relacji między charakterystyką imperialnej armii rosyjskiej a ukraińską tożsamością narodową zob. G. Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej" 1914–1921*, Toruń 2008, s. 137–148.

[101] Okręty te weszły do służby w latach 1914–1915. Zwraca uwagę, że trzy otrzymały nazwy od bitew morskich lub morsko-lądowych, a tylko jeden od lądowej – triumfu nad Mazepą („Połtawa") co niewątpliwie było czytelnym sygnałem skierowanym na Ukrainę.

[102] „Marija" zatonęła w 1916 roku, „Jekatierina" została w 1917 roku przemianowana na „Swobodnaja Rossija", „Alieksandr III" wszedł do służby po rewolucji już pod nową nazwą „Wola", zaś „Nikołaj I", przemianowany na „Diemokratija", nie został nigdy ukończony (w 1919 roku otrzymał ukraińską nazwę „Soborna Ukrajina" – zob. rozdział 10.6). Cztery kolejne wielkie okręty – krążowniki liniowe, miały otrzymać nazwy znów od bitew: „Izmaił", „Kinburn", „Borodino" i „Nawarin". Dwie pierwsze z lokacji eponimicznych znajdują się na terytorium obecnej Ukrainy.

[103] P. Usenko, *Počemu vvedenyj do ladu pid čas Velykoï vijny flahman Čornomors'koho flotu otrymav nazvu «Ymperatrycja Marija»?* w: *Krym: šljach kriz' viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach*, red. V. Smolij, Kyïv 2014, s. 245.

[104] Nazwa „Impieratrica Marija" upamiętniała dwa okręty żaglowe Floty Czarnomorskiej z I połowy XIX wieku, które brały udział w wojnach rosyjsko-tureckich, a ich eponimem była Maria Fiodorowna (Zofia Dorota Wirtemberska, 1759–1828), żona Pawła I oraz matka Aleksandra I i Mikołaja I. Jednocześnie jednak nazwa asocjowała się także z Marią Aleksandrowną (Maksymilianą

Co więcej, w Rosji funkcjonowała ogromna przepaść socjokulturowa między miastem a wsią oraz między klasami uprzywilejowanymi a chłopstwem, którą w 1918 roku ostro scharakteryzował pionier ukraińskiego komunizmu narodowego, Wasyl Szachraj:

> Miasto rządzi wsią, a obcoplemieńcy rządzą miastem. Miasto wysysa ze wsi całe bogactwo i nie daje jej nic w zamian. Miasto pobiera podatki, które niemal wcale nie wracają na wieś, na Ukrainę... W mieście trzeba płacić łapówki urzędnikom, aby uniknąć kpin i czerwonej łatki. W mieście obszarnicy przepuszczają fortuny zbite na wsi. W mieście kupcy oszukują cię, gdy chcesz kupić i gdy chcesz sprzedać. W mieście są latarnie, są szkoły, teatry, gra muzyka. Miasto jest czyste... ubrane jak na święto, je i pije dobrze, ludzie spacerują. Ale na wsi, oprócz nędzy, ciemnoty i ciężkiej pracy nie ma prawie nic. Miasto jest arystokratyczne, cudzoziemskie, nie nasze, nie ukraińskie. Jest rosyjskie, żydowskie, polskie – tylko nie nasze, nie ukraińskie[105].

Do relacji pomiędzy Odessą oraz w jakimś stopniu także Mikołajowem, Chersoniem, Sewastopolem i innymi miastami wybrzeża czarnomorskiego z jednej strony a ich wiejskim zapleczem z drugiej strony, charakterystyka ta niewątpliwie pasuje. W latach 1914–1917 jednak porządek społeczny i polityczny, który był powodem takich relacji wieś–miasto, się zachwiał, a w 1917 roku zawalił. Imperium Rosyjskie okazało się niezdolne do przetrwania długotrwałej wojny na wyczerpanie, a jedną z przyczyn klęski był brak spoistości społecznej[106].

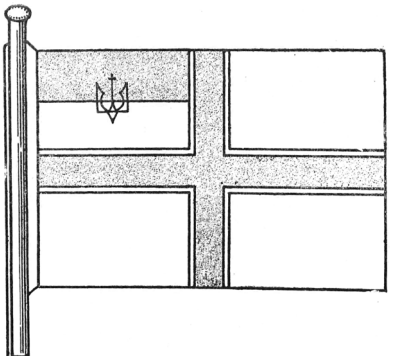
W 1917 roku rozpocznie się ukraińska rewolucja narodowa, która będzie bazować na osiągnięciach narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji poprzedniego okresu. Będzie powoływać się na etnografię, wystąpi w imieniu zmarginalizowanej i eksploatowanej wsi. W miastach, w tym miastach Nadczarnomorza, zetknie się jednak z oporem nie tyle sił starego reżimu, ile przede wszystkim innych sił rewolucyjnych – orientujących się na ogólnorosyjską rewolucję socjalną. Z drugiej strony, podstawowym problemem przywódców ukraińskiej rewolucji będzie trudność w znalezieniu wspólnego języka z mieszkańcami wsi – ci ostatni będą ufać raczej wyniesionym przez falę rewolucji atamanom, o dość ograniczonych horyzontach politycznych. Na Nadczarnomorzu sytuacja będzie jeszcze bardziej skomplikowana niż na pozostałych ziemiach ukraińskich, gdyż Południe będzie obiektem interwencji Ententy i bazą rosyjskich sił kontrrewolucyjnych. Rewolucja zamieni się więc w złożoną wojnę domową o wielu frontach.

---

von Hessen, 1824–1880), żoną Aleksandra II oraz z Marią Fiodorowną (Dagmarą Duńską, 1847–1928), żoną Aleksandra III i matką Mikołaja II (P. Usenko, dz. cyt., s. 245–246).

[105] Za: B. Krawchenko, dz. cyt., s. 20.

[106] Więcej zob.: N.N. Golovine, *The Russian Army in the World War*, New Haven 1931 (także.: N.N. Golovin, *Voennye usilija Rossii v mirovoj vojne,* Žukovski-Moskva 2001); A.K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, Princeton 1987; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, przeł. T. Szafar, Warszawa 1994, s. 158–172; M. fon Chagen [von Hagen], *Velikaja vojna i iskusstvennoe usilenie étničeskogo samosoznanija v Rossijskoj imperii*, w: *Rossija i Pervaja mirovaja vojna*, red. N.N. Smirnov, Sankt-Peterburg 1999; R. Szporluk, *Upadek imperium carskiego i ZSRR: kwestia rosyjska a ekspansja imperialna*, w: tegoż, *Imperium, komunizm, narody…*, s. 227–231.

ROZDZIAŁ 10

Porażka czy zwycięstwo? Ukraińska rewolucja narodowa 1917–1921 na Nadczarnomorzu

Kolumny wojsk ukraińskich z pieśnią na ustach maszerują przez wyzwolony Symferopol, a radosna ludność pozdrawia błękitno-żółty sztandar. Czołowe oddziały Ukraińców bez postoju posuwają się do wybrzeża czarnomorskiego. Cel – Sewastopol. Nie, to nie wizje pożądanej przez wielu naszych obywateli przyszłości. To – nasza przeszłość[1].

Dmytro Kałynczuk, 2014

W latach 1917–1921 na Ukrainie rozegrał się złożony konflikt polityczno-militarny. Pod powierzchownym obrazem „wojny wszystkich z wszystkimi" kryje się kilka jego płaszczyzn. Do listopada 1918 toczyła się Wielka Wojna państw centralnych z Ententą. Pierwsza faza ukraińskiej rewolucji odbyła się w okresie, gdy Rosja pod władzą Rządu Tymczasowego prowadziła jeszcze aktywną wojnę. Ukraińska Republika Ludowa (UNR) zawarła w lutym 1918 pokój z państwami centralnymi jako sukcesor Rosji, po czym wojska niemieckie i austriackie wkroczyły na terytorium Ukrainy – formalnie po to, by zabezpieczyć jej integralność. Inny sukcesor Rosji, Rosja Radziecka, zawarła także pokój z państwami centralnymi, jednak faktycznie przez pewien czas nadal prowadziła z nimi wojnę, posługując się instrumentem – radzieckimi republikami południa – nominalnie niezależnych państw. Od początku 1918 do końca 1920 toczyła się ogólnorosyjska wojna domowa między rządem bolszewickim a siłami białych. Trzecią stroną tej wojny były nowo powstałe nierosyjskie państwa narodowe, z UNR na czele. Równocześnie, wojna domowa na terenie Ukrainy była w pewnym sensie także ukraińską wojną domową. Przeciwnikiem UNR była bowiem także radziecka państwowość ukraińska – Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, która ewoluowała stopniowo od czysto instrumentalnego projektu politycznego miejscowej ekspozytury moskiewskich bolszewików do fenomenu autentycznie popieranego przez znaczną część ukraińskiej lewicy. Kolejną płaszczyzną były konflikty między państwami sukcesyjnymi

[1] D. Kalynčuk, *Jak ukraïns'ka armija zachopyla Krym. Kviten' 1918 roku*, Istoryčna Pravda, 2.4.2014, www.istpravda.com.ua [22.11.2015].

Imperium Rosyjskiego i Monarchii Austro-Węgierskiej, w tym konflikt o Besarabię. Na terenie Ukrainy toczyła się także powszechna wojna chłopska, czyli walka zbrojna zradykalizowanej wsi o ziemię i wolność – o zachowanie zdobyczy rewolucji 1917 roku. Na te wszystkie płaszczyzny nakładała się ukraińska rewolucja narodowa, czyli polityczna i zbrojna walka ukraińskiego ruchu narodowego o pełną realizację idei autonomii, jedności i tożsamości: walka o ukraińskie państwo obejmujące ukraińskie terytorium etnograficzno-językowe.

Sytuacja na południu Ukrainy była pod wieloma względami jeszcze bardziej skomplikowana niż w skali ogólnokrajowej. Tu właśnie na funkcjonowały „republiki Południa" – Odeska, i Taurydzka. Południe było terenem francuskiej interwencji w 1919 roku i bazą rosyjskich sił białych, tu działał jeden z najważniejszych przywódców powszechnej wojny chłopskiej, wielkich atamanów, Matwij Hryhorjew. Niemal całkowicie odmiennym torem rozgrywały się procesy rewolucji i wojny domowej na Krymie. Ukraińska rewolucja narodowa na Południu niewątpliwie miała swoją regionalną specyfikę, inną intensywność i dynamikę niż rewolucja w Kijowie i Lwowie. Intensywność ta jest oceniana we współczesnej historiografii jako niższa, a Południe jest nazywane „najsłabszym ogniwem" ukraińskiej rewolucji[2].

10.1. Pięć, osiem czy dziewięć guberni ukraińskich: Nadczarnomorze w programie politycznym ukraińskiej rewolucji 1917–1918

Kierowniczym ośrodkiem ukraińskiej rewolucji narodowej na terenie rozpadającego się Imperium Rosyjskiego w latach 1917–1918 była Ukraińska Centralna Rada (UCR) w Kijowie. Początkowo, od marca do kwietnia 1917, była ona organem koordynacyjnym ukraińskiego ruchu narodowego[3]. W kwietniu 1917 zreorganizowana w efekcie Ukraińskiego Kongresu Narodowego stała się terytorialno-narodową reprezentacją polityczną. Od czerwca do listopada 1917 była przedparlamentem autonomicznej Ukrainy w ramach Rosji. W okresie od listopada 1917 do stycznia 1918 – przedparlamentem Ukraińskiej Republiki Ludowej deklarującej jeszcze intencję pozostawania w związku z Federacyjną Rosją. Wreszcie od stycznia do kwietnia 1918 była Przedparlamentem niepodległej Ukraińskiej Republiki Ludowej. UCR była zdominowana przez partie lewicowe[4], a jej przewodniczącym przez cały czas był Mychajło Hruszewski. Jedną z kluczowych kwestii w całej tej

[2] F. Turčenko, H. Turčenko, *Pivdenna Ukraïna: modernizacija, svitova vijna, revoljucija (kinec' XIX st. – 1921 r.),* Kyïv 2003, s. 135.

[3] Wszystkie daty są podawane według nowego stylu, jeśli nie zaznaczono wyraźnie inaczej.

[4] USDRP – Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza, UPSR – Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, UPSF – Ukraińska Partia Socjalistów-Federalistów.

fazie ukraińskiej rewolucji było pytanie o zasięg terytorialny ukraińskiej autonomii i państwowości, w tym o przynależność do niej Południa.

W marcu 1917 UCR ogłosiła zwołanie Ukraińskiego Kongresu Narodowego i zapowiedziała omówienie na nim postulatu utworzenia Federacyjnej Republiki Rosyjskiej z szeroką autonomią narodowo-terytorialną Ukrainy[5]. Kongres odbył się w Kijowie w dniach 19–21 kwietnia. W szesnastoosobowym prezydium znalazł się miczman Wasyl Pyłyszenko z pancernika „Synop" w imieniu Floty Czarnomorskiej, oraz lider odeskiej organizacji USDRP Wołodymyr Czechiwski jako „przedstawiciel Odessy"[6].

Na Kongresie pojawiły się skonkretyzowane postulaty terytorialnego zasięgu ukraińskiej autonomii, oparte na zasięgu języka ukraińskiego. W programowym referacie jednego z liderów UPSF Fedira Matuszewskiego znalazło się precyzyjne wyliczenie:

> Ukrainą nazywamy kraj zamieszkały przez nasz ukraiński lud; kraj, w skład którego wchodzi osiem guberni: kijowska, wołyńska, podolska, połtawska, charkowska, jekaterynosławska, chersońska i czernihowska (bez czterech powiatów […]), powiat chocimski guberni besarabskiej, powiaty brzeski i kobryński guberni grodzieńskiej, powiaty hrubieszowski i tomaszowski guberni lubelskiej, powiat włodawski guberni siedleckiej, cztery powiaty ([…]) guberni woroneskiej, trzy powiaty ([…]) guberni kurskiej, trzy powiaty (berdiański, dnieprowski i melitopolski) guberni taurydzkiej, powiat nowogrigoriewski guberni stawropolskiej, okręg taganroski Dońszczyzny i trzy „oddziały" (jekaterynodarski, jejski i temriucki) na Kubaniu[7].

Jednocześnie zrekonstruowano skład UCR. Odtąd miała się ona składać z około 100–150 członków, w tym ponad 60 reprezentantów terytorialnych. Siedem guberni, w tym chersońska, jako zamieszkałe w całości przez ukraińską większość, miały odtąd po czterech reprezentantów; gubernie z nieukraińskimi częściami – czernihowska, taurydzka, chełmska i Kubań – po trzech; gubernie, w których Ukraińcy zajmują mniejszą część terytorium, czyli besarabska, czarnomorska, woroneska i Obwód Wojska Dońskiego – po dwóch; gubernie z niewielkim odsetkiem Ukraińców, w tym stawropolska – po jednym; dodatkowo trzy największe ukraińskie miasta, to jest Odessa, Charków i Jekaterynosław – po dwóch, diaspora w Moskwie

[5] *Ukraïns'ka Central'na Rada. Dokumenty i materialy* [dalej: *UCR*], red. V.F. Verstjuk i in., Kyïv 1996, T. 1, nr 14. W niektórych dokumentach Kongres był także nazywany Zjazdem.

[6] Tamże, nr 17–18. Zob. też: D. Dorošenko, *Istorija Ukraïny 1917–1923 rr.,* t. I, Kyïv 2002, s. 61. Wasyl Pyłyszenko (w niektórych publikacjach: Peliszenko) – ur. 1889 na Podolu, miczman (podchorąży) RIF, jeden z liderów ukraińskiego ruchu we flocie, członek UCR, w XI 1917 przewodniczący Ukraińskiej Rady Morskiej w Odessie, uczestnik walk zbrojnych w obronie UNR 1918–1920, od 1920 na emigracji w Polsce, następnie w USA. Zm. 1989 w USA. Zob. T. Vinckovs'kyj, *Petro Verbyc'kyj i Vasyl Pylyšenko: podvyžnyky revoljucijnoho postupu v ukraïns'komu vijs'ku*, w: *Čornomors'ka chvylja ukraïns'koï revoljuciï. Providnyky nacional'noho ruchu v Odesi u 1917–1920 rr.,* red. V.M. Chmars'kyj, Odesa 2011

[7] *Ukraïns'kyj nacional'no-vyzvol'nyj ruch. Berezen' – lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy*, [dalej: *UNVR*], red. V. Verstjuk, Kyïv 2003, nr 58.

i Piotrogrodzie po dwóch, mniejsze ośrodki diaspory po jednym[8]. Łącznie więc byłą Noworosję w granicach XIX-wiecznego generałgubernatorstwa reprezentowało co najmniej 17 z około 60 terytorialnych reprezentantów w Radzie: po czterech przedstawicieli Jekaterynosławszczyzny i Chersońszczyzny, trzech Taurii, po dwóch Odessy, Jekaterynosławia i Besarabii, ponadto w składzie Rady mogli się znaleźć, choć nie wymienieni *explicite*, przedstawiciele ukraińskich społeczności Krymu w ramach miejsc dla diaspory.

Rada jednak nigdy nie stała się reprezentacją odzwierciedlającą demograficzny potencjał różnych ziem ukraińskich. Obok reprezentantów terytorialnych, drugą i sformułowaną na zupełnie niejasnych zasadach część członków tworzyli przedstawiciele partii politycznych, komitetów wojskowych, grup społeczno-zawodowych i organizacji stołecznych oraz dokooptowani fachowcy i reprezentanci mniejszości narodowych. Od maja do lipca 1917 do UCR dokooptowano także *en bloc* wybrane na ogólnokrajowych zjazdach rady wiejskie i robotnicze, Ukraiński Generalny Komitet Wojskowy oraz reprezentację tak zwanej nieukraińskiej rewolucyjnej demokracji, czyli lewicowych partii rosyjskich, żydowskich, polskich i innych narodowości, co zupełnie zatarło ustalenia z Kongresu[9]. Kluczowym kryterium podziałów w Radzie były podziały partyjne. UCR była typowym organem rewolucyjnym, sformowanym w dość żywiołowy sposób, jej reprezentatywność może być podawana pod wątpliwość – np. nie były w niej reprezentowane klasy średnie i wyższe, ani partie prawicowe. Tym niemniej przynajmniej do końca 1917 roku cieszyła się dużym zaufaniem i poparciem na Ukrainie.

W dniu 24 maja 1917 roku UCR wystosowała deklarację do Rządu Tymczasowego z żądaniem utworzenia Krajowego Komisariatu jako tymczasowego organu wykonawczego ukraińskiej autonomii obejmującej dziewięć guberni: kijowską, podolską, wołyńska, połtawską, czernihowską, charkowską, jekaterynosławską, chersońską i taurydzką. Zastrzegano możliwość wydzielenia z autonomii nieukraińskich fragmentów terytorium oraz włączenia do niej ukraińskich fragmentów innych guberni na zasadzie porozumienia między Komisariatem, Rządem i przedstawicielami miejscowej ludności[10]. Negocjacje delegacji UCR z Rządem Tymczasowym nie przyniosły jednak efektu, a 14 czerwca Piotrogród stwierdził, że problem autonomii Ukrainy może być rozstrzygnięty tylko przez ogólnorosyjską Konstytuantę. W odpowiedzi, 23 czerwca UCR wydała Pierwszy Uniwersał z jednostronną proklamacją autonomii, a 28 czerwca utworzyła rząd autonomii – Sekretariat Generalny z Wołodymyrem Wynnyczenką jako przewodniczącym. Kryzysowa sytuacja na froncie skłoniła Piotrogród do ustępstw.

[8] *UCR, t. I*, nr 19. Kijów miał oddzielną reprezentację w części nieterytorialnej – 20 miejsc dla przedstawicieli kijowskich organizacji wojskowych, społecznych i oświatowych.

[9] W pełnym składzie, obradującym tylko periodycznie, Rada liczyła około 800–850 członków. Stałym organem był kilkudziesięcioosobowy konwent zwany Komitetem lub Małą Radą.

[10] Tamże, nr 37.

Rząd Tymczasowy 15 lipca wydał uchwałę zezwalające na działalność Sekretariatu jako wyższego organu administracji sprawami krajowymi na Ukrainie, a 16 lipca UCR ogłosiła Drugi Uniwersał, potwierdzający kompromis z rządem. Ani w obu Uniwersałach, ani w uchwale Rządu, ani w ogłoszonym 28 lipca Statucie Sekretariatu granice autonomii ukraińskiej nie były sprecyzowane[11]. W dniu 7 sierpnia Mała Rada zdementowała twierdzenia, jakoby UCR zamierzała włączyć Besarabię do Ukrainy[12].

W sierpniu jednak w Piotrogrodzie zmieniła się linia polityczna. Jako reakcja na lipcowy pucz bolszewicki, nastąpiła rekonstrukcja Rządu Tymczasowego, a premierem z quasi-dyktatorskimi pełnomocnictwami został Aleksander Kiereński. Władze centralne zaostrzyły politykę przeciw siłom wywrotowym i odśrodkowym, w tym przeciw rewolucji ukraińskiej[13]. W dniu 17 sierpnia Kiereński wydał *Tymczasową Instrukcję dla Sekretariatu Generalnego Rządu Tymczasowego na Ukrainie*, w której stwierdzano, że

> Pełnomocnictwa Sekretariatu Generalnego rozciągają się na gubernię kijowską, wołyńską, podolską, połtawską i czernihowską z wyłączeniem powiatów mglińskiego, surażskiego, starodubskiego i nowozybkowskiego, mogą być rozciągnięte na inne gubernie lub ich części w razie, gdy utworzone w tych guberniach na podstawie uchwał Rządu Tymczasowego organy ziemskie wyrażą takie życzenie[14].

Instrukcja bywała interpretowana jako wyraz myślenia elit rosyjskich kategoriami historycznymi: pięć guberni objętych autonomią miałoby odpowiadać terytorium Państwa Kozackiego z doby unii perejasławskiej. Nie było to jednak ścisłe, gdyż chociażby gubernia jekaterynosławska w większości składała się z dawnego Zaporoża (Niżu). Najprawdopodobniej – jak oceniał już w 1920 roku Wynnyczenko – chodziło o zachowanie kontroli nad terenami o bogatych surowcach, rozwiniętym przemyśle, rozwiniętym rolnictwie towarowym i położeniu tranzytowym, i o pozostawienie autonomii ukraińskiej tylko regionów *stricte* rolniczych:

> Wyznaczając terytorium przyszłej autonomii Ukrainy oni tknęli Morza Czarnego, Odessy, Zagłębia Donieckiego, Jekaterynosławszczyzny, Chersońszczyzny, Charkowszczyzny. I tu od pierwszego przebłysku zrozumienia, że doniecki i chersoński węgiel, jekaterynosławskie żelazo, charkowski przemysł zostaną im odjęte, oni wzburzyli się, zapomnieli o swoich profesorskich płaszczach, o nauce, o Wysokiej Konstytuancie, zaczęli machać rękami i ujawnili całą istotę swego rosyjskiego chciwego nacjonalizmu. […] Kijowszczyznę, Połtawszczyznę, Podole, no niech i Wołyń, no niech jeszcze i Czernihowszczyznę, to oni jeszcze mogli uznać za ukraińskie. Ale Odessa z Morzem Czarnym, z portem, z szlakiem do sławetnych Darda-

[11] Tamże, nr 47, 63, 64, 75. Zob. też D. Dorošenko, dz. cyt., T. I, s. 82–83, 98–100.

[12] *UCR*, T. I, nr 79.

[13] Zob. F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 137; G. Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej" 1914–1921*, Toruń 2008, s. 164–171.

[14] *UCR*, T. I, nr 87; D. Dorošenko, dz. cyt., T. I, s. 109–110.

neli, do Europy? Ale Charkowszczyzna, Tauria, Jaketerynosławszczyzna, Chersońszczyzna? Toż jakie one ukraińskie[15]?

Instrukcję omawiano na posiedzeniach Małej Rady 18 i 19 sierpnia, i choć padały tam głosy oburzenia z powodu niewłączenia Charkowszczyzny, Jekaterynosławszczyzny i Chersońszczyzny do autonomii, to właściwie reakcja była powściągliwa. Wynnyczenko i sekretarz generalny sądownictwa Wałentyn Sadowski radzili, by uznać *Instrukcję* za mimo wszystko krok naprzód w sprawie autonomii. Lider żydowskiego Bundu Mojsej Rafes odczytywał zapis o terytorium jako wyraz konieczności pogodzenia kryteriów etnograficznych i ekonomicznych oraz wyraz pozostawienia decyzji w rękach mieszkańców[16]. *Instrukcja* była także przedmiotem debat na walnym posiedzeniu UCR w dniach 20–22 sierpnia. Krytycy byli bardzo aktywni, z protestami przeciw ograniczeniu terytorium autonomii wystąpili między innymi delegaci z guberni chersońskiej, taurydzkiej i jekaterynosławskiej. Ostatecznie jednak przyjęto dość umiarkowaną rezolucję zaproponowaną przez USDRP i UPSR, która sprowadzała się do protestu, ale i przyjęcia *Instrukcji* do wiadomości[17]. Projekt rezolucji frakcji narodowych rewolucjonistów[18], w którym zawarte były ostre sformułowania przeciw „zamiarom piotrogrodzkiego Rządu Tymczasowego dzielenia niepodzielnego terytorium Ukrainy granicą polityczno-administracyjną" uzyskał tylko 21 głosów, a za zignorowaniem *Instrukcji* w całości padł tylko jeden głos[19].

Przyjęcie *Instrukcji* do wiadomości oznaczało akceptację ograniczenia pełnomocnictw Sekretariatu Generalnego, ale nie rezygnację UCR z reprezentowania ludności wyłączonych terytoriów. Jednocześnie z dyskusją nad *Instrukcją* zweryfikowano mandaty w ramach reprezentacji terytorialnej, utrzymując kwoty mandatów dla guberni, w tym wyłączonych. W dniu 22 sierpnia uchwalono też rezolucję o konieczności zwołania oddzielnej Ukraińskiej Konstytuanty reprezentującej całą Ukrainę w granicach etnograficznych[20]. Postulat włączenia do autonomii guberni południowo-wschodnich powracał w pracach UCR[21]. Protesty

[15] V. Vynnyčenko, *Vidrodžennja nacii*, Kyïv-Viden' 1920, reprint Kyïv 1990, t. I, s. 167–168. Zob. też F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 138–141. Już po zakończeniu walk ukraińskiej rewolucji narodowej, w 1921 roku (prawdopodobnie) Wynnyczenko pozostawił zapis swoich poglądów na temat terytorium narodowego Ukraińców: „Żyje on [naród ukraiński] między 21 a 47 stopniem wschodniej długości geograficznej, zajmuje przestrzeń od Karpackich Tatr i Czarnohory, od Puszczy Białowieskiej i błot Polesia do ujścia Dunaju, do Morza Czarnego, gór Kaukazu i dochodzi do Morza Kaspijskiego" (V. Vynnyčenko, *Novootkrytyj narod*, w: tenże, *Publicystyka*, red. V. Burbela, N'ju Jork–Kyïv 2002, s. 97).

[16] *UCR*, T. I, nr 88–89.

[17] Tekst rezolucji zob. tamże, nr 95. Za rezolucją padło 247 głosów, przeciw 36, wstrzymujących 70.

[18] Efemeryczna fronda z UPSR, istniała latem 1917.

[19] Tamże.

[20] Tamże.

[21] Tamże, nr 116

przeciw Instrukcji odbyły się na Nadczarnomorzu oraz na Krymie, między innymi 25–27 sierpnia na ukraińskim gubernialnym zjeździe w Symferopolu[22], 5 września na wiecu ukraińskich marynarzy i żołnierzy w Sewastopolu[23], 7 września w Chersoniu[24]. Dnia 10 września przeciw „podziałowi Ukrainy" manifestowali żołnierze ukraińscy w Teodozji, jak podkreślano w odezwie, „składający się prawie wyłącznie z mieszkańców Chersońszczyzny, Jekaterynosławszczyzny, Taurii i Charkowszczyzny"[25].

Do jesieni ukraińskie siły niepodległościowe były stosunkowo słabe, choć aktywne. Dopiero pod koniec 1917 roku powstała Ukraińska Partia Socjalistów-Niepodległościowców (UPSS), która zdecydowanie przeciwstawiała się idei federacji z Rosją, choć nie wykluczała udziału Ukrainy w związku politycznym państw regionu czarnomorskiego obejmującym niektóre państwa sukcesyjne Imperium Rosyjskiego i spoza niego[26]. Jednocześnie przewidywano federacyjny ustrój samej Ukrainy:

> Niepodległa Republika Ukraina nie musi stawiać przeszkód dla autonomicznego życia ukraińskich ziem, które tego zapragną, różniąc się warunkami życia: Słobożańszczyzna, Czarnomorze, Polesie, Chełmszczyzna, Zaporoże, Prawobrzeżna Ukraina i inne[27].

Był to zresztą jeden z pierwszych przypadków użycia terminu Czarnomorze (*Czornomorrja*) w odniesieniu do regionu południowego – chodziło o gubernię chersońską i taurydzką, gdyż wchodząca także w skład byłej Noworosji gubernia jekaterynosławska została określona terminem Zaporoże.

W dniu 7 listopada UCR utworzyła w Kijowie Krajowy Komitet Ochrony Rewolucji, który był próbą uratowania wspólnego frontu z rosyjskimi partiami lewicowymi i zachowania stabilności na Ukrainie. Komitet ogłosił, że jego władza rozciąga się „na całą Ukrainę, na wszystkie dziewięć guberni – kijowską, podolską, wołyńską, połtawską, czernihowską, charkowską, chersońską, jekaterynosławską i taurydzką"[28]. W dniu 12 listopada przyłączenie „pozaautonomicznych ziem" było tematem obrad walnej sesji UCR. Z postulatem włączenia tych terytoriów do autonomii wystąpiły trzy główne frakcje ukraińskie USDRP, UPSR i UPSF. Uchwalono przygotowaną przez specjalną komisję uchwałę:

---

[22] *UNVR*, nr 374.

[23] Tamże, nr 368; *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo v Ukraïni u XX st. Zbirnyk dokumentiv*, red. M. Mamčak, Sevastopol' 2013, s. 22–23.

[24] *UNVR,* nr 375.

[25] Tamże, nr 386.

[26] „Racja [stanu] Ukrainy i Kubania polega na wejściu w niedalekiej przyszłości w związek z Rumunią, Kaukazem, Turcją i wszystkimi państwami bałkańskimi". *Nacional'ni vidnosyny v Ukraïni u XX st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [dalej: *NVU*], red. M.I. Pančuk, Kyïv 1994, nr 12. Dokument datowany jest na czerwiec 1917 za publikacją z 1918, prawdopodobnie antydatowany.

[27] Tamże.

[28] *UCR*, T. I, nr 167. Komitet został rozwiązany już 10 listopada 1917.

> Centralna Rada 1) wykonując wolę ludu pracującego, wyrażoną w licznych uchwałach zjazdów chłopskich, narodowych i ogólnoterytorialnych – gubernialnych i powiatowych oraz różnych organizacji politycznych i obywatelskich odłączonych części Ukrainy, 2) uważając, że podział Ukrainy jako następstwo imperialistycznej polityki burżuazji rosyjskiej wobec Ukrainy zaostrza walkę narodową, narusza jedność sił rewolucyjnych demokracji Ukrainy i tym samym prowadzi kraj do całkowitego nieładu i wzrostu kontrrewolucji, uchwaliła: „poszerzyć w pełnym zakresie władzę Sekretariatu Generalnego na wszystkie oddzielone ziemie Ukrainy, na których większość ludności jest ukraińska, a mianowicie na Chersońszczyznę, Jekaterynosławszczynę, Charkowszczyznę, kontynentalną Taurię, Chełmszczyznę, część Kurszczyzny i Woroneżczyzny”[29].

Kilka dni później w obliczu narastającego w skali ogólnorosyjskiej chaosu przywódcy UCR zdecydowali się na proklamowanie ukraińskiej państwowości. W dniu 20 listopada Mała Rada ogłosiła Trzeci Uniwersał ustanawiający Ukraińską Republikę Ludową jako część Federacyjnej Republiki Rosyjskiej[30]. Określał on też granice, nieco węższe niż uchwale z 12 listopada:

> Do terytorium Ukraińskiej Republiki Ludowej należą ziemie zamieszkałe w większości przez Ukraińców: Kijowszczyzna, Podole, Wołyń, Czernihowszczyzna, Połtawszczyzna, Charkowszczyzna, Jekaterynosławszczyzna, Chersońszczyzna, Tauria (bez Krymu)[31].

Tego samego dnia opublikowano projekt konstytucji Republiki Ukraińskiej w ramach Federacyjnej Republiki Rosyjskiej autorstwa Hruszewskiego. Projekt zawierał artykuł o następującym brzmieniu:

> Terytorium Republiki Ukraińskiej obejmuje następujące ziemie z bezwzględną większością ukraińską, które obecnie należą do Państwa Rosyjskiego: gubernię kijowską, podolską, wołyńską, chełmską, czernihowską, połtawską, charkowską, jekaterynosławską, chersońską i taurydzką, z wyłączeniem części nieukraińskich (jak Krym), a z przyłączeniem sąsiednich terytoriów ukraińskich (z innych guberni). […] Dokładne rozgraniczenie na terytoriach pogranicznych ma być dokonane przez mieszane komisje, która za ostateczną podstawę przyjmą życzenia miejscowej ludności co do przynależności lub nie do Republiki Ukraińskiej[32].

W dniu 23 listopada Mała Rada zatwierdziła podział Ukrainy na okręgi wyborcze na potrzeby wyborów do Konstytuanty Ukraińskiej, które miały się odbyć

---

[29] Tamże, nr 173.

[30] UCR i Sekretariat Generalny przyjęły stanowisko, że od 7 listopada 1917 nie istnieje rząd ogólnorosyjski, gdyż taki może być utworzony tylko na zasadzie porozumienia wszystkich narodów i wszystkich sił *rewolucyjnej demokracji* Rosji. Radę Komisarzy Ludowych uznawano ewentualnie za rząd *piotrogrodzki*, o charakterze regionalnym, o takiej samej randzie jak rząd Donu, Syberii, Krymu, Białorusi czy Ukrainy. Zob. tamże, nr 232.

[31] Tamże, nr 187; *NVU*, nr 24; Zastrzeżono możliwość przyłączenia innych ziem na podstawie „zgody zorganizowanej woli narodów”.

[32] *UNVR*, nr 526.

w dniach 9–22 stycznia 1918. Utworzono 10 okręgów, w tym 9 jednoimiennych z guberniami[33]. Okręg taurydzki obejmował tylko kontynentalną część guberni[34].

W dniu 30 listopada sekretarz pracy UNR Mykoła Porsz i lider kijowskich bolszewików Siegiej Bakinski[35] odbyli rozmowę telefoniczną ze Stalinem, wówczas komisarzem ludowym spraw narodowościowych w Radzie Komisarzy Ludowych. Stalin i Bakinski podważali mandat UCR[36] i przynależność guberni „pozaautonomicznych" do Ukrainy. Stalin oburzył się, że „Centralna Rada odgórnie przyłącza do siebie wciąż nowe i nowe gubernie, nie pytając mieszkańców tych guberni, czy chcą wejść w skład Ukrainy". Porsz zareplikował stanowczo:

> Muszę zaznaczyć, że się bardzo mylicie. Jeszcze przed Uniwersałem zjazdy chłopskie jekaterynosławski, charkowski i chersoński wypowiedziały się za przyłączeniem do Ukrainy. Jekaterynosławska, i jeśli się nie mylę, także charkowska i odeska rada delegatów robotniczych wypowiedziały się za przyłączeniem. To wszystko[37].

Koncepcja „ośmiu i pół guberni" była w zasadzie paradygmatem polityki UNR do końca okresu Centralnej Rady. Ukraina w myśl tej koncepcji miała posiadać wybrzeże Morza Czarnego od Limanu Dniestru do Perekopu: gubernię chersońską i kontynentalną część taurydzkiej. Nie aspirowano do Podunawia ani do Krymu.

Na początku 1918 roku, już w czasie trwającej wojny z bolszewicką Rosją i po proklamowaniu pełnej suwerenności Ukrainy, Hruszewski opublikował broszurę *Na porozi nowoji Ukrajiny*, zawierającą geopolityczną, społeczną i kulturową wizję demokratycznego i socjalistycznego państwa. Konstatował tam zakończenie trwającej od XVII wieku politycznej i kulturowej orientacji Ukrainy na Moskwę. Stwierdzał konieczność i fakt powrotu do orientacji zachodniej oraz czarnomorskiej. Rozdział pt. *Orientacija czornomorśka* był syntetycznym zarysem historycznej roli Morza Czarnego wobec Ukrainy. Hruszewski pisał, że Morze łączyło Ukrainę z Azją Mniejszą, a tym samym z cywilizacjami śródziemnomorskimi i bliskowschodnimi, Wielki Step łączył z Chinami i Iranem, zaś Mołdawia – z Bałkanami. Region czarnomorski przedstawiony został jako zwornik kilku korytarzy, którymi docierały pozytywne wpływy cywilizacyjne i dzięki którym rozwijała

---

[33] Dziesiąty okręg, ostrogożski, obejmował fragmenty guberni kurskiej i woroneskiej.

[34] *UCR*, t. I, nr 192, 197.

[35] Siergiej Bakinski (Ludwig Bernheim) ur. 1883 w Rydze, w 1917 jeden z liderów organizacji bolszewickiej w Kijowie. Od 25 grudnia 1917–4 marca 1918 sekretarz spraw narodowościowych w Sekretariacie Ludowym UNR (zob. dalej), w okresie międzywojennym pracował na drugorzędnych funkcjach w aparacie gospodarczym ZSRR, stracony w 1939.

[36] Domagali się zwołania krajowego zjazdu delegatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich Ukrainy, który przejąłby pełnię władzy do zwołania Konstytuanty. Oczywiście była to próba szantażu i manipulacji: Stalinowi chodziło o zjazd delegatów zdominowany przez bolszewików lub wręcz wybrany pod lufami karabinów Czerwonej Gwardii. Porsz replikował, że UCR jest właśnie zjazdem delegatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich.

[37] Tamże, nr 211.

się gospodarka oraz kultura Ukrainy. Wskutek antagonizmów z Bizancjum, Turcją i ordami koczowniczymi oraz wskutek polityki Moskwy, Ukraina nie mogła w pełni dotąd wykorzystywać szans stwarzanych przez Morze Czarne, choć „w ogóle, jeśli warunki sprzyjały, Ukraina parła do tego, by szeroko zawładnąć wybrzeżem czarnomorskim i stanąć na nim mocną nogą"[38].

Hruszewski zaprojektował też nowy podział terytorialny Ukrainy (w granicach dziesięciu okręgów wyborczych ustanowionych przez UCR w listopadzie 1917), polegający na utworzeniu jednostek mniejszych od guberni, a większych od powiatu: 27 ziem, liczących po około 700–800 tysięcy mieszkańców. Trzy największe miasta – Kijów, Charków i Odessa miałyby równy im status wydzielonych okręgów. Proponowane nazewnictwo ziem było mieszaniną terminów historycznych z różnych epok, terminów motywowanych geografią fizyczną oraz motywowanych nazwą ośrodka. Na Południu Ukrainy powstałyby następujące jednostki terytorialne: Naddniestrze (*Podnistrow'ja*) lub Pobrzeże (*Pobereże*) między Dniestrem a Bohem, ze stolicą w Bałcie; Odessa – okręg metropolitalny od Limanu Dniestru do Limanu Tuligulskiego; *Pomor'ja* ze stolicą w Mikołajowie; Nowe Zaporoże (*Nowe Zaporiżżja*) ze stolicą w Chersoniu[39]. W dniu 6 marca 1918 Mała Rada uchwaliła ustawę o podziale terytorialnym Ukrainy opartą na koncepcji Hruszewskiego, przy czym nazwa ziemi z ośrodkiem w Bałcie brzmiała: *Podnistrow'je*[40]. Podział takowy jednak nie został wprowadzony w życie[41].

10.2. Nadczarnomorze w dobie Ukraińskiej Centralnej Rady (wiosna–jesień 1917)

Po rewolucji lutowej na prowincji Imperium Rosyjskiego, w tym Ukrainy, nastąpiła eksplozja ożywienia politycznego. Powstało kilka konkurencyjnych struktur politycznych, aspirujących do kontroli sytuacji. Z polecenia Rządu Tymczasowego stworzono struktury gubernialnych, miejskich i powiatowych komitetów obywatelskich i rad oraz instytucję komisarzy. Struktura ta była zdominowana przez siły polityczne rosyjskiego centrum: kadetów i oktiabrystów. Rywalizującą strukturą były rady delegatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich, przez większą część

[38] M. Hruševs'kyj, *Na porozi Novoï Ukraïny. Hadki i mriï*, Kyïv 1918, reprint Kyïv 1991, s. 18.

[39] Tamże, s. 105–109.

[40] Protokol zasidannja Maloï Rady ščodo Zakonu pro zemel'nyj podil Ukraïny, 6 marca 1918, w: V. Serhijčuk, *Etnični meži i deržavnyj kordon Ukraïny,* Kyïv 2008, s. 19–20.

[41] Koncepcja Hruszewskiego była podobna do wprowadzonego w latach trzydziestych i czterdziestych i funkcjonującego do dziś podziału na obwody. *Podnistrow'ja* i okręg Odessy Hruszewskiego razem odpowiadają mniej więcej dzisiejszemu obwodowi odeskiemu (bez Podunawia), Pomor'ja miało mieć kształt bardzo zbliżony do dzisiejszego obwodu mikołajowskiego, a Nowe Zaporoże byłoby prawie identyczne z dzisiejszym obwodem chersońskim. Duże zbieżności występują też w innych regionach Ukrainy.

1917 roku zdominowane przez rosyjską lewicę: mienszewików i eserowców, ale nie przez bolszewików. Trzecią siłą były rodzaju zjazdy, rady i komitety narodowe, w tym ukraińskie.

Zaraz po rewolucji lutowej doszło do eksplozji ukraińskiego ruchu kulturalno-oświatowego. Na całej Ukrainie, w tym w guberni chersońskiej i taurydzkiej, powstała sieć „Proswit" i podobnych organizacji. Przejście do działalności politycznej było jednak trudniejsze. Najważniejszym ośrodkiem ukraińskiego ruchu narodowego na Południu stała się Odessa. W dniu 17 marca 1917 powstał Odeski Ukraiński Komitet Kierowniczy, na czele którego stanęli działacze„Proswity" sprzed wojny: Serhij Szełuchyn jako przewodniczący, Iwan Łucenko, Wołodymyr Czechiwski. Pierwszy wiec poparcia dla UCR odbył się 20 marca, kolejny 1 kwietnia, trzeci zaś 8 kwietnia, z postulatem autonomii terytorialnej obejmującej wszystkie ukraińskie ziemie etnograficzne: „Uważając Chersońszczyznę za kraj odwiecznie ukraiński, domagamy się włączenia jej w granice przyszłej autonomii Ukrainy"[42]. W dniu 26 kwietnia 1917 zgodnie z dyrektywą UCR utworzono Ukraińską Gubernialną Radę Chersońszczyzny (UHRCh) z liderem odeskiej UDSPR Wołodymyrem Czechiwskim na czele i z siedzibą w Odessie[43]. W składzie reprezentacji terytorialnej w UCR znaleźli się Szełuchyn, Mazurenko i Mykytenko w imieniu guberni chersońskiej oraz Łucenko i Iwan Romanczenko w imieniu Odessy[44]. W UCR znaleźli się także dwaj przedstawiciele garnizonu odeskiego: miczman Wasyl Pyłyszenko z marynarki i chorąży Kuszcz z wojsk lądowych[45].

Ukraiński Komitet Organizacyjny w Mikołajowie z Borysem Brojakiwśkym na czele powstał 9 kwietnia 1917 roku. W czerwcu na wzór Odessy przemianowano go na Mikołajowski Ukraiński Komitet Kierowniczy. Ośrodek mikołajowski był jednak słabszy od odeskiego, dochodziły narzekania na „brak świadomych sił kierowniczych"[46]. Najgorzej wyglądała sytuacja w Chersoniu, gdzie wiosną 1917 powstało tylko stowarzyszenie kulturalne Ukraińska Chata.

Wolniej postępowało formowanie ukraińskich struktur w guberni taurydzkiej. W dniach 23–25 marca powstała Symferopolska Hromada Ukraińska oraz Symferopolski Ukraiński Klub Wojskowy im. Hetmana Doroszenki[47]. Manifestacje

---

[42] T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja i dijal'nist' orhaniv vlady Central'noï Rady na Pivdni Ukraïny*, Sumy 2012, s. 68.

[43] Więcej zob. tamże, s. 72–73.

[44] Iwan Romanczenko – działacz USDRP, biografia niejasna m.in. ze względu na popularne nazwisko i częsty w ówczesnych źródłach zwyczaj pomijania imienia. Najprawdopodobniej z Odessą był związany stosunkowo krótko w 1917 roku. Zob. T. Vinc'kovs'kyj, *Ivan Romančenko: rečnik ukraïns'koho robitnyctva*, w: *Čornomors'ka chvylja…* W późniejszych dokumentach jako dokooptowani reprezentanci Odessy figurują Wołodymyr Czechiwski oraz Czarnota.

[45] *UCR*, t. I, nr 20.

[46] *UNVR*, nr 194.

[47] Relacja Jurka Tiutiunnyka (późniejszego generała AUNR) z pierwszych mitingów ukraińskich w Symferopolu, na których tworzono te struktury, jest znakomitym opisem mechanizmów agitacji narodowej. Zob. Ju. Tjutjunnyk, *Revoljucijna stychija. Zymovyj pochid 1919–20 rr. Spomyny,* L'viv 2004,

poparcia dla UCR odbyły się już w marcu także w Melitopolu i Teodozji[48]. W połowie kwietnia w Sewastopolu powstała Sewastopolska Ukraińska Czarnomorska Hromada, na czele której stanął Wiaczesław Łaszczenko[49]. Delegaci z Taurii nie uczestniczyli jednak we Ukraińskim Kongresie Narodowym ani nie znaleźli się w pierwszym składzie reprezentacji terytorialnej w UCR, choć miejsca dla nich były przewidziane. Dopiero później do UCR został dokooptowany Hryhorij vel Jurij Dežur-Żurow[50].

Początkowo ruch ukraiński odnosił sukcesy w zdobywaniu wpływu na ogólne struktury rewolucyjne, przynajmniej w pewnym zakresie. W dniach 19–21 kwietnia w Odessie z inicjatywy ogólnej (nieukraińskiej) gubernialnej rady delegatów robotniczych odbył się gubernialny zjazd chłopski, na którym obecni byli także delegaci z części Podola i Besarabii. Na zjeździe panowały ukraińskie nastroje narodowe. Szełuchyn, Borowyk i Ilko Hawryluk[51] dostali owacje[52]. Również na zjeździe chłopskim guberni chersońskiej, taurydzkiej i jekaterynosławskiej, który odbył się w Chersoniu 6 maja, uchwalono rezolucję na rzecz autonomii Ukrainy w ramach federacyjnej demokratycznej Rosji[53]. Na zjazd gubernialny zwołany w Odessie 28 maja przez gubernialny Komitet Obywatelski, a więc po linii Rządu Tymczasowego, a nie po linii radzieckiej, delegatów organizacji ukraińskich zaproszono tylko w ograniczonej liczbie i nie dopuszczono dyskusji na temat autonomii[54].

Najważniejszym wydarzeniem pierwszego etapu rewolucji ukraińskiej na Południu był I Chersoński Gubernialny Ukraiński Zjazd Narodowy, który z udziałem około trzystu delegatów reprezentujących ukraińskie społeczności i organizacje obradował od 11 do 13 lipca w Odessie w Teatrze Miejskim. Potwierdzono tam poparcie dla UCR jako organu ustawodawczego i Sekretariatu Generalnego jako rządu, potępiono politykę Rządu Tymczasowego i wezwano do budowy Federacyjnej Rosyjskiej Republiki Demokratycznej. Na zjeździe widoczny był już pewien rozdźwięk między ukraińską lewicą (UPSR i USDRP), a niepodległościową centroprawicą – do komitetu wykonawczegoUHRCh nie wybrano Szełuchyna i Łucenki, którzy zostali dopiero później dokooptowani[55].

---

s. 14–18. Zob. też: O. Bat', *Ukraïna v Krymu*, w: *Tak tvorylosja ukraïns'ke vijs'ko. 10 spohadiv učasnykiv vyzvol'noï vijny 1917–1920-ch rokiv*, red. R. Koval', Kyïv–Vynnycja 2008; G. Skrukwa, dz. cyt., s. 150–151.

[48] Szerzej zob. T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja…,* s. 179–180.

[49] Tamże, s. 186–196. Zob. też niżej.

[50] *UCR*, T. I, nr 21, nr 94.

[51] Ilko Hawryluk – ur. 1888 (?) na Wołyniu, publicysta, działacz ukraińskiego ruchu narodowego w Odessie, 1918 zastępca gubernialnego komisarza UNR na Chersońszczyznę; od 1920 na emigracji w Rumunii, zmarł po 1941 (?). Zob. T. Vinckovs'kyj, *Il'ko Havryljuk: na krylach publicystyky v polityku*, w: *Čornomors'ka chvylja…*

[52] *UNVR*, nr 62; Zob. też. T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja*…, s. 73.

[53] *UNVR*, nr 94; *UCR*, t. I, nr 55.

[54] T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja*…, s. 75.

[55] *UNVR*, nr 266.

W guberni taurydzkiej ukraiński zjazd gubernialny odbył się dopiero 25–27 sierpnia w Symferopolu. Uchwalono rezolucję przeciw polityce Rządu Tymczasowego i z poparciem dla Ukraińskiej Konstytuanty w granicach etnograficznych[56]. Zwołano też kolejny zjazd do Melitopola na 9–11 września. Tam wybrano Ukraiński Gubernialny Komitet Wykonawczy, którego siedziba miała się znaleźć w Symferopolu[57]. Przewodniczącym Komitetu został Opanas Andrijewski[58].

Latem 1917 uwidoczniła się zasadnicza słabość ukraińskiej rewolucji doby Centralnej Rady – zawieszenie między miastem a wsią i nieposiadanie silnego zaplecza ani tu, ani tam. W miastach ruch ukraiński był postrzegany jako wiejski. W wyborach do rad miejskich Odessy i Chersonia listy ukraińskie zdobyły tylko mniejszościowe kwoty mandatów. Liderzy UCR stali na stanowisku, że reprezentują wiejską ukraińskojęzyczną większość ludności kraju, „morze ukraińskiego narodu oblewające maleńkie wysepki miast Ukrainy"[59]. W ich najgłębszym moralnym przekonaniu tak było, jednak w znacznej części Ukrainy ukraiński ruch narodowy nie znajdywał zrozumienia wśród ludności wiejskiej, przynajmniej w 1917 roku. Ukraińska wieś odczuwała antagonizm i nieufność wobec miasta, nie przekładało się to jednak na poparcie dla nacjonalizmu ukraińskiego. Nie wynikało to oczywiście z winy ukraińskiego nacjonalizmu, a z okoliczności niezależnych: Rosja carska była państwem tak opresyjnym, że do 1917 ukraiński ruch narodowy nie miał praktycznie żadnych możliwości prowadzenia agitacji narodowej na wsi, zaś w 1917 cały ład polityczno-społeczny Imperium Rosyjskiego zawalił się tak szybko, że „«Normalne» etapy rozwoju narodowego zostały wówczas odwrócone. Ukraińcy tworzyli jednostki wojskowe, zanim ich żołnierze mogli przejść choćby przez ukraińską szkołę powszechną. Formowali rząd narodowy, zanim uzyskali kontrolę nad administracją w swoich miastach i miasteczkach"[60].

Sytuacja na Nadczarnomorzu w 1917 roku dość wyraziście odzwierciedla ten problem. W czerwcu 1917 roku instruktor UCR wysłany do powiatu chersońskiego w celu organizacji „Proswit" raportował, że w wielu wsiach udało się je założyć, ale w wielu natrafia się na strach, obojętność, wrogość i najbardziej fantastyczne pogłoski, na przykład, że w „Proswicie" będą siłą zmuszać do mó-

[56] Tamże, nr 374.

[57] T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja*…, s., s. 198–199.

[58] Opanas (Panas) Andrijewski – ur. 1878 w guberni kijowskiej, adwokat, 1917–1918 przewodniczący Ukraińskiego Gubernialnego Komitetu Wykonawczego Taurii, od końca 1917 członek UPSS. Od 14 listopada 1918 do 4 maja 1919 członek Dyrektoriatu UNR, rzecznik orientacji na Ententę, wykluczony po nieudanym prawicowym puczu Wołodymyra Oskiłki (29 kwietnia 1919). Przebywał na emigracji w Czechosłowacji i Austrii, zmarł w 1955 roku.

[59] *NVU*, nr 7. Zob. też M. Hruševs'kyj, dz. cyt., s. 36–44.

[60] R. Szporluk, *Stosunki polsko-ukraińskie w 1918 roku: uwagi do dyskusji*, w: tegoż, *Imperium, komunizm, narody. Wybór esejów*, Kraków 2003, przeł. S. Czarnik, A. Nowak, s. 71. Zob. też W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000, s. 85–102.

wienia po niemiecku! Co więcej, okazywało się, że regionalna tożsamość noworosyjska jest miejscami rzeczywistością społeczną. Autor raportu relacjonował wypowiedź nauczyciela, którego zarekomendowano mu jako Ukraińca i potencjalnego lidera „Proswity":

> Chersońska gubernia to Noworosja, a nie Małorosja. Jakby była Ukrainą, to nie nazywałaby się Noworosją. Przez to to się tak nazywa: Wielkorosja, Małorosja, Noworosja. Jeśli Noworosję nazwać Ukrainą, to jak wtedy nazywać Wielkorosję? Wtedy trzeba by zniszczyć samą nazwę Wielkorosja, bo byłoby na nic. Nasza wieś, prawda, małoruska, czy jak teraz zaczęto nazywać, ukraińska, ale gadają tu nie w czystym ukraińskim języku; im trudno będzie się uczyć po ukraińsku. Czy jest czysty ukraiński język? Ot weźcie słowo *batih* – tatarskie, trzeba je usunąć i zamienić innym, a jakim je zamienicie? Próbowałem czytać wasze książki, ale z trudem je rozumiem, a waszego profesora Truszewskiego [*sic!*] zupełnie nie rozumiem. Przyznacie towarzyszu, ja was słucham, ale nie rozumiem. Ale jakby tak dzieci uczyć w szewczenkowskim języku, no to można[61].

W innej wsi sytuacja była podobna:

> Zawitawszy do nauczycieli i powiedziawszy, w jakiej sprawie przyjechałem do wsi – przeczytać ludziom o Związku Chłopskim, o Proswicie, o ukraińskiej szkole, jeden z nich mówi: to wszystko bardzo dobre, ale my to załatwimy sami, swoimi miejscowymi siłami, i bardzo dobrze, że u nich we wsi nie ma żadnych partii, Proswit, i, na Boga, nie opowiadajcie o Ukrainie, bo tu ludzie bardzo wymieszani mieszkają, Ukraińcy się zruszczyli, a wy zaczniecie siać rozłam, skłaniając Ukraińców do Ukrainy, i będzie wrogość, pogrom[62].

Autor raportu to komentował:

> Nauczyciel Sz. to nie jakieś „wyjątkowy przypadek", a ogólny obraz nauczycielstwa powiatu chersońskiego. Rzadko gdzie w powiecie chersońskim natrafisz na nauczyciela, który orientuje się w ruchu ukraińskim, w ładzie politycznym – autonomia, federacja. Rzadko który nauczyciel zainteresuje się szkołą ukraińską nie dla własnego interesu, rozróżnia język literacki od wiejskich gwar, zna historię rozwoju ukraińskiego języka i literatury[63].

Nauczyciel wiejski Chersońszczyzny z dużym wysiłkiem osiągnął cenzus wykształcenia który jednoznacznie asocjuje mu się z używaniem języka rosyjskiego. Konieczność używania ukraińskiego odbiera jako „obrócenie w mużyka". Co więcej, jego świadomość językowa jest tego rodzaju, że nie dostrzega wspólnoty trzech wariantów języka ukraińskiego: wiejskiego języka mówionego, XIX-wiecznego języka poetyckiego i współczesnego standardowego. Ów nauczyciel akceptuje „język szewczenkowski", ale nie akceptuje jego rozwoju do rangi języka współczesnej komunikacji, nie akceptuje w nim internacjonalizmów, na przykład odrzuca sło-

[61] *UNVR*, nr 203.
[62] Tamże. Związek Chłopski (*Selanśka Spiłka*) – powszechna organizacja związana z partią UPSR.
[63] Tamże.

wo *mandat* jako „ukraiński wymysł". Instruktor UCR zapytuje więc, „jak językiem szewczenkowskim uczyć arytmetyki?"[64]

W dniu 17 sierpnia 1917 roku odbył się zjazd gubernialny powiatowych instruktorów UCR Chersońszczyzny. Oceniono, że relatywnie dobrze wygląda stan pracy kulturalno-oświatowej w powiecie ananiewskim, gdzie rozkolportowano broszury, udało się założyć kilka komórek „Proswity" i Związku Chłopskiego. Bardzo źle – w powiecie chersońskim. Z niektórych powiatów brak wiarygodnych informacji. Najtrudniejszym terenem okazał się powiat tyraspolski:

> Na miejscu nie ma ukraińskiej inteligencji, oprócz czterech wiejskich nauczycieli i Ukraińskiej Gromady Wojskowej w samym mieście Tyraspolu. […] Ludzie już są poddani wpływowi propagandy, że oni nie Ukraińcy, a Noworosy, i żadnej Ukrainy z Centralną Radą nie uznają. Rada delegatów robotniczych i żołnierskich i rosyjskie partie, atakże miejscowa inteligencja, bardzo wrogo odnoszą się do Ukraińców. Żadnych ukraińskich organizacji na wsiach nie ma. […] Powiat tyraspolski jest gniazdem byłej Czarnej Sotni[65].

W sierpniu pojawiały się już sygnały alarmujące. Korespondent ówczesnej najważniejszej ukraińskiej gazety „Nowa Rada", Łeonid Mykołajewycz, pisał, że powiat ananiewski „śpi głębokim narodowym snem". Najżywszymi ośrodkami ukraińskiego ruchu narodowego w powiecie są Birzuła (obecnie Podilśk, 1935–2016 Kotowsk) i Hołta – węzły kolejowe, przy czym Birzuła leży w otoczeniu wsi mołdawskich. Życie ukraińskie pulsuje też w Bereziwce, ale starym *proswitnickim* torem, odbywają się koncerty i przedstawienia, lecz to za mało w czasie rewolucji. Krytykowano postawę ukraińskiej inteligencji z Odessy, która nie poświęca uwagi miejscowościom oddalonym tylko o kilka godzin jazdy koleją[66].

Podobnie wyglądała sytuacja w guberni taurydzkiej. Po pierwszym ukraińskim zjeździe gubernialnym w korespondencji do Kijowa pisano:

> Ukraińska ludność nie śpi, pracuje ile sił. Z raportów z miejsc okazuje się, że świadomość wzrasta nie tylko w powiatach północnych, gdzie Ukraińcy są większością, ale nawet na wybrzeżu Krymu powstały ukraińskie hromady. Oczywiście nie wszystkie organizacje idą po zdecydowanym szlaku. Niektóre grupki ograniczają się do przedstawień. Większość hromad stanęła na twardym gruncie, choć stałych działaczy jest za mało. Niewielka liczba twardo przekonanych ludzi idzie zdecydowanie naprzód, budząc nieświadomych, prowadzi za sobą mało świadomych. Prawie cała Tauria usiana jest ukraińskimi kółkami. Nasze ojczyste słowo rozbrzmiewa wszędzie. Robią nam naokoło przeszkody, ale każde działanie organizacji zmusza wrogów, by liczyć się z Ukraińcami. W niektórych miastach Ukraińcy weszli do rad miejskich, zarządów ziemskich itp. W niektórych miastach Ukraińcy czują za sobą siłę. Sama sewastopolska hromada liczy 5 tysięcy członków, nie licząc ukraińskich eserów i członków Związku Chłopskiego, gdzie jest jeszcze więcej członków. Nie oznacza to,

[64] Tamże. Konstatacja inspektora, że „rzadko który nauczyciel odróżnia język literacki od wiejskich gwar" jest nieścisła. Ów nauczyciel w istocie zbyt mocno je odróżnia.

[65] *UNVR*, nr 324.

[66] *UNVR*, nr 360.

że wszystko jest w porządku. Choć raporty z miast były gdzieniegdzie wspaniałe, przyszło słyszeć i smutne wieści. Nasz ludność odnosi się do ukraińskiego ruchu obojętnie, bardzo przeszkadzają „ziomeczkowie”[67].

Krytyka stanu procesów terytorialnej nacjonalizacji na Nadczarnomorzu pojawiła się też w artykule M. Karbowskiego opublikowanym 26 października w gazecie „Narodna Wolja”, organie Związku Chłopskiego:

Ukraińskość na Chersońszczyźnie jest reprezentowana przez nieliczną inteligencję. Chłopstwo jest ciemne, w niektórych powiatach znacznie zrusyfikowane. Potężne centra rusyfikacji, jak Odessa i Mikołajów, czynią swoje… Przez siedem miesięcy rosyjskie partie polityczne wysyłały na gubernię setki agitatorów, zalewając ją swoją literaturą. Ukraińcy zaś mogli przeciwstawić agitatorów pojedynczych, a literatury – troszkę. Rosyjskie partie miały w swoich rękach aparat administracyjny, pieniądze, prasę; Ukraińcy – kilka silnych indywidualności, kopiejki i dwie gazety, adresowane tylko do inteligencji, nieciekawe, nie mające ani wpływu, ani nakładu. I przy wszystkich tych „żywiołowych” nieszczęściach wszystkie siły ukraińskie nie były wykorzystane jak należy. […] Inteligencja siedzi w centrach – miastach, trudno jej przenieść swą działalność poza ich granice. W miastach na Chersońszczyźnie nie zrobiła ona nic przez 6 miesięcy. Ani podczas wyborów do dum miejskich, ani do ziemstwa, ona nie zwróciła się do mas, nie żyła z nimi, nie działała. Fakt, że w miastach – Chersoniu, Mikołajowie, Jelizawecie, Aleksandrii ukraińskie niezależne listy podczas wyborów do dum miejskich przegrały, pokazuje, jak mało inteligencja działa wśród narodu. A w każdym z tych miast na przedmieściach jest wyłącznie ludność ukraińska, która przy normalnym prowadzeniu roboty oddałaby swe głosy na ukraińskich kandydatów. Inteligencki kierunek w działalności, praca kulturalna w Proswitach, Chatach itd., zatrzymała ukraiński rozwój polityczny, zatrzymała proces organizacji narodowo-politycznej, a pierwszej kolejności chłopstwa[68].

Ten sam autor zwracał uwagę na możliwość odwrócenia trendu poprzez odwołanie się do dwóch czynników: do formacji wojskowych ukraińskiej rewolucji narodowej i do programu socjalnego:

Chłopstwo Chersońszczyzny nie powiedziało jeszcze ostatniego słowa. Ono już wiele słyszało „za Ukrainę”, słyszało od przyjezdnych ludzi, agitatorów, od synów i braci, którzy są na froncie. Są tacy, co zapisali się jako kozacy ukraińskich pułków i niosą wsi nowinę „o tej Ukrainie”. Ale wieś słyszy też połajanki i hańbienie Ukrainy, słyszy je od bardzo różnych ludzi, począwszy od Czarnej Sotni, a skończywszy na tych, co stoją pod sztandarem „ziemi i wolności”, na tych, którym wieś wierzy i od których spodziewa się otrzymać i ziemię i wolność. Jedni dają ziemię i wolność i mówią, że nie trzeba do tego żadnej Ukrainy, żywioł zaś mówi o czymś swoim, rodzimym, że „trzeba mieć tą Ukrainę”. […] Ukraińskie partie na Chersońszczyźnie zaczynają teraz brać się do masowej pracy, ale jest im ciężko. Bez pomocy z innych ośrodków znajdą się w nierównych warunkach walki z potężnymi konkurentami z jednej strony i ciemnymi wrogami z drugiej[69].

[67] *UNVR*, nr 374. „Ziomeczkowie” – oryg. *zemlaczki,* najprawdopodobniej ironicznie o ludziach odwołujących się do wspólnoty terytorialnej i dyskredytujących tożsamość ukraińską.

[68] *UNVR*, nr 474.

[69] Tamże. Na temat roli zukrainizowanych formacji starej armii i powstających nowych ukraińskich formacji wojskowych w procesach kształtowania ukraińskiej tożsamości zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s 119–183.

Właśnie ukraiński ruch wojskowy był obok ruchu polityczno-wojskowego drugim filarem ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji na Południu. Żołnierze etnicznego pochodzenia ukraińskiego w 1917 roku we Froncie Rumuńskim stanowili około 25–30 proc. składu osobowego, a we Flocie Czarnomorskiej aż 65–75 proc.[70] Odessa była siedzibą dowództwa Odeskiego Okręgu Wojskowego (OWO) obejmującego gubernię chersońską, taurydzką, jekaterynosławską i większą część besarabskiej. Była też potężnym garnizonem, liczącym ok. 50–100 tysięcy ludzi[71]. Żołnierze byli w 1917 roku grupą społeczną najsilniej przyjmującą ideę ukraińskiego nacjonalizmu[72]. Potencjał ten z wielu przyczyn, w tym z powodu antymilitaryzmu części liderów UCR, nie został w pełni skutecznie wykorzystany[73].

Już 17 kwietnia 1917 roku powstała Odeska Ukraińska Rada Wojskowa (OUWR) reprezentująca Ukraińców garnizonu odeskiego. W dniu 26 kwietnia utworzono zrzeszającą większą liczbę zwolenników, organizację o nazwie Odeski Ukraiński Kosz Wojskowy, wzorowaną na kijowskim Klubie im. Połubotka[74]. Zasięg działalności Kosza miał obejmować Front Rumuński, OWO i Flotę Czarnomorską. Na czele Rady i Kosza stanął Łucenko. Działacz ten zresztą dysponował już wtedy pierwszą na terenie całej Ukrainy w ramach Imperium Rosyjskiego organizacją paramilitarną. Na przełomie lat 1916 i 1917 Łucenko stanął na czele Komitetu Wojskowo-Sportowego w Odessie – legalnej struktury, która miała za zadanie przygotowywać młodzież do służby w armii. Po rewolucji do nazwy Komitetu dodano słowo Ukraiński i zaczął on zajmować się formowaniem organizacji „Ode-

[70] V. Holubko, *Armija Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky 1917–1918. Utvorennja ta borot'ba za deržavu*, L'viv 1997, s. 29. Front Rumuński był związkiem operacyjnym złożonym z armii rosyjskich i rumuńskich, w 1917 roku odpowiadającym za odcinek frontu od ujścia Dunaju do Bukowiny. Nominalnym dowódcą Frontu był król rumuński Ferdynand, faktycznym zaś w 1917 roku jego zastępca, rosyjski generał broni Dmitrij Szczerbaczow. Siedzibą dowództwa były Jassy. Główną bazą Floty Czarnomorskiej był Sewastopol, drugą zaś co do znaczenia – Odessa.

[71] O.H. Šyško, *Do istoriï ukraïns'koho ruchu v Odesi: kviten' 1917 roku*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu", T. 18, 2007, s. 97.

[72] Przyczynami tego były doświadczenia wojenne dezawuujące tradycyjny system polityczno-społeczny Imperium Rosyjskiego, wzrost znaczenia oficerów czasu wojny, którzy – przynajmniej w części – wnosili do armii nastroje inteligenckiej kontestacji, zwiększona motywacja do używania języka ukraińskiego w piśmie, by kontaktować się z rodziną, przykłady tworzenia jednostek narodowych (czechosłowackich, łotewskich i polskich) w armii rosyjskiej inspirujące inne grupy etniczne do analogicznych aspiracji, wreszcie kontakt z Galicją i Ukraińcami galicyjskimi. Szerzej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 145–148; M. fon Hagen, *«U vijnach tvorjat'sja nacïï»: naciotvorennja v Ukraïni pid čas Peršoï svitovoï vijny*, w: *Ukraïna: procesy naciotvorennja*, red. A. Kappeler, Kyïv 2011, s. 276–280.

[73] Więcej zob. G. Skrukwa, dz.cyt., s. 148–183. Przywódcy ukraińskiej lewicy, z wyjątkiem Symona Petlury, uznawali siły zbrojne za immanentne zagrożenie dla socjalizmu i demokracji i postulowali zastąpienie stałej armii ludową milicją. W ukraińskim ruchu wojskowym duże wpływy miała partia niepodległościowa (UPSS), traktowana przez dominujące w Centralnej Radzie USDRP, UPSR i UPSF bardzo nieufnie.

[74] Ukraiński Klub Wojskowy im Hetmana Pawła Połubotka założony w marcu 1917 w Kijowie był organizacją orientacji niepodległościowej, jego przewodniczącym był Mykoła Michnowski. Szerzej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 152–153.

ska Sicz" wzorowanej na przedwojennych galicyjskich organizacjach sportowo-wychowawczo-paramilitarnych „Sicz" i „Sokił"[75]. OUWR 13 czerwca 1917 roku zażądała wydzielenia osobnych ukraińskich pododdziałów, oddziałów i związków taktycznych oraz przeniesienia Ukraińców z głębi Rosji i z innych frontów na Front Południowo-Zachodni i Rumuński oraz do okręgów Odeskiego i Kijowskiego, popierała także postulat autonomii Ukrainy w pełnych granicach etnograficznych[76]. W Symferopolu powstał Symferopolski Klub Wojskowy im Hetmana Doroszenki[77].

Ukraiński ruch wojskowy w Odessie znalazł się w konflikcie z ogólnorosyjskim regionalnym ruchem rad. Na jego czele stał Komitet Wykonawczy Rad Frontu Rumuńskiego, Floty Czarnomorskiej i Okręgu Odeskiego (Rumczerod), założony na przełomie maja i czerwca, zdominowany przez rosyjskich eserowców oraz mienszewików. Rumczerod pretendował do przejęcia pełni władzy nad gubernią chersońską, taurydzką i besarabską, choć był strukturą wybitnie niereprezentatywną. Na 137 miejsc 60 przydzielono robotnikom (w praktyce objęli je działacze partii lewicowych), 40 żołnierzom, 17 chłopom i 10 marynarzom. Taki podział jawnie dyskryminował wiejską większość ludności, zaś na gruncie wojskowym zaniżał reprezentację Floty Czarnomorskiej, w której Ukraińców było więcej niż Rosjan[78].

Szef sztabu OWO (a od września 1917 także komendant OWO), gen. dyw. Nikandr Marks, postać bardzo nieszablonowa, oficer i naukowiec o poglądach postępowo-demokratycznych, w pewnym stopniu sympatyzował z ukraińskim ruchem wojskowym[79]. Na początku lata 1917 zgodził się na częściową ukrainizację wojsk okręgu. W lipcu 1917 w Odessie utworzony został Kureń Hajdamacki[80]. Jednostka ta należała do charakterystycznego dla ukraińskiej rewolucji nurtu historycznej stylizacji[81]. Nosiła umundurowanie wzorowane po części na kozakach

---

[75] T. Vinckovs'kyj, O. Muzyčko, *Ivan Lucenko: vijs'kovyj likar – pretendent na het'mana Ukraïny*, w: *Čornomors'ka chvylja*..., s. 114.

[76] *UNVR*, nr 174. Zob. też tamże, nr 246.

[77] *UNVR*, nr 150.

[78] V. Kedrovs'kyj, *1917 rik.Spohady člena Ukraïns'koho Vijs'kovoho Heneral'noho Komitetu i tovaryša Sekretara Vijs'kovych Sprav u časi Ukraïns'koï Central'noï Rady*, Winnipeg 1967, s. 104–105.

[79] V. Kedrovs'kyj, dz. cyt., s. 90–93; V. Fajtel'berg-Blank, V. Savčenko, *Odessa v èpochu vojn i revoljucij 1914–1920*, Odessa 2008, s. 43. Nikandr Marks (w części literatury imię podawane w wersji Nikanor) – ur. 1861 w Teodozji (?), gen. dyw. RIA. Równolegle ze służbą wojskową zajmował się nauką (paleografia, historia, etnografia), w 1910 ukończył Moskiewski Instytut Archeologiczny i objął tam stanowisko wykładowcy paleografii. 1915–1917 szef sztabu OWO, od września do listopada 1917 także komendant OWO. W 1919 roku współpracował z władzami bolszewickimi na Krymie, za co potem był sądzony przez sąd polowy „białych" i skazany na cztery lata katorgi, ostatecznie ułaskawiony. W 1920 brał udział w tworzeniu Uniwersytetu w Jekaterynodarze, zm. tamże 1921.

[80] W terminologii wojskowej wypracowanej w Legionie Ukraińskich Strzelców Siczowych u boku armii austriackiej w latach 1914–1918, *kureń* był odpowiednikiem batalionu. W formacjach na terenie Ukrainy Naddnieprzańskiej (w byłym Imperium Rosyjskim) terminologia wojskowa była stosowana dość dowolnie, i jednostki o nazwach „Kureń" lub „Kosz" mogły mieć najróżniejsze i bardzo płynne stany ilościowe.

[81] W czasie rewolucji i wojny domowej na terenie byłego Imperium Rosyjskiego u wszystkich stron walczących wystąpił charakterystyczny fenomen teatralizacji i nadawania znaczenia symbolicz-

kubańskich: czerkieski, kolorowe czapki z szłykami, wyszywane koszule. Sama nazwa „hajdamacy" była popularna w ukraińskim ruchu wojskowym w 1917 roku, jednak wywoływała pewien niepokój wśród ludności Odessy[82]. Jesienią 1917 roku Kureń rozbudowano do rozmiaru Odeskiej Brygady Hajdamackiej z trzema kureniami pieszymi, pułkiem konnym, i baterią artylerii[83]. Dowódcą Brygady został ppłk. Marko Mazurenko. Jesienią powstał także Kureń Hajdamacki w Symferopolu, Batalion Hajdamacki w Teodozji i kilka innych jednostek podobnego typu. Na całą Chersońszczyznę próbowała poszerzyć swoją działalność odeska organizacja paramilitarna „Sicz", będąca lokalnym odpowiednikiem ogólnoukraińskiego ruchu milicji ludowej – Wolnego Kozactwa[84]. Struktury wolnokozackie powstały też oddolnie w różnych ośrodkach guberni[85].

10.3. UNR kontra radzieckie republiki Południa (jesień 1917–wiosna 1918)

Po przewrocie bolszewickim sytuacja polityczna na Południu Ukrainy była niewyklarowana przez dłuższy czas, jeszcze bardziej niż w Kijowie[86]. Wytworzył się trójkąt relacji: bolszewicy – siły wierne Rządowi Tymczasowemu – Ukraińska Republika Ludowa.

W dniach 6–9 listopada w Odessie obradował II Chersoński Gubernialny Ukraiński Zjazd Narodowy. W rezolucji końcowej uchwalono uznanie UCR za najwyższą władzę na Ukrainie i zażądano poszerzenia jej władzy na wszystkie obszary zamieszkałe przez Ukraińców, w tym Chersońszczyznę[87]. UCR zaczęła

---

nego mundurowi kosztem jego walorów praktycznych: noszenie mundurów kolorowych, stylizowanych na historyczne itp. Wynikało to z dużej roli czynnika moralno-politycznego, zwłaszcza w pierwszej fazie konfliktu, gdy nieliczne, ale silnie motywowane ideowo formacje usiłowały się wyróżnić z „szarej masy" zdemoralizowanej starej armii. Zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 241–244.

[82] T. Vinckovs'kyj, dz. cyt., s. 139.

[83] Ja. Tynčenko, *Ukraïns'ki zbrojni syly: berezen' 1917 r.–lystopad 1918 r. (orhanizacija, čysel'nist' bojovi dii),* Kyïv 2009, s. 117. Por. T. Vinckovs'kyj, dz. cyt., s. 127–134. W niektórych wspomnieniach i opracowaniach funkcjonuje nazwa Dywizja Hajdamacka lub Kosz Hajdamacki.

[84] *UNVR*, nr 402

[85] Pierwsze struktury Wolnego Kozactwa powstały wiosną 1917 oddolnie na Kijowszczyźnie jako milicja chroniąca ład i porządek, do jesieni rozwinęły się na terenie większej części Ukrainy w ogólnokrajową chłopską milicję, mimo znacznych oporów ze strony kierownictwa UCR. W październiku 1917 powstały centralne władze Wolnego Kozactwa kontrolowane przez zwolenników hetmanatu, jednak odgrywały one tylko rolę propagandową. Ze struktur Wolnego Kozactwa wywodził się ukraiński ruch powstańczy, aktywny do początku lat dwudziestych. Obszerniej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 176–183; V. Lobodaèv, *Revoljucijna stychija. Vil'nokozac'kyj ruch v Ukraïni 1917–1918 r*., Kyïv 2010.

[86] W dniu 13 listopada siły zbrojne wierne Rządowi Tymczasowemu wycofały się z Kijowa, pozostały tam jednak oddziały bolszewickie i siły UCR. 20 XI 1917 UCR wydała III Uniwersał proklamujący Ukraińską Republikę Ludową, a między 12 a 13 grudnia siły ukraińskie rozbroiły bolszewików i zdusiły w zalążku planowany pucz, przejmując czasowo pełną kontrolę nad sytuacją.

[87] T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja…*, s. 84–88.

się jawić wielu nie sympatyzującym z nią dotąd siłom jako ostoja stabilizacji. Początkowo rysowała się szansa utrzymania koalicyjnej władzy regionalnej. W dniu 9 listopada w Odessie utworzono 25-osobowy Obwodowy Komitet Rewolucyjny, zwany też Komitetem Ochrony Rewolucji, w skład którego weszli przedstawiciele Ukraińskiej Gubernialnej Rady Chersońszczyzny (11 miejsc), Chersońskiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, Rumczerodu oraz generał Marks. Komitet w założeniu miał sprawować władzę tymczasowo, do momentu jej przejęcia przez organy powołane przez Konstytuantę. Przewodniczącym Komitetu został Czechiwski, który zadeklarował, że nie będzie prowadził ukrainizacji siłą, zaś Komitet uchwalił, że Chersońszczyzna przyłącza się do grupy dziewięciu guberni tworzących autonomiczny stan (*sztat*) Rosyjskiej Republiki Federacyjnej (choć nie nazwano owego „stanu" Ukrainą). W ciągu tygodnia jednak doszło do antagonizmów między obozem ukraińskim i rosyjskim. Rumczerod odmówił uznania władzy UCR nad Chersońszczyzną i zagroził ściągnięciem do Odessy wojsk z frontu. Także odeskie komitety mienszewików, eserowców, bolszewików i Bundu zaprotestowały przeciw przynależności guberni do Ukrainy, choć Bund po dwóch dniach zmienił stanowisko. Strona ukraińska poszła na ustępstwa – w dniach 16–17 listopada utworzono Rewolucyjny Komitet Chersońszczyzny, w którym siły ukraińskie miały tylko 7 z 25 miejsc, choć przewodniczącym pozostał Czechiwski.

Do napięć przyczyniły się także osiągnięcia ruchu ukraińskiego w zakresie przejmowania kontroli nad armią. W dniu 10 listopada do Odessy przybył w charakterze komisarza wojskowego OWO w imieniu UCR ppłk Wiktor Popławko[88]. Podjął on energiczne działania w celu podporządkowania sobie wojsk okręgu i zaczął przygotowywać je do zbrojnej konfrontacji z bolszewikami. W dniu 16 listopada dowódca Frontu Rumuńskiego, gen. broni Dmytrij Szczerbaczow, podporządkował się UCR, a w 21 listopada Sekretarz Generalny Spraw Wojskowych UNR Symon Petlura mianował pełniącym obowiązki komendanta OWO gen. bryg. Jurija Jełczaninowa[89]. W dniu 23 listopada do Odessy przybył z Frontu Rumuńskiego zukrainizowany 753 Winnicki Pułk Piechoty[90]. Manifestacją ukraińskiej obecności w Odessie były dwie imponujące parady wojskowe z udziałem

[88] Na temat Popławka istnieje wiele sprzecznych opinii, wg niektórych był on członkiem UPSS, wg innych mało wiarygodne wydaje się mianowanie przedstawiciela owej opozycyjnej partii komisarzem okręgu wojskowego. Zob. T. Vinckovs'kyj, *Viktor Poplavko v hornyli revoljucii: miž svoïmi i čužymy*, w: *Čornomors'ka chvylja*…

[89] T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja…,* s 145; Ja. Tynčenko, *Oficers'kyj korpus Armiï Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky (1917–1921)*, T. I, Kyïv 2007, s. 156–157. W starszej literaturze Jełczaninow wymieniany jest z imieniem Andrij, są także rozbieżności co do dokładnej daty i okoliczności zmiany na funkcji. Zob. K. Smovs'kyj, *Hajdamac'kyj kiš slobids'koï Ukraïny ta joho artylerija v 1917–1918 roci.* „Za Deržavnist'", T. 5, 1935, s. 138; V. Holubko, dz. cyt., s. 112; G. Skrukwa, dz. cyt., s. 191.

[90] O. Kaljužnyj, *Iz Sarans'ka do Chersona (do ukraïnizaciï 753-ho pišoho Vinnyc'koho polku),* „Za Deržavnist'" T. 9, 1939, s. 177–178. Pułk ten później przejechał do Chersonia, gdzie był filarem władzy UNR do stycznia 1918.

Brygady Hajdamackiej, innych zukrainizowanych jednostek odeskiego garnizonu, marynarzy krążownika „Pamiat' Mierkurija", oraz bojowników „Siczy": 15 listopada dla zamanifestowania przejęcia władzy nad Chersońszczyzną przez UNR i 4 grudnia dla uczczenia III Uniwersału[91]. Pododdziały Brygady Hajdamackiej w listopadzie 1917 stacjonowały też w Mikołajowie, Chersoniu, Tyraspolu i Woznesieńsku.

Jednocześnie w obozie ukraińskim doszło do wyraźnego rozłamu na „prawe" skrzydło z Łucenką i Popławką oraz „lewe" z Czechiwskim. „Lewi" byli w Odessie słabsi, jednak zyskali wsparcie Małej Rady i Sekretariatu Generalnego z Kijowa. Władze centralne UNR nalegały na współpracę z „rewolucyjną demokracją", to jest z rosyjskimi i żydowskimi partiami lewicowymi oraz były bardzo zaniepokojone aktywnością radykalnych niepodległościowców w Odessie[92]. W ramach wsparcia „lewych" i polityki niekonfrontacyjnej 24 listopada Czechiwski został mianowany komisarzem politycznym UNR na Chersońszczyznę[93]. Przeprowadzono też wybory nowego składu OUWR, odsuwając Łucenkę od kierownictwa. W dniu 28 listopada uformowało się nowe prezydium OUWR, na czele którego stanął członek USDRP kapitan M. Iwaniwski[94].

W listopadzie 1917 UCR w zasadzie sprawowała kontrolę nad sytuacją w całej guberni chersońskiej. W tej czy innej formie lokalne organy samorządowe i organy „rewolucyjnej demokracji" uznawały UCR za najwyższą władzę, choć czasem było to tylko uznanie faktyczne lub wynikające z obecności dużej liczby zukrainizowanych wojsk, jak na przykład w Chersoniu[95].

* * *

Wbrew początkowym przewidywaniom na przełomie 1917 i 1918 roku jednak śmiertelnym zagrożeniem dla niepodległości i integralności Ukrainy okazały się nie „staroreżimowe" siły związane z dawnym Rządem Tymczasowym, lecz bolszewizm. Bolszewicy stworzyli sprawny reżim, posługujący się w bezwzględny sposób przemocą do realizacji celów politycznych i stworzyli sprawny ruch polityczny, będący emanacją nastrojów mniejszościowej, ale zradykalizowanej i zorientowanej na przemoc części społeczeństwa. Socjalną bazą bolszewizmu byli przede wszystkim „okopowi bolszewicy" – ludzie wywodzący się głównie z rosyjskojęzycznego proletariatu, chłopstwa i półinteligencji, którzy podczas służby w armii i marynarce przyjęli proste hasła bolszewickie: natychmiastowy pokój bez aneksji i kontrybucji, cała władza w ręce rad, precz z burżuazją itp.[96] Na Nadczar-

[91] K. Smovs'kyj, dz. cyt., s. 140; T. Vinckovs'kyj, dz. cyt., s. 145.
[92] *UCR*, T. I, nr 188.
[93] Tamże, nr 194.
[94] T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja*…, s. 150–151.
[95] Tamże, s. 100–103; F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 146–1493.
[96] A.K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, Princeton 1987, t. II, s. 36–37.

nomorzu ten segment społeczeństwa był dość duży – Odessa z jej sporym odsetkiem lumpenproletariatu i wielkim, coraz bardziej zdemoralizowanym garnizonem wojskowym, stoczniowy Mikołajów oraz wojennomorski Sewastopol stały się ośrodkami rewolucji bolszewickiej. Jednocześnie ten probolszewicki segment społeczności nie przejawiał zrozumienia i sympatii dla ukraińskiej idei narodowej. Sojusznikami bolszewików w pierwszej fazie wojny domowej byli też anarchiści, mający również znaczące poparcie na Południu, zwłaszcza w Odessie.

W 1917 roku kierownictwo partii bolszewickiej deklaratywnie uznawało zasadę samostanowienia narodów, jednak w praktyce poza akceptacją wyodrębnienia Polski i Finlandii nie wyobrażało sobie praktycznej irredenty w Imperium Rosyjskim, a hasło samostanowienia traktowało instrumentalnie. Ziemie ukraińskie nie były traktowane jako jednolity obszar. Istniały dwie struktury regionalne RSDPR(b): Komitet Obwodowy Kraju Południowo-Zachodniego z centralą w Kijowie (od końca 1917 używał on szyldu „Socjaldemokracja Ukrainy") oraz utworzony latem 1917 roku Komitet Obwodowy Zagłębia Doniecko-Krzyworoskiego, z centralą w Charkowie. Struktury w Odessie i na Krymie oraz we Flocie Czarnomorskiej i Froncie Rumuńskim działały oddzielnie[97].

Rozmowa Stalina i Bakinskiego z Porszem z 30 listopada 1917 ilustruje, że bolszewiccy przywódcy postrzegali Ukrainę w sposób podobny jak Rząd Tymczasowy – jako obszar w granicach pięciu guberni rolniczych, bez ośrodków przemysłowych i dostępu do morza[98]. Jednocześnie jednak uproszczeniem jest teza, jakoby bolszewicy byli po prostu rosyjskimi imperialistycznymi szowinistami zakamuflowanymi pod czerwoną flagą. Partia bolszewicka nie była monolitem pod względem idei i praktycznych postaw wobec problematyki narodowej, w tym wobec Ukrainy. W szeregach bolszewików byli „luksemburgiści" względnie „internacjonaliści", czyli zwolennicy poglądu, że wraz z rewolucją proletariacką kwestia narodowa jako „wytwór burżuazji" przestanie mieć jakiekolwiek znaczenie. Postawa taka sprzyjała budowie jednostek politycznych na wielkich obszarach, ustrukturalizowanych pod kątem geografii fizyczno-gospodarczej, a nie etnicznej. Z drugiej strony, co najmniej równie wpływowi w partii bolszewickiej byli zwolennicy poglądu, że burżuazja fałszywie szermuje nacjonalizmem, podczas gdy narody są obiektywnie istniejącymi bytami i ich emancypacja w ramach socjalizmu jest zjawiskiem postępowym. Józef Stalin był podpisany jako autor opublikowanej w 1912 roku broszury zawierającej definicję, iż „Naród to wytworzona historycznie trwała wspólnota ludzi, powstała na gruncie wspólnoty języka, terytorium, życia ekonomicznego i układu psychicznego, przejawiająca się we wspólnocie kultury"[99]. Lenin rozróżniał

[97] Y. Bilinsky, *The Communist Take-over of the Ukraine*, w: *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, red. T. Hunczak, Cambridge (Mass.) 1977, s. 104–105.

[98] Zob. wyżej.

[99] Zob. H. Kas'janov, *Teoriï nacii ta nacjonalizmu*, Kyïv 1999, s. 45–47

nieuprawniony nacjonalizm uciskający i uprawniony nacjonalizm narodów uciskanych, jednocześnie jednak kategorycznie głosił dogmat jednolitej partii socjalistycznej. Tym niemniej o generalnie wrogim stosunku bolszewików do niepodległości i integralności Ukrainy przesądzały dwie przyczyny. Po pierwsze, skład socjalny i etniczny RSDRP(b) na Ukrainie – partia składała się głównie z przedstawicieli rosyjskiego i rosyjskojęzycznego miejskiego proletariatu lub z uznającej się za jego reprezentantów inteligencji. Teza Lenina o istnieniu „postępowej kultury proletariackiej" i „wstecznej kultury burżuazyjnej" mogła więc łatwo zostać przełożona na tezę o postępowości kultury rosyjskiej i reakcyjności kultury ukraińskiej. Po drugie – strategiczne znaczenie Ukrainy jako rezerwuaru żywności, węgla i stali. Większość liderów struktur bolszewickich na Ukrainie w 1917 roku była patriotami rosyjskimi, mimo całkowitego odrzucenia dotychczasowej warstwy symbolicznej rosyjskiego imperialnego nacjonalizmu[100].

Do pierwszych zbrojnych walk ukraińsko-bolszewickich na południu Ukrainy doszło w Odessie w dniach 12–14 grudnia 1917. Miejscowe Czerwone Gwardie z obawy przed rozbrojeniem przez wojska UNR podjęły pucz, który przerodził się częściowo w rozruchy kryminalne i pogromy antyżydowskie, z domniemywanymi elementami prowokacji. Siły ukraińskie jednak, liczniejsze i bardziej zdyscyplinowane, odzyskały kontrolę nad miastem[101].

Równocześnie w dniach 12–15 grudnia w Chersoniu obradował Gubernialny Zjazd Przedstawicieli Rewolucyjnych Organizacji Demokratycznych, reprezentujący rady delegackie oraz organy samorządu terytorialnego. Dość duża część (od jednej piątej do jednej trzeciej) delegatów sympatyzowała z bolszewizmem, tym niemniej uchwalono uznanie przynależności Chersońszczyzny do UNR, a UCR za tymczasowy pełnoprawny parlament. Zjazd wybrał też kolegialny organ władzy regionalnej o nazwie Sekretariat Chersońszczyzny (później zwany Chersońskim Komisariatem Gubernialnym), w składzie którego z założenia miało być sześciu Ukraińców i czterech nie-Ukraińców. Dotychczasowy komisarz gubernialny z ramienia Rządu Tymczasowego przekazał swe pełnomocnictwa Sekretariatowi.

[100] Na temat ideowych podstaw stosunku bolszewików do kwestii ukraińskiej zob.: J. Reshetar, *The Communist Party of the Ukraine and Its Role in the Ukrainian Revolution,* w: *The Ukraine, 1917––1921…* s. 161–165; J.E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933*, Cambridge (Mass.) 1983, s. 8–12; J. Chlebowczyk, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu,* Warszawa 1988, s. 270–283;F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 150–153; T. Martin, *Imperija nacional'noho vyrivnjuvannja. Nacii ta nacionalizm u Radians'komy Sojuzi (1923–1939 roky),* przeł. S. Vakulenko, Kyïv 2013, s. 16–25.

[101] Szczegóły tych wydarzeń (bezpośrednie przyczyny walk, spontaniczność czy planowość puczu bolszewickiego, liczba ofiar itp.) są dość niejasne. Zob. *UCR*, T. I, nr 233. W ukraińskiej literaturze się twierdzi, że pogromów dokonywali prowokatorzy, przebrani w mundury hajdamackie. Szerzej zob. T. Vinckovs'kyj, dz. cyt., s. 154–157.

W ten sposób władza UNR stała się legalna z punktu widzenia aparatu urzędniczego[102].

W dniu 25 listopada odbyły się wybory Konstytuanty Ogólnorosyjskiej. W guberni chersońskiej UPSR kandydowała na wspólnej liście nr 4 gubernialnej rady delegatów chłopskich, rosyjskich i ukraińskich eserowców oraz żydowskich socjalistów[103]. Lista ta uzyskała 15 z 18 mandatów w guberni, w tym trzy zdobyli przedstawiciele UPSR: przyszły premier Wsewołod Hołubowycz, Ilko Hawryluk i Mychajło Hordijewski[104]. We Froncie Rumuńskim tworzącym oddzielny okręg, eserowcy ukraińscy i rosyjscy razem uzyskali 11 mandatów, bolszewicy 4, zaś USDRP – 3 (Symon Petlura, Wiktor Pisnaczewski, Arystarch Ternyczenko)[105].

W guberni taurydzkiej z wielu przyczyn wpływy UCR były słabsze. Nie powstała tam ukraińska rada gubernialna, liczba ludności ukraińskiej była mniejsza, a na Półwyspie Krymskim główną siłą polityczną był krymskotatarski ruch narodowy, który wyłonił w 1917 roku Krymsko-Muzułmański Komitet Wykonawczy, tak zwany Musispołkom[106]. Na początku września powstał Taurydzki Centralny Komitet Wykonawczy Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich o ogólnorosyjskiej lewicowej orientacji, współpracujący z Rumczerodem. Znaczącą rolę na Krymie odgrywał także Centralny Komitet Floty Czarnomorskiej (Centrofłot), również zdominowany do czasu przez rosyjską lewicę – mienszewików i eserowców[107].

---

[102] T. Vinckovs'kyj, dz. cyt. s. 109–111.

[103] Zjednoczona Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza (OJeSRP) miała program budowy tożsamości Żydów w oparciu o język jidysz i rozwiązania kwestii żydowskiej poprzez autonomię w państwach zamieszkania, analogicznie jak Bund, z tym że OJeSRP była sojusznikiem politycznym i ideologicznym eserowców, zaś Bund socjaldemokratów. Lider OJeSRP Mojsej Zilberfarb był członkiem UCR i zastępcą sekretarza generalnego ds. narodowościowych, a w styczniu 1918 ministrem UNR ds. żydowskich.

[104] *Vserossijske Učreditel'noe Sobranie. Dokumenty i materialy*, red. I.S. Malčevskij, Moskva–Leningrad 1930, s. 116–138. Zob. też: T. Vinckovs'kyj, *Vsevolod Holubovyč: vid inženera do prem'èr-ministra*, w: *Čornomors'ka chvylja…,* s. 25–26;tenże, *Il'ko Havryljuk…*, s. 252; O. Muzyčko, *Mychajlo Hordièvs'kyj: odes'kyj teoretyk ukraïns'koï deržavnosti,* tamże, s. 322. Wsewołod Hołubowycz – ur. 1885 koło Bałty (gub. podolska), inżynier kolejnictwa, członek RUP, następnie lider UPSR w Odessie, członek UCR i Małej Rady; 27 lipca–12 listopada 1917 sekretarz generalny kolei Ukrainy, 13 listopada 1917–30 stycznia 1918 sekretarz generalny handlu i przemysłu UNR; w styczniu 1918 kierował delegacją Ukrainy na negocjacjach pokojowych w Brześciu; 30 stycznia–29 kwietnia 1918 premier i minister spraw zagranicznych UNR. W latach dwudziestych pracował w administracji gospodarczej USRR, 1932 skazany na 10 lat łagru, zm. 1939. Mychajło Hordijewski – ur. 1885 w guberni kijowskiej, prywat-docent filozofii na INU, działacz Proswity, publicysta, autor koncepcji federacyjnej reformy ustroju Rosji; w latach dwudziestych aktywny działacz ukrainizacji życia kulturalnego i naukowego w Odessie; 1938 rozstrzelany jako „szpieg i członek organizacji eserowskiej".

[105] *Vserossijske Učreditel'noe Sobranie…*, s. 116–138.

[106] Szerzej zob. A.W. Fisher,*The Crimean Tatars*, Stanford 1978, s. 112–115. Zob. też V. Skal'skyj, *Ščo spilne ta vidminne v ukraïns'komu i kryms'kotatars'komu nacional'nych ruchach u 1917 r.?*, w: *Krym: šljach kriz' viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach,* red. V. Smolij, Kyïv 2014.

[107] Centrofłot składał się z przedstawicieli Floty w proporcji 1 delegat na 1000 marynarzy. Pierwszym przewodniczącym był lewy eserowiec Jewgienij (vel Jefim) Szełestun. Zob. *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 17–19.

W Symferopolu 8 listopada powstał Tymczasowy Taurydzki Komitet Rewolucyjny, który w założeniu miał być wspólnym organem organizacji rewolucyjnych i społecznych, jednak po dwóch dniach bolszewicy i lewi eserowcy dokonali secesji. Komitet, reprezentujący teraz niemal całe spektrum od samorządów lokalnych przez rosyjską umiarkowaną lewicę po ruchy narodowe (ukraiński i tatarski), lecz bez skrajnej lewicy, został więc 10 listopada przemianowany na Gubernialny Komitet Ocalenia Ojczyzny i Rewolucji. Przedstawiciel Ukraińców Andrijewski wszedł w skład prezydium jako sekretarz.

W wyborach do Konstytuanty Ogólnorosyjskiej w guberni taurydzkiej zwyciężyli rosyjscy eserowcy (52,45 proc. i 7 mandatów), drugie miejsce zajął Blok Muzułmański (11,9 proc. i 1 mandat), a trzecie ukraińscy eserowcy (10,7 proc. i 1 mandat – W. vel M. Sałtan)[108].

W dniach 3–5 grudnia odbył się zwołany z inicjatywy rosyjskich eserowców, mienszewików i kadetów zjazd gubernialny, na którym wybrano kolejny wspólny organ władzy – Taurydzką Radę Przedstawicieli Ludowych. Ukraińcy mieli w niej 2 lub 3 z 48 mandatów[109]. Zjazd uchwalił też, że ostateczną decyzję o statusie Krymu ma podjąć przyszła Krymska Konstytuanta. Natomiast w dniu 30 grudnia w Melitopolu zjazd przedstawicieli powiatów kontynentalnych, uchwalił wzięcie udziału w wyborach Konstytuanty Ukraińskiej, lecz zastrzegł, że ostateczna przynależność powiatów do Ukrainy ma być zatwierdzona w plebiscycie. W pierwszej połowie grudnia idea przyłączenia do UNR miała dość silne poparcie w powiecie dnieprowskim, melitopolskim i berdiańskim, wyrażone w uchwałach powiatowych rad delegatów[110]. W dniu 9 grudnia w Bachczysaraju zebrała się tatarska konstytuanta – Kurułtaj, który w dniu 26 grudnia proklamował Krymską Republikę Ludową (KNR). Jej premierem został Czelebi Czelebijew[111], a od 17 stycznia 1918 Dżafer Sejdamet[112].

---

[108] T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja*…, s. 216–217; A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, *Bez pobeditelej. Iz istorii Graždanskoj vojny v Krymu,* Simferopol' 2008, s. 221–223. Nazwiska Sałtan brak w opublikowanym w 1930 roku spisie delegatów, zob. *Vserossijske Učreditel'noe Sobranie*…, s. 116–138.

[109] T. Vinckovs'kyj, dz. cyt., s. 221; por. A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, s. 219.

[110] T. Vinckovs'kyj, dz. cyt., s. 222–223.

[111] Czelebi Czelebijew (po tatarsku: Noman Czelebi-Dżihan) – ur. 1885, prawnik i teolog, czołowy lider krymskotatarskiego ruchu narodowego. 1917 wybrany muftim Krymu. Przewodniczący Musispołkomu i Kurułtaju, premier KNR 26 grudnia 1917–17 stycznia 1918. Zamordowany przez bolszewików 23 II 1918.

[112] Dżafar Sejdamet – ur. 1889, prawnik, rzecznik orientacji tureckiej w ramach krymskotatarskiego ruchu narodowego, w rządzie KNR minister spraw wojskowych i wewnętrznych, od 17 stycznia 1918 także premier. W 1918 minister spraw zagranicznych w Krymskim Rządzie Krajowym. Od końca 1918 na emigracji w Turcji. W 1920 nawiązał kontakty z Polską i proponował objęcie Krymu polskim protektoratem (zob. A. Ivanec', *Kryms'ka problema v dijal'nosti UNR periodu Dyrektorii (kinec' 1918–1920 rr.),* Symferopol' 2013, s. 140–152). Zmarł w 1960 roku w Stambule.

* * *

W połowie grudnia sytuacja UNR pozornie wyglądała bardzo dobrze – władze ukraińskie kontrolowały niemal cały kraj w granicach z III Uniwersału, podporządkowały sobie armię na froncie i zapleczu i zdławiły stosunkowo małym przelewem krwi pucze bolszewickie. Stan rzeczy zaczął się jednak szybko odwracać. Bolszewicy podjęli wielowymiarową ofensywę: zewnętrzną zbrojną inwazję na Ukrainę, ofensywę polityczną i lokalne powstania zbrojne. Sprzyjało im wiele czynników: ich własna bezwzględność i pragmatyzm, narastająca radykalizacja nastrojów części społeczeństwa oczekującej namacalnych efektów rewolucji społecznej, rosnące zmęczenie i dezorientacja, wreszcie liczne błędy obozu ukraińskiego. W ramach ofensywy politycznej bolszewicy zastosowali wypróbowane już wcześniej mechanizmy: kwestionowanie mandatu ciał przedstawicielskich pod pretekstem że są „burżuazyjne" lub „kontrrewolucyjne" i przeprowadzanie pospiesznych, zmanipulowanych wyborów do nowych rad[113]. W ten sposób na przełomie grudnia i stycznia wykreowano nowy skład Rumczerodu[114] oraz rad delegatów robotniczych i żołnierskich w Melitopolu i Berdiańsku. W tych dwóch ostatnich miastach w końcu grudnia bolszewicy faktycznie przejęli władzę bez czynnego oporu z jakiejkolwiek strony. Drugim sposobem była secesja z istniejących ciał przedstawicielskich i ogłaszanie grup rozłamowych prawowitym organem władzy. W ten sposób utworzono centralne bolszewickie władze Ukrainy: w dniu 20 grudnia mniejszościowa frakcja bolszewicka opuściła trwający w Kijowie od 17 grudnia Wszechukraiński Zjazd Delegatów Rad, udała się do Charkowa, gdzie połączyła się ze zdominowanym przez bolszewików Zjazdem Delegatów Zagłębia Donieckiego i Krzyworoskiego, 25 grudnia powołała Centralny Komitet Wykonawczy Rad Ukrainy (Cikuka), który 26 grudnia z kolei powołał Sekretariat Ludowy Ukraińskiej Republiki Ludowej (NS UNR). W ten sposób stworzono alternatywną „sowiecką" UNR[115]. W dniu 18 stycznia 1918 rozpoczęła się ofensywa wojsk Rosji Radzieckiej przeciw UNR, zwana w późniejszej tradycji ukraińskiej

[113] Por. R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, przeł. T. Szafar, s. 377–379

[114] II Zjazd Rumczerodu odbył się w dniach 23 XII 1917–6 I 1918. Na 1057 delegatów, aż 827 reprezentowało Front Rumuński, w tym ponad 400 było bolszewikami lub lewymi eserowcami. Zjazd uznał rząd Lenina i ogłosił Rumczerod najwyższą władzą na terenie guberni chersońskiej i besarabskiej (O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, *Ukraïns'ke Podunav'ja: mynule ta sučasne*, Odesa 2002, s. 120).

[115] Nazwa utworzonego w Charkowie organu – Sekretariat Ludowy – była niemal identyczna jak rządu powołanego przez UCR (Sekretariat Generalny). W składzie Sekretariatu Ludowego na 12 sekretarzy tylko czterech znało język ukraiński. Pełniącym obowiązki przewodniczącego (pierwszym „czerwonym premierem Ukrainy") była Jewgienija Bosz, urodzona w Oczakowie (1876) z ojca Niemca i matki Mołdawianki. Nazwa państwowości nie była wyklarowana, używano nazw: Ukraińska Republika Ludowa, Radziecka Ukraińska Republika Ludowa, Ukraińska Ludowa Republika Radziecka, Ukraińska Republika Radziecka.

inwazją „hord Murawiowa", która była nominalnie prowadzona w imieniu Sekretariatu Ludowego[116].

Utworzenie „paralelnej UNR" miało bardzo poważne konsekwencje, oznaczało bowiem przynajmniej taktyczne uznanie podmiotowości politycznej Ukrainy w granicach z III Uniwersału. Istniały jednak także twory polityczne bolszewizmu świadczące o innym traktowaniu kwestii ukraińskiej – tak zwane radzieckie republiki Południa: Doniecko-Krzyworoska, Odeska i Taurydzka. W późniejszej literaturze radzieckiej, w okresie stabilizacji ZSRR po 1956 roku, który pozwolił na wypracowanie obszernej, spójnej i konsekwentnie propagowanej kanonicznej narracji o dziejach rewolucji i wojny domowej, przedstawiano utworzenie rządu w Charkowie jako początek trwałej i konsekwentnej polityki władzy radzieckiej, która realizowała zadanie wyzwolenia narodowego Ukrainy. Znaczenie Doniecko-Krzyworoskiej Republiki Rad (DKR) i Odeskiej Republiki Rad (OSR) było minimalizowane, sprowadzano je do roli przejściowego rewolucyjnego kolorytu czy efektu niedojrzałości regionalnych działaczy. Inaczej natomiast przedstawiano Radziecką Socjalistyczną Republikę Taurydy (SSRT). Półwysep Krymski po wojnie domowej wszedł w skład RFSRR jako Krymska ASRR, SSRT była więc prezentowana jako jej poprzednik. Co więcej, SSRT miała rosyjskie oblicze etniczne, zaś jej oponentką była Krymska Republika Ludowa utworzona przez Tatarów Krymskich, więc tym bardziej po deportacji Tatarów konieczne było afirmowanie SSRT dla zdelegitymizowania podmiotowości Tatarów na Krymie. Odwrotne interpretacje dominowały w narodowej nieradzieckiej historiografii ukraińskiej, gdzie dominował pogląd, że republiki Południa były wyrazem prawdziwych intencji reżimu i ruchu bolszewickiego, pragnącego rozczłonkować terytorium Ukrainy. Jako jeden z pierwszych sformułował taką ocenę premier UNR Wynnyczenko:

> Są sobie odrębne republiki – Doniecka, Taurydzka, Kijowska, Północno-Zachodnia – części „jedinoj niedielimioj", „federacyjnej" Rosji. Takim sprytnym manewrem bolszewiccy mądrale spodziewali się ubić jednym strzałem dwa zające: i ukraiński „burżuazyjno-nacjonalistyczny" separatyzm ubić, i wśród swoich nacjonalistycznych elementów sympatie zyskać. Bo nie tylko wśród rosyjskiej burżuazji, ale i wśród demokracji było niezadowolenie, że bolszewicy pomogli ukraińskiemu separatyzmowi, że oni rozbijali wielką Rosję, kawałkowali takie potężne, bogate państwo. I teraz oni mogli pokazać, że są z nich patrioci nie gorsi od kadetów, że oni także rozumieją znaczenie Charkowszczyzny, Jekaterynosławszczyzny, Chersońszczyzny, że i oni umieją „zbierać ruską ziemię"[117].

[116] Szerzej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 215–229. Pierwszym pretekstem do inwazji było odrzucenie przez UCR ultimatum wystosowanego przez rząd Lenina 18 XII 1917, które polegało na żądaniu faktycznej pełnej polityczno-militarnej kapitulacji UCR (zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 215). Siły Rosji Radzieckiej występowały więc jednocześnie jako rosyjskie i jako armia NS UNR, a na gruncie wojskowym nazywano je „siłami do walki z kontrrewolucją na Południu Rosji" (było to jeszcze przed wprowadzeniem terminu „Armia Czerwona"). Dowodził nimi Władimir Antonow-Owsiejenko (zob. dalej), a szefem sztabu był Michaił Murawiow (zob. dalej).

[117] V. Vynnyčenko, dz. cyt., t. 2, s. 270–271.

Istnieje wreszcie teza, że powołanie republik było funkcją polityki zagranicznej – stosunków z Niemcami[118].

Republika Doniecko-Krzyworoska została powołana w czasie IV Obwodowego Zjazdu Rad Delegatów Zagłębia Doniecko-Krzyworoskiego w Charkowie w dniach 27–30 stycznia 1918, choć sama idea regionalnego tworu polityczno-terytorialnego, który obejmowałby Donieckie Zagłębie Węglowe i Krzyworoskie Zagłębie Rud Żelaza, położony między nimi Jekaterynosław oraz przemysłowy Charków jako stolicę i łącznik z Moskwą, sięgała późnej jesieni 1917. *Spiritus movens* tego tworu była tak zwana frakcja „jekaterynosławska" partii bolszewickiej oraz charyzmatyczny lider bolszewików Donbasu, Artiom[119]. Rząd DKR ogłosił początkowo swoją władzę nad gigantycznym obszarem: nad całą gubernią charkowską, jekaterynosławską, taurydzką, kurską i woroneską, fragmentami Donieckiego Zagłębia Węglowego znajdującymi się w składzie Obwodu Wojska Dońskiego oraz nad Zagłębiem Krzyworoskim wchodzącym w skład guberni chersońskiej. W późniejszych enuncjacjach wycofano się z roszczeń do Półwyspu Krymskiego oraz guberni kurskiej i woroneskiej, jednak DKR nadal pretendował do kontynentalnych powiatów Taurydy, a zatem do dostępu do Morza Czarnego od Limanu Dniepru do Perekopu i Morza Azowskiego od zalewu Sywasz do ujścia Donu. Działacze DKR wprost powoływali się na Instrukcję Rządu Tymczasowego, utrzymując, że wschodnia granica Ukrainy wyznaczona w tym dokumencie jest zachodnią granicą DKR[120]. Kwestią dyskusyjną jest, czy w ogóle DKR funkcjonowała w sposób zbliżony do państwa, czy była raczej tylko sztabem koordynacyjnym kilku ośrodków bolszewickich[121].

W Odessie bolszewicy przejęli władzę drogą powstania zbrojnego. Do drugiej połowy stycznia sytuację kontrolowały agendy UNR, jednak sytuacja zmieniała się na ich niekorzyść. O ile w czasie puczu grudniowego siły ukraińskie w mieście liczyły kilka tysięcy żołnierzy (do 10 tysięcy), a bolszewickie kilkuset bojówkarzy, o tyle 24 stycznia władze UNR w Odessie mogły liczyć już tylko na około 2000

[118] Zob. niżej. Na temat interpretacji przyczyn powstania republik Południa zob. szerzej F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 154–172. Zob. też M. Studenna-Skrukwa, *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*, Poznań 2014, s. 141.

[119] Artiom, wł. Fiodor Siergiejew, ur. 1883 w guberni kurskiej, działacz rewolucyjny od 1902, od lipca 1917 sekretarz Komitetu Obwodowego Zagłębia Doniecko-Krzyworoskiego RSDRP(b). Mimo negacji państwowości ukraińskiej wszedł także w skład NS UNR jako sekretarz handlu i przemysłu. Od stycznia do marcaI 1918 przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych Doniecko-Krzyworoskiej Republiki Rad. Zginął 1921 w katastrofie kolejowej.

[120] Na temat granic DKR zob. V. Kornilov, *Donecko-Krivorožskaja respublika. Rasstreljannaja mečta*, Char'kov 2011, s 189–197 (przy zastrzeżeniach wobec tendencyjności tej pracy – zob. dalej); por. F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 158–162.

[121] M. Studenna-Skrukwa, dz. cyt., s. 138. Współcześnie pojawiła się pewna tendencja do mitologizacji DKR (np. V. Kornilov, dz. cyt.), jako rzekomo efektu powszechnych, oddolnych dążeń społeczności Donbasu, unicestwionego wskutek wspólnej polityki ukraińskich nacjonalistów (w tym tych w szeregach partii komunistycznej) i Stalina.

żołnierzy – reszta była zdemobilizowana, zdemoralizowana i deklarowała neutralność. Do upadku morale szczególnie przyczyniła się nieudana wyprawa hajdamaków pod Aleksandrowsk[122]. Bolszewicy natomiast dysponowali siłą około 6000 ludzi – czerwonogwardzistów, marynarzy, żołnierzy, „internacjonalistów" (byłych jeńców z armii austro-węgierskiej) i anarchistów[123]. Do tego po ogłoszeniu Czwartym Uniwersałem (25 stycznia 1918) pełnej niepodległości Ukraińskiej Republiki Ludowej znaczna część oficerów popierających dotąd UNR wycofała swe poparcie (*notabene* na własną zgubę). W nocy z 27 na 28 stycznia 1918 roku bolszewicy rozpoczęli zbrojne powstanie w Odessie (zwane potem w radzieckiej propagandzie powstaniem styczniowym) i po trzech dniach walk opanowali miasto. Większość oddziałów ukraińskich złożyła broń, tylko nieliczne opuściły Odessę[124]. W kolejnych dniach niemal bez jednego wystrzału bolszewicy przejęli władzę w innych ośrodkach guberni chersońskiej: 28 stycznia w Jelizawetgradzie i Mikołajowie, 31 stycznia w Chersoniu.

Odeska Republika Radziecka (OSR) została proklamowana 31 stycznia 1918. W skład Rady Komisarzy Ludowych weszli bolszewicy, lewi eserowcy i anarchiści, a na jej czele stanął bolszewik Władimir Judowski[125]. Krótka historia Odeskiej Republiki była mieszaniną groteski i okrucieństwa. W gazetach pojawiały się odezwy „profesjonalnych złodziei", którzy domagali się „szacunku za krew przelaną razem z towarzyszami marynarzami i robotnikami", trwała orgia grabieży i dzikiego terroru wobec byłych oficerów. Republika faktycznie kontrolowała tylko powiat odeski, ananiewski i tyraspolski[126], jednak pretendowała do władzy nad całą gubernią chersońską oraz nad gubernią besarabską, co otworzyło nową kwestię terytorialną.

Besarabia, w tym Podunawie, pozostawały dotąd na peryferiach procesów rozpadu Imperium Rosyjskiego. Jednocześnie tamtejsze procesy polityczne miały bardzo skomplikowany charakter, zaangażowanych było bowiem wielu

---

[122] W dniu 18 stycznia 1918 dla odparcia ofensywy Murawiowa wysłano z Odessy w kierunku Aleksandrowska (dziś Zaporoże) eszelon Brygady Hajdamackiej, który po drodze połączył się eszelonami kozaków dońskich i kubańskich wracających z frontu. Jednak gdy napotkano siły bolszewickie strzegące przeprawy przez Dniepr, kozacy zgodzili się złożyć broń w zamian za gwarancję przejazdu na Don i Kubań. Hajdamacy, którzy stoczyli z bolszewikami tylko nieefektywną strzelaninę, wrócili do Odessy 21 I mocno zdemoralizowani (obszerniej zob. Ja. Tynčenko, *Ukraïns'ki zbrojni syly*…, s. 119–120).

[123] T. Vinckovs'kyj, dz. cyt. s. 164–165. Na temat stanu moralnego sił ukraińskich w Odessie zob.: M. Omeljanovyč-Pavlenko, *Spohady ukraïns'koho komandarma*, Kyïv 2002, s. 48–56.

[124] T. Vinckovs'kyj, dz. cyt. s. 166–167; Ja. Tynčenko,*Ukraïns'ki zbrojni syly*…, s. 121–123.

[125] Władimir Judowski – ur. w 1880 roku w Woroneżu (?), działacz bolszewicki, 1917 skierowany do Odessy, od grudnia 1917 przewodniczący Rumczerodu. Od 31 stycznia do 14 marca 1918 przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych OSR. 1919–1923 w aparacie politycznym w Azji Środkowej, od 1923 pracował w szkolnictwie wyższym, zmarł w 1949 roku.

[126] Mikołajów i Chersoń były praktycznie przez półtora miesiąca samodzielnymi jednostkami politycznymi pod władzą bolszewicką.

aktorów: mołdawski ruch narodowy, rosyjski ruch „rewolucyjnej demokracji" (eserowcy i mienszewicy), Rumunia, Ukraina, Rumczerod, bolszewicy oraz dowództwo Frontu Rumuńskiego z gen. Szczerbaczowem na czele[127]. W 1917 roku w Besarabii rozwinął się mołdawski ruch narodowy[128]. W dniu 15 grudnia 1917 Rada Krajowa (Sfatul Ţării) proklamowała autonomiczną Mołdawską Republikę Demokratyczną (RDM) w składzie Demokratycznej Federacyjnej Republiki Rosyjskiej. W drugiej połowie grudnia dzięki współpracy dowództwa Frontu, sił ukraińskich, mienszewików, eserowców i wojsk rumuńskich udało się czasowo zdławić ruch bolszewicki w wojsku, jednak w styczniu 1918 Front i tak zamienił się w bezładną masę żołnierzy wracających do domu. Besarabii zagroził chaos, a coraz większy autorytet zaczęły zdobywać rady delegatów z silnymi wpływami bolszewickimi. Na przełomie 1917 i 1918 r. UNR wysłała do RDM noty z propozycją współudziału w budowie federacji i wysłania oddzielnej delegacji RDM na negocjacje pokojowe w Brześciu, na co odzew w Sfatul Ţării był pozytywny, mówiono nawet o „orientacji za Dniestr", czyli proukraińskiej (w opozycji do prorumuńskiej)[129]. Jednocześnie jednak Rumczerod zaczął grozić obaleniem Sfatul Ţării przez „masy pracujące", a 14 stycznia ogłosił przejęcie pełni władzy nad Besarabią. Zbolszewizowane oddziały opanowały Kiszyniów i kluczowe węzły kolejowe[130].

Nieco oddzielnym torem rozwijała się sytuacja na Podunawiu. W odróżnieniu od centralnej Besarabii, mołdawski ruch narodowy i chłopski nie miał tam oparcia, autorytet Sfatul Ţării był mniejszy. Miasta i garnizony wojskowe Podunawia, zwłaszcza Izmaił z marynarzami Flotylli Dunajskiej i piechotą morską translokowaną w trakcie wojny z Floty Bałtyckiej, były ośrodkiem nastrojów bolszewickich.

---

[127] Armie rosyjskie Frontu Rumuńskiego zachowały relatywnie dłużej spoistość niż reszta armii, w dużej mierze dzięki postawie gen. Szczerbaczowa, który potrafił utrzymać dyscyplinę współpracując z przedstawicielami umiarkowanego ruchu wojskowego (Ukraińcami oraz rosyjskimi mienszewikami i eserowcami). Besarabia stanowiła zaplecze Frontu. W dniu 16 listopada 1917 Szczerbaczow uznał władzę UCR, a 6 grudnia 1917 został mianowany przez Petlurę dowódcą Frontu Ukraińskiego, który miał powstać z połączenia Frontu Rumuńskiego i Południowo-Zachodniego. 9 grudnia 1917 Rumunia oraz przedstawiciel gen. Szczerbaczowa w imieniu rosyjskich wojsk Frontu zawarli rozejm z państwami centralnymi.

[128] Po części był to rumuński ruch narodowy Mołdawian Besarabii – czołową siłą była Mołdawska Partia Narodowa, której przywództwo afirmowało rumuńską tożsamość narodową. Jednak nawet w samej partii wywoływało to wątpliwości. Do 1917 ruch narodowy ludności romańskojęzycznej w Besarabii był bardzo słabo zaawansowany, język romański był w praktyce tylko wiejskim dialektem mówionym, a ludność była odizolowana od procesów rozwoju nowoczesnej tożsamości rumuńskiej dokonujących się za Prutem. Interesujący zapis spojrzenia ukraińskiego na ówczesną kwestię tożsamościową w Mołdawii pozostawił Mykoła Hałahan, pierwszy ambasador UNR w Rumunii – zob. M. Halahan, *Z moch spomyniv (1880-ti–1920-ti),* Kyïv 2005, s. 360–365.

[129] I.È. Levit, *God sud'bonosnyj: ot provozglašenija Moldavskoj Respubliki do likvidacii avtonomii Bessarabii (nojabr' 1917 g. – nojabr 1918 g.)*, Kišinev 2000, s. 201–204.

[130] Tamże, s. 207–214.

Ruch „rewolucyjnej demokracji", najpierw mienszewicko-eserowski, a potem bolszewicki, przejawiał tendencję do tworzenia oddzielnych regionalnych organów władzy na Podunawiu. W dniu 23 stycznia 1918 w Akermanie bolszewicy zorganizowali Zjazd Delegatów Budziaku, na którym uchwalono, że „Budziak pozostanie na wieczne czasy częścią Rosji"[131]. W samym Akermanie jednak były też silne nastroje proukraińskie, już w trakcie rumuńsko-bolszewickich walk o miasto delegaci ziemstwa powiatowego i rady miejskiej uchwalili przyłączenie do Ukrainy[132]. W dniu 28 stycznia oddziały hajdamackie UNR nawet przejściowo zajęły to miasto.

W dniu 18 stycznia rozpoczęła się interwencja rumuńska – ostrożna i prowadzona dość ograniczonymi siłami, wskutek czego Kiszyniów zajęto dopiero 26 stycznia, a opanowywanie Podunawia trwało do połowy lutego[133]. Bołhrad został zdobyty 25 stycznia, Izmaił 4 lutego, Reni i Bendery – 5 lutego, Izmaił – 6 lutego, zaś Kilia – 10 lutego[134]. W dniu 26 stycznia Rosja Radziecka zerwała stosunki dyplomatyczne z Rumunią, a 5 lutego Rumczerod wypowiedział Rumunii wojnę. Centrofłot zaś ogłosił konfiskatę rumuńskich statków pasażerskich, które były od 1916 wydzierżawione Rosji i wykorzystywane jako krążowniki pomocnicze Floty Czarnomorskiej, oraz ogłosił zmianę ich nazw, jako wyrażających „ducha monarchicznego, wojujący szowinizm i sprzeczność z rewolucją"[135]. W dniu 6 lutego Sfatul Ţării proklamował niepodległość RDM jako demokratycznego unitarnego państwa w granicach całej Besarabii.

---

[131] Tamże, s. 255; O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, dz. cyt., s. 123–124.

[132] O.M. Lebedenko, A.K. Tyčyna, dz. cyt., s., s. 125.

[133] Rumunia mogła wykorzystać do interwencji tylko niewielkie siły, gdyż warunki rozejmu z państwami centralnymi zakazywały jej większych ruchów wojsk. Interwencja była popierana przez część członków Sfatul Ţării i rządu RDM, choć oficjalnie do wejścia wojsk rumuńskich do Kiszyniowa temu zaprzeczano.

[134] Opór stawiany wojskom rumuńskim na Podunawiu był w literaturze radzieckiej, a potem w postradzieckiej literaturze mołdawskiej orientacji mołdawianistycznej (I.È. Levit, dz. cyt., s. 217–268) i we współczesnej literaturze rosyjskiej (M. Mel'tjuchov, *Bessarabskij vopros meždu mirovymi vojnami 1917–1940*, Moskva 2010, s. 32–43), przedstawiany jako wyraz głębokiego sprzeciwu miejscowej ludności odrzucającej obcą okupację. Jednak nawet jeśli uwzględnić okoliczność, że na Podunawiu nastroje były bardziej prorosyjskie niż prorumuńskie, to opór zbrojny był inicjowany i prowadzony głównie przez ludzi, których związek z Podunawiem polegał tylko na tym, że trafili tam w ramach służby wojskowej lub wręcz zostali przysłani przez partię bolszewicką.

[135] *Morjaki v bor'be za vlast' Sovetov na Ukraine (nojabr 1917–1920 gg.). Sbornik dokumento*v, red. V.I. Aleksandrova, T.S. Fedorova, Kiev 1963, nr 79, 80; *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 126–127. „Impierator Trajan" został przemianowany na „Socialnaja Riewolucija", „Rumynija" na „Riespublika Rumynija", „Korol Karł" na „Ioann Roate", „Dakija" na „1907", a „Princzipessa Marija" na „Oswobożdienije". Okręty te zostały teoretycznie przekazane pod dowództwo Wyższego Kolegium Rosyjsko-Rumuńskiego – „internacjonalistycznego" organu utworzonego w Odessie do walki o „wyzwolenie rumuńskiego ludu spod ucisku oligarchii". Faktycznie jednak nawet w dokumentacji sił wojskowych podległych bolszewikom używano starych nazw. W 1918 roku okręty te zostały zajęte przez Niemców i zwrócone Rumunii.

W tym czasie w Wiłkowie i Akermanie znajdowały się jeszcze załogi bolszewickie[136]. W dniu 14 lutego Michaił Murawiow[137] został głównodowodzącym wojsk bolszewickich walczących przeciw Rumunii, których rdzeniem była tak zwana Specjalna Armia Odeska, złożona z resztek zbolszewizowanych sił Frontu Rumuńskiego, czerwonogwardzistów i zmobilizowanych doraźnie robotników. Rzeczywiście Murawiow został też dyktatorem Odessy, odsuwając od realnej władzy instytucje OSR. Celem kampanii miało być odwojowanie całej Besarabii i ponowne zainstalowanie tam władzy radzieckiej. Wojska Murawiowa odniosły sukces w bitwie pod Benderami 20 lutego. Rumunia, będąca wciąż w bardzo trudnej sytuacji międzynarodowej, zgodziła się na negocjacje. W dniach 5–9 marca w Jassach i Odessie podpisano protokoły między Rumunią a Rosją Radziecką oraz OSR i innymi odeskimi instytucjami władzy radzieckiej o zakończeniu działań wojennych i wycofaniu wojsk rumuńskich z Besarabii w ciągu dwóch miesięcy. Kolejna zmiana sytuacji militarno-politycznej spowodowała jednak, że Rumunia zobowiązań tych nie zrealizowała.Po podpisaniu preliminariów pokojowych (5 marca) Niemcy i Austro-Węgry zadeklarowały akceptację dla przyłączenia Besarabii do Rumunii. W dniu 9 kwietnia Sfatul Ţăriiniewielką większością przegłosował uchwałę o przyłączeniu RDM do Rumunii, a 22 kwietnia Ferdynand wydał dekret o inkorporacji[138].

Reakcja władz UNR na proces integracji Besarabii z Rumunią była negatywna, choć powściągliwa. W dniu 3 marca premier Hołubowycz wystosował notę do rządów Niemiec, Austro-Węgier, Bułgarii i Rumunii z protestem przeciw zmianom dawnej granicy rumuńsko-rosyjskiej bez zgody Ukrainy. Uchwała zjednoczeniowa Sfatul Ţării była przedmiotem obrad Małej Rady 12 i 13 kwietnia, w konsekwencji których uchwalono kolejną notę, podpisaną przez premiera oraz ministra spraw zagranicznych Mykołę Lubynskiego. Stwierdzano tam, że rząd rumuński powinien dać całej ludności Besarabii możliwość samookreślenia i znaleźć rozwiązanie prowadzące do zgody rumuńsko-ukraińskiej. Rumunia odpowiedziała 20 kwiet-

[136] Obroną Wiłkowa dowodził Anatolij Żelezniakow, osławiony udziałem w rozpędzeniu Konstytuanty Ogólnorosyjskiej. Wiłkowo zostało zdobyte przez Rumunów 14 lutego, a z Akermanu wojska bolszewickie wycofały się dopiero 8 marca. W radzieckiej propagandzie przedstawiano obronę Wiłkowa jako długotrwałą i heroiczną (echo tej legendy we współczesnej literaturze zob.V. Fajtel'berg-Blank,V. Savčenko, dz. cyt., s. 77). Jeżeli jednak uwzględnić, że Wiłkowo jest praktycznie wyspą, która była zaopatrywana od strony morza przez zbolszewizowane okręty Floty Czarnomorskiej i broniona przez ich artylerię okrętową, a przewaga Floty Czarnomorskiej nad marynarką rumuńską była gigantyczna, to oceny takie wydają się bardzo wątpliwe.

[137] Michaił Murawiow – ur. 1880, ppłk RIA, od 1917 członek partii LSR, szef sztabu wojsk Rosji Radzieckiej walczących przeciw Ukrainie, następnie od 14 II do końca marca 1918 głównodowodzący operacji przeciw Rumunii. Odpowiedzialny za krwawy terror w Kijowie i Odessie. Zginął 12 lipca 1918 roku podczas nieudanego puczu LSR w Symbirsku. Zob. V. Savčenko, *Avantjurysty graždanskoj vojny*, Moskva 2000, s. 44–64.

[138] Mocarstwa Ententy uznały całość granic Rumunii z Besarabią włącznie w 1920 roku; ZSRR wznowił stosunki dyplomatyczne z Rumunią w 1934 roku, ale nie uznał nigdy formalnie granicy na Dniestrze.

nia, stwierdzając, że przyłączenie było dobrowolne i w Besarabii nie ma ludności uważającej się za ukraińską i chcącej przyłączyć się do Ukrainy[139].

Politykę UNR w kwestii besarabskiej trudno uznać za konsekwentną i skuteczną. Podstawową słabością była sprzeczność między roszczeniami z wiosny 1918 roku a deklarowanym w 1917 brakiem roszczeń wobec tego terytorium. Noty z marca i kwietnia były doraźnymi reakcjami na rozwój sytuacji. I choć można przyjąć, że inkorporacja Besarabii do Rumunii stwarzała nową jakość w porównaniu z istnieniem niepodległej czy będącej częścią federacji RDM, to jednak sprzeciw wobec decyzji Sfatul Ţării miał znamiona hipokryzji. Co więcej, polityka ta była nieudolniekreowana. Wysłany na początku kwietnia do Rumunii jako ambasador Mykoła Hałahan wspominał z zażenowaniem, że nie otrzymał żadnych precyzyjnych instrukcji w sprawie granic:

> W. Hołubowycz powiedział mi, że powinienem się domagać zgody rządu rumuńskiego na ustanowienie „sprawiedliwych" granic między UNR a Rumunią. Zaczął na mapie pokazywać, jak miałaby wyglądać w jego przekonaniu taka granica. Jego palec kreślił na mapie jakąś tak fantastycznie poplątaną linię, że moja cierpliwość się wyczerpała i poradziłem Hołubowyczowi poszukać innego obrońcy dla jego dziwnych projektów granic państwowychUNR. Zresztą, nie była to żadna linia granic państwowych, bo Hołubowycz wodził palcem po liniach rozgraniczenia terytoriów etnograficznych. A ponieważ w Besarabii ludność jest przemieszana, to projektowane przez Hołubowycza granice przypominały jakieś strzępki na końcu ręcznika lub płachty. Na moją deklarację zareagował M. Lubynski. Powiedział, że nakreślone przez Hołubowycza granice to nie więcej, niż jego osobiste poglądy, z którymi trudno się zgodzić. Potem obaj mi zapowiedzieli, że definitywne wskazówki prześlą mi później do Jass[140].

Argumentacja etnograficzna w kwestii Besarabii była dla Ukrainy bronią obosieczną, co w rozmowie z Hałahanem w kwietniu 1918 wykorzystał premier Rumunii Alexandru Marghiloman:

> Wskazywałem, że Besarabia nie jest zasiedlona przez zwartą masę ludności mołdawskiej; że w powiecie chocimskim Ukraińcy tworzą absolutną większość; że na południu w powiatach akermańskim i izmaiłowskim przeważa ludność ukraińska, a razem z tamtejszymi Niemcami i Bułgarami bez wątpienia tworzy większość. Z tego wynika, że głos Ukrainy w sprawie Besarabii powinien być uwzględniony. Premier odpowiedział, że za tym przykładem, trzeba by na zasadzie wzajemności wziąć pod uwagę stanowisko Rumunii co do losu tych Mołdawian, którzy mieszkają po drugiej stronie Dniestru na terytorium, które UNR zajmuje i uważa za swoje. Premier zaryzykował nawet twierdzenie, że w niektórych powiatach Chersońszczyzny Mołdawianie czy wręcz Rumuni stanowią większość[141].

---

[139] D. Dorošenko, dz. cyt., T. I. s. 139–140; V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, *Kordony Ukraïny: istoryčna retrospektyva ta sučasnyj stan*, Kyïv 1994, s. 38–39.

[140] M. Halahan, dz. cyt., s. 356. W Jassach w 1918 mieściła się tymczasowa siedziba króla i rządu Rumunii.

[141] Tamże, s. 369.

Dopiero około 20 kwietnia Hałahan dostał z Kijowa instrukcje, by domagać się przyłączenia do Ukrainy powiatu chocimskiego oraz Podunawia, ewentualnie przeprowadzenia tam plebiscytu[142].

Najpóźniej powstał republiką południa była **Radziecka Socjalistyczna Republika Taurydy (SSRT)**. Utworzenie władzy radzieckiej na Krymie odbyło się w typowy sposób, niemal jak kopia przewrotu w Piotrogrodzie. Bolszewicy 29 grudnia stworzyli Tymczasowy Komitet Wojenno-Rewolucyjny, który rozwiązał Sewastopolską Radę Delegatów i w ciągu 48 godzin przeprowadził nowe wybory niej, w których bolszewicy razem z lewymi eserowcami uzyskali większość. Nowa Rada 1 stycznia powołała Komitet Wojenno-Rewolucyjny z Jurijem Gawienem[143] na czele, który stał się trzecim ośrodkiem władzy na Krymie, obok Rady Przedstawicieli i rządu KNR. Mimo całkowitej samozwańczości dysponował siłą militarną. W pierwszej dekadzie stycznia przeprowadzono też nowe wybory do Centrofłotu i 16 stycznia ukonstytuował się nowy skład, zdominowany przez bolszewików[144]. Czerwonogwardziści i marynarze zaczęli zajmować kolejne miasta Krymu, łamiąc słaby opór wojsk KNR[145]. Symferopol został zajęty 26 stycznia. W zajmowanych miastach rozpętano „czerwony terror", dochodziło też do pogromów i rabunków. Do końca stycznia niemal cały Krym znalazł się pod władzą „rewkomowską"[146]. W dniu 10 lutego w Symferopolu odbyła się konferencja komitetów wojenno-rewolucyjnych, która ogłosiła się nadzwyczajnym zjazdem delegatów robotniczych i żołnierskich, uchwaliła rozwiązanie Rady Przedstawicieli Ludowych i Kurułtaju, i powołała nowy organ wykonawczy: Taurydzki Centralny Komitet Wykonawczy (TCIK) z siedzibą w Symferopolu z Żanem Millerem na czele[147]. W dniach 6–10 marca odbył się gubernialny zjazd delegatów, zdominowany przez bolszewików i lewych eserowców. Byli obecni także delegaci z powiatów kontynentalnych. W gronie delegatów była dość duża grupa Tatarów, jednak odmówiono im choć-

[142] Tamże, s. 373. Po złożeniu noty z tymi żądaniami, Hałahan wyjechał na początku maja do Kijowa by zorientować się w sytuacji w związku z wiadomościami o przewrocie hetmańskim i już nie wrócił do Jass.

[143] Jurij Gawien (Jānis Daumanis) – ur. 1884 w Rydze, działacz bolszewicki, jesienią 1917 skierowany na Krym. Przewodniczący Komitetu Wojenno-Rewolucyjnego, następnie wicepremier SSRT. Do 1924 zajmował wysokie funkcje we władzach radzieckich na Krymie. Odsunięty na boczny tor jako trockista, w 1936 roku rozstrzelany.

[144] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 91–93.

[145] Rada Przedstawicieli i rząd (Dyrektoriat) KNR utworzyły wspólne dowództwo wojskowe o nazwie Sztab Krymski, który w styczniu 1918 dysponował teoretycznie siłą około 8000 bagnetów, w tym 6 tysięcy tatarskich. Siły bolszewickie w tym czasie liczyły około 50 tysięcy bagnetów, głównie marynarzy Floty Czarnomorskiej.

[146] Trudno ją nazywać nawet „radziecką", gdyż w większości miast pod jej kontrolą rady delegatów nie działały (A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, s. 299).

[147] Żan Miller (Jānis Šepte) – ur. 1880 w Kurlandii, od 1905 działacz bolszewicki, 1917 skierowany na Krym, przewodniczący komitetu rewolucyjnego w Symferopolu, 1918 przewodniczący TCIK, w latach dwudziestych agent Kominternu w USA, od 1931 w ZSRR, 1938 skazany na 10 lat łagru, zmarł w więzieniu.

by jednego miejsca w TCIK. W dniu 19 marca TCIK na nadzwyczajnym zebraniu, które odbyło się wyjątkowo w Sewastopolu,zadekretował utworzenie Republiki Taurydzkiej w granicach całej guberni. Powołano Radę Komisarzy Ludowych z Antonem Słuckim jako przewodniczącym[148]. Po dwóch dniach na podstawie dyrektyw z Moskwy ograniczono zasięg terytorialny do samego Półwyspu i zmieniono nazwę państwowości na Socjalistyczna Radziecka Republika Taurydy[149]. Republika była w istocie krwawym samozwańczym reżimem, mającym niewiele wspólnego z mieszkańcami Krymu. Kierowali nią przysłani z zewnątrz zawodowi rewolucjoniści, „wariadzy" – jak ich nazywają współcześni autorzy[150]. Jej istnienie opierało się na sile bojowej marynarzy i na terrorze, oraz po części na roznieconej etnicznej nienawiści do Tatarów. Przyczyny utworzenia republiki są dyskusyjne – czy była to inicjatywa samego krymskiego kierownictwa bolszewickiego, czy też nastąpiło to z dyrektywy Moskwy z zamiarem powstrzymania Niemców od wkroczenia na Krym.W odróżnieniu od pozostałych republik, Taurydzka została oficjalnie uznana przez rząd Lenina[151].

Mała Rada 25 stycznia 1918 ogłosiła IV Uniwersał ustanawiający pełną niepodległość Ukrainy, a 9 lutego Ukraina zawarła w Brześciu pokój z państwami centralnymi. Konsekwencją było wkroczenie na Ukrainę wojsk niemieckich i austriackich. Intencją Berlina i Wiednia było zapewnienie dostaw zboża i włączenie Ukrainy do szerokiej strefy wpływów, władze UNR natomiast widziały w interwencji niemiecko-austriackiej szansę na wyzwolenie od okupacji bolszewickiej[152]. Począwszy od 15 lutego Niemcy, a od 28 lutego także Austro-Węgrzy posuwali się szybko na wschód, zaś oddziały bolszewickie nie były w stanie stawiać skutecznego oporu. Co więcej, formalny status sił bolszewickich na Ukrainie był niejasny. Traktat pokojowy między Rosją a państwami centralnymi został podpisany dopiero 3 marca. Rosja zobowiązała się w nim zawrzeć natychmiast pokój z Ukrainą i uznać pokój z 9 lutego. Lenin obawiał się, że w razie niedotrzymania warunków traktatu Niemcy zajmą Piotrogród i Moskwę. Rosja Radziecka musiała więc formalnie odciąć się od operacji sił bolszewickich na Ukrainie.

Zasadnicza linia władz bolszewickich Rosji Radzieckiej polegała odtąd na „ukrainizacji wojny na Ukrainie": konstruowaniu obrazu, że siły bolszewickie na Ukrainie są miejscowymi siłami Ukrainy Radzieckiej. Potrzebne było jednocześnie skoordynowanie ich działań oraz spacyfikowanie ambicji lokalnych. Sekretariat Ludowy w dniach 27–28 lutego przeniósł się z Kijowa do Połtawy, gdzie 4 marca nastąpiła zmiana premiera – przeciwna traktatowi brzeskiemu i nie mająca

[148] Anton Słucki (Naftali Słucki) – ur. 1884 w Warszawie, działacz bolszewicki, brał udział w przewrocie w Piotrogrodzie. Skierowany na Krym w marcu 1918, członek TCIK, przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych SSRT. Rozstrzelany przez powstańców tatarskich 24 kwietnia 1918.

[149] Na temat powstania SSRT więcej zob. A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, s. 324–331.

[150] Tamże, s. 349.

[151] Tamże, s. 329–331; A.W. Fisher, dz. cyt., s. 121.

[152] Więcej zob. W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 49-79.

autorytetu Bosz podała się do dymisji. Nowym przewodniczącym Sekretariatu został Mykoła Skrypnyk, jeden z pierwszych bolszewików łączących komunizm z afirmacją ukraińskiej tożsamości narodowej[153]. Tego samego dnia otrzymał on telegram od Stalina z następującymi dyrektywami:

> Różnica między wami a nami jest taka, że wy, za geografią Wynnyczenki, tworzycie Ukrainę od Podola do Donu i od Homla do brzegów morza, a my tworzymy Wielkorosję. Z wami prowadzą wojnę otwarcie, a z nami skrycie, W czynicie opór już teraz, a my czekamy do zjazdu rad, gotowi wszechstronnie wam pomagać i gromadzić siły, aby może za kilka dni napaść na zwierza, jak się obeżre. Rozkazy Krylenki [komisarza spraw wojskowych Rosji Radzieckiej, o wstrzymaniu działań wojennych] są ważne tylko na Froncie Północnym, Zachodnim i Kaukaskim. Jeśli antonowowskie jednostki zgodzą się zostać na Ukrainie, radzimy przeformować je w specjalne ukraińskie jednostki i jako takie rzucić do akcji[154].

W dniu 7 marca Cikuka wydała deklarację o dość ambiwalentnej wymowie. Całość terytorialna Ukrainy w granicach z III i IV Uniwersału oraz istnienie oddzielnych republik zostały uznane w zasadzie za dwa równoprawne stanowiska czy dwa równorzędne elementy rzeczywistości. Jednocześnie wzywano republiki do zjednoczenia, w tym także te, które leżały poza ogłoszonymi przez UCR granicami Ukrainy:

1. Nigdy nie rozpatrywaliśmy Ukraińskiej Republiki Radzieckiej jako republiki narodowej, a wyłącznie jako radziecką republikę na terytorium Ukrainy.
2. My nigdy nie podzielaliśmy punktu widzenia pełnej niepodległości Ukraińskiej Republiki Ludowej, rozpatrując ją jako mniej lub bardziej samodzielną całość, związaną więzami federacyjnymi z ogólnorosyjską republiką robotniczo-chłopską.
3. Jednocześnie my nie wyrażaliśmy sprzeciwu wobec tworzenia różnorodnych zjednoczeń radzieckich, zostawiając rozstrzygnięcie kwestii ich wzajemnego stosunku, tak z krajową, jak i z centralną ogólnofederacyjną władzą radziecką, na bardziej sprzyjające czasy.
4. Teraz, gdy zjednoczona burżuazja, po części otwarcie, jak Centralna Ukraińska Rada i jej najnowsi sojusznicy, austro-germańscy imperialiści, po części skrycie, jak burżuazja rosyjska, Don, Krym i inne, grożą zdławieniem robotniczo-chłopskiej władzy Ukrainy, przy tym Ukrainy w granicach z III i IV Uniwersałów, w tym i na tych częściach Ukrainy, które tworzą republiki radzieckie Dońską, Doniecką, Krymską i Odeską, szczególnie teraz konieczne jest ścisłe zjednoczenie wszystkich organizacji radzieckich.
5. Centralny Komitet Wykonawczy wzywa wszystkie Rady do takiego zjednoczenia na następujących warunkach: a) zjednoczenie tworzy się w celu zbrojnej obrony wszelkimi środkami władzy Rad na terytorium, na którym tworzy się specjalny Komitet do

[153] Mykoła Skrypnyk – ur. 1872 w Donbasie, działacz bolszewicki, brał udział w organizacji i przeprowadzeniu przewrotu w Piotrogrodzie, od końca 1917 na Ukrainie, ludowy sekretarz pracy NS UNR, od 4 marca 1918 także przewodniczący NS UNR. Rzecznik założenia samodzielnej ukraińskiej partii komunistycznej. W latach 1922–1927 komisarz ludowy sprawiedliwości USRR, 1927–1933 komisarz ludowy oświaty USRR. Czołowy realizator ukrainizacji oświaty i kultury. W 1933 roku zmuszany do samokrytyki z powodu „odchylenia nacjonalistycznego", popełnił samobójstwo.

[154] Za: L. Hrynevyč, *Vijs'kove budivnyctvo v Radjans'kyj Ukraïni* (*1917 – počatok 30-ch rokiv XX st.*), w: *Istorija ukraïns'koho vijs'ka 1917–1991*, red. Ja. Daškevyč, L'viv 1996, s. 90–91.

> walki z kontrrewolucją [złożony z] z przedstawicieli wymienionych w pkt 4 republik radzieckich. b) żadna z wchodzących w związek republik nie może bez wiedzy i zgody władz pozostałych republik wyjść ze zjednoczenie i zawierać tajne porozumienia, c) do Komitetu przechodzi pełnia władzy w zakresie formowania, organizacji i kierownictwa sił techniczno-wojskowych, d) jednostki wojenno-operacyjne znajdują się w całości i wyłącznie w rękach wspólnego dowództwa głównego i wszystkimi siłami wojskowymi dysponuje tylko to dowództwo główne, e) głównodowodzącym wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej i ogólnym głównodowodzącym wszystkimi siłami wojskowymi zostaje tow. Owsiejenko (Antonow)[155].

Antonow-Owsiejenko 7 marca został także ludowym sekretarzem spraw wojskowych w NS UNR[156]. Rzeczywiście był on jednak oponentem ukraińskiej tożsamości i popierał tworzenie terytorialnych tworów politycznych o rosyjskim obliczu. Już po objęciu teki w NS UNR, proponował utworzenie Związku Radzieckich Republik Południa, w skład którego Ukraina miałaby wejść na równych zasadach z DKR i innymi republikami[157]. W marcu Antonow zdołał z Czerwonych Gwardii i resztek zbolszewizowanych jednostek starej armii stworzyć pięć tak zwanych armii rewolucyjnych, które w dokumentacji wojskowej były nazywane łącznie „Armiami Republik Południoworosyjskich" lub „Armiami Radzieckich Republik Południa Rosji", nigdy jednak nie stosowano określenia „Czerwone Kozactwo" oficjalnie zadekretowanego jeszcze w grudniu 1917 dla sił zbrojnych podległych NS UNR[158].

Postawa Moskwy była dwuznaczna. W dniu 15 marca KC RKP(b) uchwalił postanowienie:

> Na zwołany ukraiński zjazd Rad delegatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich powinni pojechać towarzysze z całej Ukrainy, w tym i z Zagłębia Donieckiego. Na zjeździe należy koniecznie stworzyć jeden rząd dla całej Ukrainy[159].

W kolejnych dniach, między 17a 19 marca, w Jekaterynosławiu odbywał się II Wszechukraiński Zjazd Rad, na którym uchwalono niepodległość Federacyjnej Ukraińskiej Republiki Radzieckiej, w skład której miały wejść „wszystkie

---

[155] *NVU*, nr 33. Dońska Republika Radziecka istniała na terytorium Obwodu Wojska Dońskiego, poza zasięgiem aspiracji terytorialnych UNR.

[156] Władimir Antonow-Owsiejenko (wł.: Owsiejenko) – ur. 1883 w Czernihowie, jako porucznik armii był jednym z liderów rewolucyjnego w wojsku podczas rewolucji 1905 roku; współorganizator przewrotu bolszewickiego w Piotrogrodzie w listopadzie 1917. W latach 1917–1918 głównodowodzący w I wojnie bolszewicko-ukraińskiej, następnie zajmował wysokie stanowiska w aparacie państwowym i służbie zagranicznej RFSRR/ZSRR. 1938 rozstrzelany jako „trockista i szpieg". Był ukraińskiego pochodzenia etnicznego, co podczas wojny ukraińsko-bolszewickiej próbowano wykorzystywać, skłaniając go do używania tylko właściwego nazwiska Owsiejenko.

[157] L. Hrynevyč, dz. cyt., s. 95.

[158] Tamże, s. 100.

[159] Za: F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 162.

radzieckie zjednoczenia – wolne miasta i republiki jako autonomiczne części”[160]. Żadne uznanie niepodległości przez Rosję Radziecką jednak w odpowiedzi nie nastąpiło.

Istnienie republik zbliżało się ku końcowi. W dniu 12 marca siły bolszewickie z Murawiowem na czele ewakuowały się z Odessy, a następnego dnia do miasta weszły wojska austro-węgierskie i niemieckie. 17 marca został zajęty Mikołajów, a 19 – Chersoń. Do końca marca opanowano całe Prawobrzeże. Wyzwalanie Lewobrzeża trwało dłużej dzięki dużej pomocy materiałowej otrzymanej z Rosji oraz poprawie organizacji i morale, wojska Antonowa od końca marca stawiały poważniejszy opór. Jednak 8 kwietnia Niemcy zajęli Charków, co załamało zorganizowaną obronę strony bolszewickiej. Cikuka i Ludowy Sekretariat schroniły się w Taganrogu. Do początku maja wojska niemieckie opanowały całe terytorium Ukrainy w granicach z III Uniwersału, łącznie z Zagłębiem Donieckim. OSR i DKR przestały istnieć, finał Radzieckiej UNR nastąpił natomiast w Taganrogu. Stalin 6 kwietnia w rozmowie telefonicznej z ludowym sekretarzem oświaty w NS UNR Wołodymyrem Zatońskym wyraził się obelżywie: „My wszyscy tu uważamy, że Cikuk powinien, jest moralnie zobowiązany, opuścić Taganrog i Rostow. Dosyć już zabawy w rząd i republikę, zdaje się dosyć, pora kończyć grę”[161]. W dniu 18 kwietnia rozwiązano Cikukę i NS, tworząc zamiast nich dowództwo walki partyzanckiej o nazwie „Powstańcza Dziewiątka”. Następnego dnia odbyła się tak zwana Konferencja Taganroska, na której uchwalono powołanie odrębnej partii komunistycznej pod zaproponowaną przez Skrypnyka nazwą Komunistyczna Partia (bolszewików) Ukrainy[162]. Utworzenie samodzielnej partii, która z RKP(b) miałaby utrzymywać więź tylko poprzez Komintern, paradoksalnie poparli także tak zwani „lewi komuniści” negujący ukraińską tożsamość narodową, którzy chcieli jednak kontynuować wojnę z Niemcami wbrew traktatowi brzeskiemu. Ostatecznie jednak partię utworzono w lipcu 1918 na emigracji w Moskwie, tylko jako regionalną sekcję RKP(b), choć pod skrypnykowską nazwą KP(b)U. Odżegnała się ona kategorycznie od idei niepodległości Ukrainy[163].

„Radzieckie republiki Południa” były jednym z najpoważniejszych zagrożeń z jakim zetknął się ukraiński ruch narodowy w zmaganiach o włączenie Nadczarnomorza do ukraińskiej przestrzeni politycznej. Konfrontacja Ukraińskiej Republiki Ludowej z „republikami Południa” polegała na zderzeniu dwóch strategii legitymizacji władzy. UNR stała na stanowisku, że decydującym kryterium w wyznaczaniu granic jest etnografia i lingwistyka: tam, gdzie ukraiński lud sta-

[160] Tamże, s. 163.

[161] L. Hrynevyč, dz. cyt., s. 106.

[162] Była to propozycja kompromisowa, uznająca terytorialny, a nie etniczny charakter partii. Odrzucono propozycję nazwy *Ukraińska Partią Komunistyczna* i propozycję, by utworzyć jedynie autonomiczną sekcję pod nazwą *Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików) na Ukrainie*.

[163] *NVU*, nr 37.

nowi większość, tam powinna funkcjonować ukraińska władza polityczna, gdyż tylko w ten sposób można zapewnić ludowi emancypację społeczną i narodową. Twórcy „republik Południa" kierowali się paradygmatem dyktatury proletariatu – o granicach politycznych mają prawo decydować reprezentanci proletariatu miejskiego, czyli w praktyce zawodowi rewolucjoniści, niejednokrotnie niemający żadnych związków biograficznych z terenem, na którym działali.

Geneza „republik Południa" była niewątpliwie złożona. Po części były one przejawem klimatu politycznego pierwszych miesięcy wojny domowej. Różnego rodzaju efemeryczne republiki rad, regionalne rządy itp. powstawały w różnych miejscach Imperium Rosyjskiego. Wbrew późniejszym popularnym wizjom bolszewizmu jako totalitarnego monolitu, w 1918 roku nie był on takowym. Partia bolszewicka do wiosny 1917 była niszową siłą polityczną, znacznie słabszą od eserowców i mienszewików. Radykalizacja nastrojów latem i jesienią 1917 uczyniła bolszewizm ruchem powszechnym, wchłonął on jednak przy tym mnóstwo różnorodnego elementu, od radykalnych rewolucjonistów najróżniejszych orientacji, poprzez inteligencję i oficerów, którym rok 1917 zmienił system wartości, aż po niedawnych członków Czarnych Sotni. Do tego w pierwszej połowie 1918 rząd Lenina był formalnie rządem koalicyjnym RKP(b) i LSR, a w terenie pod czerwonym sztandarem występowały sojusze bolszewików, lewych eserowców i anarchistów. Stanowisko Moskwy wobec „republik Południa" było dwutorowe: ostatecznie postawiła ona na bolszewicki wariant republiki ogólnoukraińskiej, ale zarazem dezawuowała go jako pełnoprawny podmiot polityczny. Tym niemniej odtąd bolszewicy przynajmniej nominalnie traktowali terytorium Ukrainy w granicach III Uniwersału jako jedną całość, a do projektów „separatystycznych" już nie powrócono przy kolejnych inwazjach na Ukrainę w 1918, 1919 i 1920 roku. Znamienne zresztą jest, że podczas tworzenia republik nigdy nie użyto nazwy „Noworosja".

10.4. O Flotę dla Ukrainy (lata 1917–1918)

W lutym 1917 roku Flota Czarnomorska była drugim co do wielkości związkiem operacyjnym marynarki wojennej Imperium Rosyjskiego. Składała się z jednego nowoczesnego pancernika z podklasy drednotów (drugi był na ukończeniu)[164],

[164] Drednotami nazywano pancerniki budowane po 1906 roku na wzór pierwszego okrętu tej podklasy, brytyjskiego „Dreadnought". Przewyższały one znacznie rozmiarami i walorami bojowymi dotychczasowe pancerniki i w dobie wielkiego morskiego wyścigu zbrojeń stały się najważniejszym atrybutem prestiżu mocarstw na morzu. W lutym 1917 roku we Flocie Czarnomorskiej w służbie była „Impieratrica Jekatierina Wielikaja", natomiast „Impierator Aleksandr III" wszedł do służby dopiero latem już pod nową nazwą. W budowie w Mikołajowie był ponadto drednot „Impierator Nikołaj I", którego ostatecznie nigdy nie ukończono.

siedmiu starych pancerników (przeddrednotów)[165], czterech krążowników[166], 29 kontrtorpedowców, 16 okrętów podwodnych, 3 kanonierek oraz kilkunastu mniejszych okrętów, a także z okrętów specjalnych i pomocniczych. W skład Floty wchodziły też dwie dywizje piechoty morskiej stacjonujące w Sewastopolu i Izmaile, oraz załogi twierdz i punktów umocnionych na wybrzeżu. Główną bazą był Sewastopol,a pomocniczą Odessa. Na początku 1917 roku Flota liczyła 47 700 marynarzy i 27 800 żołnierzy jednostek lądowych[167]. Około 80 proc. składu osobowego było zrekrutowane z guberni ukraińskich, na podstawie czego się ocenia, że około 65–75 proc. całości tworzyli etniczni Ukraińcy[168]. W rezolucji III Wszechukraińskim Zjeździe Wojskowym w listopadzie 1917 stwierdzano, że Ukraińcy tworzą 80 proc. całości[169]. Dość świeże były wspomnienia o wystąpieniach rewolucyjnych we Flocie w okresie pierwszej rewolucji rosyjskiej 1905 roku[170]. Po rewolucji lutowej powstał Centralny Komitet Floty Czarnomorskiej (Centrofłot) zdominowany przez rosyjskich eserowców i mienszewików, który szybko stał się najbardziej wpływowym ośrodkiem decyzyjnym we Flocie[171].

W marcu 1917 powstała Sewastopolska Ukraińska Hromada Czarnomorska, złożona z działaczy cywilnych oraz wojskowych. Na jej czele jej organu kierowniczego, zwanego Sewastopolską Radą Ukraińską lub Radą Ukraińskiej Hromady Czarnomorskiej, stanął początkowo przedwojenny działacz ukraiński Wiaczesław Łaszczenko, a od lipca chorąży Jakym Chrystycz[172]. W składzie Rady było też kilku oficerów Floty, m.in. ppłk Wołodymyr Sawczenko-Bilski, ppłk prokurator Wadym Bohomołeć i por. inż. Mykoła Neklijewycz[173]. W dniu 9 lipca Łaszczenko wystąpił na walnej sesji UCR, apelując, by „Centralna Rada zwróciła szczególną uwagę na

[165] „Sinop", „Gieorgij Pobiedonosiec", „Tri Swiatitielia", „Rostisław", „Swiatoj Pantielejmon", „Joann Złatoust", „Swiatoj Jewstafij".

[166] „Ałmaz", „Kaguł", „Pamiat' Mierkurija" i „Prut". W budowie w Mikołajowie były ponadto cztery nowoczesne krążowniki „Admirał Nachimow", „Admirał Łazariew", „Admirał Istomin" i „Admirał Korniłow".

[167] P.H. Usenko, *Kampanii Čornomors'koho flotu*, w: *Velyka Vijna 1914–1918 rr. i Ukraïna*, T. I, red. O. Reènt, Kyïv 2014, s. 193.

[168] Tamże; I. Kryp'jakevyč, B. Hnatevyč, Z. Stefaniv,O. Dumin, S. Šramčenko, *Istorija ukraïns'koho vijs'ka*, L'viv 1992, s. 169; V. Holubko, dz. cyt., s. 29; Ja. Tynčenko, *Vijs'kovo-mors'ki syly Ukraïny 1917––1921*, Kyïv 2012, s. 18.

[169] *UNVR*, nr 494.

[170] W 1905 miał miejsce bunt na pancerniku „Kniaź Potiomkin Tawriczeskij" i powstanie pod dowództwem porucznika Piotra Szmidta na grupie okrętów w Sewastopolu z ośrodkiem na krążowniku „Oczakow". Dla zatarcia pamięci o tych wydarzeniach okręty przemianowano odpowiednio na „Swiatoj Pantielejmon" i „Kaguł". Na temat ukraińskiego aspektu buntu na „Potiomkinie" zob. rozdział 9.3.

[171] Identyczny akronim *Centrofłot* był używany przez piotrogrodzki Centralny Komitet Wykonawczy Floty, utworzony w lipcu 1917 przez I Ogólnorosyjski Zjazd Rad. Ów komitet, zdominowany przez rosyjskich eserowców i mienszewików, pretendował do bycia nadrzędną instytucją w całej marynarce i był przeciwwagą dla zdominowanego przez bolszewików Centralnego Komitetu Floty Bałtyckiej (Centrobałtu). Centrofłot piotrogrodzki został rozpędzony przez bolszewików w listopadzie 1917.

[172] Zob. też rozdział 9.3.

[173] Obszerniej zob. M. Mamčak, *Čornomors'kyj Flot. Kursom do Ukraïny*, Sevastopol' 2013, s. 20–27.

Morze Czarne"[174]. Zaczął się rozwijać ukraiński ruch wojskowy w Sewastopolu[175]. Pewną życzliwość okazywał temu ówczesny dowódca Floty Czarnomorskiej, wadm. Aleksandr Kołczak[176]. Należał on, podobnie jak generałowie Dmitrij Szczerbaczow i Ławr Korniłow, do grupy wyższych dowódców sił zbrojnych Rosji, którzy uważali wówczas, że wydzielanie pododdziałów narodowościowych i współpraca z narodowymi ruchami wojskowymi pozwoli zachować spoistość i wartość bojową sił zbrojnych. Dzięki owej postawie ma on,w odróżnieniu od pozostałych późniejszych białych dowódców,bardzo pozytywny wizerunek w ukraińskiej literaturze[177]. Przekłada się to nawet na spekulacje o jego ukraińskim pochodzeniu[178].

W kwietniu zmieniono nazwy części okrętów afirmujące dotąd system monarchiczny. Drednot „Impieratrica Jekatierina Wielikaja" został przemianowany na „Swobodnaja Rossija", „Impierator Aleksandr III" na „Wola", a nigdy nie ukończony „Impierator Nikołaj I" na „Diemokratija". Pancernikowi „Pantielejmon" przywrócono nazwę „Potiomkin Tawriczeskij" (bez członu „Kniaź"), by jednak w maju nadać nazwę „Boriec za Swobodu". Krążownik „Kaguł" wrócił do nazwy „Oczakow". Pozostałe nazwy, pochodzące od świętych prawosławnych, związane z historycznymi tradycjami Floty Czarnomorskiej lub apolityczne, zachowano.

Latem 1917 rozpoczęło się zjawisko manifestowania sympatii politycznych przez załogi okrętów w drodze wywieszania różnych flag i bander[179]. Nowy drednot „Wola" przeszedł ze stoczni w Mikołajowie do bazy w Sewastopolu 17 lipca

---

[174] *UCR*, T. I, nr 55.

[175] Zob. M. Mychajlyk, *Ukraïns'kyj nacional'nyj ruch v Krymu v 1917 roci*, „LČK" R. IV 1932, nr 6, s. 12–14; nr 7/8 s. 22–26; S. Šramčenko, *Na syn'omu Čornomu Mori v rr. 1917–19. Uryvok zi spomyniv*, „LČK" R. VII, 1935, nr 3; M. Neklièvyč, *Na ukraïns'kyj čornomors'kij fl'oti 20 rokiv tomu*, „LČK", 1938, nr 4.

[176] Aleksandr Kołczak – ur. 1874 w Petersburgu, oficer RIF, badacz polarny. 1916 wiceadmirał. Dowódca Floty Czarnomorskiej od lipca 1916 do czerwca 1917. Od listopada 1918 do stycznia 1920 zwierzchnik sił białych na Syberii, sprawował władzę dyktatorską jako Najwyższy Wielkorządca Państwa Rosyjskiego. Rozstrzelany w 1920 przez bolszewików.

[177] M. Kapustjans'kyj, *Pochid ukraïns'kych armij na Kyïv-Odesu v 1919 roci*, w: *Ukraïna. 1919 rik*, red. Ja. Tynčenko, Kyïv 2004, s. 185; I. Kryp'jakevyč et al., dz. cyt., s. 171; S. Šramčenko, *Na syn'omu Čornomu Mori...*s. 15;tenże,*Zakon pro deržavnu ukrans'ku fl'otu ta joho vykonavci*, „Za Deržavnist'" T. 5, 1935, s. 125; V. Kravcevič, *Ukrainskij deržavnyj flot*, Kiev 1992, s. 112–117; M. Mamčak, dz. cyt., s. 22–23. Ihor Łosiew zwraca uwagę na zafałszowanie wizerunku Kołczaka w współczesnym rosyjskim filmie „Admirał" (2008, reż. Andriej Krawczuk) – przychylność dla ukrainizacji jest tam przemilczana, zob. I. Losèv, *Sevastopol' ukraïns'kyj*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" [dalej: „UT"] nr 23 (84), 24.06.2009.

[178] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 113.W niektórych publikacjach funkcjonuje wręcz fantastyczna wersja, jakoby żona admirała „Oksana Kołczak, Ukrainka spod Połtawy", była przewodniczącą Sewastopolskiej Rady Ukraińskiej – zob. V. Veryha, *Vyzvolni zmahannja v Ukraïni 1914–1923*, T. 1, L'viv 1998, s. 231–232. Por.: T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja*..., s. 191; M. Mamčak, dz. cyt., s. 20–27. Najprawdopodobniej nawet bardziej wyważona wersja, jakoby przynajmniej żonę Kołczaka widziano w ukraińskim stroju ludowym na jednej z manifestacji ukraińskich w Sewastopolu jest wątpliwa. Żona admirała, Sofija z d. Omirowa, urodziła się w Kamieńcu Podolskim w rosyjskiej rodzinie urzędniczej.

[179] Na temat „wojny bander" jako elementu kultury politycznej rewolucji zob. B.I. Kolonickij, *Simboly vlasti i borba za vlast'. K izučeniju političeskoj kul'tury rossijskoj revoljucii 1917 goda*, Sankt-Peterburg 2001, 105–131.

pod czerwoną flagą rewolucyjną na maszcie, oficjalną rosyjską banderą wojenną Św. Andrzeja na gaflu i z małą żółto-błękitną flagą na jednej z wież artylerii głównej[180]. Od lipca do grudnia 1917 na około połowie okrętów na krócej lub dłużej pojawiły się ukraińskie flagi, na ogół równocześnie z innymi. Najbardziej proukraińskie nastroje panowały na krążowniku „Pamjat' Mierkurija".

Z okazji uczczenia ukrainizacji krążownika Floty Bałtyckiej „Swietłana"[181], na rozkaz ogólnorosyjskiego Centrofłotu wydany na wniosek Sewastopolskiej Rady Ukraińskiej skierowany za pośrednictwem Centrofłotu czarnomorskiego, na wszystkich okrętach Floty Czarnomorskiej w Sewastopolu i Odessie 25 października 1917 roku podniesiono na masztach flagi ukraińskie (obok bander Św. Andrzeja) oraz wywieszono sygnał flagami kodu sygnałowego „Niech żyje wolna Ukraina". Załoga kontrtorpedowca „Zawidnyj" wywiesiła flagę ukraińską na gaflu wyżej niż banderę Św. Andrzeja i odmówiła opuszczenia pierwszej po zakończeniu uroczystości. Wywołało to długotrwałe napięcia, między innymi minister marynarki kadm. Dmitrij Wierdieriewski wysłał 29 października do UCR telegram przestrzegający przed „niedopuszczanymi aktami separatyzmu" to jest podnoszeniem na okrętach jakichkolwiek innych flag niż bandera rosyjska[182].

W dniu 25 października UCR mianowała swego komisarza przy Flocie, kmdr. por. Jewgrafa Akimowa. W dniu 10 listopada 1917 Sekretariat Generalny uznał za wskazane, na podstawie relacji Wynnyczenki z rozmów z przedstawicielem dowódcy Floty Czarnomorskiej kadm. Niomitca[183], aby podjąć ukrainizację Floty i utworzyć odrębny resort morski UNR, a także nawiązać współpracę z innymi autonomicznymi krajami nad Morzem Czarnym[184]. Po przewrocie bolszewickim zwierzchnictwo nad flotą znalazło się w próżni. Przestały istnieć legalna ogólnorosyjska głowa państwa, rząd i naczelne dowództwo wojskowe. Niomitc w ślad za Szczerbaczowem podjął próbę nawiązania porozumienia z władzami UNR i w dniu

[180] M. Neklièvyč, dz. cyt., s. 4. Znakiem przynależności państwowej okrętu jest bandera wojenna, wywieszana w porcie na rufowym flagsztoku, a w czasie rejsu na gaflu. „Wola" zatem szła jako okręt rosyjskiej marynarki wojennej z przepisową banderą, zaś czerwona flaga formalnie stanowiła tylko element dekoracyjny.

[181] Krążownik „Swietłana" był budowany w Rewlu (Tallinie) i gotowy w około 80 proc. Kiereński pod naciskiem ukraińskiego ruchu wojskowego Floty Bałtyckiej zgodził się w październiku 1917 na obsadzenie go wyłącznie ukraińską załogą, decyzja ta jednak nie została nigdy wcielona w życie.

[182] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 25–28; *UNVR*, nr 485, 495; S. Šramenko, *Pidnesennja ukraïns'koho praporu na eskadrennomu minonosci „Zavydnyj" Čornomors'koï F'loty*, „LČK" R. VII, 1935, nr 12; B.I. Kolonickij, dz. cyt., s. 115–118; M. Mamčak, dz. cyt., s. 53–57.

[183] Kołczak złożył dowództwo pod wpływem nastrojów rewolucyjnych 20 czerwca 1917. Kolejnymi dowódcami Floty byli: kadm. Wieniamin Łukin do 3 VIII 1917 i kadm. Aleksandr Niomitc do 26 grudnia 1917 (ur. 1879 w rodzinie niemieckiej w Besarabii, oficer znany z postępowych poglądów politycznych, w 1905 był obrońcą przed sądem wojennym uczestników powstania Szmidta; dowódca Floty Czarnomorskiej w 1917. Od 1919 w siłach zbrojnych Rosji Radzieckiej, 1920–1921 głównodowodzący marynarki wojennej, następnie pełnił wysokie funkcje sztabowe i w szkolnictwie wojskowym ZSRR. Zmarł w 1967 roku w Jałcie).

[184] *UCR*, T. I, nr 227.

23 listopada wysłał telegram do Kijowa z zawiadomieniem o podporządkowaniu Floty Czarnomorskiej Centralnej Radzie[185]. Zarysowała się szansa na realne przejęcie kontroli nad Flotą, jednak nie została ona wykorzystana.

W dniach 2–12 listopada 1917 w Kijowie obradował III Wszechukraiński Zjazd Wojskowy[186]. Wybrano na nim dwudziestoosobową Ukraińską Generalną Radę Morską, która miała reprezentować wszystkie ukraińskie organizacje marynarzy oraz robotników portowych Morza Czarnego i Bałtyckiego. Przewodniczącym Rady został Wołodymyr Łotocki. Zjazd uchwalił też rezolucję o ukrainizacji Floty Czarnomorskiej:

> Ponieważ Flota Czarnomorska w swoim składzie ma 80 procent Ukraińców i znajduje się na wodach terytorialnych Ukrainy – Zjazd postanawia, by Generalna Rada Morska przystąpiła natychmiast do ukrainizacji Floty Czarnomorskiej i podjęła następujące środki: 1) Kiedy skończy się kampania jesienna Floty Bałtyckiej i zacznie się kampania zimowa, podczas której operacyjna działalność Floty jest wstrzymana, należy podjąć zachody, by Ukraińcy Floty Bałtyckiej podczas kampanii zimowej zostali przeniesieni do Floty Czarnomorskiej. 2) Aby Flotę Czarnomorską uzupełniać wyłącznie Ukraińcami. 3) Poruczyć Generalnej Radzie Morskiej, by przygotowała Flotę Czarnomorską do przewozu wojska ukraińskiego z Frontu Kaukaskiego na Ukrainę[187].

Na walnej sesji UCR w dniu 15 listopada zatwierdzono statut Ukraińskiej Generalnej Rady Morskiej jako dwudziestoosobowego organu wchodzącego w skład UCR i przyznano jej 1 miejsce w Małej Radzie, mimo wątpliwości przedstawiciela Bundu Ajzyka Tiomkina, który zastrzegał, że „Utworzenie Morskiej Rady może oznaczać, że Centralna Rada chce uczynić Flotę Czarnomorską ukraińską. Takiej sprawy jak ukrainizacja floty, która ma wielkie znaczenie dla całego państwa, nie można rozstrzygać tak raptownie"[188].

W dniu 17 listopada 1917 roku powstała Odeska Ukraińska Wojskowa Rada Morska – do tej pory w Odessie, w odróżnieniu od Sewastopola, nie było tego rodzaju struktury. Na czele Rady stanął jeden z czołowych liderów ukraińskiego ruchu we Flocie, miczman Pyłyszenko[189].

Po proklamowaniu UNR we Flocie Czarnomorskiej odbyła się kolejna wielka manifestacja flagowa. Na wszystkich okrętach w dniu 25 listopada podniesiono ukraińskie flagi. Na niektórych wisiały one w towarzystwie bander św. Andrzeja i czerwonych flag. Na „Pamjat' Mierkurija" spuszczono banderę św. Andrzeja z rufowego flagsztoku – najważniejszy atrybut przynależności państwowej okrętu, i zamiast niej

---

[185] Szerzej zob. M. Mamčak, dz. cyt., s. 61–64.

[186] Zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 187–190. Przedstawiciele ukraińskiego ruchu we Flocie uczestniczyli też wcześniej w I Zjeździe (18–23 maja 1917) i II Zjeździe (18–23 czerwca 1917).

[187] *UNVR*, nr 494.

[188] *UCR*,T. I, nr 173–175.

[189] Obszerniej zob. T.S. Vinckovs'kyj, *Dijal'nist' Odes'koï Ukraïns'koï Mors'koï Rady*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho universytetu", T. 7, 1998.

podniesiono żółto-błękitną. W konsekwencji przeciwna ukrainizacji mniejszość załogi, w tym niemal wszyscy oficerowie, zeszła z krążownika. Okręt ten i jego bandera miały szczególne znaczenie symboliczne. W 1829 roku mały rosyjski bryg „Mierkurij", uzbrojony w 20 dział, stoczył pod Bosforem bitwę z dwoma tureckimi okrętami liniowymi uzbrojonymi w 185 dział łącznie, uszkadzając je oba. Okręt, jako jeden z dwóch w marynarce, został nagrodzony przez Mikołaja I przywilejem podnoszenia bandery Św. Jerzego, czyli bandery Św. Andrzeja z wizerunkiem Św. Jerzego pośrodku. Była ona potem przekazywana potem na kolejne okręty, które otrzymywały nazwę „Pamjat' Mierkurija"[190]. W listopadzie 1917 roku schodząca z okrętu część załogi w imieniu „Wielkorusów i innych narodowości protestujących przeciw przemocowej ukrainizacji" zabrała historyczną banderę, co było swego rodzaju symbolicznym wyrazem nieuznania prawa Ukraińców do tradycji Floty Czarnomorskiej[191].

Pod koniec 1917 roku jednak wpływy ukraińskiego ruchu we Flocie zaczęły słabnąć. Począwszy od lata 1917, wśród marynarzy coraz większe poparcie zdobywał ruch bolszewicki, a partia bolszewicka uznawała za priorytetowy cel przekształcenie Sewastopola w „Kronsztadt Południa" – główną bazę radykalizmu w regonie czarnomorskim. Stopniowo probolszewickie nastroje zaczęły przeważać. W dniach 19 listopada–2 grudnia 1917 w Sewastopolu odbył się I Ogólnoczarnomorski Zjazd Floty. Na 88 delegatów 17 było ukraińskimi eserowcami, jednak na zjeździe stworzyli oni wspólny blok z bolszewikami i pomogli im przegłosować rezolucje. Uchwalono poparcie dla przewrotu bolszewickiego, a także wysłanie oddziałów zbrojnych do Rostowa w celu walki z kozakami dońskimi oraz do Kijowa. Uchwalono tez poparcie dla ukrainizacji Floty Czarnomorskiej, z zastrzeżeniem, że ostateczną decyzję musi podjąć Konstytuanta Ogólnorosyjska, a na razie flagi ukraińskie mają być na wszystkich okrętach opuszczone. Komisarzem Floty został wybrany bolszewik Wasilij Romieniec[192]. Decyzja o wysłaniu oddziałów do Kijowa miała bardzo ambiwalentny efekt. Sformowano liczący 612 marynarzy oddział pod dowództwem ppłk. Płeszczuka, nazwany Kureniem Czarnomorskim (lub Morskim), który przybył do Kijowa 7 grudnia. W jego składzie ponad połowę stanowili bolszewicy lub ludzie podatni na propagandę bolszewicką, którzy w Kijowie się rozbiegli lub dołączyli do oddziałów probolszewickich. Pozostała część wzięła udział w styczniowo-lutowych walkach o Kijów po stronie UNR przeciw bolszewikom, ponosząc ogromne straty. Akcja ta ogromnie osłabiła ukraiński potencjał osobowy we Flocie, wraz z Kureniem wyjechała bowiem do Kijowa większość liderów ruchu i najbardziej ideowy personel[193].

---

[190] Krążownik o którym mowa, był trzecim we flocie okrętem o tej nazwie.

[191] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 55; M. Mamčak, dz. cyt., s. 67–68. Zob. też B.I. Kolonickij, dz. cyt., s. 121–122.

[192] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 38–54. Zob. też: *Morjaki v bor'be...*, nr 3, 5, 7; A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, dz. cyt., s. 218–219.

[193] Ja. Tynčenko, *Ukraïns'ki zbrojni syly …*, s. 56–57; tenże, *Vijs'kovo-mors'ki syly…*, s. 19–22.

Jeszcze jednak 18 grudnia na wspólnym zebraniu Centrofłotu, Sewastopolskiej Rady Delegatów i dumy miejskiej, gdzie omawiana była kwestia ultimatum wystosowanego przez rząd Lenina Ukraińskiej Centralnej Radzie, uchwalono głosami Ukraińców, rosyjskich eserowców i mienszewików oraz Mołdawian, Tatarów i Polaków rezolucję potępiającą ultimatum jako „groźbę rozpętania krwawej wojny bratobójczej" i żądającą przekazania pełni władzy Konstytuancie Ogólnorosyjskiej. Frakcja bolszewicka znalazła się w mniejszości i opuściła posiedzenie[194]. Najprawdopodobniej też lista ukraińska odniosła zwycięstwo w wyborach do Konstytuanty we Flocie Czarnomorskiej[195].

W dniu 4 stycznia 1918 utworzony został resort morski UNR – Sekretariat Generalny Spraw Morskich (po IV Uniwersale – Ministerstwo Ludowe) , na czele którego stanął Dmytro Antonowycz[196]. Historyk sztuki, syn legendarnego przywódcy Starej Hromady Wołodymyra Antonowycza, członek USDRP, nie był osobą całkowicie niekompetentną (jak go przedstawiała potem historiografia nurtu derżawnickiego), choć i nie najbardziej kompetentną, miał też pewną orientację w sytuacji na Południu[197]. Szefem kancelarii resortu został ppłk Sawczenko-Bilski z oddziałów lądowych floty. Dopiero w połowie stycznia do pracy w ministerstwie powołano kilku wyższych oficerów morskich o ukraińskiej orientacji. Faktycznie resort sprawował kontrolę, i to iluzoryczną, tylko nad Odessą, Mikołajowem i Chersoniem, nie miał natomiast wpływu na sytuację na Krymie. W dniu 3 stycznia ukraińskie flagi zostały podniesione na „Woli" w Sewastopolu, jednak 5 stycznia okręt ten został wzięty abordażem przez zbolszewizowanych marynarzy ze „Swobodnej Rossiji" i z kontrtorpedowców[198]. Antonowycz polecił przejść krążownikowi „Pamjat' Mierkurija" i trzem kontrtorpedowcom uważanym za najbardziej proukraińskie do Odessy, która miała się stać bastionem oporu. Nastroje załóg były jednak na tyle niejednoznaczne i zmienne, że efekt był ambiwalentny. W czasie styczniowych walk o Odessę znajdowały się tam „Rostisław", „Sinop", „Pamjat'

[194] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo*..., s. 71–75.

[195] *Vserossijske Učreditel'noe Sobranie*..., s. VIII, s. 115–138. W opublikowanej tam liście posłów jako deputowany z Floty Czarnomorskiej figuruje tylko Ilja Bunakow-Fundaminski, rosyjski eserowiec, do grudnia 1917 komisarz Floty w imieniu Rządu Tymczasowego (tamże, s. 116–138).

[196] Dmytro Antonowycz – ur. w 1877 roku w Kijowie, syn Wołodymyra Antonowycza. Historyk sztuki. Współzałożyciel RUP, następnie działacz USDRP. W okresie Wielkiej Wojny pełnił wysokie funkcje w Związku Ziemstw i Miast, organizacji obywatelskiej zajmującej się zaopatrzeniem armii i opieką nad uchodźcami. W listopadzie 1917 – emisariusz Sekretariatu Generalnego do Odessy, Chersonia i Sewastopola. 1918 minister spraw morskich UNR. 1918–1920 w służbie dyplomatycznej UNR, następnie na emigracji, uczestniczył w życiu naukowym i kulturalnym, m.in. rektor Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu. Zmarł w 1945 roku w Pradze.

[197] *UCR*, T. I, nr 188. Por. S. Šramčenko, *Zakon pro*..., s. 126–127: „cywil, może i pełen dobrych intencji, ale w sprawach morskich całkowicie nieudolny [...]. Wybór padł na p. D. Antonowycza, bo on niby kocha Dniepr i jako student lubił wiosłować na łódkach" (skrócona wersja tej diatryby zob. też I. Kryp'jakevyč et al., dz. cyt., s. 172; por. S. Šramčenko, *Na syn'omu Čornomu Mori*..., s. 16).

[198] Zob. *Morjaki v bor'be*..., nr 38.

Mierkurija" i „Ałmaz", kontrtorpedowce „Zawidnyj" i „Zorkij" oraz kilkanaście mniejszych okrętów. Choć w momencie wybuchu walk na „Rostisławie" i „Pamjat' Mierkurija" były podniesione ukraińskie flagi, to pod wpływem agitacji załoga pierwszego przyłączyła się do bolszewików, a drugiego – zachowała neutralność, choć ukraińską flagę opuściła dopiero 16 lutego[199].

Ministerstwo Antonowycza zdołało opracować ustawę o marynarce, którą UCR uchwaliła 27 stycznia 1918. Ustawa uznawała całą rosyjską marynarkę wojenną i handlową na Morzu Czarnym i Azowskim za marynarkę UNR i nakazywała wywiesić na wszystkich okrętach i statkach ukraińskie bandery. Bandera wojenna miała być błękitno-żółta z tryzubem na polu błękitnym, zaś handlowa tylko błękitno-żółta[200]. W tym czasie nie było jednak możliwości wprowadzenia tego w życie. Radiogramy ministerstwa wysyłane do Sewastopola i Odessy nie przynosiły żadnego efektu.

Tuż przed zajęciem Odessy przez wojska austro-węgierskie znajdujące się tam okręty przeszły do Sewastopola. W dniu 14 marca Ministerstwo Spraw Morskich zostało włączone do Ministerstwa Spraw Wojskowych, na czele którego od 9 lutego stał płk Ołeksandr Żukowski. Być może było to związane z konstatacją, że zgodnie z III Uniwersałem ukraińskie wybrzeże będzie składać się tylko z wybrzeża czarnomorskiego guberni chersońskiej oraz wybrzeża azowskiego guberni jekaterynosławskiej, bez Krymu, zaś flota pełnomorska jest czasowo dla Ukrainy stracona[201].W dniu 15 marca Żukowski wydał rozkaz, by okręty mające wartość bojową zgromadziły się w Sewastopolu, a pozostałe przeszły do Mikołajowa. Tym samym rozkazem ogłoszono demobilizację oraz zniesiono wybór dowódców i wszelkie komitety we flocie[202]. Oczywiście rozkaz ten nie miał żadnego efektu. 27 marca nastąpiły pierwsze mianowania na wyższe funkcje dowódcze w marynarce, wskazujące, że na razie przewidziane są głównie zadania obrony wybrzeża, choć nawet do tego celu nie dysponowano żadnymi okrętami[203].

Niemal w tym samym momencie jednak rozpoczął się jeden z najbardziej niezwykłych epizodów ukraińskiej rewolucji i wojny domowej, do dziś otoczony legendą – wyprawa Grupy Krymskiej Armii UNR i efemeryczne podporządkowanie

---

[199] *Morjaki v bor'be…* nr 77; *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 121–122; Ja. Tynčenko, *Ukraïns'ki zbrojni syly…*, s. 118–121; tenże, *Vijs'kovo-mors'ki syly…*, s. 22–26.

[200] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…,* s. 110–111; I. Kryp'jakevyč et al., dz. cyt., s. 172–173; M. Mamčak, dz. cyt., s. 185–186.

[201] W stoczniach Mikołajowa znajdował się jednak w budowie 1 drednot i 4 krążowniki. Krytyczna ocena włączenia resortu morskiego do wojskowego zob. S. Šramčenko, *Ukraïns'ki mors'ki ministry i kerujuči mors'kym vidomstvom u rr. 1917-–1921*, „LČK" R. VII, 1935, nr 6, s. 2.

[202] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo …,* s. 152. Zob. też S. Šramčenko, *Ukraïns'ka voènno-mors'ka polityka na Krymi u 1917–1918 rr.*, „LČK" R. IV, 1932, nr 5, s. 10; tenże, *Zakon pro…*, s. 127.

[203] Wadm. Andrij Pokrowski został komendantem ochrony północno-zachodniego rejonu Morza Czarnego, kmdr Stepanow – dowódcą Flotylli Transportowej, kmdr por. Ozerow – komendantem portu Odessa, kmdr por. Chomotiano – dowódcą Flotylli Dunajskiej. Zob. S. Šramčenko, *Zakon pro…*, s. 127.

się Floty Czarnomorskiej zwierzchnictwu UNR, co ufundowało mit założycielski współczesnej Marynarki Wojennej Ukrainy.

W dniu 10 kwietnia z części Korpusu Zaporoskiego Armii UNR wydzielono Grupę Krymską[204]. W skład Grupy wszedł 2 Zaporoski Pułk Piechoty pod dowództwem płk. Petro Bołboczana[205] oraz Zaporoski Pułk Konnych Hajdamaków im. Kostia Hordijenki pod dowództwem płk. Wsewołoda Petriwa[206]. Były to zaprawione w walce, spoiste i ideowe formacje, choć o odmiennym obliczu politycznym[207]. Pułk Bołboczana, zwany nieoficjalnie Republikańskim, był prawicowym skrzydłem ówczesnej armii ukraińskiej, zachowywał klimat dawnej armii rosyjskiej i identyfikowany był z partią niepodległościową (UPSS), choć skądinąd było w nim dużo Rosjan, którzy walczyli w nim z motywacji antybolszewickiej, a niekoniecznie proukraińskiej. Konni Hajdamacy (potocznie Pułk Hordijenkowski) byli lewicą armii, duże wpływy miała u nich partia UPSR, a życie pułku toczyło się według wzorców rewolucyjno-demokratycznych. Do Grupy przydzielono też pododdziały artylerii i pociąg pancerny, którym dowodził Pawło Szandruk[208]. Dowództwo całości objął płk Bołboczan.

Zadaniem Grupy było zająć Sewastopol i okręty Floty Czarnomorskiej uprzedzając Niemców. Nie jest jasne, kto i w jakich okolicznościach podjął decyzję o tej

---

[204] Korpus Zaporoski (oficjalnie zwany Brygadą Zaporoską) był, obok Pułku Strzelców Siczowych, w praktyce jedyną wówczas jednostką wojskową UNR – konglomeratem resztek wszystkich oddziałów, które walczyły w obronie Kijowa w styczniu i lutym 1918. Uczestniczył w wyzwoleniu Kijowa i Lewobrzeża w od lutego do kwietnia 1918. Od 3 marca 1918 dowódcą był gen. bryg. Ołeksandr Natijew(Osetyniec lub Adżar z pochodzenia), stąd spotykane określenie „brygada Natijewa". Obszerniej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 229–245.

[205] Petro Bołboczan – ur. 1883 w Besarabii, oficer RIA, od listopada 1917 w AUNR. Dowódca ekspedycji na Krym. Związany z UPSS. W listopadzie 1918 współorganizator powstania antyhetmańskiego, następnie naczelny dowódca AUNR na Lewobrzeżu. W czerwcu 1919 samowolnie próbował objąć dowództwo Korpusu Zaporoskiego, rozstrzelany 18 czerwca 1919. Jeden z wybitniejszych dowódców AUNR i reprezentant tendencji prawicowych w jej składzie. Jego śmierć w nie do końca jasnych okolicznościach jest symbolem tragicznych napięć wewnątrz ukraińskiego ruchu niepodległościowego. Zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 423–425, 441–444; V. Sidak, T. Ostaško, T. Brons'ka, *Polkovnyk Petro Bolbočan. Trahedija ukraïns'koho deržavnyka*, Kyïv 2004.

[206] Wsewołod Petriw – ur. 1883 w Kijowie w rodzinie rosyjskiej pochodzenia niemieckiego lub skandynawskiego, oficer Sztabu Generalnego RIA. W 1917 sformował na froncie Pułk Hordijenkowski, z którym przedarł się do Kijowa i brał udział w I wojnie ukraińsko-bolszewickiej. Związany z UPSR. Od lipca do listopada 1919 minister spraw wojskowych UNR, 1921–1922 szef Sztabu Generalnego. Gen. bryg. Od 1922 na emigracji w Czechosłowacji, podczas II wojny światowej związany z OUN. Zmarł 1948 w Niemczech. Autor cennych wspomnień i prac historycznych. Zob.: V. Petriv, *Vijs'kovo-istoryčni praci. Spomyny*, red. N. Radvans'ka, Kyïv 2002; G. Skrukwa, dz. cyt., s. 27, 215, 241–242; V. Serhijčuk, *Vsevolod Petriv*, Kyïv 2008.

[207] Zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 239–244.

[208] Pawło Szandruk – ur. 1889 na Wołyniu, oficer RIA, uczestnik ukraińskiego ruchu wojskowego, od I 1918 w AUNR, gen. bryg. Jeden z najwybitniejszych dowódców AUNR w kampaniach 1919 roku. 1936–1939 oficer kontraktowy WP, dowódca 29 Brygady Piechoty w kampanii 1939, odznaczony po wojnie orderem Virtuti Militari przez gen. Władysława Andersa. W 1945 naczelny dowódca Ukraińskiej Armii Narodowej. Autor wielu prac z historii wojskowości. Zmarł w 1979 roku w USA.

operacji. Przypuszczalniebyła to samodzielna akcja ministra wojny Żukowskiego. W dniu 19 kwietnia mianował on kmdr. por. Miestnikowa komendantem Sewastopola[209]. Cała operacja nie była uzgodniona z dowództwem niemieckim, które nie uznawało Krymu za terytorium Ukrainy i wystosowało w dniu 21 lutego do Floty Czarnomorskiej żądanie, by okręty pozostawały w portach i oczekiwały tam na dalsze decyzje[210]. Znamienna jest relacja Petriwa z rozmowy z gen. Natijewem:

> Natijew mówi mi, że chodzi głównie o flotę, która według [posiadanych] wiadomości nie jest w stanie wyjść w morze, oraz o przyłączenie Krymu do Ukrainy, jako autonomicznej części składowej. Niemcy nie chcą pozwolić na podniesienie ukraińskich bander na flocie, bo wtedy nie będzie ona ich zdobyczą, oraz chcą po prostu okupować Krym, a może i zaanektować, bo niby ludność tam mieszana i niemało jest niemieckich kolonistów. Co do wskazówek, jak daleko iść z nimi na konflikt, to on dać ich nie może, tylko może powiedzieć, że ten, komu uda się wykonać polecenie Rządu i uratować flotę, zyska wielkie odznaczenia, a jego imię zapisze się w złotej księdze ukraińskiej historii. No, to ostatnie można mówić tylko chłopcom i nieukom, bo my sami z Akademii [Sztabu Generalnego] i dobrze znamy metody Napoleona i innych wodzów. By więc nie było wątpliwości, czy dobrze zrozumiałem, pytam Natijewa twardo: „To znaczy, że jest rozkaz zdobyć flotę?. „Tak" – mówi Natijew – „No i starczy, a czy trafię do historii, czy nie, to mniejsza, bo jak się zdaje, i tak Centralna Rada zniosła odznaczenia"[211].

Grupa Krymska wyruszyła z Charkowa 11 kwietnia, 18 kwietnia zdobyła Melitopol broniony przez formacje bolszewickie[212]. Dwa dni później do Melitopola dotarła niemiecka 15 Dywizja Landwehry oraz sztab wydzielonego zgrupowania wojsk niemieckich z gen. Robertem von Koschem na czele. Von Kosch prawdopodobnie nie miał jednoznacznych dyrektyw w sprawie marszu wojsk ukraińskich na Krym i nie widział militarnych szans samodzielnej operacji ukraińskiej, gdyż wojska bolszewickie broniące Krymu uznawano za bardzo silne, a oba przejścia na Krym – przez Przesmyk Perekopski i przez most nad cieśniną Czonhar – za trudne do sforsowania[213]. Tym niemniej nie zaoponował przeciw działaniom Bołboczana.

---

[209] Niemcy uniemożliwili mu później objęcie funkcji.

[210] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 135.

[211] V. Petriv, *Spomyny z časiv ukraïns'koï revoljuciï (1917–1921)*,t. III, L'viv 1930, s. 80; tenże, *Vijs'kovo-istoryčni praci…*, s. 502–503.

[212] Przy zdobyciu Melitopola z Ukraińcami taktycznie współdziałał białogwardyjski oddział „drozdowców", sformowany na Froncie Rumuńskim przez płk. Michaiła Drozdowskiego, który od marca do maja 1918 przebijał się z Besarabii nad Don.

[213] W rzeczywistości Czerwona Armia SSRT w tym czasie liczyła tylko kilka tysięcy ludzi, które sam Słucki określił mianem „band maruderów" (*Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s.179). Flota Czarnomorska, której skład osobowy liczył po marcowej demobilizacji około 7–8 tysięcy ludzi, faktycznie wymknęła się spod kontroli. W początkach drugiej połowy kwietnia zaczęły wybuchać powstania tatarskie, a w wielu miejscowościach władzę przejęły rady złożone z eserowców i mienszewików. W dniach 18–22 kwietnia 1918 SSRT praktycznie się rozpadła. Większość członków jej rządu podczas próby ucieczki została schwytana przez tatarskich powstańców i rozstrzelana 24 IV w Ałuszcie.

Tego samego dnia premier Hołubowycz do niemieckiego ambasadora w Kijowie skierował notę, iż Flota Czarnomorska należy do Ukrainy, choć niektóre okręty są czasowo opanowane przez „bandy"[214].

Przeprawa przez Czonhar została zdobyta dzięki fortelowi i zaskoczeniu. Do Symferopola powysyłano dezinformacyjne telegramy, rzekomo od formacji bolszewickich spod Melitopola, że wycofują się one planowo na Krym[215]. W nocy z 20 na 21 kwietnia szpica oddziałów ukraińskich przejechała na drezynach zaminowany most, po czym przejechały siły główne z pociągiem pancernym. W dniu 22 kwietnia niemal bez oporu zajęto Dżankoj, a 24 – Symferopol i Bachczysaraj. Tego samego dnia do Symferopola dotarły eszelony niemieckie z von Koschem, który zażądał wycofania Ukraińców z miasta i zakazał jakichkolwiek ich ruchów bez niemieckiej zgody. Przez dwa dni sytuacja była niewyklarowana. W końcu 26 kwietnia Niemcy wystosowali ultimatum z wymogiem rozbrojenia się oddziałów ukraińskich i wyjechania z Krymu w charakterze internowanych. Rozmowy telefoniczne z Kijowem nie pomogły w rozwiązaniu sytuacji, gdyż początkowo nie dało się skontaktować z kimkolwiek uprawnionym do decyzji, a kiedy w końcu przy telefonie pojawili się Żukowski i Hołubowycz, ich wypowiedzi były niejasne. Ostatecznie jednak pod presją Bołboczana, który chciał uniknąć zarówno rozbrojenia, jak i walki z Niemcami, Żukowski zaakceptował odwrót z Krymu. Niemcy pozwolili wyjechać z bronią i w szyku, co zostało wykonane w dniach 27 kwietnia–4 maja[216].

Relacje z wyprawy krymskiej oddają nie tylko militarny przebieg wydarzeń, ale także nastroje uczestników, ich poglądy i wyobrażenia na temat Krymu, Tatarów i Floty Czarnomorskiej. Konfrontacja „prawicowej" relacji Borysa Monkewycza i „lewicowej" Petriwa pozwala uwidocznić różne aspekty. Zauważalna jest przede wszystkim obecność wyobrażeń o Krymie uformowanych przez przekaz o historii XVI–XVII wieku:

> Pochód ten miał pewne romantyczne zabarwienie. Czyż nie na [lekturach o] krymskich pochodach hetmana Sahajdacznego i koszowego Iwana Sirki nasza świadoma młodzież kształtowała w sobie zapał i zamiłowanie do wojaczki? Krym przewija się jak czerwona nić przez historię naszą ostatnich wieków, a jego nazwa była związana z odrodzeniem na-

[214] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 185.

[215] Pierwsza wojna ukraińsko-bolszewicka była „wojną eszelonową". Walczyły głównie mobilne oddziały przemieszczające się koleją. Dużą rolę odgrywało zaskoczenie i stan moralny, dzięki istniejącej sieci telefonicznej i telegraficznej można było posługiwać się dezinformacją, która była tym łatwiejsza, że obie strony posługiwały się językiem rosyjskim jako rodzimym.

[216] Szczegółowy opis wyprawy na Krym zob.: B. Monkevyč, *Slidamy novitnych zaporožciv. Pochid Bolbočana na Krym*, L'viv 1928, s. 75–158; tenże, *Pochid Bolbočana na Krym. Spohady sotnyka Armiï UNR ta joho bojovych pobratymiv*, red. R. Koval' Kyïv 2014, s. 95–158.; V. Petriv, *Spomyny…,* t. III, s. 56–133; tenże, *Vijs'kovo-istoryčni praci…*, s. 491–534. Narracje Monkewycza i Petriwa mają charakter wspomnieniowo-opisowy, w warstwie faktograficznej są bardzo wyczerpujące i rzetelne; tekst Monkewycza należy do prawicowego (derżawnickiego) nurtu literatury o ukraińskiej rewolucji, stąd wyraźna apologia Bołboczana i krytyka ówczesnego rządu UNR.

szego państwa i z jego upadkiem. Był to więc tradycyjny pochód, ale nie dla wyzwolenia ukraińskich niewolników, co kiedyś męczyli się w głębokich lochach Bachczysaraju i Kaffy, ale dla zajęcia Floty Czarnomorskiej, której znaczenie dla Ukrainy nasi ówcześni kierownicy państwa zrozumieli zbyt późno[217].

W Pułku Hordijenkowskim powstały jednak pewne wątpliwości co do celu wyprawy:

Między eszelonami mityng, głównie „czarni kulomiotczycy", no i jak zwykle Bożko. Idą do mnie i ten ostatni mówi „Bat'ku! A czemuż to leziemy na tatarską ziemię? Czy nas tam wezwali? A czy nasza, swoja, pod dobrą ochroną? Czy może, u nas wojska za dużo, a ziemi za mało?" Odpowiadam poważnie: „Po pierwsze, chłopcze, towarzyszu (forma zwracania się półoficjalna), nie trzeba atamanowi w pochodzie w tabakierę zaglądać, jak nie proszą, a po drugie, może wiesz, że na Krymie i Sewastopol, a w Sewastopolu Flota Czarnomorska, po trzecie, może powiesz, do kogo ta flota należy?" „Ukraińska!" huknęły dookoła hajdamackie głosy! „No właśnie, zrozumiano?" „Dobrze, bat'ku, pójdziemy! Zdobędziemy!"[218].

Romantyczne uniesienie przyczyniło się nawet do odmalowania przez Petriwa następującego epizodu:

Pod wieczór, gdy już ciemniało, schodziliśmy w dolinę, którą przebiega szosa na Ałusztę i gdzie leży Mamut Sułtan. Z doliny płyną nam na spotkanie smugi chmur, słabo oświetlane czerwonawymi i zielonkawymi blaskami zachodzącego słońca. Nie wiem, jak to wyjaśnić, ale na tych smugach chmur poczęły zjawiać się większe i mniejsze postacie jeźdźców, niby lecących w powietrzu – ruchy tych hajdamaków, co spuszczali się po zboczu.
Przechodzi czarna wataha karabinów maszynowych. Słyszę oszołomione głosy „niby wojsko idzie… niby widma starych Zaporozców". Po chwili ktoś mówi spokojnie „Nie my pierwsi… tędy szedł i ataman Sirko z towarzystwem". „Aha, poznaję – mówi Bożko – a za nimi osiedla tatarskie płonęły, a teraz patrzcie, ilu Tatarów się koło nas skupiło. Starymi ścieżkami idziemy towarzysze, ale nowymi szlakami"[219].

Uniesienie i triumfalno-romantyczna atmosfera wynikały także z kontekstu czasowego. Wyprawa na Krym była zwycięską kampanią, która nastąpiła po utracie Kijowa, wycofaniu się rozbitych oddziałów na Wołyń i powrocie do Kijowa w towarzystwie Niemców. Teraz po dramatycznej zimie, nastąpiła piękna, zwycięska wiosna:

---

[217] B. Monkevyč, *Slidamy novitnych…*, s. 78; tenże, *Pochid Bolbočana…*, s. 98.

[218] V. Petriv, *Spomyny…*,t. III, s. 81; tenże, *Vijs'kovo-istoryčni praci…*, s. 502*; Czarni kulomiotczycy* – żołnierze kompanii karabinów maszynowych, nazwa prawdopodobnie od czarnych kurtek;Juchym Bożko – oficer AUNR, w 1919 dowódca 2 Dywizji „Sicz Zaporoska", formacji będącej nośnikiem charakterystycznych rysów tzw. atamańszczyzny, ze szczególną archaiczną kozacką stylizacją wizerunku. W grudniu 1919 roku wziął udział w probolszewickim buncie, po czym został w niejasnych okolicznościach zamordowany. Zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 409–410, 460–461.

[219] V. Petriv, *Spomyny…*, T. III, s. 92; tenże, *Vijs'kovo-istoryčni praci…*, s. 509.

Był to niemal pochód triumfalny. Uczestnicy tego pochodu nie zapomną tego do końca życia. Była wiosna w całej pełni, która tu zaczyna się już w marcu. Po słonych jeziorach i słonym stepie, który przylega do Sywaszu i odznacza się czerwonym kolorem solanki, a szarozielonym piołunu i łobody, od Dżankoj zaczął się step czarnoziemny. Co za bogactwo przyrody i co za piękno! Bezgraniczny kilim szmaragdowego stepu, cały usiany cebulkowatymi i liliowatymi kwiatami irysów i niskimi krzewami. Tatarskie osiedla majaczyły na nieboskłonie. Śpiew skowronków nieustannie dźwięczał w powietrzu, żurawie i dropie chowały się w trawie, wystraszone warkotem samochodów i pociągów. Słońce świeciło i grzało jak u nas na Ukrainie latem. Eszelony pomału posuwały się naprzód. Kozacy śpiewali pieśni, a orkiestra grała marsze. Wyglądaliśmy jak kawalkada weselna[220].

Dla większości żołnierzy krajobraz Krymu i samo morze było nowym i niezwykłym widokiem:

Idziemy po jakimś odkrytym pagórku, a po prawej, z daleka, błyszczy równe pasmo błękitu morza. „Bat'ku, kozackie morze!" – krzyczy Bożko, zapomniawszy, że wleźliśmy w „cudzą ziemię". Wszystkie głowy kierują się w daleką dal. Zapewne pierwszy raz w życiu są na Krymie[221].

Widziałem z gór Morze Czarne, co o tej porze niewyraźną smugą oddziela się od horyzontu. Jeszcze półtorej godziny marszu, a odkryje się przed nami w dole cudowne krymskie wybrzeże[222].

Pobyt na Krymie był dla żołnierzy Korpusu Zaporoskiego – a w dużym stopniu wywodzili się oni z młodej inteligencji lub półinteligencji ukraińskiej – także impulsem do formułowania opinii o mieszkańcach Krymu, zwłaszcza o Tatarach, oraz do konfrontacji posiadanych przedtem wyobrażeń z rzeczywistością. Szczególnie interesujące są zapiski Petriwa o narodowo-społecznych aspektach sytuacji politycznej na Krymie i o postawach poszczególnych grup etnicznych wobec idei ukraińskiej:

Wśród [Rosjan] oprócz bogaczy, właścicieli i tych co się wzbogacili na wyzyskiwaniu letników przyjeżdżających na Krym dla klimatu, jest i biedota wiejska, którą polityka carskiego rządu rosyjskiego rzuciła tu w celu rusyfikacji, ale nie dała wystarczającej ilości ziemi, aby wyżywić przedstawicieli nacji państwowej, poddanych Matuszki Rosji, więc musieli iść w najem nie do swoich panów, którzy w większości siedzieli po rejonach najkorzystniejszych klimatycznie, a do „tępogłowej Tatarwy" czy do Niemca. Tak ich łączyło narodowo urażone poczucie socjalnego ucisku i czyniło z nich masę podatną na skrajne rewolucyjne hasła, w, jak się to mówi, „rusotapskiej" formie, a w naturalny sposób oni i nam, i Tatarom byli wrodzy. Zaś rosyjska burżuazja była podwójnie antyrewolucyjna dzięki swojej klasowej przynależności. Zrozumiałe, że byliśmy dla nich zanadto lewicowi, i do tego urażaliśmy ich poczucie przynależności do wielkiego rosyjskiego narodu panującego. Toteż warstwy te za „wyzwolicieli" uważały tylko Niemców, a nas i Tatarów za nędzny dodatek do nich.

[220] B. Monkevyč, *Slidamy novitnych…*, s. 113–114; tenże, *Pochid Bolbočana…*, s. 125.
[221] V. Petriv, *Spomyny…*, T. III, s. 92; tenże, *Vijs'kovo-istoryčni praci…*, s. 509.
[222] N. Avramenko, *Spomyny zaporožcja*, Kyïv 2007, s. 235.

> Tatarskie masy ludowe były naturalnie wrażliwe na hasła rewolucyjne, ale w ich ściśle narodowych formach, toteż były przeciwne rewolucji rosyjskiej. My Ukraińcy byliśmy dla nich czymś niewiadomym, co jednak niosło na ostrzach swoich bagnetów hasło zrozumiałe: wyzwolenie spod rosyjskiego wyzysku, a jak do tego dodało się jeszcze i hasła socjalne w formie prawa pracujących do ziemi, to sukces był pewny. Niemcy byli dla tatarskich mas pracujących zjawiskiem odrażającym i dlatego, kiedy zaczął się konflikt z Niemcami, masy te stanęły zdecydowanie po naszej stronie, tak jak i zdecydowanie i aktywnie stawały przeciw wszystkiego co rosyjskie.
> Tatarska burżuazja ulegała swoim wyobrażeniom o dawnych potentatach, o przeszłości, choć w zapomnianej perspektywie, o niby lepszej przyszłości; wyobrażeniom związanym z wspólną mahometańska, silnie monarchistyczną wiarą; wyobrażeniom o wspólnych zwyczajach. Nie miała nic przeciwko hasłom nacjonalistyczno-szowinistycznym, uważając je za środek do zamiany władzy różnych grup burżuazyjnych na swoją własną. Była jednak zdecydowanie przeciw hasłom walki socjalnej.
> Była wśród Tatarów jeszcze niewielka, ale charakterystyczna grupa, ta która żyła z letników i kuracjuszy – wszelcy przewodnicy, obsługa itd. Ta grupa była przeciwna rewolucji w ogóle, bo uważała ją za niebezpieczeństwo dla swojej egzystencji, ale nie była przeciw zmianie stosunków narodowych […].
> Grupę niemiecką łatwo scharakteryzować: drobnomieszczańska. Widziała w nadchodzących wojskach niemieckich zbliżanie się drogiego „Vaterlandu", dla którego żywiła wielki sentymentalny pietyzm, ale jak każda grupa drobnomieszczańska, nie była rewolucyjnie aktywna, więc i w stosunku do nas zmiany jej nastrojów przejawiały się tylko mniej lub bardziej sytymi śniadaniami i wieczerzami, mniej lub bardziej gościnnym przyjęciem, na tyle, na ile widzieli w nas większych czy mniejszych przyjaciół wojsk kochanego „Vaterlandu" i jego „Kajzera". Do Tatarów grupa ta podchodziła z niebywałym uprzedzeniem, ale dość pasywnym.
> Co do ukraińskiej grupy Krymu, to musiałaby tez stanąć po stronie haseł skrajnych, ale stałe drobne konflikty, mówiąc wulgarnie, kacapsko-chachłackie, wydzielały ją w grupę mniej wrogą Tatarom i bardziej odczuwającą rewolucję narodową. Do tego tą grupę poruszały wieści z Ukrainy i o Ukrainie, wreszcie ostatnio oszołomiło ich przybycie wojsk ukraińskich i to razem z Niemcami, dlatego więc grupa ta zajęła jakieś niewyraźne neutralne stanowisko i dopiero gdy nasz konflikt z Niemcami nabrał szerszego rozmachu, to oni powoli i niezdecydowanie zaczęli przechodzić na naszą, względnie na tatarską stronę[223].

Refleksje na temat Tatarów – zasadniczo pozytywne – pojawiają się też w innych wspomnieniach, ukazując, że dla wielu Ukraińców byli oni sąsiadem nieznanym:

> Tatarzy krymscy niepodobni do swoich braci z Kazania, mało u nich śladów mongolskiego pochodzenia. Rozpłynęła się mongolska krew w masie domieszek brańców i branek. Byli dobroduszni, gościnni i uczciwi w handlu[224].

W trakcie wyprawy wojska UNR nawiązały współdziałanie z powstańcami tatarskimi. Okazało się jednak, że model tworzenia ideowego oblicza formacji wojskowych przez nawiązywania do historii doby wczesnonowożytnej, powszechny w wojskach UNR, nie trafiał do przekonania Tatarom:

---

[223] V. Petriv, *Spomyny…*, t. III, s. 88–90; tenże, *Vijs'kovo-istoryčni praci…,* s. 507–508. Opinie na temat ówczesnych politycznych nastrojów Tatarów Krymskich zob. też B. Halajčuk, *Chto uviln'nyv 1918. r. Krym vid bolševykiv*, „LČK" R. X, 1938, nr 9, s. 11–12.

[224] N. Avramenko, dz. cyt., s. 235.

> Przyłączyło się do nas ponad 200 uzbrojonych i częściowo konnych Tatarów, z jednym oficerem. Wyznaczam Andrijenkę z 10 kadrowymi hajdamakami i z oficerami, by wzięli tatarski zagon pod komendę. Andrijenko chętnie naciąga na czubatą głowę tatarską barankową czapkę, porządkuje Tatarów, prosi by dać mu „smertnykiw" jako podstawę Krymskiego Czambułu imienia Tuhaj-Beja, jak chce ochrzcić oddział dla „historycznego rewanżu". Ale Tatarzy zawsze się nazywają „eskadroncami", tak więc „historyczna nazwa" się nie przyjęła[225].

Główny cel wyprawy Bołboczana, zajęcie Floty Czarnomorskiej, pozostał niezrealizowany. Wiosną 1918 roku Flota znajdowała się w katastrofalnym stanie organizacyjnym, technicznym i moralnym. Centrofłot, zdominowany już przez bolszewików i uznający rząd Lenina, realizując dekrety tego ostatniego w dniu 9 stycznia 1918 ogłosił przejęcie dowództwa nad Flotą, a 26 stycznia – zniesienie stopni wojskowych i odznaczeń[226]. Marynarze odegrali kluczową rolę w przejęciu władzy na Krymie przez bolszewików, zdławili opór wojsk Kurułtaju i byli narzędziem terroru. Terror miał też miejsce w samej Flocie, gdzie pod pretekstem karania autorów represji z 1905 roku dochodziło do zbiorowych linczów na oficerach. Kilkudziesięciotysięczna zbiorowość młodych mężczyzn, do lutego 1917 roku utrzymywana w karbach żelaznej dyscypliny, uformowana przez takie realia jak długie przebywanie na zamkniętej przestrzeni okrętów, mundur wyróżniający od cywilów i od żołnierzy armii lądowej, a potem w dużym stopniu skutecznie przekonana przez bolszewickich agitatorów, że jest „awangardą rewolucji", stała się swoista kastą, *bratwą*, kierującą się odrębnymi normami etycznymi[227]. W dniu 26 lutego Centrofłot wydał rozkaz o demobilizacji marynarzy w związku z dekretem Rady Komisarzy Ludowych o utworzeniu Robotniczo-Chłopskiej Floty Czerwonej[228]. Do 30 marca teoretycznie przeprowadzono demobilizację i nowe ukompletowanie na zasadzie kontraktowej[229]. W praktyce jednak jako tako były obsadzone tylko oba drednoty i flotylla kontrtorpedowców. Całkowity rozkład dyscypliny przyczynił się do technicznej dewastacji okrętów i utraty zdolności bojowej, a po części nawet do niemożności wyjścia w morze[230].

Jednocześnie w tym samym czasie bolszewicy zaczęli tracić wpływy we Flocie. W dniach 27 lutego–6 marca odbył się II Ogólnoczarnomorski Zjazd Floty, na

---

[225] V. Petriv, *Spomyny…*, t. III, s. 91–92; tenże, *Vijs'kovo-istoryčni praci…*, s. 509. *Eskadroncy* – potoczna nazwa wojsk tatarskich KNR w latach 1917–1918 roku, pochodziła od nazwy ochotniczych oddziałów krymskotatarskiej jazdy w Imperium Rosyjskim w XIX w. *Smertnycy* – pododdział karabinów maszynowych Pułku Hordijenkowskiego.

[226] Kadm. Niomitc złożył dowództwo 26 grudnia 1917. Po styczniowych wyborach nowego Centrofłotu jego przewodniczącym został bolszewik Sawwa Romanowski.

[227] A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, dz. cyt. s. 259–267; Ja. Tynčenko, *Vijs'kovo-mors'ki syly*…, s. 34.

[228] *Morjakiv bor'be*…, nr 82. Załogi miały być odtąd kompletowane na zasadzie służby kontraktowej. Demobilizacja nie dotyczyła byłych oficerów („składu dowódczego") oraz członków komitetów okrętowych i oddziałowych.

[229] *Morjaki v borbe*…, s. 596.

[230] A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, dz. cyt. s. 283. Okręty stacjonujące w Odessie w momencie zajmowania jej przez Niemców i Austriaków nie podjęły walki i przeszły do Sewastopola.

którym niektórzy mówcy odważyli się potępić krwawe lincze na oficerach i „burżujach" („sewastopolskie noce św. Bartłomieja"), które miały miejsce kilka dni wcześniej i wyrazić coś w rodzaju wyznania winy w imieniu marynarzy. Uchwalono powołanie komisji śledczej, a także wybrano niepopieranego przez bolszewików eserowca Siergieja Knorusa na przewodniczącego Centrofłotu[231]. Funkcja komisarza Floty została zniesiona, choć lewy eserowiec Wieniamin Spiro został „komisarzem honorowym"[232]. Wybrano też 10 delegatów na II Wszechukraiński Ukraiński Zjazd Rad, a jeden z nich, były pierwszy przewodniczący Centrofłotu Szełestun, domagał się powrotu do kwestii ukrainizacji floty i wyjaśnienia, w jaki sposób został zrealizowany postulat UCR w sprawie przeniesienia Ukraińców z Floty Bałtyckiej do Czarnomorskiej[233].

Oficerowie zaczęli odzyskiwać autorytet. W dniu 19 marca na posiedzeniu Centrofłotu omawiano stanowisko wobec nadejścia Niemców. Większość obecnych konstatowała, że Flota utraciła zdolność bojową. Obecny na posiedzeniu „były kontradmirał" Michaił Sablin stwierdził, że „najpierw trzeba wyjaśnić podstawową kwestię – kto jest nieprzyjacielem?". Centrofłot zaproponował mu objęcie dowództwa, a Sablin zgodził się, pod warunkiem że zostanie wyjaśniona sytuacja polityczna i że rozkazy dowódcy będą wykonywane[234]. W dniu 22 marca został wybrany dowódcą Floty. W wypowiedziach na forum Centrofłotu i w pierwszym rozkazie deklarował się jako „rdzenny czarnomoriec, który kocha Flotę", nie odnosząc się w żaden sposób do kwestii władzy państwowej[235].

W dniu 27 marca Morski Sztab Generalny Rosji Radzieckiej rozkazał Centrofłotowi przygotować i wykonać operację przeprowadzenia sprawnych okrętów Floty oraz zasobów materiałów do Noworosyjska. Już 29 marca Centrofłot podjął uchwały o podjęciu działań w tym kierunku, jednak w praktyce nie były one wykonywane, zwłaszcza że próby wywozu mienia wojskowego z Sewastopola wywołały strajk robotników portowych. Na zebraniu Centrofłotu 20 kwietnia rozpatrywano już propozycję podniesienia ukraińskich bander oraz wniesioną przez załogę „Pamiat' Mierkurija" propozycję rozpoczęcia rozmów z UCR[236].Na-

[231] Siergiej Knorus – daty życia nieznane, Grek krymski, oficer czasu wojny (miczman) w Flocie Czarnomorskiej. Eserowiec. Przewodniczący Centrofłotu od lutego do kwietnia 1918.

[232] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 124–145; A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, dz. cyt., s. 293–294. Znamienne jest niezamieszczenie kluczowych dokumentów II Zjazdu w radzieckiej edycji źródeł, zob. *Morjaki v borbe*…, s. 92–96. Opublikowano tam tylko rezolucję popierającą pokój brzeski i rezolucję aprobującą konfiskatę rumuńskich krążowników pomocniczych.

[233] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 136.

[234] Tamże, s. 157–160.

[235] Tamże, s. 160, 168. Michaił Sablin – ur. 1869 w Sewastopolu, oficer RIF, od lipca 1917 szef sztabu Floty Czarnomorskiej, kontradmirał. Od 26 grudnia 1917 faktycznie najwyższy oficer Floty Czarnomorskiej, wybrany dowódcą przez Centrofłot 22 marca 1918 i mianowany przez Radę Komisarzy Ludowych 23 marca 1918. W latach 1919–1920 pełnił funkcje dowódcze w siłach białych. Zmarł w 1920 roku w Jałcie.

[236] Tamże, s. 183–185

stępnego dnia na zebraniu Centrofłotu pojawił się ukraiński emisariusz Danyło Sotnyk z propozycją uznania przez Flotę zwierzchnictwa UNR i obietnicami, że w takim wypadku Niemcy uznają Flotę za neutralną i jej nie zajmą. Tym niemniej 63 głosami za, przy 13 przeciw i 11 wstrzymujących przyjęto rezolucję o zachowaniu nad okrętami „Rewolucyjnej Floty Czarnomorskiej – awangardy rewolucji – czerwonego sztandaru rewolucji”[237]. Tego samego dnia mienszewicko-eserowska Sewastopolska Rada Delegatów uchwaliła, że „Flota należy nie do Ukrainy, a do Południowej Federacji Republik Rosyjskich”[238].

W dniu 22 kwietnia Sablin wysłał radiogram:

> Wszystkie okręty, urządzenia portowe i umocnienia na wybrzeżu są własnością Ukraińskiej Republiki Ludowej. Dlatego wszędzie gdzie należy, rozkazuję wywiesić ukraińskie flagi[239].

Rozkaz ten został jednak wykonany tylko na części okrętów. Na drednotach i kontrtorpedowcach nadal wisiały flagi czerwone. Tymczasem rząd Lenina, godząc się po części z realiami w Sewastopolu, 23 kwietnia mianował Sablina dowódcą sił morskich Morza Czarnego, a Knorusa komisarzem, jednocześnie rozkazując im bronić Sewastopola do końca, zaś w razie niemożności obrony zatopić okręty niezdolne do wyjścia w morze, a z pozostałymi przejść do Noworosyjska[240]. Załogi starych pancerników, krążowników, okrętów podwodnych i transportowców odmówiły wyjścia w morze. Do Sewastopola zaczęły napływać resztki rozbitych wojsk SSRT, siejąc panikę, oraz funkcjonariusze bolszewiccy, nalegający na ewakuację do Noworosyjska. Centrofłot 28 kwietnia wysłał delegacje do dowództwa niemieckiego. Von Kosch odmówił negocjacji, zgodził się jednak wstrzymać marsz na Sewastopol pod warunkiem bezdyskusyjnego uznania się przez Flotę za podległą UNR. Tego samego dnia niemiecka artyleria zbliżyła się do Sewastopola na odległość umożliwiającą ostrzał portu.

W dniu 29 kwietnia przed południem na zgromadzeniu załóg uchwalono podniesienie ukraińskich bander i zadeklarowano bezdyskusyjne wykonywanie rozkazów Sablina. O godzinie 16.00 na flagowym pancerniku „Gieorgij Pobiedonosiec” wywieszony został sygnał „Flota podnosi ukraińskie bandery”. Rozkazu nie wykonano jednak na kontrtorpedowcach. Wieczorem 12 kontrtorpedowców i kilkanaście mniejszych okrętów, przy braku sprzeciwu ze strony Sablina, pod czerwonymi flagami przeszło do Noworosyjska. Już 30 kwietnia, pod presją załóg i z obawy, że Niemcy jednak zajmą okręty, Sablin także wydał rozkaz przejścia do Noworosyjska, co jednak udało się wykonać tylko obu drednotom – „Swobodnej Rossiji” i „Woli”. Kilka mniejszych okrętów zostało powstrzymanych ogniem niemieckiej artylerii.

---

[237] Tamże, s. 186–191.
[238] Tamże, s. 191.
[239] *Vijs'kovo-mors'ke budivnyctvo…*, s. 199.
[240] *Morjaki v bor'be…*, nr 118.

W porcie pod ukraińskimi banderami pozostało 7 starych pancerników, 3 krążowniki oraz po kilkanaście kontrtorpedowców i okrętów podwodnych. Niemcy wkroczyli do Sewastopola 1 maja, zajęli wszystkie okręty, załogi usunęli na ląd i powywieszali niemieckie bandery[241].

Okręty wyprowadzone do Noworosyjska częściowo wróciły do Sewastopola i też zostały zajęte przez Niemców, częściowo zaś zostały zniszczone na rozkaz Lenina[242]. W propagandzie radzieckiej interpretacja wydarzeń z przełomu kwietnia i maja, znanych powszechnie pod określeniem „Zagłada eskadry" od tytułu sztuki Ołeksandra Kornijczuka z 1933 roku[243], była sprowadzona do prostego schematu: po jednej stronie bohaterscy „rewolucyjni marynarze" wypełniający dyrektywy rządu i partii, po drugiej stronie „zdradziecki reakcjonista Sablin", „chwiejny Centrofłot" i „ukraińscy burżuazyjni nacjonaliści"[244]. W ukraińskiej literaturze i publicystyce wyprowadzenie okrętów do Noworosyjska i zatopienie ich jest określane jako akt wrogi Ukrainie, „kradzież okrętów"[245]. Jest także okazją do konstatacji zwracających uwagę na symboliczną wymowę wydarzeń: „Lenin rozkazał zatopić «Wolną Rosję»"[246]. Dzień 29 kwietnia natomiast w ukraińskiej historiografii, publicystyce i w budowanych po 1991 roku tradycjach Marynarki Wojennej Ukrainy pozostaje dniem chwały i triumfu:

---

[241] W Sewastopolu została utworzona Komisja Nautyczno-Techniczna Morza Czarnego (Nautisch-technische Kommision für das Schwarze Meer) złożona z przedstawicieli czterech państw centralnych i Ukrainy, a następnie także Rosji Radzieckiej i Rumunii, faktycznie całkowicie podporządkowana jej szefowi, niemieckiemu kadm. Albertowi Hopmanowi, który sprawował nieograniczoną władzę nad kwestiami żeglugi cywilnej i zdobyczy wojennej, w tym nad okrętami Floty Czarnomorskiej (W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 99).

[242] W dniu 11 maja Niemcy zażądali od Rosji Radzieckiej powrotu okrętów do Sewastopola, grożąc zajęciem Noworosyjska. Już 28 maja Lenin wysłał do Sablina tajną dyrektywę zatopienia okrętów, nie została ona jednak wykonana, a sam Sablin wyjechał do Moskwy w celu uzyskania wyjaśnień (tam go aresztowano, ale zdołał uciec). W dniu 12 czerwca rząd Lenina wysłał jawny rozkaz przejścia do Sewastopola, ale szyfrogramem rozkazał nowemu p.o. dowódcy Floty Aleksandrowi Tichmieniowowi zatopić okręty. Tichmieniow jednak z „Wolą" i 6 kontrtorpedowcami wrócił 17 czerwca do Sewastopola, gdzie okręty te także zostały internowane przez Niemców. Pozostałe, tj. „Swobodnaja Rossija" i 8 kontrtorpedowców, zostały 18–19 VI 1918 samozatopione w Noworosyjsku i Tuapse.

[243] W 1933 roku ukraiński radziecki literat Ołeksandr Kornijczuk (1905–1972) napisał dramat historyczny *Zahybel eskadry* (ros. *Gibiel eskadry*), na podstawie którego w 1965 zrealizowano film kinowy o tym samym tytule. Sztuka i film spopularyzowały romantyczną legendę zatopienia okrętów jako wyrazu niezłomności marynarzy-rewolucjonistów. Nota bene, główny prowodyr ruchu bolszewickiego we Flocie w 1918 roku i wykonawca operacji samozatopienia w Noworosyjsku, dowódca kontrtorpedowca „Kercz", Władimir Kukiel-Krajewski (ur. 1885, pochodził z polskiej szlachty z Wileńszczyzny), który następnie zajmował wysokie stanowiska w Marynarce Wojennej i Morskiej Ochronie Pogranicza ZSRR, w 1937 roku został aresztowany i zmarł w łagrze.

[244] *Morjaki v bor'be…*, s. 597–602. Zob. też J. Gozdawa-Gołębiowski, T. Wywerka-Prekurat, *Pierwsza wojna światowa na morzu*, Gdańsk 1973, s. 490–492. Ta ogólnie bardzo rzetelna i obiektywna praca, w partiach poświęconych udziałowi floty w rewolucji rosyjskiej ma nieuniknione w okresie PRL wtręty interpretacyjne przeniesione z propagandy radzieckiej.

[245] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 123–124; O. Pidluckij, *Zahybel eskadry*, „Dzerkalo tyžnja" nr 13 (337), 31.3.2001.

[246] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 126; M. Mamčak, dz. cyt., s. 183.

Spadły czerwone płachty. Na większości okrętów usłyszano komendę „Zbiórka na pokładzie". Na tą komendę, po staremu, jak to było w bojowej Flocie Czarnomorskiej, nie rozłożonej jeszcze przez rewolucję, stanęli marynarze wzdłuż burty twarzami ku śródokręciu. „Na banderę i proporzec patrz – baczność!". I pod dźwięk trąbki i świst podoficerów w górę poszybowała ukraińska bandera. „Rozejść się". Razem z komendą zagrali trębacze. Prawie na całej wielkiej flocie Morza Czarnego załopotały w powietrzu wielkie żółto-błękitne płótna. Dla historii ukraińskiej floty 29 kwietnia 1918, gdy o 16.00 cała ukraińska flota ogłosiła swą przynależność do Ojczyzny, stał się najwspanialszym dniem ukraińskiej floty państwowej i świętem ukraińskiego morza[247].

W porcie Sewastopola została Ukraińska Państwowa Wojenno-Morska Flota Czarnomorska. Tak została oddana sprawiedliwość tysiącom i tysiącom ukraińskich inżynierów, robotników, marynarzy i oficerów: to oni stworzyli carską flotę, która tak naprawdę była ukraińska[248].

Sablin jest wymieniany niekiedy w spisach ukraińskich wyższych oficerów, choć jego formalne podporządkowanie się UNR trwało tylko kilka dni, a postawa wobec Ukrainy była dość niejednoznaczna[249]. Pojęcia „ojczyzna", „wierność", „zdrada" itp. były w ówczesnych realiach bardzo relatywne. Jak stwierdził sam Sablin, nie wiadomo było, „kto jest nieprzyjacielem". Dla oficerów i prawdopodobnie dla większości marynarzy kluczowe było pozostanie na okrętach – ich zajęcie przez Niemców lub zatopienie oznaczałoby, że załogi zostaną internowane lub w najlepszym razie wysadzone na ląd. Stąd poparcie dla ukrainizacji floty mogło mieć w dużej części sytuacyjną motywację.

Wyprawa Krymska i podniesienie ukraińskich flag 29 kwietnia jest często przywoływane w kontekstach współczesnych – nie zawsze dla Ukrainy i programu ukraińskiej terytorialnej nacjonalizacji na Krymie korzystnych. W dniu 5 lipca 2008 roku z okazji 90-lecia podniesienia ukraińskich bander, na nabrzeżu w Sewastopolu w asyście marynarzy Marynarki Wojennej Ukrainy wmurowano tablicę pamiątkową. Uroczystość zakłócili bojówkarze Bloku Rosyjskiego, Bloku Natalii Witrenko i Rosyjskiej Wspólnoty Sewastopola[250]. Tablica została zerwana

[247] I. Kryp'jakevyč et al., dz. cyt., s. 175–176. Fragment ten urywkiem ze wspomnień współautora książki, Swiatosława Szramczenko, w 1918 oficera Floty Czarnomorskiej. Podobna wersja: R. Šramčenko, *Den' svjata Ukraïns'koï Deržavnoï F'loty*, „LČK" R. V, 1933, nr 6, s. 14. Jest często cytowany we współczesnych mediach, zob. np.: O. Pidluckij, dz. cyt.; M. Kovalčuk, *Čornomors'kyj flot 1918-ho ukraïns'kyj prapor pidnimav dviči*, Hazeta po-ukraïns'ki, 30.9.2008, www.gazeta.ua [17.11.2015]. Zob. też A. Romanjuk, *Ukraïns'ka Čornomors'ka F'lota v 1918–19 r.*, „LČK" R. IV, 1932, nr 4, s. 2–3.

[248] V. Kravcevič, dz. cyt., s. 122. Zob. też: O. Olijnykiv, *Stežky ridnoho kraju i sercja*, Odesa 2008, s. 77.

[249] M. Lytvyn, K. Naumenko, *Zbrojni syly Ukraïny peršoïpolovyny XX st. Heneraly i admiraly*, L'viv-Charkiv 2007, s. 170–171; nie wymienia Sablina natomiast leksykon Jarosława Tynczenki, zob.: Ja. Tynčenko, *Oficers'kyj korpus…*, s. 380.

[250] Blok Rosyjski (Russkij Blok) – skrajnie prorosyjska partia działająca na Ukrainie w latach 2002–2014, centralę i największe poparcie miała w Sewastopolu; Blok Natalii Witrenko – koalicja, której rdzeniem była Postępowa Socjalistyczna Partia Ukrainy, skrajnie prorosyjska i antyzachodnia; Rosyjska Wspólnota Sewastopola (Rossijskaja Obszczina Siewastopolja) – skrajnie prorosyjska lokalna organizacja społeczna w Sewastopolu.

i rzucona do morza. Rada miejska Sewastopola potępiła działania Marynarki Wojennej i pochwaliła „słuszne oburzenie mieszkańców miasta", a ambasada Rosji w Kijowie stwierdziła, że nabrzeże Grafskaja Pristań w Sewastopolu, gdzie miał miejsce incydent, jest częścią „wojennego gorodka" Floty Czarnomorskiej Federacji Rosyjskiej. Był to niebywały akt zlekceważenia suwerenności Ukrainy na jej terytorium i znieważenia jej sił zbrojnych, tym niemniej winnych nigdy nie ukarano, tablicy nie odtworzono, ani w żaden inny sposób nie wzmocniono ukraińskiej symbolicznej obecności w mieście[251].

Wyprawa Bołboczana została przywołana w 2011 roku przez publicystkę liberalno-narodowego tygodnika „Ukrajińskyj Tyżdeń" Ołesię Isajuk w kontekście charkowskich porozumień Janukowycz-Miedwiediew z 2010 roku („flota za gaz") – polityka Wiktora Janukowycza, który zgodził się wówczas na przedłużenie stacjonowania rosyjskiej Floty Czarnomorskiej do 2042 roku, została przyrównana do kapitulanckiej, zdaniem autorki, postawy władz UNR w 1918 roku, które zaprzepaściły wysiłek wojskowych:

> W historii światowej mało jest tak błyskotliwych operacji wojskowych. I mało jest tak nieudolnych decyzji politycznych. Rezygnując z Krymu, Centralna Rada pozbawiła Ukrainę dostępu do morza i pozostawiła komunikację morską w rękach albo bolszewików albo białych. Ani tych, ani tamtych za przyjaciół Ukrainy uznać nie można. W ogólnym rozrachunku ukraiński Krym nie zadowalał nikogo: ani białej czy czerwonej Rosji, ani Ententy, czyli Anglii z Francją, ani Niemiec – przepuszczając Bołboczana przodem, von Kosch miał nadzieję, że Ukraińcy się skrwawią, ale nie przedrą. Zatopienie floty zostało przyjęte z milczącym zadowoleniem przez wszystkich „wielkich graczy". Po oficjalnej odmowie Krym można było odzyskać tylko siłą zbrojną. Wojskowi błyskotliwie uporali się z zadaniem, ale rozkaz Hołubowycza wyprowadzenia wojsk z Krymu przekreślił cały sukces[252].

Publicysta Ołeś Buzyna, propagator tożsamości neomałorosyjskiej i wyznawca poglądu że Ukraińcy są częścią „rosyjskiego superetnosu", w 2013 roku opisywał natomiast wydarzenia 29 kwietnia 1918 za pomocą fraz „mit", „fabrykowanie legendy", „mimikra", „mutanci":

> Żółto-błękitna flaga utrzymała się na masztach Floty Czarnomorskiej tylko dobę. W Sewastopolu pod ukraińskimi znakami zostały tylko stare pancerniki i okręty podwodne pod

[251] Zob.: *Zajava Ukraïns'koï hromady Sevastopolja,* Ukraïns'ke žyttja v Sevastopoli, 5.07.2008, www.ukrlife.org [23.11.2015]; I. Losèv, *Sevastopol'. Destabilizacija*, Radio Svoboda, 21.8.2008, www.radiosvoboda.org [23.11.2015]; M. Mamčak, dz. cyt., s. 289–291.

[252] O. Isajuk, *Operacija „Flot dla Ukraïny",* „Ukraïns'kyj tyžden'" nr 17 (182), 28.4.2011. Oceny publicystyki wydają się być zbyt optymistyczne jeśli chodzi szanse całej operacji – nie tyle „rozkaz Hołubowycza", co całokształt sytuacji polityczno-militarnej powodował, że była ona skazana na niepowodzenie. Cała Armia UNR składała się w kwietniu 1918 z Brygady Zaporoskiej i Pułku Strzelców Siczowych, Niemcy mieli natomiast na Ukrainie 16 dywizji, do tego dochodziły wojska austro-węgierskie (zob. W. Mędrzecki, dz. cyt. 49–74). *Notabene*, w 1918 r. w Noworosyjsku zatopiona została tylko mniejsza część floty.

komendą admirała Ostrogradskiego, który ogłosił się „Ukraińcem". Ale mimikra nie uratowała tej eskadry. […] Swoją historię ukraińska flota rozpoczęła od… oddania się do niewoli. W tym sensie flota była doprawdy rekordzistą – trudno znaleźć inną flotę, która poddałaby się po dwóch dniach po powstaniu[253].

Oczywiście dekonstruowanie romantycznej otoczki byłoby uprawnione, gdyby odbywało się w innym kontekście. Buzyna jednak nie tylko podważał znaczenie wydarzeń z 29 kwietnia 1918, ale w ogóle wyszydzał ukraińską terminologię morską, w tym słowo *flot* (ze znakiem miękkim po l), a także *nawtyka* i *krużlak*, jako dziwaczne, jego zdaniem, ukraińskie odpowiedniki rosyjskich słów *nawigacija* (nawigacja) i *kriejsier* (krążownik). Twierdził np., że:

Kriejsier – słowo międzynarodowe. I po angielsku, i po niemiecku „kriejsier". Od słowa „krest" – „krestit'", przecinać kurs statkom handlowym przeciwnika na dużej prędkości, doganiać i zatapiać je. A „krużlak" to coś okrągłego, gotowe przewrócić się, a w najlepszym razie beznadziejnie krążyć otrzymawszy trafienie poniżej linii wodnej[254].

Takimi dywagacjami w istocie Buzyna – filolog z wykształcenia – zdradził nikłą znajomość etymologii porównawczej języków europejskich w ogóle. Rosyjskie *kriejsier*, niemieckie *Kreuzer* i angielskie *cruiser* pochodzi od niderlandzkiego czasownika *kruisen*, czyli: płynąć kursem na przecięcie; źródłosłów istotnie tkwi w słowie krzyż (niderl. *kruis*). Jednakże w języku polskim *cruiser* został przełożony fonetycznie na *krążownik* (a nie na „krzyżownik"), z czego powstała wtórna etymologia związana ze słowem *krążyć* – wcale nie gorsza, a może i lepsza od pierwotnej, oddaje bowiem sens zadań krążowników – dalekie rejsy rozpoznawcze i w celu niszczenia żeglugi. Zastrzeżenia Buzyny wobec *krużlaka* w rzeczywistości wyrażają sprzeciw wobec rozwoju języka ukraińskiego realizującego się przez samodzielny kontakt z językami innym niż rosyjski. Podobnie w większości języków świata istnieją dwa oddzielne terminy *nautyka* i *nawigacja*, mające różne zakresy znaczeniowe. Trudno też w publicystyce Buzyny znaleźć podobne szyderstwa z rosyjskiej terminologii morskiej czy rosyjskich mitów historii morskiej, choć materiału do demistyfikacji jest tam bardzo dużo.

Znany publicysta Ihor Łosiew, pochodzący z Sewastopola, w liberalno-narodowym tygodniku „Ukrajińśkyj Tyżdeń" w 2015 roku opublikował popularno-historyczny artykuł o znamiennym tytule „Skok tygrysa: od Charkowa do Bachczysa-

[253] O. Buzyna, *Legenda pro „ukraïns'ku fl'otu",* Segodnya.ua, 13.02.2013, www.segodnya.ua [25.11.2015]. Ołeś Buzyna – ur. 1969 w Kijowie, filolog rosyjski, publicysta, znany z agresywnie prorosyjskich poglądów, czołowy rzecznik neo-małorosyjskiego projektu tożsamościowego (zob. T.A. Olszański, *Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Dylematy polityki historycznej Ukrainy,* „Punkt Widzenia OSW" nr 35, 2012, s. 41–46). W 2015 roku zastrzelony przez nieznanych sprawców, wg ukraińskich mediów morderstwo to było prowokacją rosyjskich służb specjalnych, które próbowały wytworzyć obraz szalejącego na Ukrainie nacjonalistycznego terroru.

[254] O. Buzyna, dz. cyt.

raju". w kontekście konfliktu rosyjsko-ukraińskiego i utraty Krymu w 2014 roku. Wyprawa krymska z 1918 roku jest tam przedstawiona jako przeciwieństwo dla nieudanych działań, a właściwie braku działań armii ukraińskiej w 2014 roku:

> Pułkownik [Bołboczan] umiał na Krymie nawiązać czynny kontakt, sojusz i współpracę z krymskotatarskimi ochotnikami dla wspólnej walki przeciw bolszewikom i białogwardzistom. Żołnierze Bołboczana na Krymie zademonstrowali żelazną dyscyplinę i porządek, co zawsze wywołuje sympatię miejscowej ludności, przejawili szacunek wobec cywilów. Dzisiejsi działacze wojskowi Ukrainy powinni rzetelnie studiować Pochód Krymski. Choć warunki walki na początku XXI wieku są inne niż na początku XX wieku, ale wiele fundamentalnych zasad pozostaje niezmiennymi, zwłaszcza szczególna rola szybkości i manewru w natarciu. Doprawdy, nie można wygrać wojny siedząc w obronie, licząc straty od uderzeń wrogiej artylerii. Przykład Bołboczana pokazuje, że ukraińska armia była zdolna być jedną z najefektywniej nacierających armii świata. I co jeszcze aktualne: trzeba dobrze zapamiętać drogę na Perekop i na południe od niego. Przyda się…[255]

Podobne refleksje znalazły się w artykule Dmytra Kałynczuka na portalu „Istoryczna Prawda":

> …Potężna, prawie niepokonana obrona Krymu złamana dzięki specjalnej operacji ukraińskich zwiadowców wojskowych. Szybkim uderzeniem nasze pułki pokonują przejście przez Czonhar i wchodzą na przestrzeń operacyjną… Po kilku dniach kolumny wojsk ukraińskich z pieśnią na ustach maszerują przez wyzwolony Symferopol, a radosna ludność pozdrawia błękitno-żółty sztandar. Czołowe oddziały Ukraińców bez postoju posuwają się do wybrzeża czarnomorskiego. Cel – Sewastopol. Nie, to nie wizje pożądanej przez wielu naszych współobywateli przyszłości. To – nasza przeszłość. W kwietniu 1918 r. ukraińskie wojska przedarły się na Krym i wyzwoliły go spod władzy moskiewskich czekistów – ojców organizacji, z której wywodzi się prawie całe dzisiejsze rosyjskie kierownictwo[256].

10.5. Hetmanat i Nadczarnomorze: między ambicjami terytorialnymi a zaniechaniem terytorialnej nacjonalizacji (kwiecień–grudzień 1918)

W wyniku niemiecko-austriackiej interwencji i działań Armii UNR na terytorium Ukrainy w granicach z III Uniwersału została przywrócona suwerenność UNR, choć faktycznie ograniczona przez okupację. Pod okupacją niemiecką znalazła się gubernia kijowska, czernihowska, charkowska, połtawska, taurydzka oraz część jekaterynosławskiej i większa część wołyńskiej. Okupacja austriacka z dowódz-

[255] I. Losèv, *Strybok tyhra: vid Charkova do Bachčysaraja*, „Ukraïns'kyj Tyžden'" nr 26 (398), 2.07.2015. Grupa Bołboczana wdarła się na Krym przez most nad cieśniną Czonhar, a nie przez Przesmyk Perekopski.

[256] D. Kalynčuk, *Jak ukraïns'ka armija zachopyla Krym. Kviten' 1918 roku*, Istoryčna Pravda, 2.4.2014, www.istpravda.com.ua [22.11.2015].

twem w Odessie objęła gubernię podolską, chersońską, część jekaterynosławskiej i fragment wołyńskiej. W Mikołajowie i Odessie były mieszane załogi niemiecko-austriackie[257].

W dniu 14 marca w Odessie powstała Odeska Ukraińska Rada Miejska z Josypem Pszonnykiem na czele, która na pewien czas stała się tymczasowym organem władzy w mieście i okolicy. Jednocześnie Wołodymyr Czechiwski przystąpił do ponownego wykonywania funkcji komisarza politycznego guberni chersońskiej. Rząd UNR jednak powołał nową władzę administracyjną na Południu – Semen Komirnyj 28 lutego został mianowany szefem Głównego Komisariatu Krajowego Guberni Chersońskiej, Jekaterynosławskiej i Taurydzkiej (HKK) z siedzibą w Odessie[258]. Przybył on do Odessy 18 marca i zaczął tworzyć aparat administracyjny[259]. Funkcja komisarza politycznego guberni została czasowo zlikwidowana, a Czechiwski został komisarzem oświaty w HKK i zajął się ukrainizacją szkolnictwa[260]. Jednak około 19–20 marca został znów mianowany gubernialny komisarz Chersońszczyzny, Hryhorij Nianczur. Natomiast w dniu 20 marca Iwan Łypa został komisarzem Odessy podległym bezpośrednio ministrowi spraw wewnętrznych[261].

W ten sposób wiosną 1919 Ukraińska Republika Ludowa odtworzyła w zasadzie na Południu wcześniejsze, carskie struktury administracyjne. HKK zajął siedzibę w Pałacu Woroncowowskim w Odessie, zajmowanym przedtem przez Rumczerod, co w pewien symboliczny sposób oddawało kontynuację idei regionalnej władzy dla całego Południa, choć oczywiście z inną orientacją państwową. HKK, który był czymś na kształt generałgubernatorstwa, zajmował się kwestiami politycznymi, aprowizacyjnymi, koleją, pocztą i telegrafem, demobilizacją starej armii, kontaktami z austriackim i niemieckim dowództwem wojskowym, nadzorem nad rolnictwem, kontaktami z mniejszościami narodowymi i oświatą. Iwan Łypa zaś był odpowiednikiem dawnych gradonaczalników z pełnią władzy policyjnej na terenie Odessy, sprawującym także nadzór nad samorządem miejskim, bankowością i giełdą[262]. Władza UNR na Południu stała się „wertykalem": decyzje i mianowania zapadały odgórnie. Przywrócono kompetencje samorządów miejskich i ziemskich, natomiast wszelkie klasowe i etniczne rady oraz komitety były

[257] W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 69–70.

[258] Semen Komirnyj – biografia nieustalona, prawdopodobnie był prawnikiem wojskowym. 28 lutego – 16 maja 1918 Główny Komisarz Krajowy Guberni Chersońskiej, Taurydzkiej i Jekaterynosławskiej. Prawdopodobnie rozstrzelany przez CzeKa w Odessie w 1919 roku. Zob.: T. Vinckovs'kyj, *Semen Komirnyj: dolja odnoho komisara*, w: *Čornomors'ka chvylja…*

[259] Odeska Ukraińska Rada Miejska istniała nadal jako organ reprezentacyjny ukraińskich organizacji politycznych i społeczno-kulturalnych, jednak nie odgrywała poważniejszej roli.

[260] W dniu 13 kwietnia 1918 został dyrektorem Departamentu Wyznań w MSW UNR, ale faktycznie objął tą funkcję dopiero kilka dni przed przewrotem hetmańskim.

[261] Na temat administracji UNR na Chersońszczyźnie wiosną 1918 roku. Zob. więcej T. Vinckovs'kyj, *Formuvannja i dijalnist'*…, s. 277–302.

[262] Zob. rozdział 8.1.

traktowane tylko jako organy „zabezpieczające potrzeby zawodowe, ekonomiczne i kulturalne, które nie mogą wtrącać się do działalności władzy”[263].

Władza HKK objęła jednak tylko gubernię chersońską[264]. Taurydzka aż do drugiej połowy kwietnia pozostawała pod kontrolą bolszewicką. W Symferopolu około 23–25 kwietnia powstała ponadnarodowościowa Taurydzka Rada Gubernialna, która nawiązała kontakty z UCR w Kijowie, jednak żadne dalsze działania za tym nie zdążyły nastąpić.

W ramach nowej polityki wojskowej UNR rozwiązano wszystkie rady wojskowe, w tym w dniach 21–23 marca rozwiązana została Odeska Ukraińska Rada Wojskowa. Zlikwidowano też sztab Odeskiego Okręgu Wojskowego. W dniu 17 kwietnia 1918 terytorium UNR podzielono na osiem okręgów korpusów z granicami identycznymi jak gubernie. W Odessie utworzono sztab 3 Korpusu Odeskiego z okręgiem pokrywającym się z gubernią taurydzką. Dowódcą Korpusu został gen. bryg. Fedir Kołodij[265]. W Jekaterynosławiu natomiast sztab 8 Korpusu Jekaterynosławskiego, którego okręg oprócz guberni o tej nazwie objął także kontynentalne powiaty Taurii. Dowództwo tego Korpusu objął gen. bryg. Hnat Wasylczenko[266].

* * *

W dniu 29 kwietnia 1918 przy wsparciu Niemców oraz prawicowych sił politycznych generał Pawło Skoropadski[267] obalił Centralną Radę i został ogłoszony hetmanem Ukrainy. Rozpoczął się siedmiomiesięczny okres hetmanatu, podczas którego Ukraina funkcjonowała jako Państwo Ukraińskie (Ukrajińska Deržawa) – twór pod protektoratem niemieckim, o niesprecyzowanym ustroju, będącym amalgamatem monarchii i prowizorycznej dyktatury. Władza hetmana była popierana przez trzy siły wewnętrzne. Pierwszą była ukraińska centroprawica, marginalizowana w epoce Centralnej Rady. Drugą – dość indyferentne narodowo środowiska dawnych klas posiadających, którym zależało przede wszystkim na restytucji

[263] Za: T. Vinckovs'kyj, dz. cyt., s. 295.

[264] Nie ma informacji o współpracy z HKK organów władzy UNR w guberni jekaterynosławskiej i taurydzkiej (tamże, s. 311).

[265] Fedir Kołodij – ur. 1872 w guberni czernihowskiej, gen. bryg. RIA. Od 17 kwietnia do 10 sierpnia 1918 dowódca 3 Korpusu Odeskiego (potem Chersońskiego) AUNR/AUD. Po obaleniu hetmanatu pozostał w Armii UNR, zm. 1920.

[266] Hnat Wasylczenko – ur. 1872, gen. bryg. RIA, w 1917 dowódca zukrainizowanego 5 Korpusu Kaukaskiego na Froncie Kaukaskim (na bazie którego stworzono sztab 8 Korpusu w Jekaterynosławiu). Od 17 kwietnia do 15 listopada 1918 dowódca 8 Korpusu AUNR/AUD. W listopadzie 1918 roku przeszedł na stronę białych.

[267] Pawło Skoropadski – ur. 1873, potomek XVIII-wiecznego hetmana Małorosji Iwana Skoropadskiego, gen. dyw. RIA. 1917 dowódca zukrainizowanego 34 Korpusu (I Ukraińskiego). Od 29 kwietnia do 14 grudnia 1918 roku hetman Państwa Ukraińskiego. Od 1918 na emigracji w Niemczech, pozostawał głównym autorytetem ukraińskiego ruchu monarchistycznego na emigracji. Zmarł w 1945 roku.

dawnego ładu społecznego. Trzecią – rosyjskie siły imperialne i nacjonalistyczne, traktujące hetmanat jako bazę do odbudowy Rosji.

Hetmanat zrewidował program terytorialny Centralnej Rady. Zamiast wyłącznie kryteriów etnograficzno-językowych w wyznaczaniu postulowanych granic, zaczęto sięgać także po argumenty geopolityczne i ekonomiczne. W traktacie brzeskim Rosja Radziecka zobowiązała się do uznania niepodległej Ukrainy i uregulowania z nią kwestii granic. W dniu 12 czerwca podpisano układ o zakończeniu działań wojennych.Faktyczną granicą ukraińsko-rosyjską pozostawała linia demarkacyjna ustanowiona w maju 1918, czyli linia Suraż-Starodub-Nowogród Siewierski-Głuchów-Rylsk-Sudża-Kupiańsk[268]. Na odcinku dalej na wschód, aż do Morza Azowskiego, Ukraina stykała się wtedy nie z Rosją Radziecką, a z Wojskiem Dońskim.

Maksymalny program ukraińskich roszczeń przewidywał granicę sięgającą na północy pod Kursk, na północnym wschodzie do rzeki Chopior, i na wschodzie do miasta Azow włącznie. Program ten opierał się na przede wszystkim na kryterium etnograficznym. Strona rosyjska opowiadała się natomiast za kryterium swobodnego samookreślenia ludności, co w praktyce oznaczało wymuszanie na niej siłą rezolucji o chęci pozostania w Rosji. Rosja domagała się też znacznej części Zagłębia Donieckiego znajdującego się w guberni jekaterynosławskiej. W dniu 15 sierpnia 1918 Szełuchyn przekazał notę o uznaniu przez Ukrainę Wojska Dońskiego za suwerenne państwo i o zawarciu z nim odrębnych ustaleń granicznych, co ze strony rosyjskiej wywołało reakcję w postaci zawieszenia negocjacji. Rosja Radziecka uznawała Don, Kubań i Krym za część swojego terytorium i nie uznawała istniejących tam państwowości nieradzieckich[269]. Od początku jesieni Moskwa nie traktowała już rozmów z Państwem Ukraińskim poważnie, licząc, że po klęsce państw centralnych stosunki z Ukrainą zostaną rozstrzygnięte siłowo. W dniu 5 października Szełuchyn przedłożył notę z pewnymi ustępstwami strony ukraińskiej w guberni orłowskiej, kurskiej i woroneskiej. Jednak 7 października negocjacje zostały przez Rosję przerwane, a 3 listopada zerwane całkowicie[270]. Niezależnie od przebiegu i negatywnego efektu, negocjacje z Rosją dotyczyły granicy na północy i wschodzie Ukrainy. Istnienie Ukrainy złożonej z ośmiu guberni, z dostępem do Morza Czarnego, nie podlegało w nich żadnej dyskusji.

---

[268] Linia ta była zbliżona do granic Ukrainy z III Uniwersału, pozostawiając jednak po stronie rosyjskiej skrawek guberni czernihowskiej, dawała natomiast Ukrainie kontrolę nad fragmentem guberni kurskiej z Biełgorodem. Dzisiejsze granice Ukrainy (z 1991 roku) w stosunku do tej linii są na pewnym fragmencie nieco korzystniejsze (fragment obwodu sumskiego), zaś na innym mniej korzystne (Biełgorod pozostaje w Rosji). Zob. V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 22.

[269] Zob. W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 187; O. Lupandin, *Jak vyrišuvalosja kryms'ke pytannja u chodi ukraïns'ko-rosijs'kych myrnych perehovoriv 1918 r.?*, w: *Krym: šljach kriz' viky…*

[270] Szerzej zob. D. Dorošenko, dz. cyt. T. II, s. 113–130; tenże, *Moï spomyny pro nedavnè mynule (1914–1920 rr.),* Kyïv 2007, s. 283–290; V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 22–28.

W okresie hetmanatu zostało otwarte natomiast kilka nowych kwestii terytorialnych w regionie nadczarnomorskim. W dniu 11 maja premier Ukrainy Fedir Łyzohub wprowadził embargo na wywóz jakichkolwiek towarów do Rumunii i Besarabii. W dniu 5 czerwca Łyzohub oraz minister spraw zagranicznych Dmytro Doroszenko[271] wysłali notę do rządu rumuńskiego, w której podważano uchwałę Sfatul Țării z 9 kwietnia jako wytworzoną pod presją i nie wyrażającą woli samostanowienia ludu Besarabii. Stwierdzano też, że Mołdawianie w Besarabii nie stanowią większości i że większość ludności tego kraju życzy sobie związku z Ukrainą na zasadzie autonomii. Rumuński rząd odpowiedział 19 czerwca notą z wywodem historycznych i etnograficznych związków Besarabii z Rumunią. Ukraińska polityka przypominała swego rodzaju regionalny imperializm i po części była dyktowana sytuacją geopolityczną. W pierwszej połowie 1918 roku Rumunia była formalnie państwem pokonanym przez mocarstwa centralne, zaś Ukraina formalnie ich sojusznikiem. Kijowowi wydawało się, że można sobie pozwolić na politykę z pozycji silniejszego. W drugiej połowie 1918 roku jednak hetmanat zaczął przygotowywać się do ewentualnego zwrotu ku Ententcie, a do tego potrzebne było uregulowanie stosunków z Rumunią. W sierpniu rozpoczęły się więc negocjacje w sprawie umowy handlowej, którą podpisano 26 października. Z roszczeń do Besarabii się oficjalnie nie wycofano, ale przestano je otwarcie podnosić[272].

Podobnie wyglądała kwestia roszczeń do Krymu. Już 10 maja hetman wysłał memorandum do ambasadora Niemiec w Kijowie z obszerną argumentacją:

> Przyłączenie Krymu miałoby to znaczenie dla państwa ukraińskiego, że zabezpieczyłoby dostawy produktów pierwszej potrzeby, takich jak sól, tytoń, wino i owoce […]. Władanie Krymem dałoby także Ukrainie możliwość zaoszczędzenia dużych kwot finansowych, zorganizowania nowych i wyremontowania starych kurortów. Poza tym, władając południowym wybrzeżem Krymu, Ukraina zyskałaby naturalne porty Sewastopol i Teodozję. Bez Krymu Ukraina byłaby odcięta od Morza Czarnego, mogąc rozporządzać tylko jednym portem w Mikołajowie, bo port w Odessie jest od dawna przeciążony. Bez Krymu Ukraina nie może stać się silnym państwem, zwłaszcza byłaby bezsilna w aspekcie ekonomicznym. Nienaturalne odcięta od morza Ukraina niewątpliwie dążyłaby do zajęcia całego wybrzeża morskiego, co wywołałoby zaostrzenie stosunków z państwem, któremu by przekazano władzę nad Krymem. Tym bardziej że od strony etnograficznej utworzenie państwa tatarskiego jest nieuzasadnione, gdyż Tatarzy tworzą nie więcej niż 14 proc. ludności Krymu[273].

---

[271] Dmytro Doroszenko – ur. 1882 w Wilnie, historyk, działacz RUP, TUP i UPSF. W 1917 roku komisarz Galicji i Bukowiny z ramienia Rządu Tymczasowego, następnie komisarz UCR w guberni czernihowskiej. Minister spraw zagranicznych Państwa Ukraińskiego 20 maja do 14 listopada 1918 roku. Od 1920 na emigracji, autor *Historii Ukrainy 1914–1923* będącej główną wykładnią derżawnyckiej interpretacji dziejów ukraińskiej rewolucji narodowej (pierwsze wydanie Użhorod 1930). Zmarł w 1951 roku w Kanadzie.

[272] D. Dorošenko, *Istorija Ukraïny*… t. II, s. 140–144; tenże, *Moï spomyny pro nedavnè*…, s. 274, 294–298; V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 39–40.

[273] D. Dorošenko, *Istorija Ukraïny*…, T. II, s. 146. Memorandum poruszało też kwestię Floty Czarnomorskiej (zob. niżej). Na temat poglądów elit władzy Państwa Ukraińskiego co do Krymu zob. też D. Doncov, *Rik 1918, Kyïv*, Kyïv 2002, s. 47–48.

Niemcy nie wzięli pod uwagę memorandum hetmańskiego i 5 czerwca 1918 niemieckie dowództwo wojskowe powołało gen. dyw. Macieja Sulkiewicza na szefa administracji Krymu[274]. Sformował on Krajowy Rząd Krymu, deklarując jako jego zadanie przywrócenie ładu i doprowadzenie do wyborów parlamentu krajowego. Choć wicepremierem był Sejdamet, to większość członków gabinetu stanowili Rosjanie z przedrewolucyjnego establishmentu. Status Krymu był nieokreślony. Niemcy nie uznawali prawa Rządu Krajowego do samodzielnej polityki zagranicznej. Między Państwem Ukraińskim i Rządem Krajowym było wiele podobieństw: oba były quasi-wojskowymi reżimami reakcyjnymi socjalnie i odległymi od nacjonalizmu. Podobieństwa były także między Skoropadskim i Sulkiewiczem – obaj pochodzili ze szlachty i byli dwugwiazdkowymi generałami armii carskiej[275]. Hetman traktował jednak rząd Sulkiewicza lekceważąco i uważał go za nieprzyjazny Ukrainie, a jednocześnie za tymczasowy[276]. Do Sulkiewicza wysłano dokumenty po ukraińsku, w których tytułowano go „starostą gubernialnym"[277]. Uzasadnieniem dla włączenia Krymu do Ukrainy były względy ekonomiczno-geopolityczne:

> Oceniałem tak: plany Niemców są nam nieznane, ale przy wiadomych kombinacjach są skłonni się tam utwierdzić. Turcja z Tatarami także wyciąga do Krymu ręce, Ukraina zaś nie może egzystować bez Krymu, byłaby wtedy jak tułów bez nóg. Krym powinien należeć do Ukrainy, a na jakich warunkach, to nieistotne – czy to będzie pełne włączenie, czy szeroka autonomia. To ostatnie powinno zależeć od życzeń samych Krymczan, ale my powinniśmy się w pełni zabezpieczyć od wrogich akcji od strony Krymu[278].

W dniu 30 czerwca Doroszenko wystosował notę do Niemiec wyjaśniającą relację między roszczeniami do Krymu a pryncypiami III Uniwersału:

> Uniwersał wymieniał tylko główne części ukraińskiego terytorium, mając na uwadze, że te ziemie, gdzie ludność ukraińska nie ma absolutnej większości, zostaną przyłączone później […] Taki sposób ustanowienia granic, początkowo tylko w ogólnych zarysach, wynikał też i z tego, że wtedy Ukraińska Republika Ludowa była rozpatrywana jako federacyjna część

[274] Maciej Sulkiewicz (Sulejman Sulkiewicz) – ur. 1865 k. Lidy, Tatar Litewski, gen. dyw. RIA. Od 5 czerwca do 14 listopada 1918 premier oraz minister spraw wewnętrznych, wojskowych i morskich Rządu Krajowego Krymu. W 1919 szef sztabu armii Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu, w 1920 roku rozstrzelany przez bolszewików.

[275] Obaj mieli stopień generała porucznika (odpowiednik polskiego generała dywizji) i podczas Wielkiej Wojny dowodzili korpusami, pod koniec – znacjonalizowanymi (Skoropadski – Ukraińskim, Sulkiewicz – Muzułmańskim).

[276] P. Skoropads'kyj, *Spohady: kinec 1917 – hruden' 1918*, Kyïv–Filadelfija 1995, s. 262. Zob. też D. Doncov, dz. cyt., s. 54.

[277] P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 262. Zob. też R. Pyrih, *Čomu het'man Pavlo Skoropads'kyj ulitku 1918 r. vdavsja do ekonomičnoï blokady Krymu?* w: *Krym: šljach kriz' viky…*, s. 263.

[278] P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 262. Wiosną 1918 w niemieckich kręgach wojskowych pojawiły się koncepcje utworzenia z Krymu kolonii Rzeszy w oparciu o tamtejszą ludność niemiecką. Plany te jednak zostały stanowczo zablokowane przez niemieckie MSZ, które obawiało się komplikacji stosunków z Austro-Węgrami i w dalszej perspektywie z Rosją.

> Rosji. Tak samo i Krym, gdyby przyłączył się dobrowolnie do Ukrainy, byłby federacyjną częścią Rosji i dlatego autorzy III Uniwersału rozumieli, że związków z Krymem, ekonomicznym przyczółkiem Ukrainy, Państwo Ukraińskie nie traciło. Teraz, kiedy ostatecznie Ukraina weszła na drogę całkowitej niepodległości politycznej, jej związek z Krymem jako jednostką federacyjną może zostać całkiem zerwany. I dlatego teraz, gdy ukraińskie wojsko przy pomocy przyjaznego nam wojska niemieckiego zajęło Krym, pojawiła się kwestia przyłączenia Krymu do Państwa Ukraińskiego. Przy tym, trzymając się zasady samookreślenia, nie mając zamiaru naruszać woli ludności, rozumiejąc specyfikę życia Krymu, rząd ukraiński uważa, że przyłączenie Krymu może odbyć się na podstawie autonomii, której projekt zostanie opracowany[279].

W końcu czerwca władze ukraińskie wprowadziły embargo na wywóz jakichkolwiek towarów na Krym[280]. Subsydiowano gazety na Krymie szerzące poglądy proukraińskie i powołano mający wspierać taką propagandę Komitet Stepowej Ukrainy[281]. Sam hetman jednak scharakteryzował tą akcję lekceważąco:

> Nasze Ministerstwo Spraw Zagranicznych podjęło na swój koszt i ryzyko dość naiwną ukraińską agitację, jacyś młodzi ludzie w ukraińskich kostiumach w Jałcie i okolicznych miasteczkach próbowali z publiki zrobić Ukraińców. Nie przyniosło to oczywiście sukcesu, choć i nikomu nie szkodziło[282].

Problemem było nie tylko całościowy stosunek Krymu do Ukrainy, ale także wyznaczenie granicy między nimi. W dniu 7 lipca Sulkiewicz sformułował instrukcję dla swojego przedstawiciela w Kijowa, by domagać się także pozostającego po północnej, kontynentalnej stronie zalewu Sywasz półwyspu Czonhar. Tymczasem w lipcu oddziału ukraińskie zajęły 40-kilometrowy odcinek Mierzei Arabackiej związanej geograficznie z Półwyspem i przesunęły linię rozgraniczenia na Przesmyku Perekopskim aż do miasta Perekop, choć granica powiatów dnieprowskiego i perekopskiego przebiegała na północ od tego miasta[283].

W początkach września Niemcy wywarli presję na obie strony, by podjęły negocjacje, zalecając przy tym rządowi Sulkiewicza przyłączenie do Ukrainy na zasadzie autonomii. W dniu 26 września do Kijowa przybyła delegacja krymska z ministrem sprawiedliwości Aleksandrem Achmatowiczem na czele. Ze strony ukraińskiej negocjacje prowadziła grupa ministrów z premierem Łyzohubem, a przy stole rozmów obecny był też przedstawiciel Niemiec. Ukraina przedłożyła

---

[279] D. Dorošenko, *Istorija Ukraïny*…, T. II, s. 147. Także w: V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 116–117.

[280] A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, dz. cyt., s. 380–381. Doroszenko podaje, że embargo wprowadzono dopiero w sierpniu (D. Dorošenko, dz. cyt., T. II, s. 148).

[281] D. Dorošenko, *Istorija Ukraïny*…, T. II, s. 147.

[282] P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 262.

[283] A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, dz. cyt., s. 380; Mierzeja Arabacka ma około 120 km długości i oddziela zalew Sywasz od Morza Azowskiego; jest częścią Półwyspu Krymskiego, zaś od kontynentu oddziela ją Cieśnina Geniczeska.

propozycję: Kraj Krymski miałby własny rząd i budżet oraz autonomię w zakresie oświaty, języka, wyznań, handlu i przemysłu, ochrony zdrowia, pracy, spraw ziemskich i rolnictwa. W gestii państwa ukraińskiego pozostawałaby polityka zagraniczna, siły zbrojne (choć w ich ramach istniałaby wydzielona Armia Krymu) oraz porty. Wspólne byłoby też obywatelstwo, waluta, obszar celny oraz kodeks cywilny i karny. Przy hetmanie miałby urzędować sekretarz stanu ds. Krymu, wybrany przez hetmana spośród trzech kandydatów zaproponowanych przez rząd Krymu. Strona krymska jednak zgadzała się tylko na dwustronny równorzędny związek federacyjny. Negocjacje zakończyły się 16 października bez efektu[284].

Zainteresowanie hetmanatu skierowało się też na południowy wschód, na Kubań. Kubańskie Wojsko Kozackie powstało w 1860 roku z połączenia Czarnomorskiego Wojska Kozackiego i części Kaukaskiego Liniowego Wojska Kozackiego, toteż przez ukraiński ruch narodowy Kozacy Kubańscy byli uważani za potomków Zaporożców[285]. We wrześniu 1917 Kubańska Rada Krajowa proklamowała autonomiczny Kraj Kubański, w styczniu 1918 ogłoszono Kubańską Republikę Ludową w składzie demokratycznej federacyjnej Rosji, a 16 lutego 1918 pełną niepodległość Republiki, jednak po kilku dniach jej stolica Jekaterynodar i większa część terytorium została zajęta przez formacje probolszewickie, które uderzyły z guberni czarnomorskiej.Wśród Kozaków Kubańskich wystąpiły w 1918 roku dwa nurty, bazujące na historycznych odrębnościach: „czarnomorcy" opowiadali się za orientacją na Ukrainę i afirmowali odrębną tożsamość kozacką, a po części i ukraińską, „liniejcy" natomiast byli zwolennikami podporządkowania się Armii Ochotniczej i wspólnej z nią walki o odbudowę „Jednej Niepodzielnej Rosji". W końcu maja 1918 do Kijowa przybyła delegacja Kubańskiej Rady Krajowej z Nikołajem Riabowołem, rzecznikiem orientacji proukraińskiej, na czele. Uzgodniono, że Ukraina wesprze dostawami broni i amunicji powstańców kubańskich, przy czym hetman liczył, że w przyszłości Kubań wejdzie także w skład Ukrainy na zasadach autonomii lub federacji, „choć spieszyć się z tym nie należy"[286]. Transporty broni zaczęto wysyłać, hetman rozważał wyekspediowanie na Kubań Dywizji Zaporoskiej, sformowano ponadto ochotniczą jednostkę o nazwie Samodzielny Kosz Czarnomorski, która miała również zostać tam wysłana[287]. W sierpniu 1918 jednak Jekaterynodar zo-

[284] Szczegółowy projekt zasad autonomii proponowanych przez Ukrainę zob. w.: V. Boečko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 114–116. Zob. też: D. Dorošenko, *Istorija Ukraïny*…, T. II, s. 148; A.G. Zarubin, V.G. Zarubin, dz. cyt., s. 389–391. Na temat stosunków ukraińsko-krymskich zob. też W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 198–199.

[285] Symbolicznym wyrazem tego był fakt, że na Ukraińskim Kongresie Narodowym przewodniczącym prezydium był Kubaniec Stepan Erastow (*UCR*, t. I, nr 17).

[286] P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 237. Zob. też D. Doncov, dz. cyt., s. 71.

[287] Więcej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 302–304. Faktycznie utworzenie Kosza służyło też skupieniu w jednym miejscu wojskowych nastawionych nacjonalistycznie i opozycyjnie wobec hetmana. Kosz w listopadzie przyłączył się do powstania antyhetmańskiego, a w 1919 został włączony jako 9 Pułk Czarnomorski do 3 Żelaznej Dywizji AUNR.

stał zajęty przez wojska białych, co pogrzebało jakiekolwiek ukraińskie projekty związane z Kubaniem[288].

Wysunięcie przez hetmanat roszczeń do Besarabii i Krymu jest w części współczesnej literatury ukraińskiej traktowane dość afirmatywnie[289]. Jest to oczywiście zrozumiałe w kontekście konieczności legitymizacji współczesnych granic Ukrainy. Roszczenia hetmanatu są też zrozumiałe w kontekście ówczesnej płynnej sytuacji polityczno-militarnej w Europie Wschodniej. Strategiczne położenie Krymu powodowało, że jego ewentualna przynależność do Rosji, Turcji czy Niemiec byłaby dla Ukrainy poważnym zagrożeniem. Z drugiej strony, odstąpienie od zasad III Uniwersału i kryteriów czysto etnograficznych w postulatach terytorialnych było znaczącym zwrotem. Skoropadski i Doroszenko widzieli w Ukrainie regionalne mocarstwo, którego strefa wpływów obejmie dość dużą część dawnego obszaru Imperium Rosyjskiego. Zachodziła niekonsekwencja – Ukraina rozerwała więzi z Rosją, ale jednocześnie pragnęła zachować prerogatywy wobec sąsiednich terytoriów wynikające z wcześniejszej wspólnej przynależności do Imperium Rosyjskiego. Obawa Kijowa, że niepodległy Krym mógłby się stać bazą dla odbudowy mocarstwowej Rosji była uzasadniona. Tym niemniej silnie wyrażane przekonanie, że Krym nie jest zdolny do samodzielnej egzystencji państwowej, brzmiało dość dziwnie w ustach przedstawicieli narodu, któremu również takiej możliwości odmawiano.

Podobnie polityka wobec kwestii besarabskiej w ostatecznym rozrachunku nie okazała się fortunna. W 1918 roku Rumunia była pokonanym i upokorzonym państwem, które w zajęciu Besarabii widziało jedyną rekompensatę za klęskę w wojnie, w którą zostało wciągnięte pod presją. Co więcej, rumuńskie elity pamiętały o 1812 roku, kiedy to Rosja i Turcja dzieliły Hospodarstwo Mołdawskie ponad głowami jego mieszkańców, i o niesprawiedliwości 1878 roku, gdy mimo pomocy militarnej udzielonej Rosji, Rumunia była zmuszona scedować Podunawie. Stanowisko elit ukraińskich, które zarówno w końcowej fazie UCR, jak i za hetmanatu, występowały z tytułem do współdecydowania o losach Besarabii z racji przynależności tej ostatniej do przestrzeni politycznej Imperium Rosyjskiego, pozwalało wątpić nieco w autentyczność idei emancypacji Ukrainy z tejże przestrzeni. Oczywiście dla ukraińskiego lewicowego kierownictwa doby UCR i dla części przywódców państwa z doby hetmanatu, w tym dla Doroszenki, imperatywem było wyzwolenie ludu ukraińskiego – fakt, że w powiecie akermańskim mieszkała duża grupa etnicznych Ukraińców, nakazywał podjąć wszelkie możliwe starania o przyłączenie ich do ukraińskiego państwa narodowego. Rumunia

[288] Na temat proukraińskiego ruchu na Kubaniu w latach 1917–1918 zob. R. Pol'ovyj, *Kubans'ka Ukraïna*, Kyïv 2002. Por. D. Dorošenko, *Istorija Ukraïny*, t. II, s. 136–139; tenże, *Moï spomyny pro nedavnè…*, s. 292–294; P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 237–238; Zob. też W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 190–191.

[289] V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 33–34, 39–40; V. Serhijčuk, *Etnični meži…*, s. 228–234, 308–309; M. Mamčak, dz. cyt., s. 164–165.

była państwem monarchicznym o ogromnych nierównościach społecznych, gdzie w 1907 roku krwawo stłumiono powstanie chłopskie. Pozostawienie współbraci pod takim reżimem jawiło się ukraińskim socjalistom jako ich zdrada (inaczej niż ich ewentualne pozostawienie w postępowej RDM)[290]. Z drugiej strony, identycznego argumentu mogła użyć strona rumuńska – pozostawienie braci za Prutem na pastwę rewolucyjnego chaosu byłoby zdradą obowiązku wobec wspólnoty narodowej. Uchwała Sfatul Ţării z 9 kwietnia była podjęta pod presją rumuńskiej armii, ale i niepodległość Ukrainy przez nieprzyjaznych jej obserwatorów była postrzegana jako kreacja obcych mocarstw. W 1919 roku to Rumunia znalazła się w obozie zwycięzców i stała się regionalną potęgą, Ukraina utraciła to ograniczone uznanie międzynarodowe, które zyskała w 1918 roku, zaś stosunki rumuńsko-ukraińskie w 1919 roku układały się źle.

W istocie Ukraińcy nie postępowali ani mniej, ani bardziej moralnie, ani mądrzej, ani mniej mądrze niż inne rządy i przywództwa narodów Europy Środkowo-Wschodniej w końcowej fazie I wojny światowej i po jej zakończeniu. Wszystkie kierownictwa łatwo przechodziły od pryncypiów etnograficzno-językowych do argumentacji historycznej, cywilizacyjnej, ekonomicznej czy geopolitycznej i odwrotnie, albo używały jednego typu argumentacji na innym kierunku, a innego typu argumentacji na drugim kierunku geograficznym. Zachowanie granicy między dążeniami wyzwoleńczymi a ekspansjonizmem jest bardzo trudne, jeśli nie niemożliwe[291]. Zasada nacjonalizmu, iż granice polityczne powinny się pokrywać z etnicznymi, była niemożliwa do zrealizowania bez poczucia krzywdy u którejś ze stron. Jednocześnie jednak niedopuszczalne jest prezentystyczne krytykowanie ówczesnych nacjonalizmów – system państw narodowych powstały w Europie Środkowo-Wschodniej po 1918 roku (łącznie z republikami radzieckimi doby korenizacji!) zapewnił w większości przypadków znacznie lepsze warunki do emancypacji społecznej i rozwoju kultur niż istniejący wcześniej monarchiczny ład imperialny.

* * *

Tytuł głowy Państwa Ukraińskiego w pełnej wersji brzmiał „Jego Światłość Jaśniewielmożny Hetman całej Ukrainy, Wojsk Kozackich i Floty Państwowej" co odzwierciedlało zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi, tradycyjnie podzielonymi na armię lądową i marynarkę wojenną. Marynarkę wojenną nazywano w dokumentach oficjalnych Ukraińską Flotą Państwową (Ukrajinśkyj Derżawnyj Flot, UDF) lub Flotą Państwa Ukraińskiego (Flot Ukrajinśkoji Derżawy). Realna flota

[290] Z drugiej strony, Rumunia powoli, ale konsekwentnie od początku XX wieku zmierzała w stronę reform społecznych, a Wielka Wojna je przyspieszyła. Obraz Rumunii jako „monarchicznej bojarskiej oligarchii" stopniowo przestawał odpowiadać rzeczywistości.

[291] Por. J. Chlebowczyk, dz. cyt., s. 480–554.

hetmanatu miała tylko symboliczne rozmiary, jednak instytucjonalne podstawy były dość zaawansowane w swym rozwoju. Skoropadski wspominał, że uważał kwestię marynarki za ważną, choć nie miał w niej orientacji:

> Kiedy ustanowiono Hetmanat, pojawiła się także kwestia floty. Sytuacja była całkowicie niejasna. Niemcy w tej kwestii prowadzili politykę dwuznaczną […]. W portach zachowywali się jak gospodarze, zwłaszcza w Sewastopolu. Z drugiej strony, dochodziły do mnie informacje, że także Turcy i Bułgarzy interesują się tym i starają się coś z tego pozyskać. Oficerowie byli w pełnej dezorientacji, co będzie dalej. W pierwszych dniach postanowiliśmy, że jest konieczne, by cała flota była ukraińska. Pomijając polityczne znaczenie tej sprawy, Ukraina była jedyną częścią byłej Rosji, która mogła faktycznie ponieść wydatki konieczne na doprowadzenie floty choćby do minimalnie znośnego stanu. Znalazłem się w trudnej sytuacji, gdyż będąc daleko od spraw floty, nie miałem tam znajomych, a jeszcze mniej specjalistycznej wiedzy w tej złożonej materii[292].

W dniu 5 maja 1918 kmdr por. Mykoła Maksymiw został wiceministrem ds. morskich w ministerstwie spraw wojskowych[293]. Hetman prawdopodobnie rozważał powierzenie stanowiska ministra Niomitcowi, jednak nominacja ta nie doszła do skutku wskutek intryg prorosyjskich i konserwatywnych oficerów, w tym i samego Maksymiwa[294].

Resort morski pozostawał częścią Ministerstwa Spraw Wojskowych, ale zaczęto go organizować na wzór carski. Utworzono Morski Sztab Generalny do spraw planowania operacyjnego i programowania rozwoju marynarki, oraz Morski Sztab Główny do spraw personalnych, administracyjnych, mobilizacyjnych, budownictwa okrętów i szkolnictwa morskiego. Maksymiw był początkowo jednocześnie szefem Sztabu Generalnego[295]. Szefem Sztabu Głównego w dniu 1 czerwca został kmdr Jurij Swirski (Jerzy Świrski), późniejszy współtwórca i dowódca marynarki Rzeczypospolitej Polskiej[296]. W maju 1918 Niemcy przekazali pod kontrolę

---

[292] P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 260.

[293] Mykoła Maksymiw (Nikołaj Maksimow) – ur. w 1880 roku w St. Petersburgu, kmdr por. RIF, od 1918 w UDF. Wiceminister ds. morskich w MSWojsk. Od 5 maja do 24 października 1918, od 1 do 27 maja 1918 także szef Morskiego Sztabu Generalnego, minister spraw morskich od 24 października do 14 listopada 1918, wiceminister spraw morskich od 14 listopada do 14 grudnia 1918. Awansowany na kmdr. 3 czerwca 1918 i na kadm. 20 października 1918. Od 1919 w siłach białych, zm. 1961 we Francji. Skoropadski wspominał go następująco: „Mimo jego niedostatków, nie żałuję, że go mianowałem. Był to człowiek oddany sprawie i nie szczędzący sił" (P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 261).

[294] M. Mamčak, dz. cyt., s. 167–168. Brak wzmianek o tym w wspomnieniach Skoropadskiego.

[295] W późniejszym okresie funkcję tę pełnili kmdr Mykoła Protasow (27 maja do 10 września 1918) i kmdr Lew Postryhanow (10 września 1918 do 27 lutego 1919).

[296] Jerzy Świrski – ur. w 1882 roku w Kaliszu, kmdr RIF, podczas I wojny światowej główny nawigator Floty Czarnomorskiej, od 1 czerwca do 13 listopada 1918 szef Morskiego Sztabu Głównego UDF. Od 1919 w WP (1931 kadm., 1941 wadm), 1924–1925 dowódca Floty, 1925–1946 szef Kierownictwa Marynarki Wojennej. Zmarł w 1961 roku w Londynie. Na temat działalności w służbie Państwa Ukraińskiego zob. V. Pater, V. Topols'kyj, *Pid ukraïns'kym i pol's'kym praporamy. Vice-admiral Èžy Svirs'kyj*, „Vijs'kovo-istoryčnyj al'manach" 2002, nr 2 (5).

Państwa Ukraińskiego stocznie w Mikołajowie, co pozwoliło wznowić prace przy budowie kilkunastu nowoczesnych okrętów wojennych, choć Niemcy planowali podporządkować stocznie swojemu kapitałowi[297].

W dniu 21 maja kmdr Mychajło Ostrohradski, oficer zajmujący konsekwentnie proukraińskie stanowisko[298], został mianowany przedstawicielem Ukrainy w Sewastopolu, a kadm. Serhij Burlej jego szefem sztabu. Między nimi a niemieckim dowództwem dochodziło do ciągłych sporów[299]. W dniu 10 czerwca zostali więc odwołani, a ich miejsce zajęli więc kadm. Wiaczesław Kłoczkowski (Wacław Kłoczkowski) jako przedstawiciel i kadm. Mykoła Czerniliwski-Sokoł jako szef sztabu[300]. Niemcy tolerowali ich obecność, podobnie jak też istnienie w Sewastopolu wirtualnego dowództwa rosyjskiego i krymskiego[301]. Ukraiński sztab w Sewastopolu zdołał jednak przeprowadzić częściowo udaną akcję podniesienia zatopionego drednota „Impieratrica Marija"[302]. Niemcy przekazali też Ukrainie zajęte rosyjskie statki handlowe, zaś zdobyte przez Rosję podczas wojny statki handlowe niemieckie, bułgarskie i tureckie zostały zwrócone ich właścicielom. Uruchomiono przewozy handlowe i pasażerskie pod ukraińską banderą.

Ukraińska Flota Państwowa posiadała bardzo niewiele jednostek pływających. W maju Austro-Węgrzy przekazali jej dwie stare kanonierki z Flotylli Dunajskiej „Kubaniec" i „Doniec", kilkanaście pomocniczych trałowców oraz kilkanaście małych jednostek pomocniczych (barek, holowników, lodołamaczy itp.). „Kubaniec" został 17 września przemianowany na „Zaporożeć"[303].

Najtrwalszym osiągnięciem Hetmanatu w zakresie marynarki wojennej pozostała j bandera wojenna, ustanowiona w dniu 18 lipca rozkazem MSWojsk. za-

---

[297] M. Mamčak, dz. cyt., s. 215–216.

[298] Mychajło Ostrohradski – ur. w 1862 roku w guberni połtawskiej w rodzinie pochodzącej ze starszyzny kozackiej (w niektórych publikacjach nazwisko podawane w wersji Ostrohradski-Apostoł), kmdr RIF, 1917 komendant twierdzy Sewastopol. Od 21 maja do 10 czerwca 1918 przedstawiciel Ukrainy w Sewastopolu, w czerwcu (?) awansowany na kadm. Wiceminister spraw morskich UNR od 25 grudnia 1918 do 24 kwietnia 1919 i 14 kwietnia 1920–1923 (także nominalnie dowódca Floty Czarnomorskiej UNR). Zmarł w 1923 roku w Bukareszcie.

[299] Zob. S. Šramčenko, *Ukraïns'ka voènno-mors'ka...*, s. 10; M. Mamčak, dz. cyt., s. 170–174

[300] Wacław Kłoczkowski – ur. w 1873 roku w St. Petersburgu, oficer RIF, 1917 kadm., 1918 w UDF, 1919 w siłach białych, od 1920 w WP, m.in. 1924–1925 wiceszef Kierownictwa Marynarki Wojennej, wadm. Od 1927 w stanie spoczynku, zm. w 1930 roku w Bydgoszczy. Mykołą Czerniliwski-Sokoł – ur. 1881, kadm. RIF, 1918 w UDF, 1919–1920 w siłach białych, zm. 1931 w Chinach.

[301] W Sewastopolu przebywał też kmdr Tichmieniow uważający się za dowódcę rosyjskiej Floty Czarnomorskiej, a w rządzie Sulkiewicza kadm. Burlej objął stanowisko wiceministra ds. morskich.

[302] Szerzej zob. Ja. Tynčenko, *Vijs'kovo-mors'ki syly…*, s. 42–43. Pancernik ten zatonął w Sewastopolu 20 października 1916 wskutek eksplozji wewnętrznej. W 1918 Ukraińcom udało się go podnieść (do góry dnem), przy czym wypadły wieże artylerii głównej. Wrak przeholowano do suchego doku

[303] Ja. Tynčenko, *Vijs'kovo-mors'ki syly…*, s. 44–47. W niektórych pozycjach pojawia się też informacja o przekazaniu przez Niemców we wrześniu krążownika „Pamjat' Mierkurija" (jakoby przemianowanego na „Hetman Iwan Mazepa") oraz kilkunastu okrętów podwodnych (M. Mamčak, dz. cyt. s. 193–194), nie wydaje się ona jednak wiarygodna i jest kwestionowana (Ja. Tynčenko, dz. cyt., s. 47).

twierdzonym przez hetmana. Przedstawiała ona na białym polu błękitny krzyż św. Jerzego z białym i błękitnym obramowaniem, zaś w kantonie znajdowała się pomniejszona ukraińska flaga błękitno-żółta z tryzubem[304]. Bandera ta przypominała kompozycyjnie niemiecką cesarską banderą wojenną (*Reichskriegsflagge*) i brytyjską (*White Ensign*), zaś kolorystyką nawiązywała do rosyjskiej bandery Św. Andrzeja. Opracowano też projekty flag rangowych dla hetmana, ministrów, dowódców, admirałów, ambasadorów etc. Tego samego dnia wprowadzono regulamin umundurowania określający wzory mundurów oraz oznak. Zasadniczo nawiązywał on do wzorów Rosji carskiej. Nazewnictwo stopni personelu pływającego było przetłumaczoną wersją nazewnictwa rosyjskiego, na wzór carski pozostawiono też stopnie wojsk lądowych dla piechoty morskiej, mechaników okrętowych, lekarzy i prawników marynarki[305]. Bandera wojenna z czasów hetmanatu z niewielkimi zmianami w zakresie kształtu tryzuba została oficjalnie ustanowiona banderą Marynarki Wojennej Ukrainy w 1993 roku.

Komplikująca się sytuacja zewnętrzna i wewnętrzna hetmanatu doprowadziła do zawirowań personalnych w kierownictwie resortu morskiego i do pojawienia się nadziei na realne odzyskanie okrętów Floty Czarnomorskiej. Próba porozumienia z ukraińskim ruchem narodowym przywiodła do utworzenia w dniach 22–24 października nowego rządu, nadal pod prezesurą Łyzohuba. Maksymiw został w nim pełnym ministrem spraw morskich. W dniu 24 października Kłoczkowski został komendantem portów Morza Czarnego, a 12 listopada dowódcą wszystkich sił morskich Państwa Ukraińskiego.

W obliczu zwycięstwa Ententy 14 listopada hetman powołał prorosyjski rząd Serhija Herbela (skądinąd związanego z Nadczarnomorzem)[306] i wydał hramotę o federacji Ukrainy z Rosją. Ministrem spraw morskich został adm. Andrij Pokrowski[307], a wiceministrami kadm. Ołeksandr Hadd i kadm. Maksymiw. Jednak w nocy z 13 na 14 listopada powstał Dyrektoriat Ukraińskiej Republiki Ludowej. Rozpoczęło się powstanie antyhetmańskie, które ogarnęło cały kraj[308].

---

[304] .R. Šramčenko, *Den' svjata*..., s. 14–15. Pierwszy, wzorcowy egzemplarz bandery został wywieziony przez Swiatosława Szramczenkę na emigrację po zakończeniu wojny i obecnie znajduje się w Ukrainian National Museum w Chicago (S. Šramčenko, *Svjatočna chvylyna pidnesennja voènnoho praporu na f'loti*, „LČK" R. X 1938, nr 5, s. 11; Ja. Tynčenko, dz. cyt., s. nlb. 13–16).

[305] Ja. Tynčenko, dz. cyt.,, s. 86–89. M. Mamčak, dz. cyt., s. 186–188.

[306] Serhij Herbel – ur. 1856, ziemianin w guberni chersońskiej, działacz ziemski, urzędnik, 1903–1904 gubernator charkowski. Od 29 maja do 3 lipca 1918 pełnomocnik rządu ukraińskiego przy dowództwie austro-węgierskim w Odessie, 3 lipca do 14 listopada 1918 minister aprowizacji Państwa Ukraińskiego, 14 listopada do 14 grudnia 1918 premier i minister spraw ziemskich, 1919 związany z białymi, następnie na emigracji.

[307] Andrij Pokrowski – ur. 1862 w St. Petersburgu, wadm. RIF, 1916 szef sztabu Floty Czarnomorskiej; 1918 w UDF, awansowany na adm.; 14 listopada do15 grudnia 1918 minister spraw morskich Państwa Ukraińskiego. Od 1919 na emigracji, zmarł w 1931 roku.

[308] Więcej zob. W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 271–276; G. Skrukwa, dz. cyt., s. 321–335.

W dniu 11 listopada hetman ogłosił przejęcie przez Państwo Ukraińskie wszystkich okrętów Floty Czarnomorskiej. Dalszy przebieg wydarzeń nie jest jasny. Niemcy najprawdopodobniej przekazali okręty w Sewastopolu jednocześnie przedstawicielom Ukrainy (Kłoczkowskiemu) i przedstawicielom białych, kierowanym przez kmdr. Tichmieniowa. Według niektórych wersji Kłoczkowski bez zgody hetmana, a być może w porozumieniu z Tichmieniowem, rozkazał podnieść bandery św. Andrzeja. Według innych, Kłoczkowski zwracał się do hetmana i Pokrowskiego o zgodę na podniesienie ukraińskich bander, jednak jej nie otrzymał, a bandery św. Andrzeja rozkazał wywiesić dopiero 24 listopada, w momencie pojawienia się na redzie Sewastopola okrętów Ententy[309]. Niezależnie od tego jednak, po kilku dniach Brytyjczycy i Francuzi zajęli okręty, a ukraińska bandera zniknęła z Morza Czarnego na 74 lata[310].

* * *

Rola hetmanatu w realizacji celów ukraińskiego nacjonalizmu, to jest autonomii, integralności i tożsamości Ukraińców i Ukrainy, jest jednym z najbardziej kontrowersyjnych zagadnień ukraińskiej historii XX wieku[311]. Z jednej strony hetmanat stworzył instytucjonalne podstawy dla rozwoju ukraińskiej kultury wysokiej, nauki, szkolnictwa wyższego i średniego. Mianowany jeszcze w czasach UCR wicekomisarz oświaty guberni chersońskiej, Bohdan Komarow, w okresie hetmanatu starał się kontynuować stopniową ukrainizację szkolnictwa[312]. W dniu 28 września rząd zadekretował utworzeniena uniwersytecie w Odessie katedr historii Ukrainy, historii języka ukraińskiego i historii ukraińskiej literatury, choć w nazwie uczelni zachowano przymiotnik Noworosyjski[313]. Uniwersytet pozostawał zresztą ośrodkiem sprzeciwu wobec ukrainizacji[314].

---

[309] M. Mamčak, dz. cyt., s. 200–202; Ja. Tynčenko, dz. cyt. s. 48–50.

[310] W 1919 roku część okrętów została przekazana białym. Te, które przetrwały wojnę domową, w tym pancernik „Gienierał Alieksiejew" (d. „Wola") zostały w 1920 ewakuowane do Tunezji, gdzie tworzyły tzw. Eskadrę Rosyjską („Flotę Wrangla"). Po nawiązaniu stosunków francusko-radzieckich w 1924 r. okręty te złomowano.

[311] Zob. A. Procyk, *Russian Nationalism and the Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War*, Edmonton 1995, s. 51–52; Ja. Hrycak, *Narys istorii Ukraïny. Formuvannja modernoï ukraïns'koï nacii XIX–XX stolittja,* Kyïv 1996, s. 133–134; M. fon Hagen, *«U vijnach…*, s. 282–284.

[312] O. Muzyčko, *Bohdan Komarov: batkivs'kym šljachom*, w: *Čornomors'ka chvylja…* Bohdan Komarow – ur. 1883, syn Mychajły Komarowa (zob. rozdział 9.3), biolog, związany z ukraińskim ruchem narodowym. Od marca 1918 do lutego 1919 wicekomisarz (faktycznie komisarz) odeskiego okręgu szkolnego. W latach dwudziestych uczestniczył w ukrainizacji nauki i szkolnictwa wyższego w Odessie. 1930 deportowany do Tadżykistanu, gdzie pracował w nauce. Zmarł w 1975 roku.

[313] *NVU*, nr 45. Oficjalna nazwa brzmiała Noworosyjski Uniwersytet Państwowy.

[314] O. Muzyčko, dz. cyt., s. 221–222.

W ogólnym rozrachunku Państwo Ukraińskie nie spełniało funkcji ukraińskiego państwa narodowego. W administracji i siłach zbrojnych kierownicze stanowiska objęli w znacznej części ludzie nastawieni do ukraińskiej idei narodowej wrogo, traktujący Państwo Ukraińskie jako „przejściową chorobę", którą należy przeczekać[315]. W najlepszym razie mieli poglądy kadeckie, w gorszym – reakcyjno-monarchistyczne. Hetman skasował nie wprowadzoną nigdy w życie reformę podziału administracyjnego Ukrainy i utrzymał podział gubernialny w dawnych granicach oraz instytucję gradonaczalnictw w Kijowie, Odessie i Mikołajowie. Różnica w stosunku do caratu polegała tylko na nazwach: urząd gubernatora nazywał się teraz starostą gubernialnym, a gradonaczalnika – atamanem miejskim. Stanowiska te były obsadzane ludźmi z grona wielkich właścicieli ziemskich lub dawnych wojskowych carskich, niejednokrotnie nie związanych w żaden sposób z Ukrainą. Starostą gubernialnym Chersońszczyzny był ziemianin Semen Pyszczewycz, a starostą okręgu Taurii (trzech kontynentalnych powiatów guberni taurydzkiej) A. Desnycki. Atamanem miejskim Odessy był Wołodymyr Mustafin – generał wojskowego korpusu prawniczego, wróg samorządności, represywny cenzor i ukrainofob[316]. W Mikołajowie atamanem miejskim był gen. bryg. w stanie spoczynku Eduard de Bondi. Ponadto przy dowództwie wojsk austro-węgierskich w Odessie ustanowiono pełnomocnika rządu ukraińskiego, którym został początkowo ziemianin z Chersońszczyzny, późniejszy premier Serhij Herbel, a później Niemiec bałtycki, generał broni Heorhij Rauch. Funkcja ta, powołana na miejsce HKK, była kolejnym wcieleniem instytucji generałgubernatorstwa noworosyjskiego[317].

Zagrożenie dla integralności terytorialnej Ukrainy były działające jawnie i tajnie rosyjskie organizacje nacjonalistyczne i imperialistyczno-monarchistyczne. Odessa była jednym z głównych ich ośrodków, a ich działalność nie spotykała się z przeciwdziałaniem wymiaru sprawiedliwości i służb policyjnych Państwa Ukraińskiego, w ich szeregach było bowiem wiele osób o podobnych poglądach. Zwalczany był natomiast ruch bolszewicki, również bardzo aktywny na Południu. W warunkach niestabilności politycznej i narastających nierówności społecznych idee skrajnie lewicowe cieszyły się coraz większym poparciem. W Odessie było bardzo silne podziemie kryminalne, z jednej strony infiltrowane przez bolszewików, z drugiej strony wykorzystujące hasła lewicowe i anarchistyczne jako szyld dla działalności[318].

---

[315] Na temat obsady dowództw wojskowych Armii Państwa Ukraińskiego na Chersońszczyźnie i Taurii i ich postawy wobec Ukrainy zob. Ja. Tynčenko, *Ukraïns'ki zbrojni syly…*, s. 246–257, 305–309, 331–333.

[316] V. Fajtel'berg-Blank, V. Savčenko, dz. cyt., s. 94. Wołodymyr Mustafin (Władimir Mustafin) – ur. 1867, prawnik wojskowy, gen. bryg. RIA, 1918 ataman miejski Odessy. W latach 1919–1920 w ruchu białych, m.in. generałgubernator stawropolski, od 1920 na emigracji, zmarł w 1931 roku.

[317] Zob. P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 240.

[318] D. Dorošenko, dz. cyt., T. II, s. 83–89; V. Fajtel'berg-Blank, V. Savčenko, dz. cyt., s. 97–100.

We rządach hetmanatu, obok Herbela, były dwie dalsze osoby związane z Południem. Ministrem handlu był prezes odeskiej giełdy zbożowej, kadet Serhij Hutnyk[319]. W rządzie znalazł się jako reprezentant kół finansjery zorganizowanych w Związku Przemysłu, Finansów i Gospodarstwa Rolnego (Protofis). Organizacja ta, dość indyferentna wobec spraw tożsamości narodowej, postrzegana była skrajnie negatywnie przez ukraińską lewicę narodową – Wynnyczenko nazwał Hutnyka „ministrem spekulacji i grabieży giełdowej"[320]. Komitet giełdy zbożowej apelował, by Hutnyk w rządzie reprezentował „interesy rodzimej Odessy"[321]. Skądinąd i hetman pozostawił we wspomnieniach negatywne oceny Hutnyka, wpisujące się zresztą w stereotypowe wyobrażenia etniczne: „Myślałem, że w Hutnyku, jako w Żydzie, znajdę energicznego człowieka handlu z inicjatywą, ale się pomyliłem. On nie przyniósł pożytku ani Ukrainie, ani swoim kompatriotom, o których także, jak widać, się nie troszczył"[322]. O postawie Hutnyka wobec kwestii tożsamościowych niewiele wiadomo. Kadeci formalnie w maju 1918 poparli niepodległość Ukrainy. Jak wszyscy inni ministrowie rządu Łyzohuba, Hutnyk poparł utworzenie autokefalii ukraińskiej[323]. Z Odessą związany był też biograficznie szef kontroli państwowej, a potem minister spraw zagranicznych w rządzie Herbela, stary rosyjski liberał Heorhij Afanasjew[324].

Liderzy ukraińskiego ruchu narodowego na Południu zajęli w większości stanowisko opozycyjne wobec hetmanatu. Konsekwentnymi zwolennikami republiki i socjalizmu pozostawali Czechiwski, Hordijewski, Pisnaczewski i inni. Odeska gazeta ukraińska „Wilne Żyttja" była trybuną opozycji antyhetmańskiej i podlegała represjom do zamknięcia włącznie. Życie tak zwanych świadomych Ukraińców, pozbawionych wpływu na politykę, wracało do modelu towarzysko-kulturalnego, choć emocje polityczne powodowały wzrost animozji także wewnątrz społeczności. Pewien wpływ na ukraińską terytorialną nacjonalizację wywierała też obecność Ukraińców w szeregach armii okupacyjnej. Komendantem austro-węgierskiej żan-

[319] Serhij Hutnyk – ur. 1868 w Akermanie w żydowskiej rodzinie kupieckiej, prawnik, finansista, od 1905 działacz Partii Konstytucyjno-Demokratycznej. Współzałożyciel organizacji Protofis. Minister finansów i handlu Państwa Ukraińskiego 7 V – 25 X 1918. Zm. na emigracji. Zob.: T. Hončaruk, I. Družkova, *Odesyty – ministry urjadiv Ukraïns'koï Deržavy het'mana P. Skoropads'koho: materialy do istoryčnych portretiv Serhija Hutnyka ta Heorhiija Afanas'èva*, „Čornomors'ka mynuvšyna", T. 6., 2011.

[320] V. Vynnyčenko, dz. cyt., T. III, s. 44.

[321] T. Hončaruk, I. Družkova, dz. cyt., s. 56.

[322] P. Skoropads'kyj, dz. cyt., s. 194–196. Hetman zniósł wprowadzone przez UCR ustawodawstwo o autonomii personalnej mniejszości narodowych i ministerstwa ds. narodowości. Hutnyk był jedynym ministrem pochodzenia żydowskiego w rządzie, ale nie reprezentował żadnej żydowskiej partii czy organizacji.

[323] T. Hončaruk, I. Družkova, dz. cyt., s. 61.

[324] Zob. tamże, s. 62–65. Heorhij Afansjew (Gieorgij Afanasjew) – ur. w 1848 roku w Ufie, ukończył INU i pracował tam jako prywat-docent historii powszechnej, został usunięty za poglądy liberalne. 1896–1918 dyrektor kijowskiej filii Rosyjskiego Banku Państwowego. Kontroler państwowy Państwa Ukraińskiego od 3 maja do 14 listopada 1918, minister spraw zagranicznych 14 listopada do 14 grudnia 1918. Był rzecznikiem federacji z Rosją.

darmerii w Odessie był wybitny ukraiński działacz z Galicji Stepan Szuchewycz[325]. Możliwości prowadzenia przez niego działalności propagandowej czy oświatowej były jednak ograniczone, gdyż nie stała za nim żadna instytucja ruchu narodowego. Na przełomie kwietnia i maja w Odessie przez kilkanaście, a w Chersoniu przez kilka dni stacjonował Legion Ukraińskich Strzelców Siczowych, jednak jego pobyt tam – odmiennie niż potem w Aleksandrowsku i okolicach Jelizawetgradu – był zbyt krótki, by wywrzeć wpływ na życie polityczne i narodowo-kulturalne[326].

Część ukraińskich polityków Południa padła ofiarę represji politycznych. Były premier Hołubowycz został aresztowany i skazany na dwa lata więzienia przez niemiecki sąd wojskowy[327]. Na miesiąc aresztowano Łucenkę, mimo że był nawet zwolennikiem hetmanatu jako konstytucyjnej monarchii i nie zajmował stanowiska wyraźnie opozycyjnego[328].

10.6. Południe w granicach Ukrainy – od odrodzonej UNR do Ukraińskiej SRR (listopad 1918–marzec 1921)

Powstanie pod sztandarem odnowionej UNR ogarnęło cały kraj i doprowadziło do upadku hetmanatu w dniu 14 grudnia. Odrodzona republika, na czele której stanął Dyrektoriat z Wynnyczenką na czele, znalazła się jednak w śmiertelnym niebezpieczeństwie –została zaatakowana przez Rosję Radziecką, na zachodzie wybuchła wojna z Polską, od południowego wschodu zaczynała się ofensywa Sił Zbrojnych Południa Rosji(WSJuR) gen. Antona Denikina. Jedyną w miarę spokojną granicą była granica z Rumunią na Dniestrze, choć stosunek Rumunii do UNR trafnie oddawało często spotykane w literaturze ukraińskiej określenie „wroga neutralność".

Na Krymie i wybrzeżu Chersońszczyzny rozpoczęła się natomiast interwencja Ententy. Jej zasadniczym celem, wbrew późniejszym twierdzeniom propagandy

[325] Stepan Szuchewycz – ur. 1877 k. Horodenki, współorganizator Legionu USS i jego oficer w latach 1914–1915, następnie w regularnej armii austriackiej. W latach 1918–1920 oficer UHA. W okresie międzywojennym adwokat w II RP, obrońca ukraińskich oskarżonych w procesach politycznych, przewodniczący rady wydawnictwa „Czerwona Kałyna". Autor bardzo wartościowych, krytycznych prac wspomnieniowych. Zm. 1945. Na temat ukraińskiego życia narodowego w Odessie w 1918 r. zob. S. Šuchevyč, *Moèžyttja. Spohady*, London 1991, s. 254–256.

[326] Legion USS wchodził wówczas w skład Grupy Arcyksięcia Wilhelma, dowodzonej przez Wilhelma Habsburga, sympatyzującego z ukraińskim ruchem narodowym i zwanego Wasylem Wyszywanym. Podczas dłuższego pobytu na Chortycy, a potem w rejonie Jelizawetgradu Legion ochraniał ludność przed represjami i prowadził agitację narodową. Pojawił się nawet projekt obalenia hetmana i wyniesienia Wilhelma do władzy. Zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 108–112, 272–274; Ju. Tereščenko, T. Ostaško, *Ukraïns'kyj patriot z dynastii Habsburhiv*, Kyïv 2008, s. 30–49; T. Snyder, *Czerwony książę*, Warszawa 2010, przeł. M. Antosiewicz, s. 110–121.

[327] W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 176; T. Vinckovs'kyj, *Vsevolod Holubovyč…,* s. 29.

[328] T. Vinckovs'kyj, O. Muzyčko, *Ivan Lucenko…,* s. 125–129.

radzieckiej, nie było „obalenie władzy radzieckiej", ale zabezpieczenie zawieszenia broni z państwami centralnymi. Siły alianckie miały nadzorować wycofanie wojsk państw centralnych z terenów okupowanych i odizolować pokonanych od terenów Rosji, by z tych ostatnich nie napływała broń i materiały wojenne[329]. Francja odpowiadała za strefę na zachód od Donu, a Wielka Brytania na wschód od tej rzeki. W dniach 16 listopada–6 grudnia 1918 w Jassach odbyły się rozmowy przedstawicieli rosyjskich sił antybolszewickich i Ententy. Rosjanie sformułowali tam program polityczny oparty o paradygmat nienaruszalności granic Imperium Rosyjskiego z 1914 roku, co oznaczało nie tylko nieuznawanie Ukrainy, ale także nieuznawanie inkorporacji Besarabii do Rumunii. Program ten nie był możliwy do pełnej akceptacji przez Francję, przede wszystkim ze względu na jej sojusz z Rumunią i Polską. Z drugiej strony, przywódcy francuscy byli z gruntu nieufni wobec Ukrainy, uważając ukraińską państwowość za kreację polityki niemieckiej[330].

Interwencja stała się ona na pewien czas kluczowym czynnikiem w grze o Ukrainę. W dniu 19 listopada na redzie Odessy pojawiły się pierwsze francuskie pancerniki. W Odessie większość tamtejszych kadr AUD po wybuchu powstania przyjęła postawę prorosyjską i zadeklarowała się jako część Armii Ochotniczej Denikina. Do Odessy zjechały też prorosyjscy oficerowie z dywizji i pułków AUD z Tyraspola, Mikołajowa, Jelizawetgradu i Aleksandrii. Nad częścią proukraińską wojsk i powstańcami komendę objął Łucenko, mianowany przez Dyrektoriat komisarzem Chersońszczyzny. W dniu 11 grudnia powstańcy zajęli miasto, a biali uciekli na statki, ale 17 grudnia wrócili wraz z francuskim desantem. Następnego dnia na żądanie Francuzów i na rozkaz Atamana Naczelnego Armii UNR Symona Petlury oddziały ukraińskie wycofały się z Odessy.

Przez trzy miesiące Południe Ukrainy było czymś pomiędzy francuskim protektoratem a przyczółkiem odbudowy białej Rosji, choć wsparcie Francuzów dla tego projektu wcale nie było oczywiste. W momencie największej obecności militarnej na Południu Ukrainy, w lutym 1919, siły Ententy liczyły około 25 tysięcy wojsk francuskich (po części z kolonii, głównie Senegalczyków, potem także Algierczyków), 12 tysięcy greckich, kilka tysięcy polskich, rumuńskich i serbskich.

[329] Z dzisiejszej perspektywy wydaje się pozornie oczywiste, że w Niemczech, Austrii i na Węgrzech wybuchła rewolucja, Austro-Węgry się rozpadły, a żołnierze armii okupacyjnych na wschodzie myśleli przede wszystkim o powrocie do domu. W listopadzie 1918 jednak wcale to oczywiste nie było i obawa, że Niemcy wykorzystają swe potężne i niezdemoralizowane armie frontu wschodniego do kontynuowania oporu, była poważna.

[330] G.A. Brinkley, *Allied Policy and French Intervention in the Ukraine, 1917–1920*, w: *The Ukraine, 1917–1921*..., s. 328; A. Procyk, dz. cyt., s. 85–93. Rumunia i Polska były realnymi siłami politycznymi i militarnymi w Europie Środkowo-Wschodniej, natomiast potencjał białych był niewiadomy, a ich przywódcom i reprezentantom Ententa w gruncie rzeczy nie ufała. Rządy mocarstw Ententy nie były zainteresowane restauracją ładu z 1914 roku, zwłaszcza że nie było to możliwe.

W Mikołajowie aż do 16 marca pozostawał garnizon niemiecki, formalnie zobowiązany do obrony miasta przed bolszewikami[331].

Pierwszy przedstawiciel Francji w Odessie, Emile Henno, wydawał się zdecydowanie prorosyjski; z jego polecenia gubernatorem Odessy i okolicznego rejonu został gen. Alieksiej Griszin-Ałmazow[332]. Zaczął on formować zalążek władzy politycznej, w którym najbardziej wpływową osobą stał się rosyjski nacjonalista Wasilij Szulgin[333]. Griszin-Ałmazow nominalnie uznawał zwierzchność Denikina, ale prowadził własną, dość awanturniczą politykę, a w Odessie ustanowił lokalną dyktaturę, w opozycji do której znalazły się niemal wszystkie siły polityczne – Ukraińcy, lewica, rosyjscy liberałowie lojalni wobec Denikina oraz zwolennicy byłego hetmanatu. W połowie stycznia polityczne i wojskowe dowództwo sił Ententy w Odessie objął gen. Henri-Philippe d'Anselme. Jego sztab szybko nabrał przekonania, że jednoznacznego popieranie tylko białych nie jest perspektywiczne politycznie i militarnie. Wojska białych w Odessie były zlepkiem intrygujących sztabów i kontrwywiadów, w pełni uwięzłym w ówczesnym odeskim „bagnie" spekulacji i hulanek, brakowało zaś chętnych do walki w polu. Denikina zaś Francuzi uważali za megalomana, który z Jekaterynodaru śle żądania, by Ententa wyruszyła z wielką armią na Moskwę i odwojowała mu Rosję[334].

W tej sytuacji zarysowała się unikalna szansa na porozumienie Ententy z UNR.W połowie stycznia w Odessie i Birzule rozpoczęły się negocjacje francusko-ukraińskie, w których stronę ukraińską reprezentował początkowo gen. Ołeksandr Hrekow, dowódca Frontu Południowego AUNR[335]. Zawarto porozumienie o wycofaniu wojsk ukraińskich z bezpośrednich okolic Odessy o ponad 100 km w głąb lądu, tak, by pod kontrolą Ententy znalazła się linie kolejowe Odessa-Rozdilna-

---

[331] W. Mędrzecki, dz. cyt., s. 302. Dane na temat liczebności wojsk interwencyjnych w literaturze są dość rozbieżne, maksymalna wymieniana liczba to 70 000.

[332] Alieksiej Griszin-Ałmazow – ur. 1880, ppłk RIA, od 1918 w ruchu białych, gen. bryg. Uczestnik konferencji w Jassach. Gubernator Odessy pod protektoratem francuskim od 19 grudnia 1918 do 21 marca 1919 roku. Zginął w 1919 w walce z bolszewikami w drodze na Syberię.

[333] Wasilij Szulgin – ur. 1878 w Kijowie, polityk, monarchista i nacjonalista rosyjski, jeden z liderów Kijowskiego Klubu Rosyjskich Nacjonalistów – organizacji „umiarkowanego" skrzydła ruchu czarnosecinnego, od 1913 redaktor gazety „Kijewlanin". 1918–1920 szef organizacji wywiadowczej białych „Azbuka". Doradca polityczny Griszina-Ałmazowa na przełomie 1918/1919 r. Od 1920 na emigracji, 1945 aresztowany w Jugosławii przez NKWD, 1945–1956 więziony, zm. 1976 we Włodzimierzu n. Klaźmą.

[334] J.K. Mulholland, *The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919,* „Cahiers du monde russe et soviétique"1981, T. 22, nr 1, s. 47–49; A. Procyk, dz. cyt., s. 108–109; V. Fajtel'berg-Blank, V. Savčenko, dz. cyt., s. 116–126. Skądinąd wyobrażenia o sile Ententy były wtedy powszechnie wyolbrzymiane – krążyły fantastyczne wieści o czołgach-gigantach, promieniach śmierci itp.

[335] Na temat Frontu Południowego i agend UNR w Odessie na przełomie 1918/1919 zob.: V. Nalyvajko, *Spomyny likarja z ukraïns'koï vijny 1918–1920*, „Za Deržavnist'" T. 9, 1939, s. 106–118; A.I. Stryževs'kyj, *Svitloï pam'jati Ivana Mytrofanovyča Lucenka,* red. O. Muzyčko, Odesa 2011.

-Tyraspol i Odessa-Bereziwka-Mikołajów-Chersoń, czyli lądowe połączenia Odessy z Rumunią i Krymem. Dzięki temu 31 stycznia Francuzi bez walki zajęli Chersoń, a 2 lutego Mikołajów.W miastach tych jednak formalnie pozostała administracja cywilna UNR. Zasięg okupacji francusko-greckiej pokrył się więc w zasadzie z zasięgiem władań tatarskich z XVI-XVIII wieku i starożytnej kolonizacji greckiej, po raz kolejny odtwarzając granice „Śródziemnomorskiej Ukrainy"[336]. Proukraińskim gestem Francuzów było zamknięcie skrajnie nacjonalistycznej gazety „Rossija" wydawanej przez Szulgina w Odessie.

Na przełomie stycznia i lutego negocjacje z Francuzami w Birzule i Odessie prowadziła misja UNR, w skład której wchodzili minister gospodarki Serhij Ostapenko i minister propagandy Osyp Nazaruk, a później Ostapenko, gen. Hrekow, Serhij Baczynski i Izaak Mazepa. Strona ukraińska oczekiwała uznania niepodległości Ukrainy i jej socjalnego ustroju, dopuszczenia jej delegacji na konferencję pokojową, autonomii dla AUNR w ramach sojuszu i udziału Ukraińców w dowództwie sojuszniczym, a także przekazania Ukrainie Floty Czarnomorskiej. Strona francuska, którą reprezentował szef sztabu płk Henri Freydenberg, odmówiła deklaracji w tych kwestiach, jak również w sprawie przyszłych granic. Jedyną propozycją wychodzącą naprzeciw Ukraińcom była oddzielna strefa operacyjna dla AUNR, bez Polaków i białych Rosjan. Freydenberg brutalnie domagał się dymisji Wynnyczenki, Petlury i Czechiwskiego, oraz nadania Francji zarządu nad koleją i finansami Ukrainy. Ton negocjacji ze strony francuskiej był ultymatywny, a Ukraińcy czuli się traktowani jak ludność kolonii[337].

Mimo to nastąpiła reorganizacja władz UNR w kierunku ułatwiającym porozumienie z Ententą. Wynnyczenko i Czechiwski podali się do dymisji, faktycznym szefem Dyrektoriatu został Petlura, a w dniu 13 lutego powstał rząd Ostapenki złożony z „prawicowych" partii UPSS, UPSF i ludowych republikanów. Doprowadziło to jednak do dezorganizacji armii i podkopania zaufania ludności do władz UNR[338]. W negocjacjach ukraińsko-francuskich nastąpił pewien postęp. Nowy ukraiński wysłannik do Odessy, Arnold Margolin, zdołał nawiązać dobre relacje ze Francuzami i przedstawić im 18 lutego deklarację podpisaną także przez przedstawicieli Białorusi, Kubania i Donu o wspólnej walce z bolszewizmem i utworzeniu oddolnej federacji[339]. Z kolei Denikin okazał się niezdolny do jakichkolwiek ustępstw. W konsekwencji 21 marca Francuzi odsunęli Griszina-Ałmazowa od władzy w Odessie, usunęli także przysłanego przez Denikina w lutym „głównodowodzącego Kraju

[336] Por. wstęp.

[337] I. Mazepa, *Ukraïna v ohni j buri revoljucii 1917–1921*, T. I, [Augsburg] 1950, s. 99–103; O. Nazaruk, *Rik na Velykij Ukraïni*, Nju Jork 1978, s. 120–135. Zob. też G.A. Brinkley, dz. cyt., s. 338–339; J.J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000, s. 62–63; G. Skrukwa, dz. cyt., s. 376–377.

[338] Więcej zob. I. Mazepa, dz. cyt., t. I, s. 104–107; J.J. Bruski, dz. cyt., s. 63–65.

[339] A. Procyk, dz. cyt., s. 115.

Południowo-Zachodniego" gen. Aleksandra Sannikowa i przekazali władzę gen. Alieksiejowi Szwarcowi z zadaniem stworzenia koalicyjnego rządu i Ludowej Armii Południoworosyjskiej, niezależnej od Denikina[340]. Szwarca poparli dawni zwolennicy hetmanatu i część rosyjskich polityków centrum. Na czele agendy cywilnej w Radzie Obrony przy Szwarcu stanął Dmitrij Andro, który w czasach hetmanatu był gubernialnym starostą Wołynia, a teraz używał nazwiska Andro-Lanżeron i podawał się za potomka XIX-wiecznego gubernatora Chersońszczyzny Louis-Alexandre'a de Andrault de Langeron[341].

Nowa władza w Odessie była jednak krótkotrwała, gdyż francuska interwencja była już przegraną sprawą. Najsilniejszą jednostką Frontu Południowego AUNR były formacje powstańcze zorganizowane przez Matwija Hryhorjewa[342]. Nominalnie nazywane Dywizją Kijowską, Chersońską lub Chłopską, składały się z chłopów z Chersońszczyzny oraz z przybyłych latem 1918 do tego regionu antyhetmańskich partyzantów ze środkowej Ukrainy[343]. Na początku lutego Hryhorjew przeszedł na stronę bolszewicką, a jego formacje zostały uznane za część Armii Czerwonej. W dniu 10 marca przy pomocy lokalnych bolszewików zdobył Chersoń, a 14 marca wojska alianckie wycofały się z Mikołajowa. Między 17 a 27 marca najwyższe władze i dowództwo wojskowe Francji podjęło decyzję o zakończeniu interwencji, na co wpływ miała nie tylko bezowocność prób zmontowania efektywnej koalicji sił antybolszewickich, ale także narastająca demoralizacja i niechęć wojsk francuskich do walki. W dniach 3–5 kwietnia nastąpiła ewakuacja z Odessy, a 6 kwietnia do miasta weszły wojska Hryhorjewa. W drugiej połowie miesiąca Francuzi opuścili także Krym.

---

[340] Alieksiej Szwarc – ur. 1874, gen. bryg. wojsk inżynieryjnych RIF, przebywał na Ukrainie w okresie hetmanatu, gubernator Odessy 21 marca do 5 kwietnia 1919, następnie na emigracji, zm. 1953 w Argentynie.

[341] G.A. Brinkley, dz. cyt., s. 341; V. Fajtel'berg-Blank, V. Savčenko, dz. cyt., s. 150–151. W pierwszej Rzeczypospolitej istniał herb Andrault de Buy, wywodzący się od szlachcica francuskiego Franciszka Andrault de Buy de Langeron, który w 1658 roku otrzymał indygenat polski. Herbem Andrault de Buy (w rosyjskiej i ukraińskiej transkrypcji: Andro de Buj) posługiwało się kilka rodów szlacheckich na ziemiach ukraińskich.

[342] Biografia i dane osobowe tej postaci są niepewne. Matwij (Matwiej) vel Mykoła (Nikołaj) lub Nykyfor (Nikifor) Hryhorjew (Grigoriew), wg niektórych autorów właściwe nazwisko brzmiało Serwetnyk lub Serwetnikow. Urodzony w 1884 roku koło Aleksandrii w gub. chersońskiej, oficer RIF (porucznik?), 1917–1918 w Armii UNR następnie w AUD, oficer kadry 17 Pułku Piechoty w Aleksandrii. Lider powstania antyhetmańskiego na Południu, następnie jeden z tzw. wielkich atamanów, walczył po stronie bolszewików, a potem przeciw nim. Zastrzelony 27 lipca 1919 podczas pertraktacji z Nestorem Machno.

[343] Według wspomnień lekarza III Korpusu AUNR, na rozkazy Łucenki Hryhorjew miał odpowiadać telegramami w stylu „Ty [ocenzurowany wulgaryzm] głowo, powinieneś dawno siedzieć w pasiece i pilnować pszczół, a nie wtrącać się do spraw wojskowych" (V. Nalyvajko, dz. cyt., s. 113–114).

* * *

UNR prowadziła nadal agendy polityki morskiej. W dniu 25 grudnia 1918 roku utworzono na nowo samodzielne Ministerstwo Spraw Morskich, na czele którego stanął kpt. Mychajło Biłynski[344]. Opracował on w pierwszych miesiącach 1919 roku szereg aktów prawnych dotyczących marynarki. W dniu 27 stycznia 1919 został wydany rozkaz o przemianowaniu okrętów znajdujących się w stoczniach w Mikołajowie. Pancernik „Diemokratija" został przemianowany na „Soborna Ukrajina". Krążowniki „Admirał Nachimow", „Admirał Łazariew", „Admirał Istomin" i „Admirał Korniłow" – odpowiednio na „Hetman Bohdan Chmelnyćkyj", „Hetman Petro Doroszenko", „Hetman Petro Konaszewycz Sahajdacznyj" i „Taras Szewczenko"[345]. Dwanaście kontrtorpedowców otrzymało nazwy: „Kyjiw", „Lwiw", „Czyhyryn", „Baturyn", „Iwan Wyhowśkyj", „Iwan Sirko", „Pyłyp Orłyk", „Kost' Hordijenko", „Iwan Kotlarewśkyj", „Iwan Pidkowa" i „Petro Mohyła"[346]. Nazewnictwo to tworzyło dość spójny zestaw, obejmujący nazwę państwa, historyczne stolice, bohaterów epoki kozackiej i postacie kultury ukraińskiej[347].

Ponieważ w następnych tygodniach UNR straciła realny dostęp do morza, praca ministerstwa skoncentrowała się na tworzeniu formacji lądowych. W styczniu 1919 z inicjatywy Biłynskiego na terenie Zachodniego Obwodu UNR, w Kołomyi, zaczęto formować 1 Huculski Pułk Piechoty Morskiej[348]. W pierwszej kolejności mieli być do niego werbowani byli marynarze z marynarki austro-węgierskiej i rosyjskiej. Oficerowie Pułku byli pod wpływami partii UPSS, co przyczyniło się do pewnych zawirowań politycznych wokół niego. W dniu 24 kwietnia Biłynski został zdymisjonowany z funkcji ministra w związku z powstaniem nowego socjalistycznego rządu Borysa Martosa, a pierwszy dowódca pułku, sotnik Omeljan Hempel, wziął udział w prawicowym puczu płk. Wołodymyra Oskiłki 29 kwietnia. Już 22 maja rozpoczęło się formowanie 2 Pułku Piechoty Morskiej i obejmującej

[344] Mychajło Biłynski – ur. w 1882 roku w gub. połtawskiej, oficer RIF, od 1917 w służbie UNR, minister spraw morskich 25 października 1918 do 24 kwietnia 1919, następnie d-ca Dywizji Piechoty Morskiej. W 1920 minister spraw wewnętrznych UNR. Zginął w listopadzie 1921 podczas II Pochodu Zimowego.

[345] Późniejsze władze radzieckie nie uznały tych przemianowań. „Admirał Nachimow" został jednak w 1922 roku przemianowany na „Czerwona Ukraina" i był jednym z dwóch okrętów radzieckiej Floty Czarnomorskiej mających nazwy w języku ukraińskim. Ukończony w 1926 roku, zatonął podczas II wojny światowej. „Admirał Łazariew" w 1932 wszedł do służby jako „Krasnyj Kawkaz". Dwa pozostałe pocięto na złom.

[346] S. Šramčenko, *Zakon pro…*, s. 133.

[347] Użycie nazwisk ludzi kultury i nauki dla nazw okrętów wojennych nie jest wyjątkiem w tradycjach morskich – w 1918 roku w marynarce francuskiej były krążowniki „Victor Hugo", „Jules Michelet" i „Ernest Renan", a we włoskiej pancerniki „Dante Alighieri" i „Leonardo da Vinci".

[348] W dniu 22 stycznia 1919 została zawarta unia UNR i Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (ZUNR). Ta ostatnia odtąd funkcjonowała jako Zachodni Obwód UNR (ZOUNR). W niektórych publikacjach funkcjonuje wersja, iż pułk zaczęto formować już na przełomie stycznia i lutego 1919.

oba pułki 1 Dywizji Piechoty Morskiej, na czele której stanął Biłynski. Formowania 2 Pułku i Dywizji nigdy nie ukończono, lecz 1 Pułk wziął udział w walkach z Armią Czerwoną na Wołyniu i Podolu latem 1919. We wrześniu został włączony do Grupy Kijowskiej AUNR, a podczas pochodu zimowego 1919/1920 scalony z innymi jej oddziałami. Pułk był latem 1919 bardzo dobrze – jak na ówczesne realia – umundurowany, w mundury typu marynarskiego z czarnego sukna, miał też odrębny system oznaczeń stopni z motywami kotwic. Część żołnierzy nosiła też rosyjskie bluzy marynarskie. Istnienie Pułku, do tego o nazwie „Huculski", daleko od morza, wywoływało i pewnego rodzaju żarty, np. o marynarzach pływających okrętami podwodnymi w kukurydzy. Sformowanie tej jednostki było jednak korzystnym zabiegiem. Po pierwsze, przypominało o aspiracjach do wybrzeża i floty. Po drugie, w czasie wojny domowej w Imperium Rosyjskim na lądzie często walczyły oddziały złożone z marynarzy, w marynarskich mundurach. Szczególnie w Armii Czerwonej marynarze zdobyli sławę bitnych i bezwzględnych żołnierzy, a także sprawnych załóg pociągów pancernych. Utworzenie morskiego oddziału w siłach zbrojnych UNR mogło więc sprzyjać wzmocnieniu morale, co bojowe dzieje Pułku potwierdzają[349].

Po dymisji Biłynskiego p.o. ministra został kmdr Mykoła Złobin. Ministerstwo podczas ewakuacji Dyrektoriatu zredukowało się do kilku osób, a 29 sierpnia zostało pozbawione samodzielności i włączone do MSWojsk. jako Główny Zarząd Marynarki Wojennej. Jego działalność zawieszono 1 stycznia 1920, a następnie wznowiono 20 marca po zawarciu sojuszu ukraińsko-polskiego. Złobin był naczelnikiem Zarządu do 6 września 1921, a po nim funkcję tę objął gen. bryg. Wołodymyr Sawczenko-Bilski, który sprawował ją do 1922 roku. W dniu 14 kwietnia 1920 kadm. Ostrohradski został wiceministrem spraw wojskowych i dowódcą marynarki wojennej[350].

Utrzymywanie zalążkowego Ministerstwa Morskiego wbrew pozorom miało poważny sens. Po pierwsze, podtrzymywało program integralności terytorialnej Ukrainy. Po drugie – latem 1919 roku przez krótki czas istniała realna nadzieja na odzyskanie wybrzeża w związku z ofensywą połączonych armii AUNR i UHA na Kijów i Odessę. Po trzecie – potencjał ludzki marynarzy można było wykorzystać bojowo na rzekach. W lipcu w Łańcucie powstał Kureń Morski, zwany też z rosyjska 1 Półekipażem Floty, który miał obsadzić przyszłą ukraińską flotyllę

[349] I. Savyč, *Huculs'kyj polk mors'koï pichoty v Armiï UNR*, „LČK" 1932, nr 4; R. Šramčenko, *Ukraïns'kyj Mors'kyj Ministr Staršyj Lejtnant floty M.I. Bilins'kyj*, „LČK" 1932, nr 9; S. Šramčenko, *Ukraïns'ka mors'ka pichota v rr. 1917–1921*, „LČK" 1934, nr 11; I. Petrenko, *Deščo z istoriï „1-ho Huculs'koho polku mors'koï pichoty"*, „LČK" 1934, nr 2. Zob. też: G. Skrukwa, dz. cyt., s. 411–412; Ja. Tynčenko, *Vijs'kovo-mors'ki syly…*, s. 62–72.

[350] Więcej na temat obsady funkcji w resorcie morskim UNR w l. 1918–1920 zob. S. Šramčenko, *Ukraïns'ki mors'ki ministry...*; tenże, *Zakon pro…,* s. 135–136; Ja. Tynčenko, *Vijs'kovo-mors'ki syly…*, s. 53–61; M. Mamčak, dz. cyt., s. 249, 256–259. W niektórych szczegółach personalnych i chronologicznych istnieją w tych pracach różnice.

na Dnieprze. Nie zdążono jednak tego uczynić, a w sierpniu skierowano część marynarzy do Stanisławowa jako załogę na przekazany Armii UNR przez Polskę pociąg pancerny, który otrzymał nazwę „Czornomoreć" i w październiku 1920 wziął udział w ostatnich regularnych bojach AUNR w rejonie Płoskirowa i Wapniarki. Inna część marynarzy Kurenia Morskiego walczyła jesienią 1920 w składzie 1 Dywizji Zaporoskiej[351].

* * *

Stosunek Dyrektoriatu do kwestii Krymu i Podunawia był niejednoznaczny[352]. Oficjalnie unikano roszczeń do tych terytoriów, wracając do programu terytorialnego UCR. Guberni taurydzkiej przyznano tylko 18 mandatów (wyłącznie dla powiatów kontynentalnych) na tymczasowy organ ustawodawczy Kongres Pracy (23–28 stycznia 1919) podczas gdy pozostałe gubernie otrzymały po 46 do 67. Z drugiej strony, w wewnątrzrządowych wypowiedziach i materiałach eksperckich pojawiały się stwierdzenia, że Krym jest częścią Ukrainy[353]. Na użytek delegacji UNR na konferencję pokojową w Paryżu przygotowano mapę, przedstawiającą Krym, Kubań oraz fragment Besarabii z Akermanem i Izmaiłem jako należące do Ukrainy[354]. W czasie rozmów z Nadzwyczajną Misją UNR w lutym 1919 to Rosja Radziecka zachęcała UNR do zainteresowania Krymem, sugerując podział Półwyspu: północ dla Ukrainy, południe dla Rosji. Wynikało to przede wszystkim z chęci wciągnięcia UNR w konflikt z Ententą[355].

Druga inwazja bolszewicka na Ukrainę, rozpoczęta na przełomie 1918 i 1919 roku, oficjalnie odbywała się pod szyldem Tymczasowego Robotniczo-Chłopskiego Rządu Ukrainy, ogłoszonego w granicznym miasteczku Sudża 28 listopada. Na czele owego rządu początkowo stał Gieorgij Piatakow[356], a potem Chrystian Rakowski[357]. Obaj byli luksemburgistami i uważali ukraińską państwowość za tymcza-

[351] S. Šramčenko, *Ukraïns'ka mors'ka pichota...*, s. 16; Ja. Tynčenko, *Vijs'kovo-mors'ki syly...*, s. 73–82; M. Mamčak, dz. cyt., s. 250–252.

[352] 15 listopada 1918 na Krymie powstał nowy Rząd Krajowy (tzw. drugi) pod prezesurą Solomona Kryma (etnicznego Karaima) zorientowany na Ententę i Denikina. Kontynentalna Tauryda została zajęta w grudniu 1918 przez Armię Ochotniczą. W kwietniu 1919 Krym ponownie opanowali bolszewicy, którzy utworzyli Krymską SSR jako część RFSRR.

[353] A. Ivanec', dz. cyt., s. 23–36.

[354] Tamże, s. 33–36.

[355] Tamże, s. 27.

[356] Gieorgij Piatakow – ur. 1890 w gub. kijowskiej, działacz bolszewicki, 1918 jeden z liderów frakcji kijowskiej albo lewej, współtwórca KP(b)U. Przewodniczący Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego Ukrainy od 20 listopada 1918 do 16 stycznia 1919. W latach dwudziestych sprawował wysokie funkcje w aparacie gospodarczym ZSRR. Rozstrzelany w 1939.

[357] Chrystian Rakowski (bułg. Krystio Rakowski, ukr. Chrystyjan Rakowski) – ur. 1873 w Bułgarii, wychował się w Rumunii, studiował we Francji; lekarz, działacz międzynarodowego ruchu socjalistycznego, a następnie komunistycznego. 1918 przewodniczący Kolegium Rosyjsko-Rumuńskiego. Latem 1918 przewodniczący delegacji RFSRR na rozmowach o pokoju i granicach z Państwem Ukra-

sową[358]. Od stycznia oficjalnie używano nazwy Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, a rząd nazywano Radą Komisarzy Ludowych, a jednocześnie zlikwidowano nawet fasadową odrębność Ukraińskiej Armii Radzieckiej. Celem rządów radzieckich na Ukrainie było przede wszystkim pozyskanie zboża dla Rosji Radzieckiej i szybkie wprowadzanie rewolucyjnych zmian socjalnych. Pośród ogólnej radykalizacji nastrojów społecznych, wzmożonej reakcyjną polityką hetmanatu, ofensywa Armii Czerwonej postępowała szybko. Większość formacji powstańczych przechodziła na jej stronę. W lutym w obliczu utraty Lewobrzeża i postępującego błyskawicznie rozpadu Armii, władze UNR opuściły Kijów i rozpoczął się okres tułania się Dyrektoriatu po tymczasowych stolicach i rezydowania w wagonach kolejowych.

W lutym 1919 jednocześnie toczyła się wojna między Rosją Radziecką i UNR, kamuflowana jako „wojna domowa" rządu USRR z Dyrektoriatem, negocjacje Nadzwyczajnej Misji UNR z władzami Rosji Radzieckiej oraz rozmowy o granicach między USRR a RSFRR. Te ostatnie toczyły się na poziomie komisji przy Ludowym Komisariacie Spraw Wewnętrznych Rosji, co jednoznacznie wskazuje na nietraktowanie Ukrainy Radzieckiej jako suwerennego państwa. W ustaleniach protokolarnych z 25 lutego przedstawiciele USRR zrzekli się na rzecz RFSRR czterech północnych powiatów guberni czernihowskiej[359]. Ogólny kształt Ukrainy obejmującej osiem guberni w myśl III Uniwersału, nie został przez Moskwę zakwestionowany. W dniu 10 marca został podpisany układ USRR-RFSRR o granicach, na mocy którego ustalono ją wzdłuż granic guberni czernihowskiej (z wyłączeniem rzeczonych powiatów), charkowskiej i jekaterynosławskiej oraz na Przesmyku Perekopskim[360].

Polityka socjalna USRR doby „piatakowszczyzny" była doktrynerska: uniemożliwiano parcelację wielkich majątków, utrzymując je jako *komuny*, a zamożnym i średnim chłopom odbierano zboże i wywożono je do Rosji. Jednocześnie rząd Piatakowa-Rakowskiego całkowicie zraził do siebie ukraińską inteligencję. Cała agenda była prowadzona w języku rosyjskim, w rządzie USRR i Radzie Wojenno-Rewolucyjnej Frontu Ukraińskiego Ukraińcy znaleźli się tylko na stanowiskach drugorzędnych lub wręcz dekoracyjnych. Sam Rakowski na III Zjeździe KP(b)U w Charkowie w marcu 1919 zanegował potrzebę nadania statusu oficjalnego językowi ukraińskiemu[361].

---

ińskim. Od 24 stycznia do 11 grudnia 1919 i 19 lutego 1920 do 15 czerwca 1923 przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych USRR. Początkowo „internacjonalista", z czasem zaczął się identyfikować z radziecką państwowością ukraińską, stał się rzecznikiem samodzielności republik i oponentem centralistycznych planów Stalina. 1923–1927 w dyplomacji, następnie odsunięty na trzeciorzędne stanowiska na prowincji. 1936 skazany na 20 lat więzienia jako „członek organizacji prawicowo-trockistowskiej", rozstrzelany w 1941. Zob. P. Broué, *Między Trockim a Stalinem: Chrystian Rakowski – biografia polityczna*, Wrocław 1999, przeł. B. Panek.

[358] J.E. Mace, dz. cyt., s. 34.

[359] V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 50–51, 123–125.

[360] Tamże, s. 51.

[361] J.E. Mace, dz. cyt., s. 30–34; Y. Bilinsky, dz. cyt., s. 117–118; P. Broué, dz. cyt., s. 114–124; F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 204–206.

Kwiecień 1919, kiedy Hryhorjiw „zepchnął Ententę do morza", jak sam chełpliwie głosił, a pod kontrolą Dyrektoriatu pozostawały tylko fragmenty Podola i Wołynia, był apogeum „drugiego zwycięskiego pochodu władzy radzieckiej". Po zdobyciu Odessy przez wojska Hryhorjiwa, Rakowski wysłał do Lenina triumfalny telegram, przepełniony nadziejami na rychłe zwycięstwo rewolucji światowej: Ukraińska Armia Czerwona miała pójść z pomocą rewolucji w Bawarii, na Węgrzech, w Galicji, Rumunii, Besarabii i Bułgarii[362]. W dniu 21 marca powstała Węgierska Republika Rad, a 6 kwietnia – Bawarska Republika Rad. Nastroje rewolucyjne wzbierały też w ZOUNR, gdzie w kwietniu doszło do lewicowego puczu w Drohobyczu. Europa Środkowa wydawała się być gotowa na eksport rewolucji, barierą do pokonania była Rumunia, a placem wypadowym do tego projektu – Ukraina, zwłaszcza jej Południe[363].

Na początku kwietnia Armia Czerwona rozpoczęła przygotowania do inwazji na Rumunię, która, zaatakowana równocześnie przez Węgierską Armię Czerwoną, miała się „rozpaść po szwach". Jako polityczną legitymację na przełomie kwietnia i maja utworzono w Odessie Tymczasowy Robotniczo-Chłopski Rząd Besarabskiej SRR z Iwanem Kriworukowem na czele, który 5 maja ogłosił powstanie takowej republiki. Przewidywano propagandowy udział oddzielnych „besarabskich" jednostek w kampanii, wprawdzie na niewielkim odcinku frontu – miały one zdobyć Bołhrad, Reni, Izmaił i leżący już w „starej Rumunii" Gałacz[364]. W niektórych publikacjach funkcjonuje informacja, jakoby pod jurysdykcję Besarabskiej SRR przekazano powiat tyraspolski guberni chersońskiej oraz bałtski i olgopolski guberni podolskiej[365]. Ma ona jednak wątpliwe podstawy źródłowe[366]. W dniu 1 maja rządy RFSRR i USRR wystosowały ultimatum do Rumunii z żądaniem ewakuacji Besarabii, a 7 maja wojska radzieckie otrzymały rozkaz ofensywy pod hasłem „bratniej pomocy Węgrom, wyzwolenia Ukraińców i innych naszych braci robotników i chłopów Besarabii i Bukowiny"[367].

---

[362] P. Broué, dz. cyt., s. 124–125. Żadna „Ukraińska Armia Czerwona" nie istniała w tym czasie. Natomiast w ramach Frontu Ukraińskiego Armii Czerwonej zorganizowano 1 Ukraińską Armię Radziecką, która miała uderzyć przez Bukowinę i Galicję na Węgry, oraz 3 Ukraińską Armię Radziecką, która miała uderzyć z rejonu Odessy przez Besarabię na Rumunię.

[363] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 193. Otoczenie Rakowskiego było swoistym Kominternem w miniaturze, skupiskiem barwnych postaci, bardzo słabo związanych jednak z Ukrainą (P. Broué, dz. cyt., s. 121–122).

[364] M. Mel'tjuchov, dz. cyt., s. 68–74.

[365] V. Fajtel'berg-Blank, V. Savčenko, dz. cyt., s. 170. Por. V. Boèčko, O. Hanža, B. Zacharčuk, dz. cyt., s. 42 – autorzy ci podają ogólnikowo o „ogłoszeniu Besarabskiej SRR na Lewobrzeżu" [Dniestru].

[366] Współcześni historycy naddniestrzańscy twierdzą, że teza o podporządkowaniu ww. powiatów Besarabskiej SRR (czyli ich wyłączeniu z Ukraińskiej SRR!) opiera się wyłącznie na wspomnieniach premiera Besarabskiej SRR Iwana Kriworukowa i jest nieprawdziwa. Zob. K. Kosačev. B.G. Bomeško, *Bessarabskaja SSSR: k istorii nesostojavšego proekta*, „Pridestrove XXI" , www.pmr21.info [1.12.2015]

[367] M. Mel'tjuchov, dz. cyt., s. 80; F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 199.

Główną siłą bojową 3 Armii, która miała uderzać na Besarabię, były powstańcze zagony Hryhorjewa, oficjalnie nazywane 1 Brygadą Zadnieprzańską. Dowództwo radzieckie uważało tą jednostkę za niepewną. Obawiało się wysłania jej na front przeciw Denikinowi, gdyż hryhorjewowcy mogli by tam się zetknąć z inną problemogenną formacją – anarchistyczną armią Nestora Machno operującą na Przyazowiu. Postanowiono więc formację Hryhorjewa wyekspediować na front przeciw Rumunii z perspektywą dalszego marszu na Węgry, Austrię i Bawarię, z dala od Ukrainy.

Przywództwo bolszewickie jednak w tym momencie natknęło się na Ukrainie na przeciwdziałanie. Polityka nacjonalizacji ziemi i konfiskat zboża wywołała powszechną nienawiść do „komuny". Opór społeczny był zaś sprzężony z ideami politycznymi i siłą zbrojną, okazał się więc skuteczny. W okresie hetmanatu z UPSR wydzieliła się lewica eserowska, od tytułu gazety „Borotba" zwana borotbistami. UPSR (borotbistów) stała się partią faktycznie powszechną. Jej program miał trzy główne elementy: niepodległa radziecka Ukraina, podział ziemi między biednych i średnich chłopów, kulturalne równouprawnienie ludu ukraińskiego. W gruncie rzeczy oddawał powszechne nastroje społeczne. W marcu 1919 na powiatowym zjeździe rad w Chersoniu wybrano komitet wykonawczy zdominowany przez borotbistów, przegłosowując bolszewików[368]. Antonow-Owsiejenko w kwietniu na Chersońszczyźnie natknął się na tłum chłopów śpiewających „Zapowit" Szewczenki i pomstujących przeciw „komunie"[369]. Czynnik społeczny zaczynał się splatać z etnicznym, chłopski egalitaryzm z ludową ksenofobią. Dla żołnierzy Hryhorjewa, czyli chłopów ze środkowej i południowej Ukrainy, słowo „komunist" zaczęło oznaczać tyle co Żyd lub Moskal w skórzanej kurtce, konfiskujący zboże[370].

W dniu 7 lub 9 maja w Jelizawetgradzie został ogłoszony uniwersał Hryhorjewa występującego jako „naczelny ataman Chersońszczyzny i Taurii", wzywający naród ukraiński do walki z dyktaturą „komuny, czieriezzwyczajki i komisarzy", w imię „władzy Rad ukraińskiego narodu". Wojsko Hryhorjewa rozrosło się szybko do liczny około 15 tysięcy i w krótkim czasie opanowało rozległe tereny Ukrainy środkowej i południowej, zajmując Jekaterynosław, Krzemieńczuk, Czerkasy, Mikołajów i Chersoń[371]. Dowództwo Armii Czerwonej musiało ściągnąć wojska z Frontu

[368] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 205–206.

[369] Tamże, s. 206–207.

[370] Słowo „bolszewik" (ukr. *bilszowyk*) miało do tego czasu na ukraińskiej wsi konotację pozytywną, oznaczało tego, kto chce *więcej* ziemi i wolności dla ludu, zwykle było uosabiane przez swojaka, który wrócił z wojny z hasłami „ziemia chłopom, władza radom, koniec wojny" itp. Nie zmieniła tego pierwsza inwazja bolszewicka 1917/1918, która na sytuację na wsi nie wywarła większego wpływu.

[371] Obszerny opis powstania oparty o współczesne badania i ukazujący szeroki kontekst zob.: F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 199–213. Faktograficznie bogaty, choć lekko sensacyjny opis działalności Hryhorjiwa, jego formacji i rewolty szerzej zob.: V. Savčenko, *Avantjuristy graždanskoj vojny*, Moskva 2000, s. 87–128. Por: M. Sereda, *Cholodnyj Jar,* „LČK" 1931, nr 12, s. 11–14; Na temat interpretacji okoliczności i konsekwencji powstania zob. też : A.E. Adams, *The Great Ukrainian Jacquerie*, w: *The Ukraine*, s. 263–267; M. Stachiv, *Ukraïna v dobi Dyrektoriï UNR*, T. III, Skrenton 1963,

Południowego walczące tam przeciw Denikinowi, co umożliwiło temu ostatniemu przejście do kontrofensywy. W drugiej połowie maja zaczęto też ściągać wojska znad Dniestru, co załamało ofensywę przeciw Rumunii i odsiecz dla Węgier – największym sukcesem pozostało przejściowe zdobycie Benderów 29 maja.

Powstanie Hryhorjewa jednak także się załamało. Umiejętności dowódczo-wojskowe przywódcy były zbyt niskie, zaplecze inteligenckie zbyt słabe, by skonsolidować luźne formacje i nadać im spoistość wystarczającą do konfrontacji z regularnymi oddziałami Armii Czerwonej. Im dalej od Aleksandrii, tym autorytet Hryhorjewa był niższy. Nie był on w stanie skoordynować działań lokalnych powstańców chłopskich. Nie udało mu się też nawiązać współpracy z innymi atamanami powstańczymi, w tym z działającym na Kijowszczyźnie lewicowym ukraińskim nacjonalistą Zełenym, a przede wszystkim ze chłopsko-lewicowo-anarchistyczną, spoistą i silną militarnie formacją Machno. Przeszkodziła temu dezinformacja, nadmierne ambicje własne i ograniczone horyzonty polityczne wodzów. Na przełomie maja i czerwca Armia Czerwona zadała powstańcom porażki, odbiła kolejne miasta, w tym Mikołajów i Chersoń. Część bojowników Hryhorjewa pod dowództwem jego szefa sztabu, Jurka Tiutiunnyka, przedarła się na tereny kontrolowane przez Dyrektoriat i w lipcu weszła w skład AUNR jako Grupa Kijowska, później przekształcona w 4 Kijowską Dywizję Strzelecką. Hryhorjew zaś został w niejasnych okolicznościach zabity z inspiracji Machno[372].

Powstanie Hryhorjewa poniosło porażkę, ale w ogólnym rozrachunku radykalnie zmieniło sytuację na Ukrainie i wokół niej. Przyczyniło się do czasowej klęski bolszewików i czasowego triumfu Denikina. Ukraina okazała się jednak dużo trudniejsza do opanowania, niż się wydawało komukolwiek. Ukraińska wieś kontynuowała walkę zbrojną przeciw wszystkim siłom postrzeganym przez siebie jako wrogie: przeciw Niemcom i hetmanowi w 1918, Dyrektoriatowi na początku 1919, przeciw bolszewikom wiosną i latem 1919, przeciw Denikinowi jesienią i zimą 1919/1920 i znów przeciw bolszewikom od wiosny 1920 roku. Przywódcy bolszewiccy, chcąc opanować Ukrainę musieli przestać traktować Ukrainę wyłącznie jako rezerwuar zboża dla Moskwy i Piotrogrodu oraz jako plac broni dla eksportu rewolucji.

W lipcu 1919 w rejonie Odessy wybuchło powstanie Niemców chersońskich, którzy opanowali całą okolicę i wzięli Odessę w oblężenie, a w niej samej zaczęły się strajki kierowane przez anarchistów, eserowców i mienszewików. W dniu 23 sierpnia siły WSJuR zajęły Chersoń, 24 sierpnia wysadziły desant w Suchym Limanie na zachód od Odessy i marszem stamtąd 25 sierpnia zajęły Odessę, tego samego dnia zdobyły Mikołajów. Tego dnia został też utworzony Obwód Nowo-

---

s. 144–149 (autor podkreśla znaczenie borotbistowskiej inspiracji rewolty Hryhorjiwa); J.E. Mace, dz. cyt., s. 54; G. Skrukwa, dz. cyt., s. 400–402.

[372] Kilka wersji okoliczności śmierci Hryhorjewa zob.: F. Meleško, *Nestor Machno ta joho anarchija*, „LČK" 1935, nr 2, s. 13–14.

rosyjski – jedna z trzech jednostek administracyjnych WSJuR na terenie Ukrainy, obejmujący gubernię chersońską i taurydzką[373]. Denikin i jego polityczne otoczenie byli wyznawcami tradycyjnej idei „trójjedynego narodu rosyjskiego", ukraińską ideę narodową uznawali zaś wyłącznie za efekt machinacji niemiecko-austriackich i fantazję garstki inteligentów. Denikin odkładał wszelką dyskusję o sprawach ustrojowych na okres powojenny, jednak w czasie wojny musiał organizować administrację zajętych terenów i choćby w minimalnym stopniu uwzględniać realia, stąd pojawiła się obietnica, że „Południe Rosji" będzie zarządzane na zasadzie samorządności i decentralizacji, z uwzględnieniem „miejscowych odmienności"[374].

W tym samym czasie Nadczarnomorze zajęło bardzo ważne miejsce w działaniach sił zbrojnych UNR. W drugiej połowie lipca terytorium kontrolowane przez UNR ograniczało się do rejonu Kamieńca Podolskiego. Znajdowała się tam jednak relatywnie potężna armia – kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy Ukraińskiej Halickiej Armii, która wycofała się z Galicji, oraz kilkanaście tysięcy żołnierzy AUNR. Utworzono wspólne dowództwo wojskowe z Symonem Petlurą na czele. Wobec słabnięcia bolszewików pojawiła się perspektywa ofensywy. Powstał jednak strategiczny dylemat, pojawiły się bowiem dwie koncepcje – uderzenia na Odessę lub na Kijów. Zwolennikami pierwszej byli haliccy dowódcy wojskowi, którzy przedstawiali następującą argumentację:

> Opanowanie przez nasze jednostki wybrzeża Morza Czarnego między Odessą a Chersoniem miało [by] poważne znaczenie – ten rejon jest najbogatszy. Przezeń jest kontakt z Europą i możliwość nawiązania bezpośrednich stosunków handlowych, a za ich pomocą, może i politycznych. Tędy można najłatwiej pozyskać zagraniczną broń, odzież i lekarstwa[375].

Dowództwo UHA liczyło też za rekrutację Niemców chersońskich, czemu sprzyjałaby liczna obecność w UHA oficerów niemieckiego pochodzenia. Ofensywa na Kijów natomiast dawała szansę przechwycenia magazynów cofającej się Armii Czerwonej, dawała także perspektywy rekrutacji do armii z obszaru guberni kijowskiej – terenu, gdzie ruch powstańczy był stale aktywny i miał wyraźnie narodowe ukraińskie oblicze. Poza tym liczono na gospodarcze zasoby Kijowszczyzny – cukrownie, spichlerze ze zbożem i garbarnie. Istniały też jednak kryteria polityczno-moralne, które w ostateczności zdecydowały: Kijów był symbolicznym centrum Ukrainy, jego posiadanie było utożsamiane z opanowaniem całego kraju,

[373] Tereny kontrolowane przez WSJuR (w apogeum w 1919 roku obejmowały większą część Ukrainy, Północny Kaukaz, część Powołża i fragmenty środkowej Rosji) oficjalnie były określane jako „Południe Rosji". Denikin skasował całe ustawodawstwo radzieckie, UNR, hetmanatu i krymskich Rządów Krajowych. Na terenie Ukrainy stworzono także Obwód Charkowski i Kijowski.

[374] M. Koval'čuk, *Nevidoma vijna 1919 roku. Ukraïns'ko-bilohvrdijs'ke zbrojne protystojannja*, Kyïv 2006, s. 56 i nn.; V.V. Kulakov. A.I. Kaširina, *Vnešnjaja i vnutrešnjaja politika belogo režma na Juge Rossii (1918–1920 gg.).* „Kul'turnaja žyzn' Juga Rossii" 2009, nr 2 (31), s. 58. Zob. też R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, przeł. W. Jeżewski, s. 93–102.

[375] M. Kapustjans'kyj, dz. cyt., s. 193.

i tylko marsz na Kijów mógł podnieść morale żołnierzy halickich, w myśl hasła „Przez Kijów na Lwów". Ostatecznie sam Petlura rozstrzygnął na rzecz uderzenia na Kijów, lecz niewielkie siły wydzielono też na kierunek odeski[376].

Uderzenie na Kijów przyniosło tylko doraźny sukces i stało się początkiem klęski (tzw. katastrofa kijowska)[377]. Na kierunku odeskim zaś skończyło się niepowodzeniem. Najdalszym opanowanym punktem na tym kierunku był węzeł kolejowy Zatyszszja, około 160 km od Odessy, zdobyty przez AUNR w pierwszym kontakcie bojowym z denikinowcami[378]. Nota bene, pułkiem kawalerii AUNR który zdobył Zatyszszję dowodził Mykoła Arkas – syn słynnego ukraińskiego działacza narodowego z Mikołajowa[379].

Decyzje z ostatnich dni lipca były przedmiotem poważnych dyskusji ukraińskiej emigracji. Ówczesny szef I kwatermistrzostwa generalnego Sztabu AUNR, płk. Mykoła Kapustianski, bronił opcji kijowskiej, zwracając uwagę, że samo posiadanie dostępu do morza nie gwarantowało uzyskania pomocy zza granicy, gdyż Ukraina nie była uznawana przez Ententę, a uderzenie całością sił na Odessę doprowadziłoby do jeszcze szybszego wybuchu wojny z Denikinem[380]. Historyk UHA Lew Szankowski wywodził zaś, że w zdobytym rejonie Odessy armie ukraińskie miałyby szanse się umocnić i utrzymać; ewentualne zimowanie w łagodnym klimacie wybrzeża czarnomorskiego byłoby łatwiejsze niż na Kijowszczyźnie; dostęp do Morza Czarnego umożliwiłby kontakty z różnymi państwami, w tym z tymi, które mogły by być dla Ukrainy życzliwsze, jak Bułgaria i Turcja. Wreszcie przez Odessę, po uregulowaniu stosunków z Ententą, można by sprowadzić z Włoch internowanych tam Haliczan – żołnierzy dawnej armii austro-węgierskiej, których liczbę szacowano na około 100 tysięcy, a także Brygadę Górską UHA z Czechosłowacji[381].

Rządy armii Denikina na Nadczarnomorzu trwały od sierpnia 1919 do lutego 1920[382]. Stolica Obwodu Noworosyjskiego znajdowała się w Odessie, a jego

---

[376] Tamże; L. Šankovs'kyj, *Ukraïns'ka Halyc'ka Armija*, L'viv 1999, s. 207–210.

[377] W dniu 31 lipca UHA i AUNR weszły do Kijowa, jednak tego samego dnia od wschodu weszli tam biali. Dowództwo UHA zawarło porozumienie z WSJuR o wycofaniu wojsk ukraińskich z Kijowa. Zapoczątkowało to ich demoralizację oraz głęboki kryzys w relacjach halicko-naddnieprzańskich, który doprowadził ostatecznie do rozłamu między UHA i AUNR. Więcej zob. M. Koval'čuk, dz. cyt., s. 61–65; G. Skrukwa, dz. cyt., s. 450–456, 597–599.

[378] Szerzej na temat ofensywy AUNR w kierunku odeskim i walk na terenie obecnego obwodu odeskiego zob. M. Koval'čuk, dz. cyt., s 106–161.

[379] Mykoła Mykołajowycz Arkas (mł.) – ur. 1880 w Mikołajowie, oficer RIA, od 1917 w AUNR, 1919 dowódca 2 Pułku Konnego. W grudniu 1919 przyłączył się do UHA, za co został w AUNR ogłoszony zdrajcą. 1920–1926 mieszkał w Galicji, od 1926 na Rusi Podkarpackiej, dyrektor Teatru Ruskiego w Użhorodzie (była to instytucja orientacji ukraińskiej). Zm. 1938 w Chuście.

[380] M. Kapustjans'kyj, dz. cyt., s. 193–195. Praca wydana po raz pierwszy we Lwowie w l. 1921––1922, przy wsparciu MSWojsk UNR. Latem 1919 Ententa próbowała skłonić UNR i WSJuR do współpracy, jednak Denikin kategorycznie tego odmówił. Zob. M. Koval'čuk, dz. cyt., s. 33–37.

[381] L. Šankovs'kyj, dz. cyt., s. 210–212. Brygada Górska oraz cześć 8 Brygady Samborskiej przeszła z Galicji do Czechosłowacji w maju 1919 podczas polskiej ofensywy i była tam internowana.

[382] Krym został zajęty przez WSJuR w lipcu 1919.

gubernatorem (*gławnonaczalstwujuszczij*) był gen. dyw. Nikołaj Szilling – ostatni w dziejach administrator jednostki terytorialnej zwanej Noworosją[383]. Rzeczywiście na tym terenie WSJuR walczyły z Armią UNR, bolszewikami, machnowcami i powstańcami o różnej orientacji politycznej. W granicach współczesnego obwodu odeskiego, mikołajowskiego i chersońskiego oraz Krymu w okresie rządów denikinowskich miało miejsce 321 zbrojnych wystąpień, z czego 76 można identyfikować jako „czerwono-zielone" (chłopskie z lewicowymi hasłami), 85 – jako bolszewickie, 44 – machnowskie, 32 – ukraińskie borotbistowskie, 17 – mniejszości narodowych, 65 – niesprecyzowanego kierunku politycznego[384]. Istniały też dwa mikropaństwa powstańcze – Republika Basztańska i Republika Wysuńska we wschodniej części obecnego obwodu mikołajowskiego[385].

Zimą 1919/1920 na terenie Nadczarnomorza pojawiły się znów wojska ukraińskie – Ukraińska Halicka Armia, ale jako gość i sojusznik Denikina, w trakcie tzw. denikinady[386]. WSJuR uznawały UHA za „armię eksterytorialną", ale UHA w tym okresie demonstracyjnie afirmowała swą ukraińskość, między innymi poprzez wprowadzenie błękitno-żółtych szewronów na mundurach, śpiewanie hymnu *Szcze ne wmerła Ukrajina* i włączenie przymiotnika „Ukraińska" do nazwy armii[387]. W okresie denikinady (od listopada 1919 do lutego 1920) oddziały UHA, niezdolne do walki z powodu tyfusu, były stopniowo przesuwane z Podola (rejonu Winnicy) na Chersońszczyznę, ostatecznie stacjonowały w rejonie Bałty, Berszadzi i w powiecie tyraspolskim, w okolicy zamieszkałej przez kolonistów niemieckich. W lutym 1920 UHA przeszła na stronę bolszewicką, przekształcając się w Czerwoną Ukraińską Halicką Armię i została przeniesiona znów na Podole[388].

* * *

W październiku 1919 bitwa pod Orłem zastopowała ofensywę Denikina i odwróciła losy rosyjskiej wojny domowej. W ciągu kolejnych miesięcy trwał odwrót białych na południe. W dniu 29 stycznia 1920 Armia Czerwona zajęła Chersoń, a 30 stycznia Mikołajów. Na początku lutego Odessa znalazła się w oblężeniu, a siły denikinowskie w niej – w stanie pełnego rozkładu morale. W dniu 5 lutego władzę

[383] Nikołaj Szilling – ur. w 1870 roku, gen. bryg. RIA, od 1918 w ruchu białych, gen. dyw.; gubernator Obwodu Noworosyjskiego od sierpnia 1919 do marca 1920, od 1920 na emigracji, zmarł w 1946 roku w Pradze.

[384] Ju. V. Kotljar, *Nove pro typolohiju selans'kych povstan'* na *Pivdni Ukraïny,* „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho universytetu", T. 4, 1997, s. 85–89.

[385] Tenże, *Vysuns'ka narodna respublika,* „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 1996, nr 1; tenże, *Vysuns'ka i Baštans'ka respubliky (do 90-ï ričnyci prohološennja),* Mykolaïv 2010.

[386] Dowództwo UHA, uznając że armia dotknięta epidemią tyfusu nie jest w stanie kontynuować walki, w dniach 5–16 listopada 1919 zawarło układy rozejmowe z WSJuR. Więcej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 599–614.

[387] Do listopada 1919 oficjalna nazwa sił zbrojnych ZOUNR brzmiała oficjalnie: ArmiaHalicka.

[388] Więcej zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 614–643.

w Odessie próbował objąć gen. Sokyra-Jachontow, być może chcąc oprzeć się na będących w okolicy oddziałach UHA[389]. Od 6 do 7 lutego odbywała się ewakuacja białych na Krym[390]. Odessa 8 lutego w zasadzie bez walki została zajęta przez Armię Czerwoną. Resztki białych wojsk próbujące się przedostać do Rumunii zostały rozbite w rejonie Owidiopola. Część pod dowództwem gen. Nikołaja Bredowa przedarła się wzdłuż Dniestru na terytorium kontrolowane przez Polaków. Latem 1920 część żołnierzy korpusu Bredowa wstąpiła do AUNR i walczyła w składzie 3 Żelaznej i 5 Chersońskiej Dywizji[391].

Podczas trzeciej inwazji Armii Czerwonej na Ukrainę, kierownictwo bolszewickie miało już wyciągnięte wnioski z doświadczeń roku 1919. Uznano za konieczne potraktowanie ukraińskiego ruchu narodowego znacznie bardziej serio, przeciągnięcie na swoją stronę chłopów i części inteligencji, wytworzenie narodowej odmiany komunizmu. Nowe założenia, sformułowane przez Lenina i Rakowskiego w grudniu 1919, przewidywały kompromisową politykę wobec chłopstwa – miano wycofać się z tworzenia komun, a ziemię obszarniczą, carską i cerkiewną rozdać chłopom. Nowa polityka przewidywała też zerwanie z „wielkoruskim szowinizmem" czyli uznanie odrębności narodowej, językowej i kulturalnej Ukraińców. W deklaracjach zawarte było też mgliście sprecyzowane prawo ukraińskich robotników i chłopów do samostanowienia o przyszłym ustroju Ukrainy i stopniu jej związku z Rosją. Rozkaz Trockiego do Armii Czerwonej z 2 grudnia 1919 głosił, że „Ukraina jest krajem ukraińskiego chłopa i ukraińskiego robotnika"[392].

W siłę wzrosły też partie ukraińskiej lewicy, głoszące program Ukrainy Radzieckiej, niezależnej od Rosji Radzieckiej, ale z nią sprzymierzonej. Partia borotbistów, która przejęła w dużym stopniu struktury eserowskie, okazała się najskuteczniejszym z organizatorów partyzantki przeciw Denikinowi.Lenin nakazał wobec niej ugodowość. Bolszewicy nie zgodzili się wprawdzie na samodzielność borotbistów

[389] Wiktor vel Dmytro (Dmitrij) Sokyra-Jachontow – gen. bryg. RIA, ur. 1874 w St. Petersburgu lub w Gruzji; 1918 dowódca Dywizji Kozacko-Strzeleckiej AUD, tzw. Szarej. Na początku lutego 1920 próbował przejąć władzę w Odessie, następnie przeszedł na stronę bolszewików, dalsze losy opisywane sprzecznie, prawdopodobnie stracony lub zmarł w więzieniu w 1937 r. Zob. V. Fajtel'berg-Blank, V. Savčenko, dz. cyt., s. 235–239. Por.: Ja. Tynčenko, *Oficers'kyj korpus…*, s. 416–417. Na temat Haliczan w Odessie w lutym-marcu 1920 zob. O. Bystrenko, *Ševčenkivs'ke Svjato v Odesi 1920 r.*, „LČK" R. V, 1933, nr 9, s. 2.

[390] W dniu 4 kwietnia 1920 na radzie wojennej dowództwa WSJuR Denikin złożył dymisję. Głównodowodzącym sił zwanych odtąd Armią Rosyjską i rządcą Południa Rosji został gen. dyw. Piotr Wrangel, który przyjął nową politykę w sprawach narodowych, odstępując od pryncypium „Jednej i niepodzielnej Rosji", zastępując je propozycją federacji. Na Krymie pod rządami Wrangla działały jawnie organizacje tatarskie i ukraińskie. Kontakty między UNR i Wranglem zmierzały w stronę ułożenia stosunków rosyjsko-ukraińskich na zasadach sojuszu, jednak zakończenie wojny polsko-radzieckiej i ostateczny upadek „białego" Krymu Wrangla w listopadzie 1920 przekreślił te szanse. Więcej zob. J.J. Bruski, dz. cyt., s. 214–219; A. Ivanec', dz. cyt., s. 55–115.

[391] Zob. G. Skrukwa, dz. cyt., s. 483–484.

[392] J.E. Mace, dz. cyt. s. 59–68; J, Hrycak, dz. cyt., s. 152–153; P. Broué, dz. cyt., s. 129–131; T. Martin, dz. cyt., s. 110–112.

i wymusili fuzję z KP(b)U, ale to zmieniło tą ostatnią od środka, formując narodowe skrzydło w partii komunistycznej[393]. Aktywni stali się też ukapiści, czyli dawni niezależnycy – lewicowa fronda z USDPR[394].

Między deklaracjami bolszewików a ich realnym postępowaniem była różnica. Faktycznie przez rok 1920 prowadzono nadal politykę zasadniczo antychłopską, co doprowadziło do kontynuacji ruchu powstańczego – nieskoordynowanego jednak z ofensywą kijowską WP i AUNR. Ostatecznie jednak w marcu 1921 roku na X Zjeździe RKP(b) zadeklarowano Nową Ekonomiczną Politykę, a w jej ramach odstąpienie od konfiskat zboża. W lutym 1920 Centralny Komitet Wykonawczy USRR ogłosił język ukraiński drugim językiem urzędowym. W dniu 18 grudnia 1920 został zawarty formalny sojusz wojskowy i gospodarczy RFSRR i USRR, na mocy którego połączono ludowe komisariaty spraw wojskowych i morskich oraz handlu zagranicznego, finansów, pracy, łączności i kolei. Ukraińska SRR natomiast zachowała nominalną podmiotowość prawnomiędzynarodową: była stroną traktatu pokojowego z Polską zawartego w Rydze oraz kilkunastu innych umów i konwencji z innymi państwami.

Nie podlegał też kwestionowaniu zasadniczy kształt granic USRR, co więcej, zostały one poszerzone kosztem Rosji: 15 marca 1920 roku do nowo stworzonej guberni donieckiej USRR przyłączono fragmenty Obwodu Wojska Dońskiego z Szachtami i Taganrogiem. Granica Ukrainy na wschodzie zbliżyła się więc nieco do postulowanej przez hetmanat w 1918 roku[395]. Przynależność Odessy, Chersonia i Mikołajowa do Ukrainy pozostała niekwestionowana. Jak konstatują Hałyna i Fedor Turczenko, „Przeciwnicy uznania ukraińskiego charakteru Noworosji zwyciężyli na polu walki, ale musieli uznać argumenty pokonanych i pogodzić się z ich punktem widzenia, że Południe jest nieodłączną częścią Ukrainy”[396].

---

[393] W sierpniu 1919 borotbiści zmienili nazwę partii na Ukraińska Komunistyczna Partia (borotbistów) i złożyli aplikację o przyjęcie do Kominternu., co zostało odrzucone. W marcu 1920 partia została włączona do KP(b)U. Zob. J.E. Mace, dz. cyt., s. 53–62.

[394] Powstała formalnie w styczniu 1919 jako USDRP (niezależnykiw), w styczniu 1920 zmieniono nazwę na Ukraińska Komunistyczna Partia. Przejściowo jej wiceprzewodniczącym był Wynnyczenko, próbujący w 1920 doprowadzić do kompromisu ukraińskiego ruchu narodowego i komunizmu. UKP istniała do 1924 jako jedna z ostatnich partii opozycyjnych w ZSRR. Zob. tamże, s. 74–83.

[395] Celem przyłączenia Szacht i Taganrogu był zamiar rozczłonkowania terytorium Kozaków Dońskich, choć argumenty etnograficzne o zamieszkującej te rejony ludności ukraińskiej były też zasadne. Granice skorygowano na korzyść RSFRR w 1925 roku. Zob. M. Studenna-Skrukwa, dz. cyt., s. 145–147.

[396] F. Turčenko, H. Turčenko, dz. cyt., s. 127.

Podsumowanie

Specyfika procesów ukraińskiej narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji ziem Ukrainy położonych nad Morzem Czarnym powodowała, że procesy te są czasem opisywane przez ukraińskich autorów z dużą ostrożnością. Zwracano uwagę, że ziemie nadczarnomorskie były włączane intelektualnie w proces rekonstruowania przestrzeni w ramach tworzenia ukraińskiej ojczyzny przez nowoczesny ukraiński ruch narodowy niemal jednocześnie z fizycznym zasiedlaniem tych ziem przez Ukraińców. Roman Szporluk pisał:

> Nowo zdobyte ziemie nigdy w przeszłości nie były zamieszkane ani przez Ukraińców, ani przez innych Słowian. Tak więc w przypadku ukraińskim nacjonalizacja przestrzeni polegała na czymś więcej, niż tylko na przyłożeniu narodowej etykiety na tereny już zamieszkane przez Ukraińców, a nazywane dotąd wedle własnej woli przez inny naród czy ruch nacjonalistyczny. Ukraińcy byli ewenementem wśród ludów europejskich XIX wieku, bowiem w gruncie rzeczy dopiero tworzyli to, co w epoce nacjonalizmu miało stanowić główną część ich przyszłej przestrzeni narodowej, ich narodową ojczyznę[1].

Jak zwraca uwagę Józef Chlebowczyk, nie jest tak, że racje, które wygrały w sporach o terytoria w XIX i XX wieku, były obiektywie słuszne, a te, które przegrały – niesłuszne[2]. Ale nie jest też tak, że legitymizacja ładu granicznego po 1918 roku w Europie Wschodniej opierała się tylko na sile[3]. Traktat wersalski oraz dokonana w latach 1917–1922 reorganizacja przestrzeni byłego Imperium Rosyjskiego opierały się na przekonaniu, że granice polityczne mają się pokrywać z etnicznymi. Oczywiście nie było możliwe takie wytyczenie granic, by wszystkie ruchy narodowe mogły uznać cele narodowej integralności, tożsamości i autonomii za

[1] R. Szporluk, *Ukraina: od imperialnej peryferii do suwerennego państwa*, w: tenże, *Imperium, komunizm, narody. Wybór esejów*, Kraków 2003, przeł. S. Czarnik, A. Nowak, s. 100.

[2] J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków 1983, s. 26.

[3] Por. tenże, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu,* Warszawa 1988, s. 480–565.

zrealizowane. Ukraińcom nie udało się po zakończeniu pierwszej wojny światowej wywalczyć niepodległego państwa. Powstała jednak quasi-państwowa jednostka polityczno-terytorialna w ramach radzieckiego etnofederalizmu – Ukraińska SRR, która przynajmniej geograficznie realizowała w dużej części cel narodowej integralności. Chersońszczyzna z Odessą, Mikołajowem i Chersoniem weszła w skład USRR. Poza USRR pozostały Podunawie (do 1940 roku), Krym (do 1954 roku) i Kubań. Te krainy były jednak w programach ukraińskiego nacjonalizmu obszarami drugoplanowymi i nie włączano ich w pełni konsekwentnie do programów politycznych lat 1917–1921.

Proces ukraińskiej narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji na Nadczarnomorzu można porównać do podobnych procesów dokonywanych w XIX i XX wieku przez państwa narodowe nad Morzem Czarnym: Bułgarię i Rumunię, Republikę Turecką oraz Rosję carską i RSFRR (o ile tę ostatnią można uznać w pewnym sensie za rosyjskie państwo narodowe)[4]. Dobrudża jest dziś bezsprzecznie częścią rumuńskiego państwa narodowego, choć jej związki z historycznymi państwowościami przodków Rumunów były bardzo nikłe. Wybrzeże czarnomorskie Kraju Krasnodarskiego (dawna gubernia czarnomorska) jest dziś rosyjskie, choć w początkach XIX wieku nie było tam jeszcze Rosjan. Ukraiński ruch narodowy i poszerzanie obszaru osiedlenia etnicznych Ukraińców doprowadziły do podobnych efektów mimo braku państwa narodowego, a co więcej, w warunkach represji wobec ruchu narodowego ze strony państwa-hegemona. Nadczarnomorze stało się ukraińskie, to znaczy zostało objęte procesami narodowej terytorializacji i terytorialnej nacjonalizacji. Były to rzeczywiście procesy specyficzne, i ukraiński projekt wobec Nadczarnomorza musiał konkurować z imperialno-narodowym projektem rosyjskim.

Tradycyjna nieradziecka historiografia ukraińska, a także ukraińska historiografia radziecka, z jednej strony rzutowały na przeszłość granic współczesnej Ukrainy, tj. granice postulowane dla niej w oparciu o kryterium etnograficzno-językowe z przełomu XIX i XX wieku, a następnie istniejące granice Ukraińskiej Republiki Ludowej, Państwa Ukraińskiego i Ukraińskiej SRR. Z drugiej strony, historię Ukrainy w tradycyjnej nieradzieckiej historiografii ukraińskiej, której czołowym reprezentantem był Mychajło Hruszewski, oraz w historiografii radzieckiej po 1945 roku postrzegano jako historię narodu ukraińskiego traktowanego jako byt istniejący od dawna. Stąd ziemie nadczarnomorskie zajmowały w narracjach o historii Ukrainy miejsce drugoplanowe. Przynależność tych ziem do Ukrainy była sankcjonowana przede wszystkim przez historię dzięki obecności Słowian – Antów, Uliczów, Tywerców, Rusi Kijowskiej, Księstwa Tmutorokańskiego, a następnie Kozaków. Na uboczu pozostawała w zasadzie zarówno „niesłowiańska"

[4] M. Rywkin, *The Russia-Wide Soviet Federated Socialist Republic (RSFSR): Privileged or Unprivileged*, w: *Ethnic Russia in the USSR. The Dilemma of Dominance*, red. E. Allworth, New York 1980; V. Medish, *Special Status of RSFSR*, tamże.

historia sprzed VI wieku n.e. oraz późniejsza średniowieczna i nowożytna historia ludów irańskich, tureckich i innych nie-Słowian w regionie. Oczywiście sytuacja taka wynikała w znacznej mierze z obiektywnych uwarunkowań: ukraińska historiografia nieradziecka zasadzała się na podobnych paradygmatach jak inne narodowe historiografie w Europie końca XIX i pierwszej połowy XX wieku. Co więcej, w dobie ZSRR istniała reglamentacja tematów, jakimi mogły zajmować się historiografie „republikańskie". Oficjalna nauka historyczna Ukraińskiej SRR miała więc znikome lub żadne możliwości badania historii ludów irańskich i tureckich.

Podejmowane jednak były także w nauce ukraińskiej różnorodne próby włączenia tych podmiotów do dziejów Ukrainy – podejmowali je zarówno historycy orientacji nacjonalistycznej, np. Wiktor Petrow w swym emigracyjnym okresie życia, ale także historycy pracujący w Ukraińskiej SRR: Ahatanheł Krymski, Wołodymyr Parchomenko, także Wiktor Petrow, Mychajło Brajczewski, wreszcie Borys Mozołewski. Niektóre z ich publikacji znajdowały się pod mniejszym lub większym wpływem myśli Nikołoza Marra. Nie wszystkie wyniki ich badań zostały też opublikowane. Podważały one jednak klasyczny skostniały paradygmat etnogenezy polegający na utożsamianiu kategorii językowych z pochodzeniem biologicznym. Autorzy ci bronili także historii Ukraińców przed sprowadzaniem jej do roli podrzędnej wobec historii Rosjan. Można, jak się wydaje, mówić o istnieniu już przed 1990 rokiem pewnego nurtu historiografii, ujmującego Scytię jako jedną z faz cywilizacyjnego rozwoju Ukrainy, lub nawet jako wspólnotę protoukraińską.

Przełomowe znaczenie dla refleksji nad miejscem Nadczarnomorza w ukraińskiej historii miały jednak wystąpienia Jarosława Daszkewycza i Omeljana Pricaka z roku 1990. Daszkewycz wprowadził do dyskursu koncepcję „Ukrainy między Wschodem i Zachodem", Ukrainy jako pogranicza, na którym granice przyrodnicze, etnokonfesyjne, etnolingwistyczne i cywilizacyjne są nieostre – poszczególne kręgi przenikają się, nakładają, wchodzą w różne interakcje. Pricak także zwracał uwagę na pograniczność Ukrainy, ale przede wszystkim zaproponował terytorialno-państwowy, zamiast etnicznego, paradygmat narracji o dziejach Ukrainy. W myśl tego paradygmatu księstwa Połowców i Chanat Krymski powinny być traktowane przez ukraińską historiografię z taką samą atencją jak Ruś Kijowska, Państwo Halicko-Wołyńskie i Państwo Kozackie.

Oczywiście, propozycje tych dwóch intelektualistów nie zostały powszechnie przyjęte i tylko część współczesnych syntez historii Ukrainy realizuje je w znaczniejszym stopniu. Na pewno można jednak mówić o generalnej zmianie obrazu historycznych niesłowiańskich mieszkańców Nadczarnomorza w ukraińskim dyskursie akademickim i popularnym. Niektóre ludy, jak Scytowie i Sarmaci, są w coraz większym zakresie uznawane za cywilizacyjnych protoplastów. Co do innych (Pieczyngów, Połowców i Złotej Ordy) wątki wrogości ze Słowianami – Rusią są coraz bardziej równoważone wątkami kontaktu międzykulturowego. Największa polaryzacja – także między dyskursem naukowym a publicystycznym – dotyczy

Chazarów. W odniesieniu do nich bardzo dużą trwałość mają dwie metafory: tradycyjna metafora „muru" czy „bastionu" chroniącego Ruś przed koczownikami stepowymi, oraz wprowadzona przez Lwa Gumilowa antysemicka metafora „pasożytniczej chimery".

Najtrudniejszym wyzwaniem pozostaje wciąż włączenie historii Chanatu Krymskiego i Tatarów Krymskich do historii Ukrainy, choć wiele już uczyniono w tym kierunku, a uwarunkowania polityczne (przy całym ich tragizmie związanym z aneksją Krymu przez Rosję w 2014 roku) są dość sprzyjające. Rewizji miejsca Tatarów sprzyja wyzwalanie z gorsetu sowieckich schematów, otwarcie na myśl zachodnią, dążenie do emancypacji spod symbolicznej dominacji Rosji, sympatię i solidarność wobec Tatarów postrzeganych jako zbiorowa ofiara sowieckiego totalitaryzmu i polityczna potrzeba redefinicji miejsca Krymu w symbolicznej geografii Ukrainy. Z drugiej strony, sowiecki i przedsowiecki stereotyp Tatara jako wroga jest bardzo silny. Włączenie Tatarów i innych niesłowiańskich mieszkańców Krymu do ukraińskiej historii jest czymś innym, niż legitymizacja praw Ukrainy do Krymu. Te dwa cele mogą jednak być zbieżne. Dobrym narzędziem do tego wydaje się koncepcja „trzech Ukrain" Ołeksandra Hałenki. Ma ona zresztą szersze znaczenie: otwiera drogę do włączenia do ukraińskiej historii także takich fenomenów jak kolonizacja grecka, rzymska i genueńska czy śródziemnomorska wielokulturowość Odessy w XIX wieku. Koncepcja ta sprzyja formułowaniu idei Ukrainy jako państwa obywatelskiego, zorientowanego na Europę. Z drugiej strony, obiektywna dyskusja o Chanacie Krymskim otwiera także kwestię niewolnictwa jako istotnego fenomenu w dziejach Nadczarnomorza. Początek dyskusji na ten temat wśród ukraińskich intelektualistów pozwala przypuszczać, że nastąpi odejście od stereotypu obciążającego wyłącznie Tatarów historyczną odpowiedzialnością za porywania i handel ludźmi. Pełnowymiarowe ujęcie problemu niewolnictwa wymaga także krytycznego spojrzenia na niektóre aspekty funkcjonowania kozactwa ukraińskiego.

Po 1990 roku nastąpiły też istotne zmiany w obrazie historii słowiańskich mieszkańców Nadczarnomorza[5]. Najważniejsze jest przywrócenie do obiegu dziejów obecności Wielkiego Księstwa Litewskiego w rejonie Nadczarnomorza. Państwo to, po okresie zepchnięcia w czasach ZSRR do roli „okupanta", zaczyna być znów traktowane jako ważne ogniwo w dziejach państwowości ukraińskiej. Z ogromnym oddźwiękiem (choć nie tylko pozytywnym) spotkała się sformułowana przez Ołeksandra Bołdyriewa i promowana obecnie przez środowisko

[5] Precyzyjniej, za Hałenką, należałoby mówić o obrazie historii państw i ludów „strefy leśnej" – Wielkie Księstwo Litewskie tylko z ogromnymi zastrzeżeniami może być uznawane za państwo słowiańskie, natomiast w przypadku wczesnej Rusi Kijowskiej określenie „słowiański" budzi wątpliwości ze względu na rolę Normanów, jeśli zaś chodzi o Ruś doby rozbicia dzielnicowego, należy pamiętać o tureckim komponencie w jej składzie. Inna rzecz, że współczesne ujęcia nakazują rozdzielać użytkowanie języka od biologicznego czy kulturowego pochodzenia członków wspólnoty.

młodszych historyków odeskich teza o założeniu Odessy (Kaczybeju-Kociubijewa) w początkach XV wieku, za panowania Władysława Jagiełły i Witolda. Jest ona jednym z najważniejszych obecnie argumentów w dekonstrukcji imperialnej i neoimperialnej idei Noworosji jako cywilizowanego regionu powstałego na surowym korzeniu. Innym ważnym nowym zjawiskiem jest wzrost zainteresowania Halickim Poniżem – obszarem domniemywanej suwerenności lub przynajmniej wpływów Państwa Halicko-Wołyńskiego sięgającym po Morze Czarne na obszarze obecnego Podunawia w XII i XIII wieku.

Związek samych użytkowników języka ukraińskiego i etni ukraińskiej z regionem nadczarnomorskim i wybrzeżem Morza Czarnego oczywiście nie był nieprzerwany od czasów Rusi Kijowskiej. Nie jest też jednak tylko „legitymizacją nowych narodów i ich związków z wodą przez adeptów nowej nauki, etnohistorii"[6]. Wprawdzie od XV do XVIII wieku Morze Czarne było wewnętrznym morzem Imperium Osmańskiego, otoczonym ze wszystkich stron przez ziemie bezpośrednio należące do Imperium lub przez jego lenna. Jednak Wielkie Stepowe Pogranicze było dynamiczne i było właśnie pograniczem. Granice wpływów politycznych oraz podziałów wyznaniowych i językowych były nieostre i przepuszczalne, a przy tym ulegały zmianom, funkcjonowały też różne fenomeny transgraniczne. W XVII i XVII wieku Kozacy dokonywali wypraw na Morze Czarne. W tym samym stuleciu powstały protureckie hetmanaty – Ukraina została na krótko włączona w system państw wasalnych Konstantynopola. Dalszą konsekwencją stopniowej likwidacji Wielkiego Stepowego Pogranicza były różne formy osadnictwa ludności ukraińskiej na terenach nadczarnomorskich należących formalnie do Turcji lub Chanatu Krymskiego: Chańska Ukraina, Sicz Oleszkowska, Sicz Zadunajska.

W drugiej połowie XVIII wieku Imperium Rosyjskie zlikwidowało Sicz Zaporoską, podbiło Chanat Krymski i zdobyło dostęp do północnych wybrzeży Morza Czarnego, a następnie zorganizowało tam region nazwany Noworosją. W ekspansji Rosji na południe istotną rolę odgrywały pograniczne wspólnoty, tworzone w większości przez etnicznych Ukraińców: Bohskie Wojsko Kozackie, Czarnomorskie Wojsko Kozackie, Ust'Dunajskie Budziackie Wojsko Kozackie, Dunajskie Wojsko Kozackie, wreszcie Azowskie Wojsko Kozackie. Fenomen owych południowoukraińskich wojsk kozackich zaczyna obecnie być coraz bardziej obecny w ukraińskim dyskursie historycznym.

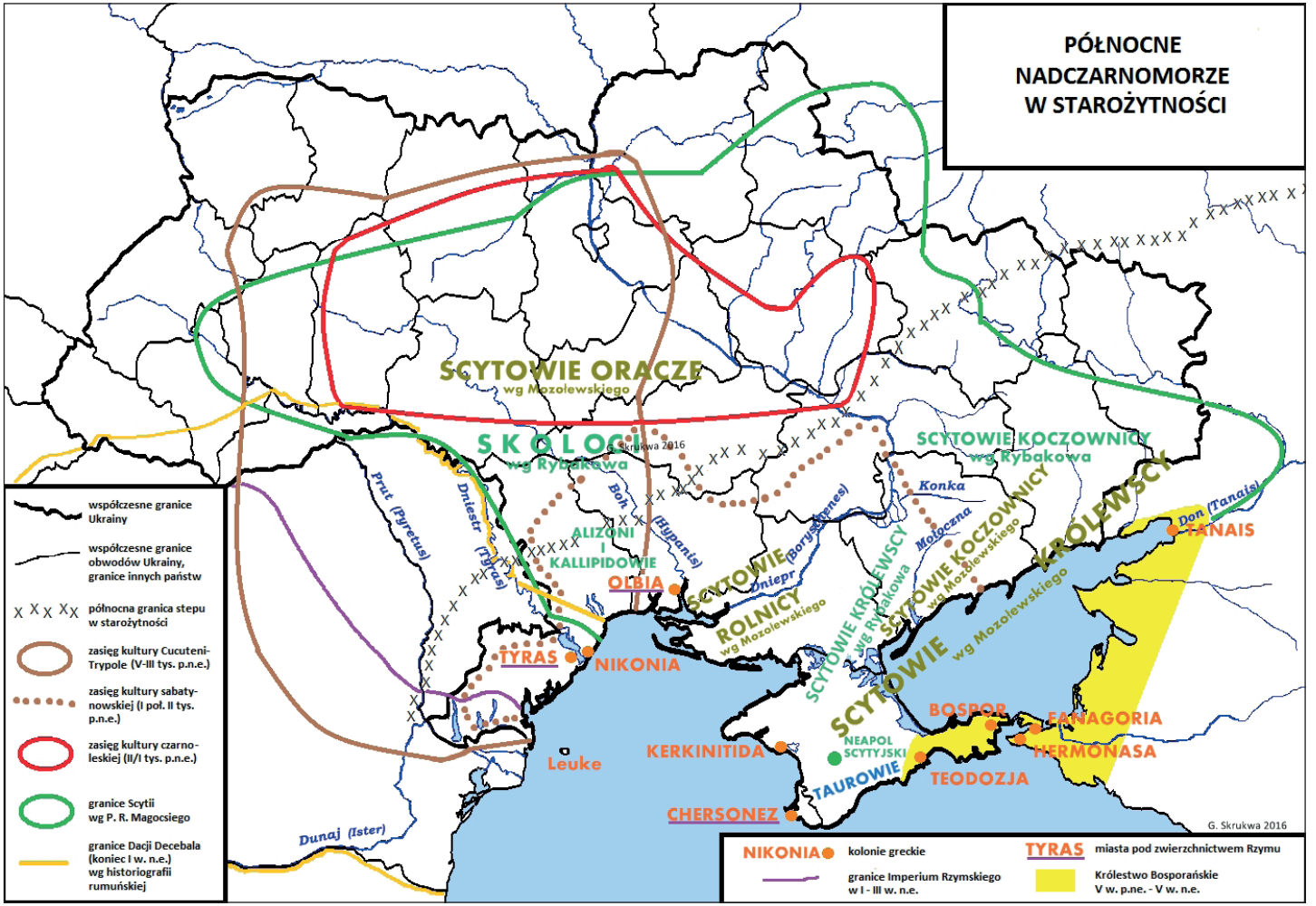
„Noworosja" była oficjalną nazwą administracyjną w okresie 1764–1874, choć zmieniał się zasięg geograficzny i status jednostek tak nazywanych. Noworosja w swym najdłużej funkcjonującym wariancie z lat 1828–1874, tj. jako generałgubernatorstwo noworosyjsko-besarabskie, obejmowała gubernię chersońską, jekaterynosławską i taurydzką oraz besarabską.

[6] C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006, przeł. Z. Piotrowska, s. 233.

W skład Noworosji wchodził więc w zasadzie niemal cały dzisiejszy nadczarnomorski region Ukrainy. W oczach rosyjskich klas oświeconych tożsamość regionalna Noworosji w XIX wieku składała się z kilku kluczowych idei: nowości i postępu cywilizacyjnego, odzyskania „antycznego" terytorium z rąk stepowych barbarzyńców, mitu wielkich jednostek-założycieli i mitu szczęśliwej wieloetniczności. W nauce i publicystyce ukraińskiej pojęcie Noworosja jest na różne sposoby poddawane krytyce i dekonstrukcji. Zwraca się uwagę na zmienność granic, uznaje się termin Noworosja za sztuczny, kolonialny i imperialny.

Ukraiński ruch narodowy w XIX wieku zaczął włączać ziemie zwane oficjalnie Noworosją do postulowanego ukraińskiego terytorium narodowego. Morze Czarne zostało włączone do symbolicznego krajobrazu Ukrainy. Region nadczarnomorski znalazł się na tworzonych przez etnografów mapach zasięgu ukraińskiego języka. Czołowy ukraiński myśliciel polityczny drugiej połowy XIX wieku, Mychajło Drahomanow, wypracował pierwszą historyczną interpretację podboju i zasiedlenia (z ukraińskiego narodowego punktu widzenia) Nadczarnomorza. Na przełomie XIX i XX wieku Morze Czarne stało się jedną z granic Ukrainy w symbolicznych mapach i opisach terytorium. Granice Ukrainy na osi północ–południe określano zwykle „od Prypeci po Morze Czarne". Jednocześnie Nadczarnomorze było terenem działalności ukraińskiego ruchu narodowego. Szczególnie ważnym ośrodkiem była Odeska Hromada. Skala oddziaływania tej organizacji i w ogóle społeczne zaplecze ruchu narodowego w regionie jest jednak kwestią dyskusyjną. Podobnie jak w pozostałych częściach Ukrainy, ukraiński ruch narodowy na Południu był głównie ruchem inteligencji, poczuwającej się jednak przede wszystkim do reprezentowania ludu wiejskiego.

W okresie rozpadu Imperium Rosyjskiego po 1917 roku Nadczarnomorze zostało ogarnięte wielowymiarowym konfliktem rewolucji i wojny domowej. Ukraiński ruch narodowy reprezentowany przez Centralną Radę od początku i konsekwentnie stał na stanowisku, że gubernie chersońska i taurydzka (choć bez Krymu) są częścią Ukrainy. Spotkało się to jednak z polityczną kontrakcją Rządu Tymczasowego, a potem z militarną kontrakcją bolszewików. Ci ostatni w 1918 roku podjęli próbę utworzenia na terenach uznawanych przez ukraiński ruch narodowy za Wschód i Południe Ukrainy systemu radzieckich republik Południa Rosji. Ostatecznie jednak sami bolszewicy uznali quasi-państwowość Ukrainy Radzieckiej w granicach identycznych jak postulowane przez Centralną Radę. Region który „wszedł" w rewolucję i wojnę domową jako Noworosja, „wyszedł" z niej jako Południe Ukrainy.

PÓŁNOCNE
NADCZARNOMORZE
W STAROŻYTNOŚCI
SCYTOWIE ORACZE
wg Mozolewskiego
SKOLOCI
wg Rybakowa
G. Skrukwa 2016
SCYTOWIE KOCZOWNICY
wg Rybakowa
ALIZONI
I
KALLIPIDOWIE
OLBIA
SCYTOWIE
ROLNICY
wg Mozolewskiego
SCYTOWIE KRÓLEWSCY
wg Rybakowa
SCYTOWIE KOCZOWNICY
wg Mozolewskiego
KRÓLEWSCY
wg Mozolewskiego
TANAIS
TYRAS
NIKONIA
SCYTOWIE
wg Mozolewskiego
BOSPOR
PANAGORIA
HERMONASA
NEAPOL
SCYTYJSKI
KERKINITIDA
Leuke
TAUROWIE
TEODOZJA
CHERSONEZ
Prut (Pyretus)
Dniestr (Tyras)
Bug (Hypanis)
Dniepr (Borysthenes)
Konka
Molocznа
Don (Tanais)
Dunaj (Ister)
współczesne granice Ukrainy
współczesne granice obwodów Ukrainy, granice innych państw
północna granica stepu w starożytności
zasięg kultury Cucuteni-Trypole (V-III tys. p.n.e.)
zasięg kultury sabatynowskiej (I poł. II tys. p.n.e.)
zasięg kultury czarnoleskiej (II/I tys. p.n.e.)
granice Scytii wg P. R. Magocsiego
granice Dacji Decebala (koniec I w. n.e.) wg historiografii rumuńskiej
NIKONIA kolonie greckie
granice Imperium Rzymskiego w I - III w. n.e.
TYRAS miasta pod zwierzchnictwem Rzymu
Królestwo Bosporańskie V w. p.ne. - V w. n.e.
G. Skrukwa 2016

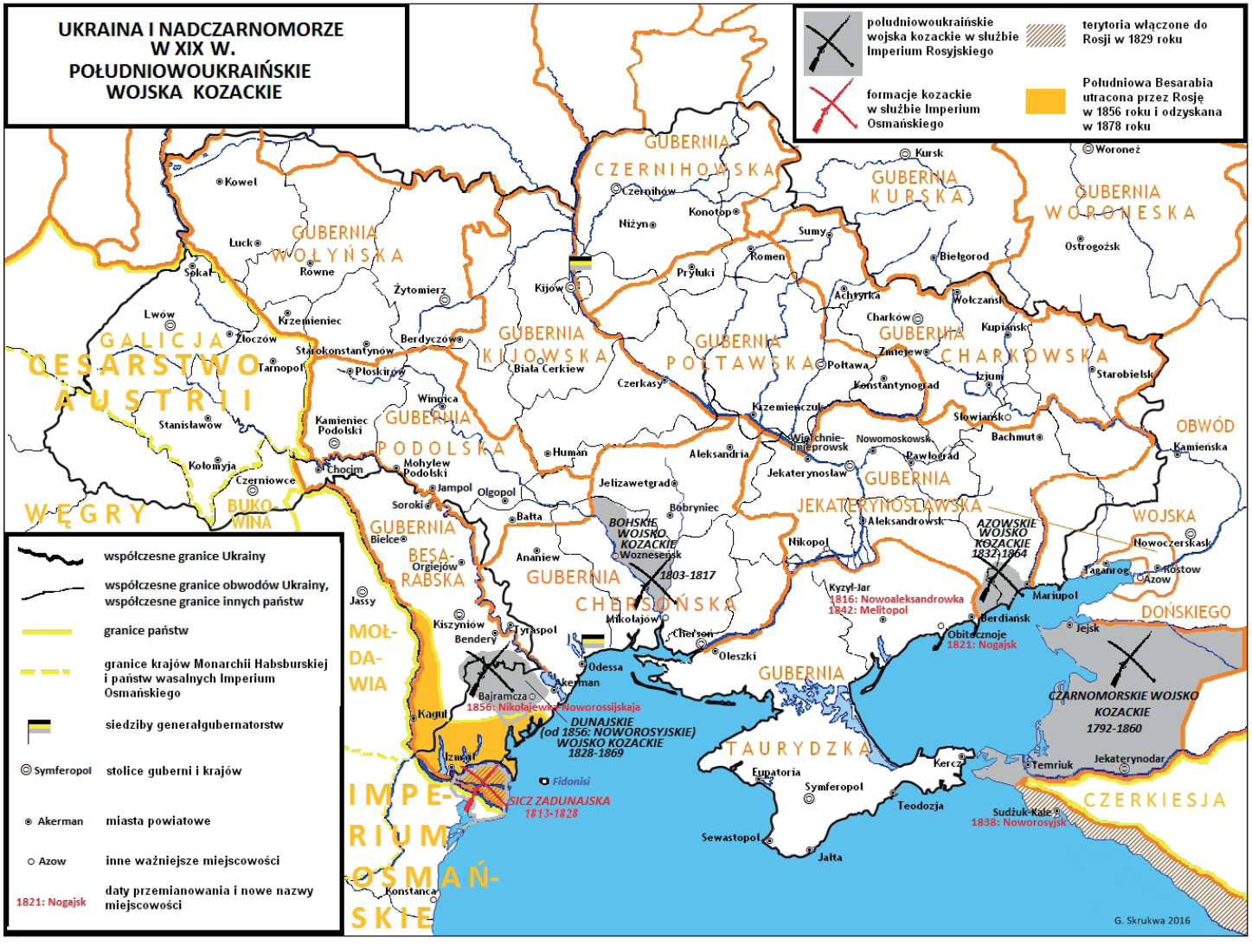

EUROPA WSCHODNIA
I NADCZARNOMORZE
W III-XII STULECIACH N.E.
Stara Ładoga
Wołchow
Nowogród Wielki
SŁOWENI
Dźwina
KRYWICZE
Wołga
Kama
Oka
Bułgar
WIATYCZE
RADYMICZE
DREGOWICZE
Czernihów
WOŁYNIANIE
DREWLANIE
Kijów
SIEWIERZANIE
Don
POLANIE
Perejasław
CHORWACI
Halicz
Dniepr
Doniec
Wołga (Itil)
ULICZE
wg Brajczewskiego
TYWERCY
PIECZYNIGOWIE (X-XI w.)
POŁOWCY (XI-XIII w.)
Dniestr
ULICZE
VII-X w.
wg Hruszewskiego
Sarkel
Itil
Olesza
Morze
Surożskie
CHAZARIA
Kubań
Tmutorokań
Semender
Perejasławiec
Chersonez
Sogdea
Dunaj
Morze Czarne
Konstantynopol
G. Skrukwa 2016
współczesne granice państw
zasięg kultury czerniachowskiej wg W. Siedowa
zasięg kultury czerniachowskiej wg M. Brajczewskiego
szlak „od Waregów do Greków"
Chazaria w VII w.
najdalszy (domniemany) zasięg wpływów Chazarów w IX w.
przybliżony zasięg Państwa Kijowskiego na przełomie X i XI w.
ULICZE
plemiona wschodnio-słowiańskie w IX-X w.

PÓŁNOCNE NADCZARNOMORZE
W XIII-XV W.
PAŃSTWO HALICKO-WOŁYŃSKIE
w XIII w.
WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE
w II poł. XIV w.
ZŁOTA ORDA
II poł. XIII - I poł. XIV w.
HALICKIE PONIŻE
MOŁDAWIA
w II poł. XIV w.
(???: I poł. XII - I poł. XIII w.)
Lwów
Halicz
Uszyca
Bracław
Kijów
Czernihów
MH: 1363
FSz: 1362
Suczawa
Baia
Jaski Torg
Bierład
Gałacz
Smil
Kilia
Vicina
Licostomo
Białogród (Moncastro)
Kaczybej
Daszew
Tawań
Tana
Cherco
Matrega
Sołchat (Stary Krym)
Kaffa
Kyrk-Jer
Soldaia
Aluston
Cembalo
Doros (Mangup)
współczesne granice Ukrainy
współczesne granice obwodów Ukrainy, granice innych państw
zasięg Państwa Halicko-Wołyńskiego w XIII w.
domniemany zasięg tzw. Halickiego Poniża (II poł. XII - I poł. XIII w.)
zasięg terytorium pod bezpośrednią władzą Złotej Ordy (II poł. XIII - I poł. XIV w.)
zasięg Wielkiego Księstwa Litewskiego ok. 1372 (ze zdobyczami Olgierda)
najdalszy zasięg wpływów Litwy ok. 1415
zasięg Hospodarstwa Mołdawskiego w II poł. XIV w.
Księstwo Teodoro w XIII w.
MH: 1363
bitwa nad Sinymi Wodami wg M. Hruszewskiego
Soldaia
kolonie genueńskie XIII-XV w.
FSz: 1362
bitwa nad Sinymi Wodami wg F. Szabuldo
G. Skrukwa 2016

WOJSKO ZAPOROSKIE
I CHANAT KRYMSKI W XVII W.
JASSY stolice państw
Kijów stolice województw i prowincji
Humań stolice pułków kozackich
siedziby Siczy Zaporoskiej
Kilia inne ważniejsze miejscowości
RZECZPOSPOLITA
POLSKA
PRA- LEWO- BRZEŻE
WO BRZEŻE
ZAPOROŻE
CARSTWO ROSYJSKIE
Ukraina Słobodzka
SIEDMIO- GRÓD
MOŁDAWIA
CHANAT KRYMSKI
CZERKIESJA
Kozacy Dońscy
Orda Jedysańska
Orda Jedyczkulska
Orda Dżambułucka
Orda Budziacka
Ejalet Silistrii-Oczakowa (Imp. Osm.)
Ejalet Kaffy (Imp. Osm.)
Nowogród Siewierski
Głuchów
Czernihów
BATURYN
Konotop
Sumy
Woroneż
Ostrogożsk
Łuck
Bełz
Ostróg
Żytomierz
Kijów
Hadziacz
Achtyrka
Lwów
Perejasław
Mirhorod
Charków
Czuguiew
Zmiiew
Izjum
Zborów
Zbaraż
Biała Cerkiew
Kaniów
Połtawa
Trembowla
Halicz
Buszacz
Winnica
Korsuń
Czerkasy
Krzemieńczuk
NIEMIRÓW
Bracław
CZEHRYN
Kamieniec
Humań
Mohylew
Kudak
Sicz Mykytyńska 1639-1652
Sicz Chortyćka XVI w.
Sicz Czortomłycka 1652-1709
Jagorlik
JASSY
Bendery
Akerman
Oczaków
Azow (Imp. Osm.)
Perekop
Izmaił
Kilia
Gezlew
Karasubazar
Ak Meczet
Kaffa
Kerez
BACHCZYSARAJ
współczesne granice Ukrainy
współczesne granice obwodów Ukrainy, granice innych państw
granice Rzeczypospolitej w 1648 r.
terytorium Państwa Kozackiego (Wojska Zaporoskiego, Ukrainy) wg ugody zborowskiej 1649 r.
granice części składowych Państwa Kozackiego
granice Imperium Osmańskiego i jego państw wasalnych
granice terytoriów opanowanych przejściowo przez Imperium Osmańskie
Chanat Krymski w XVI-XVIII w.
granica polsko-rosyjska po rozejmie andruszowskim 1667 r.
G. Skrukwa 2016

UKRAINA I NADCZARNOMORZE
W I POŁOWIE XVIII WIEKU
JASSY stolice państw
Kijów stolice województw i prowincji
Humań stolice pułków kozackich
siedziby Siczy Zaporoskiej
Kilia inne ważniejsze miejscowości
współczesne granice Ukrainy
współczesne granice obwodów Ukrainy, granice innych państw
granice autonomicznych terytoriów kozackich
granice Rzeczypospolitej od 1699 roku
granice Imperium Osmańskiego i jego państw wasalnych
granice pułków kozackich
ziemie nadazowskie zdobyte przez Rosję w 1700 roku, utracone w 1711 roku, odzyskane w 1739 roku
gubernia noworosyjska w latach 1764-1775
terytorium Chanatu Krymskiego po 1739 roku
RZECZPOSPOLITA
POLSKA
IMPERIUM ROSYJSKIE
PRAWO-BRZEŻE
HETMAŃSZCZYZNA
SŁOBODZKA UKRAINA
(1712 likwidacja ustroju pułkowego)
(1765 likwidacja ustroju pułkowego)
LINIA UKRAIŃSKA
PAŁANKA ORELSKA
SŁOWIANO-SERBIA
NOWA SERBIA
PUŁK NOWOSŁOBODZKI
PAŁANKA KODACKA
PAŁANKA SAMARSKA
ZAPOROŻE
(1686-1711 prot. ros., 1711-1739 prot. osm., od 1739 prot. ros.)
PAŁANKA BOHOGARDOWSKA
PAŁANKA INGULSKA
PAŁANKA KALMIUSKA
1700-1711 i od 1739 ros.
Nowa Sicz 1734-1775
Sicz Kamiańska 1709-1711
Sicz Oleszkowska 1711-1733
PAŁANKA PROHNOIŃSKA
CHAŃSKA UKRAINA
MOŁDAWIA
Orda Jedysańska
Orda Jedyczkulska
Orda Dżambułucka
Orda Budziacka
Ejalet Silistrii-Oczakowa (Imp. Osm.)
Ejalet Kaffy (Imp. Osm.)
CHANAT KRYMSKI
CZERKIESJA
ZIEMIE BARIEROWE (1739-1774, neutralne)
Starodub
Głuchów
Woroneż
Czernihów
Niżyn
Baturyn
Sumy
Ostrogożsk
Pryluki
Kijów
Żytomierz
Hadziacz
Achtyrka
Perejasław
Lubnie
Mirhorod
Charków
Zmijew
Połtawa
Izjum
Krzemieńczuk
Czehryń
Nowomirhorod
Human
Forteca Św. Elżbiety
Tor
Bachmut
Taganrog
Azow
Batta
Jagorlik
Dubosary
Bendery
Oczaków
Akerman
Kinburn
Perekop
Kilia
Izmiail
Gezlewe
Karasubazar
Ak Meczet
Kaffa
Kerez
BACHCZYSARAJ
Lwów
Bełz
Łuck
Chwastów
Biała Cerkiew
Bohusław
Korsuń
Czerkasy
Winnica
Kalnik
Bracław
Kamieniec Podolski
G. Skrukwa 2016

UKRAINA I NADCZARNOMORZE
W II POŁOWIE XVIII WIEKU
siedziby Siczy Zaporoskiej
1776-1785 siedziby Siczy Zadunajskiej
JASSY stolice państw
Charków stolice guberni, namiestnictw, województw
1 Jekaterynosławskie Wojsko Kozackie w l. 1787-1796
2 Czarnomorskie Wojsko Kozackie w l. 1787-1792
3 Czarnomorskie Wojsko Kozackie po 1792 r.
współczesne granice Ukrainy
współczesne granice obwodów Ukrainy, współczesne granice innych państw
granice państw
granice guberni Imperium Rosyjskiego do 1775/1781
granice namiestnictw Imperium Rosyjskiego od 1775/1781
1774 1791 terytoria włączone do Rosji w drugiej połowie XVIII w. (z datami włączenia)
Jenikale twierdze włączone do Rosji w 1774 r.
Mikołajów 1788 miejscowości założone w drugiej połowie XVIII w.
Hadżibej 1795: Odessa miejscowości przemianowane w drugiej połowie XVIII w.
RZECZPOSPOLITA POLSKA
MONARCHIA HABSBURGÓW
MOŁDAWIA
1772
1793
1791
1774
1783
1783 (DO N. JEKATERYNOSŁAWSKIEGO)
1783 OBWÓD TAURYDZKI
N. NOWOGRODZKO SIEWIERSKIE
GUB. MAŁOROSYJSKA
N. CZERNIHOWSKIE
N. KIJOWSKIE
GUB. WORONESKA
N. KURSKIE
N. WORONESKIE
CHARKOWSKIE
GUB. SŁOBODZKOUKRAIŃSKA
N. JEKATERYNOSŁAWSKIE
GUB. NOWOROSYJSKA
GUB. AZOWSKA
N. CZERKASKIE
CZERKIESJA
Nowogród Siewierski
Czernihów
Kursk
Woroneż
Sumy
Ostrogożsk
Achtyrka
Charków
Kijów
Perejasław
Lubnie
Mirhorod
Połtawa
Zmiejew
Forteca Bielowska
Izium
Tor
Bachmut
Czerkasy
Orlyk 1770: Jeketerinenszanc 1781: Olwiopol
Krzemieniczuk
Forteca Św. Elżbiety 1784: Jelizawetgrad
Połowycia 1776: Jekaterynosław
Forteca Aleksandrowska 1770
Nowa Sicz do 1775
Sokoły 1795: Woznieśiensk
Mykytyn Roh 1742: Nikopol
Mariupol
Czerkask
Tagaurog
Rostow
Azow
Bohopol
Bałta
Holta
Jassy
Dubosary
Grigiriopol 1792
Tyraspol 1795
Mikołajów 1788
Chersoń 1788
Hadżibej 1795: Odessa
Akerman
Hadżider 1793: Owidiopol
Oczaków
Izmaił
Wiłkowe 1776-1785
Katyrlez 1813-1828
Sejmeny 1805-1813
Jenikale
Kercz
Gezlewe 1784: Eupatoria
Ak-Meczet 1784: Symferopol
Kaffa 1784: Teodozja
Bachczysaraj
Achtiar 1784: Sewastopol
Kamieniec Podolski
Winnica
Bracław
Human
Żytomierz
Łuck
Bełz
Lwów
G. Skrukwa 2016

UKRAINA I NADCZARNOMORZE
W XIX W.
POŁUDNIOWOUKRAIŃSKIE
WOJSKA KOZACKIE
południowoukraińskie wojska kozackie w służbie Imperium Rosyjskiego
terytoria włączone do Rosji w 1829 roku
formacje kozackie w służbie Imperium Osmańskiego
Południowa Besarabia utracona przez Rosję w 1856 roku i odzyskana w 1878 roku
współczesne granice Ukrainy
współczesne granice obwodów Ukrainy, współczesne granice innych państw
granice państw
granice krajów Monarchii Habsburskiej i państw wasalnych Imperium Osmańskiego
siedziby generałgubernatorstw
Symferopol stolice guberni i krajów
Akerman miasta powiatowe
Azow inne ważniejsze miejscowości
1821: Nogajsk daty przemianowania i nowe nazwy miejscowości
GUBERNIA CZERNIHOWSKA
GUBERNIA KURSKA
GUBERNIA WORONESKA
GUBERNIA WOŁYŃSKA
GUBERNIA KIJOWSKA
GUBERNIA PODOLSKA
GUBERNIA POŁTAWSKA
GUBERNIA CHARKOWSKA
GUBERNIA JEKATERYNOSŁAWSKA
GUBERNIA CHERSOŃSKA
GUBERNIA BESARABSKA
GALICJA
CESARSTWO AUSTRII
WĘGRY
BUKOWINA
MOŁDAWIA
IMPERIUM OSMAŃSKIE
TAURYDZKA
CZERKIESJA
OBWÓD DONSKIEGO
WOJSKA
BOHSKIE WOJSKO KOZACKIE 1803-1817
AZOWSKIE WOJSKO KOZACKIE 1832-1864
DUNAJSKIE (od 1856: NOWOROSYJSKIE) WOJSKO KOZACKIE 1828-1869
CZARNOMORSKIE WOJSKO KOZACKIE 1792-1860
SICZ ZADUNAJSKA 1813-1828
1816: Nowoaleksandrowka
1842: Melitopol
1856: Nikołajewka Noworossijskaja
1821: Nogajsk
1838: Noworosyjsk
Fidonisi
Kursk
Woroneż
Czernihow
Konotop
Nižyn
Sumy
Romen
Bielgorod
Ostrogożsk
Achtyrka
Wołczańsk
Charków
Kupiańsk
Zmiejew
Połtawa
Izjum
Starobielsk
Konstantynograd
Słowiańsk
Bachmut
Kamieńska
Nowomoskowsk
Pawłograd
Aleksandrowsk
Nikopol
Nowoczerskask
Taganrog
Rostow
Azow
Mariupol
Berdiansk
Jejsk
Obitecznoje
Kyzyl-Jar
Jekaterynodar
Temriuk
Kercz
Eupatoria
Symferopol
Teodozja
Sudżuk-Kale
Sewastopol
Jalta
Kowel
Luck
Równe
Łokal
Żytomierz
Kijow
Pryłuki
Lwów
Krzemieniec
Złoczów
Berdyczów
Starokonstantynów
Tarnopol
Płoskirów
Winnica
Stanisławów
Kamieniec Podolski
Chocim
Kołomyja
Czerniowce
Mohylew Podolski
Jampol
Soroki
Olgopol
Bałta
Human
Czerkasy
Krzemieńczuk
Wiachnie-dnieprowsk
Jekaterynosław
Aleksandrya
Jelizawetgrad
Bobryniec
Bielce
Orgiejów
Ananiew
Jassy
Kiszyniow
Bendery
Tyraspol
Mikołajów
Cherson
Oleszki
Odessa
Akerman
Bajramcza
Kagul
Izmaił
Konstanca
Kyzyl-Jar
Obitecznoje
Jejsk
Kercz
Eupatoria
Symferopol
Teodozja
Sewastopol
Jalta
Temriuk
Jekaterynodar
Sudżuk-Kale
G. Skrukwa 2016

UKRAINA I NADCZARNOMORZE
1917-1918
współczesne granice Ukrainy
współczesne granice obwodów Ukrainy, granice innych państw
granice państw w 1914 r.
granice krajów Monarchii Habsburskiej
granice guberni Imperium Rosyjskiego
Chersoń stolice guberni i krajów
Melitopol stolice powiatów
Bachczysaraj inne ważniejsze miejscowości
zasięg okupacji niemiecko-austriackiej (maj-grudzień 1918 r.)
GUBERNIA WOŁYŃSKA
GUBERNIA PODOLSKA
GUBERNIA KIJOWSKA
GUBERNIA CZERNIHOWSKA
GUBERNIA POŁTAWSKA
GUBERNIA CHERSOŃSKA
GUBERNIA JEKATERYNOSŁAWSKA
GUBERNIA CHARKOWSKA
GUBERNIA KURSKA
GUBERNIA WORONESKA
GUBERNIA TAU_RYDZKA
GALICJA
MONARCHIA AUSTRO-WĘGIERSKA
WĘGRY
BUKOWINA
RUMUNIA
MOŁDAWSKA REP. DEMOKR. (od 15 XII 1917 do 9 IV 1918)
WSZECHWIELKIE WOJSKO DOŃSKIE
Kijów
Lwów
Tarnopol
Stanisławów
Kołomyja
Czerniowce
Kamieniec Podolski
Mohylew Podolski
Winnica
Humań
Bałta
Jassy
Kiszyniów
Tyraspol
Akerman
Izmaił
Odessa
Mikołajów
Chersoń
Aleszki
Perekop
Eupatoria
Sewastopol
Symferopol
Bachczysaraj
Jałta
Teodozja
Kercz
Jekaterynodar
Noworosyjsk
Aleksandrija
Jelizawetgrad
Kamieńskie Jekaterynosław
Krzywy Róg
Nikopol
Aleksandrowsk
Melitopol
Berdiańsk
Mariupol
Taganrog
Rostów
Nowoczerkask
Ługańsk
Bachmut
Słowiańsk
Charków
Poltawa
Czerkasy
Konstantynograd
Krzemieńczuk
Żmijew
Achtyrka
Sumy
Romen
Konotop
Niżyn
Czernihów
Nowozybków
Starodub
Suraż
Mglin
Homel
Kursk
Sudża
Wołczańsk
Starobielsk
Izjum
Łozowa
Gorłowka
Debalcewo
Makiejewka
Aleksandrowsk Gruszewski
Kamieńska
Łisiczańsk
Ostrogożsk
Woroneż
Rumczerod
Odeska Republika Radziecka
Radziecka Socjalistyczna Republika Taurydy
Centroflot
Rząd Krajowy Krymu
podniesienie bander ukraińskich we Flocie Czarnomorskiej
zatopienie okrętów Floty Czarnomorskiej na rozkaz Lenina
terytorium autonomicznej Ukrainy wg Tymczasowej Instrukcji z 17 VIII 1917
terytorium, na które poszerzono władzę Ukraińskiej Centralnej Rady na mocy III Uniwersału (20 XI 1917)
granice Ukraińskiej Republiki Ludowej wg traktatu pokojowego z Brześcia (9 II 1918)
granica postulowana przez Państwo Ukraińskie podczas negocjacji z Rosją Radziecką (wariant maksymalny) latem 1918 r.
wyprawa Grupy Krymskiej płk. Bołboczana (kwiecień 1918 r.)
1 Ukraińska Centralna Rada, stolica Ukraińskiej Republiki Ludowej i Państwa Ukraińskiego
2 Ukraińska Gubernialna Rada Chersońszczyzny, Ukraiński Komitet Kierowniczy, Odeska Ukraińska Rada Wojskowa, I i II Chersoński Ukraiński Gubernialny Zjazd Narodowy, Główny Komisariat Krajowy
3 Mikołajowski Ukraiński Komitet Kierowniczy
4 Gubernialny Zjazd Przedstawicieli Rewolucyjnych Organizacji Demokratycznych
5 II Ukraiński Zjazd Gubernialny Taurydy
6 Symferopolska Hromada Ukraińska, I Ukraiński Zjazd Gubernialny Taurydy
7 Sewastopolska Czarnomorska Hromada Ukraińska
8 Kurułtaj i rząd KNR
9 Sfatul Ţării i rząd RDM
10 Cikuka i Sekretariat Ludowy
11 Republika Doniecko-Krzyworoska
12 II Wszechukraiński Zjazd Rad, Federacyjna Ukraińska Republika Radziecka
13 Konferencja Taganroska
14 Rumczerod
15 Odeska Republika Radziecka
16 Radziecka Socjalistyczna Republika Taurydy
17 Centroflot
18 Rząd Krajowy Krymu
29 IV 1918
18-19 VI 1918
G. Sinkowa 2016

Bibliografia

I. ZBIORY DOKUMENTÓW

Morjaki *v bor'be za vlast' Sovetov na Ukraine (nojabr 1917–1920 gg.). Sbornik dokumentov*, red. V.I. Aleksandrova, T.S. Fedorova, Kiev 1963, Izdatel'stvo Akademii Nauk Ukrainskoj SSR

Nacional'ni *vidnosyny v Ukraïni u XX st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*, red. M.I. Pančuk, Kyïv 1994, Naukova Dumka

Pervaja vseobščaja *perepis' naselennja Rossijskoj Imperii 1897 g. Raspredelenije naselenija po rodnomu jazyku i uezdam 50 gubernij Evropejskoj Rossii*, Demoskop, www.demoscope.ru

Ukraïns'ka *Central'na Rada. Dokumenty i materialy*, red. V.F. Verstjuk i in., Kyïv 1996, Naukova Dumka

Ukraïns'kyj *nacional'no-vyzvol'nyj ruch. Berezen' – lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy*, red. V.F. Verstjuk i in., Kyïv 2003, Vydavnyctvo Oleny Telihy

Vijs'kovo-mors'ke *budivnyctvo v Ukraïni u XX st. Zbirnyk dokumentiv*, red. M. Mamčak, Sevastopol' 2013, Prosvita

Vserossijske Učreditel'noe Sobranie*. Dokumenty i materialy*, red. I.S. Malčevskij, Moskva–Leningrad 1930, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo

II. KRONIKI, WSPOMNIENIA, PISMA POLITYCZNE I RELIGIJNE, LITERATURA PIĘKNA

Avramenko Nykyfor, *Spomyny zaporožcja,* Kyïv 2007, Tempora

Bilyk Ivan, *Meč Areja,* Čtyvo – elektronna biblioteka, http://chtyvo.org.ua/authors/Bilyk/Mech_Areia/

Doncov Dmytro., *Rik 1918, Kyïv*, Kyïv 2002, Tempora

Dorošenko Dmytro, *Moï spomyny pro davnè mynule (1901–1914 rr.),* Kyïv 2007, Tempora

Dorošenko Dmytro, *Moï spomyny pro nedavnè mynule (1914–1920 rr.),* Kyïv 2007, Tempora

Halahan Mykola, *Z moïch spomyniv (1880-ti – 1920 r.).*, Kyïv 2005, Tempora

Halyčanec' Mykola, *Naš Ukraïns'kyj Krym: Žyttja ukraïnciv na pivostrovi*, Ternopil' 2007, Mandrivec'

Herodot, *Dzieje*, Warszawa 2008, Czytelnik, przeł. S. Hammer
Hrabjanka Hryhorij, *Litopys hadjac'koho polkovnyka Hryhorija Hrabjanki*, Kyïv 1992, Tovarystvo Znannja Ukraïny, przeł. R.H. Ivančenko, wersja online: http://litopys.org.ua/grab/hrab1.htm
Hrab'janka Hryhorij, *Hystorija… H. Hrab'janky – lětopys" kratkij...,* red. V.O. Mojsijenko, Žytomyr 2001, NANU – Instytut Ukraïns'koï Movy
Hrinčenko Borys, **Drahomanov** Mychajlo, *Dialohy pro ukraïns'ku nacional'nu spravu,* Kyïv 1994, red. A. Žukovs'kyj, Instytut Ukrans'koï Archeohrafiï NANU
Hruševs'kyj Mychajlo, *Na porozi Novoï Ukraïny*. *Hadki i mriï*, Kyïv 1918 [reprint Kyïv 1991, Naukova Dumka]
Kanyhin Jurij, *Šjach ariïv. Ukraïna v duchovnij istoriï ljudstva*, Kyïv 2002, Vydavnyctvo Ukraïna
Kedrovs'kyj Volodymyr, *1917 rik. Spohady člena Ukraïns'koho Vijs'kovoho Heneral'noho Komitetu i tovaryša Sekterara Vijs'kovych Sprav u časi Ukrans'koï Central'noï Rady*, Winnipeg 1967, Tryzub
Kostenko Lina, *Skifs'ka odisseja. Poema-ballada*, Biblioteka Ukraïns'koï Poeziï, www.poetry.uazone.net [dostęp: 17.03.2016]
Lypa Jurij, *Čornomors'ka doktryna*, Odesa 1942, wyd. II, Ukraïns'kyj Čornomors'kyj Instytut
Lypa Jurij, *Vseukraïns'ka trylohija*, Kyïv 2007, red. Olena Myslyva, Vasyl' Jaremenko, MAUP
Mazepa Izaak, *Ukraïna v ohni j buri revoljuciï 1917-1921,* T. I, [Augsburg] 1950, T. II [Augsburg] 1951, Prometej
Mickiewicz Adam, *Wybór poezyj*. t. II, red. C. Zgorzelski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997, Zakład Narodowy im. Osssolińskich, Biblioteka Narodowa, seria I, t. 66
Monkevyč Borys, *Slidamy novitnych zaporožciv. Pochid Bolbočana na Krym*, L'viv 1928, Dobra Knyžka
Monkevyč Borys, *Pochid Bolbočana na Krym. Spohady sotnyka Armiï UNR ta joho bojovych pobratymiv,* red. R. Koval', Kyïv 2014, Istoryčnyj Klub „Cholodnyj Jar"
Nazaruk Osyp, *Rik na Velykij Ukraïni*, Nju Jork 1978, Hoverlja
Petriv Vsevolod, *Spomyny z časiv ukraïns'koï revoljuciï (1917-1921),* L'viv 1927-1931, Červona Kalyna
Petriv Vsevolod, *Vijs'kovo-istoryčni praci. Spomyny*, Kyïv 2002, red. N. Radvans'ka, Polihrafknyha
***Powieść** minionych lat*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Biblioteka Narodowa, seria II, nr 244, przekł. i opr. F. Sielicki
Sejdamet Dżafar*, Krym,* Gdańsk 1990, Muzułmański Związek Religijny w RP
Skoropads'kyj Pavlo, *Spohady: kinec 1917 – hruden' 1918*, red. Ja. Pelens'kyj, Kyïv-Filadelfija 1995, Schidnoèvropejs'kyj Doslidnyj Instytut im. V.K. Lypyns'koho, Instytut Ukraïns'koï Archeohrafiï ta Džereloznavstva im. M.S. Hruševs'koho NANU, Instytut Schidnoèvropejs'kych Doslidžen' NANU
Słowo o wyprawie Igora, przeł. J. Tuwim, wstęp D. Lichaczow, Warszawa 1985, Państwowy Instytut Wydawniczy

Stryževs'kyj Antin Iosypovyč, *Svitloï pam'jati Ivana Mytrofanovyča Lucenka*, red. i wstęp O. Muzyčko, Odesa 2011
Sylenko Lev *Hist' z chramu predkiv*, wyd. II, 1996, http://www.dazhboh.org/books
Szewczenko Taras, *Wybór poezji*, red. M. Jakóbiec, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Biblioteka Narodowa, seria II, nr 178.
Šelest Petro Juchymovyč, *Ukraïno naša Radians'ka*, Kyïv 1970, Vydavnyctvo Polityčnoï Literatury Ukraïny
Širokorad Aleksandr, *Spor o Russkom More*, Moskva 2010, AST-Poligrafizdat
Šuchevyč Stepan, *Moè žyttja. Spohady*, London 1991, Ukraïnska Vydavnyča Spilka
Tjutjunnyk Jurko*, Revoljucijna stychija. Zymovyj pochid 1919-20 rr. Spomyny,* L'viv 2004, Universum
***Ukraïna. 1919** rik*, red. Ja. Tynčenko, Kyïv 2004, Tempora
Velyčko Samijlo, *Litopys*, Kyïv 1991, Dnipro, red. V.O. Ševčuk, O.V. Myšovyč, wersja online: http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm
Vynnyčenko Volodymyr, *Vidrodžennja nacii*, Kyïv-Viden' 1920, t. I–III, reprint Kyïv 1990, Vydavnyctvo polityčnoï literatury Ukraïny
Zwolski Edward, *Kasjodor i Jordanes. Historia Gocka czyli Scytyjska Europa*, Lublin 1984, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
Bat' Oleksa*, Ukraïna v Krymu*, w: *Tak tvorylosja ukraïns'ke vijs'ko. 10 spohadiv učasnykiv vyzvol'noï vijny 1917-1920-ch rokiv*, red. R. Koval', Kyïv-Vynnycja 2008, Deržavna kartohrafina fabryka
Bystrenko Oleh, *Ševčenkivs'ke Svjato v Odesi 1920 r*., „Litopys Červonoï Kalyny" R. V, 1933, nr 9
Kaljužnyj Oleksandr, *Iz Sarans'ka do Chersona (do ukraïnizacii 753-ho pišoho Vinnyc'koho polku),* „Za Deržavnist'" t. 9, 1939
Mychajlyk Mychajlo, *Ukraïns'kyj nacional'nyj ruch v Krymu v 1917 roci*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. IV 1932, nr 6
Nalyvajko V., *Spomyny likarja z ukraïns'koï vijny 1918-1920*, „Za Deržavnist'" t. 9, 1939
Neklièvyč Mykola, *Na ukraïns'kyj čornomors'kij fl'oti 20 rokiv tomu*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. X, 1938, nr 4
Sinčenko Dmytro, **Kozub** Ihor, *Koncepcija toponimičnoï polityky v misti Kirovohradi*, www.kvis.jimdo.com [dostęp: 9.07.2014]
Šramčenko Svjatoslav, *Na syn'omu Čornomu Mori v rr. 1917-19. Uryvok zi spomyniv*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. VII, 1935, nr 3.

III. OPRACOWANIA

A) KSIĄŻKI

Alfabetem łacińskim

Anderson Benedict, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997, Znak, przeł. S. Amsterdamski

***Bałkany** na Ukrainie. Bułgarzy, Gagauzi i Albańczycy z ukraińskiego Budziaku*, red. W. Lipiński, Warszawa 2014, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego

Bazylow Ludwik, *Historia Rosji*, Warszawa 1985, t. I–II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Błachowska Katarzyna, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001, Neriton

Boia Lucian, *Rumuni: świadomość, mity, historia*, Kraków 2003, WUJ, przeł., posł. i red. K. Jurczak

Brătianu Gheorghe I., *La Moldavie et ses frontières historiques*, Bucarest 1995, Editura Semne

Brătianu G.I. [Gheorghe I.], *An Enigma and a Miracle of History: The Romanian People,* Bucharest 1996, Editura Enciclopedică, przeł. P.H. Georgescu

Broué Pierre, *Między Trockim a Stalinem: Chrystian Rakowski – biografia polityczna,* Wrocław 1999, Ossolineum, przeł. B. Panek

Bruski Jan Jacek, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000, Arcana

Chlebowczyk Józef, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.),* Warszawa–Kraków 1983, Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Chlebowczyk Józef, *Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu,* Warszawa 1988, Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Chojnowski Andrzej, *Ukraina*, Warszawa 1997, TRIO

Chynczewska-Hennel Teresa, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.,* Warszawa 1985, Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Clogg Richard, *Historia Grecji nowożytnej*, Warszawa 2006, Książka i Wiedza, przeł. W. Gałąska

Dąbrowska Elżbieta, **Szymański** Wojciech, *Awarzy – Węgrzy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.

Dąbrowski Krzysztof, **Nagrodzka-Majchrzyk** Teresa, **Tryjarski** Edward, *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie,* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN

Demel Janusz, *Historia Rumunii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, Zakład Narodowy im. Ossolińskich

Duczko Władysław, *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej,* Warszawa 2007, Wydawnictwo Trio, przeł. N. Kreczmar

Eliade Mircea, *Rumuni. Zarys Historii*, Bydgoszcz 1997, Wydawnictwo Homini, przeł. A. Kaźmierczak

Encyclopedia of Nationalism, vol 1: *Fundamenthal themes*; vol. 2: *Leaders, movements and concepts*, red. A.J. Motyl, San Diego 2001, Academic Press

Encyclopedia of Ukraine, red. V. Kubijovyč (t. I–II), D.H. Struk, (t. III–V), Toronto–Buffalo–London 1984–1999, Toronto University Press

***Ethnic** Russia in the USSR. The Dilemma of Dominance*, red. E. Allworth, New York 1980, Pergamon Press

Figes Orlando*, Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2007, Wydawnictwo Magnum, przeł. W. Jeżewski

Fisher Alan W., *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, Hoover Institute Press

Furier Andrzej, *Kaukaz między morzami Czarnym i Kaspijskim*, Szczecin 2011, Wydawnictwo ZAPOL

Gieysztor Aleksander, *Mitologia Słowian*, Warszawa 2006, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, wyd. III zmienione i rozszerzone

Gimbutas Marija, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague 1965, Mouton & Co.

Gimbutas Marija, *The Slavs*, London 1971, Thames and Hudson

Gellner Ernest, *Narody i nacjonalizm,* Warszawa 2009, Difin, wyd. II, przeł. T. Hołówka

Golovine Nicholas N., *The Russian Army in the World War*, New Haven 1931, Yale University Press

Gozdawa-Gołębiowski Jan, **Wywerka-Prekurat** Tadeusz, *Pierwsza wojna światowa na morzu*, Gdańsk 1973, Wydawnictwo Morskie

Gumilow Lew, *Dzieje dawnych Turków*, Warszawa 1972, Państwowy Instytut Wydawniczy, przekł. T. Zabłudowski.

Gumilow Lew, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004, Polski Instytut Wydawniczy, przekł. E. Rojewska-Olejarczuk

Inalcik Halil, *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600*, Kraków 2006, WUJ, przeł. J. Hunia

Jackson Peter, *The Mongols and the West, 1221–1410*, Harlow 2005, Pearson Longman

Heller Michaił*, Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002, Książka i Wiedza, przeł. E. Melech i T. Kaczmarek

***Historia historiografii** i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2015, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego

Historia świata śródziemnomorskiego, red. Carpentier Jean, Lebrun François, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, przeł. A. Pierchała

***Historia** ZSRR. Krótki kurs*, red. Szestakow A., Warszawa 1952, Nasza Księgarnia, przeł. Cz. Jędraszko

Hroch Miroslav, *Evropská národni hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986, Svoboda

Hroch Miroslav, *Małe narody Europy*, Wrocław 2003, Ossolineum, przeł. G. Pańko

Hrycak Jarosław, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, przeł. K. Kotyńska

Jakowenko Natalia, *Historia Ukrainy. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, przeł. O. Hnatiuk i K. Kotyńska

Jakowenko Natalia, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, Wydawnictwo Naukowe PWN, przeł. A. Babiak-Owad i K. Kotyńska
Jakowenko Natalia, *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI––XVII wieku,* Warszawa 2010, WUW, przeł. K. Kotyńska, red. T. Chynczewska-Hennel.
Khodarkovsky Michael, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500-1800*, Warszawa 2009, Państwowy Instytut Wydawniczy, przeł. B. Malarecka
King Charles., *Dzieje Morza Czarnego*, Warszawa 2006, Państwowy Instytut Wydawniczy przeł. Z. Piotrowska
***Koczownicy** Ukrainy. Katalog wystawy*, red. J. Chochorowski, Katowice 1996, Muzeum Śląskie
Kolankowski Ludwik, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, Warszawa 1930, Kasa im. Mianowskiego
Kołodziejczyk Dariusz, *Podole pod panowaniem tureckim: ejalet kamieniecki 1672––1699*, Warszawa 1994, POLCZEK
Kozak Stefan, *U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie*, Wrocław 1978, Zakład Narodowy im. Ossolińskich
Kozak Stefan, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego*, Warszawa 1990, Instytut Wydawniczy PAX
Krawchenko Bohdan, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, Basingstoke 1987, Macmillan Press
Kuczyński Stefan M., *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.,* Warszawa 1965, Państwowe Wydawnictwo Naukowe
Kula Marcin, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznań 2004, PTPN
Lawrence Paul, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, Warszawa 2007, Książka i Wiedza, przeł. P.K. Frankowski
***Language** and Nationalism in Europe*, red. Stephen Barbour, Cathie Carmichael, Oxford–New York 2000, Oxford University Press
Mace James E., *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933*, Cambridge (Mass.) 1983, Harvard University Press
Marciniak Włodzimierz, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej,* Kraków 2004, Arcana, wyd. II
Marples David R., *Historia ZSRR. Od rewolucji do rozpadu*, Wrocław 2006, Ossolineum, przeł. I. Scharoch
Mędrzecki Wlodzimierz, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000, Wydawnictwo DiG
***Między Bałtykiem** a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.*, red. M. Ignaczak, A. Kośko, M. Szmyt, Poznań 2011, Wydawnictwo Poznańskie
McNeill William H., *Europe's Steppe Frontier 1500-1800*, Chicago–London 1975, The University of Chicago Press
***Moldova:** In Search of Its Own Place in Europe*, red. N. Cwicinskaja, P. Oleksy, Bydgoszcz 2013, Epigram

Mollat du Jourdin Michel, *Europa i morze*, Warszawa 1995, Krąg–Volumen, przeł. M. Bruczkowska
Morawski Wojciech, **Szawłowska** Sylwia, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, TRIO
Nagrodzka-Majchrzyk Teresa, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985, Wydawnictwo Geologiczne
***Nazewnictwo** geograficzne świata*, zesz. 6: *Białoruś, Rosja, Ukraina*, Warszawa 2005, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju
Olszański Tadeusz Andrzej, *Historia Ukrainy XX w.,* Warszawa bdw., Volumen
Olszański Tadeusz Andrzej, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003, Instytut Studiów Strategicznych
Ortay Selim, *O niepodległość Krymu*, Warszawa 1936, Instytut Wschodni
Papacostea Şerban, *Between the Crusade and the Mongol Empire: The Romanians in the 13th Century,* Cluj-Napoca 1998, Center for Transilvanian Studies – Romanian Cultural Foundation, przeł. L. Bleoca
Paradowski Ryszard, *Idea Rosji-Eurazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa. Próba rekonstrukcji idei eurazjatyzmu,* Warszawa 1996, Szkoła Główna Handlowa, seria Monografie i Opracowania, nr 413
Paszkiewicz Henryk, *The Origin of Russia,* London 1954, George Allen and Unwin Ltd.
Paszkiewicz Henryk, *Początki Rusi,* opr. Krzysztof Stopka, Kraków 1996, Polska Akademia Umiejętności
Pawluczuk Włodzimierz, *Ukraina: polityka i mistyka*, Kraków 1998, Nomos
Pełczyński Grzegorz, *Najmniejsza mniejszość. Rzecz o Karaimach Polskich*, Warszawa 1995, Wydawnictwo Stanisław Kryciński i Towarzystwo Karpackie
Perdenia Jan, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*, Kraków 2000, Universitas
Pietkiewicz Krzysztof, *Paleografia ruska,* Warszawa 2015, Wydawnictwo DiG
Pipes Richard, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, Wydawnictwo Naukowe PWN, przeł. T. Szafar
Pipes Richard, *Rosja bolszewików,* Warszawa 2005, przeł. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum
Plokhy Serhii, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus,* Cambridge 2006, Cambridge University Press
Pringle Heather, *Plan rasy panów. Instytut naukowy Himmlera a Holocaust*, Poznań 2009, Zysk i S-ka, przeł. J. Lang
Procyk Anna, *Russian Nationalism and the Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War*, Edmonton 1995, Canadian Institute of Ukrainian Studies
***Rethinking** Ukrainian History*, red. I.L. Rudnytsky, J.-P Himka, Edmonton 1981, Canadian Institute of Ukrainian Studies
Riasanovsky Nicholas V., Steinberg Mark D., *Historia Rosji*, Kraków 2009, WUJ, przeł. A. Bernarczyk i T. Tesznar
Roux Jean-Paul, *Historia Turków*, Gdańsk 2002, Wydawnictwo Marabut

Rybakow Borys, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Warszawa 1983, Państwowy Instytut Wydawniczy, przeł. A. Olejarczuk
Sala Rose Rosa, *Krytyczny słownik mitów i symboli nazizmu*, Warszawa 2006, Wydawnictwo Sic! przeł. Z. Jakubowska, A. Rurarz
Sand Shlomo, *Kiedy i jak wynaleziono naród żydowski*, Warszawa 2001, Wydawnictwo Akademickie Dialog, przeł. H. Zbonikowska-Bernatowicz
Serczyk Władysław A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979, Zakład Narodowy im. Ossolińskich
Şiaicariu Victor, **Constantinescu** D. St., *Atlas istorico-geografic al neamului Românesc*, Bucureşti 1920, Litografia Neumann
Skrukwa Grzegorz, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej" 1914–1921*, Toruń 2008, Wydawnictwo Adam Marszałek
Słownik starożytności słowiańskich. *Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych,* T. 1–8, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński (T. 1–3), G. Labuda, Z. Stieber (T. 4–7), A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (T. 8), Wrocław-Warszawa-Kraków 1961-1991, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN
Smith Anthony D., *Nacjonalizm,* Warszawa 2007, Wydawnictwo Sic! przeł. E. Chomicka
Smith Anthony D., *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009, WUJ, przeł. M. Głowacka-Grajper
Smith Anthony D., *Kulturowe podstawy narodów*, Kraków 2009, WUJ, przeł. W. Usakiewicz
Snyder Timothy, *Czerwony książę*, Warszawa 2010, Świat Książki, przeł. M. Antosiewicz
Spuler Bertold, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, wyd. II, Wiesbaden 1965, Otto Harrassowitz
Stoczkowski Wiktor, *Ludzie, bogowie i przybysze z kosmosu*, Warszawa 2005, Państwowy Instytut Wydawniczy, przekł. R. Wiśniewski
Stryjek Tomasz, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*, Warszawa 2007, ISP PAN - Rytm
Stryjek Tomasz, *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014, ISP PAN – Wydawnictwo Naukowe Scholar
Strzelczyk Jerzy, *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984, Państwowy Instytut Wydawniczy
Strzelczyk Jerzy, *Odkrywanie Europy*, Poznań 2000, Wydawnictwo Poznańskie
Strzelczyk Jerzy, *Zapomniane narody Europy*, Wrocław 2006, Zakład Narodowy im. Ossolińskich
Studenna-Skrukwa Marta, *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*, Poznań 2014, Wydawnictwo Nauka i Innowacje
Sulimirski Tadeusz, *Sarmaci*, Warszawa 1979, PIW, przeł. A. i T. Baranowscy
Szafarzyk Paweł Józef, *Słowiańskie starożytności*, Poznań 2003, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, przeł. H.N. Bońkowski, posł. T. Lewaszkiewicz, J. Strzelczyk.

Szporluk Roman*, Imperium, komunizm, narody. Wybór esejów*, Kraków 2003, Wydawnictwo Arcana, przeł. Szymon Czarnik, Andrzej Nowak.
Szul Roman, *Język, naród, państwo: język jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2009, Wydawnictwo Naukowe PWN
Szymański Wojciech, **Dąbrowska** Elżbieta, *Awarzy – Węgrzy*, Wrocław–Warszawa––Kraków–Gdańsk 1979, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN
***The Ukraine**, 1917-1921: A Study in Revolution*, red. T. Hunczak, Cambridge (Mass.) 1977, Harvard University Press
Ulewicz Tadeusz, *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.,* Kraków 1950, Wydawnictwo Studium Słowiańskiego UJ
***Ukraina światu**. Skarby Ukrainy z kolekcji PLATAR*, Kijów–Warszawa 2008, Muzeum Narodowego Dziedzictwa Kulturowego PLATAR, Muzeum Narodowe w Warszawie
Vernadsky George, *Kievan Russia*, New Haven 1948, Yale University Press
Vernadsky George, *The Origins of Russia*, Oxford 1959, Clarendon Press
Wildman Allan K., *The End of the Russian Imperial Army*, vol. I–II, Princeton 1987, Princeton University Press
***The Wiley-Blackwell** Companion to Human Geography*, red. J.A. Agnew, J.S. Duncan., Malden-Oxford 2011, Wiley-Blackwell
Wilson Andrew, *Ukraińcy*, Warszawa 2002, Bertelsmann Media, przeł. M. Urbański
***Współczesna** Ukraina – trwałość czy rozpad?* red. K. Świder, A. Stec, T.Z. Leszczyński, Warszawa-Kraków 2015, Polskie Towarzystwo Geopolityczne
Yekelchyk Serhy, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, przeł. J. Gilewicz.
Zajączkowski Wojciech, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, Wydawnictwo MG
Zastawnyj Fedir, **Kusiński** Witold, *Ukraina. Przyroda – Ludność – Gospodarka*, Warszawa 2003, Dialog

Alfabetem cyrylickim

Andruščak V.E. i in., *Istorija Respubliki Moldova. S drevnejšych vremen do našych dnej*, Kišinev 2002, Associacija učenych Moldovy im. N. Spètarul Milesku, Tipografija Elan Poligraf
Arkas Mykola, *Istorija Ukraïny-Rusi*, Krakiv 1912, nakladom Ol'hy Arkasovoï [reprint Kyïv–Kam'janec'-Podils'kyj 2013, Istoryčnyj Kljub Cholodnyj Jar]
Artamonov Michail Illarionovič, *Očerki drevnejšej istorii chazar*, Leningrad 1937, Socèkgiz
Artamonov Michail Illarionovič, *Istorija chazar*, Leningrad 1962, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Èrmitaža
Bačyns'ka Olena, *Ukraïns'ke naselennja Prydunajs'kych zemel' XVIII – počatok XX st. (Zaselennja j ekonomične osvojennja),* Odesa 2002, Astroprint
Bahalij Dmytro I., *Vybrani praci*. T 5, cz. II. *Zaselennja Poludnevoï Ukraïny (Zaporožžja j Novorosijs'koho kraju) i perši počatky hospodarstwa i kul'turnoho rozvytku*. Z dodatkami N.D. Polons'koï-Vasylenko, Charkiv 2008, Vydavnyctvo NUA, red. V.V. Kravčenko i in.

Baran Volodymyr Danilovyč, *Davni slov'jany*, Kyïv 1998, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T. 3

Boèčko Vasyl', **Hanža** Oksana, **Zacharčuk** Borys, *Kordony Ukraïny: istoryčna retrospektyva ta sučasnyj stan,* Kyïv 1994, Osnovy

Bojko Jaroslav Vladimirovič, *Zaselenie Južnoj Ukrainy 1860-1890 gg. (istoriko-èkonomičeskoe issledovanie)*, Čerkassy 1993, Sijač

Boldyrèv Oleksandr, *Odes'ka hromada: istoryčnyj narys pro ukraïns'ke nacional'ne vidrodžennja v Odesi u 70-ti rr. – počat. XX st.*, Odesa 1994, Majak, wersja elektroniczna: http://library.org.ua/?p=55

Boldyrèv Oleksandr Vasyl'ovyč, *Odesi-600: istoryčnyj narys*, Odesa 2006, SVD M.P. Čerkasov, wyd. II

Bondar-Tereščenko Ihor, *U zadzerkalli 1910–30-ych rokiv*, Kyïv 2009, Tempora

Brajčevs'kyj Mychajlo Julijanovyč, *Pochodžennja Rusi*, Kyïv 1968, Naukova Dumka

Bunjatjan Kateryna Petrivna, **Murzin** V'jačeslav Jurijovyč, **Symonenko** Oleksandr Volodymyrovyč, *Na svitanku istorii*, Kyïv 1998, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T.1

Butkevyč Volodymyr, **Horyn'** Bohdan, **Svidzyns'kyj** Anatolij, *Krym – ne til'ky zona vidpočynku*, L'viv 1993, Poklyk Sumlinnja

Cyhankova Ella, *Schodoznavči ustanovy v Ukraïni (radjans'kyj period),* Kyïv 2007, Krytyka

Čuchlib Taras, *Kozaky ta janyčary. Ukraïna u chrystyjans'ko-musul'mans'kych vijnach 1500–1700 rr.,* Kyïv 2010, Kyèvo-Mohylans'ka Akademija

Cherlichi Patricija [Herlihy Patricia], *Odessa. Istorija 1794-1914*, Odessa 2009, przeł. z ang. V. Ovečkin, Optimum

Chromov Anatolij, *Pivdennoukraïns'ke kozactwo XIX st.: urjadovy zadumy, proekty, vtilennja*, Odesa 2014, SPD Brovkin O.V., Praci Deržavnoho archivu Odes'koï Oblasti, T. XXXIX

***Četvertyj mižnarodnyj** konhres ukraïnistiv, Odesa 26–29 serpnja 1999 r. Dopovidy ta povidomlennja. Pivden' Ukraïny. Odesa*, red. Jaroslav Isaèvyč, Odesa 1999, Astroprint

***Čornomors'ka** chvylja ukraïns'koï revoljucii. Providnyky nacional'noho ruchu v Odesi u 1917-1920 rr.*, red. Chmars'kyj Vadym Mychajlovyč, Odesa 2011, Odes'kyj Nacional'nyj Universytet im. I.I. Mečnykova

Danilov Anatolij, *Ukraïns'kyj flot: bilja džerel vidrodžennja*, Kyïv 2000, Vydavnyctvo imeni Oleny Telihy

Dnistrjans'kyj Myroslav Stepanovyč, *Etnopolityčna heohrafija Ukraïny*, L'viv 2006, Litopys, Vydavnyčyj centr LNU im. Ivana Franka

Dorošenko Dmytro, *Istorija Ukraïny 1917-1923 rr.,* T. I: *Doba Central'noj Rady*, T. II: *Ukraïns'ka Het'mans'ka Deržava 1918 roku,* Kyïv 2002, Tempora

***Dovidnyk** z istorii Ukraïny*, red. I. Pidkova, R. Šust, Kyïv 2002, Heneza

Drahomanov M. [Mychajlo], *Pro ukraïns'kych kozakiv, tatar ta turkiv*, Kyïv 1876, Tiskarnja V.I. Davidenko

Egorov Vadim Leonidovič, *Istoričeskaja geografija Zolotoj Ordy v XIII–XIV vv.*, Moskva 1985, Nauka

Encyklopedija *ukraïnoznavstva*, red. V. Kubijovyč, T. 1–11, L'viv 1993-2003 [reprint]
Èkel'čyk Serhij, *Imperija pam`jati. Rosijs'ko-ukraïns'ki stosunky v radjans'kij istoryčnij ujavi,* Kyïv 2008, Krytyka, przekł. M. Klymčuk, Ch. Čušak
Èkel'čyk Serhij, *Ukraïnofily. Svit ukraïns'kych patriotiv druhoï polovyny XIX stolittja*, Kyïv 2010, KIS
Èl'nykov Mychajlo, *Zolotoordyns'ky časy na ukraïns'kych zemljach*, Kyïv 2008, Naš čas
Èvtuch Volodymyr Borysovyč, **Troščyns'kyj** Volodymyr Pavlovyč, **Haluško** Kyrylo Jurijovyč, **Černova** Kateryna Oleksijivna, *Etnonac'ional'na struktura ukraïns'koho suspil'stva. Dovidnyk*, Kyïv 2004, Naukova Dumka
Fajtel'berg-Blank Viktor, **Savčenko** Viktor, *Odessa v èpochu vojn i revoljucij 1914-1920*, Odessa 2008, Optimum
Gajvoronskij Oleksa, *Poveliteli dvuch materikov*, T. I*: Krymskie chany XV-XVI stoletij i bor'ba za nasledstvo Velikoj Ordy*, Kiev-Bachčysaraj 2007, Oranta – Majsternja Knyhy; T. II*: Krymskie chany peršoj poloviny XVII stoletja v bor'be za samostojatel'nost' i edinovlastje*, Kiev-Bachčysaraj 2009, Majsternja Knyhy – Oranta
Golovin Nikolaj Nikolaevič, *Voennye usilija Rossii v mirovoj vojne,* Žukovskij-Moskva 2001, Kučkovo Pole
Grabovskij Aleksandr Leont'evič, *Odessa i okrestnosti*, Odessa 2010, TÈS, wyd. II
Gradov G.L. [Grigorij Leontijovyč]*, Specializacija i kompleksnoe razvitie Južnogo èkonomičeskogo rajona SSSR*, Kiev 1965, Naukova Dumka, Gosplan URSR
Gruševskij Michail Sergeevič, *Istorija ukrainskogo naroda*, Moskva 2002, Monolit--Evrolinc-Tradicija
Hapusenko Ivan Maksymovyč, *Boroť ba schidnych slov'jan za vychid do Čornoho mor'ja*, Kyïv 1966 Naukova Dumka
Holoborod'ko Jaroslav Jurijovyč, *Poljusy intelektual'noï Tavrii. Sučasni akcenty tavrijeznavstva*, Cherson 2000, Ajlant
Holubko Viktor, *Armija Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky 1917–1918. Utvorennja ta borot'ba za deržavu*, L'viv 1997, Kal'varija
Hrabovs'kyj Serhij, *Ukraïna today: pid praporom stalinizmu. Socijal'na mifolohija «najkraščoho druha fizkul'turnykiv» i joho poslidovnykiv*, Nižyn 2013, PP Lysenko M.M.
Hruševs'kyj Mychajlo, *Istorija Ukraïny-Rusy*, red. P.S. Sochan', t. I, Kyïv 1994; t. II, Kyïv 1992; t. III, Kyïv 1993; t. IV, Kyïv 1993, t. V, Kyïv 1998; t. VI, Kyïv 1995; t. VII, Kyïv 1995; t . VIII, 1995; t. IX-1, Kyïv 1996, t. IX-2, Kyïv 1997; t. X, Kyïv 1998, Naukova Dumka.
Hrycak Jaroslav, *Narys istoriï Ukraïny. Formuvannja modernoï ukraïns'koï naciï XIX-XX stolittja,* Kyïv 1996, Heneza
Hvozdyk-Pricak Larysa, *Ekonomična i polityčna vizija Bohdana Chmel'nyc'koho ta ïï realizacija v deržavi Vijs'ko Zaporoz'ke,* Kyïv 1999, Oberehy
Huržij Oleksandr Ivanovyč, **Čuchlib** Taras Vasyl'ovyč, *Het'mans'ka Ukraïna*, Kyïv 1999, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T.1
Istorija Moldavii, t. I *(od drevnejšych vremen do Velikoj Oktjabr'skoj Socialističeskoj Revolucii),* red. A.D. Udalcov, L.V. Čerepin, Kišinëv 1951, Škoala Sovetikè
Istorija Ukraïny, L'viv 1998, red. Ju. Zajcev, Svit, wyd. II

***Istorija ukraïns'koho vijs'ka** 1917–1991*, red. Ja. Daškevyč, L'viv 1996, Svit
Ivanec' Andrij, *Kryms'ka problema v dijal'nosti UNR periodu Dyrektoriï (kinec' 1918––1920 rr.),* Symferopol' 2013, Dolja
Jakovenko Natalija, *Narys istoriï Ukraïny. Z najdavnišych časiv do kincja XVIII stolittja*, Kyïv 1997, Heneza
Javornyc'kyj D.I. [Dmytro Ivanovyč], *Istorija zaporoz'kich kozakiv*, red. P.S. Sochan' i in., T. 1–3, Kyïv 1990, Naukova Dumka
Kappeler Andreas, *Rosija jak polietnična imperija*. *Vynyknennja – istorija – rozpad*, L'viv 2005, Vydavnyctvo Ukraïns'koho Katoličes'koho Universytetu, przeł. Chrystyna Nazarkevyč
Kas'janov Heorhij, *Nezhodni: ukraïns'ka intelihencija v rusi oporu 1960-80-ch rokiv*, Kyïv 1995, Lybid'
Kas'janov Heorhij, *Teoriï naciï ta nacionalizmu*, Kyïv 1999, Lybid'
Kas'janov Heorhij, *Ukraïna 1991-2007: narysy novitn'oï istoriï,* Kyïv 2008, Naš Čas
Kinan Edvard, *Rosijs'ki istoryčni mity*, Kyïv 2003, Krytyka, wyd. II.
Kolonickij Boris Ivanovič, *Simboly vlasti i borba za vlast'. K izučeniju političeskoj kul'tury rossijskoj revoljucii 1917 goda*, Sankt-Peterburg 2001, Dmitrij Bulanin
Kornilov Vladimir, *Donecko-Krivorožskaja respublika. Rasstreljannaja mečta*, Char'kov 2011, Folio
Kotljar Jurij Vadymovyč*, Vysuns'ka i Baštans'ka respubliky (do 90-ï ričnyci prohološennja),* Mykolaïv 2010, Vydavnyctvo Čornomors'koho deržavnoho uniwersytetu im. Petra Mohyly
Kotljar Mykola Fedorovyč, *Halyc'ko-Volyns'ka Rus'*, Kyïv 1998, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T. 5
Koval'čuk Mychajlo, *Nevidoma vijna 1919 roku. Ukraïns'ko-bilohvrdijs'ke zbrojne protystojannja*, Kyïv 2006, Tempora
Kravcevič Vladimir, *Ukrainskij deržavnyj flot*, Kiev 1992, Kraj
Kravčenko Val'ko, *Ukraïns'kyj Sevastopil'*, wersja elektroniczna: Ukraïns'ke žyttja v Sevastopoli – Biblioteka im. Mariï Fišer-Slyž, http://ukrlife.org/main/valiko/entre.html
Kravčenko Volodymyr, *Ukraïna, imperija, Rosija. Vybrani statti z modernoï istoriï ta istoriohrafiï,* Kyïv 2011, Krytyka
***Krym** v istoryčnych realijach Ukraïny: materialy naukovoï konferencji „Krym v istoryčnych realiach Ukraïny: Do 50-riččja vchodžennja Krymu do składu URSR",* red. Smolij V.A. i in., Kyïv 2004, Instytut Istoriï Ukraïny NANU
***Krym:** šljach kriz' viky. Istorija u zapytannjach i vidpovidjach*, red. Valerij Smolij, Kyïv 2014, Instytut Istoriï Ukraïny NANU
Kryp'jakevyč Ivan, **Hnatevyč** Bohdan, **Stefaniv** Zenon, **Dumin** Osyp, **Šramčenko** Svjatoslav, *Istorija ukraïns'koho vijs'ka*, wyd. IV, red. Jakymovyč Bohdan, L'viv 1992, Svit.
Krysačenko Valentyn, *Istorija Krymu. Kryms'ke chanstvo*, Kyïv 2000, Tvim inter
Kryžyc'kyj Serhij Dmytrovyč, **Zubar** Vitalij Michajlovyč, **Rusjajeva** Anna Stanislavivna, *Antyčni deržavy Pivničnoho Pryčornomor'ja*, Kyïv 1998, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T.2

Kulakovskij Julijan, *Prošloe Tavridy*, Kiev 2002, Stilos, wstęp Les'ja Matveeva
Kul'pin Eduard, *Zolotaja Orda. Sud'by pokolenij*, Moskva 2011, URSS
Lavriv Petro, *Istorija Pivdenno-Schidn'oï Ukraïny*, Kyïv 1996, Ukraïns'ka Vydavnyča Spilka
Lebedenko Oleksandr Mychajlovyč, **Tyčyna** Anatolij Kostjantynovyč, *Ukraïns'ke Podunav'ja: mynule ta sučasne*, Odesa 2002, Astroprint
Levit I.È., *God sud'bonosnyj: ot provozglašenija Moldavskoj Respubliki do likvidacii avtonomii Bessarabii (nojabr 1917 g. – nojabr 1918 g.)*, Kišinev 2000**,** Centralnaja Tipografija
Lobodaèv Volodymyr, *Revoljucijna stychija. Vil'nokozac'kyj ruch v Ukraïni 1917–1918 r*., Kyïv 2010, Tempora
Lukinjuk Mychajlo, *Ukraïna-Krym-Rosija: sučasne na tli minuloho abo stari mify i nova real'nist' vzajemyn,* Kyïv 2000, Biblioteka ukraïncja
Lukinjuk Mychajlo, *Oberežno: mify! Sproba systemnoho pidhodu do vysvitlennja fal'šuvan' istorii Ukraïny,* Kyïv 2013, Vydavnyctvo imeni Oleny Telihy, wyd. II
Lukinjuk Mychajlo, *Rujnujmo mify! Polemični notatky do ukraïns'ko-rosijskoï istorii z okremymy frahmentamy dyskusij avtora v Interneti*, Kyïv 2014, Ukraïns'kyj priorytet
Lytvyn Mykola, **Naumenko** Kim, *Zbrojni syly Ukraïny peršoï polovyny XX st. Heneraly i admiraly*, L'viv-Charkiv 2007, Vydavnyctvo Saga, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'jakevyča NAN Ukraïny
Magočij Pavlo Robert, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2007, Krytyka, przeł. E. Hyjdel, S. Hračova
Magočij Pavlo-Robert, *Krym: naša blagoslovenna zemlja*, Užhorod 2014, Vydavnyctvo V. Padjaka, przeł. O. Sydorčuk, N. Kuško
Makarčuk Stepan Arsentijovyč, *Etnična istorija Ukraïny: Navčalnyj posibnyk*, Kyïv 2008, Znannja
Mal'gin Andrej, *Russkaja Riv'era. Kurorty, turyzm i otdych v Krymu v epochu Imperii. Konec XVIII – načalo XX v.,* Simferopol' 2006, SONAT
Mamčak Myroslav, *Čornomors'kyj Flot. Kursom do Ukraïny*, Sevastopol' 2013, Prosvita
Markevič Nikolaj, *Istorija Maloj Rossii*, T.1., Moskva 1842, Tipografija Avgusta Semena, wersja elektroniczna http://library.kr.ua/elib/markevich/tom1/index.html [dostęp: 31.09.2015]
Markov Evhen, *Narysy Krymu*. *Kartyny kryms'koho žyttja, istorii ta pryrody*, Kyïv 2007, Tempora, przeł. Serhij Ivanjuk
Martin Teri, *Imperija nacional'noho vyrivnjuvannja. Naciï ta nacionalizm u Radians'komy Sojuzi (1923-1939 roky),* przeł. S. Vakulenko, Kyïv 2013, Krytyka
Medvedenko Natal'ja Aleksandrovna, *Problemy archeologii i istorii chazarskogo kaganata v issledovanii M.I. Artamonova*, Voronež 2004, http://www.hagahan-lib.ru/library/problemi-arheologii-i-istorii-kaganata.html [dostęp: 5.09.2014]
Mel'tjuchov Michail, *Bessarabskij vopros meždu mirovymi vojnami 1917–1940*, Moskva 2010, Veče
Mitrochin Nikolaj, *Russkaja partija. Dviženie russkich nacionalistov v SSSR 1953–1985*, Moskva 2003, Novoe literaturnoe obozrenie

Mozolevs'kyj Borys Mykolajovyč, *Etnična heohrafija Skifiï*, Kyïv 2013, Starodavnyj Svit
Mozolevs'kyj Borys Mykolajovyč, *Skifs'kyj step*, Kyïv 1983, Naukova Dumka
Nalyvajko Serhij, *Etnična istorija Davn'oï Ukraïny*, Kyïv 2007, Èvšan-zillja
Narysy *starodavnoï istoriï Ukraïns'koï RSR*, red. Bibikov S.M. i in., Kyïv 1957, Vydavnyctvo Akademiï Nauk Ukraïns'koï RSR
Nasonov A.N. *„Russkaja Zemlja" i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva*, Moskva 1951, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR
Novitni mify *ta falšyvki pro pochodžennja ukraïnciv,* red Ju. Olijnyk, Kyïv 2008, Tempora
Olijnykiv Oleh, *Čornomorščyna čy Novorosija?* Odesa 2007, Druk
Olijnykiv Oleh, *Stežky ridnoho kraju i sercja*, Odesa 2008, Druk
Olijnykiv Oleh, *Ukraïn'ci u kryms'kij vijni*, Odesa 2004, Majak
Omel'jančuk I.V., *Černosotennoe dviženije v Rossijskoj imperii (1901–1914),* Kiev 2007, MAUP
Omeljanovyč-Pavlenko Mychajlo, *Spohady ukraïns'koho komandarma*, red. Ja. Tynčenko, Kyïv 2002, Planeta ljudej
Ot kimmerijcev *do krymčakov. Narody Kryma s drevnejšych vremen do konca XVIII v.*, red. I.N. Chrapunov, A.G. Gercen, Simferopol' 2007, Dolja
Petrov Viktor, *Pochodžennja ukraïns'koho narodu*, Regensburg 1947, Ukraïns'ka Students'ka Hromada pry UTHI v Regensburzi, wersja elektroniczna: http://shron.chtyvo.org.ua/Petrov/Pokhodzhennia_ukrainskoho_narodu.pdf [dostęp: 11.04.2015]
Petrov Viktor Platonovyč, *Etnohenez slov'jan. Džerela, etapy rozvytku i problematyka*, Kyïv 1972, Naukova Dumka
Petrov Viktor Platonovyč, *Skify. Mova i etnos*, Kyïv 1968, Naukova Dumka
Pirko Vasyl' Oleksijovyč, *Zaselennja i hospodars'ke osvojennja Stepovoï Ukraïny v XVI--XVIII st.,* Donec'k 2004, Schidnyj vydavnyčyj dim
Plochij Serhij, *Kozac'kyj mif. Istorija ta nacijetvorennja v epochu imperij,* Kyïv 2013, Laurus, przeł. M. Klymčuk
Plochij Serhij, *Velikyj peredil. Nezvyčajna istorija Mychajla Hruševs'koho*, Kyïv 2011, Krytyka, przeł. M. Klymčuk
Polons'ka-Vasylenko Natalija, *Istorija Ukraïny*, Kyïv 2002, Lybid, 4-te vyd.; T. 1: *Do seredyny XVII stolittja*; T. 2: *Vid seredyny XVII stolittja do 1923 roku*.
Pol'ovyj Renat, *Kubans'ka Ukraïna*, Kyïv 2002, Diokor
Popovyč Myroslav, *Narys istoriï kul'tury Ukraïny*, Kyïv 1998, ArtEk
Portnov Andrij, *Istoriï istorykiv. Oblyčča j obrazy ukraïns'koï istoriohrafiï XX stolittja*, Kyïv 2011, Krytyka
Pricak Omeljan, *Pochodžennja Rusi.* t. I: *Starodavni skandynavs'ki džerela (krim islands'kych sag),* Kyïv 1997, Instytut Schodoznavstva im. A. Kryms'koho NANU; t. II: *Starodavni skandynavs'ki sagy i Stara Skandynavija*, Kyïv 2003
Problemy *intehraciï kryms'kych repatriantiv v ukraïns'ke suspil'stvo. Zbirnyk materialiv seminaru Kyïvs'koho projektu Instytutu Kennana ta Instytutu polityčnych i etnonacional'nych doslidžen' NAN Ukraïny,13-14 travnja 2004 r.,* red. I.F. Kuras i in., Kyïv 2004, Stylos

Rajnov Boris*, Očerk istorii Kilii,* Izmail 2003, Smil
Reènt Oleksandr, *Ukraïna v impers'ku dobu (XIX – početok XX st.),* Kyïv 2003, Instytut Istoriï NANU
Roman'ko Oleg Valentinovič, *Krym pod pjatoj Gitlera. Nemeckaja okkupacionnaja politika v Krymu 1941-1944 gg.,* Moskva 2011, Veče
Rossìja. *Polnoe geografičeskoe opisanìe našego Otečestva***,** red. V.P. Semenov-Tjan"-Šanskij, T. XIV: *Novorossìja i Krym",* S.-Peterburg" 1910, Izdanìe A.F. Devrìena, reprint Char'kov 2011, Saga
Rudnyc'kyj Stepan*, Čomu my chočemo samostijnoï Ukraïny*, red. O.I. Šablij, L'viv 1994, Svit
Rusyna Olena Volodymyrivna, *Ukraïna pid tataramy i Lytvoju*, Kyïv 1998, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T. 6
Rybakov Borys Aleksandrovič, *Gerodotova Skifija. Istoriko-geografičeskij analiz*, Moskva 1979, Nauka
Safargaliev Magamet Garifovič, *Raspad Zolotoj Ordy*, Saransk 1960, Mordovskoe Knižnoe Izdatel'stvo
Savčenko Viktor, *Avantjuristy graždanskoj vojny*, Moskva 2000, Folio
Savdari Janoš, *Gavan' Sčastlivoj Sud'by. Dokumental'naja povest' o stroitel'stve i razvitii il'ičevskogo morskogo torgovogo porta (1958-2008)*, Odessa 2008, Èkologija
Sedov Valentin Vasil'evyč, *Proischodžennie i rannjaja istorija slavjan*, Moskva 1979, Nauka
Seheda Serhij, *U pošukach predkiv. Antropolohija ta etnična istorija Ukraïny*, Kyïv 2012, Naš čas
Serhijčuk Volodymyr, *Etnični meži i deržavnyj kordon Ukraïny,* Kyïv 2008, PP Serhijčuk M.I.
Serhijčuk Volodymyr, *Mors'ki pochody zaporožciv*, Kyïv 1992, Fotovideoservis
Serhijčuk Volodymyr, *Ukraïns'kyj Krym*, Kyïv 2001, Ukraïns'ka Vydavnyča Spilka
Serhijčuk Volodymyr, *Vsevolod Petriv*, Kyïv 2008, PP Serhijčuk M.I.
Sidak V., **Ostaško** T., **Brons'ka** T., *Polkovnyk Petro Bolbočan. Trahedija ukraïns'koho deržavnyka*, Kyïv 2004, Tempora
Smolij Valerij Andrijovyč, **Stepankov** Valerij Stepanovyč, *Ukraïns'ka nacional'na revoljucija XVII st. (1648-1676 rr.),* Kyïv 1999, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T.7
Solomonova *Červona Zirka*, red. L. Belej, Kyïv 2012, Tempora
Sossa Rostyslav Ivanovyč, *Istorija kartohrafuvannja terytoriï Ukraïny*, Kyïv 2007, Lybid'
Sovetskaja istoriografija *Kievskoj Rusi,* red. V.V. Mavrodin, Leningrad 1978, Nauka
Stachiv Matvij, *Ukraïna v dobi Dyrektoriï UNR*, T I-VII, Skrenton 1962-1968, Naukove Tovarystvo im. Ševčenka
Subtel'nyj Orest, *Ukraïna: istorija*, Kyïv 1993, Lybid, wyd. III, przeł. Ju. Ševčuk
Sušyns'kyj Bohdan, *Lycary prymors'koho stepu. Istorija Čornomors'koho kozactwa XVIII-XX stolit'*, Odesa 2000, Slov'janija-XXI
Šabul'do Feliks Mychajlovyč, *Syn'ovods'ka problema: možlyvyj sposob ïï rozv'jazannja*, Kyïv 1998, Instytut Istoriï Ukraïny NAN Ukraïny

Šabul'do Feliks Michajlovič, *Zemli Jugo-Zapadnoj Rusi v sostave Velikogo Knjažestva Litovskogo*, Kiev 1987, Naukova Dumka
Šandra Valentyna, *Heneral-hubernatorstva v Ukraïni: XIX – počatok XX st.,* 1998, Instytut Istoriï Ukraïny NAN Ukraïny
Šankovs'kyj Lev, *Ukraïns'ka Halyc'ka Armija*, L'viv 1999, Naukove tovarystvo im. Ševčenka
Škvarec' Valentyn Pavlovyč, *Mykola Mykolajovyč Arkas: žyttja, tvorist', dijal'nist'. Monohrafija*, Odesa 2012, Tetra, wersja elektroniczna: http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/149-elektronna-biblioteka/639-mikola-mikolaovich-arkas-zhittya--tvorchist-diyalnist-rozdil-1-2?showall=1&limitstart=
Škvarec' Valentyn Pavlovyč, **Horburov** Èvhen Hryhorovyč, **Horburov** Kyryl Èvhenovyč, *Povoènna ta sučasna Mykolaïvščyna*, Mykolaïv 2008, Šamraj
Ščerbakivs'kyj Vadym, *Formacija ukraïns'koï naciï*, Nju Jork 1958, Hoverlja
Ščytjuk Mykola Mykolajovyč, **Kozyrev** Oleh Serhijovyč, *Hromads'ko-polityčna dijal'nist' Volodymyra Mal'ovanoho (1847-1893 rr.),* Mykolaïv 2014, Mykolaïvs'kyj nacional'nyj universytet im. V.O. Suchomlyns'koho
Terenožkin A.I., *Kimmerijcy,* Kiev 1976, Naukova Dumka
Tereščenko Ju., **Ostaško** T., *Ukraïns'kyj patriot z dynastii Habsburhiv*, Kyïv 2008, Tempora
Toločko Aleksej, *Kievskaja Rus' i Malorossija v XIX veke*, Kiev 2012, Laurus
Toločko Oleksij Petrovyč, **Toločko** Petro Petrovyč, *Kyïvs'ka Rus'*, Kyïv 1998, Kyïv 1998, Al'ternatyvy, seria Ukraïna kriz' viky, T.4
Toločko Petro Petrovyč, *Kočevye narody stepej i Kievskaja Rus',* Kiev 1999, Abris
Toločko Petro Petrovyč, *Vid Rusi do Ukraïny. Vybrani naukowo-populjarni, krytyčni ta publicystyčni praci,* Kyïv 1997, Abrys
Trembic'kyj Volodymyr, *Nacional'nyj hymn „Šče ne vmerla Ukraïna" ta inši ukraïns'ki hymnovi pisni,* L'viv 2003, Naukove Tovarystvo im. Ševčenka
Turčenko Fedir, **Turčenko** Halyna, *Pivdenna Ukraïna: modernizacija, svitova vijna, revoljucija (kinec' XIX st. – 1921 r.)*, Kyïv 2003, Heneza
Turčenko Halyna, *Pivdenna Ukraïna na zlami epoch (1914-1921 rr.),* Zaporižžja 2005, Prosvita
Turčenko Halyna, *Pivdennoukraïns'kyj rehion u konteksti formuvannja modernoï ukraïns'koï naciï (XIX – perša čvert' XX st.)*, Zaporižžja 2008, Zaporiz'kyj nacional'nyj universytet
Tynčenko Jaroslav, *Oficers'kyj korpus Armiï Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky (1917––1921),* T. I, Kyïv 2007, Tempora
Tynčenko Jaroslav, *Ukraïns'ki zbrojni syly: berezen' 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizacija, čysel'nist' bojovi dii),* Kyïv 2009, Tempora
Tynčenko Jaroslav, *Vijs'kovo-mors'ki syly Ukraïny 1917-1921*, Kyïv 2012, Tempora
Ukraïna – mors'ka *deržava*, red. V.D. Dmytrijev, Odesa 2001, Majak
Ukraïna: procesy *naciotvorennja*, red. Andreas Kappeler, Kyïv 2011, Vydavnyctvo „K.I.S."
Ukraïns'ka Radjans'ka *Encyklopedija*, red. M.P. Bažan, t. 1-17, Kyïv 1959–1965

Uzberehy *Božoï riky. Istoryčnyj kalendar Mykolaïvščyny 1703-2003*, red. V.O. Žadko, Kyïv 2003, SPD Žadko VO

Velťman Aleksandr, *Attila i Rus' IV i V věka. Svod" istoričeskich" i narodnych" predanij*, Moskva 1858, Universitetskaja Tipografija

Velyka *istorija Ukraïny vid najdavnišych časiv*, red. M. Holubec', wstęp I. Kryp'jakevyč, Kyïv 1993, Globus

Velyka Vijna *1914-1918 rr. i Ukraïna*, T. I, red. O. Reènt, Kyïv 2014, Klio

Venelin Jurìj, *Drevnìe i nyněšnìe Bolgare v" otnošenìi k" Rossìjanam". Istoriko-Kritičeskja izyskanja*, Moskva 1829, Universitetskaja Tipografija

Veryha Vasyl', *Vyzvolni zmahannja v Ukraïni 1914-1923*, T. 1-2, L'viv 1998, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'jakevyča NAN Ukraïny

Vinckovs'kyj Taras, *Formuvannja i dijal'nist' orhaniv vlady Central'noï Rady na Pivdni Ukraïny*, Sumy 2012, TOV Drukars'kyj dim Papirus

Vojtovyč Leontij, *Formuvannja kryms'kotatars'koho narodu. Vstup do etnohenezu,* Bila Cerkva 2009, Vyd. O. Pšonkivs'kyj

Vol'vač Petro, *Ukraïns'ka provesin' Krymu*, Simferopol' 2008, Dolja

Zarubin Aleksandr Georgievič, **Zarubin** Vjačeslav Georgievič, *Bez pobeditelej. Iz istorii Graždanskoj vojny v Krymu,* Simferopol' 2008, AntikvA

B) ARTYKUŁY

Alfabetem łacińskim

Balcer Adam, *Ukraina – nie taka prosta historia*, „Nowa Europa Wschodnia" 2012, nr 3-4 (XXXV)

Błaszczyk Grzegorz, *Współdziałanie wojsk Polski i Litwy w obronie kresów południowo-wschodnich obu państw (do 1569 r.)*, w: *Poznań – Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, red. Z. Wojtkowiak, Poznań 2010

Chirtoagă Ion, **Chirtoagă** Valentina, *Die Nomaden im Südostens Moldovas und auf dem Balkan im 16.-17. Jahrhundert*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007

Czamańska Ilona, *Mołdawia i Wołoszczyzna w stosunkach polsko-tureckich XV-XVII wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" IV 1989

Czamańska Ilona, *„Dzikie Pola" – strefa pogranicza między koczowniczym a osiadłym trybem życia w północno-zachodniej części basenu Morza Czarnego*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007

Deletant Dennis, *Genoese, Tatars and Rumanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century*, „The Slavonic and East European Review" vol. 62, No. 4, 1984

Deletant Dennis, *Moldavia between Hungary and Poland, 1347-1412*, „The Slavonic and East European Review" vol. 64, No. 2, 1986

Dudek Jarosław, *Ludy tureckie w Cesarstwie Bizantyjskim w latach 1025-1097*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007

Gąsiorowski Stefan**,** *Między Rosją, Persją i Turcją. Życie i działalność Seraja Szapszała w latach 1873-1927*, w: *Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy*, red. Ewa Siemieniec-Gołaś i Jordanka Georgijewa-Okoń, Kraków 2010, WUJ

Giosan Liviu, **Filip** Florin, **Constantinescu** Stefan, *Was the Black Sea catastrophically flooded in the early Holocene? (abstract),* Wood Hole Oceanographic Institution, 2008, http://www.whoi.edu/cms/files/Giosan_et_al-all_46963.pdf [26.02.2014]

Gorun Dmitrij Aleksandrowicz, *Mity współczesnej Ukrainy: krótki przegląd*, „Sprawy Narodowościowe" seria nowa, 2002, zesz. 21.

Haldon John, *Social élites, wealth and power*, w: *A Social History of Byzantium*, red. tenże, Chichester–Oxford–Malden2009, Wiley-Blackwell

Hauziński Jerzy, *Mehmed II Zdobywca pierwszym cesarzem Imperium Osmańskiego*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" IV 1989

Jędraszczyk Katarzyna, *Karaimi krymscy – ginąca mniejszość*, „Sprawy Wschodnie" 2004, zeszyt 2-3 (6-7)

Kardaś Szymon, **Popowski** Sławomir, **Wasiliew** Alieksiej, **Studenna-Skrukwa** Marta, *Panel ekspercki – Russkij Mir: wspólnota wyobrażona czy rosyjskie soft power?*, red. Grzgeorz Skrukwa, w: *Rosja w XXI wieku. Zagrożenia. Wyzwania. Perspektywy*, red. Marta Studenna-Skrukwa, Anna Stryjakowska, Poznań 2014, http://www.e--wydawnictwo.eu/Document/DocumentPreview/4353

Kijas Artur, *Ruś i stepowcy w epoce Słowa o wyprawie Igora*, w: *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*, red. Błaszczyk Grzegorz, Kijas Artur, Poznań 1994, Wielkopolska Agencja Wydawnicza

Kijas Artur, *Małe ludy koczownicze – Berendejowie, Czarni Kłobucy, Bierładnicy a Ruś Kijowska*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007

Kizilov Mikhail, *Modernizacja i dejudaizacja karaimskiej gminy w międzywojennej Polsce*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2009 nr 2 (230)

Klejn Zbigniew, *Spór o pochodzenie Protobułgarów i Gagauzów*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV, 2007

Klemenčič Simona, *Ve rov ne curri (Ali smo Slovenci Veneti in zakaj ne?),* „Zgodovina za vse" 2007, T. XIV, nr 2

Kołodziejczyk Dariusz, *Khan, caliph, tsar and imperator: the multiple identities of the Ottoman sultan*, w: *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*, red. Bang Peter Fibiger, Kołodziejczyk Dariusz, Cambridge 2012, Cambridge University Press

Marciniak Włodzimierz [wywiad z], *Rosja wcale nie chce Donbasu. Woli go zostawić Ukrainie jako problem*, rozm. M. Sutowski, „Krytyka Polityczna" 18.02.2015, www.krytykapolityczna.pl

Mulholland J. Kim, *The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919,* „Cahiers du monde russe et soviétique" 1981, T. 22, nr 1

Olszański Tadeusz Andrzej, *Między Księgą Wełesa a Rękopisem Wojnicza. Legenda odnalezienia ‚Księgi' - od zmyślenia do kultu,* Taraka*,* 2009, www.taraka.pl

Paleczny Tadeusz, *Kontrowersje teoretyczne wokół socjologicznych ujęć nacjonalizmu,* „Sprawy Narodowościowe" seria nowa, T. III, 1994, zesz. 2 (5).

Pawelec Mariusz, *Listy do Wilna. Seraja Szapszał jako korespondent Ananiasza Zajączkowskiego*, „Almanach Karaimski" 2013, vol. 2

Paziewski Tomasz, *„Ukraina rodem z Trypola". O próbie włączenia archeologicznej kultury trypolskiej do pamięci zbiorowej Ukraińców,* „Sensus Historiae" vol. XIV (2014/1).
Petrukhin Vladimir Ya., *The decline and legacy of Khazaria*, w: *Europe Around the Year 1000*, red. P. Urbańczyk, Warszawa 2001, DiG
Pietkiewicz Krzysztof, *Początki państwowości litewskiej,* w: *Poznań – Wilnu. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, red. Z. Wojtkowiak, Poznań 2010
Plokhy Serhii, *The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology,* „Journal of Contemporary History"2000, vol. 35 (3)
Poloczek Sławomir, *Naziści i Goci*, „Archeologia Żywa" 2010, nr 3 (49)
Popa-Lisseanu Gheorghe, *Introducere,* w: *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. XII: *Brodnicii,* red. tenże, Bucureşti 1938, Tipografia „Bucovina" I.E. Toroutiu
Portnow Andrij, *Dwaj historycy w jednym Lwowie*, „Nowa Europa Wschodnia" 2011, nr 5 (XIX)
Proeva Nade, *Savremeni makedonski mit kao odgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilirizam, bugarski pantrakizam i grčki panhelenizam*, „Zgodovinski časopis" 2010, T. 64, nr 1-2 (141)
Skrukwa Grzegorz, *Bołhradzkie wojny regionałów. Przedwyborcze konflikty w ukraińskiej partii władzy – studium przypadku z Podunawia*, „Spojrzenie na Wschód" nr 2 (5) 2012
Skrukwa Grzegorz, *Ukraińcy i Morze Czarne. Nacjonalistyczna geografia w postradzieckiej rzeczywistości*, „Sensus Historiae" vol. XII, 2013/3.
Stachowski Marek, *Marr i Marryzm*, „LingVaria" R. VIII, 2013, nr 2 (16)
Szabuldo Feliks, *Czy istniał jarłyk Mamaja na ziemie ukraińskie?*, przekł. K. Pietkiewicz, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", T. IX, 2003
Tolochko Oleksiy, *Kievan Rus' around the year 1000*, w: *Europe Around the Year 1000*, red. Przemysław Urbańczyk, Warszawa 2001, DiG
Troskovaite Dovile*, Identity in Transition: The Case of Polish Karaites in the First Half of the 20th Century,* „Codrul Cosminului" 2013, vol. XIX, nr 2.
Voytovych Leontiy, *Ruś Halicka a Bizancjum od XI do XIV wieku: wybrane problemy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne" 2011, zesz. 138
Weaver Eric Beckett, *Madness in the media: political extremism and beliefs in historical primacy*, „Sprawy Narodowościowe" seria nowa, R. 2005, z. 26
Williams Brian Glyn, *The Ethnogenesis of the Crimean Tatars. A Historical Re-interpretation*, „Journal of the Royal Asiatic Society" 2001, vol. 11, part 3

Alfabetem cyrylickim

Alpatov V.M., *Marr, marrizm i stalinizm*, „Filosofskie issledovanija" 1993, nr 4, s. 271-288, wersja elektroniczna: http://russcience.chat.ru/papers/alp93sp.htm [dostęp: 11.04.2014]
Andrèèv Vitalij, *V. Petrov: kar'jera ukraïns'koho radians'koho akademičnoho včenoho ta vidnosyny z vladoju (1920-ti – 1941 rr.).* „Istoriohrafični doslidžennja v Ukraïni" 2012, vyp. 22, s. 682-712

Andrèèv Vitalij, *Skifs'ki studiï Viktora Petrova*, „Pivdennyj archiv. Istoryčni nauky: zbirnyk naukowych prac'", 2009, vyp. 30, s. 138-147.
Andrèèv V.[italij] M., *Viktor Petrov: „skifs'kyj siužet" intelektual'noï biohrafiï*, „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2010, nr 2, s. 190-202
Bačyns'ka O.A. [Olena Anatolièvna] A., *Administratyvnyj ustrij ta upravlinnja Dunajs'koho Kozac'koho Vijs'ka. 1828-1868 rr*., „Zapyski istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho uniwersytetu" T. 7, 1998
Bačinskij A.D. [Anatolij Diomidowič], **Vaščenko** V.P. [Viktor Petrovič], **Kul'čickij** S.V. [Stanislav Vladislavovič], *Izmenenija administrativno-teritorial'nogo delenija Odesščiny (konec XVIII v. – 1975 g.),* „Pivdennyj Zachid. Odesyka" 2012, vyp. 13
Borzenko Oleksandr Ivanovyč, *Kvitčyn narys «Holovatyj» i Ševčenkove poslannja «Do Osnov'janenka»: dva pohljady na ukraïns'ku istoriju* , „Visnyk Charkivs'koho nacional'noho uniwersytetu im. V.N. Karazina", 2013, nr 1048, seria Filologija, T. 67.
Čmyr Svitlana Hryhorivna, *Odes'ka hromada v ukraïns'komu nacional'nomu rusi (kinec' XIX – počatok XX st.)*, „Pivdenna Ukraïna" 1998, T. 2.
Daškevyč Jaroslav, *Ukraïna na meži miž Schodom i Zachodom (XIV-XVIII st.),* „Zapysky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka" 1991, T. CCXXII: *Praci istoryko-filosofs'koï sekciï*,
Fedoriv Serhij, *Kozaky po statutu genuzezs'kych kol'oniï*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. V, 1933, nr 9-10.
Fedorov Serhij, *Jak rozkozačuvaly bužs'ke vijs'ko*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. VII, 1935, nr 7/8.
Fedorov Serhij, *Azov*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. X, 1938, nr 6.
Hajdaj O.M., *Mykolaïvs'ke ukraïns'ke tovarystvo „Prosvita" v borot'bi za rozvytok ukraïns'koï osvity na počatku XX stolittja*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho universytetu" T. 8, 1999
Halajčuk B., *Chto uviln'nyv 1918. r. Krym vid bolševykiv*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. X, 1938, nr 9
Halenko Oleksandr, *Soromic'ka istorija*, „Krytyka" 2003, nr 9 (71)
Halenko Oleksandr, *Bytva rosijs'koho flotu z Kryms'kym chanatom,* „Krytyka" 2008, nr 9 (131)
Haluško Kirylo, *Velyka iluzija L'va Humil'ova: pryklad perevtilennja novators'koï hipotezy u psevdonaukove včennja*, „Den' – Ukraïna Incognita" 25.01.2013, http://incognita.day.kiev.ua [dostęp: 7.09.2014]
Holovko Julija Ivanivna, *Dejaki pytannja istoriï Azovs'koho kozac'koho vijs'ka (do 130-riččja likvidaciï Azovs'koho kozactva),* „Pivdenna Ukraïna" 1996, T. 1
Hončaruk Taras, **Družkova** Iryna, *Odesyty – ministry urjadiv Ukraïns'koï Deržavy het'mana P. Skoropads'koho: materialy do istoryčnych portretiv Serhija Hutnyka ta Heorhiija Afanas'èva*, „Čornomors'ka mynuvšyna" T. 6., 2011.
Hromenko S., *Jak kozaky z kryms'kymy tataramy Krym vid turkiv boronyly*, Oficijnyj veb-sajt Ukraïns'koho instytytu nacional'noï pam'jati, 2014, www.memory.gov.ua [17.02.2014]
Hrybovs'kyj Vladyslav Volodymyrovyč, *Nohajs'ke kozac'ke vijs'ko: peredumovy i proces formuvannja*, „Pivdenna Ukraïna" 2001, T. 6

Hrybovs'kyj Vladyslav Volodymyrovyč, *„Kozac'ki" formuvannja nohajciv na počatku XIX st.,* „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 16, 2005
Hujvyk O.V., *Misce Azovs'koho kozac'koho vijs'ka v vijs'kovij strukturi Rosij'skoï imperiï,* „Pivdenna Ukraïna" 1996, T. 1.
Kappeler Andreas, Kravčenko Volodymyr, Vul'f Larri, Plochij Serhij, Braun Kejt, Lep'javko Serhij, Kucmani Bjorris, *«Poverch kordonu»: koncepcija prykordonnja jak ob'èkt doslidžennja,* „Ukraïna Moderna" nr 18, 2011.
Kardaš T.V., *Etnični karty terytoriï Ukraïny u praci P.P. Čubyns'koho «Praci etnohrafično-statystyčnoï ekspedyciï v Zachidno-Rus'kyj kraj»,* „Časopys kartohrafiï" 2013, nr 6.
Kyrčanov Maksym Valerevič, *Krym jak „misce pam'jati": problemy intelektual'noï intehraciï v ukraïns'kyj prostir,* „Sovremennye naučnye issledovanija i innovacii" 2011, nr 4, http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1959 [dostęp: 5.02.2015]
Kolisnyk Jurij, *Zasyllja polityčnoï cenzury v informacijnomu prostori URSR*, „Visnyk L'vivs'koho Universytetu" 2011, vyp. 35.
Korolenko B., *Šachin-Hirej: sokil, vpol'ovannyj dvoholovym orlom*, Oficijnyj veb-sajt Ukraïns'koho instytytu nacional'noï pam'jati, 2014, www.memory.gov.ua
Kosačev K.,. **Bomeško** B.G., *Bessarabskaja SSSR: k istorii nesostojavšego proekta*, „Pridestrove XXI", www.pmr21.info [1.12.2015]
Kotenko Anton Leonidovyč, *Etnohrafično-statystyčna ekspedycija P. Čubyns'koho v Pivdenno-Zachidnyj kraj*, „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2014, nr 3
Kotljar Jurij Vadymovyč, *Nove pro typolohiju selans'kych povstan'* na *Pivdni Ukraïny,* „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho universytetu" T. 4, 1997
Kotljar Jurij Vadymovyč, *Vysuns'ka narodna respublika,* „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 1996, nr 1
Kozyrev Oleh Serhijovyč, *Hromads'ko-polityna dijal'nist' Volodymyra Mal'ovanoho v odes'kyj period (1870-1879)*, „Naukovi praci Čornomors'koho deržavnoho uniwersytetu im. Petra Mohyly", 2012, seria *Istorija*, T. 180, nr 168.
Kožekin Anatolij Heorhijovyč, *Sevastopol' 1854–1855 rr. – čyja slava?* „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 1995, nr 3
Kulakov V.V., **Kaširina** A.I., *Vnešnjaja i vnutrešnjaja politika belogo režma na Juge Rossii (1918–1920 gg.).* „Kul'turnaja žyzn' Juga Rossii" 2009, nr 2 (31)
Kul'čyc'ka Olena Vasylivna, *Hromads'ka dijal'nist' «Prosvit» pivdnja Ukraïny na počatku XX st.***, „Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu «Kyèvo-Mohylans'ka akademija»", 2003, T. 21 – Istoryčni nauki**
Kušnir V'jačeslav Hryhorovyč, *Ukraïnci Odesy: do analizu etnohrafičnoï spadščyny O.I. Markevyča*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 16, 2005
Kuz'muk Oleksij Serhijovyč, *Pseudonaukovi teoriï etnohenezu ukraïnciv ta ïchnij vplyv na suspil'nu svidomist'*, „Stratehični priorytety" 2009, nr 2 (11)
Los'kyj Ihor, *Mychajlo Čajkivs'kyj i Ukraïna*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. VI, 1934, nr 4
Ložešnyk Alisa, *Učast' staršyny v orhanizaciï čornomors'koho kozac'koho vijs'ka ta joho voènnych dijach v Buho-Dnistrovs'komu mežyričči,* „Pivdennyj Zachid. Odesyka" 2011, vyp. 12.

Ložešnyk Alisa, *Ostannij košovyj otaman Zadunajs'koï Siči Josyp Hladkyj: šljach do vlady*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" 2012, vyp. 13
Magočij Pavlo Robert, *Evropejs'ka Ukraïna čy evrazijs'ka Malorosija?* „Krytyka" 2014, R. XVIII, nr 9-10 (203-204).
Malenko Ljudmyla Mychajlivna. *Do pryčyn stvorennja ta likvidaciï pivdennoukraïns'kych kozac'kych vijs'k v ostannij čverti XVIII – XIX stolittja*, „Pivdenna Ukraïna" 2001, T. 6.
Mohul'ova Svitlana Mykolaïvna, *Perši kroky Zadunajs'koho kozactva: pro pryčyny perechodu Zaporožciv do Tureč̌čyny,* „Pivdenna Ukraïna" 1996, T. 2.
Muzyčko Oleksandr, *Odes'ka intelihencija na zlami epoch: profesory Ivan Lynnyčenko ta Volodymyr Lazurs'kyj v istoriï Odesy*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 7, 2009
Muzyčko Oleksandr, *Odes'kyj istoryk Ivan Bondarenko: naukovec' u leščatach hromadskos'ti*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 9, 2010
Muzyčko Oleksandr, *Rid Smolens'kych v istoriï ukraïns'koï kul'tury: populjaryzatory, metodolohy, kozakoznavci,* „Čornomors'ka Mynuvšyna" T. 6, 2011
Muzyčko Oleksandr, *Odes'kyj period žyttja Oleksandra Hruševs'koho (osin' 1906 – osin' 1908 rr.): formuvannja osnov odes'koï istoryčnoï ukraïnistyky,* „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 12, 2011
Muzyčko Oleksandr, *Lyst jaltyncja K. Vojtenka do odesyta M. Komarova – material do doslidžennja social'noï bazy ukraïns'koho nacional'noho ruchu na pivdni Ukraïny*, „Pivdennyj Zachid. Odesyka" T. 13, 2012
Mychajlov V. V., *Polityčne protystojannja neformal'nych hromads'kych ob'jednan' ta Komunistyčnoï partiï na Odeščyni naprykinci 80-ch – na počatku 90-ch rr. XX st.*, „Naukovi praci istorynoho fakul'tetu Zaporiz'koho nacional'noho universytetu" 2013, vyp. XXXV
Mysečko Anatolij Ivanovyč, *Pro vidnosyny ukraïns'koï hromads'kosti Odesy ta vlady naprykinci XIX – na počatku XX st.,* „Intelihencija i vlada" T. 1, 2003.
Mysečko Anatolij Ivanovyč, *Do spivpraci È. Ch. Čykalenka z Odes'koju ukraïns'koju „Hromadoju" ta „Prosvitoju" naprikinci XIX – počatku XX st.,* „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 15, 2004
Nemčenko Halyna, *Teatr koryfeïv i Pivdenna Ukraïna*, „Visnyk Tavrijs'koï fundaciï" T. 6, 2009, http://prosvilib.at.ua/index/vtf_06_07/0-229
Obraščenie *issledovatelej istorii Odessy*, Institut Istoričeskoj Urbanistiki, www.ri-urbanistory.org.ua
Olenkovs'kyj Mykola, *Borys Mozolevs'kyj – ukraïnec', jakoho varto pam`jataty,* „Visnyk Tavrijs'koï fundaciï" T. 5, 2011
Pačeva Valentyna Mykolaïvna, *Pereselennja ukraïnciv i rosijan z Bessarabiï ta Dobrudži do Pivničnoho Pryazov'ja j Krymu u 1861-1862 rokach*, „Pivdenna Ukraïna" 1999, T. 5.
Parchomenko Vladimir, *Kievskaja Rus' i Chazarija*, „Slavia" R. VI 1927-1928
Pater Val'ter [Pater Walter], **Topols'kyj** Vèslav [Topolski Wiesław], *Pid ukraïns'kym i pol's'kym praporamy. Vice-admiral Èžy Svirs'kyj,* „Vijs'kovo-istoryčnyj al'manach" 2002, nr 2 (5).
Petrenko Ivan, *Deščo z istoriï „1-ho Huculs'koho polku mors'koï pichoty",* „Litopys Červonoï Kalyny" 1934, nr 2.

Petruchin V. Ja. [Vladimir Jakovlevič], *Vikingi na Zapade i Rus' na Vostoke: v čem različie?* w: *Obrazy prošlogo: Sbornik pamjati A. Ja. Gureviča*, , red. Skvorcov A.V. i in., Sankt-Peterburg 2011, Centr humanitarnych inicjativ

Pidluckij O., *Zahybel eskadry*, „Dzerkalo tyžnja" nr 13 (337), 31.3.2001

Plochij Serhij M., *Jakoï istoriï potrebuje sučasna Ukraïna?* „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2013, nr 3, s. 10

Podkupko T., *Heopolityčnyj čynnyk v polityci het'mana „Chans'koï Ukraïny" Petra Ivanenka (Petryka)*, „Čornomors'ka mynuvšyna" T. 2, 2007

Portnikov Vitalij, *Kak byvšyj prezydent Gruzii sdelal Odessu «vtoroj stolicej» Ukrainy*, Slon, 7.07.2015, www.slon.ru [7.07.2015]

Portnov Andrij, *Rus' i step v dosliždennjach Volodymyra Parchomenka,* „Dnipropetrovs'kyj istoryko-archeohrafičnyj zbirnyk" 2001, vyp. 2, s. 243–254, wersja elektroniczna: http://www.uaterra.com.ua/developments/critic/portnov_rus.htm [dostęp: 5.09.2014]

Portnov Andrij, *«Zachidni» katehoriï v ukraïns'kij postradjans'kij istoriohrafiï: movni zminy v epochu perekladiv*, „Ukraïna Moderna" 2010, nr 5 (16)

Portnov Andrij, *Zagadki Viktora Petrova-Domontoviča*, „Ekspedycija XXI" nr 11 (137) 2013, wersja elektroniczna: http://www.ex21.com.ua/rus/visitors/67-17.htm [dostęp: 28.06.2014]

Pricak Omeljan, *Ščo take istorija Ukraïny?* wstęp O.V. Jas', „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2015, nr 1

Romanjuk Antin, *Ukraïns'ka Čornomors'ka F'lota v 1918-19 r.,* „Litopys Červonoï Kalyny" R. IV, 1932, nr 4

Saènko Valentyna, *Lina Kostenko ta Oleksandr Blok: duchovni perehuky i kontroversiï*, w: *Slov`jans'ki naukovi čytannja: literaturoznavčyj ta kul'turolohičnyj aspekty. Zbirnyk statej za metarialamy naukowych čytan' Odesa, 21 žovtnja 2013 roku*, Odesa 2014, Prynt Bystro.

Sajčuk M., *Pro škidlyvist' nadmirnych zachoplen',* Centr Sociohumanitarnych Doslidžen' im. V'jačeslava Lypyns'koho, www.lrc.org.ua [dostęp: 7.09.2014]

Savčenko-Bils'kyj [Volodymyr], *Korotkyj istoryčnyj narys rozvytku f'loty*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. IV, 1932, nr 4-5

Savyč Ivan, *Huculs'kyj polk mors'koï pichoty v Armiï UNR*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. IV, 1932, nr 4

Sen' Dmytro, *„Kordon" ta „identyčnist'": kozac'ki spil'noty Pryčornomor'ja naprykinci XVIII st. (Istoryčnyj dosvid i novi praktyky),* „Čornomors'ka mynuvšyna" T. 4, 2009

Sereda Mychajlo, *Cholodnyj Jar,* „Litopys Červonoï Kalyny" 1931, nr 12

Sereda Oleksandr, *Chans'ka Ukraïna v administratyvnij strukturi Silistryns'ko-Očakivs'koho ejaletu*, „Čornomors'ka mynuvšna", T. 3, 2008

Smirnov A.P. [Aleksej Petrovič], *K voprosu o Slavjanach v Krymu*, „Vestnik Drevnoj Istorii" 1953, nr 3 (45)

Smovs'kyj Kost', *Hajdamac'kyj kiš slobids'koï Ukraïny ta joho artylerija v 1917-1918 roci.* „Za Deržavnist'" T. 5, 1935

Sokur E., *ZAZ 1102 Tavrija: Zakat celoj èpochy*, „Avtocentr" nr 49, 2006, www.autocentre.ua

Stambol Ivan, *Nasliduvannja ukraïncjamy «molodych» nacional'nych ruchiv Èvropy u XIX st.: Ivan Lypa u «Braterstvi Tarasovciv»,* „Ukraïnoznavčyj al'manach" 2014, T. 17.
Stopčak M. [Mykola], *Kryms'kyj pochid Armiï UNR 1918 r. v ocinci ukraïns'koï istoriohrafiï,* „Visnyk Kyïvs'koho nacional'noho linhvistyčnoho universytetu", 2012, T. 17, seria *Istorija – ekonomika – filosofija.*
Šandra V. [Valentyna], *Novorosyjs'kyj i bessarabs'kyj heneral-hubernator M. S. Voroncov (1823–1854)*, „Ukraïns'kyj istoryčnyj žurnal" 2002, nr 1
Šabul'do Feliks M., *Kondominantnyj status ukrainskich zemel' v XIV v.: ot pervych territorial'nych priobretenij Polš'i i Litvy vo vladenijach Zolotoj Ordy do jarlyka Mamaja*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007
Šapira Dan, **Libin** Aleksandr, *Chazarskaja paradigma Stalina*, Booknik.ru, 11.10.2007, http://booknik.ru/today/all/hazarskaya-paradigma-stalina/ [dostęp: 5.09.2014]
Šnirel'man V.*, Očarovanie sedoj drevnosti: Mify o proischodženii v sovremennych školnych učebnikach*, 2004, http://scepsis.net
Šramčenko Rostyslav, *Ukraïns'kyj Mors'kyj Ministr Staršyj Lejtnant floty M.I. Bilins'kyj*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. IV, 1932, nr 9
Šramčenko Rostyslav, *Den' svjata Ukraïns'koï Deržavnoï F'loty,* „Litopys Červonoï Kalyny" R. V, 1933, nr 6
Šramčenko Svjatoslav, *Ukraïns'ka voènno-mors'ka polityka na Krymi u 1917-1918 rr.*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. IV, 1932, nr 5
Šramčenko Svjatoslav, *Ukraïns'ka mors'ka pichota v rr. 1917-1921*, „Litopys Červonoï Kalyny" 1934, nr 11
Šramčenko Svjatoslav, *Ukraïns'ki mors'ki ministry i kerujuči mors'kym vidomstvom u rr. 1917–1921*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. VII, 1935, nr 6.
Šramenko Svjatoslav, *Pidnesennja ukraïns'koho praporu na eskadrennomu minonosci „Zavydnyj" Čornomors'koï F'loty,* „Litopys Červonoï Kalyny" R. VII, 1935, nr 12
Šramčenko Svjatoslav, *Zakon pro deržavnu ukrans'ku fl'otu ta joho vykonavci*, „Za Deržavnist'" T. 5, 1935
Šramčenko Svjatoslav, *Svjatočna chvylyna pidnesennja voènnoho praporu na f'loti*, „Litopys Červonoï Kalyny" R. X 1938, nr 5
Štyk Taras, *Korabli ukraïns'koï fl'oty (1917-1918 rr.),* „Vijs'kovo-istoryčnyj al'manach" 2001, nr 2 (3).
Šyjan Roman Igorovyč, *Katerynoslavs'ke kozac'ke vijs'ko (1787–1796 rr.),* „Pivdenna Ukraïna" 1998 , T. 3
Šyško Oleksandr Hryhorovyč, *Do istoriï ukraïns'koho ruchu v Odesi: kviten' 1917 roku*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 18, 2007
Ters'kyj Svjatoslav, *Tjurks'ki kočovyky ta slidy ïch perebuvannja na halyc'ko-volyns'kych zemljach u X-XIV st.,* „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007
Treť jak Aleksandr, *Kocjubiev, ili istorija falšivki,* „Deribasovskaja-Rišel'evskaja" 2013, nr 52, www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_52/alm_52-25-53.pdf
Videjko M., *Tema Trypils'koï kul'tury u sučasnomu „praistoryčnomu" mifotvorenni*, Trypillian Civilization Journal, 2005, www.trypillia.com
***Vidkrytyj lyst** žurnalu „Archeolohija" do mas-media*, „Archeolohija" 2012, nr 3

Vinckovs'kyj Taras Stepanovyč, *Dijal'nist' Odes'koï Ukraïns'koï Mors'koï Rady*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho deržavnoho universytetu" T. 7, 1998.
Vinckovs'kyj Taras Stepanovyč, **Mysečko** Anatolij Ivanovyč, *Do odes'koho periodu žyttja prem'èr-ministra UNR V.M. Čechivs'koho*, „Zapysky istoryčnoho fakul'tetu Odes'koho nacional'noho universytetu" T. 18, 2007
Vinohradov Hennadij, *Teorija etnohenezu L. Humil'ova hermans'kych, slov'janskych narodiv ta Vizantiï v konteksti sučasnych istoryčnych doktryn*, Centr Sociohumanitarnych Doslidžen' im. V'jačeslava Lypyns'koho, www.lrc.org.ua [7.09.2014]
Vovina Varvara, *Kočevniki Vostočnoj Evropy v russkich letopisach*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia" XIV 2007
Vytrykuš Halyna I., *Mynule Ukraïny u tvoržosti Liny Kostenko i Vasyla Symonenka,* w: *Ivan Ohiènko i sučasna nauka ta osvita (zbirka naukovych prac')* red. È. Sochac'ka, T. 5, 2008, Kamjanec'-Podils'k 2008, Kamjanec'-Podils'kyj nacional'nyj universytet im. I. Ohiènka
Zlenko H., *Pavlo Zelenyj – odes'kyj mis'kyj holova i literator*, Elektronnyj Muzej Knyhy - Kirovohrads'ka Oblasna Universal'na Naukova Biblioteka, http://library.kr.ua/elmuseum/zem/zelenyy/index.html.

IV. PRASA

„Čornomors'ke novyny" 2011-2015
„Ukraïns'kyj tyžden'" 2007-2015
„Mors'ka deržava" 2003-2014

V. ZASOBY INTERNETOWE

Dacia Revival International Society, www.dacia.org
Den' www.day.kiev.ua
Deržavna administracija kirovohrads'koï oblasti, http://dakiro.kr-admin.gov.ua
Druh čytača, www.vsiknigy.net.ua
Dumskaya.net www.dumskaya.net
Efes Ukraine www.efes-ukraine.com
Facebook, www.facebook.com
Flot Ukraïny, www.fleet.sebastopol.ua
Front Porjatunku Ukraïny, www.lalak.org.ua
Gazeta Wyborcza, www.wyborcza.pl
Hazeta po-ukraïns'ki, www.gazeta.ua
Hazeta Vhoru, www.vgoru.org
Hromads'ke Telebačennja, www.hromadske.tv
„Istoryčna Pravda", www.istpravda.com.ua
Jurij Šylov. Vlasna storinka, www.shylov.org.ua

Karaimy Ukrainy, http://karaites.narod.ru
Kirovohrads'ka Oblasna Universal'na Naukova Biblioteka, http://library.kr.ua
Korrespondent, www.ua.korrespondent.net
„Krymskie Izvestija" www-ki.rada.crimea.ua
Krymskie Karaimy http://karai.crimea.ua
„Literaturna Ukraïna", www.litukraina.kiev.ua
Maidan.org.ua www.maidan.org.ua
Memorial, www.memorial.kiev.ua
Mysliwiec http://mysliwiec.livejournal.com
Nacional'nyj portal Aratta, www.aratta-ukraine.com
Nacional'nyj universytet „Kyèvo-Mohylans'ka akademija" , www.ukma.edu.ua
Novosti Ukrainy Cenzor.NET http://censor.net.ua
Obščestvo Sviatogo Feodora Gavrasa, www.graal.org.ua
„Ob"ektivnaja Gazeta", www.og.com.ua
Odesskij Politikum www.politikym.net
Olena Bilozers'ka: znaju, jak treba!, www.bilozerska.livejournal.com
Podrobnosti.ua, www.podrobnosti.ua
Prestupnosti.NET, www.news.pn/ru
Pivničnyj Vektor. Černihivs'kyj suspil'no-informacyjnyj časopys, http://pivnich.info
Radio Svoboda, www.radiosvoboda.org
Rupor Odessy, www.rupor.od.ua
Russkij Mir, www.russkiymir.ru
Sarmat www.sarmat.ua
Segodnja.ua, www.segodnya.ua
StopFake.org, www.stopfake.org
Ternopil's'ka oblasna universal'na biblioteka, www.library.te.ua
The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, www.yivoencyclopedia.org
TSN, www.tsn.ua
Tyžden'.ua, www.tyzhden.ua
Uainfo – prawda iz blogov, www.uainfo.org
Ukraïna Moloda, www.umoloda.kiev.ua
„Ukraïns'ka Pravda", www.pravda.com.ua
„Ukraïns'ka Pravda – Žyttja", www.life.pravda.com.ua
Ukraïns'ke Žyttja v Sevastopoli, ukrlife.org
Ukrinform, www.ukrinform.ua
„Večernaja Odessa", www.vo.od.ua
Vesti, www.vesti-ukr.com
Vikna Odessa, www.viknaodessa.od.ua
VO Svoboda – oficijna storinka, www.svoboda.org.ua
Vseukraïns'kyj naukovyj žurnal „Mandrivec'" http://journal.mandrivets.com
Vyšyvankovyj Festyval', www.vf.od.ua , www.vishivankafest.wordpress.com
ZIK, www.test.zik.com.ua
ZN,UA (Zerkalo Nedeli) www.zn.ua. www.dt.ua

Indeks najważniejszych nazw geograficznych i etnicznych

Nie obejmuje bibliografii, nazw w tytułach cytowanych prac oraz miejsc publikacji. Nazwy metaforyczne, proponowane, domniemywane lub fikcyjne zapisano kursywą.

Achtiar – 22, 260. Zob. też Sewastopol
Achtiarska Zatoka 277, 278
Adrianopol 243
Adriatyckie Morze 116
Adriatyk – zob. Adriatyckie Morze
Agatirsowie 59
Akerman – zob. Białogród nad Dniestrem
akermański powiat 165, 256, 291, 361, 396
Akmangit 277
Ak-Meczet – 22, 276, 277. Zob. też Symferopol
Akoliatra – zob. Kaliakra
Alania 51, 66
Alanowie 20, 46, 51, 59, 65-70, 79, 96, 113-116, 123, 124, 129, 130, 148, 170, 190, 214, 215
Alarodowie 221, 222
Albania 239
Albancy zob. Arnauci
Albańczycy 79. Zob. też Arnauci, Arwanici
Aleksandria (Becza) 86, 275, 344, 405, 408, 415
Aleksandrowsk – zob. Zaporoże (miasto)
aleksandryjski powiat 290
Aleszki (Ciurupińsk) 34, 244, 293
Algierczycy 405
Alizonowie 49
Alma 130
Aluston – zob. Ałuszta
ałtajskie ludy 52
Ałupka (Lupico) 190, 284
Ałuszta (Aluston, Lusta) 95, 114, 123, 190, 376, 378
Amadokowie 65
Ananiew 293, 309, 324
ananiewski powiat 290, 293, 343, 357
Anatolia 44, 88, 168, 236, 297
Anczokrak 277
Androfagowie 50
andronowska kultura 107
Anglia 155, 244, 386. Zob. też Wielka Brytania
Anglicy 301. Zob. też Brytyjczycy
Antowie 39, 59, 66, 69, 70, 71, 84, 89, 102, 112, 113, 121, 143-147, 172-174, 422
Aorsowie 65
Arabia, arabskie kraje 19, 110, 125, 220
Arabowie 123, 126, 136, 155, 219
Aratta 29, 84, 86-90, 98, 104-106, 150, 157
Archipelag 276
Arcyz 277
Ariowie 87-89, 95, 99, 100, 107
Arkaim 107
Arktyczny Ocean 116, 117, 120
Arktyda 88
Arnauci 79, 251
Artanija (*Ars, Arsanija, Arth, Arthanija*) 98, 138, 143, 148-150
Arumuni 78, 79, 171
Arwanici 78, 79
Astrachań 230
astrachańska gubernia 256, 307
Astrachański Chanat 210, 255
Atelkuzu (Etelköz) 158
Ateński Związek Morski 77

Atlantyda, Atlantydzi 89, 99
Austria 244, 252, 256, 342, 405, 414. Zob. też Austro-Węgry, Habsburgów Monarchia
Austriacy 363, 381, 399
Austro-Węgry, Austro-Węgierska Monarchia 304, 307, 315, 330, 360, 393, 405. Zob. też Austria, Habsburgów Monarchia
Austro-Węgrzy – zob. Austriacy
Awarowie 51, 116, 120-122
Azja 20, 22, 39, 43, 51, 80, 92, 106, 116, 132, 210, 217
Azja Centralna 69
Azja Mniejsza 42, 44, 77, 78, 114, 162, 337
Azja Środkowa 39, 43, 48, 61, 89, 92, 105, 125, 189, 191, 357
Azow 95, 190, 211, 235, 243, 244, 253, 306, 319, 391
azowska gubernia 256, 271
Azowskie Morze 13, 17, 44, 49, 51, 53, 59, 63, 65, 66, 69, 75, 76, 79, 96, 114, 121, 143, 147, 148, 150, 151, 154, 189, 211, 237, 243, 244, 253, 266, 304, 307, 356, 374, 391, 394. Zob. też Kimeryjskie Morze, Surażskie Morze, Błoto Meotyjskie
Azowskie Wojsko Kozackie 263, 266, 267, 425

Bachczysaraj 66, 124, 128, 210, 242, 255, 277, 296, 353, 377, 378, 387
Bachmut (miasto) 270
Bachmut (rzeka) 251
Badenia 288
Bajramcza – zob. Nikołajewka-Noworossijskaja
Bałakława (Symbolon, Cembalo) 95, 123, 190, 224
Bałkan (góry) 116
Bałkany 90, 144, 146, 169, 175, 250, 258, 265-267, 337
Bałta 295, 338, 352, 418
Bałtowie, bałtyckie ludy 50, 58, 65, 69, 112
Bałtosłowianie 56
bałtski powiat 413
bałtyckie języki 44, 58, 61, 91
Bałtyckie Morze, 110, 112, 153, 155, 168, 181, 184, 195, 225, 274, 278
Bałtyk – zob. Bałtyckie Morze
Banat 169, 170
Bastarnowie 170
Basztańska Republika 418
Baturyn 302
Bawaria 288, 413, 414
Bazawłuk 243. Zob. też Sicz Bazawłucka
Becza – zob. Aleksandria
Bendery (Tigina) 131, 185, 277, 359, 360, 415
Berda 46, 198, 250, 272
Berdiańsk 140, 266, 309, 354
berdiański powiat 290-291, 305, 331, 353
Berendejowie 159
Berezań (Borysthen) 160
berezańska pałanka 261
Bereziwka 343, 407
Berlin 363
Berszadź 418
Berysław 293
Besarabia (besarabska gubernia, besarabski obwód) 14, 35, 147, 164, 165, 167, 169, 171, 173, 174, 200, 256, 256, 266, 272, 276, 291, 293, 297, 305, 307, 330-333, 340, 345, 346, 354, 357-361, 370, 375, 376, 392, 396, 405, 411, 413, 425
Besarabia Południowa (zob. także Podunawie, Budziak) 29, 163-165, 257, 257
besarabska gubernia – zob. Besarabia
Besarabska Socjalistyczna Republika Radziecka 413
besarabski obwód – zob. Besarabia
Biali Chorwaci 59
Biała Wieża – zob. Sarkel
Białe Morze 274
Białobrzeże 151, 152
Białorosja – zob. Białoruś
Białorusini, białoruski naród 15, 56, 69, 87, 224
białoruska gubernia 274
białoruski język 290-291
„Białoruskie narzecze" 289
Białoruś (Białorosja) 65, 153, 274, 300, 336, 407
Białogród nad Dniestrem (Akerman, Maurocastro, Moncastro) 51, 75, 95, 160, 165, 177, 178, 180-185, 190, 211, 220, 236, 256, 257, 266, 277, 291, 304, 306, 359, 360, 411. Zob. też Tyras
Biełgorod 391
Bierład (Bîrlad) 175, 178
Bierładnicy 175-177
Bierładzkie Księstwo 175
Biłhorod Dniestrowski – zob. Białogród
Biłohirśk (Karasubazar) 95, 215, 224, 233, 253, 296

Birzuła – zob. Podilśk
Bizancjum (miasto) zob. Konstantynopol
Bizancjum (Cesarstwo Bizantyjskie, Cesarstwo Wschodniorzymskie, Imperium Wschodnie) 20, 22, 59, 66, 78, 88, 110, 114, 115, 120, 123-126, 131, 138, 143, 148, 149, 152-154, 159, 163, 173, 174, 179-181, 188, 190, 197, 210, 255, 339
Bizantyjczycy 21, 86, 124, 153, 171, 179
Bliski Wschód 53, 78, 90, 127, 162, 189, 209
Błoto Meotyjskie 44, 63
Boh (Hypanis) 39, 40, 49, 50, 57, 63, 71, 75, 95, 145, 147, 158, 160, 165, 182, 194, 196, 198, 211, 232, 241, 253, 254, 256, 257, 259, 261, 307, 338
Bohdaniwka 320
bohogardowska pałanka 271
Bohskie Wojsko Kozackie 18, 258, 259, 264, 283, 425
Bołgrad – zob. Bołhrad
Bołhrad 184, 293, 360, 413
bołhradzki rejon 171
Boranie 113
Borodino (w Besarabii) 277
Borusowie 84, 87
Borystenes (rzeka) – 59, 61, 63, 92. Zob. też Dniepr
Borystenes (miasto) – 92. Zob. też Olbia
borystenidzkie języki 60
Borystenidzi 64, 87, 99
Borysthen (wyspa) zob. Berezań
Bosfor 20, 21, 92, 254, 372
Bosfor Kimmeryjski – zob. Cieśnina Kerczeńska
Bospor 75-77, 80, 81, 92, 113, 123, 124, 126 (zob. też Kercz)
Bosporanie 113
Bosporańskie Królestwo 50, 77, 80, 82, 91, 92, 148, 150
Bracław 207
bracławskie województwo 198, 232, 240, 242
Bracławszczyzna 218, 241, 271
Bractwo Św. Cyryla i Metodego
Bretania 106
Brodnicy 175-177
Brutheni 176
Brytyjczycy 401. Zob. też Anglicy
Brześć Litewski 352, 358, 363
Budynowie 50
Budziak 18, 29, 144, 163-165, 185, 213, 225, 235, 236, 253, 256, 297, 306, 359. Zob. też Podunawie, Besarabia Południowa.
Bug 195, 307
Buhowe – zob. Czarnomorsk
Buhowe Chutory 72
Bukowina 14, 64, 169, 345, 392
Bułgaria 121, 122, 151-153, 156, 166, 169-171, 174, 175, 177, 179-182, 258, 268, 269, 360, 411, 413, 417
Bułgaria Wołgo-Kamska 122
bułgarski język 290-291
Bułgarzy 20, 25, 50-52, 93, 115, 116, 120-123, 148, 151, 154, 163, 170-172, 213, 222, 251, 253, 257, 258, 277, 288, 293, 296, 306, 361, 398. Zob. też Protobułgarzy
Bułgarzy Wołgo-Kamscy (Nadwołżańscy) 122, 190
Buzynowata – zob. Roksolany

Cadrilater 166
Carogród – zob. Konstantynopol
Celtowie, celtyckie ludy 65, 70, 89, 90, 170
Cembalo – zob. Bałakława
Centrum Ukrainy 14, 19, 24, 239
Chańska Ukraina 30, 222, 225, 239, 242, 249, 252, 288, 293, 425
charkowska gubernia 273, 289, 300, 305, 307, 331, 332, 335, 336, 356, 388, 412
charkowski obwód 14, 15, 250
charkowski obwód (projekt 1884) 305
Charkowszczyzna 254, 333-336, 355
Charków 24, 41, 98, 122, 221, 238, 301, 308, 315, 317, 323, 325, 326, 331, 338, 350, 354-356, 366, 376, 387
Chazaria (Kaganat Chazarski, Państwo Chazarskie) 88, 89, 92, 125-142, 148, 151, 157, 158
Chazarowie 20, 51, 86, 110, 116, 122, 124-128, 131-143, 145, 148, 155, 171, 191, 232, 424
chazarski język 136
Chazarskie Morze 126, 155. Zob. Kaspijskie Morze
Chazarski Kaganat – zob. Chazaria
Chazarskie Państwo – zob. Chazaria
chełmska gubernia 332, 336
Chełmszczyzna 307, 335, 336
Cherco – zob. Kercz
Chersoneska tema 21, 123, 188

Chersonez Achtiarski – 276. Zob. też Sewastopol
Chersonez Taurydzki (Chersonez Heraklejski, Korsuń) 75, 77, 79, 81-83, 123, 124, 126, 156, 170, 210, 274-276, 278, 301, 310
Chersoń 48, 49, 71, 73, 256, 259, 264, 265, 273, 275, 277, 278-281, 286, 290, 292, 301, 313, 318, 321, 323, 328, 335, 339-341, 344, 348, 350, 351, 357, 366, 373, 404, 407, 414, 415, 418, 422
chersońska gubernia 15, 256, 272, 289, 290, 292, 293, 300, 304, 305, 307, 314-316, 318, 322, 323, 331, 332, 334-337, 340, 341, 343, 345-347, 353, 354, 356, 358, 389, 390, 400, 401, 408, 413, 416, 425, 426
chersoński obwód 13, 15, 46, 47, 49, 53, 63, 145, 147, 194, 212, 239, 244, 338, 418
chersoński powiat 290, 294, 341-343
Chersońszczyzna 193, 267, 272, 293, 311, 317, 332-336, 339, 340, 341, 342-344, 347-349, 350, 355, 361, 389, 402, 404, 408, 414, 418, 422
Chicago 400
Chiny 43, 125, 137, 189, 191, 337, 399
Chłodny Jar 106
chmielnicki obwód 14,
chocimska ziemia 173
chocimski powiat 331, 361, 362
Chopior 391
Chorezm 96
Chorwaci 69, 251
Chorwacja 206, 228, 251
Chorużiwka 97
Chrystoforiwka 320
Chwalińskie Morze 51, 96, 117. Zob. też Kaspijskie Morze
Cieśnina Geniczeska 394
Cieśnina Kerczeńska 44, 45, 148
Cinestra – zob. Ginestra
Ciurupińsk – zob. Aleszki
Cucuteni-Trypole kultura – zob. trypolska kultura
Cyganie 266
cygański język 290-291
czagatajski język 214
Czarna Kumania 181
Czarne Miasto 197, 201
Czarne Morze – passim
Czarni Kłobucy 159
Czarnohora 334
czarnoleska kultura 45, 57
Czarnomorcy – zob. Czarnomorskie Wojsko Kozackie
Czarnomorsk (Illiczіwśk, *Skifopil, Swiatosław, Buhowe, Sucholimańsk*) – 33, 58, 72, 152
czarnomorska gubernia 15, 307, 331, 422
Czarnomorskie Wojsko Kozackie 256, 259-267, 280, 425
Czarnomorcy – zob. Czarnomorskie Wojsko Kozackie
Czarnomorze 302, 335
Czechosłowacja 342, 375, 417
Czechy 174, 181
Czehryń 24, 207, 240, 302
czelabiński obwód 107
czerkaski obwód 14, 63, 146, 195
Czerkasy 195, 198, 414
Czerkaszczyzna 24,
Czerkiesi, czerkieskie ludy 148, 195
czerniachowska kultura 59-61, 69, 111-113, 146, 174
czernihowska gubernia 289, 300, 305, 307, 316, 331-333, 335, 337, 388, 390-392, 412
czernihowski obwód 14,
Czernihowskie Księstwo 133, 148, 242
Czernihowszczyzna, Czernihowska ziemia 134, 218, 333, 336
Czernihów 64, 93, 150, 154, 316, 322, 365
czerniowiecki obwód 14, 178
czeski język 98
Cziornyj – zob. Grigoriopol
Czonhar 376, 377, 388, 394
Czornomorśk – zob. Iljiczіwśk
Czornomorśke 95
Czornyj Taszłyk 71
Czugujew 39
Czufut-Kale (Fulli, Kyrk-Jer, Dżuft-Kale) 66, 96, 127, 129, 130, 210, 255

Dacja 85, 167-170
Dagestan 125
Dakorumuni (Dako-Rumuni) 173, 174
Dako-Tracja Zalmoksiańska 168
Dakowie, dackie ludy 25, 65, 111, 112, 163, 167, 169, 170, 174
Dalnyk 316
Danaper – zob. Dniepr
Danaster – zob. Dniestr

Danparsztad 112
Dardanele 20, 21, 254, 333, 334
Daszew – zob. Oczaków
Desna 126, 154
Dewlet-Agacz 277
Dniepr (Danaper) 39, 40, 44, 46, 49-51, 57-59, 61-64, 86, 92, 95, 106, 111, 121, 125, 126, 143-146, 151, 154, 158, 160, 170, 171, 173, 190, 192, 194-196, 198, 211-213, 234, 239-241, 244, 253, 264, 272, 278, 300, 302, 303, 307, 308, 357, 373, 410. Zob. też Borystenes
Dniepropietrowsk – zob. Dnipro
dniepropietrowski obwód 15, 49, 250, 271, 312
dnieprowski powiat 290-291, 305, 331, 353, 394
Dnieprzański Okręg Przemysłowy 16
Dniestr 29, 39, 40, 49, 65, 95, 111, 143, 144, 147, 158, 163, 165-167, 169, 170, 172, 173, 177, 178, 180, 182, 184, 185, 192, 195, 196, 198, 211, 213, 220, 232, 252, 253, 256, 261, 271, 272, 294, 300, 304, 307, 338, 358, 361, 404, 413, 415, 419
Dnipro (Jekaterynosław, Noworossijsk, Dniepropietrowsk) 16, 34, 40, 62, 95, 133, 139, 144, 217, 256, 264, 273, 275, 276, 301, 324, 331, 332, 357, 365, 414
Dobrudża 50, 159, 166, 167, 170, 177, 183, 258-260, 267, 297, 422
Dobrudża Południowa – zob. Cadrilater
Don (rzeka) 39, 49, 51, 59, 61, 64, 112, 125, 145, 154, 159, 168, 175, 190, 211, 228, 272, 308, 356, 364, 376, 405
Don (region) – zob. Wojska Dońskiego obwód
Donbas (Donieckie Zagłębie) 16, 70, 73, 108, 139, 142, 156, 250, 265, 273, 284, 333, 356, 365, 366, 391
Doniec (Doniec Siewerski) 64, 68, 154, 204, 251, 271, 300, 307
Donieck 73
doniecka gubernia 420
Doniecka Republika Ludowa 139, 140
Doniecko-Krzyworoska Republika Rad (DKR) 355, 356, 364-366
Donieckie Zagłębie – zob. Donbas
Doniecki Kriaż 66
doniecki obwód 15, 49, 53, 72, 212
Donuzław 237
Dońska Republika Radziecka 364, 365
doński obwód – zob. Wojska Dońskiego obwód
Dońszczyzna – zob. Wojska Dońskiego obwód
Doros – zob. Mangup
Dorowie 75
Drestwin – zob. Sylistria
Drewlanie 92
Druga Rzeczpospolita – zob. Polska
Drugie Carstwo Bułgarskie – zob. Bułgaria
Dubosary 167, 251
dubosarski okręg fiskalny (dubosarskie województwo) 252
Dulebowie 59
Dunaj 20, 25, 29, 39, 44, 51, 61, 64, 65, 95, 100, 117, 121, 122, 125, 144, 145, 147, 149, 151, 159, 160, 163, 165, 167, 169, 170, 172-174, 177-181, 183, 185, 189, 192, 220, 235, 237, 257-259, 267, 266, 300, 334, 345
Dunajskie Wojsko Kozackie (Noworosyjskie Wojsko Kozackie) 250, 251, 266, 267, 425
Dunajsko-Pontyjskie Stepowe Pogranicze – zob. Wielkie Stepowe Pogranicze
Dykyj Sad 75
Dzikie Pola, Dzikie Pole 190, 208, 232, 257
Dżankoj 95, 377, 379
Dżuft-Kale – zob. Czufut-Kale

Egejskie Morze 253, 276
Egipt 90, 127, 180
Eksampajos (*Eksampej*) 71, 93 zob. też Kropywnyćkyj
Eski-Kermen 66, 96
Etelköz – zob. Atelkuzu
Etruskowie (Tarsenowie) 88-90, 93, 99
Eupatoria (Gezlewe, Kozłow) 22, 77, 95, 219, 220, 276, 295
eupatoryjski powiat 290-291
Eurazja 39, 93, 125, 189
Europa 18, 22, 30, 32, 39, 42, 43, 51, 53, 60, 80, 85, 92, 107, 132, 143, 168, 170, 174, 189, 210, 221, 237, 250, 255, 256, 273, 300, 301, 306, 335, 416
Europa Południowo-Wschodnia 79, 84, 107, 163, 173, 180, 181, 238, 288, 311
Europa Północna 110
Europa Środkowa 91, 143, 280, 311
Europa Środkowo-Wschodnia 397, 405
Europa Wschodnia 50, 65, 67, 70, 80, 91, 102, 110, 115, 120, 127, 133, 136, 138, 140, 141,

143, 147, 151, 153, 158, 163, 173, 174, 180, 188, 189, 192, 195, 294, 311, 396, 421
Europa Zachodnia 22, 98, 107, 173, 189, 191, 210

Fanagoria 75
Federacja Rosyjska – zob. Rosja
Federacyjna Republika Rosyjska (projekt 1917) – zob. Rosyjska Federacyjna Republika
Federacyjna Ukraińska Republika Radziecka (projekt 1918) 365
Fenicjanie 75
Fidonisi – zob. Zmijnyj
Filistyni 86
Finlandia 256, 300, 350
Finowie 280
Fińska Zatoka 153
fińskie ludy 69, 120, 122, 132. Zob. też ugrofińskie ludy.
Fori – zob. Foros
Forteca Św. Elżbiety – zob. Kropywnyćkyj
Foros (Fori) 95, 190
Francja 166, 244, 256, 282, 306, 326, 327, 386, 398, 405-408, 411
francuski język 280
Francuzi 282, 301, 310, 326, 401, 405, 407, 408
Fulli – zob. Czufut-Kale

Gagauzi 18, 30, 171, 293
Gagauzja 171
Galaci 90, 170
Galicja, Galicja Wschodnia 14, 24, 90, 101, 127, 156, 169, 300, 302, 304, 308, 311, 312, 319, 322, 325, 326, 345, 392, 413, 417
Gałacz 178, 413
Gazaria 21, 126, 191, 210. Zob. też Krym.
Gelonowie 50, 59
Genewa 305
Genua 188, 190, 191, 201
Genueńczycy 21, 96, 114, 123, 124, 126, 188-191, 215
Gepidowie 170
Germania 170
Germanie, germańskie ludy 91, 107, 111-113, 170
germańskie języki 20, 111, 114
Gerros 49, 63
Geto-Dakowie – zob. Getowie
Getowie 25, 167, 169, 170, 174
Getyckie Morze 168
Gezlewe – zob. Eupatoria
Gialita – zob. Jałta
Ginestra 190
Giryburzyna – zob. Roksolany
Głuchów 302
Goci 20, 21, 50, 51, 59, 65, 66, 71, 79, 89, 91, 93, 96, 110-116, 120, 123, 124, 129, 130, 153, 170, 191, 212, 214, 215
Gocja 96, 126, 191
Gocji Kapitanat 21, 190, 192, 210, 211
Gorzouium – zob. Gurzuf
Gorzuwite – zob. Gurzuf
Góry Alańskie 51, 66
Góry Krymskie 19, 21, 39, 66, 95, 106, 114, 124, 126, 128, 191, 231
Grecja 62, 75, 76, 78, 79, 81, 88, 90, 106, 254, 259, 301
grecki język (greka) 78, 79, 114, 181, 214, 216, 290-291, 310
Grecy Azowscy – zob. Grecy Mariupolscy
Grecy 21, 46, 52, 64, 66, 75-81, 83, 86, 92, 95, 112, 113, 123, 124, 145, 148, 153-157, 175, 185, 191, 212, 214-216, 221, 251, 254, 255, 257, 268, 270, 279, 282, 288, 294, 306, 308, 310, 382
Grecy Mariupolscy 18, 66, 79, 114, 255
Grecy Pontyjscy 78
Grigoriopol (Cziornyj) 276
grodzieńska gubernia 307, 331
Gruzini 53, 135, 254
Gurzuf (Gorzuwite, Gorzouium) 95, 123

Habsburgów monarchia 19, 207, 228, 251. Zob. też Austria, Austro-Węgry.
Hadżibej (miasto, także Kaciubijew, Kaczybej, Kociubijewo, Koczubej) 22, 188, 196-198, 200-202, 204, 256, 260, 261, 263, 276, 280, 306, 425. Zob. też Odessa
Hadżibej (liman) 196
Hadżider – zob. Owidiopol
Halickie Księstwo – zob. Halicko-Wołyńskie Państwo
Halickie Poniże 175, 177, 179, 182, 425
Halicko-Wołyńskie Państwo (Halickie Księstwo, Halicko-Wołyńskie Księstwo) 23, 146, 173, 175, 177, 178, 187, 193, 423, 425. Zob. też Ruś Halicka

Halicz 90, 177, 180
Haliczanie 90, 417
halsztacka kultura 167
hebrajski język 128, 215
Hellenowie – zob. Grecy
Hermonasa 75, 148. Zob. też Tmutorokań
Herulowie 170
Hetmanat, Hetmańszczyzna (XVII-XVIII w.) 22, 23, 50, 68, 244, 300, 301, 306, 311. Zob. też Kozackie Państwo, Zaporoskie Wojsko
Hetmańszczyzna – zob. Hetmanat
Hetyci 86
hetycki język 41
Hiperborea 99, 107
Hołta 253, 343. Zob. też Perwomajśk
Homel 364
Hros (Hrus) 69
Huculszczyzna 106
Humań 312, 313
Hunnigard 116
Hunowie 20, 50-52, 71, 77, 92, 114-117, 120, 145, 170, 213, 215
hurro-urartyjskie ludy 90
Hyksosi 90
Hylaja 39, 59
Hypanis – zob. Boh

Ilchanidów państwo 180
Illicziwśk – zob. Czarnomorsk (Czornomorśk, *Swiatosław*, *Skifopil*)
Indie 88, 89, 91, 98, 105, 106
Indoaryjczycy, indoaryjskie ludy 43, 91
indoaryjskie języki 91
Indoeuropejczycy, indoeuropejskie ludy 44, 56, 90, 107, 289
indoeuropejskie języki 20, 41, 44, 53, 54, 60, 89, 91
indoirańskie ludy 43
Indowie 86
Indyjski Ocean 238
Ingulec 49, 63
ingulska pałanka 271
Inguł 75, 194, 258, 279
Inhulśk – zob. Kropywnyćkyj
Inkerman (Kalamita) 114
Iran 19, 98, 337
irańskie języki 20, 44, 46, 48, 56, 58, 60-63, 65, 69, 91, 92, 111, 160, 220
Irańczycy, irańskie ludy 43, 44, 46, 52, 57-59, 65, 68, 69, 74, 86, 91-93, 111, 113, 115, 121, 122, 125, 143, 147, 148, 170, 190, 423
Isakcza (Isaccea, Noviodunum, Vicina) 172, 179, 180, 181, 192
Ister – zob. Dunaj
Italczycy – zob. Włosi
Italia 82, 88, 114, 301. Zob. też Włochy.
Itil 125, 126, 140, 141, 152
iwanofrankowski obwód 14
Iwanofrankowszczyzna 94
Izmaił (Sinil, Smił) 178, 184, 185, 236, 237, 256, 257, 260, 277, 291, 359, 411, 413
izmaiłowski powiat 165, 256, 291, 294, 361
Izrael 127, 139

***j**afetyckie języki* 44, 53-55
Jagorlik (miejscowość) 242
Jagorlik (rzeka) 251
Jaik – zob. Ural (rzeka)
Jałta (Gialita) 95, 190, 324, 370, 382
jałtański powiat 290-291, 296
Janowka 277
Jasowie – zob. Alanowie
Jassy 66, 256, 346, 360-362, 405, 406
Jazygowie 65, 170
Jedwabny Szlak 191
Jedysan 18, 213, 225, 242, 253, 254, 256, 271, 273, 279
Jeja 243
jejski oddział 331
Jekaterynodar – zob. Krasnodar
Jekaterynodarski oddział 331
Jekaterynosław – zob. Dnipro
jekaterynosławska gubernia 15, 257, 271, 272, 274, 300, 305, 307, 312, 331-334, 336, 340, 345, 356, 388-390, 412, 425
Jekaterynosławskie namiestnictwo 256, 258, 259, 271
Jekaterynosławskie Wojsko Kozackie 258
Jekaterynosławszczyzna 272, 332-336, 355
Jekatierynienszanc – zob. Olwiopol
Jelizawetgrad – zob. Kropywnyćkyj
jelizawetgradzki powiat 290
Jenikale 251, 253
Jeni-Dunia 280. Zob. też Hadżibej, Odessa.
Jezioro Mursiańskie 143, 172, 173
Jezioro Nowoeuksyńskie 100
jidysz 290-291, 352

Jonowie 75, 89, 90
Jug 301, 302
Jużne 167

Kaciubijew – zob. Kociubijewo
Kacza 130
Kaczybej – zob. Hadżibej
Kaffa – zob. Teodozja
Kaffy ejalet 21, 211, 212, 253, 254
kagulski powiat 165, 256
Kaguł 184
Kalamita – zob. Inkerman
Kaliakra (Akoliatra) 177, 255
Kalifat 125
Kallipidowie 49, 76
Kalmius 63
Kałka 176, 189
Kałmucja, Republika 125
Kałmucy 42, 140
Kamiana Mohyła 98, 99
Kamieniec Podolski 369, 416
Kanada 86, 119, 392
Kaniów 24, 198, 309, 315
Karaimi 18, 29, 30, 35, 66, 127-130, 215, 216, 295, 411
karaimski język 127, 128, 130, 215, 216
Karakorum 189
Karasubazar – zob. Biłohirśk
Karkinicka Zatoka 63
Karpaty 64, 121, 145, 169, 170, 173, 181, 204, 307, 317
Kartagina 90
Karyjczycy 75
Kasogowie 148
Kaspijskie Morze 51, 96, 110, 116, 120, 121, 123, 125, 140, 153, 155, 168, 210, 221, 334. Zob. też Chwalińskie Morze, Chazarskie Morze
Katłabuch 185
Kaukaski Kraj 286
kaukaskie języki 44, 53, 54, 125, 222
kaukaskie ludy 125
Kaukaz 22, 43, 44, 53, 116, 125, 148, 189, 221, 222, 257, 267, 274, 307, 318, 334, 335
Kaukaz Północny 15, 66, 69, 122, 195, 287, 416
Kawarna 177
Kazań 316, 380
Kazański Chanat 210, 255
Kercz (Korczew, Cherco) 75, 95, 149, 190, 211, 224, 237, 253, 255, 316 zob. też Bospor
Kerczeński Półwysep 44, 77, 96, 148, 304
Kerczeńsko-jenikalskie gradonaczalnictwo 290-291
Kerkinitida 77
Kijowianie 116
kijowska gubernia 97, 289, 303, 305, 307, 310, 320, 321, 331-333, 335, 337, 342, 353, 388, 411
kijowski obwód 14, 57
kijowski obwód (projekt 1884) 305
kijowski okręg 64
Kijowskie generałgubernatorstwo 303
Kijowskie Księstwo 242
kijowskie województwo 198, 232, 240
Kijowszczyzna, Kijowska ziemia 40, 134, 187, 196, 198, 218, 333, 336, 347, 415-417
Kijów 14, 24, 36, 39, 41, 58, 60, 62, 86-88, 90, 94, 97, 106, 116, 118, 122, 128, 133, 138, 140, 144, 145, 148-154, 159, 177, 186, 189, 191, 193, 194, 196, 203, 206, 207, 226, 301, 305, 308, 310, 312, 321, 323, 325, 326, 330-332, 335, 337, 338, 343, 345, 347, 349, 351, 354, 360, 361, 363, 371-373, 375, 377, 392, 394, 396, 402, 406, 410, 412, 416, 417
Kilia (miasto) 177, 178, 181-183, 185, 190, 236, 257, 265, 359
Kilia (ramię Dunaju) 178, 181
Kimmeria 46, 75, 88
Kimmerowie 20, 42, 44-46, 48, 49, 51, 55, 58, 80, 86, 89, 91, 92, 95, 212
Kimmeryjskie Morze 51. Zob. też Azowskie Morze
Kinburn 152, 211, 254, 256
kinburnska pałanka (prognoińska pałanka) 252, 261
Kipczacki Chanat 189
kipczackie języki 214
Kipczacy – zob. Połowcy
Kirowo – zob. Kropywnyćkyj
Kirowohrad – zob. Kropywnyćkyj
Kirowohradszczyzna 72
kirowohradzki obwód 14, 15, 57, 71, 86, 146, 195, 251, 271, 272, 318
Kirsow 277
Kiszyniów 39, 295, 359, 360
Kiz-Kermen 96

Kleweń 300
Kociubiejewo – zob. Hadżibej
Koczubej – zob. Hadżibej
Kodyma
Kodyma (rzeka) 198, 251
Kolchida 113
Kołomyja 94, 409
Konka (Końska Woda) 46, 49, 198, 212, 243, 250, 272
Konstanca 325
Konstantynopol (Bizancjum, Carogród) 21, 77, 117, 123, 131, 138, 151, 153, 154, 179, 180, 188, 191, 201, 210, 220, 235, 239, 240, 242, 243, 252, 254, 259, 275, 276, 286, 306. Zob. też Stambuł
Końska Woda – zob. Konka
Korczew – zob. Kercz
Korona – zob. Polska
Korsuń (Korsuń Szewczenkowski) 24
Korsuń (na Krymie) – zob. Chersonez Taurydzki
Kosa Tendrowska 76, 256
Kotowsk – zob. Podilśk
Kozackie Morze 236-238. Zob. też Czarne Morze
Kozackie Państwo (Wojsko Zaporoskie, Ukraińskie Państwo Kozackie) 14, 96, 140, 204, 208, 222. 226, 233, 237, 239, 240, 242, 251, 254, 274, 317, 333, 423
Kozacy (Kozactwo, Kozaczyzna) 46, 51, 93, 118, 122, 131, 132, 176, 191, 202, 207, 208, 217, 221, 225, 226, 228, 234-238, 240, 243, 244, 250, 253, 262, 263, 267, 282, 287, 422, 425
Kozacy Azowscy – zob. Azowskie Wojsko Kozackie
Kozacy Bohscy – zob. Bohskie Wojsko Kozackie
Kozacy Czarnomorscy – zob. Czarnomorskie Wojsko Kozackie
Kozacy Dońscy 224, 260, 420
Kozacy Kubańscy – zob. Kubańskie Wojsko Kozackie
Kozacy Noworosyjscy – zob. Dunajskie Wojsko Kozackie
Kozacy Zadunajscy (Zadunajcy) 18, 259, 260, 263, 265-266, 277. Zob. też Sicz Zadunajska
Kozacy Zaporoscy (Zaporożcy) 18, 21, 29, 151, 159, 176, 193, 204, 217, 223, 224, 226, 227, 232, 233-238, 244, 253, 254, 259, 260, 263, 275, 289, 319, 324, 378
Kozacy Ust'Dunajscy – zob. Ust'Dunajskie Budziackie Wojsko Kozackie
Kozłow – zob. Eupatoria
Kowujowie 159
Kraj Południowo-Zachodni 303, 314
Kraj Południowy 273
Kraj Stepowy 273
Kraków 181, 207, 311
Krasnodar (Jekaterynodar) 346, 395, 406
Krasnodarski Kraj 125, 148, 307, 422
Kreta 239
Kreteńczycy 75, 89
kreteńsko-minojski język 41
Kropywnyćkyj (Forteca Św. Elżbiety, Jelizawetgrad, Jelizawet, Zinowiewsk, Kirowo, Kirowohrad, *Eksampej, Inhulśk*, *Złatopil*) 34, 39, 71, 294, 295, 313, 314, 318, 344, 357, 404, 405
Krym (Półwysep Krymski) 13-15, 20-23, 30, 31, 33, 39, 43-48, 50, 51, 53, 55, 58, 63, 66-68, 75-80, 82, 83, 92, 94-97, 106, 110, 114, 115, 120-124, 126-131, 138, 139, 148-150, 153, 156, 159, 160, 162, 180, 190-192, 194, 206, 208-210, 212-215, 217, 218, 220, 222-235, 237, 243, 244, 249, 250, 251, 253-256, 268, 271-274, 279, 284-288, 289-291, 293, 295-297, 299-302, 305, 307, 316, 317, 330, 332, 335-338, 344, 346, 350, 352, 353, 355, 356, 362, 363, 364, 373, 375-381, 385, 386, 388, 391-396, 404, 407, 408, 411, 418, 419, 422, 424, 426
Krym, Autonomiczna Republika (ARK) 13, 15, 131
Krym, Republika (od 2014) 130, 216
krymczacki język 215
Krymczacy 30, 130, 215, 216, 295
Krymska Jurta – zob. Krymski Chanat
Krymska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka, Krymska Socjalistyczna Republika Radziecka 355, 411
Krymska Nizina 21
Krymska Republika Ludowa (KNR) 353, 355, 362, 381
Krymska Republika Radziecka – zob. Taurydy Radziecka Socjalistyczna Republika
Krymski Chanat 21, 23, 29, 50, 66, 158, 184, 185, 191, 206-216, 218-220, 222-234, 238,

240, 242-244, 249, 251, 253-255, 271, 272, 274, 278, 423-425
krymski obwód 223
Krymski Półwysep – zob. Krym
krymskotatarski język 79, 114, 214-216 Zob. też tatarski język
Krzemieńczuk 270, 414
Krzyworoskie Zagłebie 356
Krzywy Róg 16, 273
Kubań (region) 44, 76, 77, 89, 122, 212, 214, 237, 243, 251, 261, 265, 266, 297, 304, 306, 317, 331, 335, 357, 391, 395, 396, 407, 411, 422
Kubań (rzeka) 93, 125, 307
Kubańska Republika Ludowa 395
Kubańskie Wojsko Kozackie 251, 261, 264, 267, 395
kubański obwód 307
Kubej 277
Kuczelmin 178
Küczük Kajnardża 253
kudacka pałanka 271
Kukijana, Kujaba 149
Kulikowe Pole 197
Kulm 277
Kumani – zob. Połowcy
Kumania 160
Kupiańsk 391
Kurhan Melhunowski 71
Kursk 302, 391
kurska gubernia 266, 305, 307, 331, 336, 356, 391
kurski obwód 300
Kurszczyzna – zob. kurska gubernia
Kutrigurowie 120, 121
Kyrk-Jer – zob. Czufut-Kale

Las Koźmiński 185
Lejpcig 277
Leningrad – zob. Petersburg
Lerici 190
Lewobrzeże. Lewobrzeżna Ukraina 53, 198, 225, 240, 243, 252, 254, 266, 288, 366, 375, 412
Leuke – zob. Zmijnyj
Lichtental 277
Licostomo 180, 181, 190
Lidia 44
Liman Bohu 279
Liman Dniepru (Liman Dniepru i Bohu) 95, 155, 197, 198, 252, 260, 306, 356
Liman Dniestru 67, 163, 306, 337, 338
Liman Tuligulski 338
Linia Białogrodzka 250
Linia Dnieprowska 250
Linia Ukraińska 250, 270
Liniowe Wojsko Kozackie 261, 395
Lipowanie 260
Litewsko-Ruskie Państwo, Litewsko-Ukraińskie Państwo – 187, 199, 218, 221
Litwa, Litewskie Wielkie Księstwo 22, 28, 57, 127, 129, 140, 182, 185, 187, 188, 195-199, 201, 203-205, 209, 218, 424
Liwadia 284
Londyn 40, 302, 398
lubelska gubernia 307, 331
Lublin 35
Ludy Morza 42, 44, 89
Lupico – zob. Ałupka
Lusta – zob. Ałuszta
lwowski obwód 14
Lwów 24, 40, 112, 115, 181, 183-185, 207, 221, 225, 241, 262, 308, 312, 313, 315, 317, 319, 330, 417

Łacińskie *Morze* 117Łańcut 410
Łemkowszczyzna 304
Łuck 127
Ługań 251
Ługańska Republika Ludowa 140
ługański obwód 15, 88

Macedonia 49, 61, 79, 153, 169, 259, 310
Madziarzy – zob. Węgrzy
Mała Orda Nogajska – zob. Nogajowie
Mała Rosja – zob. Małorosja
Mała Scytia 50, 81, 167
Mała Tataria – zob. Tataria
Małorosja 50, 106, 208, 241, 254, 271, 274, 288, 300-303, 316, 342, 390
Małorosjanie 46, 51, 207, 242
„Małoruskie narzecze" 289, 299
Małorusowie 22, 116, 207, 268, 287, 289, 292, 293, 297, 299, 301, 308, 321, 323
Małoruś 93, 193
Mały Halicz – zob. Gałacz
Mamut Sułtan 378
Mandżuria 20, 39, 88

Mangici 213
Mangup (Doros, Teodoro) 92, 96, 114, 115, 126, 211
Mariampol 66, 255
Mariupol 95, 255, 271
Massandra 284
Matracha, Matrega – zob. Tmutorokań
Maurocastro – zob. Białogród nad Dniestrem
Media 44
Melanchlajnowie 50
Melitopol 98, 99, 106, 276, 340, 341, 353, 354, 376, 377
melitopolski powiat 290-291, 305, 331, 353
Meoci 44, 91
Mezja, Mezja Dolna 81, 122, 170, 172
Mezopotamia 127, 162
mgliński powiat 333
Mierzeja Arabacka 394
mikołajowska gubernia 272
mikołajowski obwód 13, 15, 62, 71, 80, 101, 145, 147, 239, 251, 271, 338, 418
Mikołajów 73, 75, 237, 256, 264, 265, 267, 273, 278-280, 284, 290, 310, 311, 320, 323, 328, 338, 339, 344, 349, 350, 357, 366, 369, 373, 374, 389, 392, 399, 402, 405-409, 414, 415, 417, 418, 422
Milet 75
mińska gubernia 307
Mirhorodzki pułk 272
Mołdawia 40, 95, 100, 131, 144, 146, 147, 163-165, 168, 169, 171-174, 177-179, 181-186, 192, 196, 211, 218, 241, 242, 251, 253, 256, 257, 288, 293, 300, 337, 358, 360, 361, 396, 397
Mołdawianie 164, 173, 174, 182, 241, 251, 252, 265, 288, 293, 304, 354, 358, 361, 373, 392
Mołdawii Republika zob. Mołdawia
Mołdawska Republika Demokratyczna (RDM) – zob. Mołdawia
Mołdawska Socjalistyczna Republika Radziecka - zob. Mołdawia
Mołdawska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka 165
Mołdawskie Hospodarstwo – zob. Mołdawia
mołdawski język 290-291, 293
Mołoczna 49, 63, 297
Monachium 40, 41
Moncastro – zob. Białogród nad Dniestrem
Mongolia 39, 43, 121
mongolskie imperium 214
mongolskie ludy 61, 120, 212
mongolski język 189
Mongołowie 21, 39, 122, 142, 162, 176, 179, 188, 189, 195, 198, 221
Moskale 283, 324, 414
Moskiewszczyzna 301
Moskwa (miasto) 41, 62, 69, 93, 94, 108, 115, 119, 120, 122, 152, 201, 207, 220, 249, 255, 275, 331, 337, 338, 356, 363, 365-367, 384, 391, 415
Moskwa (Carstwo Moskiewskie) 140, 197, 198, 199, 207, 208, 211, 217, 229, 231, 232, 239, 254, 406
Multania, Multany, Muntenia – zob. Wołoszczyzna
Murachwa 198
Mykytyn Roh – zob. Nikopol

Nadczarnomorze – passim
Nadczarnomorze Północne – zob. Północne Nadczarnomorze
Naddnieprze 42, 45, 53, 146, 147
naddniestrzańska pałanka 261
Naddniestrzańska Republika Mołdawska 242
Naddniestrze 164, 173, 338
Nawarowie 65
Neapol Scytyjski 50
Neurowie 50, 65
Nicea 190
Niekrasowcy 260
Niekrasowka 277
Niemcy (państwo) 19, 41, 55, 57, 86, 107, 129, 181, 220, 288, 357, 360, 366, 375, 386, 393, 396, 405
Niemcy (naród) 277, 279, 280, 288, 294, 296, 354, 359, 361, 363, 366, 375, 377-381, 383, 384, 386, 393, 398, 399, 401, 402, 415, 416
niemiecki język 290-291
Niemirów 241
Nikołajewka-Noworossijskaja (Bajramcza) 266
Nikonia 77
Nikopol (Mykytyn Roh) 275
Niż 333. Zob. też Zaporoże
Nogaj (region) 213
Nogajowie 18, 20, 185, 210, 213, 214, 218, 232, 243, 251, 253, 272, 288, 296, 297, 301
Nogajsk – zob. Prymorśk

Normanowie 102, 424
Nowa Serbia 251, 270, 271, 288
Nowa Sicz (Nowa Sicz Zaporoska) 244, 252, 260, 265
Nowe Zaporoże 338
Nowioduński gród 143, 172, 173
nowogrigoriewski powiat 332
Nowogród Wielki 149
Nowomoskowsk (Nowosełycia) 275
Noworosja 15, 22, 30, 83, 156, 194, 200, 204, 245, 249, 253, 264, 270-276, 280, 284-289, 292-295, 297, 301, 306, 332, 342, 367, 418, 425, 426
Noworosjanie 200, 343
Noworossijsk (nad Dnieprem) – zob. Dnipro
Noworosyjsk 15, 307, 382-384, 386
noworosyjska gubernia 256, 270, 271
noworosyjska gubernia (stolica Noworosyjsk) – zob. czarnomorska gubernia
Noworosyjski Kraj – zob. Noworosja
Noworosyjski Obwód 415-418
noworosyjskie generałgubernatorstwo 272, 332
Noworosyjskie Wojsko Kozackie – zob. Dunajskie Wojsko Kozackie
noworosyjsko-besarabskie generałgubernatorstwo 272, 425
Nowosełycia – zob. Nowomoskowsk
Nowosłobodzki Pułk 270, 271
nowozybkowski powiat 333

Obitocznoje – zob. Prymorśk
oczakowski obwód 256, 271
Oczaków (Daszew, Uzu-Kale) 51, 197, 198, 201, 211, 235, 256, 260, 276, 278-280, 293, 306, 354
Odeska Republika Radziecka (OSR) 330, 355, 357, 360, 366
Odeska Zatoka 190
odeski obwód 13, 15, 40, 67, 147, 152, 171, 251, 338, 418
odeski obwód (projekt 1884) 305
odeski powiat 290, 292-294, 357
Odessa 19, 24, 29, 36, 72, 79, 115, 128, 156, 167, 186-188, 190, 195, 197, 200-204, 221, 231, 238, 257, 256, 261, 263, 268, 273, 273, 276, 278, 280-287, 290, 292, 294, 298, 301, 302, 306, 308-323, 325, 326, 328, 331-333, 338-341, 343-352, 357, 359, 360, 366, 368, 370, 371, 373, 374, 381, 389, 392, 400-408, 410, 413, 415-419, 422, 424, 425
Odessos 276, 280
Odeszczyzna 65, 96, 115, 146
Odra 57
Oguzowie 138, 162
oguzyjskie języki 214
Oka 126, 195, 279
Olbia 19, 58, 75-77, 79, 81, 82, 90, 92, 106, 113, 167, 170, 231, 276
Olesza 145, 160, 190
olgopolski powiat 413
Olwiopol (Orłyk, Jekatierynienszanc) 275, 276
Ołeszky – zob. Aleszki
Oltenia 170
Onogurowie 121
Or – zob. Perekop
orłowska gubernia 391
Or-Taszrasi 213
Orantania 89
Orda Akermańska – zob. Orda Budziacka
Orda Budziacka 185, 213, 226
Orda Dżambołucka 182, 196, 213
Orda Jedyczkulska 213
Orda Jedysańska 213
Orda Krymska 196, 302
Orda Nogajska – zob. Nogajowie
Orda Perekopska 196
Oreanda 284
Orel 45, 250, 300
Orenburg 70
Oriana (*Orijana*) 29, 84, 86, 104, 105
Orijowie 87
Orłyk – zob. Olwiopol
Ormianie 21, 135, 148, 185, 191, 212, 214, 215, 222, 255, 294
ormiański język 91, 222, 290-291
Osetia Północna 66
Osetyjczycy (Osetyńcy) 66, 375
osetyjski język 61
Ostrogoci 111
Osmańskie Imperium – zob. Turcja Osmańska
Osmanowie (lud) – zob. Turcy Osmańscy
Owidiopol (Hadżider) 67, 276, 280, 293, 419

Panonia 20, 39, 51, 115, 121, 158, 173
Pantikapeon (miasto) zob. Bospor
Pantikapej, Pantikapes (rzeka) 49, 63
Paralaci 59, 64

Paryż (w Besarabii) 277
Paryż (we Francji) 201, 411
Patzinachia 159
pelazgijski język 41
Pelazgowie 86
Perejasław 317
Perejasławiec 151, 153, 174
Perejasławszczyzna, perejasławska ziemia 134, 218
Perekop (Or) 195, 213, 223, 337, 356, 388, 394
perekopski powiat 290-291, 294, 394
Peresiczeń 144
Persja 49, 59, 74, 123, 125, 128, 138, 162, 189
Persowie 219
Perwomajsk 253
Petersburg (Sankt-Petersburg, Piotrogród, Leningrad) 53, 95, 179, 201, 275, 278-280, 283, 304, 317, 332, 333, 362, 363, 365, 369, 398, 400, 415
Peukinowie 170
Pieczyngowie 20, 50, 92, 126, 138, 142, 145-147, 151, 153, 154, 159-162, 171, 173, 213, 423
pieńkowska kultura 147
Pierwsze Carstwo Bułgarskie – zob. Bułgaria
Piotrogród – zob. Petersburg
Płoskirów 411
Pobrzeże 338
Podilśk (Birzuła, Kotowsk) 33, 343, 406
Podole 45, 53, 57, 147, 196, 198, 201, 218, 240, 251, 252, 300, 319, 324, 331, 334, 336, 340, 364, 410, 413, 418
podolska gubernia 289, 300, 303, 305, 307, 331-333, 335, 337, 352, 389, 413
Podolskie Księstwo 182
Podolskie starostwo 198
podolskie województwo 198
Podonie 132
Podunawie 29, 95, 96, 144, 145, 163-166, 170-175, 177-186, 190, 192, 194, 197, 236, 253, 260, 266, 277, 291, 304, 307, 316, 337, 89, 357, 358, 362, 396, 411, 422, 425. Zob. Też: Budziak, Besarabia Południowa.
Pokucie 169
Polacy 185, 216, 267, 295, 310, 324, 373, 407
Polanie 59, 92, 113, 126, 133, 138, 147, 173
Polesie 50, 334, 336
poleski obwód (projekt 1884) 306
Pollo (*Poleja*) 100
Polska (Królestwo Polskie, Korona, Rzeczpospolita Polska) 17, 67, 91, 127-129, 180, 182-185, 191, 197, 203, 218, 237, 242, 243, 250, 258, 266, 271, 274, 288, 332, 350, 353, 398, 404, 405, 411, 420. Zob. też Rzeczpospolita Obojga Narodów
polski język 290-291, 387
Polskie Królestwo (1815-1918) 256
polsko-litewskie państwo – zob. Rzeczpospolita Obojga Narodów
Połowcy (Kipczacy, Kumani) 20, 92, 129, 130, 142, 149, 159-161, 163, 171, 173, 175, 176, 179, 181, 190, 213-215, 423
Połowieckie Państwo 23
Połowycia 275. Zob. też Dnipro
Połtawa 39, 40, 50, 133, 207, 243, 363, 369
połtawska gubernia 133, 289, 300, 305, 307, 315, 322, 331-333, 335, 337, 388, 399, 409
połtawski obwód 14, 117, 271
Połtawszczyzna 24, 271, 307, 317-320, 334, 336
Południe Imperium Rosyjskiego (XIX w.) – zob. Jug
Południe Rosji (1919-1920) 416, 419
Południe Ukrainy – passim
Południowe Wybrzeże Krymu 19, 21, 123, 188, 190, 210, 211, 214, 231, 235, 253, 274, 284, 287
południowosłowiańskie języki 98
południowoukraińskie wojska kozackie 258, 267, 425
Południowy Wschód Ukrainy 73
Pomor'ja 338
Pontos Euksinos 20, 76, 92. Zob. też Czarne Morze
Pontu Królestwo 77, 81, 123, 277
Pontyjskie Morze 117, 143. Zob. też Czarne Morze
Porta – zob. Turcja Osmańska
Powołże 55, 65, 122, 132, 134, 189, 287, 289, 292, 416
Poznań 31, 35, 36, 221
Północne Nadczarnomorze 16, 20, 21, 43, 44, 48, 49, 54, 60, 68, 75, 89, 111, 152, 160, 199, 211, 225
Północny Ocean – zob. Arktyczny Ocean
Praindoeuropejczycy 40

praindoeuropejski język 93
Prasłowianie 45, 50, 57, 64, 72
Praga 40, 69, 221, 319, 373, 418
Prawobrzeże, Prawobrzeżna Ukraina 240-243, 251, 258, 300, 306, 335, 366
prognoińska pałanka – zob. kinburnska pałanka
prometejskie języki 54-55
Protobułgarzy 111, 121, 129, 171. Zob. też Bułgarzy
Prowato 190
Prut 40, 147, 158, 164, 165, 172, 173, 175, 176, 178, 192, 196, 243, 256, 257, 272, 358, 397
Prutheni 176
Prymorśk (Obitocznoje, Nogajsk) 297
Prypeć 204, 300, 307, 426
Prypontyda 29, 84, 86, 89, 105, 106
Przedkaukazie 42, 44, 55, 89, 134
przedindoeuropejskie języki 41
Przesmyk Perekopski 376, 388, 394, 412
Przyazowie 44, 63, 69, 213, 243, 254, 266, 272, 293, 297, 414
Psioł 53, 126
Puszcza Białowieska 334

Radchonici 140, 141, 158
Radymicze 126
Radziecka Socjalistyczna Republika Taurydy – zob. Taurydy Radziecka Socjalistyczna Republika
Ren 116, 117
Reni 178, 184, 185, 359, 413
Rewel – zob. Tallin
Rezeny 277
Rhodez 141, 158
Roksolania 67
Roksolanowie 65, 67
Roksolany (Giryburzyna, Buzynowata) 67
Romanow Torg 178
romańskie języki 181, 358
romańskie ludy, romańska ludność 172, 173, 181, 358
Romejowie – 78, 86. Zob. też Bizantyjczycy
Romny 325
Rosja (Carstwo Rosyjskie, Imperium Rosyjskie, Federacja Rosyjska) 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 30, 32, 34, 47-49, 51, 66, 67, 69, 70, 77, 82, 83, 88, 100-102, 105-107, 109, 115, 116, 118, 122, 124, 125, 127-133, 137, 138, 140, 148, 149, 156, 157, 163-166, 186, 190, 194, 195, 199, 200, 207, 208, 212, 214, 216, 223, 224, 228, 234-236, 238, 240, 241-245, 249-262, 265-268, 272-282, 284, 287-289, 291, 292, 294-297, 299, 304-307, 309-311, 313-317, 319, 321, 323, 326-331, 337, 338, 341, 345-348, 350, 353, 355, 357, 359, 367, 379, 381, 386, 391, 393-396, 398, 400, 403, 405, 406, 410, 421, 422, 424, 425
Rosja Radziecka (Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, 1918-1922) 35, 165, 318, 329, 354, 355, 359, 360, 363, 364-366, 370, 384, 391, 411-413, 419, 420
Rosjanie, rosyjski naród 15, 16, 22, 25, 52, 54, 56, 59, 62, 69, 87, 88. 105, 107, 116, 132, 134, 135, 137, 154, 206, 223, 224, 230, 237, 257, 266, 272-275, 287, 289, 292, 293, 297, 300, 302, 308, 310, 315, 323, 325, 327, 346, 375, 379, 393, 407, 416, 422, 423
rostowski obwód 49, 125
rostowski powiat 271
Rostów nad Donem 70, 366, 372
Rosyjska Federacja – zob. Rosja
Rosyjska Federacyjna Republika (projekt 1917-1918) 330, 331, 336, 340, 348, 359, 395
Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka (RFSRR, 1922-1991) 47, 88, 231, 422
Rosyjska Riwiera 284, 287
rosyjski język 15, 55, 118, 127, 130, 165, 202, 261, 280, 289-291, 296, 309, 343, 377, 387, 412
Rosyjskie Carstwo – zob. Rosja
Rosyjskie Imperium – zob. Rosja
Roś 57, 63, 146, 159
Rozdilna 406
rówieński obwód 14
Rum, Sułtanat 162
Rumeika, dialekt 216, 255
Rumejowie 78, 79, 216
Rumuni 25, 85, 164, 166-169, 171, 176, 183, 360, 361
Rumunia 40, 66, 85, 100, 111, 153, 163-171, 173-175, 181, 183, 184, 186, 192, 252, 257-259, 293, 335, 340, 358-361, 384, 392, 396, 397, 404, 405, 407, 411, 413-415
rumuński język 166, 181
Rusicze 90, 118, 155

Rusini 111, 132, 169, 176, 191, 198, 207
Ruska ziemia – zob. Ruś
Ruskie Morze 111, 117, 153-156, 238. Zob. też Czarne Morze
ruski język 179, 181
Ruski Kaganat 142, 143, 150
ruskie województwo 67
Rusowie 21, 25, 29, 51, 52, 69, 84, 89, 110, 111, 116, 118, 123, 132, 138, 142, 143, 149, 150, 153-156, 158, 163, 164, 238
Ruś (Ruś Kijowska, Ruska ziemia, państwo kijowskie) 16, 19, 22-24, 52, 56, 58, 59, 67, 69, 72, 77, 80, 82, 89, 91-93, 98, 102, 111, 113, 116, 118, 122, 124, 126, 131-142, 145-161, 168, 172-174, 177, 178, 181, 187, 190, 193-195, 198, 199, 204, 208, 321, 422-424
Ruś Czarnomorska 99, 138, 143, 148
Ruś Kijowska – zob. Ruś
Ruś Halicka 163, 177, 182, 183, 191. Zob. też Halicko-Wołyńskie Państwo
Ruś Podkarpacka – zob. Zakarpacie
Ruś Południowa 208
Ruś Suzdalsko-Włodzimierska 193
Ruś Tmutorokańska – zob. Tmutorokań
Ruś-Ukraina (Ukraina-Ruś) 20, 52, 98, 111, 132, 153, 207, 227
Ryga 337, 362, 420
Rylsk 391
Rzeczpospolita Obojga Narodów (polsko-litewskie państwo) 19, 67, 140, 181, 188, 202, 207, 208, 211, 228, 229, 231, 232, 235, 237-239, 242, 244, 250, 274, 288, 304, 408. Zob. też Polska
Rzesza Niemiecka – zob. Niemcy
Rzym (Cesarstwo Rzymskie, Imperium Rzymskie, Republika Rzymska) 20, 22, 75, 77, 81-83, 85, 88, 90, 113, 115-117, 123, 162, 170, 211
Rzym (miasto) 201
Rzymianie 21, 28, 78, 82, 86, 95, 167
Rzymska Republika – zob. Rzym
Rzymskie Cesarstwo – zob. Rzym
Rzymskie Imperium – zob. Rzym

sabatynowska kultura 44
Salawija 149
Samara (rzeka) 45
samarska gubernia 255
samborski powiat 19
Samkercz – zob. Tmutorokań
San 308
Sankt-Petersburg – zob. Petersburg
Sanskryt 93
San Stefano 258
Saraj 189, 190, 210
Sarata 277
saratowska gubernia 307
Sarkel 125, 126, 140, 145, 151
Sarmaci 20, 45, 46, 50, 52, 55, 58, 61, 65, 68-71, 73, 74, 80, 86, 89, 91, 95, 112, 113, 115, 129, 130, 145, 163, 170, 232, 423
Sarmaci Królewscy 170
Sarmacja 20, 65, 67, 68, 170, 241, 242
sarmacki język 61
Sawarowie 65, 66
Scytia 39, 48-50, 57, 61-65, 88, 102, 134, 167, 168, 423. Zob. też Wielka Scytia, Mała Scytia
Scytowie 20, 39, 44-46, 48-53, 55, 58-66, 68, 70-72, 74, 76, 80, 81, 84, 86, 89, 91, 95, 102, 107, 112, 117, 145, 163, 212, 215, 232, 423
Scytowie koczownicy 49, 53, 57, 59-61, 63
Scytowie królewscy 49, 53, 57, 59-61, 63, 89
Scytowie oracze 49, 53, 57, 59-61, 63, 72
Scytowie rolnicy 49, 53, 57-61, 63, 170
scytyjski język 60, 61
sejm 126, 154, 300
Seldżucy – zob. Turcy Seldżuccy
Semender 125, 126
semickie ludy 90
Senegalczycy 405
Serbia 166, 169, 180, 181, 259
Serbowie 28, 251, 257, 306
Seret 40, 158, 175, 177, 178
Sewastopol 13, 15, 21, 22, 31, 75, 95, 114, 238, 256, 260, 263, 268, 270, 276-279, 313, 320, 328, 329, 335, 340, 345, 350, 363, 368-375, 381-388, 392, 398, 399 Zob. też Achtiar
sewastopolskie gradonaczalnictwo 290-291
Sicz Bazawłucka 244
Sicz Czortomłycka 244
Sicz Kamiańska 243
Sicz Oleszkowska 243, 253, 288, 425
Sicz Zadunajska 251, 258, 259, 261, 265-267, 288, 425
Sicz Zaporoska 177, 226, 227, 229, 237, 239, 240, 243, 249, 254, 258, 260, 261, 264, 311, 425

siedlecka gubernia 307, 331
Siedmiogród 85, 167, 169, 170, 181, 242, 251, 311
Siedmiorzecze 89
Siewierzanie, Siewierz 66, 69, 91, 126, 133
Siewierszczyzna 198
Sindowie 44, 91
Sina Woda (gród) 195
Sine Wody 96, 182, 195-197
Sinil – zob. Izmaił
Siniucha 71, 195, 196, 198, 271
Sintaszta-Pietrowka-Arkaim kultura 107
Sirakowie 65
Siwerowie 91, 92
Skandynawia 52, 88, 111, 125
Skandynawowie 141, 143, 153
Skifopil – 71, 72. Zob. też Kropywnyćkyj, Czarnomorsk
Sklawenowie 59, 143, 172, 173
Skołoci 57, 63, 64
Slaw 149
Sławeczna 300
Słobożańszczyzna – zob. Ukraina Słobodzka
Słowianie, słowiańskie ludy, Słowiańszczyzna 28, 40, 48, 50-52, 54, 56-58, 60, 61, 65, 68-70, 79, 83, 88-91, 93, 102, 105, 110-113, 115-117, 121, 122, 125, 136, 143-149, 158, 159, 169, 170, 172-174, 181, 185, 193, 206, 213, 215, 217, 218, 274, 289, 308, 421-423
Słowianie Mezyjscy 172
Słowianie Południowi, Słowiańszczyzna Południowa 172, 174
Słowianie Wschodni, Słowiańszczyzna Wschodnia 22, 48, 55, 57, 58, 59, 68-70, 111, 112, 120, 126, 133, 135, 141, 143-147, 152, 169, 171, 172, 174, 177, 198, 273, 289, 301
Słowianoserbia 251, 270, 288
słowiańskie języki 44, 56, 60, 63, 91, 111, 228
Słoweni Ilmeńscy 149
Słucz 241
Smił – zob. Izmaił
Sniwoda 196
Sogdea – zob. Sudak
Sofia 305
Sokolec 201
Sokoły 258, 275. Zob. też Woznesensk
Soldaia – zob. Sudak
Sołchat – zob. Stary Krym
Soża 126
Spalowie 59
Sporowie 59
Stalingrad 140
Stambuł 201, 211, 207, 354. Zob. też Konstantynopol
Stanisławów 411
Stany Zjednoczone Ameryki (USA) 19, 69, 98, 127, 139, 226, 331, 362
Starodub 391
starodubski powiat 333
Staroeuropejczycy 44
staroruska narodowość 16, 56-58, 101, 102, 111, 118, 119, 147
Stary Krym (Sołchat, Eski-Kirim) 210
stawropolska gubernia 272, 307, 331
Stawropolski Kraj 125
Step Budziacki 185
Step Eurazjatycki (Wielki Step Eurazjatycki, Wielki Step) 19, 20, 39, 40, 42, 110, 121, 125, 137, 153, 158, 160, 188, 190, 211, 231, 287, 338
Step Kipczacki 160, 210, 211, 214
Step Połowiecki 160
Step Nadczarnomorski 159, 160
Step Taurydzki 273
Stepowa Ukraina – zob. Ukraina Stepowa
Stepowe Pogranicze – zob. Wielkie Stepowe Pogranicze
Stolica Apostolska 228
Strefa Osiedlenia 294
Sucholimańsk – zob. Czarnomorsk
Suchy Liman 415
Sudak (Sogdea, Soldaia, Suroż) 67, 95, 123, 153, 162, 190
Sudża 391, 411
Suła 53, 126, 198
Sumer 98
Sumerowie 86, 89, 157
sumski obwód 14, 300, 391
Suraż 391
Surażskie Morze 96, 154. Zob. też Azowskie Morze
surażski powiat 333
Suriażcy, Surożcy 84, 95
Suroż – zob. Sudak
Surżyk 14
Swiatosław – zob. Czarnomorsk
swiderska kultura 107

Syberia 189, 289, 292, 312, 336, 369, 406
Sylistria (Drestwin) 177
Symbolon – zob. Bałakława
Symferopol 22, 33, 48, 50, 95, 114, 129, 156, 276, 277, 280, 286, 292, 309, 323, 329, 335, 339, 341, 346, 347, 354, 362, 377, 388, 390. Zob. też Ak-Meczet
symferopolski powiat 290-291
Synopa 162, 191, 235, 236, 262, 268
Syria 106, 162
Sywasz 63, 193, 356, 379, 394
Szabo 277
Szachty 420
Szlak Solny 193
Szwajcaria 305, 325
Szwajcarzy 277
Szwedzi 51, 243

Śródziemne Morze 63, 89, 90, 100, 125, 155, 207, 306
Śródziemnomorze 19, 76, 231, 280

Taganrog 243, 244, 253, 271, 278, 307, 312, 366, 420
Taganroski okręg 331
Tallin (Rewel) 370
Tamanskaja 148
Tamań (Półwysep Tamański) 75, 77, 114, 125, 148-150, 261, 271
Tamańska stanica 149
Tamański Półwysep – zob. Tamań
Tamatarcha – zob. Tmutorokań
Tana – zob. Azow
Tanais (miasto) – zob. Azow
Tanais (rzeka) – zob. Don
taraklijski rejon 171
Trachejski Półwysep 271
tarnopolski obwód 14
Tarsenowie – zob. Etruskowie
Tarutino 277
Tatarbunary (Tatar-Bunar) 185, 277
Tataria 191, 210
tatarski język 122, 290-291. Zob. też krymskotatarski język
Tatarzy 20, 50, 51, 66, 83, 123, 163, 176, 180, 182, 186, 189-193, 195-198, 201, 207, 208, 210, 211, 214, 217, 221, 225, 228, 229, 235, 243, 249, 279, 288, 289, 292, 295, 302, 306
Tatarzy Astrachańscy 160
Tatarzy górscy – zob. Tatowie
Tatarzy Kazańscy 122, 160
Tatarzy Krymscy 29, 30, 67, 79, 130, 131, 135, 150, 160, 198, 209, 212-224, 229, 230, 232-234, 254, 255, 257, 295-297, 301, 355, 362, 363, 373, 378-381, 392, 393, 424. Zob. też Tatarzy.
Tatarzy Litewscy 19, 129, 393
Tatarzy nadbrzeżni – zob. Yalıboyu
Tatarzy Nogajscy – zob. Nogajowie
Tatarzy Rumuńscy 297
Tatarzy stepowi 214
Tatowie 214, 215
Tatry 334
Tauria 46, 47, 58, 301, 307, 332, 334-336, 341, 343, 390, 402, 414
Tauroscytowie 50, 82, 114, 172
Taurowie 46, 47, 75, 92, 95, 215
Tauryda 22, 46, 47, 49, 213, 221, 272, 277, 284, 285, 289-294, 323, 356
Taurydy Radziecka Socjalistyczna Republika (SSRT) 46, 330, 355, 362, 363, 364, 376, 383
taurydzka gubernia 15, 46, 47, 257, 266, 271, 272, 289-293, 300, 304, 305, 307, 331, 332, 335-337, 339-341, 343, 345, 346, 352, 356, 388, 390, 411, 416, 425, 426
taurydzki obwód 255, 271, 297
Tauryka 46, 47, 51
Tawań 197, 198
Temriucki oddział 331
Teodoro (miasto) – zob. Mangup
Teodoro Księstwo 67, 96, 114, 115, 123, 184, 190, 210, 211
Teodozja (Kaffa) 21, 22, 75, 95, 180, 182, 190-192, 195, 201, 211, 215, 219, 220, 224, 236, 275, 335, 340, 346, 347, 378, 392
teodozyjski powiat 290-291
Terek 125
Tiahinia 234
Tiaśmin 198
Tigina – zob. Bendery
Tirageci 170, 172
Tiras (rzeka) – zob. Dniestr
Tmutorokań (Ruś Tmutorokańska, Tmutorokańskie Księstwo) 75, 80, 93, 99, 110, 125, 126, 133, 138, 144, 145, 147-151, 154-156, 160, 305, 422
Tmutorokańskie Księstwo – zob. Tmutorokań

tocharskie języki 69
Torcy 159
Torrekadowie 65
Towsta Mohyła 62
Trachejski Półwysep
Tracja 167
trackie języki 44, 56, 61, 111
Trakowie, trackie ludy 25, 45, 46, 49, 55, 65, 82, 111, 167, 169, 170
Transnistria 114, 165, 166
Trapezunt (Trebizonda, Trapzuntu Cesarstwo) 123, 188, 190, 191, 201, 235, 236, 262
Trebizonda – zob. Trapezunt
Troja 88, 90, 91
Trojańczycy 89
Troki 128
Trypolanie, trypolska ludność 60, 87, 88, 90
Trypole 40, 87, 90, 91, 105, 106
trypolska kultura (Cucuteni-Trypole kultura) 40-42, 44, 84, 86-89, 91, 97, 157
Trzecia Rzesza – zob. Niemcy
Tuapse 384
Tuczkowo 277
Tulcza 153, 172, 174
Turan 93
Turańczycy 92
Turcja 17, 19, 78, 92, 128, 162, 203, 236, 306, 335, 339, 353, 393, 396, 417, 422
Turcja Osmańska (Imperium Osmańskie, Porta) 18-22, 50, 78, 79, 100, 114, 164, 184-186, 206-214, 216, 220, 225, 227, 228, 232, 237-244, 251-258, 265, 267, 275, 286, 288, 293, 295-297, 425
Turcy 78, 93, 114, 121, 129, 206, 207, 221, 235, 236, 288, 305, 306, 398
Turcy Anatolijscy 215
Turcy Niebiańscy – zob. Türküci
Turcy Osmańscy 21, 52, 183-185, 201, 210, 216-220, 229, 233, 234, 238, 243, 244, 252, 266, 278
Turcy Seldżuccy 21, 162, 179, 214
Turecki Kaganat 121, 125, 141
turecki język 78, 126, 181, 290-291
tureckie języki (turkijskie języki) 20, 56, 92, 115, 125, 127, 134, 159, 214, 216, 220, 228, 296
tureckie ludy 67, 74, 92, 93, 107, 120-122, 125, 127, 129, 132-135, 137, 148, 159, 160, 162, 190, 212, 214, 289, 296, 423
turkijskie języki – zob. tureckie języki
Turkmeni 280
Türküci (Turcy Niebiańscy) 121
Tybet 88
Tykicz Gniły 71
Tyras 19, 75-77, 79, 81, 82, 113, 167, 170, 231, 276
Tyraspol 276, 280, 343, 349, 405, 406
tyraspolski powiat 290, 292-294, 343, 357, 413, 418
Tyrol Południowy 114
Tywercy 59, 90, 95, 110, 144-147, 158, 171-174, 305, 422

Uglicze – zob. Ulicze
Ugoł 172
Ugrofinowie, ugrofińskie ludy 50, 121, 125. Zob. też fińskie ludy.
ugrofińskie języki 125, 158
Ukraina – passim
Ukraina Naddnieprzańska 217, 346
Ukraina Południowa 15, 23, 30, 32, 80, 199, 219, 297. Zob. też: Południe Ukrainy
Ukraina Południowo-Wschodnia 15,
Ukraina Radziecka – zob. Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka
Ukraina-Ruś – zob. Ruś-Ukraina
Ukraina Słobodzka (Słobożańszczyzna) 229, 254, 261, 268, 288, 300, 335
Ukraina Stepowa 15, 201
Ukraina Zachodnia – zob. Zachód Ukrainy
Ukraińcy, ukraiński naród – passim
Ukraińska Republika Ludowa (UNR) 17, 24, 34, 35, 266, 318, 319, 321, 329, 331, 336, 337, 340, 341, 349, 351-361, 363-365, 370, 372, 373-375, 377, 380, 383, 386, 388-390, 393, 400, 404, 406, 407, 409-412, 416, 419, 422
Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka (Ukraina Radziecka, Ukraińska SRR, USRR) 17, 23, 24, 27, 34, 41, 47, 48, 58, 112, 118, 122, 134, 165, 173, 196, 199, 219-221, 223, 321, 329, 353, 363, 364, 404, 412, 413, 419, 420, 422, 423
ukraiński język 13, 47, 90, 118, 119, 174, 261, 290-292, 299, 304, 309, 313-315, 318, 320-322, 325, 331, 342, 345, 354, 387, 401, 412, 420
Ukraińskie Państwo (1918) 34, 165, 318, 390-394, 397-403, 411, 412, 422

Ukraińskie Państwo Kozackie (XVII w.) – zob. Kozackie Państwo
Ulicze (Ułycze, Uglicze) 59, 95, 110, 144-147, 158, 171-173, 300, 305, 422
Ułan-Ude 88
Ułycze – zob. Ulicze
Ural (góry) 107, 158, 274
Ural (rzeka, także: Jaik) 39, 51, 65, 125
uralskie ludy 107
Urartu 44, 222
Urgowie 170
Urum, etnolekt 216, 255
Urumowie 79, 216
USA – zob. Stany Zjednoczone Ameryki
usatowska kultura 40
Ust'Dunajskie Budziackie Wojsko Kozackie 18, 265, 425
Uszyca 178
Utigurowie 120, 121
Uzu-Kale – zob. Oczaków

Vicina – zob. Isakcza
Viscla, Vistula – zob. Wisła

Wały Żmijowe 160
Wandalowie 59, 66
Wapniarka 411
Waregowie 88, 110, 112, 123, 132, 141-143, 153-157, 175
Warna 280
Warszawa 72, 80, 207, 221, 237, 363
Wenecja, Wenecka Republika 188, 193, 207, 228
Wenecjanie 21, 124, 126, 188, 190
Wenedowie 112
Wenetowie 143
Węgierska Nizina 66, 180
Węgry 19, 66, 115, 159, 173, 174, 179-183, 185, 206, 251, 405, 413-415
Węgrzy 145, 158, 159, 168, 169
Wiatycze 126
Wiedeń 179, 221, 363
Wielka Brytania 256, 302, 405. Zob. też Anglia
Wielka Bułgaria 121, 122, 125
Wielka Orda 210
Wielka Rosja zob. Wielkorosja
Wielka Scytia 48, 50
Wielka Wyś 198
Wielki Step Eurazjatycki – zob. Step Eurazjatycki
Wielkie Księstwo Litewskie – zob. Litwa
Wielkie Stepowe Pogranicze 18, 19, 22, 206, 225, 228, 239, 242, 244, 250, 251, 257, 425
Wielkorosja 274, 302, 316, 322, 342, 364
„Wielkoruskie narzecze" 289
Wielkorusowie 22, 116, 287, 289, 292, 310, 317
Wielkoruś 193, 208
Wilno 128, 207, 294, 392
Wiłkowe 181, 184, 360
Winnica 316, 418
winnicki obwód 14, 57, 63, 196
Wirtembergia 288
Wisła 143, 278
Witoldowa Bania – zob. Tawań
Wizygoci 66
Włochy 106
Włodzimiersko-Wołyńskie Księstwo 178
Włodzimierz Wołyński 19
Włosi (także: Italczycy) 21, 191, 212, 214, 221, 282, 308
włoski język 179, 214, 280
Wojska Dońskiego obwód (Don, doński obwód, Dońszczyzna) 272, 274, 307, 331, 336, 356, 357, 364, 391, 407, 420
Wołga 39, 116, 125, 140, 168, 180, 189, 279
wołgogradzki obwód 125
Wołosi 171, 172, 181, 185, 251
Wołoskie Hospodarstwo – zob. Wołoszczyzna
Wołoszczyzna 169, 173, 181, 183, 184, 241, 242, 251, 257
Wołynianie 116
Wołyń 14, 64, 127, 198, 225, 252, 267, 316, 325, 333, 336, 340, 375, 408, 410, 413. Zob. też Halicko-Wołyńskie Państwo, Włodzimiersko-Wołyńskie Księstwo
wołyńska gubernia 289, 300, 303, 305, 307, 331-333, 335, 388, 389
wołyński obwód 14
woroneska gubernia 305, 307, 331, 336, 356, 391
woroneski obwód 250
Woroneż 70, 357
Woroneżczyzna – zob. woroneska gubernia
Worskla 45, 53, 126, 199
Woznesenka 123
Woznesensk (Wozniesiensk) 258, 349
wozniesieńskie namiestnictwo 271
Wrocław 181

Wschodnie Imperium – zob. Bizancjum
Wschodnioeuropejska Nizina 115
Wschodniorzymskie Cesarstwo – zob. Bizancjum
wschodniosłowiańskie języki 98
wschodniosłowiańskie ludy – zob. Słowianie Wschodni
Wschód Ukrainy 14, 19, 24, 314, 426
Wszechrosja 273, 274
Wysuńska Republika 418
Wyś 195
Wyżyna Mołdawska 175
Wyżyna Nadazowska 198

Yalıboyu (Tatarzy nadbrzeżni) 214, 215

Zachodnio-Ukraińska Republika Ludowa 34, 409
Zachód Ukrainy (Zachodnia Ukraina) 14, 19, 24, 67, 156
Zadunajcy – zob. Kozacy Zadunajscy, Sicz Zadunajska
Zakarpacie (Ruś Podkarpacka) 14, 64, 115, 169, 417
zakarpacki obwód 14
zaporoski obwód 15, 46, 49, 53, 87, 194, 212, 249, 297
Zaporoskie Wojsko 68, 106, 228, 241, 242. Zob. też Państwo Kozackie
Zaporożcy – zob. Kozacy Zaporoscy
Zaporoże (Aleksandrowsk) 47, 123, 357, 404
Zaporoże (region) 235, 239, 243, 244, 252-253, 260, 270-272, 275, 288, 293, 300, 302, 333, 335
zarubiniecka kultura 60, 61, 65
Zatyszszja 417
Zbrucz 45
Zichia 148
Zichowie 148
Zinestra – zob. Ginestra
Zinowiewsk – zob. Kropywnyćkyj
Złatopil – zob. Kropywnyćkyj
Złota Orda 28, 66, 92, 114, 140, 160, 171, 180, 182, 187-190, 192-195, 197, 199, 204, 209, 210, 212-214, 232, 255, 423
Zmijnyj (Leuke, Fidonisi, Insula Şerpilor) 76, 100, 101, 165, 256-258
Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (Związek Radziecki, ZSRR) 14, 29, 34, 41, 50, 53-58, 62-64, 69, 78, 81, 83, 88, 99-102, 105, 118, 119, 122, 128, 130, 133-139, 151, 152, 164-166, 186, 197, 215, 223, 233, 234, 237, 264, 283, 325, 337, 360, 362, 365, 384, 411, 423, 424

Żydzi 66, 82, 127, 128, 135-139, 148, 185, 215, 289, 292, 294, 295, 296, 308, 352, 403
żytomierski obwód 14, 300
Żytomierz 39

Indeks nazwisk i imion

Abajew, Wasilij 58, 63, 69, 92
Achemenidzi, dynastia 74
Achilles, postać mityczna 76, 100
Achmatowa, Anna 135, 139
Achmatowicz, Aleksandr 394
Achmetow, Rinat 73
Adams, Arthur E. 414
Afanasjew, Heorhij (Afanasjew, Gieorgij) 403
Agatyrsos, postać legendarna 59
Agnew, John A. 74
Ahad Ha'am – zob. Ginzberg, Aszer
Akimow, Jewgraf 370
Alcek, chan bułgarski 122
Aleksander I, cesarz Rosji 259, 276, 295, 327
Aleksander II, cesarz Rosji 267, 299, 328
Aleksander III, cesarz Rosji 278, 328
Aleksander Dobry, hospodar mołdawski 183, 184
Aleksander Jagiellończyk, wlk. ks. litewski 234
Aleksander Wielki, król Macedonii 210
Aleksandrova, V. I. 359
Allworth, Edward 118, 422
Alpatov, Vladimir Michajlovič 53, 56
Amsterdamski, Stefan 26, 273
Anan ben Dawid 127
Anders, Władysław 375
Anderson, Benedict 26, 273
Andrèèv, Vitalij M. 41, 61
Andrijenko 381
Andrijewski, Ołeksij 309
Andrijewski, Opanas 341, 353
Andro, Dmitrij 408
Andruščak, V. E. 167
Andrzej Apostoł św. 82
Anselme, Henri-Philippe d' 406
Antosiewicz, Maciej 404
Antonow-Owsiejenko, Władimir 355, 365, 366, 414
Antonowycz, Dmytro 373
Antonowycz, Ihor 199
Antonowycz, Wołodymyr 217, 322, 373
Apis, bóg 93
Aradžioni, Margarita Anatol'evna 215, 216
Arakczejew, Alieksiej 259
Arkas, Andreas 310
Arkas, Mykola 15, 18, 195, 270
Arkas, Mykoła mł. (Arkas, Mykoła Mykołajowycz, 1880-1938) 311, 417
Arkas, Mykoła st. (Arkas, Mykoła Mykołajowycz, 1853-1909) 27, 31, 195, 198, 218, 219, 235, 267, 307, 310, 312, 320, 323
Arkas, Nikołaj Andriejewicz 267, 310
Arkas, Zacharij Andriejewicz 310
Arpoksais, postać legendarna 59
Artamonow, Michaił (Artamonov, Michail Illarionovič) 121, 122, 125, 126, 128, 132, 134, 135, 138, 142, 148-150
Artiom (Siergiejew, Fiodor) 356
Asenowie, dynastia 179
Askold, ks. kijowski 153
Asparuch, chan bułgarski 122, 123, 170
Attyla, władca Hunów 90, 115-117, 119, 120
Auchatowie, ród 59
Awramenko, Nykyfor (Avramenko, Nykyfor) 31, 379, 380
Awramenko, Roman 31

Babiak-Owad, Anna 28, 158
Bäcker, Roman 137

Baczynska, Ołena (Bačyns'ka, Olena) 33, 144, 185, 244, 253, 256, 257, 258, 260, 265, 266
Baczynski, Serhij 407
Bačinskij, Anatolij Diomidovič 270
Bahalij, Dmytro (Bahalij, Dmytro Ivanovyč) 28, 219, 235, 236, 252, 264, 270, 275, 278-281, 287, 288, 322
Bahatyj, Iwan 242
Bakinski, Siergiej (Bernheim, Ludwig) 337, 350
Balamber, władca Hunów 116
Balcer, Adam 68
Bandera, Stepan 108
Bang, Peter Fibiger 211
Baran, Wołodymyr (Baran, Volodymyr Danilovyč) 28, 69, 111, 113, 121, 147, 158, 172, 174
Barbour, Stephen 78
Bať, Oleksa 340
Bat-Bajan – zob. Bezmer
Batu, chan mongolski 179, 189, 192
Bazylow, Ludwik 259
Bažan, Mykola Platonovyč 41, 112, 169, 196
Belej, Les' 39, 75
Bernaczyk, Anna 327
Bezmer, chan bułgarski 122
Bibikov, Serhij Mykolajovyč 27, 41, 112, 174, 191
Bielski, Marcin 235
Bilinsky, Yaroslav 350, 412
Biłozerska, Ołena 265
Biłyj, Sydir 260, 262, 263
Biłyk, Iwan 32, 90, 104, 116-120
Biłynski, Mychajło 409, 410
Błachowska, Katarzyna 67
Błaszczyk, Grzegorz 159, 198
Błok, Aleksandr 52, 64, 105
Bogdanowicz, Sofia 311
Bohdan Hatyło, postać literacka 116, 117, 119, 120
Bohomołeć, Ołeksandr 323
Bohomołeć, Wadym 368
Boia, Lucian 81, 166, 168, 170, 171, 173, 183, 184
Bojeczko, Wasyl (Boèčko, Vasyl') 33, 361, 391, 392, 394-396, 412, 413
Bojko, Jarosław (Bojko, Jaroslav Vladimirovič) 33, 253, 289, 292, 294
Bojko, Sergej 202
Bolemir – zob. Balamber
Bołboczan, Petro 375-377, 381, 386, 388
Bołdyriew, Ołeksandr (Boldyrèv, Oleksandr Vasyl'ovyč) 33, 191, 200, 201, 281, 309-311
Bomeško, B. G. 413
Bondarenko, Iwan 319, 324
Bondi, Eduard de 402
Bońkowski, Hieronim Napoleon 61, 115, 170
Borowyk, Witalij 316, 341
Borzenko, Oleksandr Ivanovyč 262
Bosz, Jewgienija 354, 364
Bożko, Juchym 378, 379
Brajczewski, Mychajlo (Brajčevs'kyj, Mychajlo Julijanovyč) 27, 51, 52, 54, 55, 58, 59, 61, 69, 101, 113, 136, 146, 174, 423
Brătianu, Gheorghe I. 165, 169, 173, 176, 184
Braun, Kejt (Brown, Kate) 18
Brawlin Nowogrodzki, wódz Waregów 153
Brechunenko, Viktor 204, 253, 270
Bredow, Nikołaj 419
Brinkley, George A. 405, 407, 408
Brojakiwski, Borys 339
Brons'ka, T. 375
Broué, Pierre 412, 413, 419
Bruczkowska, Magdalena 18, 153, 244
Brunova-Kalisec'ka, Iryna 131
Bruski, Jan Jacek 32, 407, 419
Brusnyj, Serhij 158, 232, 234, 249
Brzuchowiecki, Iwan 267
Buławin, Kindrat 260
Bułgakow, Jakow 286
Bukowski, Zbigniew 46, 65, 114
Bunakow-Fundaminski, Ilja 373
Bunjatjan, Kateryna Petrivna 28, 40, 42, 44, 45, 49, 58, 64, 65, 70, 167, 169, 170
Burbela, Viktor 334
Burbonowie, dynastia 282
Burdo, Natalja 98
Burebista, władca Daków 167, 169
Burke, Peter 74
Burlej, Serhij 399
Busziri 220
Butkevyč, Bohdan 73
Butkevyč, Volodymyr 227, 243, 249
Buwał (Tuwał, Moġol), wódz mongolski 179, 192
Buzyna, Ołeś (Buzyna, Oles') 386, 387
Bystrenko, Oleh 419
Bykova, Tetjana 255

Carpentier, Jean 124
Carmichael, Cathie 78
Ceauşescu, Nicolae 165, 167, 168
Cichoń, Iga 294
Cham, postać biblijna 53
Chasdaj 138
Cherlichi, Patricia – zob. Herlihy, Patricia
Chlebowczyk, Józef 26, 287, 292, 311, 351, 397, 421
Chmars'kyj, Vadym Mychajlovyč 315, 316, 331
Chmelniuk, Wałerij 72
Chmielnicki, Bohdan 68, 229, 234, 239-242, 303, 308
Chmielnicki, Jerzy 68, 241, 242
Chochorowski, Jan 18, 42, 89, 113
Chojnowski, Andrzej 32
Chomicka, Ewa 26, 298
Chomotiano 374
Chrapunov, Igor' Nikolaevič 45, 67, 114, 192, 215
Chromow, Anatolij (Chromov, Anatolij) 33, 258, 259, 265-267, 283, 297
Chrystycz, Jakym 368
Chwojka, Wikentij 40
Chudziak, Mateusz 35
Chynczewska-Hennel Teresa 50, 67
Cieszewska, Justyna 76
Ciołkowski, Konstanty 99
Clogg, Richard 78
Conan, postać literacka 46
Constantinescu, D. St. 167, 173, 184
Constantinescu, Stefan 100
Cwicinskaja, Natalia 171
Cyhankova, Ella 122, 134, 219
Cyrus Wielki, król Persji 211
Cyryl, św. 97
Cyryl, patriarcha moskiewski 282
Czajkowski, Michał (Sadyk Pasza, Mehmed) 263, 267
Czamańska, Ilona 32, 179, 181-183, 185, 190
Czarnik, Szymon 22, 274, 307, 341, 421
Czarnota 339
Czechiwski, Wołodymyr 321, 331, 339, 348, 349, 389, 403, 407
Czechow, Antoni 284
Czelebi, Ewlija 225, 229
Czelebijew, Czelebi (Czelebi-Dżihan, Noman) 353
Czepiha, Zachar 260, 280
Czerniliwski-Sokoł, Mykoła 399
Cziczak (Irena), księżniczka chazarska 131
Czikobawa, Arnold 55
Czubynski, Pawło 304, 309
Czuchlib, Taras (Čuchlib, Taras Vasyl'ovyč) 28, 33, 228, 240-242, 255
Czykałenko, Jewhen 309, 313, 323
Czyngis-chan 188, 189, 212

Čerepin, L. V. 173
Čerkas, Borys 200, 204
Černova, Kateryna Oleksijivna 79, 127, 171
Černuchin, Èvhen 79
Čmyr, Svitlana Hryhorivna 298, 309, 310, 312, 313
Čornyj, S. 260
Čušak, Chrystyna 41

Daniłow, Anatolij (Danilov, Anatolij) 31, 155, 237, 263
Danyłowycz, Seweryn 308
Daszkewycz, Jarosław (Daškevyč, Jaroslav) 18, 101, 206, 225-227, 364, 423
Daszkewycz, Roman 225
Dawid Igorowicz, ks. tmutorokański 149
Dąbrowska, Elżbieta 158
Dąbrowski, Krzysztof 32, 39, 43, 115, 120, 121, 125, 159, 170
Decebal, władca Daków 167-169
Deletant, Dennis 180, 182, 183
Demian (Damian), św. 45
Demel, Janusz 181
Denikin, Anton 404, 406-408, 411, 414-419
Densuşianu, Nicolae 168
Desnycki, A. 402
Dewlet Girej, chan krymski 243
Dežur-Żurow, Jurij vel Hryhorij 340
Diakonow, Igor 99
Dibrov, Serhij 286
Dir, ks. kijowski 153
Długosz, Jan 201-203
Dmytrièv, B. D. 155, 178
Dnistrjans'kyj, Myroslav Stepanovyč 30, 33
Dobrovski, Josef 179
Dolnyk, Hałyna 36
Dołgorukow, Wasilij 286
Doncov, Dmytro 392, 393, 395
Doroszenko, Dmytro (Dorošenko, Dmytro) 31, 320, 323, 331, 333, 361, 391-394, 396

Doroszenko, Mychajło 97
Doroszenko, Piotr 234, 240, 241, 303
Drăgan, Iosef Constantin 168
Dragina, Marija 48
Drahomanow, Mychajło (Drahomanov, Mychajlo) 31, 110, 144, 207, 217, 234, 235, 262, 269, 305, 306, 313, 323, 425
Dresznicz, Iwan (Draginicz, Iwan) 241
Drozdowski, Michaił 376
Družkova, Iryna 403
Dubina, Kuz'ma Kondrat'evič 27, 41, 113, 174
Dubnow, Szymon 294
Duczko, Władysław 32, 138, 143, 150, 153
Dudek, Jarosław 159, 162, 171
Dumin, Osyp 27, 236, 263, 320, 368
Duncan, James S. 74
Dymitr, „carzyk" tatarski 196
Dymitr Doński, wlk. ks. moskiewski 197
Dżanibeg, chan tatarski 191
Dżelaleddin, chan tatarski 209
Dżemilow, Mustafa 233
Dżoczi, chan mongolski 189, 192
Dżoczydzi, gałąź dynastii 189

Echidna, postać mityczna 59, 61
Edigej, wódz tatarski 191, 213
Eisenstein, Siergiej 325
Eliade, Mircea 167, 168
Eliasz (Ilja), św. 72
Elżbieta, cesarzowa Rosji 71
Eneasz, postać mityczna 90
Engels, Fryderyk 55, 60, 80, 135
Erastow, Stepan 395
Ertogrul, wódz turecki 162
Europa, postać mityczna 93
Ewers, Johann Philipp Gustav von 132

Èkel'čyk, Serhij – zob. Yekelchyk, Serhy
È l'nykov, Mychajlo 180, 189, 190, 192-194
Èvtuch, Volodymyr Borysovyč 79, 127, 171
Fadiejewa, Tatiana 115

Fajtel'berg-Blank, Viktor 346, 360, 402, 407, 408, 413, 419
Fedoriv, Serhij (Fedorov, Serhij) 191, 236, 259
Fedorova, T. S. 359
Fedyshyn, Oleh S. 118
Fellner, Ferdinand 280
Ferdynand I, król Rumunii 345
Figes, Orlando 32, 52
Filaret, patriarcha kijowski 286
Filip, Florin 100
Firkowicz, Abraham 127
Fisher, Alan W. 185, 209, 211-213, 216, 255, 296, 352, 363
Florowski, Antonij 322
Frankowski, Paweł K. 26
Freydenberg, Henri 407
Furier, Andrzej 32, 36

Ganczew, Aleksandr Iwanowicz 293
Garibaldi, Giuseppe 319
Gasprinski, Ismaił (Gaspirali, Ismail) 214, 296
Gawien, Jurij (Daumanis, Jānis) 362
Gawrasowie, dynastia 114
Gąsiorowski, Stefan 128
Gellner, Ernest 26, 305, 323
Gelonos, postać legendarna 59
Georgescu, Patricia H. 165
Georgiewa-Okoń, Jordanka 128
Gercen, Aleksandr Germanovič 45, 114, 125, 126, 192, 215
Giedymin, wlk. ks. litewski 182, 195
Giedyminowicze, dynastia 182, 196, 199, 204
Gieysztor, Aleksander 93
Gilewicz, Joanna 17, 64, 223
Gimbutas, Marija 45, 111, 115
Ginzberg, Aszer 294
Giosan, Liviu 100
Gippius, Wasyl 45
Girejowie, dynastia 93, 210-212, 228, 230
Gleb Światosławowicz, ks. tmutorokański 148, 149
Głowacka-Grajper, Małgorzata 26, 63, 104, 302
Golovine, Nicholas N. (Golovin, Nikolaj Nikolaevič) 328
Gomer, postać biblijna 51, 89
Gongadze, Heorhij 31
Gorbaczow, Michaił 119
Gorbenko, Kiryll Vladimirovič 75
Gorki, Maksym 314
Gorun, Dmitrij Aleksandrowicz 85, 88, 98, 103
Gozdawa-Gołębiowski, Jan 384
Grabowska, Joanna 72
Gradow, Grigorij (Gradov, Grigorij Leontijovyč) 58
Grebennikov, Jurij Spiridonovič 75
Grekov, Boris Dmitrievič 151

Gribojedow, Aleksander 284
Grigoriew, Wasilij 128, 132
Griszin-Ałmazow, Alieksiej 406, 407
Gubajdullin, Gaziz Salichowicz 189
Gumilow, Lew 69, 99, 105, 121, 135, 137-141, 324, 424
Gumilow, Nikołaj 135

Habsburg, Wilhelm 404
Habsburgowie, dynastia 176
Hadd, Ołeksandr 400
Hadżi-bej (Ḥāğği Beg, Kaczybej), „carzyk" tatarski 196
Hadżi-Dewlet-Girej – zob. Hadżi Girej
Hadżi Girej, chan krymski 209, 210, 218
Hagen, Mark von (Chagen, Mark von) 328, 345, 401
Ḥāğği Beg – zob. Hadżi-bej
Hajdaj, O. M. 321
Hajworonski Ołeksa (Gajvoronskij Oleksa) 210, 229, 230
Halajčuk, B. 380
Haldon, John 188
Haluško, Kyrylo Jurijovyč 79, 87, 88, 99, 104, 127, 141, 171
Hałahan, Mykoła (Halahan, Mykola) 31, 358, 361, 362
Hałenko, Ołeksandr (Halenko, Oleksandr) 18, 19, 25, 158, 192, 206, 209-213, 219, 220, 223, 226-228, 230-232, 234, 280, 424
Hałyczaneć, Mykola (Halyčanec', Mykola) 85, 94-97, 100, 101, 105
Hammer, Seweryn 46, 167
Hanka, Vaclav 98
Hannibal, wódz kartagiński 90
Hanża, Oksana (Hanža, Oksana) 33, 361, 391, 392, 394-396, 412, 413
Hapusenko, Iwan (Hapusenko, Ivan Maksymovyč) 27, 55, 83, 112, 124, 135- 137, 144, 146, 148-152, 154, 155, 161, 170, 174, 199
Haşdeu, Bogdan 168
Hatłas, Jerzy 171
Hawryluk, Ilko 340, 352
Heller, Michaił 259
Helmer, Hermann 280
Helmold 116
Hempel, Omeljan 409
Henno, Emile 406
Herakles, postać mityczna 59, 61
Herlihy, Patricia (Cherlichi, Patricia) 280, 282, 308
Herbel, Serhij 400, 402, 403
Hermanaryk, król Gotów 112
Herodot 44, 46, 49, 50, 57-59, 63, 64, 71, 74, 76, 92, 134, 167, 222
Hilczer-Kurnatowska, Zofia 144, 172
Himka, John-Paul 189, 240, 281
Himmler, Heinrich 286
Hirik, Serhij 94, 95
Hitler, Adolf 114, 135
Hlgu, wódz Waregów 138, 149
Hładkij, Josyp 265
Hnatevyč, Bohdan 27, 236, 263, 320, 368
Hnatiuk, Ola 28
Hollender, Tadeusz 264
Holoborod'ko, Jaroslav Jurijovyč 47
Holovko, Julija Ivanivna 266
Holovko, Oleksandr 149, 150
Holubec', Mykola 80, 112, 178, 193
Holubko, Viktor 345, 348, 368
Hołowatyj, Anton 260-263, 280
Hołówka, Teresa 26, 305
Hołubowycz, Wsewołod 352, 360, 361, 377, 386, 404
Homer 89, 90
Honczarenko, Ołeksij 202
Honczaruk, Taras (Hončaruk, Taras) 33, 187, 200, 202, 203, 319, 403
Hopko, Hanna 203
Hopman, Albert 384
Horburov, Èvhen Hryhorovyč 62, 64, 75
Horburov, Kyryl Èvhenovyč 62, 64, 75
Hordijewski, Mychajło 352, 403
Horenko, Anna – zob. Achmatowa, Anna
Horycvit, Serhij 72
Horyn', Bohdan 227, 243, 249
Howard, Robert E. 46
Hrabianka, Hryhorij 50, 51, 68, 132
Hračova, Sofija 28, 40, 113, 179, 192, 232
Hrekow, Ołeksandr 406, 407
Hrinczenko, Borys (Hrinčenko, Borys) 31, 110, 217, 262, 305, 315
Hroch, Miroslav 26, 298
Hromenko, S. 233
Hruszewski, Mychajło (Hruševs'kyj, Mychajlo) 16, 20, 22, 27, 31, 46, 49, 50, 52, 59, 68-70, 75, 80, 97, 98, 112, 120, 122, 132, 133, 145, 147-149, 151, 156-161, 163, 169,

170, 172, 175, 177, 182, 184, 185, 191-193, 196, 198, 208, 218, 219, 234, 235, 307, 321, 322, 330, 336-338, 341, 342, 422
Hruszewski, Ołeksandr 321, 322
Hrybovs'kyj, Vladyslav Volodymyrovyč 253, 254, 260, 297
Hrycak, Jarosław (Hrycak, Jaroslav) 302, 401, 419
Hryhorjew, Matwij vel Mykoła vel Nykyfor (Grigoriew) 408, 413-415
Hrynczak, Mykoła – zob. Hałyczaneć, Mykoła
Hrynevyč, Ljudmyla 364-366
Hubar, Ołeh (Gubar, Oleg) 203
Hujvyk, O. V. 266
Humenna, Dokija 97
Hunczak, Taras (Hunčak, Taras) 250, 257, 269, 276, 350
Hunia, Justyn 210
Hunyady, Jan 183
Hunyady'owie, dynastia 183
Huržij, Oleksandr Ivanovyč 28
Ḫurramšah – zob. Korenca
Hurwic, Eduard 285
Hürrem (Roksolana), sułtanka osmańska 67
Hutnyk, Serhij 403
Hutsa, Georgius – zob. Wienielin, Jurij Iwanowicz
Huttenbach, Henri R. (Huttenbach, Henry R.) 252
Hvozdyk-Pricak, Larysa 240, 242
Hyjdel, Ernest 28, 40, 113, 179, 192, 232

Ifigenia, postać mityczna 76
Ignaczak, Marcin 39, 187
Ivanjuk, Serhij 270
Iwan Rościsławowicz, zw. Bierładnik, ks. 175
Igor Rurykowicz, ks. kijowski 138, 144, 147, 154, 173
Igor Światosławowicz, ks. nowogrodzko-siewierski 149
Ilchanidzi, dynastia 180
Iłowajski, Dmitrij 67
Inalcik, Halil 210, 238, 242
Irena – zob. Cziczak
Isaènko, Ljubov 314
Isaèvyč, Jaroslav 273, 319
Isajuk, Ołesia (Isajuk, Olesja) 386
Ivančenko, Roman Hryhorovyč 51
Ivanec', Andrij 353, 411, 419
Iwanenko, Petro (Petryk) 222, 242
Iwaniwski, M. 349
Iwanow, P. I. 134, 135
Iwaszkiewicz, Jarosław 303
Izenbek, Ali 98
Izyda, bogini 82

Jaceniuk, Arsenij 195
Jackson, Peter 182, 189
Jafet, postać biblijna 51, 53, 89
Jagiellonowie, dynastia 218, 219
Jagiełło – zob. Władysław Jagiełło
Jakowenko, Natalia (Jakovenko, Natalija) 24, 28, 40, 42, 50, 64, 67, 104, 113, 122, 123, 141, 147, 153, 158, 160, 161, 177, 182, 188, 189, 194, 196, 197, 199, 227, 228, 238, 239, 241, 249, 252
Jakowlew, Aleksandr (Jakovlev, Aleksandr) 119
Jakóbiec, Marian 249, 262, 303
Jaksza Litawor 182
Jakubova, Larysa 79, 128, 216
Jakubowska, Zuzanna 88
Jakymovyč, Bohdan 236, 263
Jahorłycki, Steć 241
Jan Olbracht, król Polski 185
Jane, Fred T. 155
Janov, Aleksandr 137
Janukowycz, Wiktor 139, 386
Jaremenko, Vasyl' 40, 80, 221
Jarosław Mądry, ks. kijowski 133, 148, 159, 302
Jarosław Ośmiomysł, ks. halicki 175, 177, 179
Jarosz, Dmytro 108
Jaroszenko, Siemion 318
Jas', Oleksij Vasyl'ovyč 23, 43, 161, 209, 226
Jastrzębiec-Kozłowski, Czesław 249, 262, 303
Jawan, postać biblijna 89
Jawornycki, Dmytro (Javornyc'kyj, Dmitro Ivanovyč) 27, 217, 218, 234, 235
Jefimienko, Aleksandra 149
Jegorow, Wadim (Egorov, Vadim Leonidovič) 179, 180, 182, 194
Jełczaninow, Jurij 348
Jerzy Koriatowicz, ks. podolski 182
Jerzy III Duka, hospodar mołdawski 241, 242
Jezus Chrystus 90, 93, 108, 127
Jeżewski, Władysław 52, 416
Jędraszczyk, Katarzyna 35, 127, 129, 130

Jędraszko, C. 81
Joannes Gocki, św. 126
Jordanes 59, 112, 116, 143, 172, 173
Józef II, cesarz rzymski narodu niemieckiego 264
Judowski, Władimir 357
Juga, hospodar mołdawski 183
Juliusz Cezar 211
Jupiter, bóg 82
Jurczak, Kazimierz 81, 166
Juszczenko, Wiktor 72, 90, 97, 119, 152

Kaczmarek, Tadeusz 259
Kaczybej – zob. Hadżi-bej
Kaczyński, Lech 72
Kačkovs'kyj, Oleksij 140
Kaganowicz, Julij 136
Kaganowicz, Łazar 136
Kaganowicz, Michaił 136
Kaiser, Robert 25, 26
Kaljužnyj, Oleksandr 349
Kałynczuk, Dmytro (Kalynčuk, Dmytro) 329, 388
Kanyhin, Jurij 85, 88-90, 96, 99-101, 105
Kappeler, Andreas 16, 18, 22, 32, 57, 157, 274, 287, 298, 345
Kapustianski, Mykoła (Kapustians'kyj, Mykola) 369, 416, 417
Karavans'kyj, Svjatoslav 97
Karbowski, M. 344
Kardaś, Szymon 282
Kardaš, T. V. 304
Karol XII, król Szwecji 243
Karpenko-Karyj, Iwan 314
Kas'janov, Heorhij 14, 56, 59, 62, 118, 200, 351
Kaširina, A. I. 416
Katarzyna II, cesarzowa Rosji 74, 77, 79, 114, 187, 201, 234, 254-256, 260, 261, 262, 264, 271, 272, 274, 276, 281, 282, 285, 286, 295
Katiarowie, ród 59
Kazimierz Jagiellończyk, król Polski 209, 210, 218, 219
Kaźmierczak, Anna 167
Kedrowski, Wołodymyr (Kedrovs'kyj Volodymyr) 31, 267, 346
Keenan, Edward (Kinan, Edvard) 149, 177, 179
Kiereński, Aleksander 333, 370
Kifiszin, Anatolij 98
Kij, książę (postać legendarna) 90
Kijas, Artur 32, 159, 161, 175, 177
King, Charles 18, 25, 32, 45, 74, 76-78, 100, 110, 123, 189, 210, 238, 244, 255, 274, 279, 287, 425
Kipiani, Vachtang 325
Kirow, Siergiej 71
Kiszka, Petro 268
Kiwałow, Serhij 203
Kizilov, Michail Borisovič 114, 128, 129, 216
Khodarkovsky, Michael 213
Klejn, Lev 137
Klejn, Zbigniew 121
Klemenčič, Simona 84, 89
Klemens I, św., papież 82
Kluczewski, Wasilij 274
Klymčuk, Mykola 27, 41, 193, 208
Kłepacki, Pawło 322
Kłoczkowski, Wacław (Kłoczkowski, Wiaczesław) 399-401
Kłymowycz, Petro 319, 321, 323
Kmeť, Stanyslav 83
Knorus, Siergiej 382, 383
Kobyluch, Wasyl 94
Kociubynski, Mychajło 222, 316
Kolaksais, postać legendarna 59
Kolankowski, Ludwik 198
Kolendo, Jerzy 46
Kolisnyk, Jurij 118
Kolonickij, Boris Ivanovič 369, 370, 372
Kołczak, Aleksandr 369, 370
Kołczak, Sofija 369
Kołodij, Fedir 390
Kołodziejczyk, Dariusz 32, 211
Kołomojski, Ihor 139
Komarow, Bohdan 401
Komarow, Mychajło 310, 312-314, 319, 325, 401
Komirnyj, Semen 389
Komnenowie, dynastia 188
Konaszewicz-Sahajdaczny, Piotr 99, 235-238, 377
Konstanty Pawłowicz, wlk. ks. rosyjski 276
Konstantyn (Koriatowicz?), współwładca lub namiestnik mołdawski 182
Konstantyn V, cesarz bizantyjski 131
Köprülü, ród 239, 243
Korenca (Kuremsa, Ḫurramšah), wódz mongolski 192

Korenjako, Vladimir 137
Koriat, ks. litewski 182
Koriatowicze, ród 182, 183
Kornijczuk, Ołeksandr 384
Kornilov, Vladimir 356
Korniłow, Ławr 369\
Korniłow, Władimir (adm.) 268
Korolenko, B. 233
Kosačev, K. 413
Kosch, Robert von 376, 377, 383, 386
Kostenko, Lina 32, 63, 64
Kostomarow, Mykoła 222
Kostryčenko, Vitalij 263
Kościński, Piotr 282
Kośko, Aleksander 39, 187
Kotenko, Anton Leonidovyč 304
Kotlar, Mykoła (Kotljar, Mykola Fedorovyč) 28, 175, 176, 178, 179
Kotlarewski, Iwan 90
Kotljar, Jurij Vadymovyč 418
Kotrag, chan bułgarski 122
Kotyńska, Katarzyna 28, 50, 123, 158, 188, 227
Koval', Roman 340
Koval'čuk, M. 385
Koval'čuk, Mychajlo 416, 417
Kowalenko, Władysław 44, 170
Kowałenko, Ołeksandr 325
Kozak, Denis 65, 113, 115
Kozak, Stefan 82, 217, 302
Kozub, Ihor 71
Kozyrev, Oleh Serhijovyč 312
Kożekin, Anatolij Heorhijovyč 268
Kravciv, Bohdan (Kravtsiv, Bohdan) 53, 68
Kravčenko, Val'ko 325
Kravčenko, Volodymyr Vasyl'ovyč 18, 219, 252, 270, 273, 275, 288, 301
Krawcewycz, Wołodymyr (Kravcevič, Vladimir; Kravcevyč-Rožnec'kyj Volodymyr) 31, 155, 236, 237, 254, 260, 262, 263, 369, 384, 385
Krawchenko, Bohdan 281, 292, 326-328
Krawczuk, Andriej 369
Kremiń, Dmytro (Kremin' Dmytro) 39, 75
Kremiń, Taras (Kremin' Taras) 39, 75
Kriworukow, Iwan 413
Kropywnycki, Marko 71, 314
Krylenko, Nikołaj 364
Krym, Solomon 411
Krymski, Ahatanheł 19, 134, 219, 220, 226, 324, 423
Krypiakewycz Iwan (Kryp'jakevyč, Ivan) 27, 112, 236, 263, 267, 320, 368, 369, 373, 374, 385
Krysačenko, Valentyn 192, 209, 210
Kryžyc'kyj, Serhij Dmytrovyč 28, 75, 76, 81, 83, 113
Kuber (Kubrat młodszy), chan bułgarski 122
Kubijowycz, Wołodymyr (Kubijovyč, Volodymyr) 15, 18, 20, 27, 46, 47, 52, 68, 112, 122, 146, 147, 169, 173, 176, 193, 199, 222, 242, 270
Kucmani, Bjorris (Kuzmany Börries) 18
Kuczma, Leonid 262
Kuczyński, Stefan M. 32, 195, 196
Kudlač, Volodymyr 202
Kukiel-Krajewski, Władimir 384
Kula, Marcin 168
Kulakov, V. V. 416
Kulakovskij, Julijan 67, 82, 114, 123, 124, 126, 255
Kul'čickij, Stanislav Vladislavovič 270
Kul'čyc'ka, Olena Vasylivna 319, 320
Kul'pin, Eduard 189
Kumpan, Zoresław 140, 152
Kuras, Ivan Fedorovyč 219
Kuremsa – zob. Korenca
Kusiński, Witold 13
Kuszcz 339
Kuško, Nadija 215
Kušnir, V'jačeslav Hryhorovyč 322
Kutłubuga (Kutług-Timur-bek, Qutluġ Boġa), „carzyk" tatarski 196
Kuz'muk, Oleksij Serhijovyč 107
Kuźma (Kosma), św. 45
Kvjatkovs'kyj, Andrij 320
Kwitka-Osnowianenko, Hryhorij 261
Kybele, bogini 82

Labuda, Gerard 44, 46, 114, 170
Lang, Jacek 115
Langeron, Franciszek de Andrault de Buy de 408
Langeron, Louis-Alexandre de Andrault, hr. de 272, 282, 408
Lavriv, Petro 15, 44, 45, 148, 175
Lazurski, Władimir 322
Lawrence, Paul 26
Lebrun, François 124

Lehr-Spławiński, Tadeusz 44, 170
Lenin, Włodzimierz 17, 55, 72, 135, 140, 157, 351, 355, 363, 367, 373, 381, 383, 384, 413, 419
Leon III, cesarz bizantyjski 131
Leon IV, cesarz bizantyjski 131
Lep'javko, Serhij 18
Leszczyński, Tadeusz Z. 14
Levit, I. È. 358, 359
Libin, Aleksandr 132, 135, 136
Linderski, Jerzy 44
Linniczenko, Iwan 321, 322
Lipiński, Wojciech 171, 293
Lipoksais, postać legendarna 59
Lisowska, Aleksandra vel Anastazja – zob. Hürrem
Lobodaèv, Volodymyr 347
Los'kyj, Ihor 267
Ložešnyk, Alisa 260, 261, 264, 266
Lubčak, Vadym 265
Lubynski, Mykoła 360
Lučyk, Vasyl' 98
Lupandin, Oleksij 391
Lur'e, Jakov 137
Lypa, Kateryna 233
Lytvyn, Mykola 385

Łaszczenko, Wiaczesław 320, 340, 368
Łebedenko, Ołeksandr (Lebedenko, Oleksandr Mychajlovyč) 33, 171, 174, 178, 185, 236, 254, 259, 265, 266, 354, 359
Łomonosow, Michaił 102
Łosiew, Ihor (Losèv, Ihor) 228, 237, 263, 386-388
Łotocki, Wołodymyr 371
Łowmiański, Henryk 44, 48-50, 59, 60, 65, 113, 114
Łozko, Hałyna 94
Łozynski, Stepan 241
Łucenko, Iwan 317-319, 321, 323, 339, 341, 345, 349, 404, 405, 408
Łukin, Wieniamin 370
Łukiniuk, Mychajło (Lukinjuk, Mychajlo) 193, 195, 197, 201, 208, 233, 234
Łunaczarski, Anatolij 54
Łypa, Iwan 221, 298, 313, 315, 316, 321, 324, 389
Łypa, Jurij (Lypa, Jurij) 28, 40, 80, 193, 221, 234, 299, 315
Łytwynenko, Kost' 324
Łyzohub, Fedir 392, 400, 403

Mace, James E. 32, 351, 412, 415, 419, 420
Machno, Nestor 408, 414, 415
Maciej Korwin, król Węgier 183
Macijewycz, Ławko 320
Madaj, postać biblijna 89
Magog, postać biblijna 89
Magocsi, Paul-Robert (Magočij, Pavlo Robert) 15, 25, 28, 30, 40, 42, 45, 49, 64, 65, 70, 81, 83, 113, 120, 142, 147, 153, 158, 161, 179, 192, 194, 199, 214, 215, 232, 233, 238
Makarčuk, Stepan Arsentijovyč 149, 172
Makarov, Jurij 233
Makohonienko, Mirosław 39
Maksymiw, Mykoła (Maksimow, Nikołaj) 398, 400
Makuch, Andrij 53
Malarecka, Bogumiła 213
Malčevskij, I. S. 353
Malenko, Ljudmyla Mychajlivna 258, 267
Mal'gin, Andrej 276, 284
Malowanyj, Wołodymyr 312
Małusza 141
Mamczak, Myrosław (Mamčak, Myroslav) 31, 335, 368-372, 374, 386, 398-401, 410, 411
Manuel I Komnen, cesarz bizantyjski 188
Manuel II Paleolog, cesarz bizantyjski 202
Marciniak, Włodzimierz 14, 139, 140
Marghiloman. Alexandru 361
Margiełow, Wasilij 284
Margolin, Arnold 407
Maria z Teodoro 184
Maria Aleksandrowna (Maksymiliana von Hessen), cesarzowa Rosji 327-328
Maria Fiodorowna (Zofia Dorota Wirtemberska), cesarzowa Rosji 327
Maria Fiodorowna (Dagmara Duńska), cesarzowa Rosji 328
Markewycz, Mykoła (Markevič, Nikolaj) 300
Markiewicz, Aleksiej 323
Markow, Jewgienij (Markov, Èvhen) 270, 275, 277, 279, 295, 296
Marks, Karol 55, 135
Marks, Nikandr 346, 348
Marr, Nikołoz (Marr, Nikołaj) 29, 44, 53-56, 61, 89, 99, 117, 134, 423

Marszewski, Mariusz 35
Martin, Teri (Martin, Terry) 351, 419
Martos, Borys 409
Masjakin, Vjačeslav Vadimovič 114
Maslijčuk, Volodymyr 232
Maszkin, Mykoła (Maškin, Nikolaj) 101
Maternicki, Jerzy 16
Matiuszenko, Panas 325
Matuszewski, Fedir 331
Mauci (Modżijaj), wódz mongolski 192
Mawrodin, Władimir (Mavrodin, Vladimir Vasil'evič) 54, 56, 112
Mazepa, Iwan 243, 252, 275, 327
Mazepa, Izaak 407
Mazurenko 339
Mazurenko, Marko 347
McNeill, William H. 19, 32, 43, 184, 206, 212, 238, 239, 244, 250, 252
Medish, Vadim 422
Medvedenko, Natal'ja Aleksandrovna 132, 135
Mehmed III Girej, chan krymski 233
Melech, Eugeniusz 259
Meleško, F.
Mel'tjuchov, Michail 359, 413
Mengli I Girej, chan krymski 210, 218, 229
Meszech, postać biblijna 105
Metody, św. 97
Mędrzecki, Włodzimierz 32, 341, 363, 384, 386, 389, 391, 395, 396, 404, 406
Michnowski, Mykoła 315, 317, 323, 345
Mickiewicz, Adam 21
Miczurin, Iwan 102
Miedwiediew, Dmitrij 386
Miestnikow 376
Mikołaj I, cesarz Rosji 200, 327, 372
Mikołaj II, cesarz Rosji 319, 327, 328
Milewski, Tadeusz 66
Miller, Mychajlo 20, 222
Miller, Žan (Šepte, Jānis) 362
Minotaur, postać mityczna 93
Mircza Stary, hospodar wołoski 183
Mitra, bóg 82, 89
Mitrochin, Nikolaj 119
Mitrydates VI Eupator, król Pontu 21, 77, 81, 276
Mocja, Oleksandr 161
Modżijaj – zob. Mauci
Mogol – zob. Buwał
Mohul'ova, Svitlana Mykolaïvna 258
Mohyła, Andrij
Moiseenkova, Ljudmila Sergeevna 192
Molčanov, Volodymyr 267, 268
Mollat du Jourdin, Michel 18, 20, 32, 153, 155, 244
Monkewycz, Borys (Monkevyč, Borys) 31, 377-379
Morawski, Wojciech 250, 256
Motyl, Alexander J. 26
Mowczan, Pawło 103
Mozołewski, Borys (Mozolevs'kyj, Borys Mykolajovyč) 27, 48, 58, 62-64, 102, 423
Mścisław Włodzimierzowicz (Mścisław Tmutorokański), ks. tmutorokański i czernihowski 133, 148
Mulholland, J. Kim 406
Murawiow, Michaił 355, 357, 360, 366
Murzin, V`jačeslav Jurijovyč 18, 28, 40, 42, 44, 45, 49, 50, 58, 64, 65, 70, 167, 169, 170
Mustafin, Wołodymyr (Mustafin, Władimir) 402
Muzaliow, Borys 48
Muzyczko, Ołeksandr (Muzyčko, Oleksandr) 33, 309, 310, 318-320, 323, 324, 346, 353, 401, 404, 406
Mychajlov, V. V. 200
Mychajlyk, Mychajlo 320, 369
Mychalczuk, Kost' 304
Mykołajewycz, Łeonid 343
Mykytenko 339
Myseczko, Anatolij (Mysečko, Anatolij Ivanovyč) 33, 309, 315, 317, 318, 319, 321
Myslyva, Olena 40, 80, 221
Myšanyč, Oleksa Vasyl'ovyč 68

Nachimow, Paweł 268
Nagrodzka-Majchrzyk, Teresa 32, 39, 43, 115, 120, 125, 128, 138, 142, 159, 170
Nalyvajko, V. 406, 408
Naływajko, Serhij (Nalyvajko, Serhij) 84, 85, 90-93, 96, 99, 101, 105
Napoleon I, cesarz Francuzów 277, 376
Nasonov, Arsenij Nikolaevič 134
Natijew, Ołeksandr 375, 376
Naumenko, Kim 385
Nazarkevyč, Chrystyna 22, 274, 298
Nazaruk, Osyp 67, 407
Nebijeridze, Borys 67

Neklijewycz, Mykoła (Neklièvyč, Mykola) 34, 320, 368, 369, 370
Nemčenko, Halyna 314
Nianczur, Hryhorij 389
Nikowski, Andrij 321, 324
Niomitc, Aleksandr 34, 370, 381
Niszczynski, Petro 309
Noe, postać biblijna 53
Nogaj, wódz tatarski 66, 114, 179-182, 191, 192, 213
Nowak, Andrzej 22, 274, 307, 341, 421

Obodowski, Aleksandr 279
Ohłobłyn, Ołeksandr (Ohloblyn, Oleksandr) 15, 18, 97, 222, 270
Odnorożenko, Ołeh (Odnoroženko, Oleh) 140, 152
Odrin, Oleksandr 20
Odyseusz, postać mityczna 157
Olga, ks. kijowska 141
Oleg, ks. kijowski 138, 149, 153
Oleg-Michał Światosławowicz, ks. tmutorokański 148
Olejarczuk, Andrzej 124
Oleksy, Piotr 35, 171
Olenkovs'kyj, Mykola 62
Olijnyk, Julija 85
Olijnykiw, Ołeh (Olijnykiv, Oleh) 65, 115, 147, 150, 176, 178, 185, 197, 200, 201, 236, 260, 268, 269, 270, 283, 319, 320, 325, 385
Olgierd, wlk. ks. litewski 182, 195, 196
Olszański, Tadeusz Andrzej 14, 32, 98, 118, 3 87
Omel'jančuk, Igor Vladimirovič 292
Omeljanowycz-Pawłenko, Mychajło (Omeljanovyč-Pavlenko, Mychajlo) 31, 358
Or, postać literacko-mitologiczna 86
Orda-Iczen, chan mongolski 189
Oskiłko, Wołodymyr 341, 409
Osman I, bej 162
Osmanowie, dynastia 208, 210-212, 229, 238, 295
Ostapenko, Serhij 407
Ostaško, T. 375, 404
Ostrohradski, Mychajło 387, 399, 410
Orlik, Filip 131, 243, 252
Otroszczenko, Witalij (Otroščenko, Vitalij) 85, 87, 88, 94, 99, 103, 104
Owidiusz 108
Ozerow 374

Pačeva, Valentyna Mykolaïvna 257
Pająkowski, Włodzimierz 50
Paleczny, Tadeusz 26
Paleologowie, dynastia 190
Palij, Oleksandr 286
Pallas, Simon Peter 295
Pančenko, Volodymyr 62, 63, 118, 316
Pančuk, Maj Ivanovyč 31, 335
Panek, Bogusław 412
Pantîru, Tudor 168
Pańko, Grażyna 26, 298
Papacostea, Şerban 176, 180
Paradowski, Ryszard 69, 137, 138
Paralaci, ród 59
Parchomenko, Wołodymyr (Parchomenko, Volodymyr) 80, 133, 134, 150, 161, 423
Pârvan, Vasile 170
Pasternak, Jaroslav (Pasternak, Yaroslav) 15, 18, 270
Paszkiewicz, Henryk 155
Pater, Walter (Pater, Val'ter) 398
Pawelec, Mariusz 128
Paweł I, cesarz Rosji 271, 276, 327
Pawluczuk, Włodzimierz 85, 86, 99
Pawluk, Mykoła 203
Paziewski, Tomasz 85, 98, 103, 106, 107
Peleščyšyn, Mykola 40
Pelikan, Boris 292
Pełczyński, Grzegorz 128, 129
Perdenia, Jan 240, 241
Pesach, wódz chazarski 138
Perisades V, król Bosporu 81
Petlura, Symon 345, 348, 352, 358, 405, 407, 416, 417
Petrenko, Ivan 410
Petriw, Wsewołod (Petriv, Vsevolod) 31, 375-381
Petrow, Wiktor (Petrov, Viktor Platonovyč) 27, 40, 41, 45, 49, 52, 55, 58, 60, 61, 64, 97-99, 117, 423
Petrukhin, Vladimir Ya. (Petruchin, Vladimir Jakovlevič) 125, 128, 142, 153
Petryk – zob. Iwanenko, Petro
Piatakow, Gieorgij 411
Piddubnyj, Serhij 236
Pidluckij, O. 384

Pidkova, Ihor 28, 40, 141
Pierchała, Antoni 124
Pietkiewicz, Krzysztof 26, 35, 97, 149, 187, 188, 191, 196, 197, 199, 242
Pinsker, Leon 294
Piotr, św. 275
Piotr I, cesarz Rosji 83, 243, 273, 276, 278, 295
Piotr II, hospodar mołdawski 183
Piotr Muszatowicz, hospodar mołdawski 182, 183
Piotr Raresz, hospodar mołdawski 185
Piotrowska, Zuzanna 18, 45, 100, 110, 189, 210, 255, 274, 425
Pipes, Richard 32, 328, 354, 416
Pirko, Wasyl (Pirko Vasyl' Oleksijovyč) 33, 182, 190, 197, 198, 252, 253
Pisnaczewski, Wiktor 352, 403
Pisulińska, Joanna 16
Płatonow, Mykoła 72
Płatonow, Serhij 72
Płeszczuk 372
Płochij, Serhij (Plokhy, Serhii; Plochij, Serhij M.) 16, 17, 18, 21, 22, 27, 28, 32, 50, 67, 68, 118, 132, 149, 193, 207, 208, 216, 239, 268, 273, 274, 278
Płotnicki, Igor 139, 140
Podkupko, T. 242
Podobèd, Pavlo 265
Pokrowski, Andrij 374, 400
Pokrowski, Michaił 54, 133
Polasik-Wrzosek, Karolina 35
Polin, Serhij 62
Poloczek, Sławomir 114
Pol'ovyj, Renat 396
Poltorak, Volodymyr 320
Połonska-Wasyłenko, Natalija (Polons'ka-Vasylenko, Natalija) 15, 18, 27, 97, 193, 197, 199, 208, 219, 241, 264, 270, 288
Popa-Lisseanu, Gheorghe 176
Popławko, Wiktor 348, 349
Popow, Aleksandr 102
Popowski, Sławomir 282
Popowycz, Myrosław (Popovyč, Myroslav) 66, 161, 227, 295, 310
Poroszenko, Petro 33, 71, 139
Porsz, Mykoła 337, 350
Portnikov, Vitalij 24
Portnow, Andrij (Portnov, Andrij) 16, 19, 41, 57, 133, 134, 150, 157, 161, 220, 225, 227
Poroszenko, Petro 33, 71, 139
Potapenko 324
Postryhanow, Lew 398
Potiomkin, Grigorij 221, 222, 256, 258, 260, 261, 264, 275, 276, 278, 281, 285-288, 295
Pricak, Omeljan (Pritsak, Omeljan) 19, 23, 24, 43, 77, 80, 93, 122, 140-143, 150, 158, 160, 161, 189, 198, 209, 225-227, 230, 231, 423
Pringle, Heather 114
Priskos 115
Procyk, Anna 401, 405-407
Proeva, Nade 84, 107
Prokopiusz z Cezarei 59
Prometeusz, postać mityczna 88, 89, 157
Protasow, Mykoła 398
Przemysł Ottokar, król Czech 176
Pseudo-Zachariasz 69
Pszonnyk, Josyp
Ptolemeusz 65, 170
Puriszkiewicz, Władimir 292
Puszkin, Aleksander 284, 287
Putin, Władimir 284
Pylavec', Rostyslav 268
Pyłyszenko, Wasyl 331, 339
Pyrih, Ruslan 393
Pyszczewycz, Semen 402

Qutluġ Boġa – zob. Kutłubuga

R.M. 193
Radvans'ka, Nina 375
Radyk, Oleh 267
Rafes, Mojsej 334
Rajnow, Borys (Rajnov, Boris) 178, 179, 186
Rama, bóg 88, 89
Rakowski, Chrystian 411-413, 419
Rasiak, Ruslan O. 118
Rauch, Heorhij 402
Reènt, Oleksandr 259
Reshetar, John 351
Riabowoł, Nikołaj 395
Riasanovsky, Nicholas V. 326
Ribas y Boyons, José de 280, 281, 285
Richelieu, Armand-Emmanuel du Plessis, ks. de 272, 276, 282-285
R. M. 193, 222, 242
Rojewska-Olejarczuk, Ewa 138
Roksolana - zob. Hürrem

Roman Mścisławowicz, ks. halicko-wołyński 178
Roman Światosławowicz, ks. tmutorokański 148
Roman, Stanisław 144
Romanczenko, Iwan 339
Romanjuk, Antin 385
Roman'ko Oleg Valentinovič 115
Romanowowie, dynastia 21, 23, 93, 255, 327
Romanowski, Sawwa 381
Romieniec, Wasilij 372
Rosenberg, Alfred 114
Rościsław Włodzimierzowicz, ks. tmutorokański 149
Roux, Jean-Paul 43, 121
Rudanski, Stepan 222
Rudnycki, Stepan (Rudnyc'kyj Stepan) 28, 220, 221, 234
Rudnytsky, Ivan L. 189, 240, 281
Rukkas, Andrij 109
Rurarz, Agnieszka 88
Rurykowicze, dynastia 93, 131, 141, 142, 151, 161, 175
Rusjajeva, Anna Stanislavivna 28, 75, 76, 81, 83, 113
Rusyna, Olena Volodymyrivna 28, 187, 190, 193-196, 228
Rybakow, Borys (Rybakov Boris Aleksandrovič) 45, 49, 50, 56-59, 63, 71, 124, 135, 142, 144, 152, 160
Rywkin, Michael 422

Saakaszwili, Micheil 24
Sablin, Michaił 382-385
Sadowska, Marija 314
Sadowski, Mykoła – zob. Tobilewycz, Mykoła
Sadowski, Wałentyn 334
Sadyk Pasza, Mehmed – zob. Czajkowski, Michał
Saènko, Valentyna 64
Safargaliev, Magamet Garifovič 180
Sahajdaczny, Piotr – zob. Konaszewicz-Sahajdaczny Piotr
Sahib Girej II, chan krymski 253
Sajčuk, M. 141
Saksahanski, Panas 314
Sala Rose, Rosa 88, 90, 99
Sałtan, W. vel M. 353
Samczenko, hetman 241
Samden 88
Samojłowycz, Iwan 240
Samuel, car bułgarski 153, 175
Sand, Shlomo 127, 132, 138
Sannikow, Aleksandr 408
Sarkisjanc, Emanuel' (Sarkisyanz, Emanuel) 269
Sasanidzi, dynastia 59
Saumakos 81
Sawczenko-Bilski, Wołodymyr (Savčenko-Bils'kyj, Volodymyr) 236, 320, 368, 373, 410
Savčenko, Viktor 346, 360, 402, 407, 408, 413, 414, 419
Savdari, Janoš 58
Săvescu, Napoleon 168
Savyč, Ivan 410
Seheda, Serhij 41, 42, 44, 98, 101, 113
Sejdamet, Dżafer 353, 393
Sem, postać biblijna
Semenčenko, Marija 62, 63
Siemionow-Tjan-Szanski, Wieniamin Piotrowicz (Semenov-Tjan''-Šanskij, Venjamin Petrovič) 51, 154, 165, 215, 255, 272, 289, 292
Sem, postać biblijna 53
Sen', Dmytro 252
Serapis, bóg 82
Serczyk, Władysław 32
Sereda, Mychajlo 414
Sereda, Oleksandr 213, 252
Sergackova, Ekaterina 48
Serhijczuk, Wołodymyr (Serhijčuk, Volodymyr) 33, 228, 229, 236, 338, 375, 396
Sidak, V. 375
Siedow, Walentin (Sedov, Valentin Vasil'evyč) 45, 50, 54, 58, 61, 68, 69, 111, 112
Sielicki Franciszek 144, 174
Siemieniec-Gołaś, Ewa 128
Sigaeva G.V. 130
Sinčenko, Dmytro 71
Sirko, Iwan 229, 377, 378
Skalkowski, Apołłon 200
Skals'kyj, Vitalij 352
Sklokin, Volodymyr 16
Skorij, Sergej 44, 45
Skoropadski, Iwan 390
Skoropadski, Pawło (Skoropads'kyj, Pavlo) 390, 393-396, 398, 403

Skrukwa, Grzegorz 34, 40, 171, 220, 282, 327, 333, 340, 344, 347, 348, 349, 355, 371, 375, 378, 395, 404, 407, 410, 415, 417-419
Skrypnyk, Mykoła 364, 366
Skvorcov, A. V. 153
Skytos, postać legendarna 59
Słabczenko, Mychajło 322
Słucki, Anton (Słucki, Naftali) 363, 376
Smirnov, Aleksej Petrovič 150, 154
Smirnov, N. N. 328
Smirnow, Wasilij 128
Smith Anthony D. 26, 63, 104, 106, 298, 302, 311
Smolij, Wałerij (Smolij. Valerij Andrijovyč) 18, 20, 28, 33, 128, 149, 192, 209, 219, 228, 254, 280, 327, 352
Smołenski, Łeonid 308-312, 314, 323
Smol'nyc'ka. Ol'ha 97
Smovs'kyj, Kost' 348, 349
Snyder, Timothy 32, 404
Sochac'ka, Èvgenija 64
Sochan, Pavlo Stepanovyč 27, 218
Sokil, Oleh 202
Sokołowscy, rodzina 309
Sokur, E. 47
Sokyra-Jachontow, Dmitrij vel Wiktor 419
Solodkyj, Serhij 101
Sossa, Rostysław (Sossa, Rostyslav Ivanovyč) 33, 210, 304, 307
Sotnyk, Danyło 383
Spartakus 81
Spartokidzi, dynastia 81
Spiro, Wieniamin 382
Spiroiu, Nicolae 168
Spuler, Bertold 180, 187, 196
Stachiv, Matvij 414
Stachowski, Marek 29, 53, 55
Stalin, Józef 17, 54-56, 135, 139, 140, 151, 212, 337, 350, 356, 364, 366
Stambol, Ivan 316
Stanislavs'kyj, V`jačeslav 242
Starožyc'ka, Marija 194
Stec, Agnieszka 14
Steinberg, Mark D. 326
Stefan III Wielki, hospodar mołdawski 183-186
Stefaniv, Zenon 27, 236, 263, 320, 368
Stepaniwna, Ołena 225
Stepankov, Valerij Stepanovyč 28, 228
Stepanow 374
Stieber, Zdzisław 44, 46, 114
Stoczkowski, Wiktor 85, 86, 88, 101
Stojanovyč, Trajan (Stoianovich, Traian) 250, 257, 276
Stopka, Krzysztof 155
Strabon 170
Struk, Danylo Husar 53, 222
Stryjakowska, Anna 282
Stryjek, Tomasz 16, 27, 32, 85, 87, 88, 98, 99, 105
Stryževs'kyj, Antin Iosypovyč 318, 406
Strzelczyk, Jerzy 32, 111-114, 138
Studenna-Skrukwa, Marta 36, 282, 356, 420
Subtelnyj, Orest (Subtel'nyj, Orest) 16, 28, 42, 64, 81, 193, 239, 240
Suchowij, Piotr 240
Suchowska-Ducke, Paulina 42, 75
Sulejman Wspaniały, padyszach osmański 67
Sulkiewicz, Maciej (Sulkiewicz, Sulejman) 393, 394, 399
Sułymenko, Teodor 241, 242
Sumska, Olha 67
Suriłow, Aleksiej 200
Sutowski, Michał 140
Suworow, Aleksandr 74, 254, 256, 286
Sušyns'kyj, Bohdan 262, 264
Svidzyns'kyj, Anatolij 227, 243, 249
Swoboda, Wincenty 148, 150, 158
Sydorčuk, Oleksij 215
Syłenko, Łew 86, 87, 98
Symonenko, Oleksandr Volodymyrovyč 28, 40, 42, 44, 45, 49, 58, 64, 65, 70, 167, 169, 170
Synycja, Èvhen 123
Szabuldo, Feliks (Šabul'do, Feliks Mychajlovyč) 27, 33, 180, 182, 195, 196, 200
Szachin Girej, chan krymski 233, 251, 254-256
Szachraj, Wasyl 329
Szafar, Tadeusz 328, 354
Szafarzyk, Paweł Józef (Šafárik, Pavel Jozef) 61, 74, 82, 115, 116, 170, 172
Szandruk, Pawło 375
Szankowski, Lew (Šankovs'kyj, Lev) 417
Szapszał, Seraja 128, 129
Szawłowska, Sylwia 250, 256
Szczerbaczow, Dmitrij 345, 349, 358, 369
Szczerbakiwski, Wadym 40, 97
Szczerbycki, Wołodymyr 118
Szczerbyna, Oksana 283
Szejch-Zade, Ismet 194

Szełest, Petro (Šelest, Petro Juchymovyč) 62, 118, 146, 223
Szełestun, Jewgienij vel Jefim 352
Szełuchyn, Serhij 318, 319, 321-323, 339, 340, 391
Szestakow, Andriej 81
Szewczenko, Hnat 268
Szewczenko, Taras 24, 32, 99, 235, 249, 261, 262, 264, 265, 298, 302, 303, 311, 313, 316
Szilling, Nikołaj 418
Szirokorad, Aleksandr (Širokorad, Aleksandr) 156
Szmidt, Piotr 368
Szmyt, Marzena 39, 187
Szporluk, Roman 22, 274, 307, 328, 341, 421
Szramczenko, Swiatosław (Šramčenko, Svjatoslav) 27, 31, 236, 263, 320, 368-370, 373, 374, 385, 399, 409-411
Szuchewycz, Stepan 404
Szul, Roman 78
Szulgin, Wasilij 406, 407
Szwarc, Alieksiej 408
Szyłow, Jurij (Šylov, Jurij) 87, 88, 96, 98, 101, 105
Szymański, Wojciech 158

Ścibor-Marchocki, Ignacy 67
Światosław Igorowicz (Świątosław Chrobry), ks. kijowski 90, 126, 138, 140, 142, 148, 151-154, 159, 171, 174, 175, 180
Światosław Jarosławowicz, ks. czernihowski i kijowski 148
Świder, Konrad 14
Świdrygiełło, wlk. ks. litewski 198
Świrski, Jerzy (Swirski, Jurij) 398

Šablij, Oleh Ivanovyč 221
Šandra, Valentyna 273, 287
Šapira, Dan 132, 135, 136
Ščytjuk, Mykola Mykolajovyč 312
Ševčuk, Valerij Oleksandrovyč 68
Škvarec', Valentyn Pavlovyč 62, 64, 75, 311
Šnirel'man, Viktor 66, 122, 137, 138
Šramčenko, Rostyslav 385, 410
Šust, Roman 28, 40, 141
Švajba, Nadija Ivanivna 219, 270, 273, 288
Šyjan, Roman Ihorovyč 259
Šyško, Oleksandr Hryhorovyč 345

Şiaicariu, Victor 167, 173, 184

Tamara, królowa Gruzji 119
Targitaos, postać legendarna 59
Tarpan, Rusłan 285
Taruta, Serhij 72
Tel'vak, Vitalij 27
Teodor Gawras, św. 114
Teodor Swetosław, car bułgarski 182
Teodoryk Wielki, król Ostrogotów 114
Teofan Wyznawca, św. 131
Terenožkin, Aleksej Ivanovič 44
Tereščenko, Ju. 404
Ternyczenko, Arystarch 352
Ters'kyj, Svjatoslav 159
Teslja, Ivan 147, 199
Tesznar, Tomasz 326
Tiahnybok, Ołeh 265
Tichmieniow, Aleksandr 384, 399, 401
Timur (Tamerlan), władca mongolski 119
Timur-Kutłuk, chan tatarski 191
Tiomkin, Ajzyk 371
Tippu Hib 220
Tiraspowie, ród 59
Tiutiunnyk, Jurko (Tjutjunnyk, Jurko) 31, 339, 415
Tkač, Irena 201
Tobilewycz, Mykoła (Sadowski, Mykoła) 268, 314
Tobilewyczowie, rodzina 314
Tochtamysz, chan tatarski 190, 209
Tokariew, Ołeksandr 263
Tołoczko, Ołeksij (Toločko, Oleksij Petrovyč; Toločko, Aleksij) 28, 82, 138, 141-143, 147, 150, 152, 172, 208, 254, 301
Tołoczko, Petro (Toločko, Petro Petrovyč) 28, 41, 61, 82, 117, 119, 120, 138, 141-143, 147, 150, 152, 172
Tołstoj, Lew 284
Topačevs'kyj, Andrij 117
Topolski, Wiesław (Topols'kyj, Vèslav) 398
Toporow ,Władimir 69
Trajan, ces. rzymski 25, 168
Trembic'kyj, Volodymyr 308
Tretiak, Aleksandr (Tret'jak, Aleksandr) 202
Trocki, Lew 419
Troščyns'kyj, Volodymyr Pavlovyč 79, 127, 171
Troskovaite, Dovile 128, 129

Trubaczow, Oleg 68
Trudgill, Peter 78, 79
Tryjarski, Edward 32, 39, 43, 115, 121, 122, 125, 144, 159, 170
Tuczkow, Siergiej 277
Tukatimurydzi, gałąź dynastii 209
Tukułbuga, wódz tatarski 182
Turczenko, Fedir (Turčenko, Fedir) 30, 32, 273, 274, 292, 295, 302, 315, 317, 319, 320, 324, 330, 333, 334, 349, 351, 356, 365, 412, 413, 420
Turczenko, Hałyna (Turčenko, Halyna) 30, 32, 144, 270, 272-274, 292, 295, 302, 315, 317, 319, 320, 324, 330, 333, 334, 349, 351, 356, 365, 412, 413, 420
Tuwał, postać biblijna 89, 99
Tuwał, wódz mongolski – zob. Buwał
Tuwim, Julian 177
Tyczyna, Anatolij (Tyčyna, Anatolij Kostjantynovyč) 33, 171, 174, 178, 185, 236, 254, 259, 265, 266, 354, 359
Tynczenko, Jarosław (Tynčenko, Jaroslav) 33, 347, 348, 357, 368, 369, 372, 374, 381, 385, 399-402, 410, 411, 419

Udalcov, A. D. 173
Ukrainka, Łesia 222
Urbańczyk, Przemysław 125
Urbański, Marek 40, 85, 116, 326
Usenko, Pawło (Usenko, Pavlo) 255, 296, 327, 329, 368
Uszakow, Fiodor 256
Uzbek, chan tatarski 193

Vakulenko, Serhij 351
Vasmer, Max 69
Vaščenko, Viktor Petrovič 270
Vendland, Anna Veronika (Wendland, Anna Veronika) 158
Vernadsky, George – zob. Wiernadski, Gieorgij
Verstjuk, Vladyslav Fedorovyč 31, 331
Veryha, Vasyl' 369
Videjko, Mychajlo 98, 103, 104
Vlasov, Vladimir Petrovič 45, 46
Vol'vač Petro 233
Voviva, Varvara 161
Vul'f, Larri (Wolff, Larry) 18
Vytrykuš, Halyna I. 64

Wakułenczuk, Hryhorij 325
Wakułenko, Iwan 117
Wasiliew, Alieksiej 282
Wasylczenko, Hnat 390
Weaver, Eric Beckett 84, 107
Weles, bóg 93
Wełyczko, Hryhorij 307
Wełyczko, Samijło 68
Werbycki, Mychajło 308
Werbycki, Wołodysław 308
Wergiliusz 90
Wieltman, Aleksandr Fomicz (Vel'tman, Aleksandr) 51, 52, 91, 115, 116, 117
Wienielin, Jurij Iwanowicz (Venelin, Jurij Ivanovič) 91, 115, 116, 132
Wierdieriewski, Dmitrij
Wiernadski, Gieorgij (Vernadsky, George) 49, 69, 80, 150
Wildman, Allan K. 328, 350
Williams, Brian Glyn 212, 213, 215
Wilson, Andrew 32, 40, 74, 85, 104, 105, 116, 326
Winckowski, Taras (Vinckovs'kyj, Taras) 33, 318, 321, 331, 339-341, 346-349, 351-353, 357, 369, 371, 389, 404
Winohradow, Hennadij (Vinohradov, Hennadij) 141, 142
Wiśniewski, Robert 86
Witold, wlk. ks. litewski 187, 188, 195, 197-199, 201, 204, 209, 244, 425
Witte, Siergiej 318
Władysław IV, król Polski 239
Władysław Jagiełło, król Polski 201, 202, 204, 209, 425
Włodzimierz Jarosławowicz, ks. nowogrodzki 154
Włodzimierz Wielki (św.), ks. kijowski 82, 131, 133, 141, 152-154, 275, 302
Wojtenko, K. 324
Wojnowicz, Marko 278-279
Wojtkowiak, Zbysław 26, 198, 242
Wojtowycz, Łeonid (Vojtovyč, Leonid; Voytovych, Leonid) 33, 45, 46, 50, 65-67, 111, 114, 115, 122, 125, 138, 149, 159, 170, 175, 177, 179, 180, 192, 212-215
Wollant, François Sainte de 281, 285
Woroncow, Michaił 284, 286, 287
Wrangel, Piotr 419

Wrzosek, Wojciech 35
Wynnyczenko, Wołodymyr (Vynnyčenko, Volodymyr) 31, 322, 332-334, 356, 364, 369, 403, 404, 407
Wysocki, Roman 35
Wywerka-Prekurat, Tadeusz 384

Yekelchyk, Serhy (Èkel'čyk, Serhij) 17, 32, 41, 55, 57, 64, 116, 118, 223, 262, 298, 302, 305, 312

Zabłudowski, Tadeusz 121
Zacharczenko, Aleksandr 139, 140
Zacharczuk, Borys (Zacharčuk, Borys) 33, 361, 391, 392, 394-396, 412, 413
Zahorowski, Jewhen 322
Zajcev, Jurij 28, 40, 41, 43, 44, 65, 70, 75, 113, 141, 147, 151, 193, 229
Zajączkowski, Wojciech 43, 153, 189, 190, 198
Zalizniak, Łeonid (Zaliznjak, Leonid) 74, 88, 98, 99, 101-105, 107
Zalmoksis, bóg 85
Zankowecka, Marija 314
Zarubin, Aleksandr (Zarubin, Aleksandr Georgievič) 33, 353, 362, 363, 372, 381, 382, 394, 395
Zarubin, Wiaczesław (Zarubin, Vjačeslav Georgievič) 33, 353, 362, 363, 372, 381, 382, 394, 395
Zastawnyj, Fedir 13
Zaszkilniak, Leonid 16
Zatonski, Wołodymyr 366
Zavhorodnja, Inna 233
Zawadzki, Tadeusz 170
Zbonikowska-Bernatowicz, Hanna 127
Zełenyj, ataman (Terpyło, Danyło) 415
Zełenyj, Pawło Ołeksandrowycz 318
Zeus, bóg 59, 61, 93
Zgorzelski, Czesław 21
Zielonyj, Pawieł Aleksiejewicz 318
Zilberfarb, Mojsej 352
Zinčenko, N.A. 130
Zinkevyč, Osyp 97
Zlenko, H. 318
Złobin, Mykoła 410
Zorina, E. 130
Zubar, Vitalij Michajlovyč 28, 75, 76, 81, 83, 113
Zubow, Płaton 271, 285
Zwolski, Edward 112

Żabotinski, Władimir 294
Żelabow, Andrij 299
Żelezniakow, Anatolij 360
Żukowski, Ołeksandr 374, 376, 377

Ždan, Mychajlo (Zhdan, Mykhailo) 15, 18, 149, 151, 161, 193, 222, 242, 270
Žukovs'kyj, Arkadij (Zhukovsky, Arkadii) 68, 110, 112, 133, 173, 178, 193, 217, 222, 242, 262, 305

Ukraine on the Black Sea: The Nation-making Processes in the Black Sea Region until 1921 from the Ukrainian Historical Perspective

Summary

For the Ukraine at Black Sea: The Nation-making Processes in the Black Sea Region till 1921 in the Ukrainian Historical Perspective is an analysis presenting way and effectiveness of including the lands on Black Sea Coast in the process of spatial reconstruction making the Ukrainian homeland by modern Ukrainian national movement. Author refers to ethnosymbolist and modernist theories of nation and nationalism.

The historical region of Ukrainian Black Sea Lands, called also the South of Ukraine, is almost identical with contemporary provinces of Odessa, Kherson and Mykolayiv and the Crimea. This territory had a long historical connections with the central lands of Ukraine, but basically it was settled by the Ukrainian ethnie only in the 18th and 19th Century. Ukraine is a regionally heterogeneous state, and the core of heterogeneity are political, cultural and identity preferences resulting from history and manifested in the attitude toward the Ukrainian territorial nationalization. The division into four great regions: the West, the Centre, the East and the South is the best argued for assumed combination of historical, linguistic and socio-economic criteria.

The book contains two parts and has a chronological-thematic composition. The first part is a study on Ukrainian historiography. It examines if and how the Ukrainian historiography participated in the mission of national territorialisation and territorial nationalization of the region, presenting its pre-modern history. The traditional non-Soviet Ukrainian historiography and also the Soviet Ukrainian historiography, from one side, projected the contemporary borders of Ukraine into the remote past. From the other side, in the traditional non-Soviet Ukrainian historiography (lead by Mykhaylo Hrushevskyi) and also in the Soviet Ukrainian historiography after 1945, the history of Ukraine was presented as history of Ukrainian ethnic nation, perceived as the very ancient being. So, the Black Sea Lands existied on the margin of narration, because they were inhabited mostly by non-Slavic inhabitants. Only after 1991 were made some efforts to systematic integration history of Black Sea lands with history of Ukraine. That were the concepts of "Ukraine between East and West" by Iaroslav Dashkevych (implementation of the

theory of Europe's Great Steppe Frontier to Ukraine's history), and of Omelian Pritsak i.e. shift the paradigm of Ukraine's history from ethnic to civic and territorial. The further development of these concepts is the Oleksandr Halenko's idea of the "three Ukraines".

Chapter I *The Aliens, the Predecessors or the Ancestors? Ancient inhabitants of the Black Sea Coast in the Ukrainian perspective* concerns the period from the earliest tomes to the end of Roman period. Here is presented the position of prehistorical cultures and steppe peoples of Black Sea Land (Cimmerians, Scythians and Sarmatians) and the Greek and Roman colonization in the Ukrainian historical narrative. The focus is put on the attempts to find the Slavic elements in the phenomenon of Scythia. The position of Ukrainian dissident historians working in the Soviet Ukraine – Mykhaĭlo Braychevskyĭ, Vktor Petrov and Borys Mozolevskyĭ – is also presented. Their achievements became a basis for perceiving Scythia as civilizational prototype of Ukraine.

Chapter II *Prypontyda-Aratta-Oriana: Black Sea Lands in the pseudo-scientific mythopoeic discourse* is devoted to role of the region in the pseudo-scientific narrative, which attributes the roots in earliest history of humanity to the Ukrainian nation and attributes the exceptional civilizational achievement to the last.

Chapter III *Slavs and non-Slavs at the Black Sea in the Migration Period and Middle Ages till the Mongolian Invasion* concerns the Ukrainian perspective on the period of 3rd-13th Century AD. In that times, the nomadic peoples, mostly the speakers of Turkic languages, came in waves to the Black Sea Lands, and simultaneously, the Slavs and periodically the territorial rule of Kievan Rus' appeared at the Black Sea Coast.

Chapter IV: *Between Danube and Dniester: The Daco-Roman or Slavic Land?* is set apart because of historical peculiarity of the sub-region of Podunavye (Budjak, Southern Bessarabia). This territory was an object not only of issue between Ukrainian nationalism and Russian imperialism (in Tsarist, Soviet and Post-Soviet variant), but also between Romanian and Ukrainian national idea.

Chapter V: *Black Sea Lands of the Golden Horde and Great Duchy of Lithuania – Our or Alien?* concerns the period from 13th till 15th Century. The key problems are: place of Genovese colonization, Golden Horde and Lithuania's expansion in the Ukrainian discourse. Attention is given to the contemporary controversy over the idea of continuity between modern Odessa and the mentioned by Jan Długosz harbor of Kaczybej.. This controversy is a reflex of issue over the identity of Odessa between adherents of Ukrainian national project and adherents of Post-Soviet and post-imperial pro-Russian orientation.

Chapter VI: *War against the historical enemy or complex partnership with the native nation of Ukraine? Early modern Black Sea Lands in the Ukrainian perspective* concerns at first the Ukrainian interpretations of the role of Crimean Khanate in the history of Ukraine, and also the different attempts to include Khanate into the history of Ukraine. In this chapter is also discussed the activity of Zaporizhyan Cossacks on the Black Sea ant so-called southern orientation of the Cossack State.

The second part of monography is an attempt to outline and interpret the processes of forming the modern Ukrainian nation on the Black Sea Lands.

Chapter VII: *Khan's Ukraine and the last Cossacks of South. Ukrainian communities of Black Sea frontier and the Russian expansion* presents the changes of borders on the Black Sea from the beginning of 18th till the second half of 19th Century and the role of Ukrainian frontier communities in this processes.

Chapter VIII: *The New Russia: Russian, Ukrainian, multi-ethnic, artificial or…?* is an analysis of identity the region created, when Russian Empire and the East Slavic colonization reached the coasts of Black Sea in 18th and 19th Century.

Chapter IX "*The Black Sea will be smiling at least": South of Ukraine in the activity of Ukrainian national movement till 1917* presents the Ukrainian response to the "project New Russia".

Includes the history of Ukrainian national movement in the South and history of gestating the territorial idea of Ukraine in ethnographic and linguistic borders, including also inseparably the South.

Chapter X: *Defeat or victory? Ukrainian national revolution 1917–1921 in the Black Sea Lands* presents the role of Black Sea region in the complicated and multiparty conflict of the new political organization of the Ukrainian lands. The conclusion is that the Ukrainian national movement in the period of revolution and civil war, with all its weaknesses, was enough strong and grass-rooted in the South. It forced the Bolsheviks to take into consideration the territorial postulates and the political aspirations of Ukrainians. The Bolsheviks must accept the nominally sovereign Ukrainian Soviet Socialist Republic including the Black Sea Region.

The Ukrainian Black Sea Lands have complicated history. In the past live there people who spoken Iranian, Turkic, Hellenic, Romance and Slavic languages, by believers of Christianity, Islam and Judaism. It belonged to the political and cultural areas, which centers were Athens, Constantinople, Rome, Itil, Saray, Kiev, Istanbul and Petersburg. But the connections of Black Sea Lands with Kievan Rus and the Ukrainian Cossack State are undisputed. The Ukrainian ethnie played the crucial role in the settling of Black Sea Lands in 18th and 19th Century. The belonging of Black Sea Lands to Ukraine was not an accident nor the "Bolsheviks' gift", but an effect of relative strength of modern Ukrainian national movement, which came to light during the civil war in the former Russian Empire. The contemporary Ukraine, shaped as state of civic nation with an European orientation, is constructing also the new legitimation of its presence at Black Sea. The Crimean Tatars and other non-Ukrainian ethnic groups inhabiting the Black Sea Lands in the past are being included into the narration on history of Ukraine.

Grzegorz Skrukwa – historyk Europy Wschodniej, adiunkt Instytutu Wschodniego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Autor monografii *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej" 1914-1921* (Toruń 2008), współredaktor monografii *Rewolucja w imię Godności – Ukraiński Euromajdan 2013-2014* (Toruń 2015), autor kilkudziesięciu artykułów i recenzji. Główne zainteresowania naukowe: formowanie się nowoczesnej ukraińskiej tożsamości narodowej, związki narodu i państwa ukraińskiego z Morzem Czarnym i regionem czarnomorskim w aspekcie etnicznym, politycznym i kulturowym.

Ukraińskie Nadczarnomorze ma złożoną przeszłość, było zamieszkane przez ludy używające języków irańskich, tureckich, romańskich, helleńskich i słowiańskich, przez wyznawców chrześcijaństwa, islamu i judaizmu. Rozciągały się tu wpływy Rzymu, Bizancjum, Chazarii, Rusi Kijowskiej, Genui, Złotej Ordy, Turcji Osmańskiej, kozackiej Ukrainy, Imperium Rosyjskiego. Cywilizacje Wielkiego Stepu i słowiańska Europa Wschodnia spotykały się tu ze światem śródziemnomorskim.

Monografia *O Czarnomorską Ukrainę. Procesy narodowotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej* jest analizą ukazującą, w jaki sposób ziemie nadczarnomorskie były i są przez twórców idei nowoczesnego ukraińskiego ruchu narodowego włączane do ukraińskiej historii narodowej, a tym samym do wyobrażenia ojczyzny. Autor stara się wyjaśnić, jakie jest miejsce Krymu oraz dzisiejszego obwodu odeskiego, chersońskiego i mikołajowskiego w wyobrażeniach Ukraińców o ich historii. Przedstawia też, jak wyobrażenia te się zmieniają wraz z postępującą emancypacją od schematów imperialnych i postradzieckich.

ISBN 978-83-232-3081-6
ISSN 0554-8217